Registered According to Act XXV. of 1867. (All Rights Reserved by the Publisher)

PUBLISHED:BY

JAI KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

BENARES.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

1935.

ह रिदास संस्कृत य नथ मा लास मा ख्य-

काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः—

888

धर्मज्ञास्त्रविभागे (३) तृतीयं पुष्पम्।

- CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH

॥ श्रीः ॥

मनुस्मृतिः।

श्रीकुल्लूकमद्दप्रणीतया मन्वर्थमुक्तावल्या क्षेपकपरिशिष्टश्लोकेरकारादिकोशेन च सहिता। काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त-वेदान्ताध्यापक-पं० श्री नेने गोपालशास्त्रिपद-शितां रीतिमनुसत्य तदीयान्तेवासिना बेहेरे पं० चिन्तामणिशास्त्रिणा संशोधिता।

प्रकाशकः--

जयकृष्णदास हरिदास ग्रतः-चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी।

१९९२

राजशासनानुरोधेन सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्ताकृताः ।

प्राप्तिस्थानम्—

चो हाडा-संस्कृत-पुस्तकाल

बनारस सिटी।

यन्थस्य "मनुमेकात्रसासीनम्" (म०स्सृ० १-१) इति प्रघट्टकेन प्रारम्भातः "स्त उवाच"इत्यादिनिर्देशवत् मन्वतिरिक्तभृगुकर्कत्वलाभेऽपि

स्वायम्भुवो मनुर्घोमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ।

इति वचनेन एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यस्य सकलस्याप्यर्थज।तस्य मनुप्रोक्तत्वाऽ॰ भियानेन मनुस्मृतिरिति नाम तादृशलोकप्रसिद्धिश्च न विरुद्धा।अतएव।विज्ञाने-श्वरोऽपि "यथा मनुनोक्तं भृगुः" इति वदन् अमुमेवार्थं ध्वनयति। एवमेव

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत । (म०स्मृ० ४-१)।

इत्यादिना दारकरण्रूपकामस्य, ''कुर्वीत धनसञ्चयम्'' (म०स्मृ० ४-३) इत्यादिना धनार्जनरूपस्यार्थस्य,

सर्वमात्मिन सम्पर्येत्। सञ्चासञ्च समाहितः । (म०स्मृ० १२-११८)

इत्यादिना आत्मज्ञानरूपस्य मोज्ञस्याऽपि प्रतिपादनेन चतुर्विधपुरुषार्थ-बोधकत्वेऽपि "ऋतुकालाऽभिगामी स्यात्" (म०स्मृ० ३-४५) इत्यादिना कामरूपपुरुषार्थस्याऽपि नियमेन "ऋतामृताभ्यां जीवेतु" (म०स्मृ० ४-४) इत्यादिनार्थकर्मणोऽपि नियमेन नियमजन्यादृष्टरूपधर्मजनकत्वात्

सर्वं ह्यात्मिन सम्परयन् नाऽधर्मे कुरुते मनः। (म०स्मृ० १२-११८)।

इत्यनेन आत्मज्ञानस्याधर्मनिवृत्तिद्वाराधर्मजनकत्वस्यैवाऽभिधानाच कामार्थमोज्ञाणां त्रयाणामन्येषां पुरुषाणां प्रतिपादनेऽपि धर्मजनकत्वेनात्र तेषामभिधानाद्धमञ्जालापरपर्यायस्मृतिरित्यभिधानमिवरुद्धम् । तदेवं मनुस्मृतिनामकं प्रन्थरत्नं वर्णाश्रमधर्मप्रतिपादकत्याऽस्माकं भारतीयानां धर्मप्राणानां
प्रामाण्ये सर्वोत्कर्षेण वर्तते, यतो हि मानवेऽस्मिन्धर्मशास्त्रे वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, सामान्यधर्मश्चेति सर्वविधोऽपि धर्मो भगवता मनुना प्रतिपादितः। तदुक्तम्—

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुगादोषौ च कमँगाम् । चतुर्गामपि वर्गानामाचरश्चैव शाश्वतः ॥ (म०स्मृ० २-६) इति ।

अस्य प्रन्थरत्नस्यानेकाः संचिप्ता विस्तृता त्र्यतिविस्तृताश्च व्याख्याः सन्ति। तथाऽपि कुल्लूकभट्टविरचिता मन्वर्थमुक्तावलीनाम्नीयं टीका स्मृति। गतपद्पदार्थान् यथावद्भिद्धती श्रुतिस्मृतिप्रदर्शनेन स्वोक्तार्थं स्वोत्प्रेचित-त्विनरसनद्वारा प्रमाणभूतं स्थापयन्ती, कचित् मेधातिथ्यादिव्याख्यात् गा-

माशयं वर्णयन्ती विरुद्धमाशयञ्च परिहरन्ती च नातिसंचिप्ता नातिविरुते ति पठनपाठनादिषु विद्वद्धिः सर्वत्र सर्वदा समाद्या वर्तते इति सर्वप्रचारवन्ती इयमेव व्याख्याऽस्माभिरिप अस्मिन् संस्करणे समुपनिवद्धा वर्तते । अस्यां व्याख्यायां यत्र यत्र श्रीमता कुल्लूकभट्टेन मेधातिथिमतमुपित्तां, तत्र तत्र साकल्येन तद्ववोधायास्माभिस्तद्धस्ताट्टिप्पण्यां मेधातिथेः व्याख्यानस्य तावान् सन्दर्भस्साद्रमुट्टिङ्कतः । तिद्दं सटीकं प्रन्थरत्नमाद्शेपुस्तकत्रयमादाय संस्कर्तुमारब्धम् । तत्र च तत्र तत्रोपछब्धान् पाठभेदान् 'क' 'ख' इत्यादि सङ्केतेस्तत्त्वादर्शपुस्तकनामानि विधाय दातुं समारब्धमात्रे प्रन्थविस्तारकारणात्, मुल्याधिकयमयेन, अहमहमिकया स्वस्वपुस्तकानि विकेतुमभिछषव आपिणाकाः प्रत्यहं मूल्यन्यूनीकरणाय प्रवृत्ता वतन्ते इत्यापण्व्यवहारमाकल्य्य च प्रकाशकमहाशयेन प्रार्थिता वयं त्रयोदशपृष्ठत एव पाठभेदान् प्रदर्शियतुं नाऽपारयाम इति चन्तव्या चमावद्धिः विद्वद्भिस्तदावश्यकन्यूनतापरिपूर्व्यर्थनिति साद्रं प्रार्थयामः ।

धर्मशास्त्रीयविषयगवेषणया निबन्धग्रन्थान् परिशीलयता उपलब्धानि मनुवचनानि मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेऽनुपलभमानेन मया चिरात् सङ्गृहीतानि
ग्रन्थान्ते परिशिष्टभागे प्रेच्चावतां झिटित्युपलम्भायाकारादि वर्णानुक्रमेण तत्तद्यन्थनामनिर्देशं निवेशितानि । एवं तत्र तत्र निबन्धेषूपलब्धानि वृद्धमनुवचनानि बृहन्मनुवचनानि च सादरमन्ते परिशिष्टस्य स्थापितानि ।

सर्वविधसंस्करणेषूपलभ्यमान-मनुस्पृतिश्लोकाऽऽद्यान्तरातनुक्रमण्यां यन्थान्तरोद्धृतमनुस्पृतिश्लोकोत्तरार्धगवेषण्ढुः खमपरिहृतमाकल्य्य सम्पूर्णां मनुस्पृतिमननुसन्द्धतां साधारणजनानां तत्सीलभ्यायोत्तरार्द्धानामप्यकाराद्य-नुक्रमेणाद्यान्तरानुक्रमणीं विधाय पूर्वार्धाद्यान्त्रक्रमण्यां यथास्थानं सिन्नवेशय च मनुस्पृतिरलोकानामुभयार्धाकारानुक्रमणी सर्वान्ते सिन्नवेशिता । मनुस्पृतिरथविषयाणां झिटिति सौलभ्याय सर्वादौ तद्विषयस् च्यध्यायानुक्रमेण सिन्नवेशिता वर्तते । तदेवं महताप्रवन्धेन संस्कर्तं प्रकृतप्रनथरतं प्रवृत्तिप मय्याध्यापननवीनप्रनथिनर्माणादिसुकृतकर्मव्यापृततया समयमलभमाने मदी यान्तेवासिना 'बेहेरे' इत्युपाह्वचिन्तामणिशास्त्रिणा एतद्प्रनथसंशोधनकार महोत्साहेन सम्पादितिमिति तमाशीर्भिरभिनन्द्यामि । एवं महता परिश्र मेण शोधितेऽपि प्रन्थेऽस्मिन् मानुषशेमुषीसुलभनोषाणां सम्भवेऽपि हंस

भूमिका।

ज्ञीरन्यायेन गुणैकपच्चपातिनो विद्वांसः संगृह्येदं संस्करणं संशोधकमहाश-योत्साहं वर्षेयिष्यन्ति। प्रकाशकाश्च विद्याविलासयन्त्राधिपाः चौखन्मासंस्कृत-सोरिज, वनारससंस्कृतसीरिज, काशीसंस्कृतसीरिज, हरीदाससंस्कृतसीरिज, इत्याद्यनेकप्रनथमालाप्रकाशनैकचित्ताः संस्कृतसाहित्योद्धारबद्धपरिकरा इति इतशो धन्यवादाहां इति । शुभम् ।

> शयनी एकाद्शी वै० सं० १९९२

विदुषामनुचरः— पं० गोपाद्धन्यास्त्री नेने ग० सं० कालेज बनारस।

मनुस्मृतिविषयानुक्रमणिका।

प्रथमोऽध्यायः।

सहिष्यः सनुं धर्म पप्रच्छुः १ १ विद्वानां गणना ४५ १३ सहिष्यः सनुं धर्म पप्रच्छुः १ १ विद्वानां गणना ४६ १३ मनुस्तानुवाच ४ ३ वनस्पतिवृक्षयोः स्वष्यम् ४७ १४ मनुस्तानुवाच ४ ३ वनस्पतिवृक्षयोः स्वष्यम् ४७ १४ महाप्रविवृक्षयोः स्वष्यम् ४८ १४ महाप्रविवृक्षयोः स्वष्यम् ४८ १४ महाप्रविवृक्षयोः स्वष्यम् ५८ १४ महाप्रविवृक्षयः ५६ १५ निरायणाडुत्पतिः ४ ६ निरायणाडुत्पतिः १४ ७ निरायणाडुत्पतिः १४ ० निरायणाडुत्पतिः १४ १० मन्दन्तर्यणनम् ५८ १५ १५ मन्दन्तर्यणनम् ६९ १५ मन्दन्तर्यणनम् ६९ १५ मन्दन्तर्यणनम् ६९ १५ मन्दन्तर्यणनम् ६९ १५ मन्दन्तर्यणनम् ६५ १५ मन्दन्तर्यणनम् ६६ १५ मन्दन्तर्यणनम् ६६ १५ मन्दन्तर्यणम् ५६ १५ मन्दन्तर्यणम् ५६ १५ मन्दन्तर्यणम् ५६ १५ मन्दन्तर्यणम् ५६ १८ मन्दन्तर्यणनम् ६६ १५ मन्दन्तर्यणनम् ६६ १५ मन्दन्तर्यणम् ५६ १८ मन्दन्तर्यमणम् ५६ १८ भ९ मन्दन्तर्यमणम् ५६ १९ मन्दन्तर्यम्	बेब्याः	श्लोकाङ्काः पृष्	यहाः	वि ष याः	श्चोकाद्धाः प्र	अडाः
मनुस्तानुवाच ४ ३ वनस्पतिवृक्षयोः स्वरूपम् ४७ १४ वमसुत्सानुवाचि ४ ३ वनस्पतिवृक्षयोः स्वरूपम् ४८ १४ तम्रादावावुत्पतिः ८ ६ मह्मणोऽन्तर्धानम् ५२ १४ तम्रायणाद्वर्ष्यतिः ४ ६ मह्मणोऽन्तर्धानम् ५२ १५ त्रारायणाद्वर्ष्यतिः । ४ ६ जीवस्योत्कमणम् ५५ १५ त्रारायणाद्वर्ष्यतिः । ४ ६ जीवस्योत्कमणम् ५५ १५ त्रारायणाद्वर्ष्यतिः । ४ ६ जीवस्योत्कमणम् ५५ १५ त्रायणाद्वर्ष्यतिः । ४ ७ जामस्त्रप्राप्त्यां जगतः सज्जीः वनं प्रमापणं च ५७ १५ वनं प्रमाद्यादिनिर्माणम् १३ ७ एतस्त्राप्त्रस्य प्रचारकथनम् ५८ १५ वनं प्रमाद्यादिस्यः ६२ १० मास्य ५९ १६ वनं प्रमाद्यादिस्यः २४ १० वनं प्रमाद्यादेनिर्माणम् ६५ १७ वनं प्रमाद्यादिस्यः ६२ १० वनं प्रमाद्यादिस्यः २४ १० वनं प्रमाद्यादिस्यः २४ १० वनं प्रमाद्यादेनिर्माः ६२ १० वन्नयाद्याद्याद्वर्यतः २५ १० वन्नयाद्याद्वर्यतिः २५ १० वन्नयाद्याद्वर्यतिः २५ १० वन्नयाद्याद्याद्याद्याद्याद्यादः ३३ १२ मनस्याद्याद्याद्यादः ५६ १० मनस्याद्याद्वर्यतिः ३४ १२ मनस्याद्याद्वर्यतिः ३५ १२ मनस्याद्याद्वर्याः ५६ १२ तत्र्यो कळ जळारपृथ्यी ५८ १९ सन्वन्तरप्रमाणम् ७९ १९ सन्वेद्याद्वर्यः ८९ १९ सन्वन्तरप्रमाणम् ७९ १९ सन्वन्तरप्रमाणम् ५९ १९ सन्वन्तरप्रमाणम् ५९ १९ सन्वन	[सङ्गलम्]	9	9	स्वेदजानां गणना	४५	33
जगदुरात्तिवर्णनम् ६ ५ पुच्छगुस्माहीनां स्वह्मम् ४८ १४ तत्राद्वावसुरातिः ८ ६ महाप्रज्यस्वह्मम् ५१ १५ १५ नारायणाद्वर्त्वानम् १० ६ नारायणाद्वर्त्वानम् १० ५ जावस्य देहान्वरम् १० १५ अज्ञास्य देहान्वरम् १० १५ स्वर्गम्मादिनिर्माणम् १२ ७ त्वर्गमापणं च ५७ १५ स्वर्गम्मादिनिर्माणम् १३ ७ एत्च्छाञ्चस्य प्रचारकथनम् ५८ १५ महद्वादीनामुस्पत्तिः १२ १० मास्य ५९ १६ विम्यादिकान्यनम् ६४ १६ विम्यादिकान्यनम् ६४ १६ विम्यादिविवेवः १६ १० देवाहोराज्ञकथनम् ६४ १६ विम्यादिविवेवः १६ १० देवाहोराज्ञकथनम् ६५ १७ देवहोराजकथनम् ६४ १६ विम्यादिकार्याः १० १० चतुर्युगप्रमाणम् ६९ १७ मास्यादिवर्णिः १० ११ मास्याद्वर्तिः १८ ११ मास्याद्वर्तिः १० ११ मास्याद्वर्तिः १० ११ मास्याद्वर्तिः १४ १२ मास्याद्वर्तिः १४ १२ मास्याद्वर्तिः १४ १२ मास्याद्वर्त्वातः १४ १२ मास्यादिकान्याद्वर्तिः १४ १२ मास्यादिकान्याद्वर्तिः १४ १२ मास्याद्वर्तिः १४ १२ मास्याद्वर्तिः १४ १२ मास्यादिकान्याद्वर्तिः १८ १२ तेजसे जळ जळारप्रद्वी ५८ १९ मास्यादिकान्याद्वर्तिः १८ १२ मास्याद्वर्तिः १८ १२ मास्याद्वर्वाद्वर्तिः १० १२ मास्याद्वर्तिः १८ १२ मास्याद्वर्वाद्वर्तिः १० १२ मास्याद्वर्वाद्वर्तिः १० १२ मास्याद्वर्वाद्वर्वेवर्यः १८ १२ मास्याद्वर्वाद्वर्वः १८ १२ मास्याद्वर्वाद्वर्वः १८ १२ मास्याद्वर्वः १८ १२ मास्याद्वर्वाद्वर्वः १८ १२ मास्याद्वर्वाद्वर्वः १८ १२ मास्याद्वर्वेवर्वः १८ १२ मास्याद्वर्वाद्वर्वः १८ १२ मास्याद्वर्वेवर्वः १८ १२ मास्याद्वर्वाद्वर्वः १८ १२ मास्याद	महर्षयः मनुं धर्म पप्रच्ह्	ş: 9	9	उद्भिज्जानां गणना	४६	93
जबदुत्पत्तिवर्णनम् ६ ५ गुच्छगुस्मादीनां स्वस्पम् ४८ १४ त्रम्रावावद्वत्पत्तिः ८ ६ महाप्रक्रयस्वस्पम् ५४ १५ नारायणाद्वत्पत्तिः ५ ६ महाप्रक्रयस्वस्पम् ५४ १५ नारायणाद्वत्पत्तिः । ४ ६ जीवस्योत्कमणम् ५५ १५ नम् जीवस्योत्कमणम् ५५ १५ नम् जीवस्योत्कमणम् ५५ १५ नम् जीवस्योत्कमणम् ५५ १५ नम् जीवस्योत्कमणम् ५६ १५ जीवस्य देहान्दरप्रहणम् ५६ १५ जामस्वप्रादिनिर्माणम् १३ ७ जामस्वप्राद्वानामुत्पत्तिः १४ ७ वतं प्रमापणं च ५७ १५ स्वर्गम्म्यादिनिर्माणम् १३ ७ एतच्छाखस्य प्रचारकथनम् ५८ १५ मन्वस्त्रयस्थिः २२ १० मन्वन्तरवर्णनम् ६१ १६ मन्वन्तरवर्णनम् ६१ १६ मन्वन्तरवर्णनम् ६१ १५ विभावहिर्माहिर्मिर्मिर्मिर्मिर्मिर्मिर्मिर्मिर्मिर्म	मनुस्तानुवाच	४	3	वनस्पतिवृक्षयोः स्वद	पम् ४७	98
त्रह्मण उत्पत्तिः नारायणशब्दिनिर्वजनम् नारायणशब्दिनिर्वजनम् नारायणशब्दिनिर्वजनम् नारायणशब्दिनिर्वजनम् नारायणशब्दिनिर्वजनम् निर्मादिन्यादिनिर्माणम् निर्मादिन्यादिनिर्माणम् महदादीनामुत्पत्तिः देवगणादिस्पृष्टिः देवगणादिस्पृष्टिः देवगणादिस्पृष्टिः देवगणादिस्पृष्टिः देवगणादिस्पृष्टिः देवगणादिस्पृष्टिः देवभणादिस्पृष्टिः देवभणाद्यम् देवस्यगप्रमाणम् देवस्यगप्रमाणम् देवस्यगप्रमाणम् देवस्यगप्रमाणम् देवस्यगप्रमाणम् देवस्यगम्भणम् देवस्यनस्यमणम् देवस्यनस्यमणम् देवस्यनस्यमणम् देवस्यनस्यमणम् देवस्यनस्यमणम् देवस्य चतुष्पद्भाः		\$	4	गुच्छगुल्मादीनां स्वरू	रम् ४८	98
नारायणशाब्दनिर्वचनम् १० ६ जीवस्योत्कमणम् ५५ १५ विद्यापाद्दनिर्वचनम् १० ६ जीवस्य देहान्तरप्रकृणम् ५६ १५ जावस्य देहान्तरप्रकृणम् ५६ १५ जावस्य देहान्तरप्रकृणम् ५६ १५ वर्गभम्यादिनिर्माणम् १३ ७ एतच्छाञ्जस्य प्रचारकथनम् ५८ १५ महदादीनामुत्पत्तिः १४ ७ दंदं शाञ्जम् प्रविभ्यः कथयाः सहत्यत्वीनामुत्पत्तिः १४ १० मन्वन्तरवर्णनम् ६१ १६ वेदत्रयसिष्टिः १४ १० मन्वन्तरवर्णनम् ६४ १६ विमेषादिसिष्टिः १४ १० विमेषादिकालमानकथनम् ६४ १६ विमेषादिसिष्टिः १५ १० विद्याहोरात्रकथनम् ६५ १७ देवाहोरात्रकथनम् ६५ १० देवाहोरात्रकथनम् ६५ १० देवाहोरात्रकथनम् ६५ १८ मन्व आकाशाहाहायुत्विः ७५ १८ मन्व आकाशाहाहायुत्विः ७५ १८ मन्व आकाशाहाहायुत्विः ७५ १८ मन्व आकाशाहाहायुत्विः ७५ १८ न्याहेरादिसिष्टिः ३५ १२ मन्वन्तरप्रमाणम् ७५ १९ मन्वन्तरप्रमाणम् ७५ १९ मन्वन्तरप्रमाणम् ७५ १९ सस्य चतुष्वाद्वर्यः ८१ १९ सस्य चतुष्वाद्वर्यः १९ १९ सस्य चतुष्वाद्वर्यः	तत्रादावबुत्पत्तिः	6	Ę	म द्याणोऽन्तर्धानम्	49	38
नारायणाहुन्पतिः] ४ ६ जीवस्य देदान्तरप्रहणम् ५६ १५ व्रह्मणः स्वरूपम् १२ ७ जाम्रस्वप्राभ्यां जगतः सज्ञाः अण्डस्य द्विषाकरणम् १२ ७ वृतं प्रमापणं च ५७ १५ रवर्गभून्यादिनिर्माणम् १३ ७ एतच्छाञ्चस्य प्रचारकथनम् ५८ १५ महदादीनामुर्पतिः १४ ७ दृदं शाल्चम् ऋषिभ्यः कथयाः मास्य ५९ १६ वेदत्रयसृष्टिः २२ १० मास्य ५९ १६ वेदत्रयसृष्टिः २४ १० निमेषादिकाळ्वानकथनम् ६४ १६ काळादिसृष्टिः २४ १० निमेषादिकाळ्वानकथनम् ६४ १६ विमेषादिसृष्टिः २४ १० विमेषादिकाळ्वानकथनम् ६४ १६ विमेषादिसृष्टिः २५ १० देवाहोरात्रकथनम् ६७ १७ देवाहोरात्रकथनम् ६० १० देवाहोरात्रप्रमाणम् ७२ १८ मानेक्त्यादिग्दिः ३० १२ मानेक्त्याद्वर्मावः ७६ १८ मानेक्त्याद्वर्मावः ७६ १९ मानेक्त्याद्वर्मावः ७५ १९ मानेक्त्याद्वर्मावः ७६ १९ मानेक्त्याद्वर्मावः ७९ १९ मानेक्त्याद्वर्मावः ७० १९ मानेक्त्याद्वर्मावः ७९ १९ मानेक्त्याद्वर्मावः ५९ १९ मानेक्त्याद्वर्मावः ५९ १९ मानेक्त्याद्वर्मावः ५९ १९ मानेक्त्याद्वर्पतः ५९ १९ मानेक्त्यद्वर्पतः ५९ १९ मानेक्त्यद्वर्यः ५९ १९ मानेक्त्यद्वर्यः ५९ १९ मानेक्त्यद्वर्पतः ५९ १९ मानेक्त्यद्वर्यः ५९	त्रद्वाण उत्पत्तिः	5	ξ	महाप्रलयस्वरूपम्	48	300
मह्मणः स्वरूपम् १२ ७ जामस्वप्राभ्यां जगतः सङोः सर्वर्गभूम्यादिनिर्माणम् १३ ७ एतच्छाखस्य प्रचारकथनम् ५८ १५ महदादीनामुत्पत्तिः १४ ७ इदं शाखम् ऋषिभ्यः कथयाः देवगणादिस्रष्ठिः २२ १० मन्वन्तरवर्णनम् ६१ १६ कालादिस्रष्टिः २४ १० निमेषादिकालमानकथनम् ६४ १६ कामकोधादिस्रष्टिः २५ १० निमेषादिकालमानकथनम् ६४ १६ कामकोधादिस्रष्टिः २५ १० विन्याहोरात्रकथनम् ६५ १७ धर्माधर्मविवेकः २६ १० देवाहोरात्रकथनम् ६५ १७ धर्माधर्मविवेकः २६ १० देवाहोरात्रकथनम् ६५ १७ स्वमस्थ्रलाखुत्पत्तिः २७ ११ चतुर्युगप्रमाणम् ६९ १७ स्राह्मण्यतिः ३४ १२ मन्वन्तरवर्णम् १२ १८ स्राह्मण्यतिः ३४ १२ मन्वन्तर्याद्यांवः ७५ १८ स्राह्मण्यतिः ३४ १२ मान्वस्ताह्याद्याद्वर्मावः ७५ १८ स्राह्मण्यतिः ३४ १२ मान्वस्ताह्याद्वर्मावः ७५ १८ स्राह्मण्यतिः ३४ १२ मान्वस्ताह्याद्वर्मावः ७५ १८ स्राह्मण्यतिः ३५ १२ मान्यस्ताह्याद्वर्मावः ७५ १८ स्राह्मण्यादिस्रष्टिः ३८ १२ तेजसो जल जलास्युश्वी ७८ १९ स्रामकीराखुत्पत्तिः ४० १३ सस्ये चतुष्वाद्वर्मः ८९ १९ इमिकीराखुत्पत्तिः ४० १३ स्राह्मण्य ७९ १९ स्राम्वत्रावां गणना ४३ १३ स्राह्मण्य पद्पादः	नारायणशब्द <u>निर्वचन</u> म्	90	É	जीवस्योत्क्रमणम्	५५	94
अण्डस्य द्विश्वाकरणम् १२ ७ वर्तं प्रमापणं च ५७ १५ १५ स्वर्गभूम्यादिनिर्माणम् १३ ७ एतच्छात्रस्य प्रचारकथनम् ५८ १५ महदादीनामुरपत्तिः १४ ७० संव ब्राह्म प्राविभ्यः कथयाः सास ५९ १६ वरत्रयसृष्टिः २४ १० मन्वन्तरवर्णनम् ६१ १६ काळादिसृष्टिः २४ १० विभ्याहोरात्रकथनम् ६४ १६ कामकोधादिसृष्टिः २५ १० विभ्याहोरात्रकथनम् ६५ १७ देवाहोरात्रकथनम् ६५ १७ देवाहोरात्रकथनम् ६५ १७ देवाहोरात्रकथनम् ६५ १७ स्वर्भस्यपुळाद्युत्पत्तिः २७ ११ वृद्धमार्थ्याणम् ६९ १७ मन्वन्तर्याणम् ५९ १० वृद्धमार्थाणस् ५० १० वृद्धमार्थाणस् ५० १० वृद्धमार्थाणम् ५९ १८ मन्वस्याद्यस्तिः ३४ १२ मनस्य आकाशाद्यप्राद्धमावः ७५ १८ मनस्य आकाशाद्यप्राद्धमावः ७५ १८ मार्थान्यवाद्यपत्तिः ३५ १२ मार्थान्यवाद्यपत्तिः ३५ १२ मार्थान्यवाद्यपत्तिः ३५ १२ मार्थान्यवाद्यपत्तिः ३५ १२ मार्थान्यवाद्यप्राद्धमावः ७५ १८ वायोस्तेजः प्राद्धमावः ७५ १८ वायोस्तेजः प्राद्धमावः ७५ १८ मार्थान्यविद्धिः ३५ १२ मार्थान्यद्यादिसृष्टिः ३५ १२ मार्थान्यद्याद्याणम् ७९ १९ मार्थान्यद्याद्याद्याः ५९ १९ मार्थान्यद्याद्यावः ५९ १९ मार्थान्यद्यावः ५९ १९ मार्थान्यद्यावः ५९ १९ मार्थान्यद्याद्यावः ५९ १९ मार्थान्यद्याद्यावः ५९ १९ मार्थान्यद्यावः ५९ १९ मार्थान्यः ५९ १९ मार्यान्यः ५९ १९ मार्यान्यः ५९ १९ मार्यान्यः ५१ मार्यान्यः ५९ १९ मार्यान्यः ५९ १९ मार्यान्यः ५१ मार्यान्यः ५१ मार्यान्यः ५१	[नारायणादुत्पात्तः]	¥	Ş	जीवस्य देहान्तरप्रहण	म् ५६	94
स्वर्गभूम्यादिनिर्माणम् १३ ७ एतच्छाळस्य प्रचारकथनम् ५८ १५ महद्द्द्वानामुस्पत्तिः १४ ७ इदं शास्त्रम् ऋषिभ्यः कथयाः देवगणादिस्पष्टिः २२ १० मन्वन्तरवर्णनम् ६१ १६ काळादिस्पृष्टिः २४ १० निमेषादिकाळमानकथनम् ६४ १६ कामकोधादिस्पृष्टिः २५ १० निमेषादिकाळमानकथनम् ६४ १६ कामकोधादिस्पृष्टिः २५ १० विश्याहोरात्रकथनम् ६५ १७ स्वर्भावमारिणी सृष्टिः २५ ११ वृद्धुगप्रमाणम् ६९ १७ स्वर्भानुसारिणी सृष्टिः २५ ११ वृद्धुगप्रमाणम् ५९ १७ स्वर्भानुसारिणी सृष्टिः ३५ ११ स्वर्भान्ता नियुक्ति ५४ १८ स्वर्भान्ववायुत्पत्तिः ३४ १२ मनस्य आकाशप्रदुर्भावः ७५ १८ स्वर्भावस्पृष्टिः ३५ १२ साकाशप्रदुर्भावः ७५ १८ स्वर्भविद्युद्धिः ३५ १२ साकाशप्रदुर्भावः ७५ १८ स्वर्भविद्युद्धिः ३५ १२ सम्वन्तरप्रमाणम् ७५ १९ स्वर्भविद्युद्धिः ३५ १३ सम्वन्तरप्रमाणम् ७५ १९ इमिकीटायुत्पत्तिः ४० १३ सस्य चतुष्प्रदर्भः ८१ १९ वर्ष्युव्यादिस्पृष्टिः ४० १३ सस्य चतुष्प्रदर्भः ८१ १९	वद्याणः स्वरूपम्	99	9	जाप्रस्वप्राभ्यां जगत	: सजी-	
महदादीनामुरपितः १४ ७ इदं शास्त्रम् ऋषिभ्यः कथयाः देवनणादिस्रष्टिः २२ १० मास्र ५९ १६ केदत्रयस्रष्टिः २४ १० मिन्याद्देशत्रकथनम् ६४ १६ कामकोधादिस्रष्टिः २५ १० विन्याद्देशत्रकथनम् ६४ १६ कामकोधादिस्रष्टिः २५ १० विन्याद्देशत्रकथनम् ६५ १७ व्यम्पाधमेविवकः २६ १० देवाद्देशत्रकथनम् ६५ १७ स्थाद्वार्यातिः २० ११ वेद्युगप्रमाणम् ६९ १७ स्राह्मस्थ्युलासुरपितः २० ११ वेद्युगप्रमाणम् ७१ १७ स्राह्मणादिवर्णस्रष्टिः २६ ११ स्राह्मस्ययुल्याद्वर्यिः ३३ १२ सम्म आकाशप्राद्वर्मावः ७५ १८ स्राह्मस्याद्वरपितः ३४ १२ साकाशप्राद्वर्मावः ७५ १८ स्राह्मद्वर्याद्वरपितः ३७ १२ साकाशप्राद्वर्मावः ७५ १८ स्राह्मदिस्रष्टिः ३८ १२ साकाशप्राद्वर्मावः ७५ १८ स्राह्मदिस्रष्टिः ३८ १२ सम्बन्तरप्रमाणम् ७९ १९ स्राह्मदेशद्वरिः ३९ १३ सम्बन्तरप्रमाणम् ७९ १९ इमिकीटाबुरपितः ४० १३ सस्य चतुष्पाद्वर्मः ८९ १९ द्वान्तरे धर्मस्य पादपादः	अण्डस्य द्विषाकरणम्	92	V	वनं प्रमापणं च	८५७	94
देवगणादिस्तिः २२ १० मास ५९ १६ वेदत्रयस्तिः ४२ १० मन्वन्तरवर्णनम् ६१ १६ कालादिस्तिः २४ १० निमेषादिकालमानकथनम् ६४ १६ कामकोधादिस्तिः २५ १० विश्वाहोरात्रकथनम् ६५ १७ वेद्वाहोरात्रकथनम् ६५ १७ वेद्वाहोरात्रिकथनम् ६५ १७ वेद्वाहोरात्रिक्रमाणम् ५९ १८ व्याह्यादिवर्णसिः ३२ १२ व्याह्याद्वाहोरात्रप्रमाणम् ७२ १८ मन्वस्त्राह्याद्वाह्याव्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याव्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याव्वाह्याद्वाह्याद्वाह्याव्वाह्याद्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याद्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याव्वाह्याद्वाह्याव्व	स्वर्गभूम्यादि।नेर्माणम्	93	V	एतच्छाञ्रस्य प्रचार्व	विनम् ५८	900
वेदत्रयसृष्टिः कालादिसृष्टिः र १० कालादिसृष्टिः र १० कालादिसृष्टिः र १० कामकोधादिसृष्टिः र १० क्षिमक्षाद्वेत्रलमम् र १९ क्षिमक्षाद्वेत्रलमम् र १९ क्षिमक्षाद्वेत्रलमम् र १९ क्षिमक्ष्यलायुत्पत्तिः र १० विश्याह्येरात्रकथनम् र १९ क्षिमुक्षसृष्टिः र १९ क्षिमक्षादिर्मिष्टिः र १९ क्षिमक्षाद्वेत्रलम् र १९ क्षिमक्षाद्वेत्रलम् र १९ क्षिमक्षाद्वेत्रलम् र १९ क्षिमक्षाद्वेत्रलम् र १९ क्षिमक्षाद्वेत्रल्पाः र १९ क्षिमक्षाद्वेत्रलम् र १९ क्षिक्षस्यादिसृष्टिः र १९ क्षिक्षाद्वेत्रल्पाः र १९ क्षिक्षस्यादिसृष्टिः र १९ क्षिक्षस्यादिस्यिः र १९ क्षिक्षस्य चतुष्पाद्वमः र १९ क्षिक्षस्य पादपादः	महदादीनामुत्पत्तिः	98	4	इदं शाख्यम् ऋषिभ्यः	कथया-	
कालादिस्षिः २४ १० निमेषादिकालमानकथनम् ६४ १६ कामकोधादिस्षिः २५ १० पित्र्याहोरात्रकथनम् ६६ १७ धर्माधर्मविवेकः २६ १० देवाहोरात्रकथनम् ६७ १७ स्मृक्ष्मस्थुलाद्युत्पत्तिः २७ ११ चतुर्थुगप्रमाणम् ६९ १७ कर्मानुसारिणी सृष्टिः २८ ११ देवयुगप्रमाणम् ७१ १८ ब्राधुक्षसृष्टिः २१ १२ ब्रह्मा सृष्ट्यर्थं मनो नियुङ्के ७४ १८ मनोरुत्पत्तिः ३४ १२ मनस आकाशप्राहुर्भावः ७५ १८ मश्चादिसृष्टिः ३८ १२ साकाशप्राहुर्भावः ७५ १८ मश्चादिसृष्टिः ३८ १२ तेजसो जल जलारपृथ्वी ७८ १९ पश्चपश्चादिसृष्टिः ३९ १२ सन्यन्तरप्रमाणम् ७९ १९ पश्चपश्चादिसृष्टिः ३९ १२ सन्यन्तरप्रमाणम् ७९ १९ करायुजानां गणना ४३ १३ युगान्तरे धर्मस्य पादपादः	देवगणादिसृष्टिः	२२	90	मास	५९	16
कामकोघादिस्छिः १५ १० पित्र्याहोरात्रकथनम् ६६ १७ यम्भाघमिविवेकः १६ १० देवाहोरात्रकथनम् ६७ १७ स्वस्मस्थुलाद्युत्पत्तिः २० ११ चतुर्युगप्रमाणम् ६९ १७ कमानुसारिणा स्छिः २८ ११ देवद्युगप्रमाणम् ७१ १७ ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः २१ ११ ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः ११ श्रह्मा स्टूड्यर्थ मनो नियुक्ते ७४ १८ मनोस्त्पात्तः ३३ १२ मनस आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ मनस आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ मानस आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ मानस आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ मानस आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ मानस आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ मानस्त्राह्मण्यः ३४ १२ मानस आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ मानस्त्राह्मण्यः ५६ १८ मानस्त्राह्मण्यः ७५ १८ मानस्त्राह्मण्यः ७५ १८ मानस्त्राह्मण्यः ७५ १८ मानस्त्राह्मण्यः ७५ १९ मानस्त्राह्मण्यः ७५ १९ मानस्त्राह्मण्यः ७५ १९ मानस्त्राह्मण्यः ५९ १९ मानस	वेदत्रयसृष्टिः	1753	90	मन्वन्तरवर्णनम्	€ 9	95
धर्माधर्मविवेकः २६ १० दैवाहोरात्रकथनम् ६७ १७ स्विमस्थुलाद्युत्पत्तिः २७ ११ चतुर्युगप्रमाणम् ६९ १७ कर्मानुसारिणा सृष्टिः २८ ११ दैवयुगप्रमाणम् ७१ १७ ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः ३१ १२ ब्रह्मा सृष्ट्यर्थं मनो नियुङ्के ७४ १८ स्वीपुरुषसृष्टिः ३३ १२ ब्रह्मा सृष्ट्यर्थं मनो नियुङ्के ७४ १८ समोस्त्याद्युत्पत्तिः ३४ १२ मनस आकाशप्राद्धर्भावः ७५ १८ समादस्याद्युत्पत्तिः ३४ १२ आकाशाद्वायुप्रादुर्भावः ७६ १८ समादस्यादस्यादस्यादस्यादस्यादस्यादस्यादस्य	कालादिस्रिष्टः	२४	90	नि मेषादिकाल मानकः	रनम् ६४	9 \$
सृक्ष्मस्थुलागुरपत्तिः २० ११ चतुर्युगप्रमाणम् ६९ १७ कर्मानुसारिणी सृष्टिः २८ ११ देवयुगप्रमाणम् ७१ १७ ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः २१ ११ ब्रह्मा सृष्ट्यर्थं मनो नियुक्ति ७४ १८ ब्रिग्रुक्षसृष्टिः १२ श्र ब्रह्मा सृष्ट्यर्थं मनो नियुक्ति ७४ १८ मनोरुत्पत्तिः ३३ १२ मनस आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ मरीच्यागुरपत्तिः ३४ १२ आकाशाह्मागुप्रादुर्भावः ७६ १८ मश्चादिसृष्टिः ३८ १२ तेजसो जल जलारपृथ्वी ७८ १९ मश्चादिसृष्टिः ३९ १३ मन्यन्तरप्रमाणम् ७९ १९ करागुजानां गणना ४३ १३ गुगन्तरे धर्मस्य पादपादः	कामकोघादिसृष्टिः	२५	90	पित्र्याहोरात्रकथनम्	6 6	90
कर्मानुसारिणी सृष्टिः ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः स्रोष्ट्रच्यायुरपत्तिः स्रोच्यायुरपत्तिः स्रथ्मगन्धर्वायुरपत्तिः स्रथ्मगन्धरमाणम् अ९ १९ स्रथम्थन्तरप्रमाणम् अ९ १९ स्रथम्बत्तरप्रमाणम् अ९ १९	धर्माधर्मविवेकः	२ ६	90	दैवाहोरात्रकथनम्	ÉA	90
कर्मानुसारिणा सृष्टिः २८ ११ देवयुगप्रमाणम् ७२ १८ श्री श्री श्री प्रमुख्यादिवर्णसृष्टिः २२ १२ श्री श्री सहा सृष्ट्यर्थं मनो नियुक्ति ७४ १८ मनोरुत्पत्तिः ३३ १२ मनस आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ स्मरीच्यायुत्पत्तिः ३४ १२ साम आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ स्मरीच्यायुत्पत्तिः ३४ १२ साम आकाशप्रादुर्भावः ७५ १८ स्मरीच्यायुत्पत्तिः ३५ १२ वायोस्तेजःप्रादुर्भावः ७७ १८ मचादिसृष्टिः ३८ १२ तेजसो जल जलारपृथ्वी ७८ १९ प्रमुक्ष्यादिसृष्टिः ३९ १३ मन्यन्तरप्रमाणम् ७९ १९ सत्ये चतुष्पाद्धर्मः ८९ १९		२७	99	चतुर्युगप्रमाणम्	६९	90
ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः क्रीपुरुषसृष्टिः मनोरुत्पत्तिः स्रोच्य।शुरुत्तिः अक्ष्मगन्धर्वाशुरुत्तिः अक्षमन्धर्वाशुरुत्तिः विश्व विष्य विश्व व	कर्मानुसारिणा सृष्टिः	२८	11	दैवयुगत्रमाणम्	99	9 19
स्रीपुरुषसृष्टिः । ३२ १२ मनस आकाशप्राहुर्भावः ७५ १८ मनस आकाशप्राहुर्भावः ७५ १८ मनस आकाशप्राहुर्भावः ७६ १८ आकाशाह्रायुप्राहुर्भावः ७६ १८ सक्षान्ध्रवश्चिरः ३५ १२ वायोस्तेजःप्राहुर्भावः ७७ १८ मेधादिसृष्टिः ३८ १२ तेजसे जल जलारप्रध्वी ७८ १९ पञ्चपश्चादिसृष्टिः ३९ १३ मन्दन्तरप्रमाणम् ७९ १९ सत्ये चतुष्पाद्धर्भः ८१ १९ सत्ये चतुष्पाद्धर्भः ८१ १९ युगान्तरे ध्रमस्य पादपादः	ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः		99		,	96
मनोरुत्पत्तिः ३३ १२ मनस आकाशप्रादुमोवः ७५ १८ मरीच्यासुरुत्तिः ३४ १२ आकाशाद्वायुप्रादुमीवः ७६ १८ यक्षणन्धवीसुरुत्तिः ३७ १२ वायोस्तेजःप्रादुर्मावः ७७ १८ मेघादिसृष्टिः ३८ १२ तेजसो जल जलारपृथ्वी ७८ १९ पशुपक्ष्यादिसृष्टिः ३९ १३ मन्वन्तरप्रमाणम् ७९ १९ सत्ये चतुष्पाद्धर्मः ८१ १९ सत्ये चतुष्पाद्धर्मः ८१ १९ सत्ये चतुष्पाद्धर्मः ८१ १९ सत्ये चतुष्पाद्धर्मः ८१ १९		* 42	12			96
मरीच्यायुत्पत्तिः ३४ १२ आकाशाद्वायुप्रादुभावः ७६ १८ १२ वायोस्तेजःप्रादुर्भावः ७७ १८ मेघादिस्टिष्टिः ३८ १२ तेजसे जल जलारपृथ्वी ७८ १९ पञ्चपश्यादिस्रष्टिः ३९ १३ मन्वन्तरप्रमाणम् ७९ १९ सत्ये चतुष्पाद्धर्मः ८१ १९ जरायुजानां गणना ४३ १३ युगान्तरे धर्मस्य पादपादः		1	92			
बक्षगन्धर्वासुरपत्तिः ३७ १२ वायोस्तेजःप्राहुभावः ७७ १८ मेघादिसृष्टिः ३८ १२ तेजसो जल जलारपृथ्वी ७८ १९ पशुपक्ष्यादिसृष्टिः ३९ १३ मन्दन्तरप्रमाणम् ७९ १९ करायुजानां गणना ४३ १३ युगान्तरे धर्मस्य पादपादः		38	93			96.
भेषादिस्रष्टिः ३८ १२ तेजसे जल जलारपृथ्वी ७८ १९ पशुपक्ष्यादिस्रष्टिः ३९ १३ मन्दन्तरप्रमाणम् ७९ १९ इभिकीटाशुत्पत्तिः ४० १३ सत्ये चतुष्पाद्धर्मः ८१ १९ जरायुजानां गणना ४३ १३ युगान्तरे धर्मस्य पादपाद-		३७	98			96
यञ्जपक्ष्यादिसृष्टिः ३९ १३ मन्दन्तरप्रमाणम् ७९ १९ इमिकीटाशुत्पत्तिः ४० १३ सत्ये चतुष्पाद्धर्मः ८१ १९ जरायुजानां गणना ४३ १३ युगान्तरे धर्मस्य पादपाद∙		३८	92	तेजसी जल जलास्थ	ध्वी ७८	98
इमिकीटाशुत्पत्तिः ४० १३ सत्ये चतुष्पद्धमः ८१ १९ जरायुजानां गणना ४३ १३ युगान्तरे धर्मस्य पादपाद∙		38	93	मन्बन्तरप्रमाणम्	७९	98
जरायुजानां गणना ४३ १३ युगान्तरे घमस्य पादपाद-		¥o.	13			95
45 66		४३	93	, •	पादपाद-	
	-	**	•93	हानिः	63	1 98

विष याः	স্ভो কা ন্তা: प्र	हाई:
प्रतियुगमायुः प्रमाणम्	63	99
प्रतिबुगं घमंवैकक्षण्यम्	44	२०
[युगानां जाह्यादिसंज्ञाः] \$	२०
ब्राह्मणस्य कर्माणि	66	२०
क्षत्रियस्य कर्माणि	63	२०
बैश्यस्य कर्माणि	90	₹•
शुद्रस्य कर्माणि	99	२१
ब्राह्मणस्य श्रेष्ठरवम्	93	29
ब्रह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः श्रे	ह्याः 🖁 🗸	29
[ब्राह्मणानां परस्परपूज		39
एतच्छास्त्रवचने ब्राह्मण	A	
वाषिकारः	903	२२
एतच्छा स्राध्ययनफलम्	908	२३
धाचारस्य प्राधान्यम्	906	२३
प्रन्था र्थां नुकमणिका	199	२४
डितीया ऽच	यायः	
धर्मसामान्यलक्ष ण म्	1	34
कामात्मतानिवेषः	2	34
वतादीनां सङ्कल्पजत्वम्	३	36
कियायाः कामसापेक्ष्यत	वम् ४	30
[असद्गुत्तस्य नरकप्रा	H:] 9	20
श्रुतिस्यत्युदितं कर्म	श्रेयसे	•
भवति]	3	२७
धर्मप्रमाणानि	•	30
धर्मस्य वेदमूलत्वम्	~	२७
श्रुतिस्मृत्युदितो धर्मोऽ	नुष्ठेयः ें ९	28
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	4.	२८
नास्तिकनिन्दा	.,49	26
ं चतुर्घा चर्मप्रमाणम्	38	२८
अतिस्यत्योविरोधे	श्रुविर्व-	<u>e</u>
ewidi	13	26
श्रुतिदेषे तसयं प्रमाप		
शुविदेवे रशन्तमाह	~	
[भुनि सुबीनां प्राम	ाज्यम् । ३	75

			ф.	
		ì	A man amount	e: atiel:
विषयाः श्लोकाङ्क	: वृष्ठ	हाः.	المراس المراس	gi: gyişi:
वैदिकसंस्कारैः संस्कृतस्येवाः			[नान्तरा भोजनं कुर्यात्]	. ६ ३५
त्राविकारः	9 6	25	भोजनादावन्ते चाचमनम्	५३ ३५
ब्रह्मावर्तदे शमाह	ને હ	25	श्रद्धवार्षं भुञ्जीत	५४ ३५
तत्रस्य आचारः सदाचारः '	16	३०	अश्रद्धया भोजनं निषिद्धम्	
[श्रुतिविरुद्धस्यतेर्निन्दा]	y	३० ह	भोजने नियमाः	५६ ३६
	95	₹• "	अतिभाजननिषेषः	५७ ३६
तद्शीयत्राह्मणादाचारं शिक्षेत	२०	₹ a .	ब्राह्मादितीयेनाचमनं, न	1
	२	₹•	पितृतीर्थे न	५८ ३६
_	२२	₹•	त्राद्यादितीर्था नि	५९ ३६
	२३	30	आचमनविषिः	६० ३७
	રંપ	3.	सुब्यापसन्यनिवीतयः	६३ ३७
विजानां वैद्किमन्त्रैगर्माधाना-	``	4.	मेखलादी विनष्टे नन्रना	
	₹ €	2 .	म्रा ह्याणि	६४ ३७
ादक कायम् गर्भाघानादेः पापक्षयहेतुत्वः	4.6	₹ 1	केशान्तसंस्कारसमयः	६५ ३८
	२७	39	क्षीणां संस्काराद्यमन्त्रकम्	्रद्
N NA	२८	39	खोणां ववाहिकविधि।	
जातकर्म	२९	39	वेंदिकमन्त्रेरेव	६७ ३८
	३०	39	अग्निहोत्रस्याचरणं वै॰	•
स्त्रीणां नामकरणम्	₹ ₹	38	दिकमेव]	७ ३८
निष्क्रमणा सप्राधाने	३४	३२	उपनोतस्य कम	६९ ३८
चूडाकरणम्	३५	३२	वेदाध्ययनविधिः वेदाध्ययनविधिः	७० ३८
उपनयनम्	३६	३२		७२ ३९
उपनयनस्यात्यन्तावधिः	३७	₹ ₹	गुरुवन्दनविधिः	•
व्रात्यलक्षणम्	३९	₹ ३	गुरोराज्ञयाऽध्ययनविरामी	
व्रात्येन सहाव्यवदार्यस्वम्	¥•	₹₹	अध्ययनादावन्ते च	७४ ३९
ब्राह्मणादीनामजिनधारणम्	29	33	प्रणवोच्चारणम् प्राणायामेः पूते प्रणवाघ	
मीष्ड्यादिघारणम्	४२	₹ ३		७६ ३९
मौड्ज्यलाभे कुशादिमे			प्रणवेश्यात्तः	25 00
ब्रुला कार्या	83	38	सावित्र्युत्पत्तिः	ं ७८ ३९
वर्णानुकमेण उपवीतम्	88		सावित्रीजपफलम्	
वर्णातुकमण दण्डाः	Ad		सावित्रीजपाकरणे प्राय	lad (tall an
ब्राह्मणादीनां भिश्चाचरणम्	85	34	प्रणवध्याहृतिसावित्री•	69 80
भैक्ष्यस्य गुरवे निवेदनम्	48	34	प्रशंसा	68 80 68 80
प्र ाङ ्मुखादिकाम्यभोजनफः	2		त्रणवत्रशंसा	• •
लम्	42	34	मानधजपस्याविक्यम्	

:वेषया <u>ः</u>	श्लोकाद्धाः पृष्ठाः	द्वाः
स्रभिवादनफलम्		४६
अभिवादनविधिः		૮ ૭
प्रत्यभिवादनविधिः		४ ७
विदुषा मूर्खी नाभिवा	•	86
कुशलप्रश्नादी		*6
दीक्षितस्य नामप्रहणि		86
परस्त्र्योदनीमप्रहणनि		86
क्रिमातुलादिवन्दन		86
मातृष्वसादयो गुरुपत	_	
वत्यूज्याः		४ ९
भ्रातुभायां यभिवाद न	वेधिः १३२	४९
ज्येष्टमगिन्याचीभवाद		
विषि:		४९
पौरसस्योदेनियमः	938	49
दशवर्षेऽपि ब्राह्मणः	ধ্বসি•	
यादिभिः पितेव वन	यः १३ ५ १	४९
वित्तादीनि मान्यस्थान	गानि १३६	४९
रथाक्ढादेः पन्था देय	ाः १३८ प	40
स्नातकस्य पन्था राह	तापि 🥜	
देयः	४ ९३९ ।	40
अ:चार्थेळक्षणम्	े १४० '	40
उपाध्यायळक्षणम्	489	y o
गुरूव्यवम्	~१४२	५ ०
ऋित्वग्लक्षणम्	१४३	4.
अध्यापकप्रशंसा	988	4.
मात्रादीनामुत्कर्षः	984	49
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वम्	986	49
बाबोऽप्याचार्यः पिरे	वि १५०	49
अंत्र द्ष्टान्तमाह	949	49
वणंकमेण ह्यानादिना	उथै-	
ष्ठवम्	944	45
म् र्व निन्दा	140	42
बिष्याय मधुरा वार्	àr ag	
प्रयोकस्या	943	45

•		
विषयाः ः	छोकाङ्काः १	18 81:
बाङ्भनःसंयमफलम्	960	्पर
परद्रोहादिनिषेषः	989	५३
परेणावमाने क्रतेऽपि		
क्षन्तव्यम्	9 4 2	ष्
अवमन्तुविनाशः	9 4 3	षद
अनेन विधिना वेदो S ^{१३}	1.	
तस्यः	१६४	५३
वेदाभ्यासस्य श्रष्ठत्वम्	9 ६ ६	५३
वेदाभ्यासस्तुतिः	950	43
वेदमनधीत्य अन्यविद्या	•	
ध्यय न ।नेषेघ:	966	dx
द्विजत्वनिरूपणार्थमाह	958	48
अनुपनीतस्यानधिकारः	909	48
कृतोपनयनस्य वेदाध्यय	नम् १७३	48
गोदानादिव्रते नव्या		
दण्डादय:	908	48
गुरुसमीपे वसनिन्दियसं	यम	
कुर्यांत्	१७५	egeq
नित्यस्नानत र्पणहोमादि	हर्म १७६	५५
ज्ञह्मचारिणो नियमाः	900	yy
कामाद्रेतःपातनिषेघः	960	44
स्वप्ने रेतःपाते प्रायिश	969	थ्य
आचार्यार्थं जलकुशाया	₹•	
रणम्	968	فونو
वेदयज्ञोपेतगृहाद्भिक्षामा	ह्या १८३	46
गुरुकुळादिभिक्षायाम्	968	५६
अभिशस्तभिक्षानिषेषः	964	. ५६
समिदाहरणं होमश्र	966	46
होमाधकरण	969	46
एकगृहभिक्षानिषेषः	966	ष्ट्
[मैक्षप्रशंसा]	\$	५६
निमन्त्रितस्यैका नभो जन		46
-क्षत्रियदैश्ययोनैकासभो	•	• *
नम्	990	. ૫

विषयाः क्ष	कि।ङ्काः पृष्ठ	াক্বা:	विषया:	२लोकाङ्घाः १ ष्ठा	3 1:
अध्ययने गुरुहिते च यतं	কু-	proprie tabletina.	क्षियादिगुरावात्यनि	तक्वास•	
र्यात्		५७	निषेधः	283	ÉÆ
गुर्वोज्ञाकारित्वम्	992	५७	यावजीवं गुरुशुश्रूषण	म् २४३	६४
गुरो सुप्ते शयनादि	998	५७	गुरुदक्षिणादिविचारः		६४
युर्वाज्ञाकरणप्रकारः	984	40	आचार्ये मृते तस्पुत्रा	।दि चे -	
गुरुषमीपे चाख्यगिषेधः	996	40	वनम्	_	Ę ų
गुरोनीमप्रहणादिकं न कार्य	म् १९ ९	46	यावज्जीवं गुरुकुर		<i>e</i> 3
गुरुनिन्दाश्रवणानेषेधः	२००	40	रुम् ततीयो	२४९ ८ध्यायः	E 22, .
गुरुपरिवादकरण फ लम्	209	46	ब्रह्मचर्याविधः	, ** '	Ę ty.
समीपं गला गुहं पूजयेत्		46	गृहस्थाश्रमवासकाल		e e
गुर्वादिपरोक्षे न किञ्चित्कथ		46	गृहीतवेदस्य पित्रावि	_	•
यानादौ गुरुणा सहोपवेः	_	er e e e e e e e e e e e e e e e e e e	पूजनम्	3	ş Ç
विधिः	२०४	ष्ट	कृतसमावर्तने। विवा		६ ६.
परमगुरौ गुरुवदृत्तिः	204	49	असपिण्डाचा विवास		§ §
विद्यागु रु विषये	२०६	ue	विवाहे निन्दितकुला	नि ६	६ ७
गुरुपुत्रविषये	२०७	49	कन्यादोषाः		६७
गुरुस्रीविषये	२१०	49	कन्यालक्षणम्	:	\$6
स्रीस्वभावकथनम्	ं २१३	Ęo	पुत्रिकाविवाहनिन्दा		\$ &.
मात्रादिभिरेकान्तवासानिक	धः२१५	Ę•	सवर्णा स्रो प्र शस्ता	47	ŞC:
युवती पुरुखीवन्दने	२ 9 ६	६ 0	चातुर्वेण्येस्य सार्याप	ारिप्रह० १३	E 2)
गुरुशुश्रुषाफलम्	296	६ 0	ब्राह्मणक्षत्रयोः शुः	इस्त्रीनि-	
	र १९	60	षेधः	98	€ 9:
सूर्योदयास्तकालस्वापे प्रा		Ę o	हीनजातिविवाहिन वे	धः 🔧 १५	\$ 3
संध्यापासनमवश्यं कार्यम	(२२२	ĘŶ	शुद्राविवाहविषये	98	६९
स्त्र्यादेः श्रेयःस्वीकारः	२२३	19	अष्टौ विवाहप्रकाराः	-3 * ee	90
त्रिवर्ग म ।ह	778	€ 9	वर्णानां घम्यविवाह		७०
पित्राचार्यादयो नावमन्त	ट्या:२२ ५	Ę9	पैशाचासुरविवाहितः	न्दा २५:	७०
तेषां शुश्रूषाकरणादौ	२२८	६२	ब्राह्मवि वाहलक्षणम्	79	43
तेषामनादरीनन्दा	२३४	६२	दैवाविवाहस्रक्षणम्	3 RC	9
मात्रादिशुश्रूषायाः प्राघाः	यम् २३५	Ęą	आर्षविवाह्ळक्षणम्	38	99
नीचादेरपि विद्यादिप्रहण	ाम् २३८	ĘĘ	प्राजापस्यविवाहलक्ष	ाणम् ३०	७९
आपदि क्षित्रयादेरप्यध्ये	•		आमुरीववाह्र लक्षण	म् २१	9
तब्यं, तेषां पादप्रक्षालन	To	no estimate	गान्धवंविवाहलक्षण	गम् 💆 ३२	69
दि न कार्यम्	२४१	६४	राक्षसिवाहरुक्षण	म् 🦯 ३३	५२

मनुस्मृतितृतीयाध्याये-

	इ लोका ट्टाः पृ ष्ठाद्धाः	विषयाः इलोकाङ्काः पृष्ठ
्विष्याः	_	होम।द्वृष्टवाद्युत्पात्तः ७६
वैशाचिववाहलक्षण	3	गृहस्थाश्रमप्रशंसा ७७
उदकदानाद् वाह्या वःह्यादिविवाहफल	णस्य ।वनाहः २५ ७२ म् ३७ ७२	ऋष्याद्यर्चनम्बर्यं कर्तव्यम् ८०
त्राद्धादिविवाहे सुप्र	् जोत्पत्तिः ३९ ७३	नित्यश्राद्धम् ८२
निन्दितविवाहे नि	इंट्रेनप्रजो∙	वित्रश्रवाद्याणमोजनम् ८३
ानान्द्रताषपाद्यागाः त्यत्तिः	४१ ७३	बालिविरवेदेवकर्म ८४
स्वर्णाविवाहिंबीचे	: ४६ ७३	बलिविम्रेदेवफलम् ९३
· असवर्णाविवाहविशि	લેઃ ક્ષ્ક 	भिक्षादानम् ९४
दारोपगमनकालः	्र ४५ ७३	भिक्षादा नफ लम् ९५
ऋतुकालावधिः	, ४ ६ ५४	सरक्राय भिक्षादिदानम् ९६
दारोपगमे निन्दित	রিভা: র ০ ০ ৪	अपात्रदानमफलम् ९७
युरमतिथा पुत्रोत्प	तिः ४८ ७४	स्रात्र दानफलम् ९८
स्त्रीपु न्न पुंसकोरपत्त	ो हेतुमाह ४९ ७४	आतिथिमत्कारे
वानप्रस्थस्यापि ऋ		अतिथ्यनर्चननिन्दा १००
कन्याविकये दोष		प्रियवचनजलासनदानादौ १०१
स्त्रीधनप्रहणे देख		अतिथिलक्षणमाद १०२
वराद्दशमपि न १ कःगणि घनटानं	न गुल्कम् ५४ ७६	पर्याकहित्वनिषेधः १०४
वस्रालंकारादिना		यस्याञ्चं तस्यव इष्टाद्याचः
विवन्या विवन्या	पूष ७६	रितं भवति] ६
	ननफलम् 🗸 ६ ७६	नातिथिः प्रत्याखयातव्यः १०५
उत्सवेषु विशेषत		श्रातिथिममोजियत्वा स्वयं
दम्पत्योः संतोष		न मोक्तव्यम् १०६
स्त्रियोऽलंकरणा	दिदानादाने ६१ ७६	बहुष्वतिथिषु यथायोग्यं
ि परस्परवशानु	वियोः दम्पत्योः	परिचर्या १०७
त्रिवर्गप्राप्तिः [अतिथ्यर्थं पुनः पाके न
कुलापकर्षकर्मार्	णे ६३ ७७	बलिकर्म १०८
कुलोत्कर्षकर्माणि	•	सोजनार्थे कुलगोत्रकथन-
प्रमहायज्ञानुष्ठ	, ,	निषेघः १०९
पद्यमुनाः	् ३३	ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयो ना-
• य श्च यद्मानुष्ठानं	निस्यं कर्त-	तिथयः ११०
व्यम्	६९ ७८	पश्चात् क्षत्रियादीन् भोजः
पश्चयद्याः	>0 VO	येत् १११
पश्चबद्धैः सूनार		इ . इयादीनपि सत्क्रत्य भो∙
पश्चश्रामी ना		ं जयेत् ११३
अशको बहार	१इहोमी क .	त्रथमं गर्भिण्यादयो भो।
र्ते व्या	. ७५ ७८	जनीयाः ११४

विषयाः इलोका	द्धाः দৃষ্টা	ছি। :		i: 5 8	% :
गृहस्थस्य प्रथमं भोजन-		Market of the second	अध्ययनशूर्यबाह्यणनिन्दा	186	8 X
निषेध:	994	83	अषाङ्क्रियदाने निषिद्धफलं	158	९४
दम्पत्योः सर्वशेषेण भाजनम्	998	83	परिवेत्रादिलक्षणम् (909	९४
आत्मार्थपाकनिषेषः	996	64	परिवेदनसम्बन्धिनां फलम्	१७२	९५
[भोजनदानप्रशंसा]	৩	८९	दिधिघूपतिलक्षणम्	१७३	9 te
_	998	243	कुण्डगोलको	१७४	36
राजस्नातकयोः पुजासंकोः			कुण्डाशीलक्षणम्]	90	94
	१२०	EN	तयोदींनानिषेधः	م رو نو	९ ધ્લુ.
स्त्रियाऽमन्त्रकं बलिहरणं			स्तेनादिर्यथा न पश्यति तथा		
1411 11 14	323 353	24	ब्राह्मणभाजनं कार्यम्	908	86
अमावास्यायां पार्वणम्		6	अन्धायसंनिहिते ब्राह्मणभो		•
	१२३	८६	जनम्	900	94
[श्राद्धाकरणे दोषः]		35	श्रद्रयाजकिनेषेधः	306	९५
पार्वणादौ भोजनीयब्राह्मण			ग्रुद्याजकप्रतिप्रहनिषेषः		38
संख्या	<i>१२५</i>	8	सोमविक्रयादिभोजनदानेऽः		- *
ब्राह्मणविस्तारं न कुर्यात्		69	निष्ठफलम्	960	९ इ
पार्वणस्यावश्यकर्तव्यता		८७	पङ्किपावना ब्राह्मणाः	963	९ ६
देविपत्रनानि श्रोत्रियाय देः यानि	१२८	۷۵	त्राह्मणनिमन्त्रणम्	960	9 G
यान श्रोत्रियप्रशंसा	926	6	निमन्त्रितस्य नियमाः		30
अमन्त्रवाह्मणानिषेधः		66	निमन्त्रणं स्वीकृत्याभोजने	700	20
ज्ञाननिष्ठादिषु कब्यादिदा-	~ • 4· 4				0
नम	934	68	दोषः निमन्त्रितस्य स्त्रीगमने दोषः	990	९ ७ ९७
श्रोत्रियस्य पुत्रस्य प्राशस्यम्	• •		कोषादिकं भोकत्रा कर्त्रा च		2 0
श्राद्धे मित्रादिभोजननिषेघः		68	न कार्यम्	१९२	९८
अविदुषे श्राद्धदानफलम्		90	वितृग्रणोरपतिः		
विदुषे दक्षिणादानं फलदम्		30	-	•	86
विद्वद्वाह्मणाभावे भित्रं भे	-	30	वितॄणां राजतं वात्रं प्रशस्तम्	•	
			देवकार्यात्पितृकार्यं विशिष्टम्	,	
जयेत्र शत्रुम्	१४४	90	देवकार्थस्य पितृकार्याङ्गत्वम्		•
वेदपारगादीन् यंत्रन भोज		0.0	दैवाधनतं पितृकार्थम्	२०५	88
येत् मातामहादीनिप श्राद्धे भे	१४५ ो	₹ 🕶	श्राद्धदेशाः	२०६	900
जयेत्	386	९९	निमन्त्रितानामासनादिदा-		
ब्राह्मणप रीक्षणे	988	89	नम्	201	900
स्तेनपतितादयो निषिद्धाः	940	99	गन्धपुष्पादिना तेषामर्चनम्		-
श्राद्धे निषद्धिषाद्यणाः	949	99	तैरनुज्ञाती होमं कुर्यात्	-	
material to a design at many at a	- 11	a # 1	ता अभावा हान अनात	710	100

मनुस्मृतितृतीयाध्याये-

38

िक्क स्ट ं	।काङ्वाः	নুপ্রাঞ্জা:	विषयाः श्ठीकाङ्गाः
निषयः १४ अज्ञ्यभवि विप्रस्य पाण		40 4	स्रोपण्डोकरणादृष्वं पार्वण-
होमः	२९२	900	विधिना श्राद्धम् २४८
अपसम्येन अमौकरणादि	२१४	909	श्राद्ध बच्छिष्ठं शूदाय न
विण्डदानादिविधिः	२१५	909	देयम् २४९
कुशमूले करावधर्षणम्	२१६	909	श्राद्धभोषिनः स्त्रीगमननि
_	२१७	909	विवः २५०
प्रस्यवनजनादि	२१८	909	कृतभोजनान् द्विजानायः
पित्रादिबाह्मणान्भे। जयेत्	299	909	मधेत् २५१
जीवति पितरि पितामहा			स्वधास्त्वाते ते ब्र्युः २५२
दिपार्वणम्		909	शेषात्रं तदनुज्ञातो विनिः
मृते पितरि जीवति पिता	•		युङ्गीत २५३
महे पार्वणम्		902	एकोहिष्टादिविधिः २५४
वित्रादिबाह्यणमोजनविधि		405	अपराह्नादयः २५५
परिवेषणविविः:	२२४	907	श्राद्धविहितानादयः २५७
ब्यञ्जनादिदाने	२ २६	५० २	ब्राह्मणान्वसुज्य वरप्रार्थ-
रोदनकोषादिकं न कार्यम्	२२९	१०३	नम् २५६
विप्रेप्सितव्यज्ञनादिदानम्	(२३१	903	पिण्डान् गवादिभ्यो दद्यात् २६०
वेदादीन्त्राह्यणेम्यः श्रावः			सुतार्थिन्या श्विया पितामः
येत	२३२	9 03	हपिण्डो मक्षणीयः २६२
ु बाह्यणान्परितोषयेत्		१०३	ततो ज्ञात्यादीन् मोजयेत् २६४
ै दोहित्रं श्राद्धे यस्ततो भा	•		धविशान्त्रेन प्रह्वालिः
ब येत्	२३४	9 • ₹	कार्यः २६५
दौद्दित्रतिलकुतपादयः			तिडादयः पितृणां मासं
प्रशस्ताः	२३५	१०३	तृप्तिदाः २६७
उष्णाश्वमाजनं होवगुणाय कथनम्		903	मासादिविशेषेण तृप्ति -
भाजन उष्णीषादिनिषेधः			कालाः २६८
मोजनकाल बाह्यणान् च		•	[वार्घीणसलक्षणम्] १५
ण्डाञादयो न पश्येयुः		9.0	मधुदाने मघादिश्राद्धे २७३
दन दृष्ट्रपांदि निषेषः	584		गजच्छायादी २७४
तर्शात् खबाद्योऽपनय			श्रद्धया दानम् २७५
भिश्चकादिमोजने			पितृपक्षे प्रशस्ताहितथयः २७६
	२४३		युग्मतिथिनक्षत्रादेः प्राज्ञ
ऑन्नद्द्रशासदाने जन्ममा	२४४	308	स्त्यम् २७७
उच्छ्यमं भूमिगत दास स्योखः			कृष्णपक्षापराह्मप्राशस्यं २७८
सपिण्डनपर्यन्तं विश्वेदेव	२ ४६ ॥	904	अपसन्यकुशादयः २७९
दिरहितं आदम्		904	रात्रिश्राद्धनेषेधः २८०

विषयाः श्होन	isi: y	ষ্টাই:	विषयाः श्होन	işi: Ç	ু ছাত্ত্বাঃ জাত্ত্বাঃ
ितिथिश्राद्धफलानि]		990	श्रोत्रियादीत्पूजयेत्	33	998
प्रतिमासं श्राद्धकरणाशको २		999	ब्रह्मचार्थादिभ्योऽनदानम्	३२	998
सामेरमोकरणे व		999	क्षत्रियादेर्धनप्रहणे विचारः		998
	१८३	999	सित विभवे क्षुधा न सोदेत		920
***	१८४	999	शुचिः स्वाध्यायादिवुक्तः		
G	२८५	998		३५	920
चतुर्थोऽध्याय		Sills see - Copyright	दण्डकमण्डस्वादिधारणम्	38	350.
ब्रह्मचर्यगार्ह्स्थ्यकालैः	9	992	सुर्यदर्शननिषेधः	३७	920
शिलोञ्छादिना जीवेत्	2	993	वस्सरज्जुलङ्घने जले प्रतिबि	•	
उचितार्थसंप्रहं कुर्यात्	3	933	म्बनिरीक्षणे दोषः	३८	930
अनापदि जीवनकर्म	8	993	मार्गे गवादीन् दक्षिणतः कु	*	
ऋताद्यथंकथनम्	فع	993	र्यात्	38	970
कियद्धनमजेयेत्रत्राह	y	993	रजस्वलागमनादिनिषेधः		920
अश्वस्तानिकप्रशंसा	۷	998	भार्यया सह भोजनादिनि		030.
जीवनोपायाः	٩	998	षेधः कालविशेषे स्त्रीदर्शनानिषेषः	४३ ४४	929
शिलोञ्छाभ्यां जीवने	90	994	कालावराव आपरागामयनः नामस्नान।दिनिषेधः	84	454.
असर्जीविकां न कुर्यात्	99	996			929
सन्ते।ष्स्य प्रशंसा	92	998	मार्गादै। विष्मूत्रादिनिषेधः		939
र्नातकव्रतानि	93	995	मृत्रादौ सूर्यादिदर्शनिवेषधः		
वेदीदितं कर्म कर्तव्यम्	98	998	विष्मुत्रोत्सर्गविधिः	४९	929
गीतादिना धनार्जननिषधः	94	996	दिवादा वुदङ्मु खादि	40	929
इन्द्रियाथासिक्तिनिषेघः	95	998	अन्यकारादों स्वेच्छामुखः	43	955
वदार्थविरोधिकर्मत्यागः	90	990	मूत्रादौ अग्न्यादिसमुखनि- षेघः		
वय:कुलानु इपेणाचरेत्	90	990	षेधः	45	355.
निश्यं शास्त्राचनेक्षणम्	95	996	अग्नौ पादप्रतापनादिनिषेषः		92 2 -
पश्चयज्ञान् यथाशक्ति न त्य	}-		अ ग्नेर्लङ्घनादिनिषयः	48	922
जेत	29	990	सन्ध्यामोजनभूमिलिखनादौ		9 २ २ -
केचिदिन्द्रियसंयमं कुर्वन्ति	२२	396	जले मूत्रादिप्रक्षंपनिषेधः	५६	355.
केचिद्राचा यजन्ति	२३	990	शुन्यगृह्स्वापसु प्तात्यापनादौ		
केचित् ज्ञानेन यजनित	२४	996	भोजनादौ दक्षिणहस्तः	46	१२३
सम्ध्याद्वयहोमदर्शपौर्णमासा	. २५	996	जलार्थिनीं गां न वारयेत	५९	933
स्रोमयागादयः	२६	996	इन्द्रधनुर्न दर्शयेत्	५९	453
नवात्रश्राद्धाकरणे	26	996	अधार्मिकप्रामवास एका		
शक्तितेऽतिथिपूजयेत्	28	996	्कीगमने	६०	923
वाषण्डवायर्चननिषेषः	30.	998	शुद्रराज्यवासादिनिषेघः	६१	453
लीलेक लेखिल जनार जुन		a			

• -			~	19 -	
विषयाः क्षे	काङ्कः: पृ	ष्ठ:इाः	1444.4		पृष्ठा ङ्काः
ेत्राम नभोजने प्रायश्चित्तम्		984	पञ्चमोऽध्याय		
्ड्द्रक्वान्ननिषेषः		988	सनुष्याणां कथ मृत्युः	२	943
[श्रहणे भोजनविधिः]		988	मृत्युप्रापकानाह	B .	949
इद्र्यश्रीत्रियदाधिषका ले	१२४	988	लंशुनाद्यभक्ष्याणि	v s	१५२
श्रद्धादत्तवदान्यवार्धुषि -	•		ब् थासांसादिनिषेचः	৩	५ ५३
	१ २५	988	अभस्यक्षीराणि	e	9 ५२
क्षम श्रद्धया यागादिकं कुर्यात्		986	[क्षीरविकृतिर्प्यभक्ष्या]	9	942
		988	शुक्तेषु दश्यादयो भक्ष्याः	90	•
श्रद्धादानफटम् [दाने ऽ पात्राणि]		986	अथासक्यापक्षिणः	99	<i>वे प</i> इ
		986	सोनशुष्कमांसादयः	93	१५३
जलभूमिदानादिफलम् 		986	प्रा म्यसूकरमत्स्याद्यः	98	348
Company of the contract of the	२ ३३		मरस्यभक्षणनिन्दा	94	
80 131	२३४	980	मक्ष्यसत्स्याः	98	
विविवद्दानप्रहणयोः प्रशंसा		980	सर्पवानरादिनिषेधः	90	
द्विजनिन्दा दानकीर्तनादि-		•	मक्ष्यपश्च नखाः	96	
निषयः	२३६	986	लग्जनादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	98	
		986	यागार्थपञ्जिहिं साविधिः	ર્ફ	
शनेर्भममनुतिष्ठेत		386	पर्युर्वितान्यपि सक्ष्याणि	२४	
धमें प्रशंसा	२३९	186	मांसभक्षणे	२७	
तःकृष्टेः सं य न्धः कार्यो न			प्रोक्षित मांस भक्षणानियमः	₹ 9	940
ફેંગ્લેંગ	२४४	988	वृथामांसभक्षणनिषेधः	३३	940
फलमूलादे प्रह णे	२४७	988	श्रोद्धे मांसाभोजननिन्दा	३५	940
दुष्कृतकर्मणोऽपि भिक्षा-			अप्रेक्षितमांसं न मक्षयेत्	३६	940
प्रह्म	२४८		यज्ञः भैव वप्रशंसा	३९	946
मिश्चाया अप्रहण	२४९		पशुहननकालनियमः	89	946
अयोचितभिश्चा	२५०		वेदाविहितहिंसानिषघः	४३	946
- -	२५१		आत्मसुखेच्छया हनने	४५	949
	२५२		वधवन्धनं न कर्तव्यम्	88	949
मोज्यामश्रदाः	563		मांसवर्जनम्	४८	949
श्रंदरात्मनिषदनं कार्यम्	348	940	अथ घातकाः	49	१५९
असस्यकथने निन्दा	२५५	940	मांसवजंनफलम्	५३	-
योग्यपुत्राय कुटुम्बमारः			सपिण्डानां दशाहादाशौचम्	, ५८	9 6 0
दानम्		940	अथ संपिण्डता	६०	969
नक् चिन्ता		, 949	[तद्शायां वज्यम्	Ę	9
टकस्य फलक्षनम्	२६०	343	जनने सात्रस्प्रदेशवम	8.5	•

विषयाः	श्चोकाङ्काः !	ষ্টু ছাত্ত্ব।:	विषयाः ,	छोकाड्डाः	प्रहा ड ाः
ग्रुक्रपाते परपूर्वापत्यम	(थे ६३	9 4 2	ग्रदादीन्दक्षिणादितो निर्हरे	त्९२	955
श्ववस्पर्शे समानोदकम		962	राजादीनामशीचाभावे	९३	989
गुरोर्भरणाशौचम्	ĘVĄ	9	राज्ञः सद्यः शौचम्	98	988
गर्भस्रावे रजस्वलाद्युद्धै	े ६६	१६२	वजादिहतानां सवः शौच	म् ९५	959
बालाद्यशौचम्	§ 9	963	राज्ञोऽशौचाभावस्तुतिः	9 6	968
[कन्यादिमरणागौचम	(] ६	⁹ ६३	क्षात्रधर्महतस्य स्वः शौन	१म् ९८	960
ऊनद्विवार्षिकस्य भू मिर	ब न ः		आशीचान्तकृत्यम्	99	900
नम्	६८	9 ६ ३	असिपण्डाशीचमाह	900	960
नास्या मिसं स्कारादि	६९	963	असपिण्डानिईरणे	909	900
बालस्योदकदानानिषेधः		9 4 3	अशौच्य न भक्षणे	902	900
सहा च्यायि सर् णे	ও পু	368	निर्हारकानुगमने	903	900
बारदत्तस्त्रयशौचम्	७२	958	्रेब्राह्मणं शुद्दैनं निर्हारयेत्	908	900
[मातामहाशौचम्]	9	368	ज्ञानादीनि शुद्धिसाधनानि	904	909
इविष्य मक्षणादि	७ ३	954	अर्थशौचप्रशंसा	905	9.99
विदेशस्याशौचम्	38	964	क्षमादानजपतपांसि शोध	•	
[अतिकान्ताशौचम्]	90	9 & 4	कानि	900	909
आचार्यतःधुत्रादिमरणे	60	955	समलनदीस्रीद्विजशुद्धिः	906	969
श्रीत्रियमातुलादिमरणे	69	955	गात्रमनसात्मबुद्धिशुद्धिः	909	909
राजाध्यापकादिमरणे	८२	955	द्रव्यञ्जद्धिः	990	905
सम्पूर्णाशीचम्	८३	9 ६ ६	सुवर्षादिमणिशुद्धिः	999	902
[क्षत्रादिदाया दानामा	•		ञ्चतादिशय्यादिकाष्ट्रश द्धिः	394	९७२
शौचम्]	99	366	यज्ञपात्रशुद्धिः	996	962
अभिद्दोत्रार्थं स्नानाच्छु	દ્ધિઃ ૯૪	9	धान्यबद्धशुद्धिः	996	१७३
स्पर्शनिमित्ताशीचम्	64	950	चर्मवंशपात्रशाकफलमूळ:	ı	
अञ्जिदशंने	હ દ્	१६८	ग्राद्धः	998	१७३ .
मृतुष्यास्थिस्पर्शे	८ ७	१६८	कम्बलपटवस्त्रादिशुद्धिः	920	903
/ब्रह्मचार्यावतसमापनार	वेतो •		तृणकाष्ठगृहसृद्धाण्डशुद्धिः	953	403
दकदानादि न कुर्या	त् ८८	986	शोणितायुपहतम् इ।ण्ड-		
प्रतितादीनामुद्कदाना	दि-		त्यागः	१२३	903
निषेघ:	63	956	भूमिशुद्धिः	928	१७३
व्यभिचारिण्यादीनां न	ोदक •	•	पक्षिज्ञस्यगत्रातादिशुद्धि	: १२५	908
दानम्	,90	986	गन् ष लेपयुक्तद्रव्यद्याद्धिः	926	968
ब्रह्मचारिणः पित्रादिनि	विद्रेण ९१	.986	पवित्राणि	920	308

विषयाः	श्चोकाङ्काः प्र	ম্বাঙ্কা:	बिष्याः छो	काङ्काः	Salsi:
*1111		908	भार्यायां मृतायां श्रोतामिन	Ī	
जलशुद्धिः नित्यशु द्धाः पदार्थाः	१२८ १२९	968	दाहः	१६७	960
स्पर्धे नित्यग्रहानि	932	१७५	पुन द ्रि प्रह णे	१६८	960
	938		गृहस्थस्य कालावधिः	१६९	960
मृत्रावुत्सर्गेष्ठादिः	934	944	वष्ट्रोऽध्याय	•	
द्वादश मलाः मृद्वारिष्रहणे नियमः	936	१७५			9.4
			वानप्रस्थाश्रममाह	9	960
ब्रह्मचार्यादीनां द्विगुणाव			सभायों प्रिहोत्री वने वसेत्		969
चमनानन्तरमिन्द्रिया			फलमृलेन पश्चयज्ञकरणम्	Vg.	969.
स्प र्शः	•	908	चर्मचौरजटादिधारणम्	É	969
	१३९	908	अतिथ्रिचर्या	(9	969
श्र्दाणां मासि वपनं द्वि	जो•		्वानप्रस्थनियमाः	6	969
च्छिष्टभोजनम्	380	908	मधुमांसादिवजेनम्	98	962
विप्रुट्रमश्र्वादिकं नोिंच	छ ∙		आश्विने संवितनीवारादि॰		
ष्टम्	989	१७६	स्यागः	94	१८२
[गोब्राह्मणादीनां स्थान	मे •		फालकृष्टाद्य न्न निषे ष ः	9 6	१८३
दानमेध्यत्वम्]	૧ હ	908	अश्मकुष्टाद्यः	90	963
पादे गण्डूषजलाबेन्दवः	:		नीवारादिसंचयने	96	963
গু द्धाः	982	908	भोजनकालादयः	98	963
द्र म्यहस्तस्योच्छि ष्टस्परी	988	900	भूमिपरिवर्तनादि	२२	963
दमनविरेकमैथुनशुद्धौ	988	900	प्रीष्मादि ऋतुकृ त्यम्	२३	968
निह्रां श्रुद्धों जनादिशुद्धों	984	900	स्वदेहं शोषयेत्	28	968
अर्थ स्रोधमाः	१४६	900	अभिद्देत्रसमापनादयः	२५	
क्षास्वातन्त्रयं नाईति	989	900	वृक्षमूलभू शय्यादयः	२६	968
कस्य वशे तिष्ठेदिस्यत्र	ग्रह १४८	900	भिक्षाचरणे	२७	968
प्रसन्ता गृहकर्म कुर्या		946	वेदादिपाठः	२९	
			महाप्रस्थानम्		
स्वामिशुश्रुषा	949	906	परिवाजककालः	39	
स्वाम्बहेतुसाह	१५२	309	i 🖋 .	33	
स्वामित्रशंसा	943		ब्रह्मचर्यादिक्रमण परिव्रजेत		
स्रीमा पृथायज्ञानिषेष			ऋणमशोध्य न परित्रजेत्	• -	
स्वामिनोऽप्रियं नाचरे			पुत्रमनुत्पाद्य न परिवृजेत्	३७	964
मृतपति हाम मोः	940		प्राजापत्येष्टि कृत्वा परि-		
परपुरुषगमनानिन्दा		- 908	व्रजेत्	३८	968
पातिब <u>श्यफलम्</u>	380	960	अभयदानफलम्	₹\$	968

विषयाः १	होका <u>द्धाः</u>	वेबाङ्काः	and the second	विषया:	স্টাকা	हाः	श्रहाहर
निस्युद्दः पारेवजेत्	४१	968		सर्वाश्रमफलम्	•	66	988
एकाकी मोक्षार्थ चरेत	४२	966		्रगृहस्थ्यस्य श्रेष्ठत्वम्	•	63	988
परिवाजकनियमाः	४३	966		दशविधा धर्मः सेवि	तब्यः ५	39	988
मुक्तलक्षणम्	88	906		दशविघ ध र्मानाह	q	९२	958
जीवनादिकामनाराहित्यम्	र ४५	969	ACT OF THE PARTY O	दशविवधर्माचरणफ	लस् '	33	980
[वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत्]	740	960		वेदमेवाभ्यसेत्	6	34	950
परिवाजकाचारः	४६	966	A CONTRACTOR OF THE CONTRACTOR	वेदसंन्यासफलम्	•	કે દ	98%
मिक्षा प्रह णे	40	966	, W.	सप्तमोऽ	ध्यायः	}	
दण्डकमण्डल्वाद्यः	42	966	4	राजधर्मानाह		9	985
भिक्षापात्राणि	५३	966		कृतसंस्कारस्य प्रजा	रक्षणम	7	986
एककाले भिक्षाचरणम्	५५	966	- The state of the	रक्षाथामिन्द्रायं शाद्राव	_	8	985
भिक्षाका लः	५६	966		राजप्रशंसा		S	985
लाभालाभे हर्षविषादी न	ſ			राजद्वेषनिन्दा		93	980
कार्यो	थ्र	969		राजस्थापितधमें न			990
पूजापूर्वकीसञ्चानिषेधः	46	968		दण्डोत्पत्तिः		98	980
इन्द्रियनिप्रदः	५९	969		दण्डप्रणयनम्		9 Ę	986
सं सारगतिकथनम्	६१	969	in in	दण्डप्रशंसा		ورو	986
सुखदुःखयाधमाधमी हे त	£ 48	968		अयथा दण्डनिवे घः		98	986
न लिज्जमात्रं धर्मकारणम्	[६६	990		दण्डयेषु दण्डाकरणे	ा निन्दा	२०	986
भूमिं निराक्ष्य पर्यटेत्	5 8	990	The second second	पुन र्दण्डप्रशं सा		२२	953
अद्रजन्तु हिंसाप्रायश्चित्तम	Į	990		दण्डप्रणेता की दश	इत्यत्राह	२६	980
प्राणाय! ः अशंसा	હ	990	3. T. T.	अधर्मदण्डे राजादी	नां दोषः	२८	988
ध्यानयोगेनात्मानं पश्येत	१ ७३	389		मुर्खादीनां न दण्ड	प्रणयनम्	30	200
बद्यगुक्षास्करि मुक्तिः	४७	989		सत्यसन्धादिना दः	डप्रणय-		
मोक्षसा ध ककर्माणि	७५	959		नम्		39	₹••
देहस्वइपमाह	७६	999		शात्रुमित्रविप्रादिषु	दण्ह-		•
देहत्यागे द्यान्तमाह	96	997		विधिः		३२	र दें जा ह
त्रियात्रियेषु पुण्यपापस्या	गः ७९	988		न्यायवर्तिनो राज्ञः	प्रशंसा	३३	
विषयानभिलाषः	60	999	,	दुर्श्वतराह्या निन्दा		3,8	१० व
आत्मनो ध्यानम्	८२	965		राजकृत्ये वृद्धसेवा		3	
पारेवूज्याफल म्	८५	१९३	The second secon	विनय प्र हणम्		3,	
वेद्धंन्यासिकानां कर्म	EĘ	१९३	The state of the s	अविनयनिन्दा		30	-
र्चत्वार आश्रमाः	હહ	988	1	अत्र दशन्तमाह		3	न २०१

विषयाः	क्षोका द्धाः	রুষাঙ্কাঃ
विनयाद्राज्य।दिप्राप्तिदृष्ट	ान्तः ४२	209
विद्याग्रहणम्	४३	२०१
इन्द्रियजयः	88	30 9
कामकोधजन्यसनस्याग	: ४५	२०१
कामजदशस्यसनान्याह		२०२
क्रीवजाष्ट्रव्यसनान्याह	86	२०२
सर्वमूललोभत्यागः	88	
आते दुः खद व्य धना नि	ų,	२०२
व्यसनानिन्दा -	ષરૂ	२०३
अथ सचिवाः	48	२०३
संधिविष्रहादिचिन्ता	પ ્ર	२०३
मन्त्रिभिदिचार्य हितं	•	
र्थम्	<i>দ</i> ্য	२०३
त्राह्मणमन्त्रिणः -	46	२०३
अन्यानप्यमास्यान् कुट	6	२०४
बाकंरान्तःपुराध्यक्षाः	६२	२०४
दूतलक्षणम्	£ \$	२०४
सन।पत्यादिकार्यम्	६५	२०५
दुतप्रशंसा	ξĘ	२०५
प्रतिराजिप्स्तं दूनेन ज	II •	*
नीयात्	६७	204
जा प्र लदेशाश्रयणे	59	२०५
अथ दुर्गप्रकाराः	७०	
अम्राष्ट्रादिवृरितं दुर्गं		
<u>कुर्यात</u>	७५	े २० ६
छन्द्रीं भागीमुद्रहेत्	৩৩	२०६
हिरादियः	96	२०६
नज्ञादकरणम्	७९	200
क्र प्रहणे		२०७
खबाध्यक्षाः	69	1 60 50
ब्रह्मणानां द्वित्वनम्		200
मधाना वृत्तिदानप्र	शंसा ८३	२०७
पात्रदानफलमाह	24	700
संवामें बाहुतो न नि	बतंत ८७	२०८

স্ঠা ভাষ্টা:
८ ९
९०
. 99
९३
दोष:९४
यैव ९६
99
99
909
चा १०२
903
ार्या १०४
, १०५
908
₹•
900
908
990
999
. ११३
998
995
ह ११८
•
930
929
इ १२२
म् १२३
924
920
938
930
त् १३३

(ब्रुयाः	खोकाद्धाः ।	521 2 1:	(विषया:	क्षेत्रका ड ाः	98I¥
गोत्रियश्रुति करपने	934		जित्वा बाह्मणादिवृज्ञनं ऽ		40 4
शाकादिवदवहारिणः			जानामभयदानं च	२० १	२३४
्रवरूपकर:	936		तद्वरयाय तदाज्यदाने	२०२	२२४
शिह्प्यादिकं कर्म कार्य	ात १३८	538	"कर्मइणादि	२०६	२२५
स्वल्यादिशचुरकरम इण ि	ने•		मित्रप्रशंदा	२० ७	२२५
्षघ:	935	२१५	श त्रुगुणाः	२१०	१२५
तीक्षम्दुताचरणम्		२ १ ५	उदा धीनगुणाः	299	
अमात्यन सह कार्यविन	त-		आत्मार्थं भूम्यादिश्यागः		२२५
नम्	989	२१५	1	292	२२६
दस्युनित्रहणम्	383	294	आपदि खपायि वन्तनम्	२१ ४	3 3 6
प्रजापालनस्य श्रष्टत्वम्		२१५	अथ राज्ञी भोजने	२१६	२२६
सभाकालः एकान्तं गोप्यमन्त्रणम्	984	२९५	अना दिपरीक्षा	२९७	२२६
		२१५	विद्वारादी	२२१	३२७
मन्त्रणकाले स्त्र्याखपस णम्	।रः १४९	२१६	आयु व शिददर्शनम्	२२२	२२७
धमकः मादाचन्तनम्	949	295	सम्बासुपान्य प्रणिधिची	ন্ত-	×.
दुनसम्प्रेषणादयः		296	तादि	- २३	२२७
अध प्रकृतिप्रकाराः	946	290	ततो रात्रिभोजनादयः		२२७
आरेप्रकृतयः	946	216	अस्वस्थः श्रेष्ठामारयेषु नि	ŧ:-	
अथ षड्गुगः	950	296	क्षिवेत		२२७
सम्बंगादिशकारः	162	295	अष्टमोऽध्य		
खन्धिविष्रहादिक'लाः	965	२२ ०	व्यवहारान् दिइश्चः सम		
बलिनु । संश्रयने	904		प्रविशेत् कुल्शास्त्रादिभिः कार्य प	•	२२७
आत्मानमाधिकं कुर्यात्		२ २०	इयेत	- . ३	२२८
		२२१	अष्टादश विवादाः	· ¥	२२८
अमामिगुणदोषचि न्ता राजरक्षा	906 960	२२१ २ २१	धर्ममाभित्य निर्णयं कुर्य	ोत् ८	२२९
आरराज्यय:नविधिः	969	229	स्वयमशक्ती विद्वांसं निव	I-	
शत्रुपेविभिश्रादी सावध			ड ज्यात्	,	२२९
सम्	" 968	२२२	स त्रिनित्रांद्वाणैः सह व	ธานั	
ब्युह करणे	960	२२२	पश्येत्	30	₹ ² ₹ ९ २
जलादौ युद्धप्रकारः	988	२२३	तम्बभाषशंसा	99	224
अप्रानीकशोग्यानाह	193	२२३	अवर्मे सभासदा दोषः	92	289
सन्यपरीक्षण म्	158	223	सदसि सत्यमेव वक्तव्या	म् १३	२२९
परराष्ट्र ा डिने	994	२२३	अध्मंबादिशासनम्	9 8	२२९
परप्रकृति नेदादि	950	२२३	प्रमातिक्रमण दोषः	94	२२९
उप्याभःव युध्येत्	200	4 28	दुर्धवहारे राजादीनामः	वर्षः १८	२३०
	•	• • •			`

मनुसमृत्यष्ट्रमाध्याये-

विषयाः	रलोका द्धाः	वृष्ठाङ्कः:
अधिप्रस्यर्थिपापे	95	२ ३०
कार्यदर्शने शूद्रनिषेषः	२०	२३•
राष्ट्रनाहितकदुर्भिक्षादि	नि •	
देध:	२ 9	२३ •
लोक्पालानप्रणम्य कार्य	•	-
হান্	२३	२३१
बाह्यणादिकमण कार्य	q .	
३ थत्	२४	२३ 9
स्वरवर्णादिना अध्यारि		
रीक्षेत	२५ •-	
बालघनं राज्ञा रक्षणीय		
प्रोबितपति शदिधनरक्ष		
अपुत्राधनहः (कशासन		
अस्वामिकघतरक्षणे व		
द्रभ्यक्षपसंख्यादिकथन		
बह्यने दण्डः	३२	
्रिण रहव्यात् षड्भागः	महणम् ३३	
चेरघातनम्	३४	२३२
/निध्यादी षड्भाग प्रह	णम् ३५	२३३
परनिधी अनुतक्यने	₹ €	२३२
म द्वाणनिधिविषये	3 4	२३३
राज्ञा निधि प्राप्यार्व	विप्रा-	
य देयम्	3 4	२३३
चौगहनधनं राज्ञा द	ातब्यम् ४	२३३
जातिदेशधर्माविरोधे	न कर-	
जीयम्	8,	१ २३३
राश्चा विवादीतथापन	ादि न	
कार्यम्	Y.	३ २३४
अनुमार्नेन तस्यं नि		k
यात्		४ २ ३४ -
धरकादिना व्यवहार		ष, ३३४
धराचार् आचरणी		६ २३४
ऋभ(द:ने	3	१७ २३४
काथ है।नाः		।३ , २३५
अभिवेशनतुर्वन्दारि	देः	16 336

बिबयाः र	लोका इ ाः प्र	81 3 11:
धनपरिमाणमिध्याकथन	५९	२३६
साक्षिविभावनम्	6.	₹₹€.
2	ξ 9	234
अय साक्षिणः	4 8	२३७
साक्ष्य निषिद्धाः		
इत्रयादीनां स्त्रयाद्यः सा।		२३८
बादिसाक्षणः	६९	२३८
बालादि साक्ष्यादी	4•	२३८
साहसादौ न साक्षिपरी	भ्रा ७२	२३८
साक्षिद्वे षे	७३	२३८
साक्षिणः सत्यक्थनम्	98	२३८
मिथ्यासाक्ष्ये दोषः	wy	२३८
श्रुत बाक्षिणः	'υ€	२३९
एकोऽपि धर्मविस्साक्षी	vv	२३९.
स्वभावदचतं साक्षिणी	गृ	
ह्न _ृ खुः	96	२३९
साक्षिप्रइने	4	२३९
साक्षिभिः सत्यं वक्तव्य	म् ८१	२३९
रहःकृतं कर्मे आत्मावि	ξ-	
र्जानाति	68	२४०
ब्राह्मणादिसाक्षिप्रक्रने	٧ ١	5x .
असत्यकथने दोषः	८९	5×4
्रधरयप्रशंसा	९२	२४१
ॅ अस रय कथनफलम्	९३	583
पुनः सत्यकथनप्रशंस	। ९६	385
्रिवयभेदेन सस्यफला	म् ९७	2 + 2
^V निन्दितबाद्यणान् श द	वस्यः	
च्छेत	902	२४३
निमिलविशेषेण। कृ तस	१६ ये	
दोषाभावः	903	२४३
अनुनक्थने प्रायिश	म् १०५	२४३
त्रिपक्षं साक्याक्यने	परा-	
जय:	100	
साक्षिभन्न	906	. 388
असाक्षिविवादे शपथ	11 909	२४४
क्याशपभ दोषः	199	288

विषयानुकर्माण्का ।

क्षित्राः श्रीबाद्यः पृष्ठाद्धाः	विषयाः स्होदाङ्गाः पृष्ठाङ्गाः
विष्याः व्याचार्यप्रतिप्रयवमाह ११२ २४४	निरादिष्टधने प्रतिमुद्धि १६२ २५२
मुयाशपयत्रात न जनगर ।	कृतनिवृत्ती १६३ २५२
विप्रादेः दश्योच्चारादिशवः ११३ २४४	कुटुम्बार्थकृतर्णं देयम् १६६ २५२
श्रद्धशपथे ११४ २४४	बलकृतं निवर्धम् १६८ २५३
शपथे द्यांचमाह १९५ २४५	प्रातिभाव्यादिनिषेषः १६९ २५३
अथ पुनर्वादः ११७ २४५	अप्राध्यमर्थं न गृह्वीयात् १७० २५३
लामादिना साक्ष्ये दण्डवि	प्राह्यस्यागे दोषः १७१ २५३
शेषः ११८ २४५	अबलग्क्षणादी १७२ २५३
दण्डस्य इस्तादिदशस्याः	अध्यक्षंकार्यंकरणे दोषः १७४ १५३
नादि १२४ २४६	धर्मेण कार्यकरणे फलम् १७५ २५३
अपरायमग्रम	धनिकेन धनसाधने १७६ २५४
अधमदण्डानिन्दा १२७ २४६	धनाभावे कर्मणा ऋणशो
दण्ड्य गरत्यांग १२८ २४६	धनम् १७७ २५४
बाउदण्डिधिउदण्डादि १२९ २४६	अथ निक्षेपे १७९ २५४
त्रसरेण्यादिपरिमाणान्याह १३१ २४७	स्राक्ष्यभावे निक्षेपानिर्णयः १८२ २५४
प्रथममध्यमोत्तमधाह्याः १३८ २४७	निक्षेपदाने १८५ २५५
्ऋगादाने दण्डनियमः १३९ २४८	स्वयं निक्षेपार्पणे १८६ २५५
अय वृद्धिः १४० २४८	समुद्रनिक्षेपेड १८८ २५५
आधिस्थले १४३ २४८	चौरादिहते निक्षेपे १८९ २५५
बलादाधिमागनिषेषे १४४ २४९	निक्षेपापहारे शपथम् १९० २५५
आधिनिक्षेपादी १४५ २४९	निक्षेपापहार दे। दण्डः १९१ २५६
धन्वादी भोगेऽपि न स्व•	छलेन परधनहरणे १९३ २५६
त्वहानिः १४६ २४९	निक्षेप मिथ्याकथने दण्डः १९४ २५६
दशवर्षभोगे स्वत्वद्यानिः १४७ २४९	निक्षेपदानपहणयोः १९५ २५६
आधिसीमादी न भोगे स्व	अस्वामिविकये १९७ २५६
त्वहानिः १४९ २४९	क्षागनभागप्रमाणम् २०० २५७
बलाटाधिभोगेऽर्धवृद्धिः १५० २५०	प्रकाशमस्यामिनः क्रयेडपि
[त्रिपुरुषमुक्ताधिः] १३ २५०	स्वामित्वम् २०१ १५५
द्वैगुण्यादाधिकश्चितं भवति १५१ २५०	संस्रुख्यस्तुविक्ये २०३ रेप७
वृद्धिप्रकाराः १५२ २५०	अन्यो कन्यो दर्शयिशाः इन्याविवाहे २०४ २५७
पुनर्लेख्यकरणे १५४ २५१	3-4114116
देशकालहर्दी १५६ २५९	
द्रशकाल्ड्सा	3(46) 4141
delinario de la companya della companya de la companya de la companya della compa	अध्वर्धिदिश्वेणा २०९ २५८
प्रातिभाव्यादिऋणं पुत्रैने दे-	संभूयसमुत्याने २११ २५९
वम् १५६० २५२	दसानपाकिया २११ २५
Alan William .	

ंबष्याः	क्रोंकाङ्काः १	विद्धाः
मृतिस्थल	२१५	
संविद्वधातक्रथ	296	
क्रीतानुशयः	२२ २	
दशहाद्ध दण्डादि	,	
सन ख्याय दोषनतीकर		
दान		२६०
14ध्याक्त्या त्वणक्थन	२२५	२६०
द्धित कन्याननदा	२२६	. २६०
सप्त । दी	२२७	२६१
स्वामपालविवादः	२९	२६१
क्षीरमृतिस्थल	२३१	२६ ०
वालदोषेण नष्टस्थल	१३२	259
चंत्रहत	२३ ३	२६२
श्वतादेदर्शनम्	२३४	263
वृक्षादिहतस्यल	२३५	२६३
सस्यंषातकदण्डे	२३८	268
सोमाबिवादस्यले	284	263
सीमावृक्षाद्यः	२४६	242
उपरस्कानि सीमाकिह	नि २४९	" २ ६३
मोगेन धामा नयेत्	248	368
धीमासाञ्चिः	२५३	368
सम्युक्तां सीमां बच्नां	यात्र५५	268
साह्यदानविषिः	२५६	258
सम्यथा क्यने दण्डः	२५७	268
काक्यभावे प्रामसामग	71	•
दय:	२५८	254
धामन्तानां स्थाक्यने		
'दण्डः	344	२६५
गृहादिहरणे दणाः	२६४	२६५
राजा स्वयं सीमानिष	य	
कुथोत र कीमाम्बरमाः व	२६५	•
[धीमात्रकाराः]	15	
वाक्याकृष्यं दण्हा.	344	1
बाह्य वाक्रों	. २६७	
सम्बर्गाको स	368	366

विषयाः क्षे	·幻霊':
शूदस्य द्विजाक्रोशे	२७०
धर्मीपदेशकर्तुः शुद्रस्य	
दण्ड:	२७२
श्रुतदेशजात्याक्षेपे	२७३
काणाद्याकोशे	308
मात्राद्याकोशे	२७५
परस्परपतनीयाकोशे	३ ७ ६
दण्डपारुष्यम्	२७८
शुद्रस्य बाह्यणादिताडने	२७९
पादादिप्रहारे	२८०
महता सहीपवेशने	२८१
ि छीव नादी	२८२
केशप्रहणादी	२८३
त्वगस्यिभेदादी	२८४
बनस्प तिच्छेदने	२८५
मनुष्याणा दुःसानुसारेण	
दण्डः	२८६
समुःथानव्ययदाने	२८७
द्रश्याईसायाम्	266
वार्मिकमाण्डादी	365
यानादेर्दशातिवर्तनानि	38.
रथ व्याम्यादिदण्डने	२९३
भाग दिता ड ने	255
अन्यथा तासने दण्डः	३००
स्तेनानिप्रहणे	३०१
चे।र।दितोऽभयदानफलम्	
्राजा धर्माधर्मवष्ठीशभागी	३०४
अरक्षया करप्रहणनिन्दा	300
पापनिमहसाधु संमह णे	399
्वालबद्धाद्षु क्षमा	392
व हाण पुर्वणेस्ते ये	318
	394
परभागसंइलेवणे	₹90
राजदण्डेन पापनाशे	316
क्पघरादिहरणप्रशासेदने	३१९

्रिका विकास	श्रोकाङ्काः प्रष्ठाङ्काः	विषयाः क्षेत्रेकाङ्काः	र ष्ठाङ्काः
	३२० २७३	अध्यागस्य न वधदण्डः ३८०	269
२६० चान्यादिहरणे	३२१ २७३	गुनावैश्यक्षत्रिययोग्मने ३८२	. 269
्र सुवर्णादिहरणे २६८ ०००० विकरणे	३२३ २७३	अगुप्ताक्षत्रियादिगमन ३८४	२८१
२६। ह्यापुरुषादिहरणे २६। महापरवादिहरणादौ	३ २४ २७ ३	साहसिकादिश्चन्यराज्य•	
२६५ महापश्यापहरणायः	३२६ २७३	प्रशंसा ३८६	२८२
		कुलपुरे।हित!दित्यागे ३८८	२८२
२६७ हरितधान्यादी २६७ तिरन्दयसान्वय धान्य	A ' '	मात्रादित्यागे ३८९	२८ २
	338 808	विप्रयोवींदे राज्ञा न धर्मे । इंट्रेंग्य	262
36.		कथनम् ३९० प्रातिवेदयाद्यभोजने दण्ड ३९२	२८२ २८२
श्रुताक्नरतम		क्षय अध्याः ३९४	२८२
चारहरू च्छदाद	३३४ २७४	रज कस्य वस्त्रप्रकालने ३९६	२८३
विश्वादरण्ड	३३५ २७४	तन्तुवायस्य स्त्रहरणे ३९७	,
26	३३६ २७५	पण्यमूल्यकरण ३९८	
विट्शूद्र दिरष्टगुणादिर		राज्ञा प्रतिषिद्धानां निर्हरणे ३९९	
२६४ अस्तेयानि	३३९ २७५	अकाल विक्रणदी ४००	२८३
२६० वारयाजनादी	३४० २७५	विदेशावकय ४०१	263
ं पिथ स्थिते सुद्रयम्ह	णे ३४१ २७५	ब्रह्मस्थापने ४०२	-1
२६८ दासाइनादिहरणादी	३४२ २७५	मुलांद्वरीक्षा ४०३	
र अहसमाह	३४४ २७५	रिशुक्डम् ४०४	
१६९ चाहसक्षमानिन्दा	३४६ २७६	गुर्भेण्यादानां न तरिशुरुक्म् ४०७	
१६९ द्विजातेः शस्त्रप्रहणव	हालः ३४८ २ ७६	नाविकदोषेण वस्तुनाशे ४०८	
२६९ आततायिहनने	३५० २७६		
२६९ एरदाराभिमर्शने द	हः ३५२ २७७	वैश्वदिवंशिउयाकरणे ४१०	
२७० 🖟 वरस्रिया रहःसंभाष	णि ३५४ २७७	क्षात्रयवैश्यो न दासकर्माहों ४ १ १	
२७ बीसंप्रदणे	३५६ २५८	शृदं दासकर्म कारयेत ४१३	
२७० भिक्षकादीनां पर्व	ोबंभा-	10.41	
२७० वर्षे	360 506	सप्तद्शदासप्रकाराः ४१५	244
२७१ परिक्रया निषिद्धसं		भार्यादासादयाऽघनाः ४१६	२८५
२७१ नटादिस्रीषु संभाष	जे न	वैद्यशुरी स्वकर्मकारिय	•*
दोष:	३६२ २७८	तुस्यी ४१४	२८५
हन्यादू लण	३६४ २७९	विनेदिने आयण्यसनिरीक्षः	3.6
अङ्गुळप्रसपादा	३६७ २७९	णम् सम्याज्यवहारदर्शनफलम् ४२०	. २८६ . २८६
्र _{विक्र} ध्यभिचारतस्राजाः			124
यं वस्तर । भेग स्त	दी ३७३ २८०	नवमे।ऽध्यायः	
्र शुद्रस्योरकुष्टागमने	३७४ २८०		1 766
वाह्यणस्य गप्तावि	प्रागमने ३७८ २८०	ब्रीरक्षा	२ २८६
707	•		

बिष्याः	होकाङ्काः १	व्याद्धः
बायाश ब्दार्थकथनम्	6	२८७
क्षारक्षणोपायाः	99	२८७
स्त्रीस्वभावः	98	२८८
श्लीणां सन्त्रेन किया	96	२६८
स्वभिवार प्रायश्वितम्	98	२८८
श्री भर्त्गुणा भवति	२२	268
क्रीप्र संघा	२६	265
अभ्यभिचारफलम्	२९	२९०
व्यभिवारफलम्	₹•	२९•
बीबक्षेत्रयोर्बलावले	३२	24. 0
परक्षीषु बीजवपनानेबेध	1 Y 9	3.9
क्रीपुंसयोरे कत्वम्	84	३ ९२
सङ्गदंशभागाह्यः	80	२९२
क्षेत्रप्राचान्यम्	Y6	353
्रे क्रींघमं:	५६	२९३
ं अदुः झीगमने पातिस	म् ५७	२९ ३
नियं गप्रकरणम्	49	२९४
न नियोमे द्वितीयपुत्रीर	पादनं ६०	२९४
कामती गमननिषयः	६३	568
बियोग निस्दा	ÉA	35 ¥
वर्णसङ्करकाजः	६६	258
वारत साविषय	६९	२९५
क्रयायाः पुनदीननिषे		254
सप्तरदीपूर्व झेस्यागे	७२	२९५
दोववतीकन्यादाने	Ęv	254
कांकृति प्रकरूप प्रवरे	ात् ७४	२९ ६
प्रोवितमर्तृकानियमाः	wy	35 8
संबरसरं क्षिय प्रशिक्षत	<i>UV</i>	२ ९६
रोगार्तस्याम्यतिकम	96	244
क्रीक देन जीत्यागः	७९	२९ ६
आम्बेदन	60	२९ ६
श्चिया मध्याने संबारवा स्त्रिया धर्मक	दर्भ जा	396
स्यम्	८६	२९७
गुनिने कन्यादानं व		7
षाय	46	25.0
	*	

विषय:	स्कोकाड्डाः प्रशिक्षाः	
[अदानाःवायम्]	२ २९७	
स्वयंबरकालः ,	९० २९८	
स्वयंवरे भितृदत्त(लंक	* 1111	
श्यागः	९२ १९८	
ऋतुमतीविशहे न शुर		
दानम्	९३ २ ९८ ९४ २ ९८	
क्रन्यावरयोर्वयोनियमः		
विवाहस्यावश्यकत्वम्	९५ २९८	
दत्तञ्चलकाया वरमरण	९७ २९८	
्रं गुरुक प्रहण िषधः	९८ २९९	
वाचा कन्या दस्वाइन		
न दानम् ज्ञीतंत्रकोष्ट्रमध्य	909 २९ ९	
स्रीपुंसयोरव्यभिचारः		
द्।यभागः ः	ः १०२ २ ९९	Š
विभागकालः	१०४ २९९	•
सहायस्थाने ज्येष्ठस्य	प्राधा-	
न्यम्	नुवध ३००	
ज्यष्ठप्रशंह।	१०६ ३००	
अज्येष्ठवृत्तं ज्येष्ठे	११० ३००	•
विभागे हेतुमाइ	999 300	*
ज्येष्ठादेविशोद्धारे	ः १९१२ ३०९	1
एकमपि श्रेष्ठं उपेष्ठस्य	198 3 • 9	1
समानां ज्येष्ठस्य नोद	हरः १९५ २०१	1
समभागविषमभागौ	११७ ३०)
स्वस्वाशिभ्यो भगिनयै	देयम् ११८ ३०५	}
विषम्मजाविकं उयेष्ठर	येव ११९ ३०३	}
क्षेत्रजेन विभागे	११० ३०३	?
अनेकमातृहेषु उयेष्ठव	१२२ ३०	?
जन्मतो उवैष्ठयम्	. : १२५ ३०:	
पुत्रिकाकरणे	9 २७ ३०:	
पुत्रिकायां धनमाहित		
मातुः स्रोधनं दुहितुः		
पुत्रिकापुत्रस्य घनमा		
पुत्रिकौरसयोविभागे		
अपुत्रपुश्चिकाधने		
- लेबालिका आजा	:	

वि ष याः	श्चेषाड्वाः	র প্রা র া:	विषयाः इली	光厚!:	원원 출1:
पुत्रिकाया देविध्यम्	93 6	३०४	सप्रजस्त्रीयनाधिकारिणः		
वौत्रप्रपौत्रयोधनभागा	दे १३७	३०५	अप्रजह्मीबनाधिकारिणः	१९६	394
पुत्रशब्दार्थः	936	३०५	धाघारणतस्त्रीधनं न कुर्यात्	199	3 94
पुत्रिकापुत्रकर्तृकभ्रादे	980	३०५	स्त्रीणामलंकः णमिवमाज्यम्	२००	394
दत्तकस्य धनप्राहकःवे	989	३०५	अनंशा:	२०१	3 9 4
कामजादेन धनप्राहकः	वम् १४३	३०६	क्र बादिशेत्रजा अंशभाः		
क्षेत्रजस्य धनप्राहकत्वे	984	३०६	गिन:	२०३	३१५
अनेकमातुकविभागः	185	३०७	अविभक्तार्जित घने	२०४	₹9€
अन्दरग्रदापुत्रस्य भाग		_	विद्यादिषने	२०६	३१६ °
षेघः	_	३०७	शकस्यां बोवेक्षणे	200	39€
संजातीयानेकमातुकिवि		३०७	अविभाज्यधने	२०८	₹9€
श्रद्भय सम एव भागः		३०८	नष्टोदारे	२०९	₹'9 €
दागाद।दायादबानधवस्य		३०८	संस्टबनविभागे	290	3 9 ¢.
कुपुत्रनिन्दा	9 6 9	306	विदेशादिगनस्य न भागः		• •
औरसक्षेत्रविभागे	,	३०८	ले।पः	299	३१७
क्षेत्रजान स्तरमार सारप		३०९	ज्येष्ठी गुणशुन्यः समभाग	२१३	३१७
क्तकादये। गोत्ररिक्थर			विकर्भस्था वनं नार्हन्ति	218	३१७
ंगिनः औ रसादिद्वा दशपुत्र लक्ष	9 ६ ५ 7011 9 € €	•	ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे	२१४	390
दाधीपुत्रस्य समभागित		₹ 3,	जीबरिपतृक्षविभाग	२१५	390
क्षेत्रजादयः पुत्रप्रतिनि	· ·	399	विभागानन्तरे त्यन्नध्यले	२१६	390
सत्यारसं दत्तशदयाः च		711	अनवत्यधने मातुरिधकारः	२१७	390
र्तव्याः	969	३१	ऋणधनयोः समं विभागः	२१८	390
पु त्रित्वातिदेशः			अविभः ज्यमाह	२१९	394
द्वादशपुत्राणां पूर्वपूर्वः			ग् नसम [्] ह्यः	२२०	396
क्षेत्रजादयो रिक्थहरा			यूतसमाह्य निषेधः	221	396
क्षेत्रजादीनां पितामदृष्	_		गू नसमःह्वयार्थः		1
सिपण्डादयो घनहराः		392	बूनादकारणां दण्डः		_
at	966		पाषण्डादीन्देशाक्षिर्वास्थेत	२२५	ँ३१८ ु
/		393	द ण्डदानाश को	२ २ ९	₹1 \$.
्रीजाधिकारः मृतपतिकानियुक्त पुत्रा			स्त्रीबाल दिवण्डे		
्युवरावकान्यः विकारः	950	३ 9४	नियुक्तस्य कार्यहनने	२३१	316
और संवीन भविविभागे			कूटशासनबालवधादिकर	णे २३२	. ३१९
मातृषनिवभाग		398	धर्मकृतं न्ययहारं न निव	(: :	
स्त्रोधनान्याह	998	* 398	र्तयेव	· २ ३३	३ १९

विषयाः स्टो	काङ्काः पृ	हाडूा:	विषयाः श्लोकाङ्गः १९४ छ।:
ाद्रजस्य स्वशक्तया वैरिजय			सहरीकरणादिप्रायिकत्तम् १२५ ३४२
अधवीहिरसीमिः श्रुतिभिर			क्षित्रगदिवधप्रायश्चित्तम् १२६ ३७२
		३५६	मार्जारादिवधप्रायिकतम् १३१ ३७३
रीन्हन्यात् क्षत्रियादेशंहुवीर्येणारिजयः		348	ह्यादिवधप्रायधित्तम् १३६ ३७३
ब्राह्मणस्यानिष्टं न ब्र्यात	34	३५६	व्यभिचरितस्रोविषे १३८ ३७३
अस्पविद्यास्त्रयादेशीतृस्वनि		· · ·	अमत्या स्रोवधे शहरत्याः
व्यः	३६	३५६	व्रतम् । ४ ३७३
अद्ददक्षिण:दःने	36	340	सर्पादिवमे दानाशको १३९ ३७४
अत्पदक्षिणयञ्जनिन्दा	३९	३५७	श्चद्रजन्तुसमृद्रवधादो १४० ३७४
अ भेदोत्रिण स्टब्स्टरण	¥٩	३५७	बुक्षादि च्छेदनादी १४२ ३७४
श्रद प्रधानना सह आर्नन्दा	¥ ₹	340	अन्नजादिसस्ववधे १४३ ३७४
विहिताकरणादी प्रायाश्विती	**	340	वृथोषस्यादिच्छंदने १४४ ३७४
कःमाशमक्तपाये	84	३५८	अमुख्यमुरापानप्रायाश्चलम् १४६ ३७५
प्राय िक्षतिसं सर्गनिषेधः	80	३५८	सुराभाण्डस्थजरुपाने १४७ ३७५
्राय वित्तशब्दव्या ख्या	4	३५८	शुद्रोस्डिश्जलपाने १४८ ३७५
पूर्वपापेन कुष्ट्यन्धादयः	*4	346	सुरागन्धाञ्राणे १४९ ३७५
प्रावितम्बर्यं कर्तव्यम्	५३	३५९	विष्मृत्रसुरासंसृष्टभोषने १५० ३७६
पसम्ह ःपादकानि	48	३५९	पुनः संस्कार दण्डादिनि
ब्रह्महत्यादिसमानि कर्माणि	48	३५९	वातिः १५१ ३७६
उपपातकानि	45	३ (o	अभोज्यान न्यान्यान्यान्यान्यान्यान्यान्यान्यान्या
जातेर्भं शकर।गि	६७	363	अध्यमांसमक्षणे १५२ ३७६
संस्रीकरणानि	60	३६२	गुकादिभक्षणे १५३ ३७६
अपात्रीकरणानि	ξŞ	३६२	सुकरादिविष्मूत्रभक्षणे १५४ ३७६
मलिनोकरणानि	90	३६२	शुब्दस्वास्थाक्षातमां छम
महा वधप्रायितम्	७२	३६ २	क्षण १५५ ३७६
गर्भ त्रे यीक्ष त्रवैद्यवंच	८७	३६६	कुक्कुटनरपुकरादिमक्षणे १५६ ३७६
[अत्रभीशस्यस्याह्या	¥	₹ € €	मासिकान्नभक्षणप्रायित्वत्तम् १५७ ३७७
स्रोपुहरू मनिक्षेत्रहरमा हो	26	३१ ६	ब्रह्मचारिणा मधुमांसार्दभ
सुरापानप्रायाधितम्	9.0		क्षेणे प्रायक्षिलाम् १५८ ३७७
द्धरात्रकाराः	4.8		बिडासागु च्छिष्टादिभक्षणे
युवणं स्ते यप्रायम्बितम्		३६८	प्रायाचीलम १५९ ३७७
गुरुक्षीयमन प्रायधिताम्			अमोज्यानमुत्तार्यम् १६० ३७७
केंबच वृ ।पात इप्रावधिस			संजातीयधान्यादिस्तये १६२ ३७७
वनकार्ने प्रायमितम्			मनुष्याद्विष्ठरणप्रायांबलम् १६३ ३७७
वाति इंग्रदरप्राविकाम्	, 128	३७२	त्रपुर्वायकादिहरण १६४ ३७५

विषयाः	क्षोका द्धाः	वृष्ठाङ्काः	विषयाः ऋ	तेका हाः	निष्ठाङ्काः
अस्ययानशय्यादिहर्णे	. 964	306	वेदोदितव मादित्यागे	२•३	३८३
शुःकात्रगुडादिहरणे	984	308	बाह्मणस्य धिक्कारे	२०४	३८३
मणिमुकारजतादिहरणे	150	३७८	ब्राह्मणावगुरणे प्रा०	२०८	३८३
कार्पांसांशु कादिहरणे	946	308	अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले	२०९	३८३
अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	900	३७८	प्रा भा गत्यादिवतानिर्णयः	299	३८४
वडवारजस्वलादिगमने	908	: ३७९	[तप्तकच्छे जलादीनां	* ,	
दिवामैथुनादौ	908	३७९	परिमाणम्	99	४३६
चाण्डास्यादिगमने प्रा॰	904	३७९	व्रताङ्गानि	२२२	३४६
व्यभिचारे छीणा प्राया	_		पापं न गोपनीयम्	२२७	३८६
त्तम्	946	३७९	वापानुतांचे	२३०	२८७
[श्रदसङ्गतानां कीणां	•		पापश्वतिनेन्दा	२३२	360
शुद्धिवचारः)	. S	३७९	मनस्तुष्टिपर्यक्तं तयः कु		м
चाण्डालीगमने	906	३७९	र्यात्	233	३८७
पतितसंसर्गप्रायाश्वित्तम्	909	३७९	तपः प्रशंसा	२३४	३८७
पतितस्य जीवत एव प्रे		*	[तपोलक्षणम्]	92	३८८
किया जिल्हा का विविद्याले ।	963	३८०		284	368
यतितस्यांशादिनिवृत्तिः कृतप्रायश्चित्तसंसर्गः	964	360	रहस्य प्रायाश्वित्तम्	२४७	३८९
	106	369	द्वादशोऽध्या	यः	
पतित ञ्जीणाम न्नादिदेयम्		३८१	शुभाशु	Ę	3 4 2
पतितसंसर्गानिषेधादि	165	369	तत्र मनसः प्रवर्तकत्वम्	, 8	399
बालझादित्यागः	1990	३८१	त्रिविधमानसकर्माणि	فع	३९२ ं
त्रास्यवेदस्यक्तप्रायि श्वस म्	•	३८१	चतुर्विधवाचिककमीणि	Ę	३९२
गर्हितार्जितधनस्यागः	963	३८१	त्रिविधशारी (कर्माण	ans 😉	३९३
अ बत्प्रति पहपाया श्रित्तम्	998	३८२	मने वाक्कायकर्मभे। गे	4	383
क्रतप्रायितं सम्यं पृच्हे		३८२	[दशधर्मपथांस्त्यजेत]	9	३९३
गोभ्यो घासदानं तस्य संसर्भः		3.5	[ग्रुभाचारादिपलम्]	२	393
्र चन्त्रः त्रात्ययाजनपतित्रक्रियाङ्क	9 ९६ •	३८२	[वागादिदण्डाः]	[*] ۶	३९३
ं स्यादी	990	३८२	त्रिद्ण्डिपरिचयः	10	३९३
श्रारणागतस्थागादी	956	३८२	क्षेत्रज्ञविचयः	92	393
इवादिदंशनप्रायश्वित्तम्	999	362	जीवाहमपरिचयः	93	388
अपाक्कत्यप्रायश्चित्तम्	200	३८२	जीवानामानस्यम्	94	36.8
उष्ट्रादियानप्रायां घलम्	209	363	परलोके पाश्वभौतिकशरिय	[18.	388 /
जले जलं विना वा मू		• •	भोगानन्त (मारमनि लीयत	19	34 8
बि त्या गे	२०२	3 < 3	धर्माधर्मब हुस्याद्वीतः	. 20.	\$ \$ \$

-	क्रोकाद्वाः पृ	gi g i:	विषयाः "	होकाङ्काः	
विषय ।:		३९५	वदवाह्यस्मृतिनिन्दा	94	808
त्रिविषगुणकथनम्		३९५	वेदप्रशंखा	30	X . X
अधिकगुणप्रचाने। देह		-	वेदज्ञस्य सेनापत्यादि	100	804
सल्बादिस्थणम्	•	३९५		909	804
सारिवकगुणलक्षणम्	37	356	वेदक्षप्रशंसा		
राजसगुणलक्षणम्	32	398	[वेदबलमाश्रिस्य पापव		
वामसगुणलक्षणम्	33	366	न कुर्यात्]	6	804
संक्षेपतस्तामसादिक	भगम् ३५	398	वेदव्यवसायिनः अन्नस्व	म् १०३	800
गुणत्रयात्रिविधा गा		3.0	तपोविद्याभ्यां मोक्षः	908	804
त्रिविचगतिप्रकाराः	*9	350	प्रस्यक्षानुमानशब्दाः प्र	मा•	
पापेन कुत्सिता गरि	ે:	३९८	णानि	9-4	
वावविश्वेषण योनि			वर्भक्रक्षणम्	3-6	808
स्पतिः	43	396	अक्थतधर्मस्यले	906	408
पापप्रावीच्याचरका	•	803	অৰ ছি ছা:	900	\$. ¥01
मोक्षोपायमूनानि व	ट्रक्माणि ८३	803	अध परिषद	996	. **
आत्मकानस्य प्राप		803			
वेदोदितकर्णः श्री		803	मूर्खाणां न परिषरवम		
		४०३	आतम्बानं पृथक्कला		
बैदिकं कर्म द्विविध		४०३	वाय्वाकाशादीनां लय	: 12	
्र प्रश्तनिवृत्तकर्भव		•	अहमस्व इपम्	92	5 %0
प्रकृतिवृत्तकर्भभन्त		४०३	आत्मदर्शनमवश्यमनु	ष्ठेयम् १२	4 80
समदर्शनम्	99		एतत्संहित ।पाठफलम्		
बेदाभ्यासादी	42	808	All ald a many		
			•		

804

804

मनुस्मृतिविषयानुक्रमणिका समाप्ता।

कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसाहिता

मनुस्मृतिः।

प्रथमोऽध्यायः ।

((१)स्वयंसुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे । मनुप्रणीतान्धिविधान् धर्मान्वच्यामि शाश्वतान् ॥ १॥) मनुमेकात्रमासीनमभिगम्य महर्पयः। प्रतिपुज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः।

ॐ वन्दे(२) परं ब्रह्म नमामि मूर्तीस्तस्यापरा ब्रह्महरित्रिनेत्रान्। श्रित्वा रजःसत्त्वतमांसि याभिर्विश्वोदयस्थानलथांस्तनोति ॥ १॥ गौढे नन्द्रनवासिनाम्नि सुजनैर्वन्द्ये (३)वरेन्द्र्यां कुले

श्रीमद्रदृदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकमद्दोऽभवत्

काश्यामुत्तरवाहिजहुतनयातीरे समं पण्डिते-

स्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली॥ २॥

सवज्ञस्य मनोरसर्वविद्पि व्याख्यामि यद्वाङ्मयं

युक्त्याः(४)तद्भहुभिर्यतो मुनिवरै रेतद्भहु।च्याहतम्।

तां व्याख्यामधुनातनैरिप कृतां न्याय्यां बुवाणस्य मे

भक्त्या।मानववाङ्मये भवभिदे भुयादशेषेखरः॥३॥

(५)मीमांसे ! बहु (६)सेविताऽसि, सुहृदस्तर्काः ! (७)समस्ताः स्थ मे,

वेदान्ताः ! परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः ।

(८)जाता च्याकरणानि ! बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये

प्राप्तीऽयं समयो मनुक्तविवृतौ साहाय्यमालम्ब्यताम्॥४॥

(१) अयं श्लोकः खपुस्तके प्रक्षिप्तत्याऽत्रास्ति । Jolly संशोधितपुस्तके च १०२ तमश्लोकानन्तरं वतेते । स्वायम्भुवमनुशिष्यो भृगुऋषिः प्रदनोत्तरहृषं मनुप्रगीतं धर्मशास्त्रं स्वकृतव्यसमूहहृष्पसंहिताहृष्ण स्वशिष्यान् प्रति कथयामास । तथा च मनोर्थप्रवक्तृत्वेऽपि संदिताप्रगेतुत्वाभावेन तत्र। तत्र मनुनिर्दशस्य नासकृतिरिति बोध्यम् । श्रत एव मिताक्षरायां विज्ञाने धर्म हाचार्याः 'यथा मनुनोक्तं भृगुः' इति प्राहुः।

·स्वायम्भुवो मनुधींमानिदं शास्त्रमकलपयत्' (१०२ श्लो.) इत्यनेन मनोः प्रवक्तृत्वस्य बोधनेन मनुस्मृतिरिति व्यवहारस्यापि नासङ्गतियथा शिष्यप्रणोताया

अपि स्मृतेयां ज्ञवल्क्यस्मृतिरिति सर्वप्रसिद्धो व्यवहारः।

(३) 'वरेडये' क-। (४) 'मद्रहुमिः' ख० (२) श्रयं श्लोकः खपुस्तके नास्ति।

(५) भीमांसा कि।

(६) 'सेविताऽस्ति' क०।

(७) 'समस्ताश्च' क०।

(म) 'याता" 'क॰'।

3

द्रषादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्त्रर्थतत्त्वकथनाय ममोद्यतस्य।। दैवाद्यदि (१)कचिदिह स्वलनं तथापि निस्तारको भवनु मे जगदन्तरात्मा ॥ १। मानववृत्तावस्यां ज्ञेया व्याख्या नवा मयोद्धिना । प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातृणामशेषाणाम् ॥ ६ ॥

अत्र। महर्षाणां धर्मविषयप्रश्ते । मनाः श्रूयतामित्युत्तरदानपर्यन्तश्लोकचतुष्टयेनैतः शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयुक्तानि विषयसंबन्धप्रयोजनान्युक्तानि । तत्र धर्म एव विषयः तेन सह वचनसंदर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धः, प्रमाणान्ता सन्निकृष्टस्य(२) स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रकगम्यत्वात् । प्रयोजनं तु स्वर्गाप र्गादि, तस्य धर्माधीनत्वात् । यद्यपि पत्न्युपगमनादिरूपः कामाऽप्यत्राभिहितस्तथापि-

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिस्तः सदा । (अ० ३ क्षा० ४५)

इत्युतुकालादिनियमेन सोऽपि धर्म एव । एवं चार्थार्जनमपि "ऋतासृताभ्यां जीवेत (अ० ४ श्लो० ४) (३)इत्यादिनियमेन धर्म एवत्यवगन्तव्यम् । मोश्लोपायत्वेना(४)भिहितस्य त्मज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्धमीविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्योपपन्नम् । पौरुपेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजनपरिप्रहाच्छ्त्युपप्रहाच वद्मुलकत्याः प्रामाण्यम् । तथा चाछान्दो ग्यबाह्मणे श्रूयते — "मनुर्वे यत्किचिदवदत्तद्भेषजं भेषजनायाः" इति । वृहस्पतिरप्याह-

"वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्। मन्वर्धविपरीता तु या स्मृतिः सा(१) न शस्यन ॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च । धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावन्न हरुयते॥"

महाभारतेऽप्युक्तम्—

"पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥"

विरोधिबौद्धादितकेंने हन्तञ्यानि । अनुकूलस्तु मीमांसादितकेः प्रवर्तनीय एव । अत एव वक्ष्यति-

"आर्षं धर्मीपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्म बेद नेतरः॥" (अ० १२ श्लो० १०६) इति।

सकल्वेदःथादिमन्नान्मनुं महर्षय इदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेति वचनमञ्चन । श्लोकस्यादौ मनुनिदेशो मङ्गलार्थः, प्रमात्मन एव संसारस्थितये सार्वज्ञेश्वर्यादिसंपन्नमनुरूपेण प्रादुर्भुतत्वात्तद्भिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात्। वक्ष्यति हि-

(६) "एनमेके वदन्त्यमि मनुमन्ये प्रजापतिम्"। (अ० १२ श्लो० १२३) इति ।

एकार्यं विषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम् । आसीनं सुखोप्विष्टम्,(७)ईदृशस्येत्र महर्पिप्रश्नो-त्वानयोग्यत्वात् । अभिगम्य अभिमुखं गत्वा । महपयो महान्तश्च ते ऋपयश्चेति तथा । तिपूज्य प्रत्येकं पूजियत्वा । यहा, मनुना पूर्व स्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजां ह्रवेति प्रतिशब्दादुन्नीयते । यथान्यायं येन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यन प्रणतिभक्ति-अदातिशयादिना । वक्ष्यति च-

नापृष्टः करूयचिद् ब्र्याज्ञ चान्यायेन पृच्छतः । (अ०२ स्रो० ११०) इति ।

(१) कचिद्धिः कः।		(€,) ≦(d
(X)(-0)	(२) 'क्रष्ट' कः	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·
(४) 'अत्राभि' क्।	(4) 10	(३) 'इति' का।
(७) वाह्यं कः।	्र विसं ग्यानिश स	
र माहस्य काठा	191	(६) धतम् कः।
· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·		, , ,, ,,

प्रथमोऽध्यायः।

'अभिगम्य' 'प्रतिपुज्य' 'अबुवन्' इति कियात्रवेऽपि मनुमित्येव कर्म । अबुवित्रत्यत्रा-कथितकर्मता(१), (२)ब्रुविधातोर्द्धिकर्मकत्वात् (३) ॥ १ ॥

किमब्रुवन्नित्यपेक्षायामाह-

भगवन्सर्ववर्णानां यथावद्तुपूर्वशः। अन्तरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ॥ २॥ [जरायुजाण्डजानां च तथा संस्वेदजोद्भिदाम् । भूतग्रामस्य सर्वस्य प्रभवं प्रलयं तथा ॥ २ ॥ आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम्। ्यथाकामं यथायोगं च कुमईस्यशेषतः ॥ ३ ॥]

ऐसर्यादीनां भगशब्दो वाचकः । तदुक्तं विच्णुपुराणे-ऐश्वरस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चेव षण्णां भग (४)इतीङ्गना ॥

मतुबन्तेन संबोधनं भगवन्निति । वर्णा बाह्मणक्षत्रियवैश्यश्रद्धाः, सर्वे च ते वर्णाश्रेति सर्ववर्णाः तेषामन्तरप्रभवाणां च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानां अम्बष्टक्ष-चूकर्णप्रमृतीनां तेषां विजातीयमेथुनसंभवत्वेन खर(५)तुरगीसंपर्काजाताश्वतरवजात्यन्तर-त्वाद्वर्णशब्देनाग्रहणात्पृथक् प्रक्षः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् । यथावत् यो धर्मी यस्य (६) वर्णस्य येन प्रकारेणाईतीति । अनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः । अनुपूर्वशः क्रमेण जातकर्म, तर्नु नामवेयमित्यादिना । धर्मान्नोऽस्मम्यं वक्तुमहिसि सर्वधर्माभिधाने योग्यो भवसि तस्माद् ब्रुहीत्यध्येषणमध्याहार्यम् । यत्तु ब्रह्महत्यादिरूपाधर्मकीर्तनमप्यत्र तत्प्रायश्चित्तविधिरूपधर्मविषयत्वेन, न स्वतन्त्रतया ॥ २ ॥

सक्छवर्माभिवानयोग्यत्वे हेतुमाह-

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ ३ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात्त्वमेकोऽद्वितीयः अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्चतस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य च विधानस्य विधीयन्तेऽनेन कर्माण्यक्षिहोत्रादीनीति विधानं वेदस्तस्य स्वयंभुवोऽपौरुषे-यस्याचिन्त्यस्य बहुशाखाविभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेतुमयोग्यस्य अप्रमेयस्य मीमांसादि-न्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयस्य । कार्यमनुष्टेयमग्निष्टोमादि, तत्त्वं ब्रह्म "सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म " (तैत्ति. उ. २-१-१) इत्यादि वेदान्तवेद्यं, तदेवार्थः प्रतिपाद्यभागस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थवित् । मेधातिथिस्तु कर्ममीमांसावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविदिति व्याचष्टे । तन्न, (७)वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान्न कार्य-मेव तत्त्वरूपोऽर्थः । धर्माधर्मेव्यवस्थापनसमर्थत्वात्प्रभो इति संबोधनम् ॥ ३॥

स तैः पृष्ट्स्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः। प्रत्युवाचार्च्य तान्सर्वान्महर्वोञ्ज्यतामिति ॥ ४ ॥

स मनुस्तिमहर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिमक्तिश्रद्धातिशयादिना पृष्टस्तान्सम्यक् यथातत्त्वं प्रत्युवाच श्रूयतामित्युपक्रम्य । अमितमपरिच्छेद्यमोजः सामर्थ्य

- (१) 'कर्मत्वात्' क०।
- . (२) 'बूठ' कठ। (३) 'त्वाच' कठ।
- (४) 'इतीरणा' ग० 'इतीरितः' क०। (५) 'तुरगीयसंपर्कात्' क०।
- (६) 'वर्णस्य' नास्ति क०।
- (७) 'वेदान्तानां' क०।

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

ज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य स तथा। अत एव (१) सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामिप प्रश्न विषयः । महात्मिभर्महानुभावैः आर्च्य पूजयित्वा । आङ्पूर्वस्यार्चतेल्यंवन्तस्य रूपिमदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फिलितम्। ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य 'स पृष्टः प्रत्युवाच ' इति न युक्तम्, अहं पृष्टो ब्रवीमीति युज्यते । अन्यप्रणीतस्वे च क्यं मानवीयसंहितेति ? उच्यते-प्रायेणाचार्याणामियं शैली यत्स्वाभिप्रायमपि परोपदेश-मिव वर्णयन्ति । अत एव "कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्" इति जैमिनेरेव सुत्रम् । अत एव "तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्" (व्या. स. १-३-२६) इति बादरायणस्यैव शारीर-कस्यम् । अथवा मन्पदिष्टा धर्मास्ति च्छाष्येण मृगुणा।तदाज्ञयोपनिबद्धाः । अत एव वक्ष्यति-

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः । (अ. १ श्लो. ५९) इति ।

अतो युज्यत एव स पृष्टः प्रत्युवाचेति । मनूपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच ।(२) मानवीय-संहितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

श्रुयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह—

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलच्रणम् । अप्रतक्यमिविञ्चेयं:प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

ननु मुनीनां धर्मविषयप्रश्चे तन्नैवोत्तरं दातुमुचितं तत्कोऽयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणे क्रीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः ? अत्र मेधातिथिः समाद्धे — 'शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वम-नेन सर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रति-पाचन्ते-

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । (अ. १ श्लो. ४९।) इति ।

वक्ष्यति च-

एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चेव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ (अ०।१२ श्लो० २३।) इति ।

तत्रश्र निरतिशयैष्वर्यहेतुर्धर्मस्तद्विपरीतश्राधर्मस्तद्वूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजन-मञ्जेतन्यमित्य(३)ध्यायतात्पर्यम्' इत्यन्तेन । गोविन्दराजस्यापीदमेव।समाधानम् । नैतन्म-नाहरम् । धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्दर्मस्य फलकीर्तनं तद्यप्रस्तुतम् । धर्मोक्तिमात्राद्धि शास्त्रमर्थ-वत्। किञ्च—

कर्मणां फलनिर्दृत्ति शंसेत्युक्ते महर्षिभिः। हादगे वश्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते ॥

इदं तु वदामः । मुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया बह्मप्रातपादनं धमकथनमेवेति नाप्रस्तुतामिधानम् , आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूपत्वात्। मनुनव—

" इतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचिमिन्द्रियनिग्रहः।

(४) घीर्विद्या सत्यमकोघो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ (अ. ६ श्लोक ९२)

्इति दश्चविधवर्मामिधाने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् । महाभारतेऽपि-

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप। इत्यात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् । याज्ञवलक्येन तु परमधर्मत्वेन । यदुक्तम्

इज्याचारदमाहिसा दानं स्वाध्यायकर्म च।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ (अ. १ श्लो. ८) इति ।

जगत्कारणत्वं च ब्रह्मलक्षणम् । अत एव ब्रह्ममीमांसायाम्—"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"

⁽१) 'सर्वत्र' इति नास्ति कः। (२) 'च' नास्ति कः।

⁽१) 'स्त्वाच' क०। (४) 'हीविंद्या' क०।

प्रथमोऽध्यायः।

(च्या. सू. ११-१-१) इति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणकथनाय "जन्माद्यस्य यतः" (च्या. सू. १-१-१) इति द्वितीयसूत्रं भगवान्वादरायणः प्रणिनाय । अस्य जगतो (१)यतो जन्मादि सृष्टि-स्थितिप्रलयिमिति सूत्रार्थः ।।।तथा च श्रुतिः—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्य । तद्ब्रह्म" इति प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानब्रह्मप्रतिपादनम् । आत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा संस्कारादिरूपं धर्म तद्ब्रत्या द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः । किञ्च प्रक्षोत्तरवाक्यानामेव स्वरसादयं मदुक्तोऽथीं लभ्यते । तथा हि—

धर्मे पृष्टे मनुर्बह्य जगतः कारणं ब्रुवन् । आत्मज्ञानं परं धर्मे वित्तेति व्यक्तमुक्तवान् ॥ प्राधान्यात्प्रथमाध्याये साधु तस्येव कीर्तनम् । धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्यको वक्तुमनन्तरम् ॥

इद्मित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वाज्जगित्रिदेश्यते । इदं जगत् तमोभूतं तमित स्थितं शिनमासीत् । तमःशब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते तम इव तमः । यथा तमित लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवं प्रकृतिर्लीनिर्दिश्यते तम इव तमः । यथा तमित लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवं प्रकृतिर्लीना अपि भावा नावगम्यन्त इति गुणयोग्यः । प्रत्यकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—"तम आसीत्तमसा गृल्लहमप्रे" इति । प्रकृतिरिप ब्रह्मात्माऽञ्चाकृताऽऽसीत् । अत एव अप्रज्ञातमप्रत्यक्षं सकल्प्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते तद्य भवतीत्यप्रज्ञातम् । अलक्षणमनतुमेयं लक्ष्यते ते अप्रतक्यं तर्कियतुमशक्यं तदानीं वाचक-स्थूलशब्दाभावाच्छ(२)ब्दतोऽप्यविज्ञेयम् । एतदेव च प्रमाणत्रयं सतर्के द्वादशाध्याये मतुनाऽभ्युपगतम् । अत एवाविज्ञेयमित्यर्थापत्त्याऽऽद्यगोचरमिति धरणीधरस्याप(३)च्याख्या-नम् । न च नासीदेविति वाच्यम्, तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते—(४)"तद्धेदं तद्धेव्याकृतमासीत्" छान्दोग्योपनिषच—"सदेव सोम्येदमप्र आसीत्" (६।२।१) इदं जगत्सदेवासीत् । ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः । ।अत एव प्रसुप्तिमव सर्वतः । प्रथमार्थे तसिः । स्वकार्याक्षममित्यर्थः ॥ ५॥

अथ किमभूदित्याह—

ततः स्वयंभूभगवानव्यको व्यञ्जयन्निद्म्।

महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरास्रोत्तमोतुदः ॥ ६॥

ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयं भवति स्वेच्छ्या शरीरपरिश्रहं। करोति, न त्वितरजीववत्कर्मायत्तदेहः । तथा च श्रुतिः—"स एकधा भवति द्विधा भवति" । भगवान् ऐस्वर्यादि(५)संपन्नः । अन्यक्तो बाह्यकरणागोचरः । योगाभ्यासावसेय इति यावत् । इदं महाभूतादि अाकाशादीनि महाभूतानि, आदिग्रहणान्महदादीनि च न्यञ्जयन्नन्यक्तावस्यं प्रथमं सृक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । वृत्तोजाः वृत्तमप्रतिहत्तमुच्यते। अत एव"वृत्तिसर्गताय-नेषु क्रमः" (पा. सू. १।३।३८) इत्यत्र वृत्तिरप्रति(६)धात इति व्याख्यातं जयादित्येन । वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा । तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते, सचराचरम् (अ. ९ इलो. १०) इति । प्रादुरासीत्प्रकाशितो बभूव । तमोनुदः प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेघातिथिगोवि-न्दराजौ ॥ ६ ॥

⁽१) 'यतो' नास्ति क०। (२) 'शब्दैनापि' क०। '(३) 'श्रपि' ख०।

⁽४) 'तद्देदं' क०। (९५) 'ऐश्वर्यसंपन्नः' क०। (६) 'अप्रतिबन्धः' क०।

मन्वर्थमुकावलीसहितमनुस्मृतौ-

योऽसावतीन्द्रियप्राह्यः सुदमोऽव्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्धभौ ॥ ७॥

योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति। अर्तान्द्रियशाह्यः इन्द्रियमतीत्य वर्तत इत्यतीन्द्रियं मनस्तद्रशाह्य इत्यर्थः । यदाह व्यासः— नैवासौ चक्षुषा शाह्यो न च शिष्टरपीन्द्रियः ।

मनसा तु (१)प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मद्र्शिभिः ॥

सूक्ष्मो बहिरिन्द्रियागोचरः। अञ्यक्तो व्यक्तिरवयवस्तद्रहितः । सनातनो नित्यः। स-र्वमुतमयः सर्वमुतात्मा । अत एवाचिन्त्यः इयत्तया परिच्छेतुमशक्यः । स एव स्वयम् उद्गमौ महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्बेमुव । उत्पृत्रों भातिः प्रादुर्भावे वर्तते, धात्नामनेकार्थत्वात्॥ ७॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासुजत्॥ = ॥

स परमात्मा नानाविधाः प्रजाः सिस्धुरिभव्यायापो जायन्तामित्यभिव्यानमात्रेणाप एव ससर्ज । अभिज्यानपूर्विकां सृष्टिं वदतो मनोः प्रकृतिरेवाचेतनाऽस्वतन्त्रा परिणमत इत्ययं पक्षो न संमतः, किंतु ब्रह्मैवाच्याकृतशक्त्याऽऽत्मना जगत्कारणमिति(२)न्निदण्डिवेदान्तसिद्धा-न्त एवामिमतः प्रतिभाति । तथा च छान्दोग्योपनिषत्—"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति । अत एव शारीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितम् "ईक्षतेर्नाशब्दम्" (व्या. सू. १।१।५) इति । ईक्षतेरीक्षणश्रवणान प्रधानं जगत्कारणम् । अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतियस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः । स्वाच्छरीराद्व्याकृतरूपाद्व्याकृतमेव भगवद्गास्करीयवेदान्तद्रशैने प्रकृतिः, तदेव तस्य च शरीरम्। अन्याकृतशब्देन पञ्चभृतबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनःकर्माविद्यावासना एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्याऽऽत्मना स्थिता अभिघीयन्ते । अञ्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वी-काराद् ब्रह्माद्देतं, शत्त्याऽऽत्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमत इत्युभयमप्युपपद्यते । आदौ स्वकार्यभूमित्रह्माण्डसृष्टेः प्राक् । अपां सृष्टिश्चेयं महदृहंकारतन्मात्रक्रमेण बोद्धच्या । महा-भुतादि व्यञ्जयन्निति पूर्वाभिधानादनन्तरमपि महदादिस्रष्टेर्वेक्ष्यमाणत्वात् । तास्वप्सु बीर्ज शक्तिरूपम् आरोपितवान् ॥ ८॥

> तद्गडमभवद्भैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिञ्जन्ने स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकिपितामहः ॥ १ ॥

तद्राजं परमेश्वरेच्छ्या हैममण्डमभवत् । हैममिव हैमं शुद्धिगुणयोगान्न तु हैममेव, तदी-येक्शकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भूमेश्राहैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचाराश्रयणम् । सहस्रांशुरादित्यस्तत्तुल्यप्रभं तस्मिन्नण्डे हिरण्यगर्भो जातवान् । येन पूर्वजन्मनि हिरण्यग-र्मोऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता तदीयं लिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्र-विश्य स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । सर्वलोकानां पितामहो जनकः, सर्वलो-कपितामह इति वा तस्य नाम ॥ ९॥

इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिव चनेनोक्तमेवार्थं द्रहयति— आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसुनवः। ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १०॥ [नारायणपरोव्यकादण्डमव्यक्तसंभवम्। अगडस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपात्र मेदिनी ॥ ४ ॥] आपो नाराशब्देनोच्यन्ते । अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धस्तद्रर्थमाह—यतस्ता नराख्यस्य परमात्मनः स्न्नोऽपत्यानि । "तस्येदम्" (पा. स्. ४।३।१२०) इत्यण्प्रत्ययः । यद्यपि अणि कृते कीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्द्रसलक्षणेरपि(१) स्मृतिषु व्यवहारात् "सर्वे विधयश्छन्द्रसि विकल्प्यन्ते" इति पाक्षिको कीप्प्रत्ययस्तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्रा(२)प्ते टापि कृते नारा - इति रूप(३)सिद्धिः । आपोऽस्य परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पुर्वमयनमाश्रय इत्यसौ नारायण इत्यागमेष्वाम्नातः । गोविन्द्रराजेन तु आपो नरा इति पठितं व्याख्यातं च—नरा-यण इति प्राप्ते "अन्येषामपि दृश्यते" (पा. सू. ६।३।१३७) इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपम् । अन्ये त्वापो नारा इति पठिन्त ॥ १०॥

यत्तत्कारणमञ्चवतं नित्यं सद्सद्गतमकम्।

तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥ यत्तदितिसर्वनामभ्यां लोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं ।निर्दिशति । कारणं सर्वोत्पत्ति-मताम् । अव्यक्तं बहिरिन्दियागोचरम् । नित्यं उत्पत्तिविनाशरहितम् । वेदान्तसिद्धत्वात्स-त्स्वभावं प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्स्वभाविमव । अथवा सद् भावजातम् , असद् अभावस्तयो-रात्मभृतम् । तथा च श्रुतिः—"ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्"इति । तद्विसृष्टस्तेनोत्पादितः स पुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

तस्मित्रगडे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदगडमकरोद् द्विश्रा ॥ १२ ॥ पूर्वोक्तेऽण्डे स वक्षा वश्यापात्रकार्

तस्मिन् पूर्वोक्तेऽण्डे स ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन संवत्सरमुषित्वा स्थित्वा आत्मनैवाण्डं द्विधा भवत्वित्यात्मगतध्यानमात्रेण तदण्डं द्विखण्डं इतवान् ॥ १२ ॥

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ।

मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावणां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

[वैकारिकं तैजसं च तथा भूतादिमेव च ।

एकमेव त्रिधाभूतं महानित्येव संस्थितम् ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां समस्तानां प्रभवं प्रलयं तथा ।]

शकलं खण्डं ताभ्यामण्डशकलाभ्याम्, उत्तरेण दिवं स्वलीकमधरेण भूलोकम् उभयोर्मध्ये आकाशं दिशश्चान्तरालदिगिभः सहाष्ट्रो समुद्राज्यम् अपां स्थानं स्थिरं निर्मितवान् ॥ १३ ॥ इदानीं महदादिक्रमेणेव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं त(४)त्सृष्टिमाह—

• उद्बवहात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् । मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मा आत्मनः परमा(६)त्मनः सकाशात्तेन रूपेण मन् उद्घृतवान् ,परमा(६)त्मन एव ब्रह्म-स्वरूपेणोत्पन्नत्वात्। परमात्मन एव च मनःसृष्टिर्वेदान्तद्शने, न प्रधानात्। तथा च श्रुतिः—

एतस्माजायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥

मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच सत् अप्रत्यक्षत्वादसिद्(७)व । मनसः पूर्वमहंकारतत्त्वम् अहमित्यभिमानाख्यकार्ययुक्तम् ईश्वरं स्वकार्यकरणक्षमम् ॥ १४ ॥

⁽१) 'लक्षणैरेव' क०। (२) 'प्राप्ते' नास्ति क०। (३) 'सिद्धेः' क०।

⁽४) 'तत्तत्त्विष्टि' ख०। (५) 'परमात्मनः' नास्ति क०।

⁽६) 'परमात्मन एव ब्रह्मस्वरूपेण उत्पन्नत्वात्' नास्ति कः। (७) 'श्रसदिति' खः।

मन्वर्थमुकावलीसहितमनुस्मृतौ-

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां प्रहीतृणि।शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥ [अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथग्विधान् ॥ ६ ॥]

महान्तमिति. महदाख्यतत्त्वमहंकारात्पूर्वं परमात्मन एवाच्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसाहता-दुर्धतवान् । आत्मन उत्पन्नत्वात् आत्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा । यान्यभिहितानि अभि-धास्यन्ते च तान्युत्पत्तिमन्ति सर्वाणि सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शेरूपरस-गन्धानां ग्राहकाणि शनेः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्च बु-द्धीन्द्रियाणि, चरान्दात्पञ्च पाय्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चोत्पादित-वान् । नन्वभिष्यानपूर्वकसृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तन्न संगच्छते । इदानीं महदादिक्रमेण सृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तदशनेन।च(१) परमात्मन एवाकाशा-दिक्रमेण सृष्टिरुका। तथा च तैत्तिरीयोपनिषत्—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभु-तः। आकाशाद्वायुः। वायोरिनः। अग्नेरापः। अज्ञयः पृथिवीः (२।१।१।) इति ? उच्य-। ते, प्रकृतितो महदादिकमेण सृष्टिरिति भगवदास्करीयदृर्शनेऽप्युपपद्यत इति तद्विदो व्याच-। क्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते, तस्य च सृष्ट्युन्मुखत्वं सृष्ट्याद्यकालयो(२)गरूपं तदेव मह-] चत्वं, ततो बहु स्यामित्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वमञ्याञ्चतस्याहंकारतत्त्वम्। तत आकाशादिपञ्चभूतस्क्रमाणि क्रमेणोत्पन्नानि पञ्च तन्मात्राणि ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्प-भानि पञ्च महाभुतानि सूक्ष्मरूथूलक्रमेणव कार्योदयदर्शनादिति न विरोधः । अञ्याकृतगुण-स्वेऽपि सत्त्वरजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानीत्युपपद्यते । भवतु वा सत्त्वरजस्तमःसमतारूपैव मूलप्रकृतिः, भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महदहंकारतन्मात्राणि, तथापि प्रकृतिर्वहाणोऽनन्येति मनोः स्वरसः । यतो वक्ष्यति—

सर्वभृतेषु चात्मानं सर्वभृतानि चात्मनि । (अ० १२ श्लो० ९१)।इति ।

एवं यः सर्वभृतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ (अ० १२ श्लो०।१२५।)।इति ॥ १५ ॥ तेषां त्ववयवानसूदमान्षण्णामप्यमितौजसाम् ।

सिनवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्भमे ॥ १६।॥

तेषां पण्णां पूर्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवास्तान् आत्ममात्रासु प-ण्णां स्विकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यकस्थावरादीनि सर्वभुतानि परमात्माः निर्मितवान् । तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादि(३)रूपतया परि-णतेषु तन्मात्राहंकारयाजनां कृत्वा सकलस्य कायंजातस्य निर्माणम् । अत एवामितौजसाम-वन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ॥ १६ ॥

यन्तृत्र्यवयवाः स्वमास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट्। तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्ति मनीषिणः॥ १७॥

यमान्मृतिः शरीरं तत्संपादका अवयवाः सूक्ष्मास्तनमात्राहङ्कारस्याः।षट् तस्य क्रव्यक्षणः सप्रकृतिकस्य इमानि वद्यमाणानि भृतानीन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि।कार्यत्वेनाश्रयन्ति । त्र-मात्रेस्यो मृतोत्पत्तेः अहङ्काराच इन्द्रियोत्पत्तेः । तथा च पठन्ति-

"प्रकृतेमहांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्रणश्च षोडशकः। क्रमादिष षोडसकात्पञ्चभ्यः पञ्च भृतानि ॥" (सांख्यकारिका २२)

(१) विश्वासिक्। (२) थोगि, कः। (३) पृथिव्यादिम्तेषु शरीररूपतया खः।

तस्मात्तस्य ब्रह्मणो या मूर्तिः स्वभावस्तां तथा परिणतामिन्द्रियादिशालिनीं लोकाः शरी-रमिति वदन्ति । पडाश्रयणाच्छरीरमिति शरीरनिवचनेनानेन पुर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृढीकृतः १ ७

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः।

मनश्चावयवैः स्द्मैः सर्वभूतकृद्व्ययम् ॥ १८ ॥

पूर्वश्लोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्मात्र तदिति परामृश्यते। तद् ब्रह्म शब्दादिपञ्चतनमात्रात्मनाऽव-स्थितं महाभूतान्याकाशादीनि आविशन्ति तेभ्य उत्पद्यन्ते। सह कर्मभिः स्वकार्यस्तत्राका-श्रास्यावकाशदानं कर्म, वायोर्व्यूहनं विन्यासरूपं, तेजसः पाकोऽपां संग्रहणं पिण्डीकरणरूपं, पृ-थिव्या धारणम् । अहङ्कारात्मनावस्थितं ब्रह्ममन आविशति । अहंकारादुत्पद्यत इत्यर्थः । अ-वयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसङ्कुल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभृतकृत्सवोत्य-त्तिनिमित्तं मनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाज्ञगतः । अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महोजसाम्।

स्दमाभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद् व्ययम् ॥ १८ ॥

तेषां पूर्वप्रकृतीनां महदहंकारतन्मात्राणां सप्तसंख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्नत्वात्तद्वृति-याद्यत्वाचापुरुषाणां महोजसां स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां सूक्ष्मा या,मूर्तिमात्राः वारीरसं-पाद(१)कभागास्ताभ्य इदं जगन्नचरं संभवत्यनधराद्यत्कार्यं तिद्वनािश स्वकारणे छोयते । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरम् । परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्दशियतुमयमनु-वादः ॥ १९॥

> आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः । यो योद्वयावतिथश्चेषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ २०॥

एषामिति पूर्वतरश्चोके ["तदाविशन्ति मुतानि"। (अ- १ श्वो. १८]) इत्यत्र मृतानां परामर्शः । तेषां चाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमः, शब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते । तत्राद्याद्यस्याकाशादेगुणं शब्दादिकं वाय्वादि परः परः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति—यो य इति । एषां मध्ये ।यो यो यावतां [पूरणो यावतिथः "वतोरिशुक्" (पा. सू. १ । २ । ५३) । स स द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयश्चिगुण इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाश्चर्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शो, तेजसः शब्दस्पर्शस्पर्शाण, अपां शब्दस्पर्शस्परसाः, भूमेः शब्दस्पर्शस्परसगन्धाः । अत्र यद्यपि "नित्यवीप्सयोः" (पा. सू. ८ । १ । ४) इति द्विवचनेनाद्यस्यादस्येति प्राप्तं तथापि स्मृतीनां छन्दःसमानविषयत्वात् "सुपां सुलुक्" (पा. सू. ७ । १ । ३९) इति (२)सुब्लुक् । तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ॥ २० ॥

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथकपृथक्। चेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

स परमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेर्गोरिति, अखजातरख इति । कर्माणि ब्राह्मणस्याघ्ययनादीनि, क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि पृथक् ।पृथक् यस्य पृवक् करूपे यान्यभूवन् । आदौ खृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवान् । भगवता व्यासे-नापि वेदमीमांसायां वेदणूर्विकव जगत्सृष्टिच्युत्पादिता । तथा च शारीरकसूत्रम्—"शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" (व्या. सू. १ । ३ । २८) अस्यार्थः—देवतानां विषक्ति वेदिके वस्वादिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः स्याद्देदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेत १ नास्ति विरोधः । कस्मात १ अतः शब्दादेव जगतः प्रभवादुत्पत्तेः प्रख्यकालेऽपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिः स्थितः स इह करूपादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव (३)प्रथमदेहिम्-

⁽१) (संपादका भागाः का । (२) 'प्रथमाचस्य सुब्दुक्' खा । (३) 'देहिकमूर्तः का १

मेर्मनस्यवस्थान्तरमनापन्नः सुप्तप्रबुद्धस्येव प्रादुर्भवति। तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरितर्यगा-दिप्रविभक्तं जगदभियेयभूतं निर्मिमीते। कथिमदं गम्यते ? प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्वतिस्मृति-म्यामित्यर्थः। प्रत्यक्षं श्वतिरनपेक्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्वतिसापेक्षत्वात्। तथा च श्वतिः—"एत (१)इति वे प्रजापतिर्देवानस्जतास्म्यमिति(२) मनुष्यानिन्दव इति पितृं स्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाभव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमिस्मौभगेत्यन्याः प्रजाः"। स्मृतिस्तु "सर्वेषां तु स नामानि" (अ. १ श्वो. २१) इत्यादिका मन्वादिप्रणीतेव। पृथवसं-स्थाश्चेति। छौकिकोश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं, कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिक-विभागेन निर्मितवान्॥ २१॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽस्जत्प्राणिनां प्रमुः । साध्यानां च गणं स्दमं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ २२ ॥

स ब्रह्मा देवानां गणमस्जत् । प्राणिनामिन्द्रादीनां कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां तेषा-मप्राणिनांच प्रावादीनां (३) साध्यानां च देवविशेषाणां समूहं यज्ञं च ज्योतिष्टोमादिकं कल्पा-स्तोरेऽप्यनुमीयमानत्वाद्गित्यम् । साध्यानां च गणस्य पृथग्वचनं सूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं (४) ब्रह्मा सनातनम् ।

दुदोह यज्ञसिद्धचर्थमृग्यजुःसामलचणम् ॥ २३॥

ब्रह्मा ऋग्यज्ञःसामसंज्ञं वेदत्रयम् अभिवायुरविभ्य आङ्गष्टवान्। सनातनं नित्यम् । वेदापौक्षेयत्वपक्ष एव मनोरिभमतः । पूर्वकल्पे ये वेदास्त एव परमात्मभूतें ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य स्मृत्याख्वाः । तानेव कल्पादौ अभिवायुरविभ्य आचकर्ष । श्रौतश्चायमर्थाः न राङ्कृनीयः । तथा च
श्रुतिः—"अम्रेत्रेरवेदो वायोर्यज्ञवेंद आदित्यात्सामवेदः" इति । आकर्षणार्थत्वाद्दुहिधातोर्नाभ्रिवायुरवीणामकथितकर्मता कित्वपादानतेव । यज्ञसिद्ध्यर्थं त्रयीसंपाद्यत्वाद्यज्ञानामापीनस्थ-।
भ्रीरविद्यसानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थमाकर्षणवाचको गौणो दुहिः प्रयुक्तः ॥२३॥

कालं कालविभक्तीश्च नतत्राणि त्रहांस्तथा।

सरितः सागराञ्छैलान्समानि विषमाणि च ॥ २४॥

अत्र ससर्वेत्युत्तरश्लोकवर्तिनी क्रिया सम्बव्यते । आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं कालं काल-विमकीमांसर्त्वयनाचाःनक्षत्राणि कृत्तिकादीनि यहान्सूर्यादीन् सरितो नदीः सागरान्समुद्रान् भेलान्यवेतान् समानि समस्थानानि विषमाणि उचनीचरूपाणि ॥ २४॥

तपो वाचं रितं चैव कामं च क्रोधमेव च।

सृष्टिं ससर्ज चैवेमां सृष्टुमिच्छ्निमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

तपः प्राजापत्यादि वाचं वाणीं रितं चेतःपरितोषं कामिमच्छां कोधं चेतोविकारम् इमामे-तच्छ्लोकोक्तां पूर्वश्लोकोकाञ्च सृष्टिं चकार । सज्यत इति सृष्टिः । कर्मणि किन् । इमाः प्रजा वस्यमाणा देवादिकाः कर्तुमिच्छन् ॥ २९ ॥

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मी व्यवेचयत्।

द्वन्द्वैरयोजयचेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६॥

धर्मो यज्ञादिः स च कर्तन्यः, अधर्मो ब्रह्मवघादिः स न कर्तन्यः इति कर्मणां विभागाय धर्माधर्मी न्यनेचयत्पृथक्त्वेनाभ्यधात् । धर्मस्य फलं सुखम् , अधर्मस्य फलं दुःखम् । धर्माध-मैफकभूतद्वेन्द्वः परस्परविरुद्धः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा योजितवान् । आदिप्रहणात्कामको-करामः क्रिक्टकाको क्रोक्टविमाः ॥ २६ ॥

⁽१) श्रति इ वै'का (२) 'अस्तु इति' का (३) 'देवानां' साध्यानां' खा (४) 'ब्रह्म' खा।

प्रथमोऽध्यायः।

अग्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः र ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः॥ २०॥

दशार्धानां पञ्चानां महाभूतानां याः सूक्ष्माः पञ्चतन्मात्ररूपा विनाशिन्यः पञ्चमहाभूतरूप-तया विपरिणामिन्यः ताभिः सह उक्तं वक्ष्यमाणं चेदं सर्व मुत्पद्यते । अनुपूर्वशः क्रमेण सू-स्मात्स्थूळं(१) स्थूळात्स्थूळतरमिति । अनेन सर्वशक्तंब्रह्मणो मानसी(२) इयमुक्ता वक्ष्यमाणा च सृष्टिः कदाचित्तत्विनरपेक्षा स्यादितीमां शङ्कामपनिनीषंस्तद्द्वारेणवेयं सृष्टिरिति मध्ये पुनः पूर्वोक्तं स्मारितवान् ॥ २७ ॥

यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क प्रथमं प्रभुः ।

स तदेव स्वयं भेजे सुज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८॥

स प्रजापतिर्यं जातिविशेषं व्याघादिकं यस्यां क्रियायां हरणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् सजातिविशेषः पुनः ।पुनरिप सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन प्राणिकर्मसापेक्षं प्रजापतेरुक्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनिमिति दिशतम् । (३)अतः एव वक्ष्यति—

यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम्" (अ०१ श्लो० ४१) इति ॥ २८॥ एतदेव प्रपञ्चयति—

हिंस्नाहिंस्ने मृदुकूरे धर्माधर्मावृतानृते।

यद्यस्य सोऽद्धात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्॥ २६ ॥

हिंसं कर्म सिंहादेः करिमारणादिकम् । अहिंसं हरिणादेः । मृदु द्याप्रधानं विप्रादेः । क्रूरं क्षत्रि(४)यादेः । धर्मो यथा ब्रह्मचार्थादेः गुरुशुश्रूषादिः । अधर्मो यथा तस्यव मांसमेथुन-सेवनादिः । ऋतं सत्यं, तच्च प्रायेण देवानाम् । अनृतमसत्यं तद्पि प्रायेण मनुष्याणाम् । तथा च श्रुतिः—"सत्यवाचो देवा अनृतवाचो। मनुष्याः" इति । तेषां मध्ये यत्कर्म स(५) प्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत्सृष्टशुत्तरकालमपि स तदेव कर्म प्राक्तनादृष्टवशात्स्वयमे- व भेजे ॥ २९ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३० ॥

यथा वसन्तादिऋतव ऋतुचिह्नानि चृतमञ्जर्यादीनि ऋतुपर्यये स्वकार्यावसरे स्वयमेवा-प्नुवन्ति तथा देहिनोऽपि हिंस्ना(६)दीनि कर्माणि॥३०॥

लोकानां तु विवृद्धवर्थं मुखबाह्हरुपादतः। ब्राह्मणं चत्रियं वैश्यं शूद्धं च निरवर्तयत्॥ ३१॥

भूरादीनां लोकानां बाहुल्यार्थं मुखबाहूरपादेभ्यों ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशृद्धान्यथाकमं नि-भितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायंप्रातरग्नावाहुतिः प्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्याद्वृष्टिर्घृष्टेरन्न-मन्नात्प्रजाबाहुल्यम् । वक्ष्यति च—"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यम्" (अ. १ श्लो० ७६) हत्यादि । दैत्र्या च शक्त्या मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिनिर्माणं ब्रह्मणो न विशङ्कृनीयं, श्रुतिसिद्ध-त्वात । तथा च श्रुतिः "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इत्यादि ॥ ३१ ॥

⁽१) 'सूदमात्स्दमम्' क०। (२) 'मानससृष्टिः' ख०।

⁽३) 'त्र्यतो वद्यति' क०। (४) 'क्र्रं क्षत्रियादैः' नास्ति क०।

⁽५) 'स' नास्ति क०। (६) दिसाऽहिंसादीनि' क०।

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनी देहमधेन पुरुषोऽभवत् । अर्धेन नारी तस्यां स् विराजमस्जत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

स ब्रह्मा निजदृहं द्विखण्डं कृत्वा अर्घने पुरुषो जातः, अर्घन स्थी, तस्यां मथुनधमण । वरा-ट्संजं पुरुषं निर्मितवान् । श्रुतिश्च—"ततो विराडजायत" इति ॥ ३२ ॥

तपस्तप्तवाऽसृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराद ।

तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्नष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

स विराट् तपो विश्वाय यं निर्मितवान् तं मां मनुं जानीत अस्य सर्वस्य जगतः स्रष्टारं मो द्विजपतमाः ! । एतेन स्वजनमोत्कर्षसामध्यातिशयावभिहितवान् लोकानां प्रत्ययितप्रत्य-यार्थम् ॥ ३३ ॥

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्।। पतीन्प्रजानामस्त्रजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४ ॥ 🗸

अहं प्रजाः सन्दुमिन्छन् सुदुश्चरं तपस्तप्त्वा दश प्रजापतीन्प्रथमं सृष्टवान् । तरपि।प्रजा-नां सन्यमानत्वात् ॥ ३४ ॥

मरीचिमञ्यिक्तरसौ पुलस्त्यं पुलहं ऋतुम् । प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगं नारदमेव च ॥ ३५ ॥ त एते दश प्रजापतयो नामतो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

पते मन्स्तु सप्तान्यानस्जन्भूरितेजसः।

देवान्देवनिकायांश्च महर्वीश्चामितौजसः ॥ ३६व

एते मरीच्यादयो दश भूरितेजसो बहुतेजसोऽन्यान् समापरिमिततेजस्कान् ।मनून्देवान् महाणाऽसष्टान् देवनिकायान् देवनिवासस्थानानि स्वर्गादीन्महर्षीश्च सष्टवन्तः । मनुशब्दो- अयमिकारवाची। चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाद्यिकारः सा तस्मिन्मन्वन्तरे स्वाय- सुवस्वारोचिषादिनामभिर्मनुरिति व्यपदिश्यते ॥ ३६॥

यत्तरतःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् । नागान्सर्पान्सुपर्णाश्च पितृ्णां च पृथगगणान् ॥ ३७ ॥;

एतेऽस्जिति पूर्वस्यवात्रानुषद्धः उत्तरत्र (१) श्लोकत्रये च । (२) यक्षा वैश्रवणादयस्तदनुच-्रे सञ्च रक्षांसि रावणादािन । पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अञ्चिमरुदेशनिवासिनः । गन्धर्वाश्चित्रर-। यादयः । अन्सरस उवश्याद्याः । असुरा विरोचनादयः । नागा वासुक्यादयः । सर्पास्ततोऽप-्रे कृष्टा अलगदिवयः । सुपर्णा गरुडादयः । पितृणामाज्यपादीनां गणः समृहः । एषां च भेद इति-प्रे हासादिप्रसिद्धो नाध्यक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनृंषि च। उल्कानिर्घातकेतृंश्च ज्योतींष्युचावचानि च ॥ ३८॥

मेघषु दृश्यं दीर्वाकारं ज्योतिर्विद्युत्। मेघादेव यज्ज्योतिर्वृक्षादिविनाशकं तदशनिः। मेघाः प्रसिद्धाः। रोहितं दण्डाकारम्। नानावणं दिवि दृश्यते यज्ज्योतिस्तदेव वक्रमिन्द्रध-युः। उल्का रेखाकारमन्तरिक्षात्पतज्ज्योतिः। निर्धातो भूम्यन्तरिक्षगत उत्पातभ्वनिः। केतवः शिखावन्ति ज्योतींषि उत्पातरूपाणि। अन्यानि ज्योतींषि ध्रवागस्त्यादीनि नाना-प्रकाराणि॥ ३८॥

⁽१) 'क्लेक्ट्रवे' स्व । (२) 'यस वैश्रवणः' खा ।

प्रथमोऽध्यायः।

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहन्नमान्।

पश्चन्मनान्मनुष्यां अध्यालां स्रोभयतोदतः ॥ ३६ ॥

किन्नरा अश्वमुखा देवयोनयो नरविष्रहाः । वानराः प्रसिद्धाः । मत्स्या रोहितादयः । वि-हङ्गमाः पश्चिणः । पश्चवो गवाद्याः । मृगा हरिणाद्याः । व्यालाः सिंहाद्याः । अभयतोदतः हे दुन्तपङ्की येषामुत्तराधरे भवतः ॥ ३९॥

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमस्कुणम्। सर्वे च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम्॥ ४०॥ [यथाकर्म यथाकालं यथाप्रज्ञं यथाश्चतम्।

यथायुगं यथादेशं यथावृत्ति यथाक्रमम् ॥ ७॥]

कीटाः कृमिभ्यः किञ्चित्स्थूलाः । पतङ्गाः शलभाः । यूकादयः प्रसिद्धाः । "क्षुद्रजन्तवः" (पा. सू. २१४१८) इत्यनेन एकवद्भावः । स्थावरं वृक्षलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४०॥

एवमेतरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः।

यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१॥

एवमित्युक्तप्रकारेण एतेर्मरीच्यादिभिरिदं सर्वे स्थावरजङ्गमं सृष्टम् । यथाकम यस्य ज-न्तोर्यादृशं कर्म तद्नुरूपं तस्य देवमनुष्यतियगादियोनिषृत्पादनं मिन्नयोगान्मदाञ्चया । तपोयोगान्महत्तपः कृत्वा । सर्वमैश्वये तपोधीनमिति दर्शितम् ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम्।

तत्त्रथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

येषां पुनर्याद्यां कर्म इह संसारे पूर्वाचार्येः कथितम् । यथा-

"ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ।" (म. स्मृ. १-४६)

ब्राह्मणादीनां चाध्ययनादिकर्म, तत्तथव वो युष्माकं वदयामि ; जन्मादिक्रमयोगं च॥४२॥

पशवश्च मृगाश्चेव न्यालाश्चोभयतोदतः।

रतांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥ ।

ा । जिरायुगर्भावरणवर्भ तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति, पश्चान्मुक्ता जायन्ते । एषामेव जनमक्रमः प्रागुक्तो विवृतः । दन्तवाब्दसमानार्थो दच्छन्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्येदं प्रथमाषद्भवचने स्पमुभयतोदत इति ॥ ४३ ॥

अण्डजाः पह्मिणः सर्पा नका मत्स्याश्च कच्छपाः । यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥

अण्ड आदौ संभवन्ति ततो जायन्त इति एषां जन्मक्रमः । नकाः क्रुम्भीराः । स्थलजानि कृककासादीनि । औदकानि शङ्कादीनि ॥ ४४ ॥

स्वेद्जं दंशमशकं यूकामिक्कमत्कुणम्।

उत्मण्योपजायन्ते यखान्यत्विचिदीदृशम्॥ ४५॥

स्त्रेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेन इहेदः ततो दंशमशकादि जायते। ऊष्मणश्च स्त्रेदहेतु-॥पादपि अन्यदंशादिसदृशं पुत्तिका-पिपीलिकादि जायते॥ ४५॥

उद्भिज्ञाः स्थाघराः सर्वे बीजकाग्डप्ररोहिगाः।

ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

उन्नेद्रममुद्भित्। भावे किए। ततो जायन्ते अध्वे बीजं भूमिंच भित्त्वे त्युद्भिज्ञा वृक्षाः। ते

मन्वर्थमुकावलीसहितमनुस्मृती-

असौ ब्रह्मा इदं सार्च कृत्वा सृष्ट्यादौ मामेव विधिवच्छास्रोक्ताकृजातानुष्टानेगाध्यापित-वान् । अइं तु मरीच्यादीनध्यापितवान् । ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य वास्तस्य कथं मानवच्यपदेशः ?

अत्र मेघातिथिः—सास्त्रगाईन शासार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते । तं ब्रह्मा मनुं पाहया-मास । मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं।कृतवानिति न विरोधः । अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपताऽर्थतश्च प्रकाशितत्वात्मानवव्यपदेशः वेदापौर्षयत्वेऽपि काठ-कादिव्यपदेशवत् । इदं त्च्यते, ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धमशास्त्रं कृत्वा मनुरुध्यापित् आसी-ततस्तेन च स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमित्यविरोधः । तथा च नारदः "शतसा-इस्नोऽयं प्रन्थः" इति स्मरति स्म ॥ ५८ ॥

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं आवियम्यत्यशेषतः । एतद्वि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ ५८ ॥

एतच्छासमयं भृगुः युष्माकमखिलं कथयिष्यति । यस्मादेषोऽशेषमेतन्मत्तोऽधीतवान् ॥५९।

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिमीनुना भृगुः।

तानब्रवीद्वृषीन्सर्वान्प्रीतातमा श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

स भृगुर्मनुना तथोक्तोऽयं श्रावयिष्यतीति यस्मादेषोऽधिजग इत्युक्तस्ततोऽनन्तरमने-कमुनिसिक्तिधौ गुरुसम्भावनया प्रीतमनास्तानृषीन् प्रत्युवाच श्र्यतामिग्त ॥ ६०॥।

> स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे । सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः॥ ६१ ॥

ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोः षडुंशप्रभवा अन्ये मनवः। पुककार्यकारिणः स्वस्वकाले सृष्टि-पालनादाविष्ठताः स्वाः स्वाः प्रजा उत्पादितवन्तः॥ ६१॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा । चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२ ॥

एते भेदेन मनवः षट् नामतो निर्दिष्टाः ॥ ६२ ॥

स्वायंभुवाद्याः सप्तेते मनवो भूरितेजसः।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिद्मुत्पाद्यापुश्चराचरम्॥ ६३॥

स्वायं मुवप्रमुखाः सप्तामी मनवः स्वीयस्वीयाधिकारकाले इदं स्थावरजङ्गममुत्पाद्य पा खितवन्तः ॥ ६३ ॥

इदानीयुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह— कालप्रमाणं वदयामि यथावत्तित्रवोधत ।] निमेषा दश चाष्टौ च काष्टा त्रिंशत्तु ताः कला । त्रिंशत्कला मुद्दूर्तः स्यादहोरात्रं तु।तावतः ॥ ६४ ॥

अश्विपक्ष्मणोः स्वामाविकस्य कम्पस्य उन्मेषस्य सहकारी निमेषः। तेऽष्टादश काष्ठ नाम कालः। त्रिशच काष्टाः कलासंज्ञकः कालः। त्रिशत्कलाः सहतांख्यः कालः। ताव विश्वन्सुर्दूतान् अहोरात्रं कालं विद्यात्। तावत इति द्वितीयानिर्देशाद्विद्यादित्यध्याहारः ॥६ः

सहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चे छायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥ मानुषदेवसम्बन्धिनौ दिनरात्रिकाळावादित्यः एथक्सोति । तयोर्मध्ये मृतानां स्वप्नार राक्षिमैवति, कर्मोद्वकानार्थं च दिनस् ॥ ६५ ॥ पित्र्ये राज्यह्नी मासः प्रविभागस्तु पद्मयोः

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्कः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

मानुषाणां मासः पितृणामहोरात्रे भवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः कर्मानुष्ठानाय पूर्वपक्षोऽहः, स्वापार्थं शुक्कपक्षो रात्रिः॥ ६६ ॥

दैवे राज्यहनी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्विणायनम् ॥ ६७ ॥

मानुषाणां वर्षं देवानां शत्रिदिने भवतः । तयोरप्ययं विभागः-नराणामुदगयनं देवाना-महः, तत्र प्रायेण दैवकर्मणामनुष्ठानम् । दक्षिणायनं तु रात्रिः ॥ ६७ ॥

ब्राह्मस्य तु चपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः।

एकैकशो युगानां तु क्रमशस्त्रज्ञिबोधत ॥ ६= ॥

ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्परिमाणं प्रत्येकयुगानां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः शृणुत । प्रकृतेऽपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक् प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफ-लज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च "ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः" (म. स्मृ. १-७३) इति । तद्वेदनात्पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८॥

चत्वार्याद्वः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६८ ॥

चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वादयो वदन्ति । तस्य तावद्वर्षेशतानि संध्या संध्यांशश्च भवति । युगस्य पूर्वा संध्या उत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

तत्त्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः॥ संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाःख्यः स तु विज्ञेयः इत्तत्रेतादिसंज्ञकः ॥

वर्षसंख्या चेयं दिव्यमानेन तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात्।

दिव्येवेषसङ्खेस्तु इतत्रतादिसंज्ञितम्।

चतुर्युगं द्वादश्मिस्तद्विभागं निबोध मे ॥ इति विष्णुपुराणवचनाच ॥ ६९॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यां हेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु संध्यासंध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भव-न्ति । तेनैवं सम्पद्यते - त्रीणि वर्षसहस्राणि श्रेतायुगम्, तस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं हे वर्षसहस्रे द्वापरः, तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं कलिः, तस्यैकवर्षेशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ॥ ७० ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम्।

एतद् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मानुषं चतुर्युगं परिगणितं एतदेवानामेकं युगमुच्यते। चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोरप्राप्तिशङ्कायामाह--एतद् द्वादशसाहस्मिति। स्वार्थेऽण् । चतुयुगैरेव द्वादशसंख्यैदिंक्यं युगमिति तु(१) मेधातिथे भी नादतिक्यः, मनुनाऽनन्तरं दिव्य-

⁽१) यदेत्तचतुर्युगं परिसंख्यातं चत्वारि संइस्राणीत्यादिना निश्चितसंख्यमादौ प्रागे तच्छ्लोकस्य ुचतुर्युगस्य द्वादशभिः सहस्रदेवानां युगमुच्यते । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि देवयुगं नामकाक इत्यर्थ इति ।

युगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात्। विष्णुपुराणे च मानुष्यतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहकीर्त- व

कृतं त्रेता द्वापरं च किल्श्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसो सुने ॥ ७१ ॥ द्विकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्त्वेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ७२ ॥

देवयुगानां सहस्रं बाह्यं दिनं ज्ञातव्यम् । सहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्ययेति श्लोकपुरणा-र्योऽज्ञवादः ॥ ७२ ॥

> तद्वे युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुरायमहर्विदुः । रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥

युगसहस्रेणान्तः समाप्तिर्यस्य तद् ब्राह्ममहस्तत्परिमाणां च रात्रि ये जानन्ति तेऽहोरात्र-ज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रं ज्ञातन्यमिति विधिः परिकल्प्यते । अत एव पुण्यहेतुत्वापुण्यमिति विशेषणं कृतम् ॥ ७३ ॥

> तस्य सं।ऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्च सजित मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

स ब्रह्मा तस्य पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति प्रतिबुद्धश्र स्वीयं मनः सजित भूलोकादित्रयस्ष्टये नियुद्धो नतु जनयित, तस्य महाप्रलयानन्तरं जात-त्वादनष्टत्वाच। अवान्तरप्रलये भूलोकादित्रयमात्रनाशात् सृष्ट्यर्थं मनोनियुक्तिरेव मनःसृष्टिः। तथा च पुराणे श्रूयते—

"मनः सिस्क्षया युक्तं सर्गाय निद्धे पुनः"। इति ।

अथवा मनःशब्दोऽयं महत्तत्वपर एव। यद्यपि तन्महाप्रलयानन्तरमृत्पद्धं, "महान्तमेव व"(म. स्मृ.१-१९) इत्यादिना सृष्टिरिप तस्योक्ता, तथाण्यनुक्तं भृतानामृत्पिक्तमं तद्गुणांश्च कथितं महाप्रलयानन्तरितामेव महदादिसृष्टं भृतसृष्टं च हिरण्यगर्भस्यापिपरमार्थत्वात्तत्कः र्शृतामनुबद्ति। एतेनेदमुक्तं भवति । ब्रह्मा महाप्रलयानन्तरितसृष्ट्यादौ परमात्मकृषेण मह-दादितत्त्वानि जगत्सृष्ट्यर्थं स्जति । अत एव शेषे वक्ष्यति" "इत्येषा सृष्टिरादितः" (म. स्मृ. १-७८) इति । अवान्तरप्रलयानन्तरं तु मनःप्रमृतिसृष्टाविभधानक्रमेणैव प्राथम्यप्राप्तिरित्येषा सृष्टिरादित इति निष्प्रयोजनोऽनुवादः स्यात ॥ ७४ ॥

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिस्क्षया।

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ७५ ॥

मनो महत् सृष्टिं करोति परमात्मनः सृष्टुमिच्छया प्रेथमाणम् तस्मादाकाशमुत्पद्यते । तम् प्रोक्तानुसारादहङ्कारतन्मात्रक्रमेण । आकाशस्य शब्दं गुणं विदुर्मन्वादयः ॥ ७९ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः ग्रुचिः। बलवाञ्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः॥ ७६॥

आकाशासु विकारजनकात्सुरम्यसुरिममन्धवहः पवित्रो बलवांश्च वायुरुत्पचते । स च स्यामियगुणवान्मान्वादीनां संमतः॥ ७६॥

वायोरिप विकुर्वाणादिरोचिंग्स तमोनुदम्। न्वोतिकत्पचते मास्त्रचद्रूपगुसमुन्यते॥ ७७॥ वायोरिप तेज उत्पद्यते । विरोचिष्णु परप्रकाशकं, तमोनाशनं, भास्वत् प्रकाशकम् । तच रूपगुणमभिधीयते ॥ ७७ ॥

> ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः । अद्भयो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७= ॥ [परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् । गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ = ॥]

तेजस आप उत्पद्यन्ते । ताश्च रसगुणयुक्ताः । अद्भयो गन्धगुणयुक्ता भूमिरित्येषा महाप्रल-यानन्तरं सष्टयादौ भूतसृष्टिः । तैरव भूतरवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम्॥७८॥

यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्।

तदेकसप्तिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७६ ॥

यत्पूर्वं द्वादशवर्षसहस्त्रपरिमाणं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं मनुष्याणां चतुर्युगं देवानामेकं युगमुक्तं, तदेकसप्ततिगुणितं मन्वन्तराख्यः काल इह शाखेऽभिधीयते । तत्रकस्य मनोः सर्गाद्य- धिकारः ॥ ७९ ॥

मन्वन्तराएयसंख्यानि सर्गः संहार एव च । कोडन्निवैतत्कुरुते परमेष्टी पुनः पुनः ॥ ८०॥

यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते, तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्यादसंख्या-नि । आवृत्त्या सर्गः संहारश्चासंख्यः । एतत्सर्वे क्रीडन्निव प्रजापितः पुनः कुरुते । सुखार्था हि प्रवृत्तिः क्रीडा । तस्य चासकामत्वान्न सुखार्थितेति इवशब्दः प्रयुक्तः । परमे स्थानेऽनावृत्तिलक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठी । प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेल्लीलयेव । एवं स्वभावत्वादित्यर्थः । व्याख्यातुरिव करताडनादौ । तथा च शारीरकसूत्रम्—"लोकवन्न लीलाकैवल्यम्" (२।१।३३)॥ ८०॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे। नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्त्रति वर्तते॥ ८१॥

सत्ययुगे सकलो धर्मश्चतुष्पात्सर्वाङ्गसम्पूर्ण आसीत्। धर्मे मुख्यपादासम्भवात् "वृषो हि भगवान्धर्मः" इत्याद्यागमे वृषत्वेन कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्सत्ययुगेऽपि धर्माणां सर्वेरङ्गः समग्रत्वात्सम्पूर्णत्वपरोऽयं चतुष्पाच्छब्दः। अथवा तपःपरिमत्यत्र मनुनव तपोज्ञान-यज्ञदानानां चतुर्णो कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः। तथा सत्यं च कृतयुगमासीत्। सकलधर्मश्रेष्ठत्वात्सत्यस्य पृथग्यहणम् । तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादेरागम उत्पत्तिर्मनुष्यान्प्रति सम्पद्यते॥ ८१॥

इतरेष्वागमाद्धर्भः पादशस्त्ववरोपितः । चौरिकानृतमायाभिर्धर्भश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु आगमादधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात्तस्येव पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात्। आगमाद्वेदादिति तु गोविन्दराजो मेधातिथिश्च। धर्मो यागादिः यथाक्रमं प्रतियुगं पादम्पा-दमवरोपितो हीनः कृतस्तथा धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः प्रचरित सोऽपि चौर्यासत्यच्छद्यभिः प्रतियुगं पादशो हासाद्वयपगच्छति। त्रेतादियुगः सह चौरिकानृतच्छद्मनां न यथासंख्यम्, सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात्॥ ८२॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुह्वसति पादशः॥ ५३॥

मन्वर्धमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

ब्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसः, महाफलज्योतिष्टोमादिकमाधिकारित्वात्। तेभ्योऽपि कृतः बुद्धय अनागतेऽपि कृतं मयेति बुद्धियषाम्। शास्त्रोक्तानुष्टानेषूत्पन्नकर्तव्यताबुद्धय इत्यर्थः। तेभ्योऽपि अनुष्टातारः, हिताहितप्राप्तिपरिहारभागित्वात्। तेभ्योऽपि ब्रह्मविदः, मोक्षला-मात्॥ ९७॥

उत्पत्तिरेवं विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय करपते ॥ ६८ ॥

ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि । यस्मादसौ धर्मार्थं जातः धर्मानुगृहोता-त्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये॥ ८६॥

यस्माद् ब्राह्मणो जायमानः पृथिव्यामधि उपरि भवति श्रेष्ठ इत्यर्थः। सर्वभृतानां धर्मसमृहरक्षाये प्रभुः, ब्राह्मणोपदिष्टत्वात्सर्वधर्माणाम् ॥ ९९ ॥

सर्वं स्वं ब्राह्मण्स्येदं यहिंकचिज्ञगतीगतम्।

श्रष्टियेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽईति ॥ १००॥

यत्किचिजगद्वति धनं तद् ब्राह्मणस्य स्विमिति स्तुत्योच्यते । स्विमिव स्वं न तु स्वमेव, ब्राह्मणस्यापि मनुनाऽस्ते यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद् ब्रह्ममुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठ-तया सर्वे ब्राह्मणोऽर्हति सर्वेग्रहणयोग्यो भवत्येव । वे अवधारणे ॥ १००॥

स्वमेव ब्राह्मणो सुङ्के स्वं वस्ते स्वं ददाति च।

आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भुक्षते हीतरे जनाः॥ १०१॥

यत्परस्याप्यमं ब्राह्मणो सुङ्को, परस्य च वस्तं परिधत्ते, परस्य गृहीत्वाऽन्यस्मै ददाति, तद्पि ब्राह्मणस्य स्वमिव । पुर्वेवतस्तुतिः । पुर्वे सति ब्राह्मणस्य कारण्याद्नये भोजनादि कुर्वन्ति ॥ १०१॥

इदानीं प्रकृष्टबाह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमते—

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः।

स्वायंभुवो मनुर्घीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२॥

ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायंभुवो ब्रह्मपौत्रो धीमान्सर्वविष-यज्ञानवान्मनुरिदं शासं विरचितवान् ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित्॥ १०३॥

प्राच्छास्नाध्ययनपळज्ञेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितं प्रयत्न तोऽध्य-वनं कर्तव्यं, क्रिष्येभ्यक्षेदं व्याख्यातव्यं, नान्येन क्षत्रियादिना । अध्ययनमात्रं तु व्याख्याना-व्यापनाहितं क्षत्रियवैक्ययोरपि "निषेकादिक्सशानान्तैः" (म. स्मृ. २-१६) इत्यादिना विद्यास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति(१) मेधातिथिमतस् । तज्ञ मनोहरस् , द्विजैरध्ययनं, ब्राह्म-

⁽१) अध्येतव्यं प्रवक्तव्यमित्यहें कृत्यः न विधी। दितीयादध्यायात्प्रभृति शास्त्रं प्रवितिध्यते। अयं अध्यायोऽभ्याद एव नात्र कश्चिद्धिवरित्ता। तेन यथा—'राजभोजनाः शालयः' इति शालिस्तुतिनं एके व्यवस्य तद्वोकनविषेतः। एवमत्रापि 'नान्येन केनचित्' इति नायं निषेधः, केवलं शास्त्रस्तुः । एकेरिककारि केन्ने बाह्यकः, सर्वेशस्त्राणां शासन्त्रेदम् , अतस्तादृशस्य विदुषे बाह्यकस्याऽध्ययनः

प्रथमोऽध्यायः।

णेनैवाच्यापनग्याख्याने इत्यस्यालाभात् । यत्तु "अवीयीरंख्यो वर्णाः" (अ. १० श्को. १) इत्यादि तद्वेदविषयभिति वक्ष्यति । विप्रेणेवाध्यापनमिति विधानेन संभवत्यप्यनुवादत्व-मस्येति वृथा मेधातिथेप्रहः ॥ १०३ ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितवतः। मनोवाग्देहजैनित्यं कर्मदोषैनी लिप्यते॥ १०४॥

इदं शास्त्रं पठन्नेतदीयमर्थं ज्ञात्वा शंसितवतोऽनुष्ठितवतः मनोवाकायसंभवैः पापैर्न संबध्यते ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्कि वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान्।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्सामेकाऽपि सोऽहिति॥ १०५॥
[यथा त्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रिमिदं तथा।
अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता॥ ११॥]

इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते । अपाङ्क्षेयोपहतां पङ्किमानुपूर्व्यां निविष्टजनसम्हं पवित्रीकरोति । वंशभवांश्च सप्त परान्पित्रादीन्, अवरांश्च पुत्रादीन् । पृथिवीमपि सर्वो सकल-धर्मज्ञतया पात्रत्वेन ग्रहीतुं योग्यो भवति ॥ १०५ ॥

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्टमिदं वुद्धिविवर्धनम्।

इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम्॥ १०६॥

अभिप्रेतार्थस्याविनाशः स्विन्ति तस्यायनं प्रापकप् एतच्छास्यस्ययमं स्वस्त्ययमं, जपहोमादिबोधकत्वाच श्रेष्ठं स्वस्त्ययमान्तरातप्रकृष्टं, बुद्धिविवर्धनम् एतच्छास्यास्यासेनाशेष-विधिनिषेधपरिज्ञानात । यशसे हितं यशस्यं, विद्वत्तया ख्यातिलाभात्परं प्रकृष्टम् । निःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायोपदेशकत्वात् ॥ १०६ ॥

अस्मिन्धमीऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम्। चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः॥ १०७॥

अस्मिन्शास्त्रे कार्त्स्न्येन धर्मोऽभिहित इति शास्त्रप्रशंसा। कर्मणां च विहितनिषिद्धा-नामिष्टानिष्टफले। वर्णचतुष्टयस्येव पुरुषधर्मस्य आचारः शास्त्रतः पारम्पर्यागतः। धर्मत्वेऽप्या-चारस्य प्राधान्यस्यापनाय पृथङ्निर्देशः॥ १०७॥

प्राधान्यमेव स्पष्टयति—

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः ॥ १०८॥ युक्तो यववान् आत्महितेच्छः । सर्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्महितेच्छा छ-

क्ष्यते ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते । आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत् ॥ १०६ ॥

प्रवचनाई, न सामान्येन शक्यते श्रध्येतुं प्रवक्तुं वा। श्रत पवाह प्रयत्नत इति। यावन्न महान्प्रयत्न श्रास्थितः यावन्न शास्त्रान्तरेस्तर्कव्याकरणमीमांसादिभिः संस्कृत श्रात्मा तावदेतत्प्रवक्तुं न शक्यत । श्रत पव श्रध्यः यनेन श्रवणं लच्यते । तत्र हि विद्वत्तोपयोगिनी न संपाठे । विधौ द्याध्ययने विद्वत्ताऽदृष्टायैव स्यान च विधौ श्रवणमध्ययनेन लच्यतः इति युक्तं वक्तुं, न विधये लक्षणार्थता युक्ता । श्रथंवादे तु प्रमाणान्तराः दुसारेण गुणवादो न दोषाय । तस्मात्त्रवर्णिकाधिकारं शास्त्रम् ।

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

आवाराद्विच्युतो वियोनवैदिकं फर्छ छमेत्। आवारयुक्तः पुनः समयफक्रमाग्भवति॥१०९॥ एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम्।

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहः परम् ॥ ११० ॥

उक्तप्रकारेणाचाराद्धर्मप्राप्तिसृषयो बुन्वा तपसश्चान्द्रायणादेः समग्रस्य कारणमाचारमनुष्ठेन् यतया गृहीतवन्तः । उत्तरत्र वध्यमाणस्याचारस्येह स्तुतिः शाखस्तुत्यर्था ॥ ११० ॥ इरानीं शिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वध्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह—

जगतश्च समुत्पत्ति संस्कारविधिमेव च।

व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

पाषण्डगणधर्माश्चेत्यन्तं जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता । त्राह्मणस्तुतिश्च सर्गरक्षार्थत्वेन । त्राह्म-णस्य शास्त्रदुत्यादिकं च सृष्टावेवान्तभवति । एतत्प्रथमाध्यायप्रमेयम् । संस्काराणां जात-। कर्मादीनां विधिमनुष्टानम् , त्रह्मचारिणो त्रताचरणमुपचारं च गुर्वादीनामभिवादनोपास-नादि । "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयेकवद्भवति" इत्येकवद्भावः । एत्र्द्वितीयाध्यायप्रमेयम् । स्नानं गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य प्रकृष्टं विधानम् ॥ १११ ॥

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्तणम्।

महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ॥ 🖁 ११२ ॥

दाराधिगमनं विवाहः तद्विशेषाणां त्राह्मादीनां चालक्षणम् । महायज्ञाः पद्ध वैश्वदेवादयः]। श्राह्मस्य विधिः शासतः प्रतिसर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । एष तृतीयाध्यायार्थः ॥११२॥

वृत्तीनां लज्ञणं चैव स्नातकस्य वतानि च।

भक्याभस्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

वृत्तीनां जीवनोपायानाम् ऋतादीनां लक्षणम् । स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । एतचतुर्यांन्यायप्रमेयम् । भक्ष्यं दृष्यादि, अभक्ष्यं लग्नुनादि, शौवं मरणादौ व्राद्याणादेदेशाहा-दिना । द्रव्याणां श्रद्धिमुदकादिना ॥ ११३ ॥

स्रीधर्मयोगं तापस्यं मीक्षं संन्यासमेव च।

राइध धर्ममिखिछं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४॥

स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायम् प्तत्पाद्धामिकम् । तापस्यं तपसे वानप्रस्थाय हितं तस्य धर्मम् । मोक्षहेतुत्वान्मोशं यति(२)धर्मम् । य(३)तिवर्मत्वेऽपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः । एष घष्ठाष्ट्यायार्थः । राज्ञोऽभिषिक्तस्य सर्वो दृष्टादृष्टार्थो धर्मः । एष सप्तमाध्यायार्थः । कार्योणाक्रणादीनामिषप्रत्यिसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्यतत्त्व-निर्णयः ॥ ११४॥

सावित्रश्नविधानं च धमें स्त्रीपुंसयोरिप ।

विभागधर्म द्युतं च कग्टकानां च शोधनम् ॥ ११५॥

साक्षित्रां च प्रश्ने यद्विधानं व्यवहाराङ्गत्वेऽपि साक्षिप्रश्नस्य विभाननिर्णयोपायत्वात्रुधक्निरेशः । एतदाष्टमिकस् । स्रोपंसयोर्भार्यापत्योः सिक्षधावसिक्षयौ च धर्मानुष्ठानम् ऋतथविमागस्य च धर्मम् । यद्यपि ऋत्वयविमागोऽपि कार्याणां च विनिणर्यमित्यनेमव प्राप्तस्तधाप्यव्यायभेशत्युधिनर्देशः । ध्तविषयो विभिर्धत्रशब्देनोच्यते । कण्टकानां चौराद्दीनां
क्रोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

वैश्वग्रद्रीपचारं च संकीर्णानां च संभवम् । भाषद्वमें च वर्णानां प्रायश्चित्तविधि तथा ॥ ११६ ॥ वैश्यशुद्रोपचारं स्वधर्मानुष्ठानम् । एतव्रवमे । एवं संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमजानामुत्प-त्तिम्, आपदि च जीविकोपदेशम् आपद्धर्मम् । एतद्दशमे । प्रायश्चित्तविधिमेकादशे ।। ११६ ।।

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम्।

निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीचणम्।। ११७॥

संसारगमनं देहान्तरप्राप्तिरूपमुत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम्। निःश्रेयसमात्मज्ञानं सर्वोत्ऋष्टमोक्षलक्षणस्य श्रेयोदेतुत्वात्। कर्मणां च विहितनिषिद्धानां गुण-दोषपरीक्षणम्॥ ११७॥

देशधर्माञ्जातिधर्मान्कुलधर्माश्च शाश्वतान्। पाषग्डगण्धर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः॥ ११८॥

प्रतिनियतदेशेऽनुष्ठीयमाना देशधर्माः, ब्राह्मणादिजातिनियता जातिधर्माः, कुछविशेषाश्च-याः।कुछधर्माः, वेदबाह्मागमसमाश्रया प्रतिषिद्धवतचर्या पाषण्डं, तद्योगात्पुरुषोऽपि पाषण्डः तिन्निमित्ता ये धर्माः "पाषण्डिनो विकर्मस्थान्" (म० स्मृ० ४-३०) इत्यादयः तेषां पृथग्ध-मानिभिधानात्। गणः समूहो वणिगादीनाम्। सप्तश्चोकेषुक्तवानिति क्रियापदम्॥ ११८॥

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया।

तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशाज्ञिबोधत ॥ ११६॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ पूर्वं मया पृष्टो मनुर्यथेदं शास्त्रमभिहितवांस्तथवान्यूनानतिरिक्तं मत्सकाशाच्छृणुतेति ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थं पुनरिभधानम् ॥ ११९ ॥ क्षे० ॥ ११ ॥ १३० ॥

इति श्रीकुल्लूकभद्दकृतायां मन्वर्धमुकावल्यां मनुवृत्तौ प्रधमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

गौडे नन्दनवासिनाम्नि सुजनैर्वर्ण्ये वरेड्ये कुले विप्रो भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् ॥ वृत्तिस्तेन मतुस्मृतौ शिवपुरेऽध्याये द्वितीयेऽधुना रम्येयं क्रियते हिताय विदुषा मन्वर्थमुक्तावली ॥ १॥

प्रथमाध्याये प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्याधना ब्रह्मज्ञाना-

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः। हृद्येनाभ्यनुक्षातो यो धर्मस्तं निबोधत॥१॥

विद्वित्विद्वित्विः सित्वधार्मिकै रागद्वेषश्र्न्येरनुष्ठितो हृदयेनािममुख्येन ज्ञात हृति, अनेन श्रॅयःसाधनमिनिहितम् । तत्र हि स्वरसान्मनोऽभिमुखीभवति । वेदविद्विर्ज्ञात हृति विशेषणो-पादानसामध्याञ्ज्ञातस्य वेदस्यव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम् । खड्गधारिणा हृत इत्युक्ते धतखद्गस्येव हृनने प्राधान्यम्। अतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धम इत्युक्तम् । एवंविधो । स्रो धमस्तं निबोधत । उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः—

वेदविद्विर्ज्ञात इति प्रयुक्षानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः॥ हृद्येनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् । श्रयः साधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं मनः ॥ वेदप्रमाणकः श्रयःसाधनं धर्म इत्यतः । मनुक्तमेव मुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् ॥

अत एव हारीतः— "अथातो धर्मे व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा वैदिको तान्त्रिकी

च"। भविष्यपुराणे च-

धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युद्यलक्षणम् । स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥ अस्य सम्यगनुष्ठानात्स्वर्गो मोक्षश्र जायते । इह लोके सुखैषर्यमतुलं च खगाधिप ॥

श्रेयःसाधनमित्यर्थः । जैमिनिरिप इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत् ,—"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति । उभयं चोदनया लक्ष्यते, अर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः । अनर्थः प्रत्यवाय-साधनं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः । अनर्थः प्रत्यवाय-साधनं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सुत्रार्थः । स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलकत्वेनेव धर्मे प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गोविन्दराजस्तु हृदयेनाभ्य-तुज्ञात इत्यन्तःकरणविचिकित्साशून्य इति व्याख्यातवान् । तन्मते वेदविद्धिरनुष्ठितः संश-यरितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् । एवं च दृष्टार्थप्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विच-श्रणा न श्रद्द्यते । (१)मेधातिथिस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय, 'अथवा हृदयं वेदः स ह्यधीतो भावनारूपेण हृद्यस्थितो हृदयम् इत्युच्यते' इत्युक्तवान् ॥१॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता। काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः॥ २॥

फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता । सा न प्रशस्ता बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादिफ-लाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति । नित्यनैमित्तिकानि स्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यते । तदाह—"न चैवेहास्त्यकामताण्डति । यतो वेदस्वीकरणं वैदिकसकल्धमसम्बन्धश्चेच्छाविषयावेव ॥ २ ॥ अत्रोपरित्माह—

> संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः। वतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३॥

अनेन कर्मणेदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवंविषया बुद्धिः संकल्पः, तदनन्तरमिष्टसाधनतयाव-गते तस्मिन्निच्छा जायते, तद्र्थं प्रयत्नं कुरुते चेत्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवाः, व्रतानि,यमरूपाश्च

⁽१) इदयेन इदयशन्देन चित्तमाचष्टे। अनुज्ञानं च हृदयस्य प्रसादः। एषा हि स्थितिः अन्तर्हृद्वयन्तीनि बुद्धयादितत्त्वानि। यद्यपि बाह्यहिंसामस्यभक्षणादिषु मूद्धाः धर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते तथापि
इदयाक्रोशनं तेषां भवति। वैदिके त्वनुष्ठाने परितुष्यति मनः। तदस्य सर्वस्यायमर्थः— न मया तादृशो
धर्मञ्ज्यते यत्रैते दोषाः सन्ति। किन्तु य एवंविधेर्महात्मभिरनुष्ठीयते स्वयं च यत्र चित्तं प्रवर्तयति
वा। अत आदरातिशय उच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः। अथवा हृदयं वेदः, स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदयकिन्नो इदयम्। तद्ध्य त्रितयमत्रोपात्तम्—यदि तावदिवचार्येव स्वायहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचित्तकार्यकेव युक्ता। एतद्धृदयेनाम्यनुज्ञात इत्यनेनोच्यते। अथाप्ययं न्यायः 'महाजनो येन गतः सपन्थाः'
कि तदप्यत्रेवास्ति। विदासो झत्र निष्कामाः प्रवृत्तिपूर्वा अनिन्दाश्च लोके। अथाप्रामाणिकी प्रवृत्तिः
कार्यकेवास्ति। विदासो झत्र निष्कामाः प्रवृत्तिपूर्वा अनिन्दाश्च लोके। अथाप्रामाणिकी प्रवृत्तिः
कार्यकेवास्ति। विदासो झत्र निष्कामाः प्रवृत्तिपूर्वा अनिन्दाश्च लोके। अथाप्रामाणिकी प्रवृत्तिः

धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्व इत्यनेन परेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पारेन जायन्ते । इच्छामन्तरेण तान्यपि न संभवन्तीत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यनुष्टेयरूपाणि, यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ॥ ३ ॥

अन्नैव लौकिकं नियमं दर्शयति—

अकामस्य किया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित्। यद्यद्धि कुरुते किंचित्त तत्कामस्य चेष्टितम्॥ ४॥

लोके या काचिद्धोजनगमनादिकिया, साप्यनिच्छतो न कदाचिद् दृश्यते । ततश्च सर्वं कर्म लोकिकं वैदिकं च यद्यतपुरुषः कुरुते तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति—

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम्।
यथा संकिल्पतांश्चेह सर्वान्कामान्समर्गुते ॥ ५ ॥
[असद्वृत्तस्तु कामेषु कामोपहतचेतनः।
नरकं समवाप्नोति तत्फलं न समर्गुते ॥ १ ॥
तस्माच्छुतिस्मृतिप्रोक्तं यथाविष्युपपादितम्।
काम्यं कर्मेह भवति श्रेयसे न विपर्ययः॥ २॥]

नात्रेच्छा निष्ध्यते किन्तु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग्वतमानोऽमरलोकताममरधमकं ब्रह्मभावं । गच्छति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथामृतश्च सर्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्वानिभलषितान्प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये—"स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्ति- ष्ठन्ति" (८।२।१) इत्यादि ॥ ९ ॥

इदानीं धर्मप्रमाणान्याह—

वेदोऽखिली धर्ममुलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चेव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६॥

वेद ऋग्यज्ञःसामाथर्वछक्षणः, स सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा धर्मे मूळं प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्येकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मे प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनिः—"विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" । मन्त्राथवादानामपि विधिवाक्येकवाक्यतयेव धर्मे प्रामाण्यं, प्रयोगकाले चानुष्टेयस्मारकत्वं, वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथार्थातु भवकरणत्वरूपं न्यायसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मुलत्वेनेव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमन् यते । मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्वेदम्लत्वेनेव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमिमतम् । शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः—"ब्रह्मण्यता देवपितृमक्तता सौम्यता
अपरोपतापिता अनस्यता मृदुता अपार्थ्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कार्य्यं
प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशिवधं शीलम्" । गोविन्दराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह । आवारः कम्बलवल्कलाद्याचरणरूपः, साधूनां धार्मिकाणाम् आत्मतुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषया
धर्मे प्रमाणम् । तदाह गर्गः—"वैकल्पिक आत्मतुष्टिः प्रमाणम्" ॥ ६ ॥

वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह—

यः कश्चित्कस्यचिद्धमों मनुना परिकीर्तितः। स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥ ७॥ यः कश्चित्कस्यचिद् ब्राह्मणादेर्मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः । यस्मात्सर्वज्ञो-(असो मनुः सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपञ्चमानवेदार्थं सम्यग्ज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञानारच्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

सर्वं तु समवेच्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा । श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मे निविशेत वै ॥ ८ ॥

सर्वं शास्त्रजातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसाव्याकरणादिकज्ञानमेव चञ्चस्तेन । निखिछं । त्रिहेषेण। पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मेऽवितष्ठेत ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः। इह कीर्तिमवाप्नोति प्रत्य चानुत्तमं सुखम्॥ ६॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्मानव इहलोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकीं कीर्ति परलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिसुखरूपं प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः। 🗸 ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वभौ ॥ १०॥

होकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसंबन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकृत्रतकेणामीमांस्यत्वविधानार्थं, स्मृतेः श्रुतितुत्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्त्वप्रतिपादनार्थं च । तेन स्मृतिविरुद्धाचारो हेय [हत्यस्य फलम् । श्रुतिवेदः, मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः, ते उमे प्रतिकृत्वतर्केने विचारियतव्ये । यत-।स्ताभ्यां निःशेषेण धर्मो बभौ प्रकाशतां गतः ॥ १०॥

योऽवमन्येत ते मृले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः। 🗸 स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः॥ ११॥

पुनस्ते हे श्रुतिस्मृती हिजोऽवमन्येत स शिष्टेहिंजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्मणो निःसार्यः। पूर्वश्चोके सामान्येनामीमांस्ये इति सामान्यतो मीमांसानिषेधादनुकूळमीमांसाऽपि न प्रवर्ननीयेति अमो माभूदिति विशेषयति, हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वात् विप्रक्रम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकृळतकांवष्टमभेन चार्वाकादिनास्तिक इव नास्तिकः, यतो वेदनिन्दकः॥ ११॥

इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भावसम्भवाद्वेदमुळतेव तन्त्रं न स्मृतिशीलादिप्रकारनियम९ी इति दर्शयितुं चतुर्घा धर्मप्रमाणमाह—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतचतुर्विधं प्राहुः साजाद्धम्स्य लज्जणम् ॥ १२ ॥

वदो धर्मप्रमाणं स क्रचित्प्रत्यक्षः क्रचित्स्मृत्याद्यनुमित इत्येवं।तात्पर्यं नःतु। प्रमाणपरि-गणने । अत एव "श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्" (म॰ स्मृ॰ २।९) इत्यत्र।द्वयमेवाभिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसक्तानां घर्मज्ञानं विधीयते । घर्मं जिल्लासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

अर्थकामेष्वसकानां अर्थकामिलप्साशुन्यानां धर्मापदेशोऽयम् । ये त्वर्थकामसमीहया स्रोक्यतिपत्त्वर्थं धर्ममनुतिष्टन्ति न तेषां कर्मफल्लिमित्यर्थः । धर्मः च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृष्टं प्रमानं सुतिः । प्रकृषंबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति।भावः । अत्। एव जाबालः--

"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्य स्मार्त वैदिकवत् सता ॥"

भविष्यपुराणेऽप्युक्तम्—

श्रुत्या सह विरोधे।तु बाध्यते विषयं विना ।

जैमिनिरप्याह—

"विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानकम्" ॥

श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणोयम् । असति विरोधे मूलवेदानुमान-मित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभाविप हि तौ धर्मों सम्यगुक्तौ मनीिषभिः ॥ १४ ॥

यत्र। पुनः श्रुत्योरेव द्वेषं परस्परिवरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र द्वाविष धर्मी मनुना स्मृतौ । तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठामविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूवतररिषि विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ द्वाविष तौ धर्मां क्तौ । समानन्यायतया स्मृत्योरिष विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगस्तुलयबल्धत्वाविशेषातः । तदाह गौतमः—"तुल्यबल्धियोये विकल्पः" ॥ १४ ॥

अत्र 'दृष्टान्तमाह—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा। सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥ १५॥ [श्रुतिं पर्श्यान्त मुनयः स्मरन्ति तु यथास्मृति। तस्मात्प्रमाणं मुनयः प्रमाणं प्रथितं भुवि॥ ३॥ धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः श्रेष्ठानां साहसं तथा। तद्नवीच्य प्रयुखानाः सीदन्त्यपरधर्मजाः॥ ४॥]

सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः समयाध्युषितशब्देनोच्यते । उदयातपूर्वमरूणिकरणवानप्रविरल-। तारकोऽनुदितकालः । परस्परिवरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनामिहोत्रहोमः प्रवर्तते । देवतोदेशेन।दृज्यत्यागगुणयोगाधज्ञशब्दोऽत्र होमे गौणः । "उदिते होतन्यम्" इत्यादिका वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

निषेकादिशमशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितां विधिः।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य वर्णस्य मन्त्रेरनुष्टानकलाप उक्तो द्विजातेरित्यर्थः। तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रेऽध्ययने श्रवणेऽधिकारः न त्वन्यस्य कस्यचिच्छूद्रादेः। एतच्छा- स्नानुष्टानं चाय्याधिकारं सर्वेरेव कर्तव्यं, प्रवचनं त्वस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृ - कमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम्॥ १६॥

धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्त्वा इदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह—

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यद्नतरम्।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचत्तते ॥ १७॥

सरस्वतीद्रषद्वत्योनं द्योरभयोमध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवनदीदेवनिर्मितशब्दौ नदीदेश-ग्वाशस्त्याथा ॥ १७ ॥ तस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८॥ [विरुद्धा च विगीता च दृष्टार्थादिष्टकारणे ।

स्मृतिर्न श्रुतिमृला स्याद्या चैषा संभ्वश्रुतिः ॥ ५ ॥]

तस्मिन्देशे प्रायेण शिष्टानां सम्भवात्तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां संकीर्णजातिपर्यन्तानां आचारः पारंपर्यक्रमागतो न त्विदानींतनः, स सदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

कुरुत्तेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एव ब्रह्मिवेशो वे ब्रह्मावर्ताद्नन्तरः॥ १६॥

मत्स्यादिशब्दाः बहुवचनान्ता एव देशविशेषवाचकाः । पञ्चालाः कान्यकुञ्जदेशाः । शुरसेनका मथुरादेशाः । एष ब्रह्मिषदेशो ब्रह्मावर्तात्किञ्चिद्नः ॥ १९ ॥

पतद्देशप्रसृतस्य सकाशाद्यजन्मनः।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्तेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥ कुरक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात्सर्वमनुष्या आत्मीयमात्मीयमाचारं शिक्षेरन्॥२०॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनाद्पि । *
प्रत्यगेव प्रयागाच मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ हिमवद्विन्ध्यौ पर्वतौ, तयोर्थन्मध्यं विनशनात्सरस्वत्यन्तर्वा-नदेशाचत्पूर्वं प्रयागाच यत्पश्चिमं स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

> आ समुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

आ पूर्वसमुद्रात् आ।पश्चिमसमुद्राद्धिमवद्विन्ध्ययोश्च यन्मध्यं तमार्यावर्तदेशं पण्डिता जानन्ति । मर्यादायामयमाङ् , नाभिविधौ । तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्यावर्तता । आयौ अन्नावर्तन्ते पुनःपुनस्द्रवन्तीत्यार्यावर्तः ॥ २२ ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।

स ब्रेयो यिक्रयो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ २३ ॥

कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावतो वसति न तु बलादानीतः, स यज्ञाही देशो ज्ञातन्यः। अन्यो म्लेच्छदेशो न यज्ञाह इत्यर्थः॥ २३॥

एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः।

शृद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद् वृत्तिकर्शितः ॥ २४ ॥ अन्यदेशोद्भवा अपि द्विजातयो यज्ञार्थत्वादृष्टार्थत्वाच्चैतान्देशान्प्रयत्नादाश्रयेरन् । गृदस्तु वृत्तिपीढितो वृत्त्यर्थमन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥ २४ ॥

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता । सम्भवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मात्रिबोधत ॥ २५ ॥

एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संक्षेपेणोक्ता । योनिर्ज्ञिप्तिकारणं "नेदोऽखिलो धर्ममृलम्" (म॰ स्मृ॰ २-६) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । गोनिन्दराजस्तित्वह धर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्मं क्तृत इति "निहृद्धिः सेनितः" (म॰ स्मृ॰ २।१) इत्यन्न तत्कारणेऽष्टकादौ नाऽपूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान् । सम्भवश्रोत्पत्तिर्ज्ञगत उक्ता । इदानीं वर्णधर्माञ्छूणुत । क्रिक्मांश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः । ते च भनि-

द्वितीयोऽध्यायः।

व्यपुराणोक्ताः—

वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा । वर्णस्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं तृप ॥ यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते । स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ॥ वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा ॥ यो गुणेन प्रवर्तत गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥ निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्रित्तविधिर्यथा ॥ २५ ॥ वैदिकैः कमीभः पुण्यैनिषेकादिद्धिजन्मनाम् ।

वदिकः कमाभः पुर्यानषकादि। इजन्मनाम्। कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

वेदमुल्दवाद्वैदिकैः पुण्येः शुभैर्मन्त्रप्रयोगादिकर्मभिद्विजातीनां गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिफलसम्बन्धात् ,इह लोके च वेदाध्ययनाद्यधिकारात् ॥ २६ ॥

कुतः पापसम्भवो येनेषां पापक्षयहेतुत्वमत आह— गार्भेहोंमेर्जातकर्मचौडमौक्षीनिबन्धनैः । बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः । होमग्रहणमुपलक्षणम् , गर्भाघानादेरहोमरूपत्वात । जातस्य यत्कर्म मन्त्रवृत्सिपिःप्राशनादिरूपं तजातकर्म । चौडं चूडाकरणकर्म । मौजीनि- बन्धनमुपनयनम् । एतैबैजिकं प्रतिपिद्धमेथुनसंकल्पादिना च पैतृकरेतोदोषाद्यद्यत्पापं गार्भिकं चाशुचिमातृगर्भवासकं तद् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

स्वाध्यायेन व्रतेहोंमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः। महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं कियते तनुः॥ २८॥

वेदाध्ययनेन । व्रतिर्मधुमांसवर्जनादिनियमैः । होमैः सावित्रचरहोमादिभिः सायंप्रातहों-मैश्र । त्रैविद्याख्येन च । व्रतेष्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । इज्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देविषिपितृतर्पणरूपया । गृहस्थावस्थायां पुत्रोतपादनेन । महायज्ञैः पञ्चभित्रह्मयज्ञादिभिः । यज्ञैज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्येयं तनुः तन्वविष्ठित्र आत्मा क्रियते । कर्मसह-कृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाक्षेः ॥ २८॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्युंसो जातकर्मं विधीयते । मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरएयमधुसर्पिषाम् ॥ २१ ॥

नाभिच्छेदनात्प्राक् पुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते । तदा चास्य स्वगृह्योक्त-मन्द्रैः स्वर्णमधुघृतानां प्राज्ञनम् ॥ २९॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्। पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्तत्रे वा गुणान्विते ॥ ३०॥ जातकमति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाऽहिन अस्य शि. शोनांमधेयं स्वयमसम्भवे कारयेत्। अथवा—

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवचनादशमेऽहन्यतीते एकादशाह इति व्याख्येयम् । तन्नाप्यकरणे प्रशस्ते तिथौ प्रशस्त एव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वाशब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्त्वत्रियस्य बलान्वितम्।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

बाह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गलबलघननिन्दावाचकानि ग्रुभबलवसुदीनादीनि नामानि कर्ते-व्यानि॥ ३१॥

इदानीसुपपदनियमार्थमाह—'

शर्मवद्बाह्मणस्य स्याद्राज्ञो रत्तासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शृद्धस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥
एषां यथाक्रमं शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्यवाचकानि कर्तव्यानि, शर्मवर्मभूतिदासादीनि ।उपपदानि कार्याणि । उदाहरणानि तु-ग्रुभशर्मा, बलवर्मा, वसुभूतिः, दीनदास इति ।। तथा च यमः—

'शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च मुभुजः। भृतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शृदस्य कारयेत्'॥

विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—

शर्मवद्बाह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंयुतम् । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशुद्धयोः ॥ ३२ ॥ स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३॥

सुखोचायमक्र्रार्थवाचि व्यक्ताभिषेयं मनःप्रीतिजननं मङ्गलवाचि दीर्घस्वरान्तं।आशीर्वा-चकेनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तव्यम् । यथा यशोदादेवीति ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गळं कुले॥ ३४॥

चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहान्निष्क्रमणमादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनं च षष्ठे। मासे । अथवा कुल्धमत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत्कर्तव्यं तेनोक्तकालादन्यकालेऽपि द्विष्क्रमणम् । तथा च यमः—

वतस्तृतीये कर्तव्यं मासि स्यास्य दर्शनम् । सक्लसंस्कारशेपश्चायम् । तेन नाम्नां शर्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥ चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५॥

चुढाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धमतो धर्मार्थं कार्यम् , श्रुतिचोदनात् । "यम्र। बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव" इति मन्त्रिष्ठिङ्गात्कुलधर्मानुसारेणायं इच्यवस्थितवि-। कृत्यः । अत प्वाधलायनगृह्म्—"तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा" (अ. १ खं. १७) ॥३६॥

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्चीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।

गर्मादेकादशे राङ्गो गर्भाचु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥ मगंदर्षातृष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनमेवोपनायनम् । "अन्येषामि रक्षते" (पा० स्०.६१३११३७) इति दीर्घः । गभकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैदयस्य ॥३६॥

द्वितीयोऽध्यायः।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पश्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

वेदाध्ययनतद्रथेज्ञानादिप्रकर्षकृतं तेजो ब्रह्मवर्चसं तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनं कार्यम् । क्षत्रियस्य इस्त्यसादिराज्यवलाथिनो गर्भषष्ठे । वैश्यस्य बहुकृष्यादिचे- ष्टार्थिनो गर्भाष्टमे, गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न सम्भवति तथापि तत्पतुरेव तद्रतफलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ॥ ३७ ॥

आषोडशाद्बाह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते । आद्वाविशात्क्षत्रवन्धोराचतुर्विशतिविशः ॥ ३८॥

अभिविधावाङ् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वाद् षोडशवर्षपर्यन्तं, ब्राह्मणस्य सावित्रयथ वचनमुपनयनं नातिकान्तकालं भवति । क्षत्रियस्य द्वाविशतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादायामाङ् केचिद्वया- ख्यापयन्ति, यमवचनदर्शनात् । तथा च यमः—

पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च। ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः। विवस्वतः सुतः श्रीमान्यमो धर्मार्थतत्त्ववित्॥ सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः। हविष्यं भोजयेदनं ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा॥३८॥

अत अध्व त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रोपतिता वात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः॥ ३८॥

पते ब्राह्मणादयो यथाकालं यो यस्यानुकल्पिकोऽण्युपनयनकाल उक्तः घोडशवर्षादिपयँनतं तन्नासंस्कृतास्तदूर्ध्वं सावित्रीपतिता उपनयनहीनाः शिष्टगहिता ब्रात्यसंज्ञाभवन्ति । संज्ञा-प्रयोजनं च "ब्रात्यानां याजनं कृत्वा" (म० स्मृ० ११-१९७) इत्यादिना व्यवहारासिद्धः ३

नैतैरपूर्तैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् । ब्राह्मान्यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥ ४०॥

प्तैरपूर्तैर्वात्यैर्थथाविधिप्रायश्चित्तमकृतवाद्धः सह आपत्कालेऽपि कदाचिद्रध्यापनकन्यादा-नादीन् सम्बन्धान्त्राह्मणो नानुतिष्टेत् ॥ ४०॥

कार्ष्यौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः। वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणचौमाविकानि च ॥ ४१॥

कार्ण इति विशेषानिभधानेऽपि सृगविशेषरुसाहचर्यात् "हारिणसैणेयं वा कार्णं वा ब्राह्मणस्य" इत्यापस्तम्बवचनाच क्रुष्णसृगो गृद्यते । कृष्णसृगरुरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचा--रिण उत्तरीयाणि वसीरन् । "चर्माण्युत्तरीयाणि" इति गृद्धवचनात् । तथा शगञ्जमामेष्छोम-भवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥ ४१ ॥

मोझी त्रिवृत्समा ऋच्णा कार्या विप्रस्य मेखला । चत्रियस्य तु मोर्ची ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ५२ ॥ मुझमयी त्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखल्मग्री बाह्मणस्य मेखंडा कर्तव्या । क्षात्रयस्य

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

इत्यनुवृत्तौ-

प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत्स मां सम्पूजयेत्सदा । अनिन्दंश्चेतदद्यात्तु हृद्वा हृष्येतप्रसीदेच ॥ इति ।

हेत्वन्तरमि खेदमन्नदश्नेन त्यजेत् । प्रतिनन्देत् नित्यमस्माकमेतदस्तित्वत्यभिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादित्यपुराणे—

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जिलः कथयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्नमेत् ॥ सन्नाः सर्वर्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

प्जितं हाशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।

अपृजितं तु तद् भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

यस्मात्पुजितमन्नं सामध्ये वीर्यं च ददाति । अपुजितं पुनरेतदुभयं नाशयति । तस्मान्स्सर्वदाऽन्नं पूजयेदिति पूर्वेणैकवाक्यतापन्नमिदं फलभ्रवणम् । स्तुत्यर्थसंच्यावन्द्रनादादुपात्त-दुित्तक्षयविन्नत्यं कामनाविषयत्येनापि नित्यश्चितिरविहता । नित्यश्चितिविरोधात् फलभ्रवणं स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ५५ ॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यात्राद्याचैव तथान्तरा।

न चैवात्यशनं कुर्यात्र चोच्छिष्टः कचिद्वजेत्।। ५६।।

मुक्तावशेषं कस्यचित्र द्यात्। चतुथ्यां प्राप्तायां सम्बन्धमात्रविवश्चया षष्ठी । अनेनेव सामान्यनिषेषेन शृद्रस्याप्युचिछष्टदाननिषेषे सिद्धे "नोचिछष्टं न हविष्कृतम्" इति शृद्गोचाः निषेधश्चातुर्थः स्नातकवतस्वार्थः । दिवासायंभोजनयोश्च मध्ये न भुश्चीत वारद्वयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यात्। नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थं स्नातकवतार्थम्। अचिछष्टः सन् क्रचित्र गच्छेत्॥ १६॥ अतिभोजने दोषमाह—

> अनारोग्यमनायुष्यमस्वग्यं चातिभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥ ४

अरोगो रोगाभावस्तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषे हितमायुष्यम् । यस्मादितभोजनमना-रोग्यमनायुष्यं च भवति अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अस्वग्यं च स्वगंहतुयागा-दिविरोधित्वात् । अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वाः । छोकविद्विष्टं बहुभोजितया छोकैर्निन्द-नात् । तस्मात्तन्न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

> ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमु पस्पृशेत्। कायत्रेदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन॥ ५०॥

श्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे संज्यवहारार्थां स्तुत्यर्था च। न तु मुख्यं ब्रह्मदेवताकत्वं संभवति, स्वागरूपत्वात्। तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगाद्। ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विप्रादिराचामेत्। कः प्रजापतिस्तदीयः, "तस्येदम्" (पा० सू० ४।३।१२०) इत्यण् इकारश्चान्तादेशः। त्रेद-शिको देवस्ताभ्यां वा। पित्र्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेत्, अप्रसिद्धत्वात्॥ ५८॥ श्राह्मादितोर्थान्याह—

मङ्गष्टमृलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचत्तते। कायमङ्गलिमुलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरघः॥ ५८॥

अङ्गुष्ठम्बर्याधोमागे ब्राह्मं, कनिष्ठाङ्गुलिभूले कार्यं, अङ्गुलीनामग्रे दैवं, अङ्गुष्ठप्रदेशिन्यो-मन्दे सित्र्यं सीर्थं मन्दाद्यं आहुः। यंग्रहिन्द

कायमकुकिम्हेऽग्रे देवं पित्रयं तयोरधः।

इत्यत्र चाङ्गुलिमात्रं श्रुतं तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेषपरिग्रहः । तथा च याज्ञवल्क्यः— कनिष्ठादेशिन्यङ्गुश्रमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ (या० स्मृ० १।१९) ॥ ५९ ॥ सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमुज्यात्ततो मुखम् । खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एवच ॥ ६०॥

पूर्वं ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डूषत्रयं पित्रेत्। अनन्तरं संवृत्यौष्ठाधरो वारद्वयमङ्गुष्ठमूलेन संमृज्यात्।

संवृत्याङ्ग्रष्टमुलेन द्विः प्रमुज्यात्ततो मुखम् ।

इति दक्षेण विशेषाभिधानात्। खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेत्। मुखस्य सन्निधा-नान्मुखखान्येव। गोतमोऽप्याह-"खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि"। "हद्यन्तज्योतिः पुरुषः" (बृह० ४।३।७) इत्युपनिषत्सु हृद्यदेशत्वेनात्मनः श्रवणादात्मानं हृद्यं शिरश्चाद्गिरेव स्पृशेत्॥६०॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थंन धर्मवित्।

शौचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्बाह्यादितीर्थेन शौचिमच्छन्नेकान्ते जनेरनाकीणें शुचिदेश इत्यर्थः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सर्वदाऽऽचामेत् । आपस्तम्वेन "तप्ताभिश्च कारणात्" इत्य-भिधानाद्याध्यादिकारणव्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषा-भावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभाव इति दर्शयितुमुक्तस्यापि तीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥६१॥ आचमनजलपरिमाणमाह—

हदाभिः प्यते विष्रः, कएठगाभिस्तु भूमिपः।

वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु, शृद्धः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणो हृदयगामिनीभिः, क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिः, वैश्योऽन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठ-मप्राप्ताभिरपि, शूद्रो जिह्नौष्ठान्तेनापि स्पृष्टाभिरद्भिः पूतो भवति । अन्तत इति तृतीयार्थे तिसः ॥ ६२ ॥

आचमनाङ्गतामुप्वीतस्य द्रशिवतुमुप्वीतलक्षणं ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीतीःयादिलक्षणमाह-

उद्भृते द्त्रिणे पाणाञ्चपवीत्युच्यते हिजः।

सव्ये प्राचीनथावीती, निवीती कएठसज्जने ॥ ६३ ॥

दक्षिणे पाणावुद्धते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे वोपवीती द्विजः कथ्यते । वामपाणावुद्धते दक्षिणस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । सम्ये प्राचीनआवीतीति छन्दोनुरोधादुक्तम् । तथा च गोभिलः-"दक्षिणबाहुमृद्धत्य शिरोऽ-वधाय सम्बेंडसे प्रतिष्ठापयित दक्षिणस्कन्धमवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति, सम्बं बाहुमुद्भत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंडसे प्रतिष्ठापयित सम्बं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति" । निवीती कण्ठसज्जन इति शिरोवधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते कण्ठादेव सज्जन कर्त्रजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति ॥ ६३ ॥

सेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमग्डलुम्।

अप्तु प्रास्य विनष्टानि गृह्वीतान्यानि सन्त्रवत् ॥ ६४ ॥ भेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि चं जले प्रक्षिप्यान्यानि नवानि स्वस्वगृह्योक्त-मन्त्रेर्गृह्वीयात् ॥ ६४ ॥

मन्वर्थमुकावलीसहितमनुस्मृतौ-

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धेद्वाविशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥ ६५ ॥ केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो "गर्भादिसंख्या वर्षाणाम्" इति बौधायनवचनाद्रर्भषोडशे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविशे, वैश्यस्य ततो द्वयधिके गर्भचतुर्विशे कर्तव्यः ॥ ६९ ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थे शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ।।

इयमात्रृद्धं जातकर्मादिक्रियाकङापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं खीणाममन्त्रकः कार्यः ॥६६॥

अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

[अग्निहोत्रस्य ग्रुश्रृषा सायमुद्धासमेव च । कार्यं पत्न्या प्रतिदिनमिति कर्म च वैदिकम् ॥ ७ ॥]

विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो सन्वादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव गुरुक्के वासो वेदाध्ययनस्यः । गृहकृत्यमेव सायम्प्रातः समिद्धोमरूपोऽप्तिपरिचर्या । तस्मा द्विवाहादेख्यनयनस्थाने विधानादुपनयनादेनिवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः। उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः, कर्मयोगं निबोधत॥ ६८॥

औपनायनिक इत्यनुशतिकादित्वादुभयपदृष्टद्धः। अयं द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धो कर्मकलाप उक्त उत्पत्तेद्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः॥ ६८॥

इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं श्र्णुतेत्याह—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ६८॥

गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमम् "एका लिङ्गे गुदे तिस्रः" (म० स्मृ० ५-१३६) इत्यादि वक्ष्यमाणं शौचं, स्नानाचमनाद्याचारम्, अशौ सायम्प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं समन्त्रकसंध्यो-पासनविधि च शिक्षयेत्॥ ६९॥

अध्येष्यमाण्स्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः। ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः॥ ७०॥

अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं इताचमन उत्तराभिमुखः इताञ्जलिः पवित्रवस्तः इतिन्द्रियसंयमो गुरुणा अध्याप्यः । "प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उद्दृक्मुखो वा" इति गौतः मवचनात्प्राहमुखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिकृत इति "वाऽऽहिताग्न्याद्यु" (पा० सू० २। २।३७) इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ॥ ७०॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ब्राह्मौ गुरोः सदा

संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः समृतः॥ ७१॥

वदाञ्ययनस्यारम्भे कतेच्ये समापने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । हस्तौ च संह-त्य संस्क्रिष्टौ कृतवाऽध्येतव्यम् । स एव ब्रह्मार्झिलः स्मृत इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थ-व्याकारः ॥ ४९ ॥ व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः।

सन्येन सन्यः स्प्रष्टन्यो, द्विरोन च द्विराः॥ ७२॥

पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं, तद् व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते । कोहशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह-सव्येन पाणिना सव्यः पादो, दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्प्रष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां चेदं पाद्योः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह पैठीनसिः-"उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पाद्विभिवादयेत्" । दक्षिणोपरिभावेन व्यन्त्यासो वाऽयं, शिष्टसमाचारात् ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमाणं तु गुर्हानत्यकालमतन्द्रितः।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वेदा अनलसो गुरुरधीष्व भो इति प्रथमं वदेत्। शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेन्निवर्तेत ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं, पुरस्ताच विशीर्यति ॥ ७४ ॥

ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ॐकारं कुर्यात्। यस्मातपूर्वं यस्योङ्कारो न कृतस्तत्स्वति शनैः शनैर्नश्यति । यस्य पुरस्तान कृतस्तिविशीर्यति अवस्थितिमेव न लभते॥ ७४॥

प्राक्क्लान्पर्युपासीनः पवित्रेश्चेव पावितः।

प्राणायामैस्त्रिभिः पृतस्तत ओंकारमहीति ॥ ७५ ॥

प्राक्क्लान्प्रागग्रान्दर्भानध्यासीनः पवित्रेः क्रगैः करहयस्थैः पवित्रीकृतः "प्राणायामास्रयः पञ्चदशमात्राः" इति गौतमस्मरणात्पञ्चदशमात्रेस्त्रिभिः प्राणायामेः प्रयतः। अकारादिल्ध्यक्षरकालश्च मात्रा। ततोऽध्ययनार्थमोंकारमहिति॥ ७५॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः।

वेदत्रयान्निरदुहद् भूभूवःस्वरितीति च॥ ७६॥

"एतद्क्षरमेतां च" (म॰ स्मृ॰ २-७८) इति वक्ष्यति तस्यायं शेषः । अकारमुकारं म-कारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मा वेदत्रयादृग्यजुःसामलक्षणाद्भुभ्वः स्वरिति व्याहृतित्रयं च क्रमेण निरदुहृदुद्धतवान् ॥ ७६ ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्यृचोऽस्याः साविज्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यः तदित्युच इति प्रतीकेनान्दितायाः सावित्र्याः पादं पादमिति त्रीन्पादान्त्रह्मा चकर्ष । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्टी ॥ ७७ ॥

एतद्त्तरमेतां च जपन्व्याहृतिपृर्विकाम्।

संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुर्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

एतदक्षरमोंकाररूपम्, एतां च त्रिपदां सावित्रीं व्याहितत्रयपुर्विकां संध्याकाले जपन्वे-दृज्ञो विप्रादिवदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः संध्याकाले प्रणवव्याहितत्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरैतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ७६ ॥

संध्यायामन्यत्र काल एतत्प्रकृतं प्रणवन्याहितित्रेयसावित्र्यात्मकं त्रिकं ग्रामाद्ग्हिने-

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमगुस्मृतौ-

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मण्स्य विधीयते । राजन्यबन्धार्द्वाविशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥ ६५ ॥

केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो "गर्भादिसंख्या वर्षाणाम्" इति बौधायनवचनाद्वर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविशे, वैश्यस्य ततो द्वयधिके गर्भचतुर्विशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृद्शेषतः।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ।।

इयमायृद्यं जातकर्मादिकियाकछापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं श्चीणाममन्त्रकः कार्यः ॥६६॥

अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरौ वासो गृहाथोंऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

[अग्निहोत्रस्य ग्रुश्रूषा सायमुद्धासमेव च ।

कार्यं पत्न्या प्रतिदिनिमिति कर्म च वैदिकम्॥ ७॥]

विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः। पतिसेवैव गुरुकुछे वासो वेदाध्ययनस्यः। गृहकृत्यमेव सायम्प्रातः समिद्धोमरूपोऽग्निपरिचर्या। तस्मा द्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति॥ ६७॥

पप प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः।

उत्पत्तिव्यक्षकः पुर्यः, कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

औपनायनिक इत्यनुशतिकादित्वादुभयपदृष्टद्धिः। अयं द्विजातीनासुपनयनसम्बन्धो कर्मकलाप उक्त उत्पत्तेद्दितीयजन्मनो व्यक्तकः॥ ६८॥

इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं श्रणुतेत्याह—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।

आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ६६ ॥

गुरः शिष्यमुपनीय प्रथमम् "एका लिङ्गे गुदे तिस्रः" (म॰ स्मृ॰ ५-१३६) इत्यादि वद्यमाणं शौचं, स्नानाचमनाद्याचारम् , अशौ सायम्प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं समन्त्रकसंध्यो-पासनविधि च शिक्षयेत्॥ ६९॥

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः॥ ५०॥

अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं इताचमन उत्तरामिमुखः कृताञ्जलिः पवित्रवस्तः कृतिन्द्रयसंयमो गुरुणा अध्याप्यः । "प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वा" इति गौतः मवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिकृत इति "वाऽऽहितागन्यादिषु" (पा० सू० २। २।३७) इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ॥ ७०॥

त्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ त्राह्मौ गुरोः सदा । संहत्य हस्तावध्येयं स हि त्रह्माञ्जलिः समृतः ॥ ७१ ॥

वदाञ्ययनस्यारम्भ कतेव्ये समापने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । हस्तो च संह-त्य संशिष्टो कृतवाऽध्येतव्यम् । स एव ब्रह्माङ्गीलिः स्मृत इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थ-व्याकारः ॥ ४१ ॥ दीतीरारण्यादौ सहस्रावृत्तिं जिपत्वा महतोऽपि पापात्सर्प इव कञ्चुकान्मुच्यते । तस्मा-त्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्यप्रकरणेऽपि लावत्रार्थमुक्तम् । अन्यत्रैतत्त्रयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया । ब्रह्मक्तियविद्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

संध्यायामन्यत्र च समय ऋचैतया सावित्र्या विसंयुक्तस्त्यक्तसावित्रीजपः स्वकीयया क्रियया सायम्प्रातहीमादिरूपया स्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैदयोऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति । तस्मात्स्वकाले सावित्रीजपं स्विक्रयां च न त्यजेत्॥ ८०॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महान्याहृतयोऽन्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विशेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो व्याहतयो भूर्भुवःस्वरित्येता अक्षरब्रह्मावासिफलत्वेनाव्ययाः त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुखमाद्यम्, तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेद्वरित्मेतत्, अध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावासेः ॥८१॥ अत एवाह—

योऽघीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाग्यतन्द्रितः । स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

यः प्रत्यहमनल्सः सन्सावित्रीं प्रणवन्याहितयुक्तां वर्षत्रयमधीते, स परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति । स वायुभृतो वायुरिव कामचारी जायते । खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्तिरिति खमूर्ति । मान् भवति, शरीरस्यापि नाशाद् ब्रह्मेव सम्पद्यते ॥ ८२ ॥

> पकाक्षरं परं ब्रह्म, प्राणायामाः परं तपः । सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ =३ ॥

एकाक्षरमोंकारः परं ब्रह्म, परब्रह्मावाप्तिहेतुत्वात् । ओंकारस्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तद्वाप्तेः । प्राणायामाः सप्रणवसन्याहृतिसिश्चरकगायत्रीभिश्चिरावृत्तिभिः कृता ब्रान्द्रायणादिभ्योऽपि परं तपः । प्राणायामा इतिबहुवचननिदशात्रयोऽवश्यं कर्तन्या इत्यु- कम् । सावित्र्याः प्रकृष्टमन्यन्मन्त्रजातं नास्ति । मौनादिप सत्यं वाग्विशिष्यते । एषां च तुर्णो स्तुत्या चत्वार्यतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तु—

एकाक्षरपरं ब्रह्म प्रणायामपरं तपः।

इति पठितं, न्याख्यातं च एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरं एवं प्राणायामपरमिति ।

मेधातिथिप्रमृतिभिर्वृद्धैरिलेखितं यतः।

लिखनात्पाठान्तरं तत्र स्वतन्त्रो धरणीधरः॥ ८३॥

चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः।

अत्तरं दुष्करं क्षेयं ब्रह्म चैव प्रजापितः॥ ८४॥

सर्वा वेदविहिता होमयागादिख्पाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति । अक्षरं तु प्रणवस्पमक्षयं, ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्, तत् फल्हारेणाक्षरं, ब्रह्मीभावस्याविनाशात् । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत् आह — ब्रह्म चैत्रेति । चशब्दो हेतौ । यस्मात्प्रजानामधिपतिर्यद् ब्रह्म तदे-वायमांकारः । स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम् । उभयथाऽपि । ब्रह्मत्वप्रतिपाद-कर्वन वाज्यमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरित्यने दर्शितम् ॥ ८४ ॥

विधियञ्जाष्यको तिर्शिष्टो दशिभर्गुणैः। उपांद्याः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः॥ द्रपू ॥ विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपौर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्टितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि परो न श्रणोति तदुपांशु । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः । यत्र जिह्वौष्टं मनागपि न चलति स मानसः ॥८५॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नाईन्ति षोडशीम्॥ =६॥

ब्रह्मयज्ञाद्नये ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबल्किर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्म-काश्चत्वारः पाकयज्ञाः । विधियज्ञा दर्शपौर्णमासादयस्तैः सहिता जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति । जपयज्ञस्य षोडशांशेनापि न समा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः।

कुर्याद्नयन्न वा कुर्यानमैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७॥

ब्राह्मणो जप्येनैव निःसंदेहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । अन्यद्वैदिकं यागा-दिकं, करोतु न करोतु वा । यस्मान्मेत्रो ब्राह्मणो ब्रह्मणः सम्बन्धी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमेषू-च्यते । मित्रमेव मैंत्रः, स्वार्थेऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान्न सर्वप्राणिप्रियता सम्भवति । तस्माद्यागादिना विनाऽपि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति जपप्रशंसा, न तु यागादीनां नि-षेधस्तेषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥ ८७ ॥

इदानीं सर्ववर्णानुष्टेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह—

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्टेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥ म्ह ॥

इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषा झानन्संयमे वत्नं कुर्यात्सारिथिरिव रथनियुक्तानामधानाम्॥ ८८॥

एकादशेन्द्रियाग्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः।

तानि सम्यक्प्रवद्यामि यथावद्नुपूर्वशः॥ = ६॥

पूर्वपण्डिता यान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्शाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतो नामतश्च क्रमाह्रक्ष्यामि॥ ८९॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्ना नासिका चैव पश्चमी।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ ९०॥

तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बिहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि । पाय्पस्थं हस्तपादमिति "द्वनद्वश्च प्राणित्यसेनाङ्गानाम्" (पा॰ सू॰ २-४-२) इति प्राण्यङ्गद्रनद्व-त्वादेकवद्वावः ॥ ९०॥

बुद्धीन्द्रयाणि पश्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चेषां पाय्वादीनि प्रचत्तते ॥ ६१ ॥

एषां दशानां सध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च क्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वाद् बुद्धीन्द्रियाणि, पाय्वादीनि चित्सर्गादिकमँकरणत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तद्विदो वदन्ति ॥ ११ ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतुः पञ्चकौ गर्गौ ॥ ६२ ॥

एकादशसंख्यापूरकं च मनोरूपमन्तरिनिद्र्ये ज्ञातव्यम् । स्वगुणेन संकल्परूपेणोभयरूपे-निद्रयगणप्रवर्तकस्वरूपम् । अत एव यस्भिन्मनिस् कृते उभाविष प्रक्रको बुद्धीनिद्रयकमनिद्र-यगणो जितौ भवतः । पञ्चकाविति "तदस्य परिमीणम्" (पा० सू० ५ । १ । ५७) इत्यनुवृत्तौ "संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राघ्ययनेषु" (पा०सू०६।१।६८) इति पञ्चसंख्यापरिमितसङ्घार्थे कः॥१२॥ मनोधर्मसंकल्पमुलत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिष्रहः कर्तव्यः १ इत्यत आह—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ६३ ॥

यस्मादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च दोषं निःसंदेहं प्राप्नोति । तान्येव पुन-रिन्द्रियाणि सम्यङ् नियम्य सिद्धं मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपां लभते । तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति शेषः ॥ ९३ ॥

किमिन्द्रियस्यमेन विषयोपभोगादेरलञ्घकामो निवत्स्यतीत्याराङ्कयाह-

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवत्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ६४ ॥

न कदाचित्कामोऽभिलाषः काम्यन्त इति कामा विषयास्तेषामुपभोगेन निवर्तते, किंतु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते, प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तद्धिकभोगवाञ्छादर्शनात। अत एव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम्—

> यत्पृथिक्यां बीहियवं हिरण्यं पश्चवः स्त्रियः। एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृषं त्यजेत्॥

तथा—

पूर्ण वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः।
तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्त्रेव जायते॥ ९४॥
यश्चैतानप्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत्।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते॥ ८५॥

य एतान्सर्वान्विषयान्प्राप्नुयाद्यश्चेतान्कामानुपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान् । तस्मा-त्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशस्या । तथा हि विषयछोल्जपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवो विपत्तो च क्चेशातिशयो, न तु विषयविरसस्य ॥ ९५ ॥

इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह--

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया । 🤝 विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ १६ ॥

एतानीन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासेवया विषयसन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं न शक्यन्ते, दुर्निवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादिदोषज्ञानेन शरीरस्य चास्थि-स्थ्लिमत्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन । तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ॥ ९६ ॥

यस्मादिनयमितं मनो विकारस्य हेतुः स्यादत आह—

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च तियमाश्च तपांसि च।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ६७ ॥

वेदाञ्ययनदानयज्ञनियमतपांसि, भोगादिविषयसेवासंकलपशोलिनो न कदाचित्फलसिद्धये प्रमनन्ति ॥ ९७॥

जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह—

श्रुत्वा स्पृष्टा च दृष्ट्वा ऋक्षुक्तवा ब्रात्वा च या नरः। न इप्यति ग्लायति वा, स विशेयो जितेन्द्रियः॥ ६८॥ स्तुतिवाक्यं निन्दावाक्यं च श्रुत्वा, सुखस्पर्शं दुकूलादि दुःखस्पर्शं मेषकम्बलादि स्पृष्ट्रा, सुरूपं कुरूपं च दृष्ट्वा, स्वादु अस्वादु च सुक्त्वा, सुरिममसुरिमं च ब्रात्वा यस्य न हर्षवि-षादौ, स जितेन्द्रियो ज्ञातन्यः ॥ ९८ ॥

एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह—

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।

तेनास्य चरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ८६ ॥

सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमगीन्द्रियं विषयप्रवणं भवति, ततोऽस्य विषयपरस्य इन्द्रि-यान्तरेरिप तत्त्वज्ञानं क्षरित न व्यविष्ठते । चर्मनिर्मितोदकपात्रादिव केनापि च्छिद्रेण सर्व-स्थानस्थमेवोदकं न व्यविष्ठते ॥ ९९ ॥

इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति—

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान्संसाधयेदर्थानिचएवन्योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

बहिरिन्द्रियगणमायत्तं कृत्वा मनश्च संयम्य सर्वान् पुरुषार्थान्सम्यक्साधयेत्। योगत उपायेन स्वदेहमपीडयन् यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकं भुङ्के स क्रमेण तं त्यजेत्॥ १००॥

पूर्वी संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात्।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

पूर्वी संध्यां पश्चिमामिति च कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा० सू० २।३।५) इति द्विती-या। प्रथमसंध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीं जपंस्तिष्ठेत् आसनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात्। पश्चिमां तु संध्यां सावित्रीं जपन्सम्यङ्नक्षत्रदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात्। अत्र च फ-लवत्त्वाज्ञपः प्रधानं स्थानासने त्वङ्गे। "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्" इति न्यायात्।

संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते । (म० स्मृ० २।७८)

"सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य" (म॰ स्पृ॰ २।७९) इति च पूर्वं जपात्फलमुक्तम् । (१)मेघा-

(१) केयं परिनोदना ? श्रौतेन स्मार्तस्य बाघो युक्तः, एवं गृह्याग्निहोमेन विकल्पितम् । नैव चात्र विरो-धस्तिष्ठतापि शक्यं होतुमासीनेन च। ननु चन केवले स्थानासने सन्ध्ययोविहिते किन्तु त्रिकजपोऽपि। तथा च सावित्रीं जपन् कथं होममन्त्रमुचारयेत् । अस्तु जपस्य वाधः, प्रधाने तावत्स्थानासने न विरुध्येते । गुण-लोपे च मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन जपरयाङ्गत्वाद् बाधो युक्तस्तयोश्च प्रधानत्वं साक्षाद्विधिसम्बन्धात्तिष्टे-रासीत वेति च । जपस्य तु गुणत्वं शत्रन्तत्त्राज्जपतेर्लक्षणत्वावगमात् । श्रिधकारसम्बन्धश्च स्थानासनयो-'ব ''न तिष्ठति तु य:पूर्वां'' (म०स्मृ० २-१०३) तथा ''तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति'' (म० स्मृ० ¿-१०२) इति । यत्तु केनचिदुक्तं तिष्ठतिरत्र गुणः प्रधानं जपकर्म तता हि फलमश्रीक्मेति । त्रोच्यते-नैवायं कामिनोऽधिकारः कुतः फलअवणम् । यतु प्रमाणवादवावये स तत्रैव निर्णीतस्तत्स्मात्स्थानासने प्रधाने । ाज्यत इति फलानुवादभ्रमः त्रेणः सक्रत्सावित्रीं जिपष्यन्ति त्रिरावर्तीयेष्यन्ति वा । न तावताग्निहोत्रस्य कालातिपत्तिः पद्मन् सायं विनिर्मुक्त इति न तावता विनिद्दन्यते। अर्गशब्दः चिरकालवचनः तावता च कृतः . र्ध्यार्थो भवति । अर्कदर्शनपर्यन्तता हाक्समेवोदितहोभिनां कृतसन्ध्यानामेवासिहोत्रहोमः । गौतमेन तु स योतिषा ज्योतिषो दर्शनादिति स्त्रस्यार्थः एतावान्कालः सन्ध्योच्यते न वाप्यङ्गम्। तत्रैतावति काले नास्त्या-ति:-यथा पौर्णमास्यां यजेतेति न कालानुरोधेन कूर्मण आवृत्तिः तथा--"पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रां पहिचमां तिवाकराम्" इति । तदपि काललक्षणं पतावान्यनेल इह सन्ध्याशब्देनोच्यते । तत्र सान्ध्यो विधिरनु-रेयस्तत्रेयति सन्ध्याशब्दवाच्ये काले च। सहूत्त्रियू यदि त्रिचतुरास कालकलास स्थाना-सनजपान् कुर्यात् सम्पन्न एव विध्यर्थः, न ह्यन् द्विर्नेनकालन्याप्तिः श्रुता । मनोरिव सर्वधाग्नि-

तिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । संध्याकालश्च मुहूर्तमात्रम् । तदाह योगियाज्ञ-

हासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् । संध्या मुह्तमात्रं तु हासे वृद्धौ च सा स्मृता ॥ १०१ ॥ पूर्वीं संध्यां जपंस्तिष्ठज्ञेशभेनो व्यपोहति । पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

पूर्वसंध्यायां तिष्ठम् जपं कुर्वाणो निशासंचितं पापं नाशयति । पश्चिमसंध्यायां तूपविष्टो जपं कुर्वन्दिवार्जितं पापं निहन्ति । तत्रापि जपात्फलमुक्तम् । एतचाज्ञानादिकृतपापविषयम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

"दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानवृतं भवेत् । त्रिकालसंध्याकरणात्तरसर्वं विप्रणश्यति ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वी नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् । स शद्भवद्वश्वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

यः पुनः पूर्वसंध्यां नोनुतिष्ठति, पश्चिमां च नोपोस्ते, तत्तत्कालविहितं जपादि न करो-तीत्यथः, स शुद्ध इव सर्वस्माद् द्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादेरिप बाह्यः कार्यः । अनेनैव प्र-त्यवायेन संध्योपासनस्य नित्यतोक्ता । नित्यत्वेऽपि सर्वदाऽपेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमवि-कद्दम् ॥ १०३ ॥

> अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः । सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरएयं समाहितः ॥ १०४॥

ब्रह्मयज्ञरूपमिदम् । बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादि-निजनदेशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे नियतेन्द्रियः समाहितोऽनन्यमना नैत्यकं विधि ब्रह्मयज्ञ-रूपमास्थितोऽनुतिष्ठासुः सावित्रीमपि प्रणवन्याहृतित्रययुतां, यथोक्तामधीयीत ॥ १०४ ॥

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके।

नानुरोघोऽस्त्युनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादौ नैत्यके नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममन्त्रेषु चानध्यायादरो नास्ति ॥ १०५॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो, ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् । ब्रह्माहुतिहुतं पुरायमनध्यायवषद्कृतम् ॥ १०६॥

पूर्वोक्तनेत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके जपयज्ञेऽनध्यायो नास्ति, यतः सततम-वत्वात् । ब्रह्मसत्रं तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । ब्रह्मैवाहुतिर्ब्बह्माहुतिर्द्दिवस्तस्यां हुतमनध्याया-ध्ययनमध्ययनरूपमनध्यायवपट्कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः श्रुचिः। तस्य नित्यं जरत्येष पयो दधि घृतं मधु॥ १००॥

अन्दमित्यन्तसंयोगे द्वितीया ! यो वर्षमध्येक स्वाध्यायमहरहविहिताङ्गयुक्तं नियर्ते-

केनसन्याविधी समानकालाविष शक्यावनुष्ठातुम् । सदाशब्दो नित्यतामाद । उभयसन्ध्याशेषः श्रासीत् कासनमन्ध्वतावस्थानमुपविष्टो भवेत् , ऋहां नक्षत्रम् श्रातिद्वभावनात् श्राक्षदर्शनादिति य श्राकारः स्यानुषक्तवः । सम्यक्शन्दो दर्शनविभावनयोधिक्तवणं सम्यग्यदा परिपूर्णमण्डल श्रादित्यो भवति नक्षशानि च वास्वनित स्वभासा युकानि नादित्यतेषाः भेभूतानि इति ॥

न्द्रियः प्रयतो जपति, तस्यैव स्वाध्यायो जपयज्ञः क्षोरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितॄनश्च प्रीणाति । ते च प्रीताः सर्वकामजपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यथः । अत एव याज्ञवल्कयः—

मधुना पयसा चव स देवांस्तर्पयेद् द्विजः।
पितृन्मधुष्टताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम्॥ (या० स्मृ० १-४१)
इत्युपक्रम्य चतुर्णामेव वेदानां पुराणानां जपस्य च देवपितृतृप्तिफलमुक्त्वा शेषे
ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः। (या० स्मृ० १-४७)

इत्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

अझीन्धनं भैत्तचर्यामधःशय्यां गुरोहितम् । आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८॥

सायंप्रातः समिद्धोमं भिक्षासमुहाहरणमखट्वाशयनरूपामधःशय्यां न तु स्थिण्डिलशायि-त्वमेव । गुरोस्दककुम्भाद्याहरणरूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारी समावतैनार्थन्तं कुर्यात् ॥१०८॥ कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह—

आचार्यपुत्रः शुश्रृषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥ १०६ ॥ आचार्यपुत्रः, परिचारकः, ज्ञानान्तरदाता, धर्मवित्, सद्वार्यादिष्ठाद्याचः, बान्धवः, ग्रहण-धारणसमर्थः, धनदाता, हितेच्छुः, ज्ञातिः, दशैते धमणाध्याप्याः ॥ १०९ ॥

नापृष्टः कस्यचिद् ब्र्यान्न चान्यायेन पृच्छतः।

जानन्नपि हि मेधावी जडवज्ञोक आचरेत्॥ ११०॥

यदन्येनाल्पाक्षरं विस्वरं चाधीतं तस्य तत्त्वं न वदेत्। शिष्यस्य त्वप्टच्छतोऽपि वक्त-च्यम्। भक्तिश्रद्धादिप्रक्षधमीछङ्घनमन्यायस्तेन प्रच्छतो न ब्र्यात्। जानम्नपि हि प्राज्ञो छोके मुक्त इव व्यवहरेत ॥ ११० ॥

उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह—

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाऽधिगच्छति ॥ १११ ॥

अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चान्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो वियतिक्रमकारी स्रियते, विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्धिधा।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजिमिबोषरे ॥ ११२ ॥

यस्मिन् शिष्येऽध्यापिते धर्मार्थी न भवतः परिचर्या वाऽध्ययनानुरूपा ।तत्र विद्या नाप-णीया । सुष्ठु त्रीह्यादिबीजिमवोषरे । यत्र बीजमुम्नं न प्ररोहति स ऊषरः । न चार्धप्रहणे,भृत-काध्यापकत्वमाशङ्कृनीयम्, यद्येतावन्मह्यं दीयते तदैतावद्ध्यापयामीति नियमाभावात् ॥११२॥

विद्ययंव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिशे चपेत् ॥ ११३॥

विद्ययेव सह वेदाध्यापकेन वरं मतंत्र्यं न तु सवधाऽध्यापनयोग्यशिष्यामावे चापात्रायेव गां प्रतिपादयेत्। तथा छान्दोग्यबाह्मणम्-"विद्यया साधं म्रियेत न विद्यामूषरे वर्षत्" ॥११३॥

अस्यानुवादमाह— विद्या ब्राह्मणभत्याह शेविभिन्देऽस्मि रत्त माम्। अस्यकाय मां मादास्तथा स्था वीर्यवत्तमा ॥ ११४॥ विद्याधिष्ठाश्री देवता कञ्चिद्ध्यापकं ब्राह्मणमागत्यैवमवद्त्—तवाहं निधिरस्मि । मां रक्ष । असूयकादिदोषवते न मां वदेः । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती सूयासम् । तथा च च्छा-न्दोग्यब्राह्मणम्-"विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम, तवाहमस्मि, त्वं मां पाळ्यानहेते मानिने चैव मादा, गोपाय मां, श्रेयसी तथाहमस्मि" इति ॥ ११४ ॥

यमेव तु शुचि विद्यानियतब्रह्मचारिएम्।

तस्मै मां ब्रहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५॥

यमेव पुनः शिष्यं शुचि नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तस्मे विद्यारूपनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानाद्वाप्नुयात्।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

यः पुनरभ्यासार्थमधोयानादुन्यं वा कञ्चिद्ध्यापयतस्तदनुमितरहितं वेदं गृह्णाति स वेद-स्तेययुक्तो नरकं गच्छति । तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽध्यात्मिकमेव च । आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमिभवादयेत् ॥ ११७ ॥ [जन्मप्रभृति यत्किंचिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

तत्सवं विफलं श्रेयमेकहस्ताभिवादनात्॥ =॥]

लौकितमर्थशास्त्रादिज्ञानं, वैदिकं वेदार्थज्ञानम्, आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं, यस्मान्तु गृह्णाति तं बहुमान्यमध्ये स्थितं प्रथममभिवादयेत्। लौकिकादिज्ञानदातॄणामेव त्रयाणां समवाये यथो-त्तरं मान्यत्वम् ॥ ॥ ११७ ॥

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः । नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविकयी ॥ ११८॥

सावित्रीमात्रवेत्ताऽपि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रादिर्मान्यः । नायन्त्रितो वेदत्रय-वेत्ताऽपि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविकता च । एतच प्रदर्शनमात्रम् , सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विविधितत्वात् ॥ ११८ ॥

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत्। शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्॥ ११९॥

शय्या चासनं च शय्यासनं, "जातिरप्राणिनाम्" (पा. सू. २।४।६) इति द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन्छ्रेयसा विद्याद्यधिकेन गुरुणा चाध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत स्वयं च शय्यासनस्थो गुरावागते उत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९॥

अस्यार्थवादमाह—

इतम पलमाइ—

अर्घ्वं प्राणा ह्युत्कामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्यानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

यस्माधूनोऽल्पवयसो वयोविद्यादिना स्थविरे आयति आगच्छति सति प्राणा उध्वं मु-त्कामन्ति देहाद्रहिनिगेन्तुमिच्छन्ति तान्वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः सुस्थान् करो-ति । तस्माद् वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादनं कुर्यात् ॥ १२०॥

> अभिवादनशीलस्य निर्ल्युवृद्धोपसेविनः । चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो वलम् ॥ १२०॥

उत्थाय सर्वदा वृद्धाभिवादनशीलस्य वृद्धसेविनश्च आयुःप्रज्ञायशोबलानि चत्वारि सम्यक् प्रकर्षेण वर्धन्ते ॥ १२१ ॥

संप्रत्यभिवादनविधिमाह—

अभिवादात्परं विश्रो ज्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकोर्तयेत् ॥ १२२॥

वृद्धमिनावयन् विप्रादिरिभवादात्परम् 'अभिवादये'इति शब्दोचारणानन्तरममुकनामा-हमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् । अतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्स्वनामविशेषोचारणा-नन्तरमिनवादनवाकये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति(१)मेशातिथिगोविन्दराजयोरिभधानम-प्रमाणम् । अत एव गौतमः-"स्वनाम प्रोच्याहमिनवादय इत्यभिवदेत्" । साङ्ख्यायनोऽपि-"असावहं भो इत्यात्मनो नामादिशेत्" इत्युक्तवान् । यदि च ,नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोग-स्तदा "अकारश्रास्य। नान्नोऽन्ते" (म० स्यु० २।१२२) इत्यभिधानात्प्रत्यभिवादनवाकये नामशब्दोचारणं स्यान्न च तत्कस्यचित्संमतम् ॥ १२२ ॥

नामधेयस्य ये केचिद्भिवादं न जानते।

तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रुयात्स्त्रियः सर्वास्तर्थेव च ॥ १२३ ॥

नामधेयस्य उच्चारितस्य सतो ये किचिद्गिवाद्याः ।संस्कृतानभिज्ञतयाऽभिवाद्मभिवादार्थं न जानन्ति तान्प्रत्यभिवादनेऽप्यसमर्थत्वात्प्राज्ञ इत्यभिवाद्यक्तिविज्ञोऽभिवाद्यिताभिवाद-येऽहमित्येवं ब्रुयात् । स्त्रियः सर्वास्त्येव ब्रुयात् ॥ १२३ ॥

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४॥

अभिवादने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोः शब्दं कीर्तयेदिभवाद्यसम्बोधनार्थम् । अत एवा ह—नाम्नामिति । भो इत्यस्य यो भावः सत्ता सोऽभिवाद्यनान्नां स्वरूपभाव ऋषिभिः स्मृ-तः । तस्मादेवमभिवादनवाक्यम्—"अभिवादये शुभशुर्माहमस्मिभोः" ॥ १२४ ॥

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नाऽन्ते वाच्यः पूर्वात्तरः प्लुतः ॥ १२५ ॥

अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्रा अभिवादको विप्रादिः "आयुष्मान्भव सौम्य" इति वाच्यः। अस्य चाभिवादकस्य यद्भाम तस्यान्ते योऽकारादिः स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनिय-माभावात्, स प्लुतः कार्यः। स्वरापक्षं चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि सम्भवति। पूर्वं नामगतमक्षरं संक्षिष्टं यस्य स पूर्वोक्षरस्तेन नागन्तुरपक्ष्ण्य चाकारादिः स्वरः प्लुतः कार्यः। एतच "वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः" (पा. सू. ८।२।८२) इत्यस्यानुवृत्तौ "प्रत्यभिवादेऽशृद्दे"

⁽१) असौ नामाहमस्मीति—असाविति सर्वनाम । सर्वविशेषप्रतिषादकमिमुखोकरणार्थोऽयमीदृशः शब्दप्रयोगः—मया त्वमिभवाद्यसे आशीर्वादार्थमिमुखोकियसे । ततोऽध्येषणामवगस्य प्रत्यभिवादमाशी-द्वानादि कर्तुमारमते । न च सामान्यवाचिना सर्वनान्ना प्रयोज्यमानेनैतदुक्तं भवतीदं नामधेयेन मया-भवाद्यसे इत्वतोऽध्येषणामनवषुध्य कस्याशिषं प्रयुङ्काम् । अपि च स्वनाम परिकोर्त्यदितिश्रुतम् । त्रासौ देवदक्तनामाहमित्युक्तेनाभिवादनं प्रतिपद्येत । असावित्येतस्य पदस्यानर्थक्यादर्थानवसायः । स्मृत्यन्तरतन्त्रेणापि व्यवहरन्ति च सूत्रकाराः । यथान्पाणिनिः कर्मणि द्वितीयादिशब्दैः इहाप्यसाविति स्वन्यमातिदिशतित यज्ञसूत्रेऽपि परिभाषितम् । यद्येवं स्वर्यनामेत्यनेव सिद्धे असौ नामत्यवर्थकम् । नामशब्द-प्रयोगार्थं कथं स्वनाम कीर्तयेदिदं नामाद्यमिति । अनेन क्ष्रिक्रपेणाद्यस्मीति सुमानार्थत्वादिकल्पं मन्यन्ते । अत्र क्लोके एतावदिभवादनवात्रयस्वरूपं सिद्धम्—'अभिवादयं देवदक्तनामाहं भोः' ।।

(पा. स्. ८१२१८३) इति प्छतं स्मरन्याणितिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातं च वृत्तिकृता वा-मनेन—"टेरिति किम्, व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्छतो यथा स्यात्" इति । तस्मादीद्दशं प्रत्य-भिवादनवाक्यं "आयुष्मान्भव सौम्य ग्रुभशर्मन्" । एवं क्षत्रियस्य बळवमन् , एवं वश्यस्य वसु भृते । "प्छतो राजन्यविशां वा" इति कात्यायनवचनात्क्षत्रियवैश्ययोः। पक्षे प्छतो न। भवति । गृहत्य प्छतो न कार्यः, "अगुद्रे" इति पाणिनिवचनात् । "स्त्रियामपि निषेधः" इति कात्या-यनवचनात्स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये। न प्छतः॥ गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्मोप-पदं नित्यं प्रागमिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये। "आयुष्मान् भव सौम्य। भद्रः" इति निरुपपदोदाः । हरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं ज्ञापयित । धरणीधरोऽपि 'आयुष्मान् भव सौम्य' इति सम्बुद्धिविभक्तयन्तं मनुवचनं पश्यन्नप्यसम्बुद्धिप्रथमैकवचनान्तममुकशर्मेत्युदाहरनिव-चक्षणरप्युपेक्षणीय एव ॥ १२९॥

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शृद्रस्तथव सः॥ १२६ ॥

यो विप्रोऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं न जानात्यसावभिवादनविदुषाऽपि स्वना-मोचारणायुक्तविधिना शुद्र इव नाभिवाद्यः। अभिवादयेऽहमिति शब्दाचारणमात्रं तु चरणग्र-हणादिशुन्यमनिषिद्धम्, प्रागुक्तत्वात्॥ १२६॥

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं त्तेमं समागम्य शृद्धमारोग्यमेव च ॥ १२७॥

समागम्य समागमे कृते अभिवादकमवरवयस्कं समानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कु-शलं, क्षत्रियमनामयं, वैश्यं क्षेमं शृद्धमारोग्यं प्रच्छेत्। अत एवाएस्तम्बः—"कुशलमवर्त्वयसं समानवयसं वा विग्रं प्रच्छेत्, अनामयं क्षत्रियं, क्षेमं वैश्यम्, आरोग्यं शृद्धम्"अवरदयसमभि-वादकं वयस्यमनभिवादकमपीति मन्वर्थमेवापस्तम्बः स्फुटयतिस्म। गोविन्दराजस्तु प्रकर-णात्प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नमाह—तन्न, अभिवादकेन सह समागमस्यानुप्रासत्वात्। समागम्येति निष्प्रयोजनानुवादप्रसङ्गात्। अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समा-नार्थत्वाच्छब्दविशेषोच्चारणमेव विवक्षितम्॥ १२७॥

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्। भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्॥ १२८॥

प्रत्यिमदादनकाले अन्यदा च दीक्षणीयातः प्रमृत्यावमृथस्नानात्कनिष्टोऽपि दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः, किंतु भोभवच्छब्दपुर्वकं दीक्षितादिशब्दैरुत्कर्षाभिधायिभिरेव धार्मिकोऽभिभाषेत । भो दीक्षित, इदं कुरु, भवता यजमानेन इदं क्रियतामिति॥ १२८॥

परपत्नी तु या स्त्री स्याद्सम्बन्धा च योनितः। तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९॥

या भ्री परपत्नी भवति, असम्बन्धा च योनित इति स्वस्नादिन भवति तामनुपयुक्तसंभाष-णकाटे भवति, सुमगे, भगिनीति वा वदेत् । परपत्नीग्रहणात्कन्यायां नैष विधिः । स्वसुः कुन्न्न्यादेस्त्वायुष्मतीत्यादिपदैरभिभाषणम् ॥ १२९ ॥

मातुलांश्च पितृन्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्। असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थृत्य यवीयसः॥ १३०॥

मातुलादीनागतान्कनिष्ठानासनादुत्थाय नसावहमिति वदेत नाभिवादयेत्। असाविधि स्वनामनिर्देशः । "भूयिष्ठाः खळ गुरवः" द्विप्रयक्षम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्व-कोर्तनासमोक कनिष्ठयोरपि सम्भवाकि द्विपयोऽयं गुरुशब्दः ॥ १३०॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।

संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया॥ १३१॥

मातृष्वस्रादयो गुरुपत्नीवत्प्रत्युत्थानाभिवादनासनदानादिभिः संपूज्याः। अभिवादन-प्रकरणाद्मिवादनमेव संपूजनं विज्ञायत इति समास्ता इत्यवीचत्। गुरुभार्यासमानत्वा-त्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्येमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

भ्रातुर्भायोंपसंत्राद्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।

विप्रोष्य तूपसंप्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः॥ १३२॥

श्रातुः सजातीया।भार्यो ज्येष्ठा पूजाप्रकरणादुपसंप्राह्या पादयोरिभवाद्या। अहत्यहिन प्रत्यहमेव । अपिरवार्थं । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः, सम्बन्धिनो मातृपक्षाः श्वग्रुराद्यश्च, तेषां पत्न्यः पुनर्विप्रोष्य प्रवासात्प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः, न तु प्रत्यहं।नियमः ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि।

मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेनमाता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३॥

पितुर्मातुश्च भगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां मातृत्रद् वृत्तिमातिष्ठेत्। माता पुन-

स्ताभ्यो गुरुतमा।

ननु मातृष्वसा मातुलानीत्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते ? उच्यते, इद्रमेव-माता ताभ्यो गरीयसीति । तेन पितृष्वस्नाऽनुज्ञायां दत्तायां ।मात्रा च विरोधे मातुराज्ञा अनुष्ठेयेति । अथवा पूर्वं पितृष्वस्नादेमीतृवतपुज्यत्वमुक्तम् । अनेन तु स्नेहादिवृत्तिर्प्यतिदिश्यत इत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

द्शाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्। ज्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

दश अब्दा आख्या यस्य तद्दशाब्दाख्यं ।पौरसख्यम् । अयमर्थः —एकपुरवासिनां वक्ष्य-माणविद्यादिगुगरहितानामेकस्य दशिभरब्दैज्यैष्ठत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते। पुरप्रहणं प्रदर्शनार्थ, तेनैक्यामादिनिवासिनामपि स्यात्। गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं सख्यं, श्रोत्रियाणां त्रयब्दपर्यन्तं, सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेकैव कालेन सह सख्यम् । अपिरेवार्थे । सर्वत्रो-क्तकालादूष्ट्ये ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षे तु भूमिपम्।

पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मण्स्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥ दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं पुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात्। तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता। तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः॥ १३५॥

वित्तं वन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पश्चमी।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

वित्तं न्यायाजितं धनं, बन्धुः पितृव्यादिः, वयोऽधिकवयस्कता, कमं श्रौतं स्मार्तं च, वेद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानम्, एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वस्मा-इक्नेष्ठिमिति बहुमान्यमेलके बलाबलमुक्तम् ॥ १३६॥

पश्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः खुद्रोऽपि दशमीं गतः॥ १३७॥

त्रिषु वणषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां प्रध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्त-हस्माद्यि मान्यः। तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकानमान्यः। एवं वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः । वित्तादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति । तेन द्वयोरेव विद्यादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीमवस्थां नवत्यधिकां गतो द्विजन्मनामपि मानार्दः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ १३७ ॥

अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते—

चिक्रणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य, नवत्यधिकवयसः, रोगार्तस्य, भारपीडितस्य, स्नियाः, अचिर-निवृत्तसमावर्तनस्य, देशाधिपस्य, विवाहाय प्रस्थितस्य पन्थास्त्यक्तव्यः। त्यागार्थत्वाच ददातेर्नं चतुर्थी ॥ १३८ ॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३८ ॥

तेषामेकत्र मिलितानां देशाधिपस्नातको मान्यो । राजस्नातकयोरपि स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः । अतो राजशब्दोऽत्र पुर्वश्लोके न केवलजातिवचनः, किन्त्वभिषिक्तक्ष-त्रियजातिवचनः, क्षत्रियजात्यपेक्षया "ब्राह्मणं दशवर्षं तु" (अ०२ श्लो०१३५) इत्यनेन ब्राह्मण-मात्रस्य मान्यत्वाभिधानातस्नातकप्रहणवैयर्थ्यात् ॥ १३९ ॥

आचार्यादिशब्दार्थमाह तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात्।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचत्तते॥ १४०॥

यो माह्मणः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यसहितां वेदशाखां सर्वामध्यापयति तमाचार्यं पुवं मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्या, रहस्यमुपनिषत् । विदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्यविव-क्षया प्रथङ् निर्देशः ॥ १४० ॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः।

योऽघ्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादीन्यङ्गानि यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥१४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । सम्भावयति चान्नेन स विभो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

निषेको गर्मावानं तेन पितुरबं गुरुत्वोपदेशः । गर्माघानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरु-पदिष्टानि यथाशास्त्रं यः करोति, अञ्चेन च संवर्धयति स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान्।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

आहवनीयाचान्युत्पादकं कर्माग्न्याधेयं, अष्टकादीन्याकयज्ञान्, अग्निष्टोमादीन्यज्ञान् क्रित्रवाच्यान्यत्वान्यक्रम् न्द्रतवरणो यस्य करोति स तस्यित्विगिहः शास्त्रेऽमिधीयते । ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमप्यृत्वि-ग्लक्षणमाचार्यादिवद्दत्विजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।

स माता स पिता ब्रेयस्तं न दुद्येत्कदाचन ॥ १४४॥

प उसी समी सिवितयमिति वर्णस्वरहेरीण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदेनापुरयति स माता पिता प देखः । सहोपकारकत्वगुणयोगिद्यमध्यापको मातापितृशब्दवाच्यस्तं नापकुर्यात् । क्याचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४॥ उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता । सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्यः, आचार्यशतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृनपेक्ष्य माता गौरवे-गातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्योऽभिष्रेतस्तमपेक्ष्य पेतुरुत्कर्षः । "उत्पादकब्रह्मदात्रोः" (अ०२ इलो०१४६) इत्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरम ध्योत्कर्षं वक्ष्यतीत्यविरोधः ॥१४९॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥ जनकाचार्यो द्वाविप पितरौ, जन्मदातृत्वात् । तयोराचार्यः पिता गुरुतरः । यस्मा-द्वेप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनजन्मसंस्काररूपं परलोके इहलोके च शास्रतं नित्य-र, ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात ॥१४६ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पाद्यतो मिथः। संभूति तस्य तां विद्याद्योनावभिजायते॥ १४७॥

मातापितरौ यद् एनं बालकं कामवज्ञेनान्योन्यमुत्पाद्यतः संभवमात्रं तत्तस्य पद्मादिसाः गरणम् । यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।

उत्पादयति साविज्या सा सत्या साऽजरामरा॥ १४=॥

आचार्यः पुनर्वेद्ज्ञोऽस्य माणवकस्य यां जाति यज्जनम विधिवत्सावित्रयेति साङ्गोपनयन-र्वं कसावित्रयनुवचनेनोत्पादयति, सा जातिः सत्या अजराऽमरा च, ब्रह्मप्राप्तिफल्लत्वात् । ।पनयनपूर्वकस्य वेदाघ्ययनतदर्थज्ञानानुष्टानैनिष्कामस्य मोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।

तम्पीह गुरुं विद्याच्छुतोपिकयया तया ॥ १४६॥

श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायो यस्य शिष्यस्याल्पं वा बहु वा कृत्वा श्रुतेनोपकरो-ते तमपीह शास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतमेवोपिकया तथा श्रुतोपिकयया ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता।

बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः॥ १५०॥

ब्रह्मश्रवणार्थे जन्म ब्राह्ममुपनयनं तस्य कर्ता, स्वधमस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता, तादः बोऽपि बालो वृद्धस्य ज्येष्टस्य पिता भवति । धर्मेत इति पितृधर्मास्तस्मिन्ननुष्टातव्याः॥१५०॥ प्रकृतानुरूपार्थवादमाद्य

अध्यापयामास पितॄञ्शिशुराङ्गिरसः कविः।

पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५२ ॥

अङ्गिरसः पुत्रो बालः कविर्विद्वान् पितृन्गौणान् पितृन्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽज्यापि-श्वान् । ताञ्ज्ञानेन परिगृद्ध शिष्यान्कृत्वा पुत्रका इति आजुहाव । 'इति ह' इत्यव्यर्थ गुरावृत्तसूचनार्थम् ॥१५१॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चेतान्समेत्योचुन्याय्यं च्यः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

ते पितृतुल्याः पुत्रका इत्युक्ता अनेन जातक्रोधाः पुत्रकशब्दार्थं देवानपृष्टवन्तः । देवाश्च इष्टा मिलित्वा प्तानवोचन् युष्मान्यिच्छशुः पुत्रशब्देनोक्तवांस्तग्रुक्तम् । १५२॥ अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येच तु मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

वैशब्दोऽवधारणे । अज्ञ एव बालो भवति, न त्वल्पवयाः । मन्त्रदः पिताःभवति । मन्त्रप्र- हु हणं वेदोपलक्षणार्थम्-यो वेदमध्यापयति ।व्याचष्टे स पिता । अत्रैव हेतुमाह-यस्मात्पूर्वेऽपि मुनयोऽज्ञं बालमित्यूचुः, मन्त्रदं च पितेत्येवाब्रुवन्नित्याह ॥ १५३ ॥

न हायनैर्न।पलितैर्नःवित्तेन नःबन्धुभिः। ऋषयश्चित्ररे धर्मः योऽनूचानः स नो महान्॥ १५४॥

न बहुमिर्वर्षेः, न केशश्मश्रुलोमिशः श्रुक्तैः, न बहुना धनेन, न पितृव्यत्वादिमिष्टेन्धुभावैः, । समुदितैरप्येतैर्ने महत्त्वं भवति, किंतु ऋषय इमं धर्मं कृतवन्तः—यः साङ्गवेदाध्येता स्रो-ऽस्माकं महान् संमतः॥ १५४॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठयं चित्रयाणां तु वीर्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणानां विद्यया, क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण, वैश्यानां घान्यत्रह्मादिघनेन, शुद्राणामेव।पुन-र्वे र्जन्मना श्रेष्टत्वम् । सर्वत्र तृतीयार्थे तसिः ॥ १९९ ॥

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।

यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः।॥ १५६॥ न तेन वृद्धो भवति येनास्य ग्रुक्केशं शिरः, किंतु युवाऽपि सन्विद्धांस्तं देवाः।स्थविरं। जानन्ति॥ १५६॥

यथा काष्ट्रमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः।

यश्च विघोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विम्नति ॥ १५७॥

्रथा काष्ठ्रघटितो हस्ती, यथा चर्मनिर्मितो मृगः, यश्च विष्रो नाधीते, त्रय । एते नाम-मात्रं द्रघति न तु हस्त्यादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥ १५७॥

यथा षर्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला।

यथा चान्नेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनुचोऽफलः ॥ १५=॥

यथा नपुंसकः स्त्रीषु निष्फलः, यथा च स्त्रीगवी गव्यामेव निष्फला, यथा चाज्ञे दानम-फलं, तथा ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रोतस्मातकर्मानईतया तत्फलरहितः॥१५८॥

अहिंस्यैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्।

वाक्चैव मधुरा रुद्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ १५२ ॥

मृतानां शिष्याणां प्रकरणाच्छ्रेयोऽर्थमनुशासनमनतिहिंसया कर्तव्यम्, "रज्ज्वा बेणुद-लंब वा" (अ० ८. श्लो० १९.) इत्यलपहिंसाया अभ्यनुज्ञानात् । वाणी मधुरा प्रीति-जननी श्रक्षणा या नोच्चरच्यते सा शिष्यशिक्षाये धर्मबुद्धिमिच्छता प्रयोक्तव्या ॥ १५९ ॥ इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्म वाङ्मनःसंयममाह नाध्यापयितुरेव—

यस्य वाङ्मनसी ग्रुद्धे सम्यग्गुते च सर्वद्।। स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६०॥

बस्य वाङ्मनश्चामयं शुद्धं भवति । वामनृतादिभिरदुष्टा, मनश्च रागद्वेषादिभिरदृषितं भवति । पते वाद्मनसी निषद्धविषयप्रकरणं सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः स केतर क्रिकं सर्वंषरवं सर्वेशानादिरूपं मोक्षळाभादवाप्नोति ॥ १६०॥

नारु तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः।

ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत्॥ १६६ ॥

अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मी नाध्यापकस्य । आर्तः पीडिताऽपि नारंतुदः स्यान्न सर्मपी-डाकरं तत्त्वदूषणमुदाहरेत् । तथा परस्य द्रोहोऽपकारस्तद्धं कम बुद्धिश्च न कर्तव्या । तथा यया वाचाऽस्य परो व्यथते तां ममस्पृशमथालोक्यां स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न बदेत् ॥ १६१ ॥

संम्मानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्धिजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्केदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

ब्राह्मणः संमानाद्विषादिव सर्वदोद्विजेत संमाने प्रीति न कुर्यात्। असृतस्येव सर्वस्मा-छोकादवमानमाकाङ्कोत्। अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमावांस्तत्र खेदं न कुर्यात्। मानावमान-द्वनद्वसिंहिष्णुत्वमनेन विधीयते ॥ १६२ ॥

अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह—

सुखं हावमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

यस्माद्वमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः सुखं निद्राति । अन्यथाऽवमानदुःखेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते । कथं च सुखं प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्च कथं सुखं कार्येषु चरति । अवमान-कर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः।

गुरौ वसन्सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः॥ १६४॥

अनेन क्रमकथितोपायेन जातकमीदिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो द्विजो गुरुकुले वसन् शनैर-त्वरया वेदग्रहणार्थं तपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत्। सिद्ध्यन्तरसिद्ध-स्याप्ययमर्थवादोऽध्ययनाङ्गत्वबोधनाय॥ १६४॥

अध्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति-

तपोविशेषैर्विविधैर्वतैश्च विधिचोदितैः।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

तपोविशैषे नियमकलापै विविधे बहुप्रकारैश्च "अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः" (अ० २ श्लो० ००) इत्यादिनोक्तः, "सेवेतेमांस्तु नियमान्" (अ० २ श्लो० १०५) इत्यादिमिर्वक्ष्यमा- णरिप, व्रतेश्चोपनिषन्महानाम्निकादिभिर्विधिदेशितः स्वगृद्धविहितः समप्रवेदो मन्त्रबाह्य- णात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः। रहस्यमुपनिषदः। प्राधान्यख्यापनाय पृथङ् निदेशः॥१६५॥

वेद्मेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यिन्द्वजोत्तमः।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परिमहोच्यते ॥ १६६ ॥

यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत्कृतस्नस्वाध्यायाध्ययनमनेनविधक्ते। तपस्तप्स्यंश्चरिष्यनिद्व-जो वेदमेवं ग्रहणार्थमावत्येत्। तस्माद्वेदाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृष्टं तपो मुनि-भिरमिधीयते॥ १६६॥

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः।

यः स्त्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायः शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥ स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम् । हशब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः । स द्विज भा नखाग्रेभ्य एव चरणनखपयन्तं सर्वदेहव्यापक्रमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते । यः स्वाध्यपि

कुसुममालाधार्यिषे प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते । स्त्राव्यपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्म-चारिनियमत्यागमपि स्तुत्यर्थं दशयति । तज्यत इति । "तपस्तपः कर्मकस्यैव" (पा० सू० ३।१।८८) इति यगात्मनेपदे भवतः ॥ १६७ ॥

> योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शृद्धत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८॥

यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्राथशास्त्रादौ श्रमं यत्नातिशयं करोति स जीवज्ञेव पुत्रपौ-त्रादिसद्वितः शीव्रं शृद्दत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः । अत एव शृङ्क्तुलिसितौ-"न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः" ॥ १६८॥

द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्चतेद्विजत्वनिरूपणार्थमाह-

मातुरप्रेऽधिजननं द्वितीयं मौक्षिबन्धने।

तृतीयं यहदीचायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६८ ॥

मातुः सकाशादादी पुरुषस्य जन्म । द्वितीयं मौक्षिबन्धने उपनयने । "ङ्यापोः संज्ञा-छन्दसोर्बहुल्म्म्" (पा० सू० ६।३।६३) इति हस्यः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायां वेदः अवणात् । तथा च श्रुतिः-"पुनवां यद्दिवजो यज्ञियं कुर्वन्ति यदीक्षयन्ति" इति । प्रथमद्वि-तीयतृतीयजन्मकथनं चेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्यव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् ॥ १६९ ॥

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौक्षीबन्धनचिह्नितम्।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद् ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनसंस्काररूपं मेखलाबन्धनोपलक्षितं, तत्रास्य माण्वकस्य सावित्रो माता, आचार्यश्च पिता, मातृपितृसंपाद्यत्वाजन्मनः ॥ १७० ॥

वेदमदानादाचार्यं पितरं परिचल्ते।

न हास्मिन्युज्यते कर्म किञ्चिदामौज्जिबन्धनात् ॥ १७१ ॥

वदाच्यापनादाचार्यं पितरं मन्वादयो वदन्ति । पितृवन्महोपकारफलाद्गौणं पितृत्वम् । महोपकारमेव दर्शयति—न द्वास्मिन्निति । यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयनार्तिकचित्कर्म श्रोतं स्मातं च न सम्बन्धते, न तन्नाविकियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

नामिक्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते।

श्रृद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२॥

आमौजिबन्धनादित्यनुवर्तते प्रागुपनयनाहेदं नोचारयेत्। स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते, निर्नायतं निष्पायते येन मन्त्रजातेन तहर्जयित्वा स्तिपितृको नवश्राद्धादौ मन्त्रं नोचारयेत् तद्यतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत्। यस्माद्यावहेदे न जायते तावदसौ शृहेण तुल्यः॥ १७२॥

कृतोपनयनस्यास्य वतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ब्रह्णं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्॥ १७३॥

यस्मादस्य माणवकस्य "समित्रमाधेष्ठि" (गृ० सु० ११२१६) "दिवा मा स्वाप्सीः" (गृ० सु० ११२१६) "दिवा मा स्वाप्सीः" (गृ० सु० ११२१२) इत्यादिवतादेशनं वेदस्याध्ययनं मन्त्रव्राह्मणक्रमेण "अध्येष्यमाणस्त्वा-चान्तः" (अ० २ श्लो० ७०) इत्यादिविधिपूर्वक्रमुपनीतस्योपदिश्यते, तस्मादुपनयनास्पृतं न वेदसुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्मूद्रं या च मेखला। यो त्रखो यद्य बसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि॥ १७४। यस्य ब्रह्मचारिणो यानि चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयनकाले गृह्मेण विहितानि, गोदा-नादिवतेष्विप तान्येव नवानि कर्तव्यानि ॥ १७४॥

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरो वसन्।

सन्नियम्येन्द्रियप्रामं तपोवृद्धधर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन्निन्द्रियसंयमं कृत्वाऽनुगतादृष्टवृद्धवर्थमिमान्नियमान्तुविष्टेत॥१७६॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्।

देवताऽभ्यर्चनं चैव समिद्धानमेव च ॥ १७६॥

प्रत्यहं स्नात्वा देविषिपितृभ्य उद्कदानं, प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनं, सायं प्रातश्च समिद्धोमं कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः, स सुखस्नानविषयः। अत एव बौधायनः—"नाप्सु श्चावमानः स्नायात्"। विष्णुनाऽत्र "कालद्वयमभिषेकाप्तिकार्य-करणमप्सु।दण्डवन्मज्जनम्" इति ब्रवाणेन वारद्वयं स्नानसुपदिष्टम् ॥ १७६॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्रियः।

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

श्रीद्रं मांसं च न खादेत्। गन्धं च कर्पूरचन्द्रनकस्तृरिकादि वर्जयेत्। एषां च गन्धानां यथासम्भवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धम्। माल्यं च न धारयेत्। उद्विक्तरसांश्च गुडादीन्न खादेत्। खियश्च नोपेयात्। यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चा-म्लयन्ति तानि शुक्तानि न खादेत्। प्राणिनां हिंसां न कुर्यात्॥ १७७॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाच्णोरुपानच्छत्रधारणम्।

कामं कोधं च लोभं च नर्तनंगीतवादनम् ॥ १७=॥

तैलादिना शिरःसहितदेहमईनलक्षणं, कजलादिभिश्च चक्षुषोरञ्जनं, पादुकायाश्क्रत्रस्य च धारणं, कामं मैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयम्, मथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् । क्रोधलोभनृत्यगीतवीणापणवादि वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

द्युतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम्।

स्त्रीणां च प्रेचणालम्भमुपघातं परस्य च ॥ १७६ ॥

अक्षक्रीडां, जनैः सह निरर्थकवाक्कर्हां, परस्य दोषवादं, सृषाऽभिधानं, स्त्रोणां च मेथुने-च्छया सानुरागेण प्रेक्षणालिङ्गनं, परस्य चापकारं वर्जयेत्॥ १७९॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्द्येत्कचित्।

कामाद्धि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः॥ १८० ॥

सर्वत्र नीचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात् । इच्छया न स्वद्यक्रं पातयेत् । यस्मादिच्छया स्वमेहनाच्छुकं पातयन्स्वकीयव्रतं नाशयति । व्रतलोपे चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८० ॥

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

ब्रह्मचारी स्वप्नादावनिच्छ्या रेतः सिक्त्वा कृतस्नानश्चन्द्रनाद्यनुष्ठेपनपुष्पघूपादिभिः सूर्य-ःमभ्यच्यं "पुनर्मामैत्विन्द्रियम्" इत्येतामृचं वारत्रयं पठेत् । इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

उद्कुम्भं सुमनसो गोशकुन्मृत्तिकाकुशान्।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाँहरहश्चरेत् ॥ १८२॥

क्लक्लशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान्यावद्धांनि यावद्धिः प्रयोजनानि आचार्यस्य ताव-

न्त्याचार्यार्थमाहरेत्। अतं एवोदकुम्समित्यत्रैकत्वमप्यविवक्षितम्। प्रदर्शनं चैतत्। अन्य-दप्याचर्योपयुक्तमुपाहरेद् मैक्षं च प्रत्यहमर्जयेत्॥ १८२॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

त्रह्मचार्याहरेद्भेक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥ वद्यज्ञैक्षात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारा सिद्धाव्रभिक्षासमृहमा-

हरेत्॥ १८३ ॥

गुरोः कुसे न भिन्तेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥ क्षाचार्यस्य सपिण्डेषु, बन्धुष, मातुलादिषु च न भिन्नेत । तङ्गृहन्यतिरिक्तभिक्षायोग्य-गृहाभावं चोक्छेभ्यः पूर्वं पूर्वं वर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धृन्भिन्नेत । तत्रालाभे ज्ञातीन् । तत्रा-

कामे गुरोरपि ज्ञावीन्मिक्षेत ॥ १८४॥

सर्वं वाऽपि चरेद् म्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १म्५ ॥
पूर्वं "वेद्यज्ञैरहीनानाम्" (अ०२ इलो०१८३) इत्यनेनोक्तानामसंभवे सर्वं वा ग्राममुक्रगुणरहितमपि छुचिमोनी भिक्षेत । महापातकाद्यभिशस्तांस्त्यजेत् ॥ १८५॥

दूरादाहृत्य समिधः सन्निद्ध्यादिहायसि।

सायम्प्रातश्च जुहुयात्तासिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

दूराद्विग्न्यः परिमृहीतवृक्षेन्यः समिध आनीय आकाशे धारणाशकः पटलादौ स्थापयेत्। सामिश्र समिद्धिः सायंप्रातरनले होमं कुर्यात्॥ १८६॥

बक्तत्वा भैत्तचरणमसमिध्य च पावकम्।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिवतं चरेत् ॥ १८० ॥

भिक्षाहारं, सार्यप्रातः समिद्धोमम् अरोगो नैरन्तयण सप्तरात्रमकृत्वा छप्तवतो भवति । तत्तश्चावकीणिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

भैन्नेण वर्तयेत्रित्यं नैकान्नादी भवेद् व्रती ।
भैन्नेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा समृता ॥ १८८ ॥
[न भैन्यं परपाकः स्यान्न च भैन्यं प्रतिग्रहः ।
सोमपानसमं भैन्यं तस्माद् भैन्नेण वर्तयेत् ॥ ६॥
भैन्नस्यागमगुद्धस्य प्रोन्नितस्य हुतस्यच ।

यांस्तस्य प्रसते ग्रासान्स्ते तस्य क्रतुभिः समाः ॥ १० ॥] श्रहाचारी न एकान्नमद्यात्कित बहुगृहाहृतभिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् । यस्माजिक्षास

महेन महाचारिणो वृत्तिरूपवासतुल्या मुनिभिः स्मृता ॥ १८८॥

व्रतबद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मग्यथर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्लीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८६ ॥
पूर्वनिषद्धस्येकान्नमोजनस्यायं प्रतिप्रसवः । देवदैवत्ये कर्मणि देवतोद्देशेनाभ्यथिते
महाचारीव्यवदिति व्यतिरुद्धमधुमांसादिवर्जितमेकस्याप्यत्रं यथेप्सितं भुज्ञीत । अथ पित्रद्द श्रेनाम्बर्थितो मवति तदा ऋषियंतिः सम्यादर्शेन्संपन्नत्वात्स इव मधुमांसवर्जितमेकस्याप्यत्रे
स्वितं क्रिके स्व स्वायो वैदग्ध्येनोकः, तथापि मैक्षवृत्तिनियमस्य व्रतमस्य द्धाः ।

द्वितीयोऽध्यायः

भवति ।।याज्ञवल्क्योऽपि श्राखेऽभ्यर्थितस्यैकान्नभोजनमाह —

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

त्राह्मणः काममश्नीयाङ्गाद्धे व्रतमपीडयन् ॥ (या० स्मृ० १-३२) इति । विश्वरूपेण तु "व्रतमस्य न छुप्यते" इति पश्यता ब्रह्मचारिणो सांसभक्षणमनेन मनुवच-नेन विधीयत इति व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

ब्राह्मण्स्यैव कर्मेत्दुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्भ विधीयते ॥ १८० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां मेक्षाचरणविधानात् "व्रतवत्" (म० स्मृ० २-१८९) इत्यनेन तद्पवादरूपमेकान्नभोजनम्पदिष्टं क्षत्रियवैश्ययोरिप पुनरुक्तेन पर्युदस्यते । प्रतदेकान्नभोजनरूपं कर्म तद् ब्राह्मणस्यव वेदार्थविद्विविहतं, क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्न । चैतत्क-। मैति ब्रूते ॥ १९० ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा।

कुर्याद्ध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च॥ १<u>६</u>१ ॥

आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यहमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात्॥१९१॥

शरीरं चैव वाचं च वुद्धीन्द्रियमनांसि च।

नियम्य प्राञ्जलिस्तष्ठेद्वीचमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १८२ ॥ देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिर्पुस्मुखं पश्यंस्तिष्ठेन्नोपविशेत ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १९३ ॥

सततमुत्तरीयाद्वहिष्कृतदक्षिणबाहुः, शोभनाचारः वस्त्रावृतदेहः, आस्यतामिति गुरुणोकः सन् गुरोरभिमुखं यथा भवति तथा आसीत ॥ १९३॥

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेतप्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत ॥ १६८ ॥

सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्वपकृष्टाच्चचस्रप्रसाधनो भवेत् । गुरोश्च प्रथमं रात्रिशेषे शय-नादुत्तिष्टेत् , प्रदोषे च गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयीत ॥ १९४ ॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत्।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १८५॥

प्रतिश्रवणमाज्ञाङ्गीकरणं, संभाषणं च गुरोः शय्यायां सुप्तः, आसनोपविष्टो, सुञ्जानः, तिष्ठन, विमुखश्च न दुर्यात्॥ १९५॥

कथं तर्हि कुर्यात् ? तदाह-

आसीनस्य स्थितः कुर्याद्भिगछंस्तु तिष्ठतः।

प्रत्युद्रम्य त्वावज्ञतः पश्चाद्वावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञां ददतः स्वयमासनादुत्थितः, तिष्ठतो गुरोरादिशतस्तद्भिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा प्रथा गुरुरागच्छति तथाप्यभिमुखं गत्वा, यदा तु गुरुर्थावन्नादिशति तदा।तस्य प्रशादावनप्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९६॥

पराङ्मुखस्य।भिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम्।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १६७ ॥

पराड् मुखस्य वादिकतः संमुख्स्थो, दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य, शयानस्य गुरोः प्रणम्य

प्रदो भुत्वा, निदेशे निकटेऽवतिष्ठतो गुरोरादिशतः प्रह्वीभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥१९७॥ नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १६८ ॥

गुरुसमीपे चास्य गुरुशय्यासनापेक्षया नीचे एव शय्यासने नित्यं स्याताम् । यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टचेष्टां चरणप्रसारादिकां कुर्यात् ॥ १९८॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमि केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १६६ ॥ [परोत्तं सत्क्रपापूर्वं प्रत्यक्षं न कथंचन ।

दुष्टानुचारी च गुरोरिह वाऽमुत्र चेत्यधः ॥ ११ ॥]

सस्य गुरोः परोक्षमि उपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोपपदशून्यं नाम नोचारयेत्। न तु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत, गुरुगमनादिसदृशान्यात्मनो गमनादीन्युपहासबुध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽिष प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः, अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा । यत्र देशे गुरोः परी-वादो निन्दा च वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कणौं इस्तादिना तिरोधातन्यौ । तस्माद्वा देशाद् देशान्तरं गन्तन्यम् ॥ २०० ॥

इदानीं शिष्यकर्षकपरीवादकृतफलमाह—

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः। परिभोक्ता कृमिभवति कीटो भवति मत्सरी॥ २०१॥

गुरोः परीवादाच्छिष्यो मृतः खरो भवति । गुरोनिन्द्कः कुक्करो भवति । परिभोक्ता अनु-चितन गुरुधनेनोपजीवकः कृमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुत्कर्षासद्दनः कीटो भवति । कीटः कृमि-म्यः किचित्स्यूछो भवति ॥ २०१॥

दूरस्था नार्चयेदेनं न कुद्धो नान्तिके स्त्रियाः। यानासनस्यश्चैवैनमवरुद्याभिवादयेत्।। २०२।।

दूरस्थः शिष्योऽन्यं नियुज्य माल्यवस्मादिना गुरुं नार्चयेत् । स्वयं गमनाशक्तौ त्वदोषः । कुद्धः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनादवतीर्यं गुरुममिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायेत्यनेन यानासनादुत्थानं विहितमनेन तु याना-सनत्याग इत्यपुनरुक्तिः ॥ २०२ ॥

पतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह। असंश्रवे चैव गुरोर्न किंचिद्पि कीर्तयेत्॥ २०३॥

प्रतिगतोऽभिमुखीभृतः शिष्यस्तदा गुस्देशाच्छिष्यदेशमागच्छति।स प्रतिवातः, यः शि-प्योकाद्गुरुदेशमागच्छति सोऽनुवातः, तत्र गुस्णा समं नासीत । तथाऽविद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मित्रसंश्रवे, गुरुवंत्र न श्रणोतीत्यर्थः। तत्र गुस्गतमन्यगतं वा न किवित्कथयेत्।।२०३॥

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु च।

आसीत गुरुणा सार्धे शिलाफलकनोषु च ॥ २०४ ॥ मनेक्निसम्बन्धते । ब्लीक्ट्याने, घोटकप्रयुक्ते याने, उष्ट्युक्तयाने, स्थका- शादी, प्रासादोपरि, स्नस्तरे, कटे च तृणादिकृते वीरणादिनिर्मिते, शिलायां, फलके च दारु-घटितदीर्घासने, नौकायां च गुरुणा सह आसीत ॥ २०४ ॥

गुरोगुरौ सन्निहिते गुरुवद्वतिमाचरेत्।

न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरूनभिवाद्येत्॥ २०५॥

आचार्यस्याचार्ये सिन्नहिते आचार्य इव तस्मिन्नप्यभिवादनादिकां वृत्तिमनुतिष्ठेत्। तथा गुरुगृहे वसन् शिष्य आचार्येणानियुक्तो न स्वान्गुरून्मातृपितृव्यादीनभिवादयेत्॥२०५॥

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।

प्रतिषेधत्सु चाधर्मान्हितं चोपदिशःस्विप ॥ २०६ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्यायादयो विद्यागुरवः तेष्वेतदेवेति सामान्योपक्रमः । कि तत् ? आचार्य इव नित्या सार्वकालिकी वृत्तिविधेया । तथा स्वयोनिष्विप पितृव्यादिषु तद्वृत्तिः तथा अधर्मान्निषेधत्सु धर्मतत्त्वं चोपदिशत्सु गुरुवद्वर्तितव्यम् ॥ २०६ ॥

श्रेयःसु गुरुवद्वत्ति नित्यमेव समाचरेत्।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चेव स्वबन्धुषु ॥ २०७॥

श्रेयःसु विद्यातपःसमृद्धेषु, आर्थेष्विति गुरुपुत्रविशेषणम्। समानजातिगुरुपुत्रेषु गुरोश्च ज्ञा-तिष्विप पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवद् वृत्तिमनुतिष्ठेत्। गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिकवयाश्च बोद्ध-व्यः। शिष्यवालसमानवयसामनन्तरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ २०७॥

> बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि । अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८॥

किष्ठः सवया वा ज्येष्ठोऽपि वा शिष्योऽध्यापयन्नध्यापनसमर्थः, गृहीतवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्मणि ऋत्विगनृत्विग्वा यज्ञदर्शनार्थमागतो गुरुवत्पूजामहेति ॥ २०८ ॥

आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्राप्तायां विशेषमाह-

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने।

न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०६ ॥

गात्राणामुत्सादनमुद्दत्तेनं, उच्छिष्टस्य भक्षणं, पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात २०९

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः । असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

सवर्णा गुरुपत्न्यः गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्या भवेयुः । असवर्णाः पुनः केवरुप्रत्युत्थाः नाभिवादनैः ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्साद्नमेव च। गुरुपत्त्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम्॥ २११॥

तैलादिना देहाभ्यङ्गः, स्नापनं, गात्राणां चोद्वर्तनं, केशानां च मालादिना प्रसाधनमेता-नि गुरुपत्न्या न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थं देहस्यापि चन्द्रनादिना प्रसाधनं न कुर्यात्॥ २११ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः। पूर्णविशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

युवतिगुरुपत्नी पादयोरुपसंगृह्य अभिवादनदोषगुणज्ञेन यूना नाभिवाद्या । पूर्णविश्वति-वर्षत्वं यौवनप्रदशनार्थम् । बालस्य पादयोर्भिवादनमनिषिद्धम् । यूनस्तु अभावभिवादन वक्ष्यति ॥ २१२ ॥ स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् । अतोऽर्थात्र प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥ स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह श्रङ्गारवेष्टया व्यामोद्य पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्थादस्माद्धे-तोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमि वा पुनः। प्रमदा ह्युत्पधं नेतुं कामकोधवशानुगम्॥ २१४॥

विद्वानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधिर्विधेयः । यस्माद्विद्वांसं ।विद्वांसमि वा पुनः पुरुषं देहधर्मीत्कामकोधवशानुयायिनं स्त्रिय उत्पर्थं नेतुं समर्थाः ॥ २१४ ।।

अत आह— मात्रा स्वस्ना दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्। बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति॥ २१५॥

मात्रा, भगिन्या, दुहित्रा, निजैनगृहादौ नासीत । यतोऽतित्र इन्द्रियगगः शास्त्र निय-मितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि । विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवा यथोकविधिना "अभिवाद्येऽमु इत मीहं] मोः" इति ब्रुवन्पादप्रहणं विना यथेष्टमभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

विप्रोप्य पाद्यहणमन्वहं चाभिवादनम् । गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरत्र ॥ २१०॥

प्रवासादागत्य सञ्येन सञ्यं दक्षिगेन च दक्षिगिनित्युकिविविना पादपहगं, प्रत्यहं भूमा-विभवादनं च गुरुपतीषु युवा कुर्यात् । शिष्टानामयमाचार इति जानन्तु ॥ १२१७॥ उक्तस्य ग्रुश्रुषाविधेः फलमाह—'

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरिधगच्छति ॥ २१८॥ यम कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेणभूमि खनन् जलं प्राप्नोति, एवं गुरो स्थितां विद्यां गुरुपेवा-

परः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥ महाचारिणः प्रकारत्रयमाह—

मुएडो वा जिंटलो वा स्याद्थवा स्याच्छिखाजटः। नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युद्यात्कचित्॥ २१८॥

मुण्डितमस्तकः, शिरःकेशो जटावान्या, शिखेव वा जटा जाता यस्य, एनं ब्रह्मचारिणं क्रिक्ट्रियामे निद्राणं, उत्तरत्र शयानमिति दशनात्सुर्यो नाभिनिम्छोचेन्नास्तमियात् ॥२१९॥ सत्र प्रायश्चित्तमाह—

तं चेद्भ्युद्यात्सूर्यः शयानं कामचारतः। निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम्॥ २२०॥

तं चेत्कामतो निद्राणं निद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा सावित्रीं जपन्तुभय-श्रापि दिनसुपवसन् रात्रौ सुङ्गीत । अभिनिम्लुक्तस्योत्तरेऽहिन उपवासजपौ । "अभिरभागे" (फ. स. १।४।९१) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, ततः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । सावित्रीजपं

द्वितीयोऽध्यायः।

गोतमवचनात् । तदाह गोतमः—"सूर्याः युदितो ब्रह्मचारो तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमितश्च रात्रि जपन्सावित्रीम्" । ननु गोतमवचनात्सूर्याभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपानुक्तौ, अभ्यस्तः मितस्य तु रात्र्यभोजनजपौ, नैतत् , अपेक्षायां व्याख्यासन्देहे वा मुन्यन्तरविवृतमर्थमन्वयं वाऽऽश्रयामहे, न तु स्फुटं मन्वर्थं स्मृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुर्मः । अत एव जपापेक्षायां गोतमवचनात्सावित्रीजपोऽभ्युपेय एव, न तूभयत्र स्फुटं मन्कं दिनोपवासजपावपाकुर्मः । तस्मादभ्यस्तमितस्य मानवगोतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२०॥

अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवाद्माह—

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥ २२१ ॥

यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वन्महता पापेन युक्तो नरकं गच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

यस्मादुक्तप्रकारेण संध्याऽतिक्रमे महत्पापमतः—

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः।

शुचौ देशे जपअप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

आचम्य पावत्रो नित्यमनन्यमनाः शुचिरेशे सावित्रीं जपन्तुभे संध्ये विधिवदु-पासीत ॥ २२२ ॥

> यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत्। तत्सर्वमाचरेद्युको यत्र वाऽस्य रमेन्मनः॥ २२३॥

यदि स्त्री शुद्रो वा किञ्चिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वं युक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य तुष्यति तद्पि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

श्रेय एव हि धर्मार्थी, तद्दर्शयति—

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थी धर्म एव च।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः॥ २२४॥

धर्मार्थी श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्या मन्यन्ते । अन्ये त्वर्थकामी सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्म एवेत्यपरे, अर्थकामयोरप्युपायत्वात् । अर्थ एवेह लोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयारिप साधनत्वात् । सम्प्रति स्वमतमाह—धर्मार्थकामात्मकः परस्प-राविरुद्धस्त्रिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्रयः । एवं च बुभुश्लून्प्रत्युपदेशो न मुभु-श्लून् । मुभुश्लूणां तु मोक्ष एव श्रेय इति षष्ठे वक्ष्यते ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः। नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः॥ २२५॥

आचार्यो, जनको, जननी च, श्राता च सगभौ ज्येष्टः पीडितेनाप्यमी नावमाननीयाः । विशेषतो ब्राह्मणेन ॥ २२९ ॥

यस्मात्-

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः, पिता मूर्तिः प्रजापतेः । माता पृथिव्या मूर्तिस्तु, भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥

आचार्यो वेदान्तोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो मृतिः शरीरं, पिता हिरण्यगर्भस्य, माता च धारणात्पृथिवीमृतिः, भ्राता च स्वः सगर्भः क्षेत्रज्ञ(ज)स्य । तस्माद्देवतारूपा एता नावम-नतन्याः ॥ २२६ ॥

यं मातापितरो क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम्। न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि॥ २२७॥

नृणामपत्यानां सम्भवे गर्भाघाने सित अनन्तरं यं ह्वेशं मातापितरो सहेते तस्य वर्षशते. रप्यनेकेरिप जन्मिभरानृण्यं कर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुक्षौ धारणदुःखं, प्रसववेदनाऽतिशयो, जातस्य रक्षणवर्धनकष्टं च पितुरिधकान्येव । रक्षा-संवर्धन-दुःखम्, उपनयनात्प्रभृति वेदतद्- ङ्काध्यापनादिह्येशातिशय इति सर्वसिद्धम् ॥ २२० ॥

तस्मात्-

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा । तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

तयोमीतापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदा प्रीतिमृत्पाद्येत् । यस्मात्तेष्वेव त्रिषु प्रीतेषु सर्वे तपश्चान्द्रायणादिकं फलद्वारेण सम्यक्प्राप्यते मात्रादित्रयतुष्ट्येव सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यत इत्यादि ॥ २२८ ॥

तेषां त्रयाणां शुश्रृषा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुकातो धर्ममन्यं समाचरेत्॥ २२६॥

तेषां मातापित्राचार्याणां पश्चियां सर्वे तपोमयं श्रेष्ठमित एव सर्वतपःफलप्राप्तेः। यद्य-न्यमपि धर्मं कथित्रात्करोति तद्प्येतत्त्रयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात्॥ २२९॥

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽय्नयः ॥ २३० ॥

यस्मात्त एव मातापित्राचार्यास्त्रयो लोकाः, लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् । कारणे कार्योपचा-रः । त एव ब्रह्मचर्यादिभावत्रयस्पा आश्रमाः, गाहस्थ्याद्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । त एव त्रयो वदाः, वेदत्रयजपफलोपायत्वात् । त एव हि त्रयोऽप्तयोऽभिहितास्नेतासम्पाद्ययज्ञादि फलदातृत्वात् ॥ २३० ॥

पिता वै गाईपत्योऽग्निर्माताऽग्निर्दिच्याः स्मृतः । गुरुराह्वनीयस्तु साऽग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

वैशब्दोऽवधारणे । पितैव गाईपत्योऽशिः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आहवनीयः । से-यमप्रित्रेता श्रष्ठतरा । स्तुत्यर्थत्वाचास्य न वस्तुविरोधोऽत्र भावनीयः ॥ २३१॥

> त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीं सोकान्विजयेद् गृही । दीप्यमानः स्वचपुषा देवचिहिन मोदते ॥ २३२॥

एतंषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्त्रहाचारी तावज्ञयत्येव गृहस्थोऽपि त्रींछोकान्विजयते । संज्ञापु-वंकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वान्न "विपराभ्यां जेः" (पा. सू. १।३।१९) इत्यात्मनेपदम् । श्रींछोकान्विजयेदिति त्रिष्वाधिपत्यं प्राप्तोति । तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः सूर्यादिदेवविदिवि इष्टो मवात ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मात्भत्तया पितृभक्त्या तु मध्यमम्।

गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मछोकं समश्जुते ॥ २३३ ॥ इमं मुर्बोकं मातृभक्त्या, पितृभक्त्या मञ्यममन्तरिक्षम् , आचायभक्त्या तु हिरण्यगर्भ-स्रोकमेन प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्याहता धर्मा यस्यैते त्रय आहूताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥ यस्यैते त्रयो मातृपित्राचार्या आहताः सत्कृतास्तस्य सर्वे धर्माः फल्या भवन्ति । यस्यैते त्रयोऽनाहतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावज्ञान्यं समाचरेत्।

तेष्वेच नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

ते त्रयो यावजीवन्ति तावद्नये धर्मे स्वातन्त्रयेण नानुतिष्ठेत् । तद्नुज्ञया तु धर्मानुष्ठानं प्राग्विहितमेव । किंतु तेष्वेव प्रत्यहं प्रियहितपरः ग्रुश्रूषां कुर्यात् तद्य प्रीतिसाधनं प्रियम् । भेषजपानादिवदापत्त्यामिष्टसाधनं हितम् ॥ २३९ ॥

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत्।

तत्तन्निवेद्येत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

तेषां ग्रुश्रूषाया अविरोधेन तद्नुज्ञातो यद्यन्मनोवचनक्रमीभः परलोककलं कर्मानुष्ठितं तन्मयैतदनुष्ठितमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।

एष धर्मः परः साज्ञादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

इतिशब्दः कात्स्न्ये । हिशब्दो हेतौ । यसादेतेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वे श्रोतं स्मार्तं कर्तव्यं समपूर्णमनुष्ठितं भवति, तत्फलावासेः । तस्मादेष श्रेष्ठो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुष्ण्यस्याधनः । अन्यस्त्वग्निहोत्रादिप्रतिनियतस्वर्गादिहेतुरूप्यमी जवन्यधर्म इति शुश्रूष्णस्तुतिः ॥ २३७॥

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि। अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि॥ २३८॥

श्रद्धायुक्तः शुभां दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्यामवराच्छ्दादिप गृह्णीयात्। अन्त्यश्राण्डाल-स्तस्मादिप जातिस्मरादेविहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवासवाण्डालजनमनः परं धर्मं मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत । तथा अज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मं "प्राप्य ज्ञानं ब्राह्म-णात्क्षत्रियाद्वेश्याच्छ्दादिप नीचादभीक्षणं श्रद्धातव्यं श्रद्धधानेन नित्यम् ।" न श्रद्धिनं प्रति जन्ममृत्युविशेषता । (१)मेधातिथिस्तु "श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मो लौकिकः । धर्म-शब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते । यदि चाण्डालोऽपि 'अत्र प्रदेशे मा विशं स्थाः, मा चास्मिन्नमिस स्नासीः' इति वदित तमपि धममनुतिष्ठेत्।"

प्रागलभ्याल्लोकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् । चित्रं, तथापि सर्वत्र श्लाघ्यो मेघातिथिः सताम् ॥ स्त्रीरत्नम् आत्मापेक्षया निकृष्टकुलादपि परिणेतुं स्वीकुर्यात् ॥ २३८॥

विषाद्प्यमृतं ग्राह्यं बालाद्पि सुभाषितम्।

अमित्राद्पि सद्वृत्तममेध्याद्पि काञ्चनम्॥ २३६॥

विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्यं तस्मादमृतं ग्राह्यम् । बालाद्वि हित-

⁽१) अन्तः चाण्डालः तस्मादिष यः परो धर्मः श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परोऽन्यो लौकितः । धर्मशब्दो व्य-वस्थायामिष प्रयुज्यते—'एषोऽत्र धर्म' इति । यदि चाण्डालोऽपि ब्रूते—अत्र प्रदेशे माचिरंस्थाः, मा चास्मिन जम्मिस स्नासीरेषोऽत्र ग्रामीणानां धर्मो राज्ञा कृता वा मर्यादेति । न चैवं मन्तव्यमुपाध्यायवचनं मया-कर्तव्यं धिक् चाण्डालं यो मा नियुक्क इति । न पुनिर्यं बुद्धिः कर्तव्या—परो धर्मो ब्रह्मतत्त्वज्ञानं निष्ठ चाण्डान् लादेस्तत्परिज्ञानसम्भवः, वेदार्थविस्वाभावात् । न चान्यतस्तत्सम्भवः, निष्ठ वृश्चित्रमन्त्राक्षरवद्ब्रह्मोपदेन् शोऽस्ति ।

वचनं प्रासं, शत्रुतोऽपि सज्जनवृत्तं, अमेध्यादपि सुवर्णादिकं प्रहीतव्यम् ॥,२३९ ॥ स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि संमादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥

अत्र स्त्र्यादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा स्त्रयादयो निकृष्टकुलादिम्यो गृह्यन्ते तथा अन्यान्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि सर्वतः प्रतिग्रहीतच्यानि ॥ २४० ॥

अब्राह्मणाद्ध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुबज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

ब्राञ्चणाद्रन्यो यो द्विजः क्षत्रियस्तद्भाने वैश्यो वा, तस्माद्व्ययनमापत्काले ब्राह्मणाव्या-पकासम्भने ब्रह्मचारिणो विधीयते । अनुव्रज्यादिरूपा गुरोः ग्रुश्रूषा यावद्व्ययनं तावत्कार्या । गुरुपादप्रक्षालनोन्छिष्टप्राशनादिरूपा ग्रुश्रूषाऽप्रशस्ता सा न कार्या । तद्र्थमनुव्रज्या चेति विशेषितम् । गुरुत्वमि यावद्व्ययनमेव क्षत्रियस्याह व्यासः—

"मन्त्रदः क्षत्रियो विप्रैः श्रृश्रूषानुगमादिना । प्राप्तविषो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः" ॥ २४१ ॥

श्रह्मचारित्वे नैष्टिकस्याप्यब्राह्मणादुध्ययनं प्रसक्तं प्रतिषेधयति—
 नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्।

ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्गनगितमनुत्तमाम्॥ २४२ ॥

आत्यन्तिकं वासं यावजीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ ब्राह्मणे साङ्गवेदानध्येतरि अनुत्त-मां गतिं मोक्षलक्षणामिच्छन् शिष्यो नावतिष्ठेत ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले।

युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्तणात् ॥ २४३ ॥

यदि तु गुरोः कुळे नेष्टिकबहाचर्यात्मकमात्यन्तिकं वासमिच्छेत्तदा यावजीवनमुद्युक्तो गुरुं शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

अस्य फलमाह—

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम्।

स गच्छत्यक्षसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ २४४ ॥ समाप्तिः शरीरस्य जीवनत्यागस्तत्पर्यन्तं यो गुरुं परिचरति स तत्त्वतो ब्रह्मणः सद्म-रूपमविनाशि पदं प्राप्नोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

न पूर्व गुरवे किञ्चिद्धपकुर्वीत धर्मवित्।

स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

उपकुर्वाणस्यायं विधिः, नैष्टिकस्य सानासम्भवात् । गुरुद्क्षिणादानं धर्मज्ञो, ब्रह्मचारी स्मानात्पूर्वं किञ्चिद्रोवसादि धनं गुरवे नावश्यं दद्यात् । यदि तु यहच्छातो लभते तदा, गुरवे द्यादेव । अत एव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमाह आपस्तम्बः—"यदन्यानि द्रव्याणि यथाला-भमुपहरति दक्षिणाप्व ताः सएव ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यवतम्" हति । स्नास्यन्युनर्गुरुणा दचाज्ञो ययाशक्ति धनिनं याचित्वाऽपि प्रतिप्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहत्यावश्यं द्यात् ॥२४५॥ कि तक्त्वाह—

त्तेत्रं हिरएयं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् । धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६॥ वानस्या सुर्वेशमाहरेत्ण (अ.२१क्षो.२४५) इत्युक्तत्वात्क्षेत्रहिरण्यादिकं यथासान मर्थ्यं विकल्पितं समुदितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत । विकल्पपक्षे चानततोऽन्या-सम्भवे छत्रोपानहमपि दद्यात् । द्वन्द्वनिर्देशात् समुदितदानम् । प्रदर्शनार्थं चैततः । सम्भ-वेऽन्यदपि दद्यात् । अत एव लघुहारीतः—

एकमप्यक्षरं यस्तु गुरः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद् द्रव्यं, यद् दत्त्वा चारणी भवेत् ॥ असम्भवे शाकमपि दद्यात् ॥ २४६॥

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते । गुरुदारे सपिगडे वा गुरुवदू वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

नैष्ठिकस्यायमुपदेशः। आचार्यं मृते तत्सुते विद्यादिगुणयुक्ते, तदभावे गुरूपत्न्यां, तदभावे गुरूपत्न्यां, तदभावे गुरुपत्न्यां, तदभावे गुरुपत्ने गुरुपत

एतेष्वविद्यमानेषु स्नानासनविहारवान्।

प्रयुञ्जानोऽग्निग्रुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्येवाग्नेः समीपे स्नानासनविहारैः सायम्प्रातराद्री सिमद्धोमादिना चाग्नेः शुश्रूषां कुर्वज्ञात्मनो देहमात्मदेहाविन्छन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत्॥ २४८॥

एवं चरति यो विश्रो ब्रह्मचर्यमविष्टुतः। स गच्छुत्युत्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः॥ २४२॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुश्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

"आ समाप्तेः शरीरस्य" (अ. २ श्लो. २२४) इत्यनेन यावज्जीवमाचार्यशुश्रूषाया मो-क्षलक्षणं फलम् । इदानीमाचार्ये मृतेऽपि एवमित्यनेनानन्तरोक्तविधिना आचार्यपुत्रादीना-मण्यग्निपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति स उत्तमं स्थानं ब्रह्म-ण्यात्यन्तिकलक्षणं प्राप्नोति । न चेह संसारे कर्मवशादुत्पत्तिं लभते ॥ २४९ ॥ क्षे० ॥ ११ ॥ इति श्रीकुल्लूक्रमदृकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोध्यायः।

गौहे नन्दनवासिनाम्नि सुजर्नेर्वन्द्ये बरेड्यां कुले विप्रो भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् ॥ वृत्तिस्तेन मनुस्मृतौ शिवपुरेऽध्याये तृतीयेऽधुना रम्येयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥

पूर्वत्र द्विजस्य "आ समाप्तेः शरीरस्य" (अ. २%). २४४) इत्यनेन नैष्ठिकबद्धाचर्यमुक्तं न तत्रावध्यपेक्षा । आ समावर्तनादित्यनेन चोपकुर्वाणस्य सावधिबद्धाचर्यमुक्तम् । अतस्तस्यैव गाईस्थ्याधिकारः । तत्र कियदवधिविधौ बद्धाचर्ये तस्य गाईस्थ्यमित्यपेक्षायामाह —

षद्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं वतम् । तद्धिकं पादिकं वा प्रहणान्तिकमेव वा ॥ १॥

त्रयो वेदा ऋग्यज्ञःसामाख्यास्तेषां समाद्दारिखवेदी तद्विषयं वर्तं स्वण्द्योक्तनियमसमूह-रूपं षट्त्रिंशद्वर्षं यावद् गुरुकुले चरितन्यम् । षट्त्रिंशदाब्दिकमिति षट्त्रिंशदब्दशब्दात् "का-स्वादृत्र्णं (पा. सू.४।३।११) । अस्मिश्च पक्षे "समं स्यादश्वसत्वात्" इति न्यायेन प्रतिवेदशाखं द्वादशवर्षाणि व्रताचरणम्। तद्धिकमष्टादश वर्षाणि। तत्र प्रतिवेदशाखं षट्। पादिकं नववर्षाणि। तत्र प्रतिवेदशाखं त्रीणि। यावता कालेनोक्तावधेरूध्वमधो वा वेदान्गृह्वाति तावत्कालं वा व्रताचरणम्। विषमशिष्टत्वेऽपि पक्षाणामेका देया तिस्तो देयाः षड् देया इतिविध्यमफले न्यूनापक्षो विकल्पः। तथा च श्रुतिः—"नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवति" इति। प्रहणान्तिकमेवेति पक्षसन्दर्शनात्पृत्वोक्तपक्षत्रये ग्रहणादृष्ट्वमिपि व्रतानुष्टानमवगम्यते। अथववेदस्याव-दांशत्वेऽपि "ऋग्वेदं यज्जवेदं सामवेदमथर्वाणं चतुर्थम्" इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन क्रितंनात् "अङ्गानि वेदाश्रत्वारः" इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथङ्गनिर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेऽपि प्रायेणामिचाराद्यर्थत्वाद्यव्यविद्यायामनुपयोगाच्यानिर्देशः। तथा हि—"ऋग्वेदेनेव होत्रं कुर्व-त्यज्ञवदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्वात्रं यदेव त्रय्ये विद्याये सूक्तं तेन ब्रह्मत्वम्" इति श्रुतेख्यीस-स्पाद्यत्वं यज्ञानां ज्ञायते। अयं च मानवस्रवेदेक्तवत्वर्याविधिनांथवंवेदव्रतचर्यां निषेषति। तत्परत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्छुत्यन्तरे वेदमात्रे व्रतश्रवणाच। यदाह योगियाज्ञवक्ल्यः—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशान्दानि पञ्च वा (या. स्मृ. १।३६)॥१॥ वेद।नधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत्॥२॥

वेदशब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः । स्वशाखाव्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं द्वयमेकां वा शाखां मन्त्रव्यक्षणक्रमेणाधीत्य गृहस्थाश्रमं गृहस्थिविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत् । कृतदारपिग्रहो गृहस्थः, गृहशब्दस्य दारवचनत्वात् । अविप्लुतब्रह्मचर्य इति पूर्वविहितक्षीसंयोगमधुमांसभक्षणवर्जनस्पब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाघ्ययनाङ्गत्वख्यापनार्थः । पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायमेकद्वित्रिशाखाघ्ययनविकलपः । यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं च नित्यवदुपदिशता मनुनोभयस्नातक एव श्रेष्ठत्वाद्मिहितस्तथापि स्मृत्यन्तराद्न्यतरः स्नातकोऽपि बोद्धव्यः । तदाह् हारीतः-"त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्यतस्नातकश्च" इति । यः समाप्य वेदम्मसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदं समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदं समावर्तते स विद्यास्नातकः । उभयं समाप्य समावर्तते यः स विद्याव्रतस्नातकः । याज्ञवलक्योऽप्याह—

"वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा" (या. स्मृ. १।५१)इति ॥ २ ॥

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्रग्विणं तल्प आसीनमहैयेत्प्रथमं गवा ॥ ३॥

तं ब्रह्मचारिवर्मानुष्ठानेन स्यातं, दीयत इति दायः ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदायः तं हरतीति ब्रह्म-दायहरं पिष्ठः पितृतो गृहीतवेदमित्यर्थः । पितृतोऽध्ययनं मुख्यमुक्तं, पितुरभावे आचार्यादेर-प्यधीतवेदं मालयालंकृतं उत्हृष्टशयनोपविष्टं गोसाधनमधुपकेण पिता आचार्यो वा विवा-हात्प्रथमं पूजयेत्॥ ३॥

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्यो सवर्णी लक्षणान्विताम् ॥ ४ ॥

गुरुणा दत्तानुज्ञः स्वगृह्योक्तविधिना कृतस्नानसमावर्तनः समानवर्णो ग्रुभलक्षणां कन्यां विवदेत्॥ ४॥

असिपिग्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५ ॥ मातुर्वां सिषण्डा न मवति । सप्तमपुरुषपर्यन्तं सिषण्डतां वक्ष्यति "सिषण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते" (म. स्मृ. ५१६०) इति । तेष मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्वर्थः। वशब्दान्मातृसगोत्रापि मातृवंशपरम्परा- जन्मनान्नोः प्रत्यभिज्ञाने सति न विवाह्या । तदितरा तु मातृसगोत्रा विवाह्यति संगृहीतम् । तथा च न्यासः—

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञान उद्वहेदविशङ्कितः॥

यतु मेधातिथिना वसिष्टनामा मातृसगोत्रानिषेधवचनं लिखितम्—

"परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । तस्यां ऋत्वा समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । मातुलस्य सुतां चैव मातृगोत्रां तथैव च ॥ इति ॥

तद्पि मातृवंशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव । असगोत्रा च या पितृरिति। पितुर्या सगोत्रा न भवति । चकारात्पितृसपिण्डाऽपि, पितृष्वसादिसन्तितभवा या न भवतीत्यर्थः । सा द्विजाः तीनां दारकर्मणि दारत्वसम्पादके विवाहे प्रशस्ता मैथुनसाध्ये अग्न्याधानकर्मपुत्रोत्पादनादौ चेति ॥ ५ ॥

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशौतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥ उत्कृष्टान्यपि गवादिभिः समृद्धान्यपि इमानि दश कुलानि विवाहे त्यजेत ॥ ६ ॥ तानि कानीत्याह—

> हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्। चथ्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्टिकुलानि च ॥ ७ ॥

जातकर्मादिकियारिहतं, खीजनकं, वेदाध्यापनशून्यं, बहुदीर्घरोमान्वितं, अर्शोनामच्या-धियुक्तं, क्षयो राजयक्ष्मा, मन्दानलापस्मारिश्वत्रकुष्टयुक्तानां च कुलानि वर्जयेदिति पूर्विक्रिया-संबन्धः। दृष्टमुलता चास्य प्रतिषेधस्य मातुलवदुत्पन्ना अनुवहन्ते। तेन हीनिक्रयादिकुला-त्परिणीतायां सन्तितिरिप तादशी स्यात्। "व्याध्यः सञ्चारिणः" इति वैद्यकाः पठन्ति—

सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा प्रवाहिकास्। इति।

अवेदमुला कथमियं प्रमाणमिति चेत् ? न, दृष्टार्थतयैव प्रामाण्यसंभवात्। तदुक्तं मविष्य-पुराणे—

सर्वा एता वेदमुला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु ।

मीमांसाभाष्यकारेणापि स्मृत्यधिकरणेऽभिहितम् "ये दृष्टार्थास्ते तत्प्रमाणं, ये त्वदृष्टा-र्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानम्" इति ॥ ७ ॥

कुलाश्रयं प्रतिषेधमभिधाय कन्यास्वरूपाश्रयप्रतिषेधमाह—

नोद्वहेत्किपलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम्॥८॥

कपिलकेशां षडङ्गुल्यादिकां नित्यव्याधितामविद्यमानलोमां प्रचुरलोमां बहुपरुषभाषिणीं पिङ्गलाक्षीं कन्यां नोपयच्छेत्॥ ८॥

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् । न पद्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ६ ॥ [नातिस्थूलां नातिकशां न दीर्घो नातिवामनाम् । चयोऽधिकां नाङ्गहीनां न सेवेत्कलहिप्रयाम् ॥ १ ॥]

ऋक्षं नक्षत्रं तन्नामिकाम् आर्द्रारेवतीत्यादिकाम् । एवं तरुनदीम्छेच्छपर्वतपक्षिसर्पदासभ-यानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥ अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥ १० ॥

अविकलाङ्गीं मधुरसुबोद्यनाम्नीं हंसगजहिचरगमनां अनितस्थूललोमकेशदशनां कोम-

क्ष कन्यानुबद्धाः १० ॥ अत्र विधिनिषेधयोरभिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्शयितुमाह-

यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता। नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधमेशङ्कया ॥ ११ ॥

यस्याः पुनर्श्राता नास्ति तां प्रत्रिकाशङ्कृया नोद्वहेत् । यद्पत्यं मनेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ (म० ९ स्मृ० १२।७)

इत्यभिसन्धानमात्रादपि पुत्रिका भवति, "अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येके" इति गोत-मस्मरणात्। यस्या वा विशेषेण पिता न ज्ञायतेऽनेनेयमुत्पन्नेति, तामपि नोद्वहेत्। अत्र च पुत्रिकाधर्मशङ्क्येति न योजनीयमिति केचित्। गोविन्दराजस्त्वाह-"भिन्नपितृकयोरःयेकमा-तृक्योश्रीतृत्वसिद्धेः सञ्चातृकत्वेऽपि यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि पुत्रिका शङ्क्यैव नोद्वहेत्ए इति । (१)मेघातिथिस्त्वेकमेवेमं पक्षमाह । यस्यास्तु आता नास्ति तां पुत्रिका-श्रद्भया नोपयच्छेत्,पिता चेन्न ज्ञायते प्रोषितो मृतो वा । वाशब्दश्चेद्धे । पितरि तु विद्यमाने सदीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावमवगम्याभ्रातृकापि वोढव्येति । अस्माकं तु वाशब्दविक-स्यस्वरसादिदं प्रतिभाति यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि जारजत्वेनाधर्मशङ्कृया नो-हरेत्। अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कुयेति पुत्रिका चाधर्मश्र तयोः शङ्का पुत्रिकाऽधमश-ह्या तयेति यथासंख्यं योजनीयम् । अत्र च प्रकरणे सगोत्रापरिणयने "सगोत्रां चेदमत्योप-यच्छेन्मातृवदेनां बिभुयात्र इति परित्यागश्रवणात् "परिणीय सगोन्नां च" इति प्रायश्चि-त्तश्रवणाच तन्न, तत्समिभव्याहृते च मातृसिपण्डापरिणयनादौ भार्यात्वमेव न भवति, भा-यांत्राब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात्। येषां पुनर्देष्टगुणदोषमूळके विधिनिषेधासिधाने, यथा हीनक्रियमिति, न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । अत एव मनुना "महान्त्यपि समृद्धा-निम् (म॰ स्मृ॰ ३।६) इत्यादि पृथक्करणं कृतम् । एतन्मध्यपतितश्च "नक्षेवृक्षनदीनाम्नीम्" (म॰ स्मृ॰ २।९) इत्यादिप्रतिषेधोऽपि न भार्यात्वाभावफलकः, किंत्वत्र शास्त्रातिक्रमात्प्रा-यश्चित्तमात्रम् ॥ ११ ॥

सवर्णांग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥ १२ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां प्रथमे विवाहे कर्तव्ये सवर्णा श्रेष्ठा भवति । कामतः पुनर्विवाहे प्र-[त्तानामेता वक्ष्यमाणा आनुलोम्येन श्रेष्ठा भवेयुः ॥ १२ ॥

ग्रद्वेव भार्या ग्रद्धस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राक्षश्च ताश्च स्वा चाप्रजन्मनः॥ १३॥

⁽१) यस्वा आता नास्ति तां न निवहेत्। पुत्रिकावमैशङ्क्या पुत्रिकात्वशङ्क्या, पुत्रिकायमैश करा-निवस्याः इतो मनेत् पित्रेत्यनया शङ्कया अनेन सन्देहेन। कथं चेयं शङ्काभवति यदि न निजायेत पिता देकान्तरे प्रोषितो मृतो वा सा मात्रा पितृसपिण्डैर्वा दीयते। प्राप्तकालापि पित्रयंसंनिहित ऐतिएपि दात-व्यति सम्बते। स्मृतिभोत्तरतो दर्शयध्यामः। पितरि तु संनिज्ञायमाने नास्ति पुत्रिकात्वशङ्का सहि सम्बोबार—इता वा व कृता नेति। वा अन्दश्चेन्छन्दार्थे द्रष्टन्यः। यदि पिता न निज्ञायेत तदा कन्यका

शृद्धस्य शृद्धैव भायां भवति न तृत्कृष्टा वैश्यादयस्तितः । वैश्यस्य च शृद्धा वैश्या च भायां मन्वादिभिः स्मृता । क्षत्रियस्य वैश्याशृद्धे क्षत्रिया च । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शृद्धा ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि "शृद्धामप्येके मन्त्रवर्जम्" इति द्विजातीनां मन्त्रवर्जितं शृद्धा-विवाहमाह ॥ १३ ॥

न ब्राह्मण्जित्रययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः।

कस्मिश्चिद्पि वृत्तान्ते शृद्रा भार्योपदिश्यते ॥ १४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रिययोगिर्हस्थ्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णालाभे कस्मिश्चिद्पि वृत्तान्ते इतिहा-साख्यानेऽपि शृद्रा भार्या नाभिधीयते । पूर्वसवर्णानुक्रमेणानुलोम्येन विवाहाद्यनुज्ञानाद्यं निषेधः प्रातिलोम्येन विवाहविषयो बोद्धव्यः । ब्राह्मणक्षत्रियप्रहणं चेदं दोषभूयस्त्वार्थम् । अनन्तरं 'द्विजातय' इति बहुवचनात् वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥]

हीनजातिस्त्रयं मोहादुद्रहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शुद्रताम्॥ १५॥

सवर्णमपि परिणीय हीनजाति शृदां शास्त्रार्थाविवेकात्परिणयन्तो ब्रह्मक्षत्रियवैश्यास्त-स्रोत्पन्नपुत्रपौत्रादिक्रमेण कुळान्येव ससन्ततिकानि शृदतां गमयन्ति । अत्र 'द्विजातय' इति बहुवचननिर्देशान्निन्द्या वैश्यस्यापि निषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैव निषेध-कल्पनात्तन्द्रामात्रार्थतेव ॥ १५ ॥

शुद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तद्पत्यतया भृगोः ॥ १६॥

शुद्रां विन्दित परिणयतीति शृद्रावेदी स पतित पतित इव भवति । इदमन्नेर्मतमुतथ्य-सनयस्य गौतमस्य च । अन्यादिग्रहणमादरार्थम् । एतद् ब्राह्मणविषयम् । "शृद्रायां सुतोत्प-स्या पतितः" इति शौनकस्य मतमेतत्क्षत्रियविषयम् । "शृद्रासुतोत्पत्त्या पतितः" इति भृगो-मैतम् एतद्वैश्यविषयम् । एतस्य महर्षिमतन्त्रयस्य व्यवस्थासंभवे विसदश्यत्वविक्रत्यायो-गात् । (१)मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु मतं शृद्रावेदी पततोति पूर्वोक्तशृद्राविवाहिनेषधिव-शेषः सुतोत्पत्त्या पततीति दैवाज्ञातशृद्राविवाहे ऋतौ नोपेयादिति विधानार्थम् । 'ऋतुकाल-गमने सुतोत्पत्तेः । तद्यत्यतयेति तु तान्येव शृद्रोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य स तद्यत्यस्तस्य भा-वस्तद्यत्यता तथा पतिति । एतेनेदमुक्तं भवति ऋतावुपयिन्नतरासु जातापत्य उपयात् ॥१६॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनियत्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

सवर्णामपरिणीय दैवात्स्नेहाद्वा शृद्वापरिणेतुर्श्राह्मणस्य गमनिविधोऽयं निन्द्या निषेध-स्मृत्यनुमानात् शृद्वां गत्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छति । जनियत्वा सुतं तस्यामिति ऋतुकालग-मनिविधपरम् । ब्राह्मण्यादेव हीयत इति दोषभूयस्त्वार्थम् ॥ १७ ॥

दैविपत्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु । नाश्चन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ॥ १८॥

⁽१) शूद्रां विन्दति परिणयति शूद्रावेदी स पतित पतित इव। अतिश्तिभ्यस्य तनयः पुत्रस्तयो-रेतन्मतिमस्युपरकरः। अयं तावदर्षद्रश्लोकः पूर्वप्रतिषेधश्लोषः । 'शौनकस्य स्रुतोत्पत्या' श्लासन्तरिमदम् अभ्यनुश्लाय शूद्रायामृताञ्चपगमनं निषेधति । स्रुतोत्पत्तिर्धृतौ युग्मासु रात्रिषु भवति ऋतौ शूद्रां न गन्छेदित्यर्थः । 'तदपायतया भृगोः' इदमपि स्मृत्यन्तरम्। तान्येव शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य स तदपत्यः तद्भावस्तदपत्यता । भृगोरेतन्मतं ऋतावप्युपयित्रतरासु जातापत्य उपयात् ।

यदि कथं क्रिस्तवर्णानुक्रमेणाक्रमेण वा शृद्धाऽपि परिणीयते तदा भार्थात्वेन प्रसक्तानि त-त्कर्तृकानि दैवेत्यनेन निषिध्यन्ते । दैवं होमादि, पित्रयं श्राद्धादि, आतिथेयमतिथिभोजनादि, एतानि यस्य शृद्धासंपाद्यानि तद्धव्यं कव्यं पितृदेवा नाश्नन्ति । न च तेनातिथ्येन स गृही स्वर्गं याति ।

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ॥ (म. स्मृ. ९।८७) इति सवर्णायां सन्निहितायां निषेधं वक्ष्यति । अयं त्वसन्निहितायामगीत्यपुनरुक्तिः ॥१८॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च । तस्यां चैव प्रस्तस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १६ ॥

वृष्ठीफेनोऽधररसः सपीतो येन स वृष्ठीफेनपीतः। "वाहिताग्न्यादिषु" (पा० सू० २१२१३७) इत्यनेन परनिपातः। अनेन शृदाया अधररसगानं निषिध्यते। निःश्वासोपहतस्य चेति तया सहैकशय्यादौ शयननिषेधः। तस्यां जातापत्यस्य शुद्धिनीपदिश्यत इत्यृतुकालग-मननिषेधानुवादः॥ १९॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्। अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २०॥

चतुर्णामिप वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इहलोके च कांश्चिद्धितान्कांश्चिद्दितानिमानिभ-धास्यमानानष्टौ सँक्षेपण भार्याप्राप्तिहेत्निववाहान् श्र्णुत ॥ २० ॥

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धवी राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

ते एते नामतो निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रसंज्यवहारार्था स्तुतिनिन्दा-प्रदर्शनार्थां च । ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः । रक्षस इवायं राक्षसः । न तु ब्रह्मादिदेवतात्वं विवा-हानां सम्भवति । पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दाऽतिशयार्थम् ॥ २१ ॥

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ।

तदः सर्वं अवच्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २२ ॥

धर्मोदनपतो धर्म्यः, यो विवाहो धर्म्यो, यस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ इष्टानिष्टफळे तत्त-द्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत्सर्वं युष्माकं प्रकषणाभिधास्यामि । वश्यमाणानुकीर्तन-मिदं शिष्याणां सुखप्रहणार्थम् ॥ २२ ॥

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्।

विद्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धम्यानरात्तसान् ॥ २३ ॥

त्राह्मणस्य त्राह्मादिकमेण षट् । क्षत्रियस्यावरातुपरितनानासुरादीश्चतुरः । विट्शूद्रयोस्तु तानव राश्चसविजतानासुरगान्धवपैशाचान् धर्म्यान्धर्मादनवेतात्रानीयात ॥ २३ ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्त्रशस्तान्कवयो विदुः।

राक्षसं चत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः॥ २४॥

ब्राह्मणस्य प्रयमं पिठतान्ब्राह्माद्वांश्चतुरः । क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यगृद्वयोरासुरम् । एताञ्चेष्ठान् ज्ञातारो जानन्ति । अत एव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्वविहितानाम-प्यन्नातुपादानं जवन्यत्यज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्तविवाहासम्भवे जवन्यस्यापि परिग्रह इति दिक्तिम् । एवसुक्तन्त्रापि विगिष्टितपरित्यागो बोद्यव्यः ॥ २४ ॥

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधरयों स्मृताविह । पैशाचम्बासुरश्चेव न कर्तव्यो कदाचन ॥ २५॥ इह पैशाचप्रतिषेघादुपरितनानां पञ्चानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणं, तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धवराक्षसास्त्रयो धर्मादनपेतास्तत्र प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते । ब्राह्मणस्य विहितत्वादनुष्यते । गान्धवस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः । राक्षसोऽपि वैश्यशृद्धयोर्विधीयते । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्याप्यामुरपेशाचौ न कतंच्यौ । कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निष्ध्यते । अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकर्णः स च विहितासम्भवे बोद्धव्यः ॥ २९ ॥

पृथकपृथग्वा मिश्रौ वा विवाहों पूर्वचोदितो ।

गान्धर्वो राज्ञसश्चैव धर्म्यो ज्ञत्य तौ स्मृतौ ॥ २६ ॥

पृथकपृथगिति प्राप्तत्वादन्द्वते । मिश्राविति विधीयते । पृथकपृथग्विमिश्रौ वा पूर्ववि-हितौ गान्धवराक्षसौ क्षत्रस्य धम्यौ मन्वादिभिः स्मृतौ । यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपु-विकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तामुद्धहेत्तदा गान्धवराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥

> आच्छाद्य चार्चियत्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥

आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यप्राप्तत्वात्सविश्वेषवाससा कन्यावरावाच्छाद्य अलङ्कारादिना च पूजयित्वा विद्याचारवन्तमप्रार्थेकवरमानीय तस्मै कन्यादानं ब्राह्मो विवाहो मन्वा-दिभिस्कः॥ २७॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते । अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मे प्रचत्तते ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टौमादियज्ञे प्रारब्धे यथाविधि ऋत्विजे कर्मकत्रे अलंकृत्य कन्यादानं दैवं विवाह् मुनयो ब्रुवते ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः सं उच्यते ॥ २८ ॥

स्रीगवी पुङ्गीश्र गोमिथुनं। तदेकं द्वे वा वराद्धर्मतो धर्मार्थ यागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं न तु शुल्कबुद्धा गृहीत्वा यद्यथाशास्त्रं कन्यादानं स आर्घो विवाहो विधीयते ॥ २९ ॥

सहोभो चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्यं प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३०॥

सह युवां धर्भ कुरुतमिति सुताप्रदानकाले वचसा पूर्व नियम्यार्चयित्वा यत्कन्यादान स प्राजापत्यो विवाहः स्मृतः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यद्यथाशक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानमा-दानं स्वीकारः स्वाच्छन्द्यात्स्वेच्छया न त्वार्ष इव शास्त्रीयधनजातिपरिमाणनियमेन, स आ-सुरो विवाह उच्यते ॥ ३१॥

इच्छ्याऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥ ३२ ॥

कन्याया वरस्य चान्योन्यानुरागेण यः परस्परसंयोग आलिङ्गनादिरूपः स गान्धर्वो ज्ञा-तच्यः । संभवत्यस्मादिति संभवः, यस्मात्कन्यावरयोरभिलाषादसौ संभवि । अत एव में शुन्यों में शुनाय हितः । सर्वविवाहानामेव मेशुन्यत्वेन यदस्य मेथुन्यत्वाभिधानं तत्सर नार मेथुने न विरोध हित प्रदर्भनार्थम् ॥ ३२ ॥

हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुद्तीं गृहात्। प्रसद्य कन्याहरणं राज्ञसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

प्रसद्य बलात्कारेण कन्याया हरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणम् । यदा । हर्तुः शक्य तिशयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरूपेक्ष्यते तदा नावश्यकं हननादि । यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां या ति वदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्यर्थप्राप्तमन् चते । कन्यापक्षान्विनाश्य तेषामङ्गच्छेदं ह त्वा प्राकारादीन्भित्वा "हा पितर्भातरनाथाहं हिये" इति वदन्तीमश्रूणि मुञ्चन्तीं यः कन्य गृहादपहरति । अनेन कन्यायामनिच्छोक्ता गान्धवाहिवेकार्थम् ॥ ३३ ॥

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ३४ ॥

निदार्शमभूतां मद्यमदविद्वलां शीलसंरक्षणेन रहितां विजनदेशे यत्र विवाहो मैथुनधमण प्रवर्तते स पापहेतुर्विवाहानां मध्येरधमः पैशाचः ख्यातः ॥ ३४ ॥

> अद्भिरेव द्विजाग्न्याणां कन्यादानं विशिष्यते । इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

उद्कद्दानपूर्वकमेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्तम् । क्षत्रियादीनां पुनर्विनाऽण्युदकं पर-स्परेच्छ्या वाङ्मात्रेणापि कन्यादानं भवति । उदकपूर्वकमपीत्यनियमः ॥ ३५ ॥

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः।

सर्वे श्रुणुत तं विप्राः सर्वे कीर्तयतो मम ॥ ३६ ॥

यद्यपि 'शुणदोषौ च यस्य यो" (म. स्मृ. ३।२२) इति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव त्रथापि बहुनामथोनां तत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वाद्विशेषज्ञापनार्थः पुनरूपन्यासः। एषां वि-चाहानामिति निर्धारणे षष्टी। एषां मध्ये यस्य विवाहस्य यो गुणो मनुना कथितस्तत्सव है विप्राः! मम कथयतः श्र्णुत ॥ ३६॥

> दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुरुतक्रन्मोचयेदेनसः पितॄन् ॥ ३७॥

दश पूर्वान्पित्रादीन्वंश्यान् , परान्पुत्रादीन्दश, आत्मानं चैकविंशकं ब्राह्मविवाहोढापुत्रो यदि सुकृतकृत्रवित तदा पापान्मोचयित पित्रादीक्षरकादुद्धरित । पुत्रादयश्च तस्य कुले नि-च्यापा जायन्त इति विमोचनार्थः, तेषामनुत्पत्तः पापप्रध्वंसस्याशक्यत्वात् ॥ ३७ ॥

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान्।

मार्षोढाजः सुतस्त्रींस्थ्रं पट् कायोढजः सुतः ॥ ३८॥

दैविवाहोहायाः पुत्रः सस परान्पित्रादीन्ससावरान्पुत्रादीश्च, आर्षविवाहोहायाः पुत्रस्त्रीन्पत्रादीस्त्रंश्च पुत्रादीन् , प्राजापत्यविवाहोहायाः पुत्रः षट् पित्रादीन् षट् पुत्रादीन् आत्मानं चेनसा मोचयदीति पूर्वस्येव सर्वत्रानुषद्गः । कायोहज इति "ङ्यापोः संज्ञाङन्दसोर्बहुलम्" (पा. सू. ६।३।६३) इति हस्वत्वम् । ब्राह्माद्यष्टिववाहोदेशक्रमानुसारेण मन्दफलस्यार्षस्येह बहुफलप्राजापत्यात्पूर्वाभिधानम् । ब्राह्मादिविवाहोदेशक्रोक एव कथमयं क्रम इति चेत् ? "पद्मानां तु त्रयो धम्याः" (म. स्मृ. ३।२५) इत्यत्र प्राजापत्यग्रहणार्थम् । अन्यथा त्वार्ष-स्थव ध्रम्षं स्थात् ॥ ३८॥

"प्रसवे च गुणागुणान्" (म. स्मृ. ३।२२) इति यदुकं तदुच्यते— ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुष्वेवानुपूर्वशः।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥ ३६ ॥

ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमाविध्यतेषु श्रुताध्ययनसंगत्तिकतेजोयुक्ताः पुत्राः शिष्टप्रिया जायन्ते । प्रियार्थत्वाच संमतशब्दस्य "केन च पूजायाम्" (पा. सु. २।२२।१२) इति न पष्टीसमासप्रतिषेधः । सम्बन्धसामान्यविषया षष्टीयं समस्यते ॥ ३९ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यद्यस्विनः।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ ४० ॥

रूपं मनोहराऽऽकृतिः, सत्त्वं द्वादशाध्याये वक्ष्यमाणं, गुणा द्यादयः, तेर्युक्ता धनिनः ख्या-तिमन्तो यथेन्सितवस्रसम्मन्धलेपनादिभोगशालिनो धार्मिकाश्च पुत्रा जायन्त इति पूर्वमनु-वर्तते । शतं च वर्षाणि जीवन्ति ॥ ४० ॥

> इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः। जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः॥ ४१॥

ब्राह्मादिभ्यश्चतुभ्योऽन्येष्वासुरादिषु चतुर्षु वित्राहेषु क्र्कर्मागो स्वावादिनो वेदद्रेषिगो यागादिधर्मद्वेषिणः पुत्रा जायन्ते ॥ ४१ ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्दा भवति प्रजा।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

सङ्क्षेण विवाहानां फलकथनमिर्म् । अगहितैभार्याप्राप्तिहेतुभिविवाहेरगहिता मनुष्या-णां सन्ततिभवति, गहितैस्तु गहिता । तस्माद् गहितविवाहान्न कुर्यात् ॥ ४२ ॥

पाणिप्रहणसंस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्धाहकर्मणि ॥ ४३ ॥

समानजातीयासु गृह्यमाणासु हस्तप्रहणलक्षणः संस्कारो गृह्यादिशाखेण विधीयते । वि-जातीयासु पुनरुद्यमानासु विवाहकर्माण पाणिप्रहणस्थानेऽयमनन्तरश्लोके वक्ष्यमाणो वि-धिर्द्भयः ॥ ४३ ॥

> शरः क्षत्रियया प्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसनस्य दशा प्राह्या श्रद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

क्षत्रियया पाणिप्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकाण्डेकरेशो प्राह्मः। वै-

इयया ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियावस्तप्रतोदैकरेशो याद्यः । शृद्या पुनद्धिजातित्रय-विवाहे प्रावृतवसनदशा याद्या ॥ ४४ ॥

> ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा। पर्ववर्जं व्रजेञ्चैनां तद्वतो रतिकाम्यया॥ ४५॥

ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपछक्षितो गर्भधारणयोग्यः खीणामवस्थाविशेषः। तत्काछामि-गामी स्यादित्ययं नियमविधिः न तु परिसंख्या, स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राक्षबाधात्मकरो-षत्रयदुष्टत्वात्। ऋतुकालेऽपि रागृतः पक्षे गमनप्राप्तौ यस्मिन्पक्षेऽप्राप्तिस्तत्र विधिः "समे यजेत" इतिवत्। अत एव ऋतावगमने दोषमाह पराशरः—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

अनुत्पन्नपुत्रस्य चायं नियमः, ''ब्राह्मणो ह वै जायमानिस्निभक्तंणैक्रणवान् जायते यज्ञेन

देवेभ्यः प्रजया पितृभयः स्वाध्यायेनिषम्यः" इत्येतत्प्रत्यक्षश्चतिमृलत्वेऽस्य सम्भवति मृलाः स्तासत्यनस्यायुक्तत्वात् ।

तस्माद्युरमासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम्। (म. स्मृ. ३। ४८)

इति च वक्ष्यति । ततोऽप्येतच्छ्रु तिम्लत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पाद्वशास्त्रम्य चैकपुत्रोत्पाद्वेदेव चिरतार्थत्वात "कामजानितरान्विदुः"(म.स्मृ.९। १०७) इति दर्शनादजातपुत्रस्येव नियमः।
"द्शास्यां पुत्रानार्थे हि" इति मन्त्रस्तु बहुपुत्रप्रशंसापरः । जातपुत्रस्याप्यृतुकालगमनियमो न
दशस्वेवार्वात्रष्ठते । स्वदार्शनरतः सदेति नित्यं स्वदारसंतुष्टः स्यान्नान्यभार्यामुपगच्छे दिति विधानात्परिसंख्यैव, वाक्यान्थंक्यात्स्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात्। ऋतावगमने दोषाश्रवणाच न
नियमविधिः । पवंवर्जं इजेचेनामिति । पर्वाण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते, तानि वर्जयत्वा मायांप्रीतिव्रतं यस्य स तद्वतोऽन्तावप्युपयात् । अत एव रितकाम्यया न तु पुत्रोत्पादनशास्त्रदुद्या । तस्माद्विधित्रयमिदमृतावुपयादेव, अन्यभार्यां नोपगच्छेत्, अन्ताविष भार्याप्रीतये
गच्छेदिति । अत्र च गोतमः "ऋतावुपयादनृतौ च पर्ववर्जम्" । याज्ञवलक्योऽप्याह—

यथाकामी भवेद्धाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्। (या. स्मृ. १। ८१)

पर्ववर्जमिति ऋतावनृतौ चोभयत्र सम्बध्यते ॥ ४५ ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः।

चतुर्भिरित्रैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ४६ ॥

अत्र रात्र्यहःशब्दावहोरात्रपरौ । शोणितद्रशैनात्प्रशृति स्त्रीसंपर्शगमनादौ शिष्टनिन्दितै-श्रतुर्किरन्यैरहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्राणि मासि मासि स्त्रीणामृतुः स्वभावे भवः स्वामा-विकः । व्याध्यादिना तु न्यूनाधिककालोऽपि भवति ॥ ४६ ॥

तासामाद्याश्वतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ४७ ॥

तासां पुनः षोडशानां राम्रीणां शोणितदर्शनात्प्रमृति आद्याश्चतस्त्रो राम्रय एकादशी म्रयो-दशी च रात्रिर्गमने निन्दिता । अवशिष्टा दश राम्रयः प्रशस्ता भवेयुः ॥ ४७ ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥४८॥

पूर्वोक्तास्विप दशसु मध्ये षष्ट्यष्टम्याचासु रात्रिषु गमने पुत्रा उत्पद्यन्ते । अयुग्मासु पञ्च-मीससम्यादिषु दुहितरः । अतः पुत्रार्थी युग्मासु ऋतुकाले भायी गच्छेत् ॥ ४८॥

पुमान्पंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः।

समेऽपुमान्पुंस्त्रियो वा श्लीगेऽल्पे च विपर्ययः॥ ४६॥

पुंसो बीजेऽधिकेऽयुग्मास्विप पुत्रो जायते । स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्विप दृहितेव । अतो वृष्याहारादिना निजबीजाधिक्यं भार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्यत्वमवगम्य युग्मास्विप पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति द्शितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान्नपुंसकं जायते । पुंस्तिया-विति यमी च । निःसारेऽल्पे चोभयोरेव बीजे गर्भस्यासम्भवः ॥ ४९॥

निन्दास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् । ब्रह्मचार्येव भवति यत्रतत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥

निन्द्यासु पूर्वोक्तासु पट्सु रात्रिषु अन्यासु च निन्द्यास्त्रिय थासु कासुचिद्ष्टासु स्त्रियो क्वंबन्द्रे रात्री अवशिष्टे पर्वविज्ञते वज्रस्विण्डितव्रह्मचायेंव भवति । यत्र तत्राश्रमे वसिन्निति वाष्प्रस्थापेक्ष्या । तस्य हि भार्यया सह गमनपक्षे ऋतुगमनं प्रसक्तम् । न च वनस्थमा- गाँवा ऋदुनं भवतीति वाच्यम् , "वनं पञ्चाञ्चतो वजेत्" इति,

वर्षेरेकगुणां भायांमुद्वहेद्द्विगुणः पुमान् ।

इत्यादिशाख्यपाँको वनया तत्सम्भवात्। (१)मे वातिथिस्तु "यत्र तत्राश्चमे वत्रित्यतुः व्यादमात्रम्, गृह स्थेतराश्चमत्रये ृतितेन्द्रियत्वविधानादात्रिद्धयाम्यतुत्तानासम्भवात्" इत्याह । गोविन्दराजस्तु "उत्पन्नविन्यप्रत्रमान्तरस्यस्यापीच्छया पुत्रार्थे रात्रिद्धया मने दोषाभावप्रतिपादनार्थमेतत्, यत्र तत्राश्चमे व त्रिति व वनात्पुत्रार्थी संविशेदिति च प्र-स्तुतत्वात्पुत्रस्य च महोपकारकत्वात् इत्याह ।

हन्त गोविन्दराजेन विशेषमविवृण्वता । व्यक्तमङ्गीकृतमृतौ स्वदारसुरतं यतेः ॥ ५० ॥

न कन्यायाः पिता विद्वानगृत्वीयाच्छुल्कमग्वपि ।

गृह्णंश्चुल्कं हि लोभेन स्याचरोऽपत्यविकयो ॥ ५१ ॥

कन्यायाः पिता धनग्रहणदोषज्ञोऽल्यमपि धनं कन्यादाननिमित्तकं न गृहीयात्। यहमा-छोभेन तद् गृह्णसूपत्यविक्रयी भ्वति॥ ५१॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति वान्धवाः।

नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ५२ ॥

कन्यादाननिमित्तकशुलकप्रहणनिषेधप्रसङ्गान्नवमाध्यायाभिषेयखोधनप्रहणनिषेधोऽयम् । ये बान्धवाः पतिपित्रादयः कलत्रदुहित्रादिधनानि गृहनित । नारो खो, यानान्यबादीनि, वर्षं चेति प्रदर्शनार्थम् । सर्वमेव धनं न प्राह्मम् । ते गृह्णानाः पापकारिणो नरकं गच्छन्ति ॥२२॥

आर्षं गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत्।

अल्पोऽप्येवं महान्वाऽपि विकयस्तावदेव सः॥ ५३॥

आषे विवाहे गोमिथुनं गुलकं वराद् ग्राह्यमिति के चिराचार्या वर्रान्त तत्पुनरसत्यम् । य-स्मादल्पमृल्यसाध्यत्वादल्पो वा भवतु, बहु नूल्यसाध्यत्वान्महान्वा भवतु, स ताविहक्रयो भ-वत्येव । यत्पुनः "एकं गोमिथुनम्" (म. स्मृ. ३।२९) इति पूर्वमुक्तं तत्परमतिमिति गोविन्द-राजः, तद्युक्तम् । मनुमते लक्षगमार्षस्य न स्यादेव, वराद्रोमिथुनप्रहणपूर्वकरुत्याद्वानस्यैवा-षंविवाहलक्षणत्वात् । मन्विमतसन्यदेवार्षलक्षणम्, एकं गोमिथुनमिति परमतिमिति चेत् ?

एकं गोमिश्चनं द्वे चेत्येतत्परमतं यदि । तदा मनुमतेनार्षे छक्षणं कि तदुच्यताम् ॥ अष्टौ विवाहान्कथयन्नार्षोढासन्ततेगुणान् । मनुः कि स्वमतेनार्षे छक्षणं वसुमक्षमः ॥

(२)मेघातिथिस्तु पूर्वापरिवरोघोपन्यासिनिरासमेव न कृतवान् । तस्माद्स्मामिरित्थं व्याख्यायते—आर्ष विवाहे गोमिथुनं गुलकमुत्कोवरूपमिति के विदावार्या वद्दित । मनोस्तु मतं
नेदम्, शास्त्रनियमितजातिसंख्याकं प्रहणं न गुलकरूपम् । गुलकत्वे मुल्यालपत्वमहत्त्वे अतुपयोगिनी, विकय एव तदा स्यात् । किन्त्वार्षविवाहसम्पत्त्ये अवश्यकर्तव्ययागादिसिद्धये कन्याये वा दातुं शास्त्रीयं धर्मार्थमेव गृह्यते । अत एवार्षलक्षग्रश्लोके "वरादादाय धर्मतः" (म.
स्सृ.३।२९) इति । धर्मतो धर्मार्थमिति तस्यार्थः । मोगलोभेन तु धनप्रहणं गुलकरूपमशास्त्रीयम् । अत एव "गृह्णन् गुलकं हि लोभेन" (म.स्मृ.३।५१) इति निन्दामुक्तवान् । तस्मात्पौर्वा-

⁽१) 'यत्र तत्राश्रमे वसन्' श्रर्थवादोऽयम् । न तु वानप्रस्थाद्याश्रमेषु रात्र्यभ्यनुता जितेन्द्रियस्वि-धानास्तर्वाश्रमेषु गृहस्थादन्येषु वीष्सायाश्चार्थवादतयाऽप्युपपत्तेः ।

⁽२) स्त्रीगवी च पुंगवश्च गोमिश्चनम्। केचिदाहुरेतदादैयमिति। मनोस्तु मतं मृषेव तत्, मिथ्या-इनादैयमित्यर्थः। श्रल्पोऽप्येवम् श्रल्पसाधनोऽल्पः एवं महान्भवति तावानेव विकयः।

पर्यवास्त्रोदनादाष धर्मार्थं गोमिथुनं प्राद्धं न तु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् ॥५३ आर्षे गोमिथुनं ग्रुल्कमित्युक्तं, इदानीं कन्यार्थमिष धनस्य दानं न ग्रुल्कमित्याह—

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः।

अर्ह्णं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ॥ ५४ ॥

यासां कन्यानां प्रीत्या वरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्णन्ति किन्तु कन्याये समपर्थ न्ति, सोऽपि न विक्रयः यस्मात्ङ्कमारीणां पूजनं तदानृशंस्यमहिसकत्वं केवलं तदनुकम्पा रूपम् ॥ ५४ ॥

पितृभिर्मातृभिश्चेताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्या भूषियतव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥

न केवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं, किन्तु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येत भोजनादिना पूजयितव्या वस्त्रालङ्कारादिना भूषयितव्याश्च बहुधनादिसम्पदं प्राप्तकामैः॥५५।

यत्र नार्थस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६॥

यत्र कुळे पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेता न पूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिकियाः सर्वा निष्फला भवन्तीति निन्दार्थवादः ॥ ५६ ॥

> शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

"जािमः स्वस्कुलिख्योः" इत्याभिधानिकाः (अमरकोशे नानार्थः, श्लो. १४२)। यिन-न्दुले मिगिनीगृहपतिसंवर्धनीयसिन्निहितसिण्डिख्यश्च पत्नीदुहितृस्नुषाद्याः परितापादिना दुःखिन्यो भवन्ति तत्कुलं शीघ्रं निर्धनीभवति दैवराजाादना च पीड्यते। यत्रैता न शोचन्ति तद्दनादिना नित्यं वृद्धिमेति। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु "नवोढादुहितृस्नुषाद्या जामयः" इत्याहतुः॥ ५७॥

जामयो यानि गेहानि रापन्त्यप्रतिपूजिताः।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः॥ ५८॥

यानि गेहानि मगिनीपत्नीदुहितृस्नुषाद्या अपूजिताः सत्योऽभिशपन्ति "इदमनिष्टमेषाः मस्तु" इति, तान्यभिचारहतानि धनपद्यादिसहितानि नश्यन्ति ॥ ५८ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः।

भूतिकामैनरै नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५६ ॥

यस्मादेवं तस्मात्कारणादेता भूषणाच्छादनाशनैनित्यं सत्कारेषु कौमुद्यादिषु, उत्सवेषु-पनयनादिषु आभ्युद्यिकेषु समृद्धिकामेनृभिः सदा पूजनीयाः ॥ ५९ ॥

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६०॥

मार्थया भर्त्रा इति हेतौ तृतीया। यत्र कुले भायया भर्ता प्रीतो भवति स्वयन्तराभिला-षादिकं न करोति, भार्या च स्वामिना प्रीता भवति, तस्मिन्कुले चिरं श्रेयो भवति। कुलप्र-ष्णास केवलं भार्यापती एव, पुत्रपौत्रादिसन्तितिरपि श्रेयोभागिनी भवति॥ ६०॥

> यदि हि स्त्रीन रोचेत पुमांसं न प्रमोद्येत्। अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

[यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ। तदा धर्मार्थकामानां त्रयासामिष सङ्गतम ॥ २ ॥]

दीप्त्यथोऽत्र रुचिः । यदि स्त्री वस्त्राभरणादिना शोभाजनकेन दीप्तिमती न स्यात्तरा स्वामिनं पुनर्ने हर्षयेदेव । हिशब्दोऽवधारणे । अप्रहर्षात्पुनः स्वामिनः प्रजनं गर्भधारणं न सम्पद्यते ॥ ६१ ॥

> स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम्। तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२॥

स्त्रियां मण्डनादिना कान्तिमत्यां भर्तृस्नेहविषयतया परपुरुवसंपर्कविरहात्तत्कुलं दोशं भवति । तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतया नरान्तरसंपर्कात्सकलमेव कुलं मलिनं भवति ॥ ६२ ॥

> कुविवाहैः कियालोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मगातिक्रमेगा च ॥ ६३ ॥

आसुरादिविवाहेर्यथावर्णनिषिद्धैर्जातकर्मादिकियालोपैवदापाठेन ब्राह्मणापूजनेन प्रख्यात-कुळान्यपकर्ष' गच्छन्ति ॥ ६३ ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शद्रापत्यैश्च केवलैः।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ ६४ ॥

चित्रकर्मादिशिल्पेन कल्या धनप्रयोगात्मकव्यवहारेण केवल्स्यूदापत्येन गवास्यक्य-विक्रयादिना कृषिराजसेवाभ्यां कुलानि विनश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६४ ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ ६५ ॥

अयाज्यवात्यादियाजनैः कर्मणां श्रौतस्मार्तादीनां नास्तिक्येन "शास्त्रोयफछवत्कर्मसु फलाभावबुद्धिनांस्तिक्यम्"। वेदाध्ययनगुन्यानि कुलानि क्षिप्रमपक्षे गच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दाप्रसङ्गेन क्रियालोपादयो निन्दिताः । निन्दया चैतन्न कर्तव्यमिति सर्वत्र निषेधः कल्प्यते ॥ ६५ ॥

इदानीं क्रियालोपादिगतप्रासिङ्गक्कलनिन्दानुप्रसक्त्या कुलोत्कर्षमाह—

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि।

कुळसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ६६ ॥

यद्यपि "धनेन कुलम्"इति लोके प्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थत्रा-नानुष्टानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायां गण्यन्ते महतीं च ख्यातिमर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

विवाहप्रकरणमतिकान्तम् । इदानीं वैवाहिकाग्नौ सम्पाद्यं महायज्ञविधानं चेति वक्त-व्यतया प्रतिज्ञातं महायज्ञानुष्ठानमाह—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृहां कर्म यथाविधि।

पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥ ६७ ॥

विवाहे भवो वैवाहिकः, अध्यात्मादित्वाट्ठन्। तस्मिन्नग्नौ गृह्योक्तं कर्मं सायंप्रातही-माष्टकादि यथाशास्त्रमग्निसम्पाद्यं च पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानं प्रतिदिनसम्पाद्यं च पाकं गृहस्थः कुर्यात्॥ ६७॥

पञ्च स्ना गृहस्थस्य चुल्ली पेषग्युपस्करः । कग्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥ ६८ ॥

मन्वर्थमुकावलीसहितमनुस्मृतौ-

पशुवधस्थानं सूना। सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगाच्चुल्ल्यादयः पञ्च गृहस्थस्य हिंसाबीजानि हिंसास्थानानि। चुल्ली उद्घाहनी, पेषणी दृषदुपलात्मिका, उपस्करो गृहोपकः रणकुण्डसंमार्जन्यादिः, कण्डनी उल्खलमुसले, उदक्रम्भो जलाधारकल्याः। याः स्वकार्ये योज-यन्गापेन सम्बध्यते॥ ६८॥

तासां क्रमेगां सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः । पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ ६८ ॥

तासां चुछ्यादिस्थानानां यथाक्रमं निष्कृत्यर्थमुत्पन्नपापनाशार्थं गृहस्थानां पञ्चमहाय-ज्ञाः प्रतिदिनं मन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः । एवं च निष्कृत्यर्थमित्यभिधाना छिसास्थान-त्वेन च कीर्तनात् "स्नादोषेनं लिप्यते" (म. स्मृ. ३। ७१) इति वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चस्नानां पापहेतुकृत्वं, पञ्चयज्ञानां च तत्पापनाशकत्वमवगम्यते । प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनं तत्पापक्षयस्यापेक्षितत्वात्संध्यावन्दनादिवन्नित्यत्वमि न विरुध्यते ॥ ६९ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिभौंतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते "जपोऽहुतः"(म.स्मृ.३।७४) इति वक्ष्यमाणत्वात्। अ-तोऽध्यापनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः। "अज्ञाद्येनोदकेन वा" (म.स्मृ. ३।८२) इति तर्पणं वक्ष्यति, स पितृयज्ञः। अग्नौ होमो वक्ष्यमाणो देवयज्ञः। भृतबिष्ठिर्भृतयज्ञः। अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः। अध्यापनादिषु यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थं गौणः॥ ७०॥

पॅञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति राक्तितः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं स्नादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

शक्तित इत्येतद्विधानार्थोऽयमनुवादः । अनुकल्पेनापि यथासम्भवमेते कर्तव्याः । हापय-तीति प्रकृत्यर्थं एव छान्दसत्वाण्णिच् । जहातीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

देवताऽतिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः । न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति॥ ७२॥

देवताशब्देन मुतानामिप ग्रहणम् , तेषामिप बिलहरणे देवतारूपत्वात् । भृत्या वृद्धमा-तापित्रादयोऽवश्यं संवर्धनीयाः । "सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इति श्रुत्या आत्मपोषणमप्य-वश्यं कर्तव्यम् । देवताऽऽदीनां पञ्चानां योऽन्नं न ददाति स उच्छ्वसन्नपि जीवितकार्याकर-णान्न जीवतीति निन्दयाऽवश्यक्रतेन्यता बोध्यते ॥ ७२ ॥

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च।

ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचत्तते ॥ ७३ ॥

नामभेदेऽपि वाक्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां मुन्यन्तर इतान्यहुतादीनि संज्ञान्त-राण्यमिधेयानि ॥ ७३ ॥

तानि स्वयं व्याचष्टे—

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः। ब्राह्म्यं हुतं द्विजाय्याची प्राशितं पितृतर्पण्म्॥ ७४॥

सहुतशब्देन ब्रह्मयज्ञाख्यो जप उच्यते । हुतशब्देन देवयज्ञाख्यो होमः । प्रहुतशब्देन भूतपञ्चाख्यो भृतबिक्षः । ब्राह्मयहुतशब्देन मनुष्ययज्ञाख्या ब्राह्मणश्रेष्टस्याची । प्राशितश-ब्देन पितृयज्ञाख्ये नित्यश्राद्धम् ॥ ७४ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्देवे चैवेह कर्मणि। दैवकर्भणि युक्तो हि विभर्तीदं चराचरम्॥ ७५॥ यदि दारिद्यादिदोषेणातिथिभोजनादिकं कर्तुं न क्षमते तदा ब्रह्मयत्रे नित्ययुक्तो भवेत्। देवे कर्मण्यग्नो होमे च। होमस्य स्तुतिभाह-यतो दैवकर्भपर इदं स्थावरजङ्गमं धारयति॥७९॥ कुत एतदित्याह—

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ७६॥

यजमानेनाग्नावाहुतिः सम्यक् क्षिता रसाहरणकारित्वादादित्यस्य आदित्यं प्राप्नोति । स चाहुतिरस आदित्याद् वृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नम् । तदुपभोगेन जायन्ते प्रजाः॥ ७६ ॥

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वे आश्रमाः ॥ ७७ ॥

यथा प्राणाख्यवाय्वाश्रयेण सर्वप्राणिनो जीवन्ति तथा गृहस्याश्रमेण सर्वाश्रमिगो निर्वहन्ति ॥ ७७ ॥

गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणामित्युक्तं तदेवोपपादयति—

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ७८ ॥

यस्माद् गृहस्थव्यतिरिक्तास्त्रयोऽप्याश्रमिणो वेदार्थव्याख्यानान्नदानाभ्यां नित्यं गृहस्थै -रेवोपक्रियन्ते तस्मात् ज्येष्ठाश्रमो गृहस्थः । ज्येष्ठ आश्रमो यस्य स तथेति बहुवीहिः ॥७८॥

स सन्धार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता।

सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्वलेन्द्रियैः ॥ ७६ ॥

यत एवमतः स गृहस्थाश्रमः स्वर्गसुखिमच्छता अनन्तिमव चिरस्थायित्वात्, इह लोके च स्त्रीसम्भोगस्वाद्वन्नादिभोजनसुखं सन्ततिमच्छता प्रयत्नेनानुष्टेयः । योऽसंयतेन्द्रियैर्घारियतुं न शक्यते ॥ ७९ ॥

त्रमुषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा । आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ =० ॥ एते गृहस्थेभ्यः सकाशात्प्रार्थयन्ते । अतः शास्त्रज्ञेन तेभ्यः कर्तव्यम् ॥ ८० ॥

किं तत्तदाह—

स्वाध्यायेनार्चयेतर्षान्होमैदेंवान्यथाविधि । पितृन्श्राद्धेश्च नॄनन्नैर्मृतानि बलिकर्मणा ॥ ८१ ॥

नानाप्रकारत्वादर्चनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमुचितम् । महायज्ञान्तर्गतैः स्वाध्याया-दिभिः ऋषिदेविषत्रतिथिभुतानि यथाशास्त्रं पूजयेत् ॥ ८१ ॥

तत्र पितृयर्ज्ञ तावदाह—

कुर्याद्हरहः श्राद्धमन्नाद्येनोद्केन वा । पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ म्र ॥

प्रत्यहं यथासम्भवं श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धशब्दोऽयं कर्मविधिवानयवर्ती कौण्डपाविनामः यनीयाग्निहोत्रशब्दवद्वक्ष्यमाणपार्वणश्राद्धधर्मातिदेशार्थः । अन्नाचेनेति तिलैनीहिभियवैरि-त्यादेख्यादानम् । पयः क्षीरम् ॥ ८२ ॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयिक्तके । न चैवात्राशयेत्कञ्चिद्वेश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ =३ ॥ पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गते एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत्। अपिशब्दात्सम्भवे बहूनपि। पार्वणधर्मग्रहणाच वैषद्वब्राह्मणभोजनप्राप्तावाह्-न कञ्चिद्वैष्यदेवार्थं ब्राह्मणमत्र भोजयेत्॥८३॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नो विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

विसदेवार्थः सवदेवार्थो वैसदेवस्तस्य पक्कस्यान्नस्यावस्थ्याग्नौ स्वगृह्यविहितपर्युक्षणा-दीतिकतव्यतापूर्वकमाभ्यो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणः प्रत्यहं होमं कुर्यात्। ब्राह्मणग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थम् , त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥

अन्तेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः।

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

वचनद्वयम् "स्वाहाकारप्रदानहोमः" इति कात्यायनस्मरणादादावसये स्वाहा सोमाय स्वाहेति निरपेक्षदेवताकं होमद्वयं कृत्वा असीषोमाभ्यां स्वाहेति समस्तदेवताकं होमं कु-र्यात्। ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो, धन्वन्तरये॥ ८९॥

कुह्नै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च । सहद्यावापृथिन्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

कुद्धा अनुमत्ये प्रजापतये द्यावापृथिवीम्यामग्नये स्विष्टकृत इत्येवं स्वाहाकारान्तान्हो-मान्कुर्यात्। श्रुत्यन्तरेष्विप्निविशेषणत्येन स्विष्टकृतो विधानात्केवलं स्विष्टकृत्निदेशेऽप्यिन्निविशेषणत्येनैव प्रयोगः। पाठादेवान्तत्वे सिद्धे स्विष्टकृतेऽन्तत इत्यभिधानं स्मृत्यन्तरीयहो-मसमुद्ययेऽप्यन्तत्वज्ञापनार्थम् ॥ ८६ ॥

एवं सम्यग्वविर्द्धत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् । इन्द्रान्तकाण्यतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलि हरेत् ॥ ८७॥

प्वमुक्तप्रकारेण सम्यगनन्यिततो देवताच्यानपर एव होमान्झत्वा सर्वासु प्राच्यादिषु दिश्च प्रदक्षिणमिन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्यो बिलं हरेत्। यथा-प्राच्यामिन्द्राय नमः, इन्द्रपुरुषेभ्यो नमः। दक्षिणस्यां यमाय नमः, यमपुरुषेभ्यो नमः। पश्चिमायां वरुणाय नमः, वरणपुरुषेभ्यो नमः। उत्तरस्यां सोमाय नमः, सोमपुरुषेभ्यो नमः यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्वेवतात्वस्या-न्तकाप्यतीन्दुशब्दैरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बह्वचानुष्ठानसंवादाद्वह्वचगृद्धे च "यमाय यमपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्यः इति प्रतिदिशम्" (अ. १ छं. २) इति पाठावयोक्त एव प्रयोगः॥ ८७॥

मरुद्भय इति तु द्वारि चिपेद्प्स्वद्भय इत्यपि । वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोत्खले हरेत् ॥ == ॥

इतिशब्दः स्वरूपविवक्षार्थः । मस्द्रभ्यो नमः इति द्वारे बिंछ दद्यात्, जलेऽद्रय इति । मुसलोळ्खल इति द्वन्द्वनिर्देशात्सहयुक्तयोरन्यतरत्र वनस्पतिभ्य इति बिंछ दद्यात् । गुणानु-रोषेन प्रधानबिक्तर्मावृत्तरन्याय्यत्वात् ॥ ८८ ॥

उच्छोषके श्रिये कुर्याद् भद्रकाल्ये च पादतः।

ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये वर्ति हरेत् ॥ ८८ ॥ वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेश उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रिये वर्षि दद्यात् । तस्यैव पाददेशे दक्षि-

वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदश उत्तरपृवस्या दिशि श्रियं बिल द्यात्। तस्यैव पाददेशे दक्षि-णपित्रमायां दिशि भद्रकालये। अन्ये ए उच्छोषैकं गृहस्थशयनस्य शिरःस्थानभुभागं, पादत इति तस्यैव चरणभुप्रदेशमाहुः। ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति गृहमध्ये। द्वन्द्वनिदेशेऽपि ब्रह्मवा-स्तोष्पत्योः पृथगेव देवतात्वम्। यत्र द्वन्द्वे मिलितस्य देवतात्वमपेक्षितं तत्र सहादिशब्दं स्तोति। यथा सहयावापृथिव्योश्चेति॥ ८९॥ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बिलमाकाश उत्तिपेत्। दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च ॥ ६०॥

विश्वभ्यश्चेव देवेभ्य इति शब्दादेकेयमाहुतिः। विश्वभ्यो देवेभ्यो नम इति गृहाकाशे बिछं द्रधात्। दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा, नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तम्। "दिवाचारिभ्यो दिवा" (अ. १ खं. २) इत्यादिबह्वृचगृह्यदर्शनादियं व्यवस्था॥ ९०॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलि सर्वात्मभूतये। पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत्॥ ६१॥

गृहस्योपिर यद् गृहं तत्पृष्ठवास्तु बिल्दातुः पृष्ठदेशे भूभागे वा तत्र सर्वात्मभूतये नम इ-स्येव बिलं द्यात् । उक्तबिलदानाविशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणामुखः स्वधा पितृभ्य इति बिलं हरेत् । प्राचीनावीतिना चायं बिल्देयः । 'स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत्' (अ. १ खं. २) इति बह्वृचगृद्धवचनात् ॥ ९१ ॥

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निवेपेद् भुवि ॥ ९२ ॥

अन्यद्त्रं पात्रे समुद्धत्य खपतितादिभ्यः शनकैर्यथा रजसा न संपृद्धते तथा भुवि द्द्यात । पापरोगी कुष्ठी क्षयरोगी वा ॥ ९२ ॥

> एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति । स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्ति पथर्जुना ॥ १३ ॥

एवमुक्तप्रकारेण यः सर्वभृतान्यन्नदानादिना नित्यं पूजयित,स परं स्थानं ब्रह्मात्मकं तेजो-मृति प्रकाशम् अवक्रेणवर्त्मनाऽर्विरादिमार्गेणप्राप्नोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः। ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षप्राप्तेः । तेजोमृतिरिति सविसर्गपाठे प्रकृष्टब्रह्मबोधस्वभावो भूत्वेति व्याख्या ॥ ९३ ॥

कृत्वैतद् बलिकमैंवमितिथि पूर्वमाशयेत्। भिन्नां च भिन्नवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे॥ ६४॥

एवमुक्तप्रकारेण तद्व लिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमितिथं भोजयेत्। भिक्षवे परिवाजे ब्रह्मचारिणे प्रथमाश्रमिणे च विधिवत्स्विस्तिवाच्य भिक्षादानमञ्जूर्वमिति गौतमाद्यक्तवि-धिना भिक्षां द्यात । ग्रासप्रमाणा च भिक्षा भवति । "ग्रासमात्रा भवित्रश्रा" इति शाता- सपवचनात् । सम्भवे त्वधिकमपि देयम् ॥ ९४ ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद् गुरोः। तत्पुण्यफलमाप्नोति भिन्नां दत्त्वा द्विजो गृही॥ ६५॥

गुरवे गां दत्त्वा विधिवत्स्वर्णश्विङ्गकादिविधानेन यत्फलं प्राप्नोति तद् गृहस्थो विधिना भिक्षादानात्प्राप्नोति ॥ ९५ ॥

> भिज्ञामण्युद्पात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ८६ ॥

प्रचुरान्नाभारे ग्रासप्रमाणां भिक्षामपि व्यञ्जनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णपात्रमपि फलपुष्पादिना सत्कृत्य तत्त्वतो वेदतदर्थज्ञानवते ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकं द्यात्॥ १६॥

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविज्ञानताम्। भस्मीभूतेषु विशेषु मोहादत्तानि दातृभिः॥ ६७॥ मोहाद्यत्पात्रानभिज्ञतया देवपिन्नुदृशेनान्नानि वेदाघ्ययनतद्रथैज्ञानानुष्ठानतेजःश्न्यतया मस्मरूपेषु पात्रेषु दत्तानि दातृभिनिष्फलानि भवन्ति ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विश्रमुखाग्निषु ।

निस्तारयित दुर्गाच महतश्चैव किल्बिषात् ॥ ६८ ॥

श्वनहंते यहदाति न ददाति यदहंते ।

अहानहापरिज्ञानाद्धनी धर्मान्न हीयते ॥ ३ ॥

काले न्यायागतं पात्रे विधिवत्प्रतिपादितम् ।

ददाति परमं सौख्यमिह लोके परत्र च ॥ ४ ॥

प्रतिग्रहेण शुद्धेन शस्त्रेण क्रयविक्रयात् ।

यथाक्रमं द्विज्ञातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥ ५ ॥]

विद्यातपस्तेजःसम्पन्नविप्राणां मुखानि होमाधिकरणत्वेनाग्नितया निरूपितानि । तेषु इञ्यक्तव्यादि प्रक्षिप्तमिह लोके दुस्तराद्व्याधिशत्रुराजपीडादिभयान्महतश्च पापादमुत्र नर-कात्त्रायते ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैत्र यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ८८ ॥

स्वयमागताय त्वतिथये आसनं पादप्रश्वालनाचुरकं यथासम्भवं व्यव्जनादिभिः सत्कृतं चान्नम् "आसनावसथौ" (म. स्मृ. ३ । १०७) इत्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकं दचात् ॥९९॥

शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्नतः । सर्वं सुकृतमाद्ते ब्राह्मणोऽनचितो वसन् ॥ १०० ॥

ळ्तकेदारशेषधान्यानि शिलास्तानप्युचिन्वतो वृत्तिसंयमान्वितस्य, त्रेता, आवसथ्यः, सम्यश्चेति पञ्चासयः। सभ्यो नामाधिः शीतापनोदाद्यर्थं यस्तत्र प्रगीयते। पञ्चस्विशिषु होमं कुर्वाणस्यापि सर्ववृत्तिसङ्कोचेन पञ्चाप्रिहोमार्जितपुण्यमनर्चितोऽतिथिवेसनगृह्णाति। अनया च निन्दयाऽतिथ्यर्चनस्य नित्यताऽवगम्यते॥ १००॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च स्नृता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१॥

अन्नासभने पुनस्तृणविश्रामभू मिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलप्रियवचनान्यपि धार्मिकपृहेष्वति-रुवर्थं न कदाचिदुच्छिद्यन्ते अवश्यदेयानीति विधीयते । तृणप्रहणं शयनीयोपलश्चगार्थम्॥१०१॥ अप्रसिद्धत्वादतिथिलञ्चणमाह—

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्बाह्मणः स्मृतः।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्माद्तिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

एकरात्रमेव परगृहे निवसन्त्राह्मणोऽतिथिभवति । अनित्यावस्थानान्न विद्यते द्वितीया ति-यि स्त्येत्यतिथिरूच्यते ॥ १०२ ॥

नैकप्रामीणमतिथि विष्रं साङ्गतिकं तथा।

उपस्थितं गृहे विद्याद् भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

एक्यामनिवासिनं छोकेषु विचित्रपरिहासकथादिभिः संगत्या वृत्त्यथिनं भायांभियुक्तो मुह्ने विचात्। एतेन भायांभिरहितस्य प्रवासिनो नातिथि विद्यात्। एतेन भायांभिरहितस्य प्रवासिनो नातिथि रिति मोक्सिस् ॥ १०३॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः । तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥ [परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिनः । दत्तमिष्टं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥ ६ ॥]

अतिथिप्रकरणादातिथ्यलोभेन ये गृहस्थाः ग्रामान्तराणि गत्वा परान्नं सेवन्ते ते निषिद्ध-परान्नदोषानभिज्ञाः तेन परान्नभोजनेन जन्मान्तरे अन्नादिदायिनां पश्चतां व्रजन्ति । तस्मादिदं न कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते ॥ १०४ ॥

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेघिना ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्ननगृहे वसेत्॥ १०५ ॥

सूर्येऽस्तिमते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याच्येयः, सूर्येगोढः प्रापितो रात्रौ स्वगृहगमनाशकः। द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तः । अकाल वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि । नास्य गृहेऽतिथिरनश्नन्वसेद-वश्यमस्म भोजनं देयम् । प्रत्याख्याने प्रायश्चित्तगौरवार्थोऽयमारम्भः । अत एव विष्णुपुराणे-

दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप । तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योहे विमुखे गते ॥

गोविन्दराजस्तु प्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसर्वार्थत्वमस्याह ॥ १०५॥

न वै स्वयं तदश्नीयादतिथि यन्न भोजयेत्।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वग्यं वाऽतिथिपृजनम् ॥ १०६ ॥

यद् घृतद्ध्याद्युत्कृष्टमितिथिने प्रत्याचष्टे तत्तस्मै अइत्वा न स्वयं भोक्तव्यम् । धनाय हितं धनस्य निमित्तं वा धन्यम् । एवं यशस्यादयोऽपि शब्दाः। अतिथिभोजनफङक्यनिम्द्रम् । न चानावश्यकतापत्तिः, "सर्वे सुकृतमादत्ते" (म. स्मृ. ३।१००) इत्यादिदोषश्रवणात् ॥१०६॥

आसनावसथौ शय्यामनुवज्यामुपासनाम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्वीने हीनं समे समम्॥ १०७॥

आसनं पीठं चर्म वा, आवसथो विश्वामस्थानम्, शय्या खट्वादि,अनुवन्या गच्छतोऽनु-गमनम्, उपासना परिचर्या । एतत्सर्वं बहुष्वतिथिषु युगपदु गस्यितेष्वितरेतरापेक्षयोत्कृष्टाप-कृष्टमध्यमं बुर्याञ्च पुनः सर्वेषां समम् ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिरात्रजेत् ।

तस्याप्यत्रं यथाशक्ति प्रद्यात्र बर्लि हरेत् ॥ १०८ ॥

अन्यशब्दिनिरंशादितिथिमोजनपर्यन्तं वैश्वदेवे कृते यद्यपरोऽतिथिरागच्छेत्तदा तद्थं पुनः पाकं कृत्वा तस्याच्चं दद्यात् । बिलहरणं ततो नात्रकुर्यात् । बिलिनिषेघादव्रसंस्कारामावो वैश्व-देवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत्।

भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०६ ॥

भोजनलाभार्थे ब्राह्मणः स्वकुलगोत्रे न निवेदयेत्। यस्माङ्गोजनार्थे ते क्रथयन्तुद्गीर्णाशीति पण्डितैः कथ्यते ॥ १०९ ॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिगृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्यग्रद्रौ सखा चैच ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ ११० ॥

ब्राह्मणस्य क्षात्रयादयोऽतिथयो न भवन्ति, क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्योत्कृष्टजातित्वात्। मित्रज्ञातीनामात्मसम्बन्धाद् गुरोः प्रभुत्वात्। अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य उत्कृष्टो ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यान्नापकृष्टौ वैश्यगुद्धः। एवं वैश्यस्यापि द्विजातयोऽतिथयो न

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमात्रजेत्।

मुक्तवत्सु च विषेषु कामं तमपि भोजयेत्॥ १११॥

यदि ग्रामान्तरागतत्वादितिथिकालोपस्थितत्वादितिथिघमेंण क्षत्रियो विप्रगृहमागच्छत्तरा विप्रगृहोपस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु स्थितेष्विच्छातस्तमिष् भोजयेत् ॥ १११ ॥

वैश्यग्रद्राविप प्राप्तौ कुदुम्बेऽतिथिधर्मिणौ।

भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥ ११२ ॥

यदि वेश्यशृद्धाविष ब्राग्नणस्य कुडुम्बे गृहे प्राप्तौ प्रामान्तरादागतत्वादिविधवर्मशालिनौ तदा ताविष क्षत्रियमोजनकालात्परतो दम्पतीमोजनात्पूर्वं दासमोजनकाले अनुकम्पामाश्रय न्मोजयेत्॥ ११२॥

इतरानिप सख्यादीनसम्प्रीत्या गृहमागतान्।

प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ॥ ११३ ॥

उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्सिखसहाध्यायिप्रमृतोन्सिन्प्रोत्या गृहमागतान् न त्वतिथिभावेन, तस्य प्रतिषेधात् । यथाशक्ति प्रकृष्टमन्नं कृत्वा भार्याया भोजनकाले भोज-येत् । गृहस्थस्यापि स एव भोजनकालः, "अविश्वष्टं तु दम्पती" (म. स्मृ. ३।११६) इति वक्ष्यप्राणत्वात् । आत्मना सहिति वक्तव्ये वचनवैवित्रीयमाचार्यस्य । गुरोस्तु भोजनकाला-निभधानं प्रभुत्वेन स्वाधीनकालत्वात् ॥ ११३ ॥

> सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः। अतिथिभ्योऽत्र एवैतान्भोजयेदविचारयन्॥ ११४॥

सुवासिन्यो नवोढाः स्त्रियः स्तुषा दुहितस्त्र ताः, कुमारी रोगिणो गर्भिणीश्चातिथिभ्योऽग्रे पूर्वमेवातिथिभ्यो भोजयेत् । कथमतिथिष्वभोजितेषु भोजनमेषामिति विचारमकुर्वन् । (१)मेधातिथिस्त्वन्वगेवेति पिटत्वाऽनुगतानेवैतान्भोजयेदतिथिसमकारूमिति व्याख्याय सन्ये तु अग्र इति पठन्तीत्युक्तवान् ॥ ११४॥

अदत्त्वा तु य पतेभ्यः पूर्व भुङ्के विचन्नणः।

स भुखानो न जानाति श्वगृधेर्जिन्धमात्मनः ॥ ११५॥

प्तेम्योऽतिष्यादिभृत्यपर्य न्तेम्योऽक्रमदत्त्वा व्यतिक्रमभोजनदोषमजानन् यः पूर्व भुङ्के स मरणानन्तरं सगृत्रैरात्मनो भक्षणं न जानाति । व्यतिक्रमस्येदं फङमिति वचनवै-दग्ध्येनोक्तम् ॥ ११९ ॥

मुक्तवत्स्वथ विष्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि।

्भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६॥

विप्रेष्विविधिषु, स्वेषु ज्ञातिषु, भृत्येषु दासादिषु कृतभोजनेषु ततोऽन्नाद्वशिष्टं भार्यापती पश्चादम्नीयाताम् ॥ ११६॥

देवानुषीनमनुष्यांश्च पितृनगृहाश्च देवताः।

पूजियत्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ११७॥

गृह्मात्र देवता इत्यनेन भूतयज्ञ उक्तः, पञ्चयज्ञानुष्ठानस्य "अविशिष्टं तु दम्पती" (म. स्मृ. ३१११६) इत्यनेन श्रेषमोजनस्य च विहितत्वात् । वक्ष्यमाणदोषकथनार्थोऽयमनुवादः ।

⁽१) व्यतिविश्वोऽन्वगेवताननुगतानेव भोजवेत् प्रारम्बभोजनेव्ववातिथिषु तत्समकार्शं भोजवेत्

अथवा देवानित्यनेकैव भुतयज्ञस्यापि संप्रहः । गृहे भवा गृह्या देवताः पुजयित्वेति वासुदे-वादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ॥ ११७ ॥

> अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्। यज्ञशिष्टाशनं होतत्सतामन्नं विधीयते ॥ ११८॥ [यद्यदिष्टतमं लोके यचास्य दियतं गृहे। तत्तद् गुणवते देयं तदेवात्तयमिच्छता॥ ७॥]

यस्त्वात्मार्थमेवात्रं पक्तवा भुङ्क्ते देवादिभ्यो न ददाति स पापहेतुत्वात्पापमेव केवलं भुङ्के नान्नम् । तथा च श्रुतिः—"केवलाघो भवति केवलादी" । यस्माचदेव पाकयज्ञाविशिष्टमश्चमन्यत् एतदेव साधूनामन्नमुपदिश्यते इति ॥ ११८॥

अतिथिपूजाप्रसङ्गेन राजादीनामपि गृहागतानां पूजाविशेषमाह — राजातिवक्स्नातकगुरूनिप्रयश्वशुरमातुलान् । अह्येन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्युनः ॥ ११६॥

राज्याभिषिकः क्षित्रयो राजा, ऋत्विक् यज्ञे येन यस्यार्त्विज्यं कृतम्, स्थातको विद्याः वताभ्याम्, प्रियो जामाता। राजादीनेतान्गृहागतान्सस गृह्योक्तेन मधुपकाष्ट्रयेन कर्मणा पुजयेत्। परिसंवत्सरादिति संवत्सरं वर्जयित्वा तद्रूष्ट्वे गृहागतानेतान्पुनर्मधुपकंण पुजयेत्। "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" (पा. सू. २१३११०) इति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनेयं पञ्चमी। अतः प्वैतत्सुत्रव्याख्याने जयादित्येनोक्तं "अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम्" इति। (१)मेध्यातिथिस्तु परिसंवत्सरानिति पठित्वा परिगतो निष्कान्तः संवत्सरो येषां तान्पुजयेदिति व्याख्यातवान्। उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमने न मधुपकिंदिता॥ ११९॥

राजस्नातकयोः पूजासङ्कोचार्थमाह—

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ।

मधुपर्केण सम्पूज्यो न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥ १२० ॥

राजस्नातको संवत्सरादूष्ट्यमिप यज्ञकर्मण्येव प्राप्तो मधुपर्केण पुजनीयो न तु यज्ञ्यतिरे केण । जामात्रादयस्तु संवत्सरादूष्ट्यं यज्ञं विनाऽपि मधुपर्कोद्धाः । संवत्सरमध्येतु सर्वेषां यज्ञ-विवाहयोरेव मधुपर्कः । तदाह गौतमः —''ऋत्विगाचार्यस्वग्रुरपिनृष्यमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः । संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् राज्ञः श्रोत्रियस्य च'' ॥ १२०॥

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं वर्ति हरेत्। वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ १२१ ॥

दिनान्ते सिद्धस्यान्नस्य पती अमन्त्रं बिलहरणं कुर्यात्, इन्द्रायं नम इति मन्त्रपाठवर्जम्। मानसस्तु देवतोद्देशो न निषिध्यते। यत एतद्वैष्यदेवं नामान्नसाध्यं होमबिलद्रानातिथिमोजः नात्मकं तत्सा वस्त्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते॥ १२१॥

"श्राद्धकरूपं च शाखतम्" (म. स्मृ. १। ११२) इत्यनुक्रमणिकायां प्रतिज्ञातं श्राद्धक-

⁽१) 'परिसंवत्सरान्' इति राजादिपूज्यविशेषणम् । परिगतोऽतिकान्तः संवत्सरो येषान्तान् । यदि संवत्सरे अतीते आगच्छन्ति तदा मधुपर्शादाः, अवांक् न । केचिदेवं न्याचक्षते—यदि सन्वत्सरादवी-गागच्छन्ति तदा अतीतेऽपि संवत्सरे प्रथमपूजायाः पुनर्लभते पूजाम् । अन्ये स्वाद्धः—सांवत्तरिकी तेषां पूजा न यावदागमनम् । अस्मिन्पक्षेऽशीगागमनं न पूजाप्रतिबन्धकम् । पाठान्तरं 'परिसंवत्सरात्' इति यावदेव संवत्सरं तावत्परिसम्बत्सरात्तत अर्थ्वं पुनः पूज्या इत्यर्थः ।

-रुप्सुपक्रमते—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्यं विप्रश्चेन्दुक्षयेऽग्निमान्।

पिगडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १२२ ॥

साग्निरमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा श्राखं कुर्यात् । पितृयज्ञ पिण्डानाम्नु पश्चादाहियत इति पिण्डान्वाहार्यकं श्राखम् । मासानुमासिकं मासश्चानुमासश्च तयोभेवम् । प्रतिमासं कर्तव्यामत्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रयहणं द्विजातिपरम् , त्रयाणां अकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

इदानीं नार्मानर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानन्तर्यं द्रवयित—

पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः। तचामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः॥ १२३॥ [न निर्वेपति यः श्राद्धं प्रमीतिपतृको द्विजः।

इन्दुत्तये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेतु सः ॥ = ॥]

इदं मासिकं प्रतिमासमवं श्राद्धं यस्मातिपतृयज्ञिपण्डानामनु पश्चादाहियते तेन पिण्डान्वाहार्यकिमिदं पण्डिता जानन्ति । ततो युक्तं पितृयज्ञानन्तर्यमस्य । तज्ञामिषेण वक्ष्य-माणमांसेन प्रशस्तेन मनोहरेण पृतिगन्धादिरहितेन प्रयत्नतः कर्तव्यम् । "पिण्डानां मासिकं श्राद्धम्" इति वा पाठः । पिण्डानां पितृयज्ञिषण्डानाम् । शेषं तुल्यम् ॥ १२३॥

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः । यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवद्यास्यशेषतः ॥ १२४ ॥

तिसम् श्राद्धे ये भोजनीया ये चत्याज्या यत्संख्याका येश्वान्नैस्तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि॥१२४॥ अत्र यद्यप्युदेशक्रमेण ये भोजनीया इति वक्तुमुचितं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद् ब्राह्मण-संख्यामाह—

> द्वौ दैवे पितृकार्थे त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १२५ ॥

देवश्राद्धे द्वौ ब्राह्मणौ, पितृपितामहप्रिपतामहानां त्रीन्ब्राह्मणान्, अथवा दैवे एकं पित्रा-दिन्निके चैकं ब्राह्मणं भोजयेत्। उक्तातिरिक्तभोजनसमधीऽपि नाधिकभोजनेषु प्रवतेत । (१)मे-घातिथिस्त्वाह—पितृकृत्ये त्रीनिति पितुस्तीन्ब्राह्मणान्, पितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणान्, प्रपिता-

⁽१) देवानुहिश्य द्वी ब्राह्मणी भोजयेत्, पितृणां कृत्ये त्रीन्; उभयत्र वा देवे एकं पित्र्य चैकम्। यद्यपि पित्र्य इत्यत्र पितुरिदमिति तितृश्व देवन देवताचोदना तथापि नितृपितामहप्रपितामहा उद्देश्यास्तत्र कैकरयेकैकं भोजयेत्। नत्वेवैकं सर्वेभ्यः पृथकपृथग्देवतात्वात्। उक्तञ्च गृह्मकारेण—"न त्वेवैकं सर्वेषां पिष्टेश्यां त्यातम्" इति। यदैकः पिण्डः सर्वेभ्यो न निरूप्यते तथैव ब्राह्मणोऽपि न भोज्यत इत्यांः। इहापि वन्त्यति—निमन्त्रयेत्त्र्यवरानिति। भोजनार्थमेव तन्निमन्त्रणं, नादृष्टार्थम्। त्रात्रश्च पितृकृत्ये विश्वीनिति द्रष्टसम्। तथाचाह्—न चावरान्भोजयेत्' इति । एवन्न कृत्वा एकैकमपि विद्वांसिनित्येतदिष प्रवमेव द्रष्टसम्। तथाचाह्—न चावरान्भोजयेत्' इति । एवन्न कृत्वा एकैकमपि विद्वांसिनित्येतदिष प्रवमेव द्रष्टसम्। तथाचाह्—न चावरान्भोजयेत्' इति । एवन्न कृत्वा एकैकमपि विद्वांसिनित्येवार्थि प्रवमेव द्रष्टव्यम् एकैकस्पेनिकिमिति । अपि च नैवात्र एकैकमुभयत्रेत्येतद्विषीयते। विस्तरप्रतिषेषाधाँऽयमनुः वादः। यथा विषं मक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्तेति। यद्येवं द्वौ देव इत्येषोऽपि विधिनं स्यादस्याप्यन्यार्थतः वोष्यते। अथायं विधिरप्राप्तत्वादैकैकमित्येषोऽपि कस्मान्न भवति ? अत्राह—माभूदद्वयोरेकोऽपि विधिः। कृतस्तिः संस्थावगमो निमन्त्रयेत त्र्यवर्तानिति । नतु तत्र देवप्रहणं नास्ति स्मृत्यन्तरात्ति संख्यावः गमः अञ्चो वा यथोत्साहमिति युग्मान्दैव इति । यदि वाऽयं संख्याविधिः स्यादिस्तरप्राप्त्यप्रावात्य-विदेशेऽन्यं द्वः। तस्माद्यावद्विकांद्वणे भोजितैर्वित्तरे ये दोषारते न भवन्ति तावन्तो भोजनीयाः।

महस्य त्रीन्त्राह्मणान्भोजयेत् "एकैक नुभयत्र वा" इति देव एकं । त्रादित्रयस्य चैकैकं न त्वेकं पित्रादित्रयस्य, 'न त्वेवेकं सवधां काममनाद्ये पिण्डव्याख्यातम्" (अ. १६ खं. ७) इत्या-अ्क्लायनगृद्धविरोधात्। यथैकपिण्डः पित्रादित्रयस्य न निरुव्यते तथैको ब्राह्मणो न भोजयिन्तव्य इत्यर्थः। तस्मान्न पित्रादित्रयस्यैकत्राह्मणभोजनम्। तदसत्, गृह्मकारेणैव "न त्वेवेकं सर्वेषां पिण्डव्याख्यातम्" (अ. १६ खं. ७) इति पठित्वा "काममनाद्ये" (खं ७) इत्यभिहितम्। अस्यार्थः —बहुपित्रादिदेवताकत्राद्धानामाद्यं सपिण्डीकरणमभिमतं तद्यतिरिक्तत्राद्धे कामभिकः पित्रादीनांब्राह्मण इत्यर्थः। अथवा अनाद्ये अद्नीयद्वव्याभावे एकोऽपि भोजयितव्यः। अभवत्रापि व्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकत्राह्मगभोजनं गृह्मकृतैवोक्तम्। विसद्योऽपि —

यद्येकं भोजयेच्छाद्धे दैवतन्त्रं कथं भवेत्। अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च॥ देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्तयेत्। प्रास्येदन्नं तदमौ वा दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे॥

इति सर्वेभ्य एकब्राह्मणभोजनमाह । तस्माद्यशेक्वैव व्याख्या । "प्रथने वावशब्दे" (पाः स्. ३।३।३३) इत्यनेन विस्तार इति प्राप्ते छन्दःसमानत्वात्स्मृतीनां "सर्वे विधयश्वन्द्रिति विकल्पन्ते" इति विस्तर इति रूपम् ॥ १२६ ॥

> सित्त्रयां देशकालों च शौचं ब्राह्मसस्पदः । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्माञ्चेहेत विस्तरम् ॥ १२६॥

सिक्यां ब्राह्मणस्य पूजां, देशं दक्षिणप्रवणत्वादिवक्ष्यमाणं, कालमपराहं, शौचं श्राद्धकर्मभोक्तृब्राह्मणप्रैष्यगतं, गुणवद्वाह्मणलामं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति । तस्माद् ब्राह्मणविस्तरं न कुर्यादिति सिक्त्यादिविरोधतो ब्राह्मणविस्तरिनपेधात्सित्क्रयादिसम्भवे पित्रादेरेकैकः स्थापि ब्राह्मणत्रयाम्यनुज्ञानम् । अत एव गौतमः—"न चावरान्भोजयेद्युजो वा यथोत्साहम्" । बह्वृचगृह्मकारोऽपि—"अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आस्युद्यिक एकोदिष्टे वा ब्राह्मणान्" (अ. १६ खं. ७) इत्युपक्रम्य "एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींख्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वम्" इत्याह । द्वौद्वावित्याभ्युद्यिकश्राद्धविषयं, स्मृत्यन्तरेषु तथा विधानात्, अत्राप्याभ्युद्यिक इत्युपक्रमाच ॥ १२६ ॥

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये । तस्मिन्युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ १२७॥

्यदेतित्पत्रयं कम श्राद्धरूपं प्रथमियं प्रख्याता प्रेतकृत्या पितृपकाराथां किया। प्रक-षेण इतः प्रेतः पितृलोकस्थ एवोच्यते। विश्वक्षयेऽमावास्यायां तिस्मिन्पत्रये कमिणि युक्तस्येत-त्परस्य लौकिकी स्मार्तिकी प्रेतकृत्या पितृपकाराथां किया गुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रबन्धरू-पेण कर्वारम्पतिष्ठते, तस्मादिदं कर्तव्यम्। गोविन्द्राजेनतु विधिः क्षय इतिपठितं, व्याख्यातं च योऽयं नाम विधिः पित्रयं कर्मेति क्षये चन्द्रक्षये गृहे(?) वा, तद्मांप्रदायिकम्, मेशतिथिप्र-मृतिभिगोविनद्राजादिष बृद्धतररनभ्युपेतत्वात्क्षय इति सम्बन्धक्षेत्राच ॥ १२७ ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हब्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८॥

छन्दोमात्राध्यायी श्रोत्रियस्तस्मै दैविषत्र्यान्नानि यत्नतो देयानि । अईत्तमाय श्रुताचा-राभिजनादिभिः पूज्यतमाय तस्म दत्तं महाफलं भवति ॥ १२८ ॥

एकैकमिप विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि ॥ १२६ ॥

देविपत्रयोरेकैकमि वेद्वत्त्वविदं ब्राह्मणं भोजयेत्। तदाऽपि विशिष्टं श्राद्धफलं प्राप्नोति न त्विविद्धे बहूनि । एवं च "फलश्रवणाद् ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं पिण्डदांनादिकं त्वङ्गम्" इति गोविन्दराजः। वयं तु पित्रदेशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धशब्दाच्यं प्रधानं ब्रमः। तदेव मनुना "पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्" (म. स्मृ. ३। १२२) इति विद्यानं ब्रमः। तदेव मनुना "पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्" (म. स्मृ. ३। १२२) इति विद्यानं ह्रितम्, आपस्तम्वेन तु मन्वर्थस्येव व्याख्यातत्वात्। तदाहापस्तम्बः—"तथेतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मगस्त्वाहवनीयार्थं मासि मास्यपरपक्षस्यापराद्धः श्रेयान्" इति । श्राद्धशब्दं श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्तथा। ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं, आह्वनीयवत्त्यक्तद्वव्यप्रतिरक्तिस्थानत्वात्। पितरो देवतेति नियत्पपत्रदेवताकत्वाच्च श्राद्धस्य। देवताश्राद्धादौ श्राद्धशब्दस्तु तद्धमप्राप्तयर्थो गौणः। कौण्ड-पायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्दः। पुष्कलं फलं प्राप्नोतीति तु पुष्टतरफलार्थिनो गुणफ उविधिः। स मोजनस्याङ्गत्वेऽपि तदाश्रयो न विरुद्धः।

आपस्तम्बोऽभ्यधाच्छ्राद्धं कर्मेतित्पृतदेवतम् । सन्वर्थं कथयंस्तस्मान्नेदं ब्राह्मणभोजनम् ॥ १२९ ॥

दूरादेव परीचेत ब्राह्मणं वेदपारगम्।

तीर्थं तद्भव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ १३० ॥

दूरादेव पितृपितामहाद्यमिजनशुद्धिनिरूपणेन कृत्स्नशाखाध्यायिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यस्मात्तथाविधो ब्राह्मणो हन्यादीनां तीर्थं पात्रम्, प्रदाने सोऽतिथिरेव महाफलप्रासेहेंतु-त्वात् ॥ १३०॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१ ॥

यत्र श्राद्धे ब्राह्मणानामवेदविदां दशलक्षाणि भुक्तते तत्रैको वेदविद्योजनेन परितृष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान् सर्वानहेति स्वीकर्तुं योग्यो भवति । तद्वोजनजन्यं फलं जनयतीत्यर्थः । छा-न्दसत्वादेकवचनम् । अथवा बहुवचनानां स्थाने सहस्रमिति मनोरभिमतम् । गोविनदराज-स्त्वाह-"सहस्रं गच्छन्तु भूतानि" इति वेदे ॥ १३१ ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवीं वि च । न हि हस्तावस्रुग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुद्धचतः ॥ १३२ ॥

विद्यया उत्ऋष्टेभ्यो हच्यानि कच्यानि च देयानि, न मुर्खे व्यः । अर्थान्तरन्यासो नामा-संकारः । न हि रक्ताकौ हस्तौ रक्तेनैव विशुद्धौ भवतः किंतु विमलजलेन, एवं मूर्खभोजनेन जनितं दोषं न मूर्खं एव भोजितोऽपहन्ति किंतु विद्वान् ॥ १३२ ॥

अविद्विन्दया विद्वहानमेवोक्तं वक्रोक्त्या स्तौति—

यावतो ग्रसते ग्रासान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्।

तावतो प्रसते प्रत्य दीप्तश्लाष्ट्र्ययोगुडान् ॥ १३३ ॥

यत्संख्याकान्त्रासान्हव्यकव्येष्ववेदविद् भुङ्के तत्संख्याकानेव प्रकृतश्राद्धकर्ता ज्वलित-गुल्ह्यांस्यायुधलोह् पिण्डान्यसते, श्राद्धकतुरेवेदमविद्वहानफलकथनम् । तथा च व्यासः—

ग्रसते यावतः पिन्डान्यस्य वै हविषोऽनृचः । ग्रसते तावतः श्लान्गत्वा वैवस्वतक्षयम् ॥ १३३ ॥ बाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाच्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथाऽपरे ॥ १३४ ॥ केचिदात्मज्ञानपरा ब्राह्मणा भवन्ति, अन्ये प्राजापत्यादितपःप्रधानाः, अपरे तपोऽध्ययन-निरताः, इतरे यागादिपराः ॥ १३४ ॥ ृततः किमत आह—

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः।

हञ्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुष्वीप ॥ १३५ ॥

ज्ञानप्रधानेभ्यः पित्रर्थान्नानि यत्नादातन्यानि, देवान्नानि पुनर्न्यायावस्तार्थशास्त्रानुसा-एण चतुभ्योऽपि ॥ १३९ ॥

अश्रोत्रियो पिता यस्य पुत्रः स्याहेदपारगः।

अश्लोत्रिया वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥ योऽश्लोत्रियपितृकः स्वयं च श्लोत्रियः, यः श्लोत्रियपितृकः स्वयं वा अश्लोत्रियः ॥ १३६ ॥ तयोः कः श्रेष्ट इत्युपन्यस्य विशेषमाह—

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽईति ॥ १३७ ॥

अनयोः पूर्वश्लोकनिर्दिष्टयोर्भध्ये श्लोत्रियपुत्रं स्वयमश्लोत्रियमपि ज्येष्टं जानीयात् । पितृ-विद्यादरपरिमदम् । यः पुनरश्लोत्रियस्य पुत्रः स्वयं च श्लोत्रियः स तद्धीतवेदप्जनार्थं प्जाम-र्हति । वेद एव तद्द्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरिमदम् । तस्माद्वचनभङ्ग्या श्लोत्रियपुत्रः स्वयं च श्लोत्रियः श्लाद्धे मोजयितव्य इत्युक्तम् । न तु श्लोत्रियपुत्रस्य स्वयमश्लोत्रियस्यैवा-भ्यनुज्ञानं, श्लोत्रियायेव देयानीति विरोधात् , एवं च "दूरादेव परीक्षेत" (म. स्मृ. ३।१३०) इति विद्याव्यतिरिक्ताचारादिपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥१३०॥

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद् द्विजम् ॥ १३८॥ श्राद्धे न मित्रं भोजयेत्। धनान्तरस्य मैत्री सम्मादनीया । न शत्रुं न च मित्रं यं जा-नीयात्तं ब्राह्मणं श्राद्धे भोजयेत् ॥ १३८॥

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।

तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ॥ १३६ ॥

मित्रशब्दोऽयं भावप्रधानः । यस्य मैत्रीप्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकं फलं न भवतीति फलाभावकथनपरिमदम् । प्रेत्येति परलोक इत्ययं शब्दान्तरमव्ययमिदं न तु क्त्वान्तम् । तेनासमानकर्तृकत्वे कथं क्त्वेति नाशङ्क्षनीयम् ॥ १३९ ॥ स्वर्गफलं श्राद्धस्य दर्शयितुं पूर्वोक्तफलाभावमेव विशेषेण कथयति—

यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छान्द्रेन मानवः।

स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छाद्धमित्रो द्विजाधमः॥ १४०॥

यो मनुष्यः सङ्गतानि मित्रभावं शास्त्रानिमज्ञतया श्रास्त्रेन कुरुते श्रास्त्रमेव मित्रलाभहेतुः त्वान्मित्रं यस्य स श्रास्तित्रो हिजापसदः स स्वर्गलोकाच्चयवते, तं न प्राप्तोतीत्यर्थः । श्रा- स्वस्यापि स्वर्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः—

आयुः प्रजां घनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च।
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नॄणां पितामहाः" (या. स्मृ. १। २७०)॥१४०॥
सम्भोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥ १४१॥

सा दक्षिणा दानिक्रया सम्भोजनी सह भुज्यते यया सा सम्भोजनी गोधी बहुपुरुषभोज-नात्मका पिशाचधर्मत्वात्पेशाची मन्वादिभिक्षका। सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वाच परलोकफ-ला इह लोक एवास्ते। यथान्था गौरेकस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा ॥१४१॥

यथेरिणे वीजमुप्वा न वप्ता लभते फलम्।

तथाऽनुचे हविद्त्वा न दाता लभते फलम्॥ १४२॥

ईरिंगमृषरदेशो यत्रबीजमुर्धं न प्ररो∉ति तत्र यथा बीजमुप्त्वा कषेको न फर्छ प्राप्नोत्ये -वमविदुषे श्राद्धदानफर्छं दाता न प्राप्नोतीति ॥ १४२ ॥

दातॄन्प्रतिप्रहोतृंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्तिणां दत्त्वा विधिवत्रेत्य चेह च ॥ १४३ ॥

वेदतत्त्वविदे यथाशास्त्रं दत्तमेहिकामुष्मिकफलभागिनो दातॄन्करोति । ृपेहिकं फलं यथा-शास्त्रानुष्टानेन लोके ख्यातिरूपमानुषङ्गिकमिति(१) मेधातिथिगोविन्दराजौ । वयं त्वायुरा-दिकमेवैहिकफलं ब्रूमः, "आयुः प्रजां धनं विद्याम्" (या. स्मृ. १ । २७०) इत्याद्यहिका-मुष्मिकादिफलत्वेनापि श्राद्धस्य याज्ञवलक्यादिक्तिकत्वात् । प्रतिप्रहीतृंश्च श्राद्धलब्धध-नानुष्टितयागादिफलेन परलोके सफलान कुरुते, अन्यायाजितधनानुष्टितयागादेरफलप्रदत्वात् । इह लोके न्यायाजितधनारब्धकृष्यादिफलातिश्रयलाभात्सफलान् कुरुते ॥ १४३ ॥

> कामं श्राडेऽर्चयेन्मित्रं नाभिक्षपमि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४ ॥

वरं विद्वद्बाह्मणाभावे गुणवन्मित्रं भोजयेन्न तु विद्वांसमिप शत्रुम् । यतः शत्रुणा श्राद्धं सुक्तं परलोके निष्फलं भवति । यथोक्तपात्रासम्भवे भित्रप्रतिप्रसवार्थमिदम् ॥ १४४ ॥

"श्रोत्रियायैव देयानि" (म. स्मृ. ३ । १२८) इत्यनेन छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियश-व्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकसुत्त म् , इदानीं त्वधिकफलार्थं मन्त्रबाह्मणात्मककृतस्त्रशास्त्रा-ध्यायिनि श्रोत्रिये दानमाह—

यत्नेन भोजयेच्छाद्धे बह्वृचं वेदपारगम्।

शाखान्तगमधाध्वयुं छन्द्रोगं तु समाप्तिकम् ॥ १४५ ॥

त्रग्वेदिनं मन्त्रवाह्मणात्मकशाखाध्यायिनं यत्नतो भोजयेत्। तयाविधमेव यज्ञवेदिनम्। बदस्य पारं गच्छतीति वेदपारगः। शाखाया अन्तं गच्छतीति शाखान्तगः। समाप्तिरस्या-स्तीति समाप्तिकः। सर्वे रेव शब्दैर्धन्त्रब्राह्मणात्मककृतः नशाखाऽध्येताऽभिहितः॥ १४५॥

तद्गोजनेऽधिकं फलमाह—

पषामन्यतमो यस्य भुक्षीत श्राद्धमर्चितः । पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ॥ १४६ ॥ एषां सम्पूर्णशासाध्यायिनां बह्वचादीनां मध्यादन्यतमो यस्य सम्यक् पूजितः सन् श्राद्धे

⁽१) विदुषे या दक्षिणा दीयते सा दातृन् फलमागिनः कुरुते इति युक्तं, प्रतिग्रहीतारस्तु कतरत् फलं मुक्तते ? यदि ताबददृष्टं, तदयुक्तम् , अनोदितत्वात् प्रतिग्रहस्य दृष्टफललाभेन प्रवृत्तेः । अथ दृष्टं दद्दिवदुषोऽपि दृस्यते। सत्यम् , र शंसेषा ईदृशमेतद्विदुषे दानं यत्प्रतिग्रहीताऽप्यदृष्टफलभाग्मवेत् सत्यपि दृष्टं, कि पुनदांतित । प्रेस्य स्वर्ग इह कीतिर्थथाशास्त्रम्तुतिष्ठतीति जनैः साधु वा दीयते विधिवदित्यनुः वादो ददाति वैव वर्ग्यन्वित ।

सुङ्को तस्य (१)पुत्रादिसप्तपुरुषाणां शाखती अविच्छिन्ना पितॄणां तृप्तिः स्यात् । 'साप्तपौरुर्षाः' इत्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः, तस्य चाकृतिगणत्वात् ॥ १४६ ॥

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हृज्यकज्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं श्रेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

हन्यकन्ययोरुभयोरेव प्रदाने यदसम्बन्धिश्रोत्रियादिभ्यो दीयत इत्ययं मुख्यः कल्य उक्तः । अयं तु मुख्याभावे वक्ष्यमाणोऽनुकल्पो ज्ञातन्यः सर्वदा साधुमिरनुष्टितः ॥ १४७ ॥

मातामहं:मातुलं च स्वस्रीयं श्वयुरं गुरुम्।

दौहित्रं विद्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४= ॥

स्वस्तीयो भागिनेयः, गुरुर्विद्यागुरुराचार्यादिः, विट् दुहिता तस्याः पतिर्विट्पतिजामातः, बन्धुर्मातृष्वस्रपितृष्वस्रपुत्रादिः, एतान्मातामहादीन्दशं मुख्यश्रोत्रियाद्यसम्भवे भोजयेत्॥१४८॥

न ब्राह्मणं परीचेत दैवे कर्मणि धर्मवित्।

पित्रये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४६ ॥

[तेष।मन्ये पङ्क्तिदृष्यास्तथाऽन्ये पङ्क्तिपावनाः ।

अपाङ्केयान्प्रवक्ष्यामि कन्यानहान्द्रिजाधमाव् ॥ २ ॥]

धर्मञ्जो दैवश्राद्धे भोजनार्थं न ब्राह्मणं यततः परीक्षेत । लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ साध्यस्य भाजियतन्यः । पित्रये पुनः कर्मण्युपस्थिते पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षा कर्तन्येति प्रयत्नतः बाब्दस्यार्थः ॥ १४९ ॥

ये स्तेनपतितक्कीबा ये च नास्तिकवृत्तयः।

तान्हव्यकव्ययोर्चिप्राननर्हान्मनुरब्रचीत्॥ १५०॥

स्तेनश्चौरः स च सुवर्णचोराद्द्यः, तस्य पतितशब्देनैव ग्रहणात्। पतितो महापातर्कः, क्षीबो नपुंसकः, नास्तिकवृत्तिनांस्ति परलोक इत्येवं वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य एतान्दैवपितृक्तस्य-योरभयोरेवायोग्यान्मनुरव्रवीदिति । मनुग्रहणं निषेधादरार्थम्, सर्वधर्माणामेव मनु-नोक्तत्वात्॥ १५०॥

जिटलं चानधीयानं दुर्वलं कितवं तथा।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

जिंदिलो ब्रह्मचारी। "मुण्डो वा जिंदिलो वा स्यात्" (म. स्मृ. २। २१९) इत्युक्तब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाज्ञिटिलत्वस्य मुण्डोऽपि निषिध्यते। अनधीयानं वेदाध्ययनरहितं यस्योपनयनमात्रं इतं न वेदादेशः तेनास्वीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनर्कतुरभ्यनुज्ञानार्थोऽयं
निषेधः। अतः "श्रोत्रियायव देयानि" (म. स्मृ. ३। १२८) इति ब्रह्मचारीतरविषयम्।
दुर्बलो दुश्चमां। मेधातिथिस्तु दुर्बालमिति पठित्वा खलतिलोहितकेशो वा दुश्चमां वेत्यर्थत्रयमुक्तवान्। कितवो द्वतकृत्। पूगयाजका बहुयाजकाः। "पूगः क्रमुकवृन्दयोः" (अमरकोषे नानाथं श्लो. २०) इत्यामिधानिकाः। अत एव वसिष्ठः—

यश्चापि बहुयाज्यः स्याद्यश्चोपनयते बहुन्।

इति । तान्श्राद्धे न भोजयेदिति न दैने निषेधः । यत्रोभयत्र निषेधो मनोरिमनतस्तत्र इच्यकच्यग्रहणमुभयत्रेति वा करोति ॥ १५१ ॥

⁽१) सप्तपुरुषाश्च पिण्डभाजस्त्रयः पितृपितामहप्रपिताम् दाः; लेपभाजश्चतुर्थाचास्त्रयश्च, श्वात्मा सप्तम् इत्यन्यत्रोक्ताः । तदाद्द पुत्रादीति । पुत्रोऽत्र श्राद्धकर्ता विविक्षित इति ।

चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिण्स्तथा ।

विपरोन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युईव्यकव्ययोः॥ १५२॥

चिकित्सको भिषक् , देवलः प्रतिमापरिचारकः, वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्म कुवतोऽधं निष्टे

देवकोशोपभोजी च नाम्ना देवलको भवेत।

इति देवलवचनात् । मांसविक्रयिणः सक्नद्रिष, ''सद्यः पतित मांसेन'' (म. स्मृ. १०। ९२) इति लिङ्गात् । विपणेनेति । विपणो विणज्या तथा जीवन्तः । हञ्यकव्ययोस्यि-मिधानाद्देवे पित्रये चैते स्याज्याः॥१९२॥

प्रेच्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः। प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यकाग्निर्वार्धुषिस्तथा॥ १५३॥

भृतिग्रहणपूर्वकं ग्रामाणां राज्ञश्राज्ञाकारि । कुत्सितनखक्रुष्णदन्तः । गुरुप्रतिकृलाचरण-शीलत्यक्तश्रौतस्मार्ताग्निकलोपजीविनश्च हव्यकव्ययोविज्यां इति पूर्वस्यवात्रानुषङ्ग उत्तरत्र एव च ॥ १९३॥

यदमी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः।

ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ १५४॥

यक्ष्मी क्षयरं गी, पशुपालो वृत्त्यर्थतया छागमेषादिपोषकः, परिवेन्त्परिवित्ती वक्ष्यमाण-लक्षणौ, निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

निराक्तांऽमरादीनां स विज्ञेयो निराक्तिः।

ब्रह्मद्विटः ब्राह्मणादीनां द्वेष्टा, गणाभ्यन्तरो गणार्थोपसृष्टसम्बन्धिधनासुपजीवी ॥ १९४ ॥

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च।

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १५५ ॥

कुशीलवो नर्तनवृत्तिः, अवकीणी स्त्रीसम्पर्काद्विलुप्तब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमी यतिश्च, वृषली-पत्तिः सदर्णामपरिणीय कृतगुद्राविवाहः, पौनर्भवः पुनर्भूपुत्रो वक्ष्यमाणः, उपपतिर्थस्य जाया-जारो गृहेऽस्ति ॥ १९९ ॥

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा।

श्रद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुग्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

भृतिर्वेतनं तद्पाही सृतकः सन् योऽध्यापकः स तथा । एवं सृतकाध्यापितः । शृद्धशिष्यो ज्याकरणादौ । गुरुश्च तस्यैव । वाग्दुष्टः परुपभाषी, अभिशस्त इत्यन्ये । कुण्डगोलकौ वक्ष्य माणौ ॥ १५६ ॥

अकारणपरित्यका मातापित्रोर्गुरोस्तथा। ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः॥ १५७॥

मातुः पितुर्गुरूणां च परित्यागकारणं विना त्यक्ता शुश्रूषादेरकर्ता, पतितेश्चाध्ययनकन्या दामादिभिः सम्बन्धः सम्पर्कं गतः । पतितत्वादेवास्य निषेध इति चेत् ? न, संवत्सरात्प्रामिदं भविष्यति, संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५७ ॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविकयी।

समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कृटकारकः ॥ १५८॥

गृहदाहकः, मरणहेतुद्रव्यस्य दाता, कुण्डस्य वदयमाणस्य योऽन्नमश्चाति। प्रदर्शनार्थः त्वारकुण्डस्य गोलकस्यापि ग्रहणम्। अत एव देवलः—

असृते जारजः कुण्डो सृते मर्तिः गोलकः। यस्तयोरत्नमञ्जाति स कुण्डाशीति कथ्यते ॥

सोमलताविकेता, समुद्रे यो विश्वादिना द्वीपान्तरं गच्छति, बन्दी स्तुतिपाठकः, तैलार्थं तिलादिबीजानां पेष्टा, साक्षिवादे कूटन्य मृषावादस्य कर्ता ॥ १५८ ॥

पित्रा विवद्मानश्च कितवो मद्यपस्तथा।

पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविकयी ॥ १५८॥

पित्रा सह शास्त्रायं लौकिके वा वस्तुनि निरथं यो विवदते, कितवो यः स्वयं देवितुमन-भिज्ञः स्वार्थं परान्देवयति, न स्वयं देविता, तत्योक्तत्वात्। न च सभिकः, तस्य चूतवृक्ति-पदेनाभिधास्यमानत्वात्। "केकरः" इति पाठे तियग्दृष्टिः, सुराव्यतिरिक्तमद्यपाता, कुष्टी, अनिर्णीतेऽपि तस्मिन्महापातकादौ जाताभिशापः, छद्यना धर्मकारी, इश्चरसादिविकेता॥१५९॥

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः।

मित्रध्रुग्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथव च ॥ १६० ॥

धनृषि शरांश्च यः करोति, ज्येष्ठायां सोदरभगिन्यामनृदायां यो कनिष्ठा विवाहे दीयते साऽग्रेदिधिष्ट्रस्तस्याः पतिः । तथा च लौगाक्षिः—

ज्येष्टायां यद्यन्दायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता ॥

गोविन्दराजस्तु "श्रातुर्मृ स्य भार्यायाम्" (म. स्म. ३। १७३) इत्यनेनाग्रे दिधिषूपित-रेव वृत्तिवशाद्येपदलोपेन दिधिषूपितिरिति मनुना वक्ष्यते अ इह गृद्धत इत्याह ! मित्रश्रुक् यो मित्रस्यापकारे वर्तते, सूतवृत्तिः समिकः, पुत्रेणाध्यापितः पिता, मुख्येन पुत्राचायत्वा-सम्भवात् ॥ १६० ॥

भ्रामरी गग्डमाली च श्विज्यथो पिशुनस्तथा।

उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१ ॥

अपस्मारी, गण्डमालाख्यव्याध्युनेतः, खेतकुष्टयुक्तः, दुर्जनः, उन्मादवान् , अच्छुः, वेद-निन्दाकरः ॥ १६१ ॥

हस्तिगोऽभ्वोष्ट्रदमको नत्तत्रेर्यश्च जीवति ।

पित्रणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथेव च ॥ १६२ ॥

हस्तिगवास्त्रोष्ट्राणां विनेता, नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशास्त्रमुपळक्ष्यते तेन यो वर्तते, पक्षिणां पञ्जरस्थानां क्रांडाचर्थं विक्रयार्थं वा पोषकः, युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः ॥ १६२ ॥

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः।

गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३॥

प्रवहज्जलानां सेतुभेदादिना देशान्तरनेता, तेषामेवावरणकर्ता। निजगतिप्रतिबन्धकः, गृह-सिन्नवेशोपदेशको वास्तुविद्योपजीवी, दूतो राजप्रामप्रेष्यव्यतिरिक्तोऽपि, बृक्षरोपियता वेतन-ब्रह्मणेन, न तु धर्मार्थी, "पञ्चाम्ररोपी नरकं न याति" इति विधानात ॥ १६३ ॥

श्वकोडी श्येनजीवी च कन्यादृषक एव च।

हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४॥

कीडार्थ शुनः पोषयति, इयेनैजींवति क्रयविक्रयादिनः, कन्यामिगन्ता, हिंसारतः, शुद्रो-पक्छप्तवृत्तिः । "वृषछपुत्रश्च" इति पाठान्तरम् । वृषछा एव केवलाः पुत्रा यस्येत्यर्थः । वि-नायकादिगणयागञ्जत् ॥ १६४ ॥ आचारहोनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवो श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ (६५ ॥

गुर्वतिथिप्रत्युत्थानाद्याचारवर्जितः, क्वीबो धर्मकृत्यादौ निरुत्सादः, नपुंसकस्योक्तत्वात् कित्यं याचनेन परोद्वेजकः, स्वयंकृतया कृष्या यो जीवति, वृत्त्यन्तरेऽपि वा सम्भवत्यस्वयं कृतयाऽपि, श्वीपदी व्याधिना स्थूलचरणः, केनापि निमित्तेन साधूनां निन्दाविषयः ॥ १६५ ॥

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा।

प्रेतनिर्यातकश्चैच वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६ ॥

मेचमहिवजीवनः, परपूर्वा पुनर्भूस्तस्याः पतिः, प्रेतिनिर्हारको धनप्रहणेन, न तु धर्मा-ईम्, "पृतद्वै परसं तपा यत्प्रेतमरण्यं हरन्ति" इत्यवश्यश्रुत्या विहितत्वात् ॥ १६६ ॥

एतान्विगहिताचारानपाङ्केयान्द्रिजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६०॥

एतान्स्तेनादीन्निन्दिताचारान्द्राणादींश्च पूर्वेजन्माजितिनिदितकर्मशेषलब्धकाणादिमा-वान्साधिमः सहैकन्न भोजनाद्यनर्हान्त्राह्मणायसदान् ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञो दैवे पित्रवे च स्यजेत् ॥ १६७ ॥

्रब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । र्रतस्मै हत्यं न दातव्यं नहि भस्मनि हूयते ॥ १६८॥

तृणामियेथा न हिवर्दहनसमर्थो हिविषि प्रक्षिप्ते शाम्यति निष्फलस्तत्र होमः, एवं वेदा-ध्ययनशून्यो ब्राह्मणस्तृणामिसमस्तस्मे देवोद्देशेन त्यक्तं हिविन दातव्यं, यतो भस्मिनि न ह्यते। श्लोत्रियायेव देयानीत्यनेनैवानधीयानस्यापि प्रतिषेधसिद्धौ स्तेनादिवत्पङ्कित्रूषकत्व-ज्ञापनार्थं पुनर्वचनम्।

अन्ये तु दैवेऽनधीयान एव वर्जनीयः, अधीयानस्तु काणादिरिव शारीरदोषयुक्तो प्राह्म इत्येतदर्थं पुनवेचनम् । अत एव वसिष्ठः--

अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्किद्वणैः । अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्किपावन एव सः॥

भारीरैः काणत्वादिभिर्नतु स्वयमुत्पाद्यैः स्तेनत्वादिभिः ॥ १६८॥

अपाङ्कदाने यो दातुर्भवत्यृध्वं फलोदयः।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवद्याम्यशेषतः ॥ १६६ ॥

पङ्किमोजनानहबाह्यणाय देवे हविषि पित्र्ये वा दत्ते दातुर्यो दानादूष्ट्यै फलोदयस्तमग्रे-षमभिघास्यामि ॥ १६९ ॥

अवतैर्यंद् द्विजैर्भुक्तं परिवेच्चादिभिस्तथा।

ब्रुपाङ्केयैर्यद्न्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ १७० ॥

वेदग्रहणार्थं वतरहितैस्तथा परिवेत्रादिभिरन्यैश्चापाङ्क्षेयैः स्तेनादिभिर्यद्भव्यं कव्यं भुक्तं तद्भासि भुक्षते । निष्फलं तच्छाद्धं भवतीत्यर्थः ॥ १७०॥

अप्रसिद्धत्वार्त्पारवेत्रादिलक्षणमाह-

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्रजे स्थिते। परिवेत्ता स विश्रेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः॥ १७१॥

समिहोत्रसब्दोऽयमिशहोत्राद्याधानपरः । यः सहोदरे ज्येष्ठे आतर्यन्देऽनिनके च दारप-रिगर्द शीवस्मार्वान्निहरणं च कुरते स पश्चित्ता ज्येष्ठश्च परिवत्तिभैवति ॥ १७१ ॥ प्रसङ्गात्परिवेदनसम्बन्धिनां पञ्चानामप्यनिष्टं फलमाह—

परिवित्तः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः॥ १७२॥

शरिवित्तिः, परिवेत्ता च, यया च कन्यया परिवेदनं क्रियते, कन्याप्रदाता, याजकश्च तिह्न-वाहहोमकर्वा स पञ्चमो येषां ते सर्वे नरकं व्रजन्ति ॥ १७२ ॥

भ्रातुर्मृतस्य भारायां योऽनुरज्येत कामतः ।

धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिवृपतिः ॥ १७३ ॥

सृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधरंणापि नियुक्तायां भार्यायां सङ्गत्यङ्गडताङ्गतावित्यादिः विधि हित्वा कामेनानुरागं भावयेदाश्लेषचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत स दिधिपूर्यतिर्ज्ञातः च्यः । अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमध्यपाठादस्यापि हत्यकव्यपात्रयोनिषेधः कल्पनीयः॥१७३॥

परदारेषु जायेते झौ सुतौ कुण्डगोलकौ।

पत्यौ जीवति कुएडः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥ १७४ ॥

[उत्पन्नयोरधर्मेण हृज्यकव्ये च नैत्यके ।

यस्तयोरत्रमश्राति स कुएडाशी द्विजः स्मृतः ॥ १० ॥]

परदारेषु कुण्डगोलकाख्यौ द्वौ सुताबुत्पचेते । तत्र जीवत्पतिकायासुत्पन्नः कुण्डो, सृतपः तिकायां च गोलकः ॥ १७४ ॥

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेहच।

दत्तानि हव्यकव्यानि नाद्ययेते प्रदायिनाम् ॥ १७५ ॥

ते परभायायां जाताः कुंग्डाचा दृष्टानुपयोगात्प्राणिन इति व्यपदिष्टाः । प्राणिनौ ब्राह्म-णत्वेऽपि तत्कार्याभावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके चानुषङ्गिककोत्यादिफलाभावादत्तानि ह-व्यक्तव्यानि प्रत्य फलाभावादिह कीर्तेरभावान्नाशयेते नाशपतः, प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यक-व्यानि निष्फलानि कुर्वन्ति ॥ १७५॥

अपाङ्क्यो यावतः पाङ्क्यान्भुझानाननुपश्यति ।

तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति वालिशः ॥ १७६ ॥

सिन्नः सहैकपङ्क्षयां भोजनानर्हः स्तेनादियैत्संख्यान्भोजनार्होन्पश्यति तावत्संख्यानां भो-जनस्य फलं तत्र श्राद्धे दाता न प्राप्नोति, बालिशोऽज्ञः । अतः स्तेनादियैथा न पश्यति तथा कर्तेच्यम् ॥ १७६ ॥

वीदयान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु । पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ १७७॥

अन्धस्य वीक्षणासम्भवाद्वीक्षणयोग्यदेशसंनिहितोऽसौ पाङ्कयानां नवतेर्भोजनफलं नाश-यति, एवं काणः षष्टेः, खेतकुष्ठी शतस्य, पापरोगी रोगराजोपहतः सहस्रस्येत्यन्यादिसन्निधि-निरासार्थं वचनम् । गुरुल्बुसंख्याऽभिधानं चेह संख्योपचये दोषगौरवं तत्र च प्रायश्चित्तगौर-विसित दर्शियतुम् ॥ १७७ ॥

यावतः संस्पृशेदङ्गेब्रीह्मणाञ्जूद्रयाजकः ।

तावतां न भवेदातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ १७=॥

शुद्रस्य यज्ञादावृत्विग्यावत्संख्यान् ब्राह्मणान्स्पृश्चिति "आसनेषूपक्कृतेषु" (म. स्मृ. ३ । २०८) इत्यासनभेद्रय वक्ष्यमाणत्वान्मुख्यस्पर्शासमभवे यावतां श्राद्धभोजिनां पङ्कावुपवि-श्चाति तावतां सम्बन्धि पौर्तिकं फलं श्राद्धोयं दातुनं भवति । तावतां पौर्तिकं फलं बहिवेदि- इानाच यत्फलं तन्न भवति इति (१)मेघातिथिगोविन्दराजौ । अतस्तयेव निन्दया निषिद्धगः गापठितस्यापि शृद्धयाजकस्य भोजनिषेधः कल्प्यते ॥ १७८ ॥

प्रसङ्गः च गुद्रयाजकप्रतिप्रहं निषेषयति लाघवाथेम्, अन्यत्र निषेधकरणे गुद्रयाजकः। स्वोचारणं कर्तव्यं स्यात्।

वेदविचापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिप्रहम्।

विनाशं व्रजति चित्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥ १७६॥

वेद्जोऽपि ब्राह्मणः सूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा शीव्रंशरीरादिना विनाशं गच्छति, सुतरामवेदवित् । अपक्रमृन्मयशरावादिकमिवोदके ॥ १७९ ॥

सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे प्रयशोणितम्।

नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्घुषौ ॥ १८०॥

सोमविक्रयिणे यहत्तं तद् वातुर्भोजनार्थं विष्ठा सम्पद्यते । जन्मान्तरे विष्ठाभोजिनां जातौ जायत इत्यर्थः । एवं पूयशोणितेऽपि व्याख्येयम् । नष्टं नाशभागितया निष्फलं विवक्षितम् । अप्रतिष्ठमनाश्रयतया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्।

भस्मनीव हुतं हब्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥

वाणिजकाय यहत्तं श्राद्धे तम्नेहानुषङ्गिककीत्यीदिफलाय, नापि पारलौकिकफलाय भवति। पुनर्भुपुत्राय यहत्तं तद्धस्महुतहविःसमम् , निष्फलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

इतरेषु त्वपाङ्क्षयेषु यथोहिष्टेष्वसाधुषु ।

मेदोसङ्कांसमजास्थि वदन्त्यन्नं मनोषिणः ॥ १८२ ॥

इतरेम्यो विशेषेणानुक्तफलेभ्यः पङ्किभोजनानहेंभ्यः स्तेनादिभ्यो यथाकीर्तितेभ्यो यहक्त-मन्नं तदातुभोजनार्थं मेदोर्राधरमांसमज्जास्य भवतीति पण्डिता वदन्ति । अत्रापि जन्मान्तरे मेदःशोणितादिभुजां जातिषु जायन्त इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

अपाङ्क्रयोपहता पङ्किः पान्यते यैर्द्विजोत्तमैः।

तानिबोधत कात्स्न्येन द्विजाग्न्यान्पङ्किपावनान् ॥ १८३॥

प्कपङ्गयुपविष्टस्तेनादिदृषिता पङ्किर्यैझिंहाणेः पवित्रीक्रियते तान्पवित्रीकारकान्त्रा ग्रणा-नभेषेण ऋणुत । निषेधादेकपङ्किभोजनासम्भवेऽपि स्तेनादीनां रहस्यकृताज्ञातदोषविषयत्वेन साधकताऽस्य वचनस्य ॥ १८३ ॥

अन्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्किपावनाः ॥ १८४॥

सर्वेषु वेदेषु चतुर्ष्वः यग्रयाः श्रेष्ठाः सम्यागृहीतवेदा ब्राह्मणा पङ्किपावनाः। अत एव यमः पङ्किपावनगणनायां "चतुवद्विदे चैव" इति पठितवान्। तथा प्रकृषेणैवोच्यते वेदार्थ एमि-रिति प्रवचनान्यद्वानि तेष्वप्यग्रयाः षडङ्गविदस्ते च चतुर्वे दिनोऽपि पङ्किपावनाः, "न्यायविच षडङ्गवित्" इति पङ्किपावनमध्ये यमेन पृथक्पठितत्वात्। तथा "छन्दसां शुद्धदशपुरुष" इत्यु-स्नोवचनादशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसम्प्रदायवंशनाः पङ्किपावनाः॥ १८४॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् । ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्टसामग एव च ॥ १८५॥

⁽१) यावतो नाह्यणान् रपृशत्यक्तैः पङ्किगतः अत्राप्यक्षस्य स्पर्शनं न विवक्षितं कि तर्हि पूर्ववतः द्देशस्विकिः। पौर्तिकफ्लं पूर्ते सवं पौर्तिकं बहिबेदिदानाद्यस्तलं तत्पौर्तिकम् ।

त्रिगाचिकेतोऽध्वर्युवेदभागस्तद्वतं च, तद्योगात्युरुपोऽपि त्रिगाचिकेतः। पञ्चाग्निरप्तिहो-त्री । तथा च हारीतः--

> पवनः पावनस्रेता यस्य पञ्चाझयो गृहे । सायम्प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्किपावनः ॥

पवन आवसथ्याग्निः, पावनः सभ्योऽग्निः शीतापनादाद्यर्थं बहुषु देशेष्विप विधीयते । त्रिसुपणी बह्दृचां वेदभागस्तद्वतं च, तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः । षडङ्गानि शिक्षादीनि यो
व्याचष्टे स षडङ्गवित् सर्वप्रवचनेन षडङ्गाध्येतोक्तः । बह्मदेया ब्राह्मविद्याद्वीटा तस्या आत्मसन्तानः पुत्रः । ज्येष्ठसामान्यारण्यके गीयन्ते तेषां गाता । एते पट् 'विद्येशः पङ्किपावनाः
इत्युक्तरश्चोकेन सम्बन्धः ॥ १८५ ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः ॥ १८६॥

अनधीत्यापि वेदाङ्गानि गुरूपदेशाधिगतवेदार्थः, प्रवक्ता वेदार्थस्यैव, ब्रह्मचारीप्रथमाश्रमी, सहस्रद इति देयिवशेषानुपादानेऽपि "गावो वे यज्ञस्य मातरः" इत्यादिविशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्श-नाद्गोसहस्रदाता बहुप्रदो वा। शतायुः शतवर्षवयाः। "श्रोत्रियायैव देयािन" इति नियमात्सिति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात्पङ्किपावनत्वम् ॥ १८६॥

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वी श्राद्धकर्मग्युपस्थिते ।

निमन्त्रयेत ज्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ १८७॥

श्राद्धकर्मणि प्राप्ते श्राद्धाहात्यूर्वदिने तदसम्भवे श्राद्धदिन एवोक्तलक्षणान्त्राह्मणान्स-म्यगतिसत्कृत्य निमन्त्रयेत्। त्रयोऽवरा न्यूना येषां ते त्रयवराः, न तु तावत एवः एकैकस-पीत्युक्तेः॥ १८७॥

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च छुन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥ १८८॥

श्राद्धे निमन्त्रितो ब्राह्मणो निमन्त्रणादारभ्य श्राद्धाहोरात्रं यावन्मेश्रुननिवृत्तिसंयमनि-यमवान्स्यात्। अवश्यकर्तव्यजपादिवर्जं वेदाध्ययनं च न कुर्यात्। श्राद्धकर्ताऽपि तथैव स्यात्॥ १८८॥

निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान्द्रिजान् ।

वायुवचानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८॥

पूर्वनियमविधेरयमनुवादः । यस्मात्तान्त्राह्मणान्निमन्त्रितानदृश्यरूपेण पितरोऽधितिष्ठः नित, प्राणवायुवद् गच्छतोऽनुगच्छन्ति, तथोपविष्टेषु तेषु समीप उपविशन्ति, तस्मान्नियता भवेयुः ॥ १८९ ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः।

कथञ्चिद्प्यतिकामन्पापः सुकरतां वजेत् ॥ १६० ॥

हव्यकव्ये यथाशास्त्रं निमन्त्रितो ब्राह्मणः स्वीकृत्य केनापि प्रकारेण भोजसम्बर्वाणस्तेन पापेन जन्मान्तरे सुकरो भवति ॥ १९० ॥

"नियतात्मा भवेत्सदा" (म. स्मृ. ३।१८८) इत्यनेन मैथुननिषेधे कृतेऽपि वृषलीगमः नस्याधिकदोषज्ञापनायाह—

श्रामन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृष्ट्या सह मोदते । दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ १६१ ॥

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

वृषकी शुद्रा तत्र मूढत्वाच्छ्रा हो निमन्त्रितः सन् यो वृषल्या सार्ध स्त्रीपुंसधमण सुरतादि-ना रमते स दातुर्थत्पापं तत्प्राप्नोति । पापोत्पत्तिमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा दात्यपापे पापं न जायते । न चेदं दातुः प्रायश्चित्तत्या विहितं येनासौ पापान्मुच्यते । (१)मेधातिथिगोवि-न्द्राजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानाद् वृषस्यन्ती चपळ्यति भर्तारमिति योगाश्चयणेन श्राद्धमोत्तुरूढा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतात्रेऽत्याहतुः ॥ १९१ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः।

न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १६२ ॥

क्रोधरहिताः, बहिः शौचं मृद्वारिम्यामन्तःशौचं रागद्वेषादित्यागस्तद्युक्ताः, सर्वेदा स्त्रीसं योगादिशुन्याः, त्यक्तयुद्धाः, दयाद्यष्टगुणयोगो महाभागता तद्वन्तः, अनादिदेवतारूपाः पित-रस्तस्मात्क्रोधादिरहितेन भोक्त्रा कर्त्रां च भवितव्यम् ॥ १९२ ॥

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः।

ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ १६३ ॥

एषां सर्वेषां पितॄणां यस्मादुत्पत्तिर्थे च पितरो यैर्बाक्षणादिभियैनियमैः शास्त्रोक्तकर्मभिरु-पचरणीया भवेयुस्तान्साकल्येन श्र्णुत ॥ १९३ ॥

मनोहेंरिएयगर्भस्य ये मरीच्याद्यः सुताः।

तेवामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः समृताः ॥ १८४ ॥

हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्ये मरीच्यादयः पुत्राः पूर्वमुक्ताः "मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ" (म.स्मृ. ११३५) इत्यादिना तेषासृषीणां सर्वेषां सोमपाऽऽदयः पितृगणाः पुत्रा मन्वादिभिः स्सृताः ॥ १९४ ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः। अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः॥ १८५॥

विराद्मुताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः । अग्निष्वात्तां मरीचेः पुत्रा छोकविख्याता देवानां पितरः ॥ १९९ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरद्साम्।

सुपर्णिकञ्चराणां च स्मृता बहिषदोऽत्रिजाः ॥ १९६ ॥ दैत्यादीनां प्रथमाध्यायोदितभेदानामत्रिषुत्रा बहिषदो नाम पितरः स्मृताः ॥ १९६ ॥

सोमपा नाम विपाणां चत्रियाणां हविर्भुजः।

वैश्यानामाज्यपा नाम ग्रद्धाणां तु सुकालिनः ॥ १६७ ॥ बाह्मणप्रमृतीनां चतुर्णां वर्णानां सोमपाप्रमृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः ॥ १९७ ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः।

्पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्टस्य सुकालिनः ॥ १८८॥

क्वेर्भगोः सोमपाः पुत्राः । हविर्भुज एव हविष्मन्तोऽङ्गिरसः पुत्राः । आज्यपाः पुलस्त्य-सुताः । सुकालिनो वसिष्टसुताः ॥ १९८ ॥

अग्निद्ग्धानग्निद्ग्धान्काव्यान्वर्हिषद्स्तथा । अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत्॥ १९६॥

⁽१) वृष्कीशन्दः सीमात्रोपलक्षणार्थः सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विश्वानात् । अतो ब्राह्मण्यपि वृषल्येव, वृष्यमधी साम्यति मर्तारमिति गौगिकत्वं दर्शयति अतोऽयमर्थः।

अग्निष्वात्ता हुतैस्तृप्ताः सोमपाः स्तृतिभिस्तथा । पिएडैर्वर्हिषदः प्रीताः प्रेतास्तु द्विजभोजने ॥ ११ ॥

अग्नित्रधानिम्धकाव्यवर्हिषद्भिष्वात्तसौम्याख्यान्परान्पितृन्वित्रप्राणामेव जानी-यात्॥ १९९ ॥

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः। तेषामपीह विश्वेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम्॥ २००॥

य एते प्रधानभूताः पितृगणा उक्तास्तेषामगीह जगित पितर एव प्रश्नोत्रा अनन्ता विज्ञेयाः। पुत्रपौत्रमिति "गवास्तप्रभृतीनि च" (पा. सू. २१४।११) इत्येकवज्ञावः। एतः च्छ्लोकसूचिता एव "वरो वरेण्यः" इत्यादयोऽन्येऽपि पितृगणा मार्कण्डेयादिपुराणादिषु श्रूयन्ते॥ २००॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः । देवेभ्यस्तु जगत्सर्वः चरं स्थाएवनुपूर्वशः॥ २०१॥

ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्य उक्तक्रमेग पितरो जाताः, पितृभ्यो देवमानवा जाताः। देवेभ्यश्च जङ्गमस्थावरं जगत्क्रमेण जातम्। तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वातस्विपितृपितामहप्रपितामहाना-मेषां श्राद्धे पूजनीयाः। सोमपाऽऽदयोऽपि पृजिताः सन्तः श्राद्धफलदानाय कल्पन्त इति। प्रकृतश्च पित्रादिश्राद्धस्तुत्यथोऽयं सोमपाऽऽदिपितृगणोपन्यासः। अथवा आवाहनकाले नि-जिप्तादयो बाह्मणादिभिः सोमपाऽऽदिरूपेण ध्येयाः। एवं व्यवस्थाज्ञानमनुष्टानपरता च स्यात्॥२०१॥

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः। वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते॥ २०२॥

एषां पितॄणां रूप्यमयपात्रैः रूप्ययुक्तैर्वा ताम्रादिपात्रैर्जेलमपि श्रद्धया दत्तमक्षयसुखहेतुः सम्पद्यते कि पुनः प्रशस्तपायसादीति ॥ २०२ ॥

देवकार्याद् द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते । दवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं श्रुतम् ॥ २०३ ॥

देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तद्देवकार्यम् । ततः पितृकार्यं द्विजातोनां विशेषेण कर्तव्यमुपद्दिश्यतेः अनेन पितृश्राद्धस्य प्राधान्यं, दैवं तत्राङ्गमित्याह । एतदेव स्पष्टयति—यतो दैवं कर्म पितृह्यस्य पूर्वं सदाष्यायनं परिपृरकं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत्।

रत्तांसि हि विछुम्पन्ति श्राद्धमारत्तवर्जितम् ॥ २०४ ॥

आरक्षो रक्षा तेषां पिंतॄणां रक्षाभृतं दैवं विश्वदेवबाह्मणं पूर्वं निमन्त्रयेत् । यस्माद्रक्षाव-जितं श्राद्धं राक्षसा आच्छिन्दन्ति। ॥ २०४ ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत्।

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिपं नश्यति सान्वयः ॥ २०५॥

यत एवमतः तच्छूद्धं दैवाद्यन्तं दैवे कर्मणि आद्यन्तावारम्भावसाने यस्य तत्तथा। एतेनेद-मुक्तं निमन्त्रणादि सर्व दैवपूर्व, विसर्जनं।तु देवानां शेषे। अत एव देवलः—

यत्तत्र कियते कर्म पैतृके बाह्यगान्प्रति । तत्सर्वे तत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥

न तु तच्छ्राद्धं पित्रुपक्रमावसानं, पित्राद्यन्तं तद्दुतिष्ठन्ससन्तानः शीवं विनश्यति ॥२०२॥

शुचि देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवर्णं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

अस्थ्यङ्गाराद्यनुपहतं देशं निर्जनं च गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणादिगवनतं च प्रयत्नतिः सम्पादयेत्॥ २०६॥

अवकाशेषु चोत्तेषु नदीतीरेषु चैव हि।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति द्त्तेन पितरः सदा ॥ २०७॥

चोक्षाः स्वभावशुचयोऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु नद्यादितीरेषु तथा निर्जनप्रदेशेषु दत्तेन श्राद्धाः दिना सर्वदा पितरस्तुष्यन्ति ॥ २०७ ॥

आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्तु पृथकपृथक्। उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्त। तुपवेशयेत्॥ २०८॥

तत्र च देशे आसनेषु पृथकपृथिनिवस्तेषु सकुशेषु प्रागामिनत्रतबाह्मणानसम्यककृतस्नानाः चमनानुप्रदेशयेत्। अत्र देवब्राह्मणासने कुशद्वयम्, पित्रासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाय एकः कुशे देयः। तदाह देवलः—

"ये चात्र विश्वेदेवानां विप्रतः पूर्वनिमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणामुख्युक्तानि पितॄणामासनानि च । दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥" दक्षिणामुख्युक्तानि दक्षिणाप्राणि । अग्रं काण्डम्लापेक्षया ॥ २०८ ॥

> उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुष्सितान् । गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद् देवपूर्वकम् ॥ २०६ ॥

तान्विप्रानामन्त्रितानासनेपूर्वदेश कुङ्कमादिगन्धमाल्यधूर्पादिभिः स्पृहणीयगन्धेदैवपूर्व-कमर्चयेत्॥ २०९॥

तेषामुद्कमानीय सपवित्रांस्तिलानपि।

अग्नौ कुर्याद् जुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

तेषां ब्राह्मणानामर्वोदकपवित्रतिलान्संमिश्रान्कृत्वा तैर्बाह्मणेः सहानुज्ञातोऽग्रौ वक्ष्यमाणं होमं कुर्यात् । अनुज्ञासामर्थ्याच प्रार्थनाऽपि पूर्वं कर्तव्या । सा च स्वगृह्यानुसारेण करवाणि करिष्य हत्यादिका । अनुज्ञाऽपि ओमित्येवंरूपा कुरुष्वेति वा ॥ २१० ॥

> अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः । हविद्निन विधिवत्पश्चात्सन्तर्पयेत्पितृन् ॥ २११ ॥

अप्रेः सोमयमयोश्च विधिवत्पर्युक्षणादिएवं हिवद्निन प्रीणनमादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना पितृं स्तर्पयेत् । सोमयमयोर्द्वन्द्वनिदंशेऽपि पृथगेव देवतात्वम्, सहादिशब्दप्रयोगाभावात् । यत्र माहित्यं विवक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोतीत्युक्तं प्राक् ॥ २११ ॥

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपाद्येत्। यो ह्याप्रः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते॥ २१२॥

अग्न्यमावे पुनर्शासणहस्त एवोकाहुतित्रयं दद्यात्। यस्माद्य एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वद्विद्विब्राह्मणेदकः। अग्न्यमावश्चानुपनीतस्य सम्भवति। उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणि-ब्रह्मारपूर्व, स्तमार्थस्य वा॥ २१२॥ अक्रोधनान्सुप्रसादान्वद्न्त्येतान्पुरातनान् ।

लोकस्याप्यायने युकाञ्जाद्यदेवान्द्रिजोत्तमान् ॥ २१३ ॥

कोधशून्यान्सुप्रसादान्प्रसन्नमुखान्प्रवाहानादितया पुरातनान् "अग्नौ प्रास्ताहु तिः" (म. स्मृ. ३।७६) इति न्यायेन लोकबृद्धय उद्युक्तान्श्राद्धपात्रभुतान्मन्वादयो वदन्ति । त-स्माद्देवतुल्यत्वाच्छ्राद्धं ब्राह्मणस्य हस्ते दातव्यमिति पूर्वविध्यनुवादः ॥ २१३ ॥

अपसन्यमश्रौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम्।

अपसब्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४ ॥

असौ पर्यक्षणाचङ्गमुक्तं असौकरणहोमानुष्टानक्रममपसन्यं दक्षिणसंस्थं कृत्वा ततोऽपसन्येन दक्षिणहरूतेन पिण्डाधारभूतायां भुन्युदकं क्षिपेत् ॥ २१४ ॥

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात्पिगडान्कृत्वा समाहितः।

औद्केनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥ २१५ ॥

तस्मादग्न्यादिहोमादुद्भृतादन्नादुद्भृतावशिष्टांस्त्रीन्पिण्डान्कृत्वा औदकेनैव विधिना द-क्षिणहस्तेन समाहितोऽनन्यमना दक्षिणामुखस्तेषु दभें ब्विति वक्ष्यमाणत्वादभेंषु दद्यात्॥२१२॥

न्युप्य पिराडांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम्।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याव्लेपभागिनाम् ॥ २१६ ॥

विधिपूर्वकं स्वगृह्योक्तविधिना दमें षु तान्पिन्डान्द्रच्या 'दर्भम्लेषु करावधर्षणम्' इति विष्णुवचनाच तेषु दमें षु मूलदेशे हस्तं निर्लेषं कुर्यात्प्रपितामहपित्रादीनां त्रयाणां लेपभुजां सुप्तये ॥ २१६ ॥

आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरस्न्।

षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवत् ॥ २१७ ॥

अनन्तरमुपस्पृश्योदेङ्मुखो भृत्वा यथाँशक्ति प्राणायामत्रयं कृत्वा "वसन्ताय नमस्तुः भ्यम्" इत्यादिना षड्ऋतून्नमस्कुर्यात् । पितृंश्च "नमो वः पितर" इत्यादिमन्त्रयुक्तम् "अभि-पर्यावृत्त्य" (अ. ४ खं ८) इति गृद्धदर्शनाईक्षिणामुखो नमस्कुर्यात् ॥ २१७ ॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिग्डान्तिके पुनः ।

अवजिञ्रेच्च तान्पिरडान्यथान्युतान्समाहितः।। २१=।।

पिण्डदानातपूर्वं पिण्डाधारदेशदत्तोदकशेषसुद्कपात्रस्थं प्रतिपिण्डसमीपदेशे क्रमेण पुन-रुत्स्कोत्। तांश्च पिण्डान्यथान्युसान्येनैव क्रमेण दत्तांस्तेनैव क्रमेणावजिञ्जेत्। समाहितो-ऽनन्यमनाः॥ २१८॥

> पिगडेभ्यस्त्विष्यकां मात्रां समादायानुपूर्वशः । तेनैव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥

अल्पिकेत्यल्पान्नमात्रा अवयवभागाः पिण्डेषूत्पन्नानल्पभागान्पिण्डक्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणान्भोजनकाले भोजनात्पुर्वं भोजयेत्। विधिवतिपण्डानुष्टानवत्पितरमु-दिक्य यः पिण्डो दत्तहतद्वयवं पितृब्राह्मणं भोजयेत्। एवं पितामहप्रपितामहपिण्डयोरपि॥२१९॥

श्चियमाणे तु पितिर पूर्वेषामेव निर्वपेत्।

विप्रवद्वाऽपि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ २२० ॥

श्चियमाणे जीवति पितिर मृतानां पितामहादित्रयाणां श्राइं क्षेत्रतंत्र्यम् । अथवा पितृ-विप्रस्थाने तमेव स्वपितरं भोजयेत् । पितामहप्रपितामहयोश्च श्राह्मणौ भोजयेत्पण्डद्वयं च दद्यात् ॥ २२० ॥ पिता यस्य निवृत्तः स्याजीवेद्यापि पितामहः।

पितुः स नाम सङ्कीत्र्यं कोर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ २२१ ॥

नामकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्षगार्थम् । पितृजीवनापेक्षोऽयं वाशब्दः । यस्य दुनः पिता ज्ञतः स्यात्पितामहे जीवति स पितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् । गोविन्दराजस्तु "यस्य पितृप्रपितामहो प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहोत्परं द्वाभ्यां द्वादिति विष्णुवचनात्प्र- पितामहतित्पतृभ्यां द्वात्" इति व्याख्यातवान् ॥ २२१ ॥

पितामहो वा तच्छाइं भुक्षीतेत्यब्रवीनमनुः।

कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

यथा जीवत्पिता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहबाद्यणस्थाने भोज्यः । पितृप्रपिता-महयोश्च ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च कुर्यात् । यथा वा जीवता पितामहेन त्वमेव यथारुचि कुर्विति दत्तानुज्ञः स्वरुच्या पितामहं वा भोजयेत् । पितृप्रपितामहयोवां श्राद्धद्रयं कुर्यादिति विष्णुवचनात्पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानां श्राद्धत्रयं कुर्यात् ॥ २२२ ॥

तेवां दत्त्वा तु हस्तेषु सप्वित्रं तिलोदकम्।

तत्पण्डात्रं प्रयच्छेत स्वधैषांमस्त्वित ब्रुवन् ॥ २२३ ॥

"पिण्डेभ्यस्त्विष्यकां मात्राम्" (म. स्म्य. ३।२१९) इति यदुक्तं तस्यायं कालिविधः प्रदेयविधिश्च तेषां बाह्मणानां हस्तेषु सद्भैतिलोदकं दत्त्वा तदिति पूर्वनिर्दिष्टं पिण्डागं पित्रे स्वधाऽस्त्वित्येवमादि ब्रुवन्पित्रादिबाह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण द्यात्॥ २२३॥

पाणिभ्यां तृपसङ्गृह्य स्वयमन्नस्य विधितम्।

विप्रान्तिके पितृन्ध्यायञ्ज्ञानकैरुपनिचिपेत् ॥ २२४ ॥

अन्नस्येति तृतीयार्थे पष्टी। वर्धितं पूर्णं पिठरादिपात्रं स्वयं पाणिभ्यां गृहीत्वा पितॄंश्च चिन्तयत्रसवन्त्यगारादानीय ब्राह्मणानां समीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

उभयोईस्तयोर्मुकं यदत्रमुपनीयते ।

तद्विप्रतुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

उभयोरिति अधिकरणसप्तमीयम् । उभयोः करयोर्मुक्तमस्थितं यदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीः यतं तदसुरा दुष्टबुद्धय आच्छिन्दन्ति तस्मान्नेकहस्तेनानीय परिवेष्टव्यम् ॥ २२५ ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान्पयो दिध घृतं मधु ।

विन्यसेत्प्रयतः पूर्वे भूमावेव समाहितः ॥ २२६॥

गुणान्ध्यञ्जनानि, अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याद् गुणयुक्तान्वा सुपशाकाद्यान्प्रयतः श्रुचिः समा-हितः अनन्यमनाः सम्यक् यथा न विशीयन्ति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेन्न दारु-फरूकादौ ॥ २२६ ॥

भन्यं भोज्यं च विविधं मुलानि च फलानि च । ह्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७॥

भक्ष्यं खरविशदमस्यवहरणायं मोदकादि, मोज्यं पायसादि, नानाप्रकारफलम् ज्ञानि, हृदय-स्य प्रियाणि मांसानि, पानानि सुगन्धीनि मुमावेव विन्यसेदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २२७ ॥

उपनीय तु तत्सर्वे शनकैः सुसमाहितः।

परिवेषयेत प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोद्यन् ॥ २२८॥
प्रतस्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय प्रयतः शुचिरनन्यमनाः क्रमेण परिवेषयेत् । इदं
मधुरमिनुस्कितिकेः माधुर्यादिगुणान्कथयन् ॥ २२८॥

नास्त्रमापातयेज्ञातु न कुप्येन्नानृतं वदेत्। न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतद्बधृनयेत्॥ २२८॥

रोदनकोधसृषाभाषणानि न कुर्यात्। पारेन चार्चं न स्पृशेत्। न चोत्किप्योत्किप्याननं पात्रे क्षिवेत्। पुरुषार्थतया प्रतिषिद्धभोरिव कोधानृतयोः श्राद्धाङ्गत्वज्ञापनायोऽयं (नपेघः॥२२९॥

अस्रं गमयति प्रेतान्कोपोऽरीननृतं शुनः।

पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुण्कृतीनवधूननम् ॥ २३० ॥

अश्च क्रियमाणं प्रेतान्भृतवेषान्श्राद्धान्नानि प्राप्यति, न पितृणासुपद्दारकं भवति । क्रोधः शत्रून्, सृषावादः कुक्कुरान्, पादस्पर्शोऽन्नश्य राक्षतान्, अवधूननं पापकारिणः। तस्मान्न रोदनादि कुर्यात्॥ २३०॥

यद्यद्रोचेत विष्रेभ्यस्तत्तद्द्याद्मत्सरः।

बह्योद्याश्च कथाः कुर्यातिष्तृगामेतदीप्सितम् ॥ २३१॥

यद्यद्विप्राणामीप्सितमञ्ज्ञञ्ञादि तत्तर्मतसरो द्यात्। परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात्। यतः पितृणामेतदंपक्षितम् ॥ २३१ ॥

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्रये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ २३२ ॥

स्वाध्यायं वेदं, मानवादीनि धर्मशास्त्राणि, आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरणादीनि, इतिहा-सान्महाभारतादीन्, पुराणानि ब्रह्मपुराणादीनि, खिळानि श्रीस्कशिवसङ्कृष्यादीनि श्रास् ब्राह्मणान्श्रावयेत् ॥ २३२ ॥

हर्षयेद् ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच रानैः रानैः। अज्ञाद्येनासकृष्ट्येतान्गुर्गेश्च परिचोद्येत्॥ २३३॥

स्वयं हृष्टो भूत्वा प्रियवचनादिभित्रीह्मणान्परितोषयेत्। अन्नं चात्वरया भोजयेत्। मिष्टाज्ञैः पायसादिभिः "पायसमिदं स्वादु, मोदकोऽयं हृद्यो गृह्यताम्" इत्यादिगुणाभि-

धानै: पुनर्वाह्मणान्प्रस्येत्॥ २३३॥

वतस्यमपि दोहिनं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्।

कुतपं चासने द्यात्तिलैश्च विकिरेन्द्रहीम् ॥ २६४ ॥

ब्रह्मचारिणमि दौहित्रं श्राद्धे प्रयत्नतो भोजयेत्। अपिशब्दादब्रह्मचारिणपि । आतु-कल्पिकसध्यपिठतस्यापि ब्रह्मचारिणो यत्नवचनाच्छ्रेष्ठत्वं कथयति । नेपालकम्बलं चासने द्यात् दौहित्रमन्तरेणापि । तिलांश्च श्राद्धभूमौ विकिरेत् ॥ २३४ ॥

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमकोधमत्वराम् ॥ २३५ ॥

पूर्वोक्तान्येव त्रीणि दौहित्रादीनि श्राख्डे पवित्राणीति ज्ञाण्यन्ते । त्रीणि च शौचादीनि प्रशंसन्ति ॥ २३९ ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद् भुक्षीरंस्ते च वाग्यताः।

न च द्विजातयो ब्रयुर्वात्रा पृष्टा हिवर्गुणान् ॥ २३६ ॥

उष्णमेवात्युष्णं यस्योष्णस्यान्नादेभीजनमुचितं तदुष्णं दद्यान्न तु फलाद्यपि । अत एव

शहुः— "उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत्। अन्यत्र फलमुलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः"॥ संयतवाचश्च ब्राह्मणा अश्नीयुः । किमिदं स्वाद्वस्वादु वेति दात्राऽन्नादिगुणान् पृष्टा वक्रा-द्यभिनयेनापि न ब्र्युः, वाग्यतस्यात्रैव विधानात् ॥ २३६ ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावद्श्नन्ति वाग्यताः ।

पितरस्तावद्श्नन्ति यावन्नोक्ता हिवर्गुणाः ॥ २३७॥

यावदन्ने उष्णता भवति, यावच मौनिनो भुञ्जते, यावच हविगुणा नोच्यन्ते तावत्पित-रोऽश्नन्तीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा ॥ २३७॥

यद्वेष्टितशिरा भुङ्के यद् भुङ्के द्विणामुखः।

सोपानत्कश्च यद् भुङ्के तहै रक्षांसि भुअते ॥ २३८॥

वस्त्रादिवेष्टितशिरा यदनं भुद्धे, तथा दक्षिणामुखः, सपादुकश्च, तद्राक्षसा भुञ्जते न पितः रः। तस्मादेवंरूपं न कर्तव्यम् ॥ २३८॥

चाएडालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च।

रजस्वला च षगढश्च नेहोरन्नश्नतो द्विजान् ॥ २३८ ॥

चाण्डालग्राम्यस्करकुक्कुटकुक्कुरोदक्यानपुंसको यथा ब्राह्मणान्मोजनकाले न पश्येयुस्त-था कार्यम् ॥ २३९॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीच्यते ।

दैवे कर्मणि पिज्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥ २४० ॥

यस्माद्धोमेऽशिहोत्रादौ, प्रदाने गोहिरण्यादौ, भोज्ये स्वाभ्युदयार्थं ब्राह्मणभोजने, दैवे हविषि दर्भपौर्णमासादौ, पित्रये श्राद्धादौ, यदेभिवींक्ष्यते क्रियमाणं कर्म तद्यदर्थं क्रियते तन्न साध्यति॥ २४०॥

घाणेन स्करो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः।

भ्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः॥ २४१॥

स्करस्तदब्रादेगेन्धं श्रात्वा कर्म निष्फलं करोति तस्मादब्रश्राणयोग्यदेशा क्रिरसनीयः। क्रुक्टः पक्षवातेन सोऽपि पक्षपवनयोग्यदेशादपगमनीयः। श्राद्धदर्शनेन श्रुनोऽब्रादिदर्शनं निषद्धमपि दोपस्यस्त्वज्ञापनार्थं पुनरभिहितम्। अथवा दृष्टिनिपातेनेति श्राद्धकर्तृभोकतृणां दृष्टिनिपातविषयत्वेन। अवरवर्णः शृद्धस्तस्माज्जातोऽवरवर्णजः शृद्ध एव। असावब्रादिस्पर्शेन द्विजातिश्राद्धं निष्फलयति॥ २४१॥

खओं वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्।

हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

यदि गतिविकलः काणो वा दातुर्दासः शृद्धस्तस्यैव प्रेष्यत्वविधानात् । अपिशब्दादन्यो-ऽपि शृद्धो न्यूनाधिकाङ्गुल्यादिर्वा स्यात्तदा तमपि ततः श्राद्धदेशादपसारयेत् ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम्।

ब्राह्मणैरभ्यनुकातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

बाह्मणमतिथिरूपम् अन्यं वा भक्षणशीलं भोजनार्थं तत्कालोपस्थितं श्राद्धपात्रवाह्मणेर-नुजातो यथाशक्तयन्नमोजनेन भिक्षादानेन चाह्येत् ॥ २४३ ॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाब्य वारिणा।

समुत्सजेद् भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि॥ २४४॥

वर्णसन्दः प्रकारवाची । सर्वप्रकारकमञ्चादिकं व्यञ्जनादिभिरेकीकृत्योदकेनाष्ठावयित्वा

इतमोजनानां ब्राह्मणानां पुरतो भूमौ "दुर्मेषु विकिरश्च यः" (म. स्मृ. ३।२४५) इति वक्ष्य-भाणत्वादुर्भोपरि निक्षिपेत्त्यजेत्॥ २४४॥

> असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोपिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्याहर्भेषु विकिरश्च यः ॥ २४५ ॥

"नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः" (म. स्मृ. ११३९) इति निषेघात्संस्कारानहेबालानां तथा कुलक्षीणामदृष्टदोशाणां ये त्यक्तारस्तेषां पात्रस्थमुच्छिटं दर्भेषु च यो विकिरः स भागः स्यात्। अन्ये तु त्यागिनामिति गुर्वादित्यागिनां, कुलयोषितामिति स्वातन्त्रपेण तु कुलयोषितामनुदकन्यानामिति न्याचक्षते। गोविन्दराजस्तु त्यागिनां कुलयोपितामिति न्यान्यान्योपक्रमादिदं विशेषाभिधानं "संस्कृतं भक्षाः" (पा० सू० ४।२।१६) इतिबत्। ततः स्वकृत् हं त्यक्त्वा गतानां कुलक्षीणामित्याह ॥ २४९॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्यस्यादाठस्य च । दासवर्गस्य तिपत्रये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

उच्छिष्टं यद् भूमिगतं, तदाससमूहस्यावकस्यानलसस्याकुटिलस्य च पित्रवे श्रादकर्मणि भागधेयं सन्वादयो वदन्ति॥ २४६॥

> आसपिगडिकियाकर्म दिजातेः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छाद्धं पिगडमेकं तु निर्वपेत् ॥ २४७ ॥

मर्यादायामाङ् नाभिविधौ । सपिण्डीकरणश्राद्धपर्यन्तमचिरमृतस्य द्विजातेश्च वैश्वदेवबा-ह्यणमोजनरहितं श्राद्धार्थमन्नं ब्राह्मणं भोजयेत् , एकं च पिण्डं दद्यात् । अस्य च श्राद्धा-नुष्टानम्—

"एको दिष्टं दैवहीनमेकाघँकपवित्रकम् । आवाहनामौकरणरहितं ह्यपसन्यवत्" ॥ (या. स्मृ. १ २५१) इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्ववगन्तन्यम् ॥ २४७ ॥

सहिपण्डिकयायां तु कृतायामस्य धर्मतः।

अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८ ॥

अस्येति यस्येद्मेकोहिष्टं विहितं तस्य धर्मतः स्वगृद्धादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते अन्येवावृता उक्तामावास्याश्राद्धेतिकर्तव्यतया पिण्डिनविषणं पार्वणविधिना श्राद्धं पुत्रैः सर्वत्र मृताहादौ कर्तव्यम् ।

नन्वनयैवावृतेत्यनेन प्रकृतमेकोद्दिष्टमेव हि किमिति न परास्वस्यते । उच्यते— तर्हि सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणे कृते पुनरनयैवावृतेति भेदनिदेशो स्यात् । ततोऽमावास्येतिकर्तव्यतेव प्रतीयते ॥ २४८ ॥

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति !

स मूढो नरकं याति कालस्त्रमवाक्शिराः ॥ २४६ ॥

आश्रितशृदायोचिछष्टदानप्रसक्तावयं निषेधः । श्राद्धभोजनोचिछष्टं यः शृदाय ददाति स मूर्छः कालसूत्रं नाम नरकमघोमुखं गच्छति ॥ २४९ ॥

श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं तद्हर्योऽधिगच्छति ।

तस्याः पुरीषे तन्मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५०॥

वृषकी शब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः । निरुक्तं च "कुर्वन्ति वृषस्यन्ती चपलयति भतीरमिति वृषकी ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषकी"इति । श्राद्धं भुक्त्वा तरहोरात्रे यः स्त्रीसम्प्रयोगं इरोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मासं शेरत इति निवृत्त्यर्था निन्दा ॥ २५० ॥ पृष्टा स्वदितमित्येचं तृप्तानाचामयेत्ततः । आचान्तांश्चानुजानीयादभि भो रम्यतामिति॥ २५१ ॥

वृक्षान्त्राह्मणान्बुध्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा तेषामाचमनं कारयेत्। कृताचमनांश्च भो इति सम्बोध्याभिरम्यतामिति ब्र्यात्। अभित इति पाठे अभित उभयत इह वा स्वगृहे वास्यतामित्यर्थः॥ २५१॥

स्वधाऽस्त्वित्येव तं ब्र्युर्ब्राह्मणास्तद्नन्तरम् । स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२॥

अनुज्ञानानन्तरं ब्राह्मणाः श्राद्धकर्तारं स्वधाऽस्तु इति ब्र्युः। यस्मातसर्वेषु श्राद्धतपणाः दिपितृकर्मसु स्वधाशब्दोचारणं प्रकृष्टा आशीः॥ २५२॥

तता भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेद्येत्।

यथा ब्र्युस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः॥ २५३॥

स्वधाशब्दोचारणानन्तरं कृतभोजनानां ब्राह्मणानां शेषमन्नमण्यस्तीत्यवशिष्टमन्नं निवे-द्येत्। तैब्रीह्मणैरिद्मनेनान्नेन क्रियतामित्यनुज्ञातो यथा ते ब्र्युस्तथाऽन्नशेषविनियोगं कुर्यात्॥ २९३॥

इदानीं प्रसङ्गाच्छ्राद्धान्तरेषु विशेषविधिमाह—

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् । सम्पन्नमित्यभ्युद्ये दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥

पित्रये निर्पेक्षिवित्मातृदेवताक एकोहिष्टश्राद्धे तृप्तिप्रश्नार्थं स्वदितसिति वाच्यम् । तथा च गोभिलसाङ्ख्यायनौ—"स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः" । (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु श्रा-द्धकालागतेनान्येनापि स्वदितमित्येव कर्तव्यमिति व्याचश्रतुः ।

श्राद्धे स्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित्।

नानुरुद्धमिदं विद्वद्वृद्धैर्न श्रद्धीमहि॥

गोष्टे गोष्टीश्राद्धे सुश्रुतमिति वाच्यम् । "गोष्ट्यां गुद्ध्यर्थमष्टमम्" इति द्वादशिवध्या-द्वगणनायां गोष्टीश्राद्धमपि विश्वामित्रेण पठितम् । अम्युद्ये वृद्धिश्राद्धे सम्पन्नमिति वा-च्यम् । दैवे देवतोद्देशेन श्राद्धे रुचितमिति वचनीयम् । दैवश्राद्धं तु भविष्यपुरागोक्तम्—

देवानुहिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥ २५४ ॥

अपराह्वस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः। सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाप्रयाः श्राद्धकर्मसु सम्पदः॥ २५५॥

अमावस्याश्राद्धस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयोऽयमपराह्मकालः, "प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" इत्या-दिना वृद्धिश्राद्धादौ स्मृत्यन्तरे प्रातःकालादिविधानात्। विष्टराद्यर्था दर्भाः, गोमयादिना श्राद्धदेशसंशोधनं, तिलाश्र विकिरणाद्यर्थाः, सृष्टिरकार्पण्येनाञ्चादिविसर्गः, सृष्टिरचादेश्च सं-स्कारविश्वेषः, पङ्किपावनादयश्च ब्राह्मणाः, एताः श्राद्धे सम्पत्तय इत्यभिधानादङ्गान्तरावेश्चे प्रकृष्टरवमेषां बोधितम् ॥ २५६॥

⁽१) अन्येनापि तत्काल्येचितोपस्थितेनैवमेभिः शब्दैः मोद्यितव्यः। अन्यस्त्वाह—अनुज्ञापनमेतैः

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्वो हविष्याणि च सर्वशः । पवित्रं यच पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥ २५६ ॥

पवित्रं मन्त्राः, पूर्वोद्धः कालः, इविष्याणि मुन्यन्नादीनि सर्वाणि च, यच पवित्रं पावनं वास्तुसम्पादनादि पूर्वेमुन्तम् , एताश्च देवार्थस्य कर्मणः समृद्धयः । हव्यशब्दो देवकर्मीपल-क्षणार्थः ॥ २५६ ॥

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यचानुपस्कृतम्।

अज्ञारलवर्षं चैव प्रहत्या हविरुच्यते ॥ २५७ ॥

मुनेवांनप्रस्थस्यान्नानि नीवारादीनि, पयः क्षीरं, सोमङतारसः, अनुप्रस्तरविहतं दृष्टि-गन्धादिरहितं मांसम् , अक्षारङ्यणसङ्खिमङवणं सैन्धवादि, एतत्स्यभावतो हविमन्यादि-मिरभिधीयते ॥ २५७॥

विख्ज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वान्यतः शुचिः।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितृन् ॥ २५८॥

तान्त्राह्मणान्विसुज्यानन्यमनाः मौनी पवित्रो दक्षिणां दिशं वीक्षमाण एतान्वक्ष्यमाणा-नभिल्णितानर्थान्पितृन्प्रार्थयेत् ॥ २५८ ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्तितरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्भहु देयं च नोऽस्त्वित ॥ २५६॥
[अत्रं च नो बहुभवेदितर्थांश्च लभेमिह ।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥ १२॥
श्राद्धभुक् पुनरश्चाति तदहर्यो द्विजाधमः ।
प्रयाति श्रुक्ररीं योनि कृमिर्वा नात्र संशयः॥ १३॥

अस्मत्कुले दातारः पुरुषा वर्धन्ताम् । वेदाश्चाध्ययनाध्यापनतद्रथंबोधतद्रथयागाद्यनुष्ठानै-वृद्धिमाप्नुवन्तु । पुत्रपौत्रादिकं च वर्धताम् । वेदार्थश्रद्धा चास्मत्कुले न व्यपैतु । दातव्यं च धनादिकं बहु भवतु ॥ २९९ ॥

एवं निर्वपणं ऋत्वा पिगडांस्तांस्तदनन्तरम्।

गां विप्रमजमिन वा प्राश्येदप्सु वा चिपेत्॥ २६० ॥

एवमुक्तप्रकारेण पिण्डानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचनानन्तरं तान्पिण्डान् गां बाह्मणं छागं वा भोजयेत्, अशो जले वा क्षिपेत् ॥ २६०॥

पिएडनिर्वपणं केचित्परस्तादेव कुर्वते।

वयोभिः खाद्यन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ २६१ ॥

पिण्डप्रदाकं केचिदाचार्या ब्राह्मणभोजनानन्तरं कुर्वते, अन्ये पक्षिभिः पिण्डान्खाद-यन्ति । इयं पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरग्न्युद्कप्रक्षेपयोर्वेकल्पिकीति दशैयितुमुक्तयोरप्यः भिधानम् ॥ २६१ ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा।

मध्यमं तु ततः पिएडमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥

धर्मार्थकामेषु मनोवाक्कायकर्मिभः पतिरेव मया परिचरणीय इति वर्तं यस्याः सा पति-व्रता, धर्मपर्का सवर्णा प्रथमोढा श्राद्धिकयाणां श्रद्धाशालिनी पुत्रार्थिनी तेषां पिण्डानां म-ध्यमं पितामहपिण्डं भक्षयेत्सम्यक् "आधत्त पितरो गर्भम्" इत्यादिगृद्धोक्तमन्त्रेण ॥ २६२ ॥ यद्यद्दाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धासमन्वितः । तत्तत्पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥ २७५ ॥

यद्यदिति वीप्सायाम् । सर्वमन्नमप्रतिषिद्धं यथाशास्त्रं सम्यपूर्वं श्रद्धायुक्तः वितृभयो दहाति सद्मन्तकं सर्वकालमक्षयमनपचितं परलोके वितृतृप्तये भवति । अतस्तत्फलार्थिना श्रद्धः या देयमिति विधीयते ॥ २७५ ॥

कृष्णपत्ते दशस्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥ २७६ ॥

कृष्णपक्षे दशमीमारम्य चतुर्दर्शी त्यक्त्वा श्राद्धे यथा तिथयः श्रेष्ठा महाफङा न तथैत-दन्याः प्रतिपदादयः॥ २७६ ॥

युक्षु कुर्वन्दिनक्षेषु सर्वान्कामान्समर्गुते ।

अयुक्षु तु पितृन्सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ २७७ ॥

दिनशब्दोऽत्र तिथिपरः । युश्च युग्मासु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु भरणीः-रोहिण्यादिषु श्रादं कुर्वन्सर्वाभिलिषतान्प्राप्नोति। अयुग्मासु तिथिषु प्रतिपत्तृतीयाप्रभृतिषु, अयुग्मेषु च नक्षत्रेष्विभीकृत्तिकादिषु श्राद्धेन पितृन्पूजयन्पुत्रादिसन्तति लभते । पुष्कलां धनविद्यापरिपुष्टाम् ॥ २७०॥

यथा चैवापरः पत्तः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्वादपराह्वो विशिष्यते ॥ २७८॥

चैत्रसिताचा मासा इति ज्योतिःशास्त्रविधानाच्छुक्कपक्षोपक्रमत्वान्मासानां अपरः पक्षः इष्णपक्षः स यथा शुक्रपक्षात् श्राद्धस्य सम्बन्धी विशिष्टफल्डो भवति, एवं पूर्वार्धदिवसादुः त्तरार्धदिवसः प्रकृष्टफलः । 'विशिष्ये'त इति वचनात्पुर्वोद्धेऽपि श्राद्धकर्तव्यतां बोधयति ।

नतु गुक्रपक्षादतुक्तोत्कर्षस्यापरपक्षस्य कथं दृष्टान्तता, प्रसिद्धो हि दृष्टान्तो भवति ? उच्यते—

"कृष्णपक्षे दशम्यादौ" (म.स्म.३-२७६) इत्यत्रैव विशिष्टविधावुत्कर्षाभिधानात् ॥२७८॥ प्राचीनावीतिना सम्यगपसन्यमतिन्द्रणा ।

पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ २७८॥

दक्षिणांसिस्यतयज्ञोपवीतेनानलसेन दर्भहस्तेन अपसम्यं पितृतीथंन यथाशास्त्रं सर्वं पितृ-सम्बन्धि कर्म आनिधनादासमाप्तेः कर्तव्यम् । आनिधनाद्यावज्जीवमिति(१) मेधातिथिगो-विन्दराजौ ॥ २७९ ॥

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वात राक्षसी कीर्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥ २८० ॥
कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं स्वरूपां लभते प्रजाम् ।
कन्यकाश्च द्वितीयायां, तृतीयायां तु वाजिनः ॥ १६ ॥
पश्चन् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु, पश्चम्यां शोभनान्सुतान् ।
पश्चम् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु, पश्चम्यां होभनान्सुतान् ।
पश्चमं दूतमवाप्तोति, सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥ १७ ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदो नरः ।
नवम्यां वै चकशकान् , दशम्यां द्विखुरान्बहृन् ॥ १८ ॥

⁽१) मानिधनाए मामरणायावज्ञीविकोऽयं विधिरिस्पर्यः।

पकादश्यां तथा रौष्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् । द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुष्यमेव च ॥१९॥ द्वातिश्रेष्ठयं त्रयोदश्यां, चतुर्दश्यां तु कुप्रजाः । प्रीयन्ते पितरऽश्चास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥ २०॥ पक्षाद्यादिषु निर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् । श्राद्धदः पश्चदश्यां च सर्वान्कामान्समश्चते ॥ २१॥]

रात्रौ श्राइं न कतंत्र्यम् । यस्माच्छाद्धविनाशनगुणयोगाद्राक्षसी मन्वादिनिरसौ कथि-ता । सन्ध्ययोश्च न कुर्यात् । आदित्ये चाचिरोदिते अचिरोदितादित्यकालश्चापेक्षायां त्रितु-हृतः प्रातःकालो प्राद्यः । यथोक्तं विष्णुपुराणे—

रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहुतं गते रवौ ।

प्रातस्ततः स्मृतः कालो मागः सोऽह्नस्तु पञ्चमः॥

अपराह्मस्य श्राद्धाङ्गतया विधानात्कथमयमप्रसक्तप्रतिषेध इति चेत्? नायं प्रतिपेधः, स हि रागप्राप्तस्य वा स्याद्धिधिप्राप्तस्य वा? नाद्यः, नात्र रागतो नित्यस्य दर्शश्राद्धस्य प्राप्तत्वाद्धिधिप्राप्तस्य निषेधे षोडशिष्रहणाष्र्रःणविद्धकल्पः स्यात्। तस्मात्पर्युदासोऽयम् । रात्र्यादिपर्युदस्तेतरकाले श्राद्धं कुर्यत्, अनुयाजेतरयज्ञतिषु ''ये यज्ञामहे" इति मन्त्रवत् । अत्र एवोक्तम्—

यथा श्राद्धस्य पुर्वाह्वादपराह्वो विशिष्यते (म. स्मृ. ३-२७८) इति ॥ २८० ॥ अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्तत्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१ ॥

"कुर्यान्मासानुमासिकम्" (म. स्मृ. ३-१२२) इति प्रतिमासं श्राद्धं विहितं, तदस-म्भवे विधिरयं चतुर्भिर्मासैर्कतुरेकः एकस्तु ऋतुः संवत्सर इतीमं पश्चमाश्रित्योच्यते । अने-नोक्तविधानेन सम्वत्सरमध्ये श्रीन्वारान्हेमन्तप्रीष्मवर्षासु श्राद्धं कतें व्यम् । तच्च समयाचा-रात्कुम्भवृषकन्यास्थेके । पञ्चमहायज्ञान्तर्गतं च "एकमण्याशयेद्विष्रम्" (म. स्मृ. ३-८३) इत्यनेन विहितं प्रत्यहं तु कुर्योदिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थम् ॥ २८१॥

न पैतृयज्ञियो होमो लोकिकेऽम्रौ विधीयते।

न दशैंन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्धिजन्मनः ॥ २८२ ॥

"अग्नेः सोमयमाभ्यां च" (म. स्मृ. ३-२११) इत्यनेन विहितिपितृयज्ञाङ्गभूतो होमो न लौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्ताग्नौ शाखेण विधीयते । तस्मान्न लौकिकाग्नावग्नौकरणहोमः कर्तव्यः । निरिप्तना तु "अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ" (म. स्मृ. ३-२१२) इत्यिभधाना-द्विप्रपाण्यादौ करणीयः। आहिताग्नेद्विजस्य नामावास्याव्यतिरेकेण कृष्णपक्षे दशम्यादौ श्राद्धं विधीयते । मृताहश्राद्धं तु नियतत्वात्कृष्णपक्षेऽपि तिथ्यन्तरे न निषिध्यते ॥ २८२ ॥

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञकियाफलम् ॥ २-३ ॥

पाञ्चयज्ञिकश्राद्धासम्भने विधिरयम् । यत्र स्नानानन्तरमुद्कतपैणं द्विजः करोति तेनैव सर्व नित्यश्राद्धफलं प्राप्नोति । द्विजोत्तमपदं द्विजपरम् ॥ २८३ ॥

वस्नवदन्ति तु पितृनुद्रांश्चैव पितामहान् । प्रपितामहांस्तथादित्याञ्जूतिरेषा सनातनी ॥ २८४ ॥

यस्मात्पित्रादयो वस्वादय इत्येषामनादिभुता श्रुतिरस्ति । अतः पितॄन्वस्वाख्यदेवान्यि-

तामद्दान् रुद्रान्प्रिपतामहानादित्यान्मन्वाद्यो वदन्ति । ततश्च सिद्धबोधनवैयर्थ्याच्छ्राद्धे पि. त्राद्यो बस्वादिरूपेण ध्येया इति विधिः कल्प्यते । अत एव पैठीनसिः—"य एवं विद्वान्तिः तृन्यजते वसवो रुद्दा आदित्याश्चास्य प्रीता भवन्ति" । (१) मेघा विधिगोविन्दराजौ तु "पितृहे । पान्नास्तिक्याद्वा यः पितृकर्मणि न प्रवर्तते तं प्रत्येतत्प्रवर्तनार्थं देवतात्वाध्यारोपेण पितॄणां स्तुतिवचनम् ॥ २८४ ॥

विवसाशी भवेत्रित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः ।

विचसो भुक्तरोषं तु यज्ञरोषं तथाऽमृतम् ॥ २८५ ॥

सर्वदा विवसमोजनः स्यात्सवदा चामृतभोजनो भवेत्। विवसामृतपदयोरप्रसिद्धत्वाद्यँ व्याकुरुते विप्रादिभुक्तभेषं विवस उच्यते, दर्शपौर्णमासादियज्ञशिष्टं पुरोडाशाद्यमृतम्। सा-मान्याभिधानेऽपि प्रकृतत्वाच्छाढे विप्रभुक्तभेषभोजनार्थोऽयं विधिः। अत एव—

मुझीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम् ।

इति स्मृत्यन्तरम् । अतिथ्यादिविशेषभोजनं तु "अवशिष्टं तु दम्पती" (म. स्मृ. ३-११६) इत्यनेनैव विहितम् । तस्यैव यज्ञशेषतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थं पुनर्वचनमिति तु गोविन्दरा जन्याख्यानमनुष्ठानविशेषानहमप्राकरणिकं च ॥ २८५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयिककम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥

इदं पञ्चयज्ञभवमनुष्ठानं सर्वं युष्माकमुक्तम् । पार्वणश्राद्धव्यवहितैरिष पञ्चयज्ञैरुपसंहार-स्तेषामभ्यिद्दितत्वज्ञापनार्थः । मङ्गलार्थे इति तु (२)मेधातिथिगोविन्दराजौ । इदानीं द्वि-जानां मुख्यो बाह्मणस्तस्य वृत्तानामृतादीनामनुष्ठानं श्रूयतामिति वक्ष्यमाणाध्यादैकदेशो-पन्यासः ॥ २८६ ॥ क्षे. २१ ॥

इति श्रीकुल्दक्रमदृक्तायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पानन्तरं "वृत्तीनां लक्षणं चैव" (म. स्मृ. १-११३) इति वृत्तिषु व्यक्ततया प्रतिज्ञातासु वृत्त्यधीनत्वाद्वाईस्थ्यस्यानन्तरं वक्तव्यासु ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गाईस्थ्यं तत्रैव वक्ष्यमाणा वृत्तय इति दर्शयितुं गाईस्थ्यकालं चात्र वदति—

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽद्यं गुरौ द्विजः। द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्।। १।।

चतुर्थमायुषो भागमाद्यमित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम्, अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थमागस्य दुर्ज्ञोनत्वात् । न च "शतायुर्वे पुरुषः" इति श्रुतेः पञ्चविश्वतिवर्षपरत्वम्, षट् त्रिशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यमित्यादिविरोधात् तस्मात् आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उक्तब्रह्मः
चर्यकालं जन्मापेक्षाचं यथाशकि गुरुकुले स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं गृहस्थाश्रममनुविष्ठेत् । "गृहस्थस्तु यदा पत्रयेत्" (म. स्मृ. ६-२) इत्यिनयतत्वाद् द्वितीयमायुषो भागमित्यिप गाहस्थ्यकालपरमेव ॥ १॥

⁽१) पितृद्वेषादप्रवर्तमानस्य प्रवृत्त्यर्थमिदम्।

⁽२) पूर्व हि न्यमहितस्य पाञ्चयश्चिकमिति महायज्ञविषेरुपसंदारो माङ्गलिकतयैव ।

अद्रोहेरोंव भूतानामल्पद्रोहेरा वा पुनः। या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि॥२॥

परस्यापीडा शिलोञ्छायाचितादिरद्रोहः, ईषत्पीडा याचितादिरलपद्रोहः, न तु हिसैव दीहः, तस्या निषिद्धत्वात् । अद्रोहेण तदसम्भवेऽलपद्रोहेण या वृत्तिजीवनोपायः तदाश्रयणेन भार्यादिभृत्यपञ्चयज्ञानुष्ठानयुक्तो ब्राह्मणो, न तु क्षत्रियादिरनापदि जीवेत् । आपदि दशमे विधिभैविष्यति । अयं च सामान्योपदेशो याजनाष्ट्यापनिवशुद्धप्रतिप्रहादिसङ्ग्रहार्थः । वक्ष्य-माणतादिविशेषमात्रनिष्ठत्वे सङ्कचितस्वरसत्वहानिरनिधकारार्थत्वं याजनादेवित्तप्रकरणानि-वेशश्च स्यात्त्याऽपि जीवेत् ॥ २ ॥

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्त्रैः कर्मभिरगर्हितैः। अक्लेशेन हारीरस्य कुर्वीत धनसंचयम्॥३॥

यात्रा प्राणस्थितिः शास्त्रीयकुटुम्बसंवर्धनित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकप्राणस्थितिमात्रार्थं, न तु भोगार्थं स्वसंबन्धितया शास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभिर्क्तादिवश्यमाणैः कायक्लेशं विनाऽर्थ-सङ्ग्रहं कुर्यात् ॥ ३ ॥

कै: कर्मभिरित्यत्राह-

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४ ॥ अनापदीत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवेत् । सेवया त्वनापदि कदाऽपि न वर्तेत ॥४॥ अप्रसिद्धत्वादतादीनि व्याचष्टे-—

> ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्याद्याचितम्। मृतं तु याचितं भैद्यं प्रमृतं कर्षणं समृतम्॥५॥

अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाप्रतिहतावकाशेषु "यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलिभ्यामेकैकं कणं समुचयित्वा" इति बौधायनदश्रेनात् एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुच्छः । मञ्जयात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलः, उच्छश्च शिल्श्चेत्येकवद्भावः । तत्सत्यसमानफलत्वाहतमित्युच्यते । अयाचितोपस्थितममृतमिव सुखहेतुत्वादमृतम् । प्रार्थिते पुनर्मेक्षं भिक्षासमृहरूपं मरणसमपीडाजननान्मृतम् । एतच्च साग्चेगृहस्थस्यं मेक्षमपक्षतण्डुलादिरूपं
न तु सिद्धानं, पराग्निपक्वेन स्वाग्नौ होमाभावात् । कर्षणं च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमिचत्वाद्वहुदुःखफलकं प्रकर्षण मृतमिव प्रमृतम् ॥ ९ ॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

प्रायेण सत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वात्सत्यानृतं वाणिज्यम् , न तु वाणिज्ये शाखेण सत्या-नृताभ्यनुज्ञानम् । तेन चैवापि जीव्यत इति चशब्देन वाणिज्यसमशिष्टत्वात्कुसीदमपि गु-द्यते । पूर्वश्लोकोक्ता कृषिरेतच्छ्लोके च वाणिज्यक्रसीदे । अनापदीत्यनुवृक्तेरस्वयंकृतान्येता-नि बोद्धव्यानि । यथाऽऽह गौतमः—"कृषिवाणिज्ये स्वयं चाकृते कुसीदं च" । सेवा तु दीन-दृष्टिसंदर्शनस्वामितर्जननीचिक्रियादिधर्मयोगाच्छुन इव वृक्तिरतः श्ववृक्तिरक्ता । तस्माक्तां प्रकृ-तो बाह्मणस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

> कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा। ज्यहेहिको वाऽपि भवेद्श्वस्तनिक एव वा॥ ७॥ सिद्यः प्रचालिको वा स्यान्माससंचायिकोऽपि वा। षर्मासनिचयो वाऽपि समानिचय एव वा॥ १॥]

"कुसूलो बीद्यगारं स्यात्" इत्याभिधानिकाः। इष्टकादिनिर्मितागारधान्यसञ्जयो भवेत्। अत्र कालविशेषापेक्षायाम्—

> यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमईति ॥

इति मन्क एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपोष्यवर्गसिहतस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समिधकं वा निर्वाहो भवति तावद्धनः कसूलधान्यक उच्यते । वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः,

प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याग्रस्यान्नं वार्षिकं भवेत्। (या. स्मृ. १-१२४)

इति याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात् । मनुरिष यदा वानप्रस्थस्यैव "समानिचय एव वा" इत्यनेन समानिचयं वक्ष्यित तद्पेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरं सञ्चयः । (१)मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुमृत्यदारादिमत- स्थितंवत्सरस्थितिभवति तावत्सुवर्णादिधनवानिष कुसूलधान्य इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यदिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुमूलधान्यक इत्येतद्वयाचक्ष्य कोष्टप्रमाणधान्यसञ्चयोवा स्थात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः कुम्भीधान्यक इत्येतद्वयाचक्ष्य कोष्टप्रमाणधान्यसञ्चयोवा स्थात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः ।

द्वादशाहं कुस्लेन वृत्तिः कुम्भ्या दिनानि षट्। इमाममुलां गोविन्दराजोक्ति नानुसन्ध्महे॥

ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्यासमैहिकं घनं यस्य स त्र्यहैहिकस्तथा वा स्यात्। दिनत्रयतिर्वाहोचितधनमित्यर्थः। श्रो भवं श्रस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नज्समासः। तथा वा भवेत्॥ ७॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् । ज्यायानपरः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ८॥

एषां चतुर्णामपि कुस्लधान्यकादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्ये यो यः शेषे पठितः स क्षेष्ठो ज्ञातन्यः । यतोऽसौ वृत्तिसङ्कोचधर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमो भवति ॥ ८ ॥

षट्कर्मैंको भंवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ६ ॥

एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद् गृहस्था यो बहुपोष्यवर्गः स प्रकृतेर्क्ततायाचितमैक्षक्रिषवा-णिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यनेनैव चशब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जीवति । कृषिवाणिज्यक्कसीदान्येतान्यस्वयंकृतानि गौतमोक्तानीत्युक्तम् । अन्यः पुनस्ततोऽल्पपरिकरः त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहेरद्रोहेणेत्येतच्छ्लोकसंगृहीतैः प्रवर्तते । प्रशः

⁽१) उक्त आत्मकुदुम्बस्थिये धनसञ्चयः कार्यो न भोगाय बलेश आश्रयणीयः। तत्तु किमन्वहमर्जनीयमुतैकदैव चिरकालपर्याप्तमिति नोक्तम्। तत्र कालविलम्बार्थमिदमारभ्यते—कुस्ले धान्यमस्येति
गमकत्वाद्धधिकरणो बहुन्नीहिः। पाठाम्तरं कुशूलधानक इति। कुस्लपरिमितं धान्यं कुस्लधान्यं
तदस्यास्तीति मत्वर्थीय इकश्च्दः। धान्याधिकरणमिष्टकादिकृतं कुस्लः कोष्ठ इति चाच्यते। तेन चात्रपरिमाणं लत्त्यते। तत्र यावन्माति तावत्सञ्चेतव्यम् न पुनराधारिनयमोऽस्ति। कुस्ले च महापरिग्रहणस्यापि बहुमृत्वबन्धुदारदासपुत्रगवाश्वादिमतोऽपि यावता साम्वत्सरी स्थितिभविन तावदनुङ्गायते। यतो
बन्मति—यस्य त्रैवापिकं भक्तमिति। धान्यग्रहणमप्यविवक्षितम्। सुवर्णरूप्याद्यपि तावत्याः स्थितेः
पर्वाप्तमर्वयतो न दोषः। सर्वथाधिकं ततो नार्जनीयमिति वाक्यार्थः। कुम्भी बष्टिका षण्मासिको निचय
स्तेन प्रतिपाचते इति स्मरन्ति।

क्दोऽनथको वर्तत इत्यर्थः। अपरः पुनः प्रतिप्रहः प्रत्यवर इति वक्षमाणत्वात्तत्पारत्यागेन द्वार्म्यां याजनाध्यापनाभ्यां प्रवर्तते। उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनर्वह्मसत्रेणाध्यापनेन जीवति। (१)मेधातिथिस्तु एषां कुसूलधान्यकादीनां मध्यादेकः कुसूलधान्यकः प्रकृतेरुच्छिताणाचित-कृषिवाणिज्येः पट्कमी भवति षड्भिजीवति। अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषिवाणिज्ययो-निन्दितत्वात्तत्त्याग उञ्छित्रलयाचितायाचितानां मध्यादिच्छातिस्त्रिभवतंत। एकस्व्यहे-हिको याचितलाभं विहायोञ्छितिलायाचितानां मध्यादिच्छ्या द्वाभ्यां वतंत। चतुर्थः पुनर-धस्तिको ब्रह्मसत्रेण जीवति। ब्रह्मसत्रं शिलोञ्छ्योरन्यतरा वृत्तिः। ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सत-तभवत्वातसत्रमित्याह॥ १॥

वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः।

इष्टीः पार्वायनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ १०॥

शिलोञ्छाभ्यां जीवन्धनसाध्यकर्मान्तरानुष्ठानासामध्यादिग्तिहोत्रनिष्ठ एव स्यात् । पा-वीयनान्तीयाश्च इष्टीः केवला अनुतिष्ठेत्। पर्व च अयनं च पर्वायने तयोरन्तस्तत्र भवा दर्श-पौर्णमासाययणात्मिकाः॥ १०॥

(१) एवा कुस्ल्थान्यकादीनां गृहस्थाना मेकः षट्कमा भवति । यो महापरिग्रहः प्रायुक्तस्तरय वड्वृत्ति भ गन्ति । कानि पुनस्तानि उञ्छशिलायाचितयाचितलाभक्वित्राणिज्याध्यापनयाजन-र्शातप्रहाः याचितायाचितप्रहणादन्तर्भवन्ति । बहुकुटुम्बको नित्यकर्मसम्पत्त्यर्थं च सर्वो वृत्तोः समुचिताः कुर्यात्। येऽप्यध्यापनमध्ययनमित्यादीनि प्रथमाध्यायपिठतानि षट् कर्माणि व्याचक्षते तेषां प्रकरण-विरोधो निष्प्रयोजनं वाध्ययनादीनामुपादानमन्यत्रैव तेषां विहितत्वात्। अन्यो दितीयः कुम्भीधान्य-स्त्रिभिः प्रवर्तते । प्रोऽनर्थकः । यावद्वर्तते तावत्प्रवर्तते इति वर्तनं च स्थितिसम्पत्तिः । प्रकृतानां च यानि कानिचित् कचित् कृषिवाणिज्ये विहाय । प्रशस्ततरो हि पूर्वस्मारकुम्भीधान्यकः। यतो वच्यति-सा वृत्तिः-"सद्विगहिंता" "गोरक्षकान्वाणिजिकान्" इति । यदप्युक्तं गौतमेन "कृषिवाणिज्ये वाऽस्वयंकृते कुसीदं चैत्यनापर्येव" तत्राप्यस्वयंकरणपक्षे दोषोऽस्त्येव । लघोयांस्तु मविष्यति । अत्रापि वर्जियित्वा त्रयाणां यथासम्भवं हे गृह्येते । श्रयाचितमपि तावद् गृह्यते यावत्त्र्यहपर्याप्तम् । चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ब्रह्मसत्रं शिलोञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः । सततभवत्वात्सत्रमिव, न तददःपरिसमापः नीया वृत्तिरतः सत्रमित्युच्यते, ऋहरहनित्यमनुष्ठानात् । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणपर्यायस्तेषामिदं सत्रम् श्रासमाद् ब्रह्मश्राब्दात्पूर्वोऽयं वृत्तिप्रपञ्चो ब्राह्मणविषय एव विज्ञेयः। क्षत्रियादीनान्तु तत्र वदयति । कथं युनः शिलोञ्छवृत्या जीवनं सम्भवति यावता शरद्गीष्मयोरेव क्षेत्रे खले वा शिलगुलाकपातसम्भवः। अयोच्यते त्रीष्मेभ्यो प्रैष्माणि शारदानि शारदेभ्योऽर्जयिष्यतीति षाण्मासिकवृत्तिरेव स्यात्राश्वस्तनिकः : श्रयान्यथापि सम्भवति यावतस्तावतो त्रीह्यादेः कथंचित्पतितस्योपादानम्। सत्यम्, न तङ्रोजनाय पर्यातम्। सिब्बन्वानो यदा पर्याप्तं प्राप्तस्यित चेदिशिष्यति पञ्चाहावसम्भवात् । तथा च महाभारते शिलोञ्छवृत्तिः पक्षान्ताश्चनो वर्ण्यते । सोऽयमस्यामवस्थायां गृइस्थस्तापसः संवृत्त इति चेत् । किन्त्वेवमप्यश्वस्तिनिकत्वं विरुध्यते । यथोपपाद स्थितिकस्तदा स्यान्नाश्वस्तिनकः । श्रश्वस्तिनको खुच्यते — श्रह्न्यइन्यर्जयति यात्रिकं तदहरेव च व्ययीकरोति, न द्वितीयेऽहि स्थापयति । यदि च न प्रत्यहं शिलोव्छवृत्ते भीजनं निवर्तते । कुतोऽश्वस्तिनको भवेत्। कथं च तथाविधस्य जीवनं पुत्रदारभरणं च ? श्रतएव केचित्तिभिरन्यः प्रवर्तते इत्यत आरभ्य अन्यथा व्याचक्षते—त्रिभियाजनाध्यापनप्रतिमहेद्दीभ्यां प्रतिमहः प्रत्यवर इति प्रतिमहः न्युदासेन याजनाध्यापने प्रतिगृह्येते । ब्रह्मसत्रमध्यापनं तद्धि वृत्तये पर्याप्तम् । यत्तु वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्या-मिति, स चतुष्टयन्यतिरिक्तोऽन्य एव । श्रत्रोच्यते–यः शीलपरिमाणान् दश द्वादशान् यत्रान् त्रीहोन् वा बहुभ्य श्रादत्ते यावदेकाह्यात्रिकं स शिलवृत्तिः। यरत्वेकैकं यात्रार्थमादरति स उन्छवृत्तिः। स्मृत्यन्तरेऽयं ज्यायान्वरवृत्तिरुक्तः । भतश्च सार्वकालिकमन्युपपद्यते । न च वैश्वदेवादिकियाविरोधस्तत्र पुत्रदाराः गामाभरणभेदश्च याचितभैक्षादत्यन्ताल्यम्हणात् ।

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन । अजिह्यामराठां ग्रुद्धां जीवेद् ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

लोकवृत्तमसित्प्रयाख्यानं विचित्रपरिहासकथादिकं जीविकार्थं न कुर्यात् । अजिह्यां ्रवात्मगुगार्थाभिधानादिपापरहिताम् । अज्ञठां दम्भादिन्याजशून्याम् । शुद्धां वैश्यादिवृ-त्तरसङ्घीणीं ब्राह्मणजीविकामनुतिष्टेत्। अनेकार्थत्वाद्धात्त्नामनुष्टानार्थोऽयं जीवतिरिति सकः मंकता ॥ ११ ॥

> सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्। सन्तोषम्छं हि सुखं दुःखमूळं विपर्ययः ॥ १२॥

यथासम्भवभृत्यात्मप्राणधारणावश्यकपञ्चयज्ञाद्यनुष्टानमात्रोचितधनानधिका रुपृहा सन्तो-यः तमितशयितमालम्ब्य प्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात्। यतः सन्तोषहेतुकमिति सुखं, परत्र चाव्ययस्य विहितानुष्टानात्स्वर्गादिसुखं, विपर्ययस्त्वसन्तोषो दुःखमूलं बहुधनार्जनप्रयासेन प्रचुरदु:खादसम्पत्तौ विषत्तौ च क्लेशात् ॥ १२ ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः। स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३ ॥

अबहुभृत्यस्यैकवृत्त्या निर्वाहसम्भवे सत्यन्यतमयेति विधीयते, बहुभृत्यस्यान्नसम्भवे "षट्कमैंको भवत्येषाम्" (म. स्मृ. ४-९) इति विहितत्वात् । अथवैकवाक्यतावगमाद् वत-विधायकत्वाचान्यतमया वृत्त्येत्यनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् । उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृ-त्त्या जीवन्स्नातको बाह्मण इमानि वक्ष्यमाणानि यथासम्भवं स्वर्गायुर्वेशसां हितानि वतानि कुर्यात् । इदं मया कतंव्यमिदं न कर्तव्यमित्येवं विधिसङ्कृष्टपविशेषाद् वतम् ॥ १३ ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतिद्वतः।

तिख कुर्वन्यथाशिक प्राप्नोति परमां गतिम्॥ १४॥

वेदोक्तं स्मार्तमिष वेदमूलत्वाद्वेदोक्तमेव। स्वकं स्वाश्रमोक्तं यावज्जीवमतन्द्रितोऽन-लसः कुर्यात्। हि हेतौ । यस्मात्तत्कुर्वन्यथासामध्यै परमां गति मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । नि-त्यकर्मानुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावासः। मोक्षधर्भे—

ज्ञानसुत्पवते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः। तत्रादशंतलप्रख्ये पश्यत्यातमानमात्मनि॥ आत्मन्यन्तः करणे॥ १४॥

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा।

न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः ॥ १५॥

प्रसज्यते यत्र पुरुषः स प्रसङ्गो गीतवादित्रादिस्तेनार्थान्नार्जयेत्। नापि शास्त्रनिषिद्धेन क्र्मणाऽयाज्ययाजनादिना च । न च विद्यमानेषु धनेषु । न चाप्यविद्यमानेष्विप प्रकारान्तरस-म्भवे यतस्तवः पतितादिस्योऽपि ॥ १५॥

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः। अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् ॥ १६॥

इन्द्रियाणामर्था रूपरसगन्धरूपर्शादयस्तेषु चिषिद्धेष्विप स्वदारसुतादिषु न प्रसज्येत नाः तिप्रसक्तिस्यन्तसेवनात्मिकां कुर्यात्। कामत उपभोगार्थम्। अतिप्रसक्तिनिवृत्त्युपायमाह-अविष्रसिक्तिमिति । विषयाणामस्थिरत्वस्वर्गापवर्गात्मकश्रेयोविरोधित्वादिभावनया सम्बर् निवर्तबेद ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेद्र्थान्स्वाध्यायस्य विरोधिनः।

यथातथाऽध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यतो ॥ १७ ॥

वैदार्थेविरोधिनोऽर्थानत्यन्तेश्वरगृहोपसर्पणकृषिलोकयात्राद्यस्तान्सर्वान्यरित्यजेत् । कथं तीर्दि भृत्यात्मपोषणमित्यादाङ्कृयाह—यथातथा केनाप्युपायेन स्वाध्यायाविरोधिना भृत्या-[त्मानो जीवयन्। यस्मात्सास्य स्नातकस्य कृतकृत्यता कृतार्थता यन्नित्यंस्वाध्यायपरता॥१०॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेषवाग्वुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेविह ॥ १८॥

वयसः, क्रियायाः, धनस्य, श्रुतस्य, कुलस्यानुरूदेण वेषवारहृद्दीराचरँह्होकं प्रवर्तेतः वया यौवने सरगन्धलेपनादिधारणं वार्धकेऽपवर्गानुसारिणी वारवृद्धिश्च । एवं क्रप्रीहिण्कण्यु । ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

वुद्धिवृद्धिकराएयाग्रु धन्यानि च हितानि च। नित्यं शास्त्राएयवेचेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १८॥

वैदाविरुद्धानि शीव्रं बुद्धिवृद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसास्मृतिपुराणन्यायादीनि शास्त्रा-णि, तथा धन्यानि धनाय हितान्यर्थशास्त्राणि बाह्यस्पत्योशनसादीनि, तथा हितानि हष्टाप-कारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि, तथा पर्यायकथनेन वेदाधीदबोधकान्निगमाख्यांश्च प्रन्थान्नित्यं पर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥

> यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति । तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २०॥ [शास्त्रस्य पारं गत्वा तु भूयो भूयस्तद्भ्यसेत् । तच्छास्त्रं शबलं कुर्यात्र चाधीत्य त्यजेत्पुनः ॥ २॥]

यस्माद्यथा यथा पुरुषः शास्त्रं सम्यगभ्यस्यति तथा तथा विशेषेण जानाति । शास्त्रान्तर-विषयमपि चास्य विज्ञानं रोचत उज्ज्वलं भवति । दीप्त्यर्थत्वाद्वचेरिमलाषार्थत्वाभावात् "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" (पा. सू. १।४।३३) इति न सम्प्रदानसंज्ञा ॥ २०॥

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥

स्वाध्यायादीन्पञ्चयज्ञान्यथाशक्ति न त्यजेत्। तृतीयाध्यायविहितानामि पञ्चयज्ञाना-मिह निदेंश उत्तरत्र विशेषविधानार्थः स्नातकव्रतत्वबोधनार्थेश्च ॥ २१ ॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२ ॥

एके गृहस्था बाह्यान्तरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञां एतान्पञ्चमहायज्ञान् त्रह्मज्ञानप्रकर्षाद्वहिरचेष्ट-मानाः पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेव पञ्चरूपज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः सम्पादयन्ति । यज्ञानां होमत्वा-नुपपत्तेः सम्पादनार्थो जुहोतिः ॥ २२ ॥

वाच्येके जुह्नति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमत्त्रयाम् ॥ २३ ॥

एके गृहस्था ब्रह्मविदो वाचि प्राणवायो च यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयफलां जानन्तः सततं वाचि प्राणं च जुह्नति, वाचं च प्राणे । भाषमाणेन च वाचि प्राणं जुहोतीति, अभाषमाणेनोच्छ्व-सता प्राणे वाचं जुहोतीति व्याख्यातव्यमित्यनेन विधीयते । यथा कौषीतिकरह स्यब्राह्मणम्- "याबह्रै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति याबद्धि पुरुषः प्रा-

णिति न तावझाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति एतेऽनन्ते असृते आहुतो जायत्स्वपंश्च स्ततं जहोति । अथवा अन्या आहुतयोऽनन्तरन्यस्ताः कमम्ययो हि भवन्त्येवं हि तस्येरः त्पूर्वे । विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवांचकुः" इति ॥ २३ ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतर्मखैः सदा ।

ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

अपरे विप्रा ब्रह्मनिष्ठाः सर्वथा ब्रह्मज्ञानेनैवैतर्मखेर्यजन्ति एतांश्च यज्ञाननुतिष्ठन्ति । कथ-मतदित्याह—ज्ञानं ब्रह्म "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" (तैत्तिः उ० २।१।१) इत्यादिश्चतिषु प्रसि. दम् । ज्ञानमूलामेषां यज्ञानां क्रियामुत्पत्ति ज्ञानन्तः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चक्षुरिव चक्षुः ज्ञान-क्सुचोपनिषदा "सर्व खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्" इत्यादिकया पञ्चयज्ञानिप ब्रह्मोत्पत्तिकाले ब्र-द्यात्मकान्ध्यायन्तः सम्पादयन्ति । पञ्चयज्ञफलमञ्जुवत इत्यर्थः । श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेद-संन्यासिनां गृहस्थानाममी विधयः॥ २४ ॥ अग्निहात्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।

दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥

उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ । अनुदितहोमपक्षे दिनस्यान्ते निशायाश्चान्ते । यद्वा उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च । अनुदितहोपक्षे।निशादौ निशान्ते च अग्निहोत्रं कुर्यात् । कृष्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाख्येन कर्मणा ग्रुक्तपक्षार्धे च पोर्णमासाख्येन यजेत् ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः। पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६॥

पूर्वार्जितधान्यादिसस्ये समाप्ते "शरदि नवानाम्" इति सुत्रकारवचनादसमाप्तेऽपि पूर्वः सस्ये नत्रसस्योत्पत्तावाप्रयणेन यजेत, सस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचि-तथान्यसम्भवाच । सस्यान्तग्रहणाच नवसस्यात्पत्तिरेवाभिप्रेता, नियतत्वात्तस्याः प्रत्यब्द् निभित्तत्वोत्पत्तः। ऋतुसम्बत्सर इत्येतन्मताश्रयणेन चत्वारश्रत्वारो मासा ऋतवस्तद्नतेऽ-ध्वरैश्चातुर्मासाख्यैर्यागैयजेत । अयनयोरुत्तरदक्षिणयोरादौ पशुना यजेत पशुबन्धाख्यं यागम्बुतिष्टेत्। ज्योतिःशास्त्रे चैत्रशुक्कप्रतिपदादिवर्षगणनाच्छिशिरेण समासे वर्षे वसन्ते सोमरसस्ध्यैरिप्रष्टोमादियागैर्यजेत ॥ २६ ॥

नानिष्ट्रा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान्द्रिजः। नवानमधानमांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २०॥

आहिताधिर्द्धिजो दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छन्नाप्रयणमङ्ख्वा नवान्नं न भक्षयेत्। न च पशु यागमहत्वा मांसमक्तीयात्॥ २७॥

दोषं कथयन्ननित्यतामनयोराह—

नवेनानर्चिता हास्य पशुह्व्येन चाग्नयः। प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवात्रामिषगर्धिनः॥ २८॥

यस्माचनेन इच्येन पशुवदामेनानर्चिता अकृतयागा अग्नयो नवान्नमांसामिलाषिणोऽस्याः हितारनेः प्राणानेवारिनहोत्रिणः खादितुमिच्छन्ति । गधौऽभिलाषातिशयः, गृधेर्वजनतस्य रूपं, सोऽस्यास्तीति गर्घी, मत्वर्थीय इतिः॥ २८॥

आसनाशनशय्याभिरद्धिर्मूलफलेन वा।

नास्य कश्चिद्वसेद् गेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः॥ २८॥

वधाशतकासनभोजनादिभिरनचितोऽतिथिरस्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत्। अनेन शक्तितोsविषि पूज्येदित्युक्तमप्युक्तरार्धमन्**यते ॥ २९ ॥**

पाषिएडनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान् । हैतुकान्बकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ३०॥

पाषण्डिनो वेदबाह्यत्रतिषद्भारिणः शास्यभिञ्जकक्षयणकादयः, विकर्मस्याः प्रतिषिद्ध ह-त्तिजीविनः, वैडालवितकवकवृत्ती वक्ष्यमाणलक्षणी, शदा वेदेष्वश्रद्धानाः, हैतुका वेदविरोधि-तर्कव्यवहारिणः, एतानितिथिकालोपस्थितान्वाङ्मात्रेणापि न पुजयेत्। पुजारिहतेऽब्रदानमात्रं तु "शक्तितोऽपचमानेभ्यः" (म. स्मृ. ४-३२) इत्यनुज्ञातमेव ॥ ३०॥

> वेद्विद्यावतस्नातान्श्रोत्रियान्गृहमेधिनः । पुजयेद्धव्यकःयेन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

वेदविद्यावतस्नातानिति विद्यास्नातकवतस्नातकोभयस्नातकास्त्रयोऽि गृह्यन्ते। यथाऽऽह हारीतः—"यः समाप्य वेदानसमाप्य वतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः। यः समाप्य वतान्यसमाप्य वेदानसमाप्य वेदानसमाप्य वतान्यसमाप्य वेदानसमावर्तते स व्रतस्नातकः। उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्यावतस्नातकः।" यद्यपि स्नातकधर्मत्वेनैव स्नातकमात्रप्राप्तिस्तथापि श्रोत्रियत्वं विवक्षितम्। तान्स्नानकाञ्शोत्रियान्द्रव्यक्वयेन पुजयेत्, विपरोतान्पुनर्वर्जयेत्॥ ३१॥

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दोतन्यं गृहमेधिना । संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तन्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

अपचमाना ब्रह्मचारिपरिवाजकाः पाषण्डादयः । ब्रह्मचारिपरिवाजकानामुक्तमप्यन्नदार्भ पचमानापेक्षयाऽतिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरुच्यते । (१)मेघातिथिगोविन्द्राजौ तु भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणः ।

इति ब्रह्मचारिपरिवाजकयोरुक्तत्वात्पाषण्डयादिविषयत्वमेवास्य वचनस्येत्यूचतुः। स्व-कुटुम्बानुरोधेन वृक्षादिपर्यन्तप्राणिभ्योऽपि जलादिनाऽपि विभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

राजतो धनमन्विच्छेरसंसीदन्स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनोर्वाऽपि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ ३३ ॥ न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाद्राजन्यप्रस्तितः (म. स्मृ. ४-८४)

हति निषेधाद्राजशन्दोऽत्र क्षत्रियन्त्रपित्ररः, स्नातकः क्षुवावसोद्दिजातिप्रतिप्रहत्य सम्भवेऽि यथाशास्त्रवितः क्षत्रियाद्राज्ञो याज्यशिष्याम्यां वा प्रथमं धनमभिल्षेत्, राज्ञो महाधनत्वेन पीडाविरहात्, याज्यशिष्ययोश्च कृतोपकारतया प्रत्युपकारप्रवणत्वात्। तदः सम्भवे त्वन्यस्माद्ि द्विजाद्धनमाद्दीतः। तद्भावे तु "सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्" (म. स्मृः १०-१०२) हत्यापद्धमें वश्यति। एवं चानापदि प्रथमं क्षत्रियन्त्याज्यशिष्ट्योगत्" (म. स्मृः मार्थं वचनम्। अत एवाह न त्वन्यत हति। स्थितिः शास्त्रमर्यादाः। न च संसीद्रित्रत्यभिवानाः द्वापद्धभिविषयत्वमस्य वाच्यम्, अन्यभिचारादनापत्प्रकरणात् संसीद्रित्रत्यस्य चोपात्त्ववानः भावपरत्वात्। न च धनाभावमात्रमापत्, किन्तु तस्मिन्ति विहितोपात्रासम्भवातः। अन्यथा सद्यः प्रक्षालकोऽप्यापद्द्वत्तिः स्यात्। यदि चापद्विषयत्वमस्य मनेत्रदा नत्वन्यत इन्त्यनेन "सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्" हति विह्रव्येतः। यच्चापत्प्रकरणे—

सीदद्धिः ऋष्यमिच्छद्भिधनं वा पृथिवीपतिः।

याच्यः स्यात् (म. स्मृ. १०-११३) इत्युक्तं, तच्छूद्रतृपविषयमेव राजादिप्रतिप्रहा -सम्भवे ॥ ३३ ॥

⁽१) अपचमाना ब्रह्मचारिपरिव्राजका इत्याद्धः। तदुक्तं मृताय नित्यवद्दानं विद्वितमेत । मिक्षां च भिक्षवे दचादिति । तस्माचे दरिद्रा भैक्षजोवनाश्च पाखण्ड्यादयः तेभ्यः शक्तितो दातन्यम्। यावद्भयः वाक्यते यावच्च पच्यते पचिक्रियाविरद्दनिभिक्तत्त्वाच्च सिद्धाश्चमेवेदम्।

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथञ्चन । न जीर्णमलवद्यासा भवेच विभवे सति ॥ ३४॥

विद्यादियोगात्प्रतिप्रहशक्तोऽपि स्नातको ब्राह्मण उक्तराजप्रतिप्रहादिलाभे सति । क्षुधावसन्नो भवेत् । न च धने सम्भवति जीणे मिलिने च वाससी विभृयात् ॥ ३४ ॥

क्लृतकेशनखश्मश्चर्यान्तः शुक्काम्बरः शुचिः । स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

कल्पनं छेद्नं ल्यनकेशनखरमश्रुः तपःक्लेशसहो दान्तः शुक्कवासा बाह्याभ्यन्तरशौचः सम्पन्नो वेदाभ्यास्युक औषघोपयोगादिना चात्महितपरः स्यात्॥ ३५ ॥

वैणवीं धारयेग्रष्टिं सोदकं च कमगडलुम्। यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुगडले॥ ३६॥

बेणुदण्डमुदकसहितं च कमण्डलुं यज्ञोपवीतं कुशमुष्टिं शोभने च सौवर्णकुण्डले धारयेत्॥३६॥

> नेत्तेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ ३७॥

उद्यन्तमस्तं थन्तं सूर्येबिम्बं सम्पूर्णं नेक्षेत्। उपसृष्टं ग्रहोपरकः वकाशुपसर्गयुक्तं च, वारिस्थं जलप्रतिबिम्बितं, नभोमध्यगतं मध्यन्दिनसमये॥ ३७॥

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेश वर्षति ।

न चोद्के निरीचेत स्वं रूपमिति धारणा ॥ ३८॥

वत्सबन्धनरज्जुं न लड्ड्येत्। वर्षति मेघे न धावेत्। न च स्वदेहप्रतिबिम्बं जले निरो-क्षेतेति शास्त्रे निश्चयः॥ ३८॥

> मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च चनस्पतीन् ॥ ३२ ॥

प्रस्थितः सन् सम्मुखावस्थितानुद्धतमृत्तिकागोपाषाणादिदेवताबाह्मणघृतक्षौद्भचतुष्प्य-महाप्रमाणज्ञातवृक्षान्दक्षिणहस्तमागण कुर्यात् । प्रदक्षिणानीति "नपुंसकमनपुंसकेनैकवचा-स्यान्यतरस्याम्" (पा. स्. १।२।६९) इति नपुंसकत्वम् ॥ ३९॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने।

समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ ४०॥

प्रमत्तः कामार्तोऽपि रजोदशने निषिद्धस्पर्शदिनत्रये स्त्रियं नोपगच्छेत्। स्पर्शनिषेवेनैव "शासामाद्याश्रतस्रः"इति निषेधिमद्धौ प्रायश्चित्तगौरवार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरारम्भः। न चागच्छन्नपि तया सहैकशय्यायां सुप्यात ॥ ४०॥

रजसाभिष्छुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः। प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते॥ ४१॥

बल्माइजस्वलां स्त्रियं पुरुषस्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबल चक्षुरायृषि नश्यन्ति तस्मात्तं नोपगच्छेत्॥ ४१॥

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिष्लताम् । अवा तेजा वलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥ ४२ ॥ वां तु खस्वलाममञ्जातस्य प्रज्ञादयो वर्धन्ते । तस्मात्तां नोपेयात् ॥ ४२ ॥ नाश्नीयाद्वार्यया साधै नैनामीक्तेत चाश्नतीम् । क्षुवृतीं जुम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ ४३ ॥

भार्यया सहैकपात्रे नाश्नीयात्। एनां च भुञ्जानां क्षतं जुम्भां व कुर्वतीं यथायुषं निधेन्त्रणप्रदेशावस्थितां च नेक्षेत ॥ ४३ ॥

> नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यकामनावृताम् । न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥ [उपेत्य स्नातको विद्वान्नेत्तेत्रग्नां परिस्रयम् । सरहस्यं च संवादं परस्त्रीषु विवर्जयेत् ॥ ३ ॥]

तथा स्वनेत्रयोरञ्जनं छुवैतीं तैलायभ्यकाम्, अनावृतां स्तनावरणरहितां, न तु नताम्, अनावृतां स्तनावरणरहितां, न तु नताम्, अन्यां नेक्षेत च स्त्रियम्" (म. स्मृ. ४-५३) इति वक्ष्यमागत्वात्। अगत्यं च प्रवन्तीं ब्राह्मणो न निरीक्षेत्॥ ४४॥

नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत्।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मिन न गोवजे ॥ ४५॥

एकवस्त्रो नान्नं भुञ्जीत । उपस्थाच्छादनवासोरहितो न स्नायात । मृत्रप्रहणमधःका-यमलविसगौपलक्षगार्थम् । तेन मृत्रपुरीचे वर्त्मनि, मस्मिनि, गोष्टे च न कुर्यात् ॥ ४५ ॥

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

तथा फालकृष्टे क्षेत्रादावुदके, अग्न्यर्थकृतेष्टकाचये, पर्वते, चिरन्तनदेवतागारे, कृमि-कृतमृत्तिकाचये च विष्मुत्रोत्सर्गं न कदाचन कुर्यात्॥ ४६॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गञ्छतापि च स्थितः।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४०॥

तथा सप्राणिषु बिलेषु न वजन्न चोत्थितो न नदीतटमाश्रित्य नापि पर्वतश्वङ्गे मूत्रपुरीने कुर्यात्। पर्वतिषेधादेव तच्छुङ्गिनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतश्वङ्गिनिषेधस्तदितरपर्वते विकल्पाः र्थः। तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथाऽपि प्राप्तौ सामान्यनिषेधवैयर्थ्याद्वयवस्थितोऽत्र विकल्पः — अत्यन्तार्तस्य पर्वते न दोषः॥ ४७॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः।

न कदाचन कुर्वीत विरामूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८॥

वायुमरिन, ब्राह्मणं, सूर्यं, जलं, गां च पश्यन्न कराऽपि मूत्रप्रोषोत्सर्गं कुर्यात् । वायोर-रूपत्वेन दर्शनासम्भवे वास्याप्रेरिततृणकाष्टादिनिषेधोऽयम् ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योचरेत्काष्ठलोष्टपत्रतृणादिना।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुरिउतः ॥ ४९ ॥

अन्तर्धाय काष्टादिना भूमिमवागनुच्छिष्टः प्रच्छादिताङ्गोऽवगुण्ठितशिरा मूत्रपुरीषो-त्सर्गं कुर्यात्।

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ट्रवी पर्णैवैणुद्छेन वा ।

मृन्मयभीजनैर्वाऽपि अन्तर्धाय वसुन्धराम् ॥

इति वायुपुराणवचनात् ग्रुष्कानि काष्ठपत्रतृगानि ज्ञेयानि ॥ ४९ ॥

मुत्रोचारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्ययोश्च तथा दिवा ॥ ५० ॥

इति पैंडीनसिवचनादेतद्यितिसिक्तभाण्डे नभोजनं कुर्यात्। यत्र मनो विचिक्तिसिति रहा बदुष्टं, तत्र न भुक्षीत् ॥ ६५ ॥

उपानहों च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्। उपवीतमळङ्कारं स्त्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

उपानद्वस्यज्ञोपवीतालङ्कारपुष्पमालाकमण्डल्हन्परोपभुक्तांन धारयेत् ॥ ६६ ॥

नाविनीतैभंजेंद्वुर्येंन् च क्षुद्रवाधिपीडितैः।

न भिन्नश्रङ्गाक्षिखुरैर्न वालिधिविरूपितैः॥ ६७॥

अम्बगजादिभिर्वाहनैरदमितैः श्चिषा न्याधिना च पीडितैर्भिन्नश्वकाक्षिखुरैिकन्नवालि भिश्च न यायात्॥ ६७॥

विनीतैस्तु वजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः।

वर्णक्षोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुद्ग्भृशम्॥ ६८॥

दमितैः शीव्रगामिभिः ग्रुभस्चकरुक्षणोपेतैः शोभावर्णेर्मनोज्ञाकृतिभिः प्रतोदेनात्यर्थम-पीडयनगच्छेत्॥ ६८॥

वालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथाऽऽसनम् । [श्रीकामो वर्जयेन्नित्यं मृत्मये चैव भोजनम् ।]

न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैनेत्पाटयेन्नखान् ॥ ६६ ॥

प्रथमोदितादित्यतायो बाळातपः स च सहूर्तत्रयं यावदिति (१)मेधातिथिः । कन्याकां-तप इत्यन्ये । प्रेतधूमो दह्यमानशवधूमः । भग्नासनं च एतानि वर्जनीयानि । नखानि च रोमाणि च प्रवृद्धानि न छिन्द्यात् । दन्तैश्च नखान्नोत्सटयेत् ॥ ६९॥

न मुङ्गोष्ठं च मृद्नीयात्र चिछ्नद्यात्करजैस्तृणम्।

न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ७० ॥

"नाकारणं मृह्योष्टं मृद्नीयात् तृणानि च न छिन्द्यात्"—इत्यापस्तम्बवचनान्निष्प्रयो-जनं मृह्योष्टमर्दनं नखेश्च तृणच्छेदनं न कुर्यात्।

नतु "न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्" (म. स्मृ. ४-३३) इत्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोष-भूयस्तवं प्रायश्चित्तगौरवं च दर्भयिशुं विशेषेण निषेधः। अत एवात्रानन्तरं लोष्टमदीति नि-न्दिष्यति । दृष्टादृष्टफलशून्यं च कर्म न कुर्यात् ।

नतु "न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्" (म. स्मृ. ४-६३) इत्यनेन पुनक्किः, उच्यते —

देहच्यापारश्चेष्टा, स वृथाचेष्टाशब्देन निषिद्धः, अनेन तु निष्फलं मनोग्राह्यादिसंकल्पा-त्मकं कर्म मानसं निषिध्यते। यच आयत्यामागामिकाले कर्मासुखः वहं यथाऽजीणं भोजनादि, तदिप न दुर्यात्॥ ४०॥

लोष्टमदीं तृण्च्छेदी नखखादी च यो नरः।

स विनाशं वजत्याशु स्चकाऽश्रचिरेव च ॥ ७१ ॥

लोष्टमर्दियता, तृणच्छेत्ता, नखखादिता च यो मनुष्यस्तथा सूचकः खङो यः परस्य दाषा-नसतः सतो वा ख्यापयति, बाद्याभ्यन्तरशौचरहितः शीवमेते देहधनादिना विनश्यन्ति॥७१॥

न विगर्छ कथां कुर्याद्वहिर्माल्यं न धारयेत्। गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम्॥ ८२॥

⁽१) प्रथमोदिते सवितरि मुहूर्त्तत्रयं बाल,तपःयपदेशः।

ने चाभिनिवेशेन कथां शास्त्रीयेष्वर्णेषु लोकिकेषु वा कुर्यात्, केशकलापाद्वहिर्माल्यं न भूतियेत्। गवां च पृष्ठेन यानं सर्वथेति प्रवेण्यादिन्यवधानेनाप्यधर्मावहम्। पृष्ठेनेत्व भिधा-नादाक्षष्टशकटादिना न दोषः॥ ७२॥

> अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेश्म वाबृतम्। रात्रौ च वृत्तमूलानि दूरतः परिवर्जयेत्॥ ७३॥

प्राकाराचावृतं गृहं च द्वार व्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादि उड्डानं झत्वा न विशेत्। रात्रौ च चक्षमूळावस्थानं दूरतस्त्यजेत्॥ ७३॥

नाक्षेः वींडेत्कदाचित्तु स्वयं नोपानही हरेत्।

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

ग्लहं विना कदाचिद्पि परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत्। स्वयमित्यभिधानादातमो । पानहौ पादव्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरं न नयेत्। शय्याद्यवस्थितश्च न भुञ्जीत । हस्ते च प्रभुतमन्नं कृत्वा क्रमेण न खादेत्। आसने भोजनपात्रं निधाय न भुञ्जीत ॥ ७४॥

सर्वे च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ।

न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः कचिद् व्रजेत् ॥ ७५ ॥

यत्किञ्चित्तिलमंमिश्रं कुसरमोदकादि तर्स्तमितेऽके नाद्योत्। उपस्थाच्छादनवासोरिहतो नेह लोके सुप्यात्। उच्छिष्टस्तु नान्यतो गच्छेत्॥ ७५॥

आर्द्रपादस्तु अुक्षीत नार्द्रपादस्तु संविशेत्।

आर्द्रपाद्स्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाष्नुयात् ॥ ७६ ॥

जलाद्रंपादो भोजनमाचरेत् । नार्द्रपादः सुन्यात् । यस्मादाद्रेपादो सुन्नानः शता-युभवति ॥ ७६ ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित्।

न विराम्त्रमुदीचेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत्॥ ७०॥

तस्गुल्मलतागहनत्वेनाचश्चगीचरमरण्यादिरेशं दुर्ग नाकामेत्, सपैचौरादेरन्तर्हितस्य सम्भवात् । ुरीषं मूत्रं च न निरीक्षेत । बाहुभ्यां च नदीं न तरेत् ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः।

न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥ ७८॥

दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशादीन्नाधिरोहेत्। भन्नमृत्मयभाजनशकलानि कपालिकाः॥७८॥

न संवसेच पिततैर्न चागडालैर्न पुल्कसैः।

न मुर्खैनिवलिप्तैश्च नान्त्यैनीत्त्यवसायिभिः॥ ७२॥

[न कृतध्नैरनुद्युक्तैर्न महापातकान्वितैः।

न दस्युभिर्नाशुचिभिर्नाभित्रैश्च कदाचन॥५॥]

पतितादिभिर्मामान्तरवासिभिरिप सह न संवतेत्। एकतहच्छायादौ न समीने वसेत्। अतो "नाधार्मिके वसेद् ग्रामे" (म. स्मृ. ४-६०) इत्यतो भेरः। निपादाच्छूदायां जातः गुलकसः। वक्ष्यति च—

जातो निषादाच्ह् द्वायां जात्या भवति पुलकसः। (म. स्मृ. १०-१८) इति ।

अवलिसा धनादिमदगर्विताः । अन्त्या अन्त्यजा रजकादयः । अन्त्यावसायिनो निषा -दक्षियां चाण्डालाजाताः। वक्ष्यति च—

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् । (म. स्मृ. १०-३९) ॥ ७९॥

न श्रद्राय मितं द्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्योपदिशेद्धमं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥ अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥ ६ ॥]

गृदाय मितं दृष्टार्थीपदेशं न द्यात्, धर्मीपदेशस्य पृथङ्निर्देशात्। अदासगृदायोच्छिक्टं न द्यात्। दासगोचरत्या "उच्छिष्टमन्नं दातव्यम्" (म. स्मृ. १०-१२५) इति वक्ष्यमाण् त्वाददोषः। "द्विजोच्छिष्टं च भोजनम्"—इति भोक्तिधिर्दातुरुच्छिष्टदाननिषेधेऽपि यथा-सम्भवलब्धविषयः। हविष्कृतमिति। यस्यैकदेशो हुतः स हविःशेषो न दातव्यः। धर्मौप-देशो न गृदस्य कर्तव्यः। वतं चास्य प्रायश्चित्तरूपं साक्षान्नोपदिशेत्, किंतु ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशस्य विधानात्। यथाऽऽहाङ्गिराः—

तथा शुद्धं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ।। प्रायश्चित्तमिति सकलधर्मापदेशस्थोपलक्षणार्थम् ॥ ८० ॥

> यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् । साऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मजाति ॥ ८१ ॥

यस्माद्योऽस्य शुद्रस्य धर्मं ब्रूते यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति स तेन शृद्रेणेव सहासंवृताख्यं तमो गहनं नरकं प्रविशति । पञ्चसु पूर्वोत्तेषु द्वयोदीषकथनं प्रायश्चित्तगौरवाथम् ॥ ८१ ॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कराडूयेदात्मनः शिरः । न स्पृशेव्चैतदुच्छिष्ठो न च स्नायाद्विना ततः ॥ ८२॥

संदिखच्टाभ्यां पाणिभ्यां न कण्डूयेदात्मनः शिरः । उच्छिष्टः स्वशिरो न स्पृशेत् । शिर-सा विनोन्मज्जनव्यितरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात् । दृष्टार्थे शिरोव्यतिरिक्तगात्रप्र-क्षालने न दोषः । स्नानशक्तस्य वायं निषेधः । अशक्तस्य तु—

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशकौ तु कर्मिणाम् ॥ इति जाबालिना विहितमेव ॥ ८२ ॥ केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् । शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किश्चिद्पि स्पृशेत् ॥ ५३ ॥

कोपेन केशग्रहप्रहारौ शिरसि वर्जयेत्। कोपिनिमित्तत्वाचात्मनः परस्य च प्रतिषेधः। अतः एव सुरतसमये कामिनोकेशग्रहस्यानिषेधः। सिशरस्करूनातस्य तैलेन न किंचिद्ण्यङ्गं स्पृशे-त्। अथवा तैलेनेति काकाक्षिवद्वभयत्र सम्बध्यते। तैलेन शिरःस्नातः तैलेन पुनः किञ्चिद्ण्यङ्गं न स्पृशेत्। अतो रात्रौ शिष्टानामतैलशिरःस्नातानां तैलेन पादाभ्यङ्गसमाचरणमविरुद्धम्८३॥

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाद्राजन्यप्रसृतितः।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्॥ =४॥

राजन्यशब्दः क्षत्रियवचनः । अक्षत्रियप्रसूतस्य राज्ञो धनं न प्रतिगृह्णीयात् । "राजतो धनमन्विष्ठित्"—इत्युक्तं तस्यायं विशेष उक्तः । सूनाचक्रध्वजवतामिति । सूनावतां चक्रवतां घवां घवजवतां च । सूना प्राणिवधस्थानं तद्यस्यास्तीति स सुनावान्यग्रुमारणपूर्वकमांसिव क्रयजीवी । चक्रवान्वीजवधविक्रयजीवी तैलिकः । ध्वजवान्मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः । वेशः पण्यिख्या मृतिः तथा यो जीवित स्त्री पुमान्वा स वेशवान् । एतेषां च न प्रतिगृह्णीयात ॥८४॥

दशसूनासमं चक्रं दशचकसमो ध्वजः । दशष्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः॥ ८५॥

चतुर्थाऽध्यायः।

गोविन्दराजहतु "दश वेश्यासमो नृपः" इति पठित । मेशातिथिप्रभृतयः प्राञ्चो "दशक्याप्रमो नृपः" इति पठिन्त । स्नादिशब्दैस्तद्वानुपलक्ष्यते । दशस्नावत्सु यावान्दोषस्तावाने किस्मन् चक्रवति तैलिके, यावान्दशसु तैलिकेषु दोषस्तावानेकश्वजवित शौण्डिके, यावान्दशसु तैलिकेषु दोषस्तावानेकश्वजवित शौण्डिके, यावान्दशसु वेशवतसु दोषस्तावानेकश्र राजिन । उत्तरोद्धरिनन्दा चेथं पूर्वदानृसम्भवे सत्युत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योज्यते ॥ ८५ ॥

दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।

तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः॥ =६॥

सूनया चरतीति सौनिकः । एवं संकल्पया यत्सौनिको दशसहस्राणि स्वार्थे व्यापादयति तेन तुल्यो राजा मन्वादिभिः स्मृतः । तस्मात्तस्य प्रतिष्रहो नरकहेतुत्वाङ्गयानकः क्षत्रि-यस्यापि च ॥ ८६ ॥

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्यो च्लाखवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविशतिम्॥ = ॥

यो राज्ञः कुपणस्य शास्त्रोह्डड्घनेन प्रवर्तमानस्य प्रतिप्रहं करोति स क्रमेणैतान्वक्ष्यमाणैक-विश्वतिनरकानगच्छति॥ ८७॥

पूर्वश्लोके सामान्यतो नरकानिमानेकविंशतिमित्युक्तमिरानीं तानेव नामतो निर्दिशिति-तामिस्रमिति त्रिभिः।

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालस्त्रं च महानरकमेव च ॥ == ॥
संजीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम् ।
संहातं च सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमूर्तिकम् ॥ =६॥
लोहराङ्कुमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।
असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ६०॥

एतेषां नरकाणां स्टब्स्पं सार्कण्डेयपुराणादिषु विस्तरेणोक्तं तत्रैवावगन्तव्यम्॥८८।८९।६१

पतद्विद्न्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रत्य श्रेयोऽभिकाङ्गिणः ॥ ६१ ॥

प्रतिग्रहो विविधनस्कहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणा धर्मशास्त्रपुराणादिविदो वेदाध्यायिनो जन्मान्तरे श्रेयःकामवन्तो न राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः । विदुषो हि प्रतिग्रहे नातीव दोषः । यतो वक्ष्यित "तस्मादविद्वान्बिभीयात्" (म. स्मृ. ४-१९१) इति । तेषामि निषिद्धो राजप्र- तिग्रहः प्रज्ञरप्रत्यवायफलक इति दर्शयतुं विद्वद्ग्रहणं ब्रह्मवादिग्रहणं च ॥ ९१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्माथौँ चानुचिन्तयेत्। कायक्लेशांश्च तन्मुलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ६२ ॥

ब्राह्मो मुहूर्तो रात्रेः पश्चिमो यामः, ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात्। मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचनः, तत्र बुध्येत । दक्षेणापि—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्। प्रहरद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते॥

इति ब्रुवता तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञातः। गोविन्दराजस्तु "रात्रेः पश्चिमे मुहूर्ते बुध्येत" इत्याह । धर्मार्थो च परस्पराविरोधेनानुष्ठानार्थमवधारयेत्। तथा धर्मार्थार्जनहेतुन्कायक्केशाजि- स्प्येत्। यदि महान्कायक्केशोऽल्पो च धर्मार्थो वा तदा तं परिहरेत्। वेदस्य तत्त्वार्थं ब्रह्मक- मारमकं निश्चिनुयात्, तस्मिन्समये बुद्धिप्रकाशात्॥ ९२॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः । पूर्वी संध्यां जपंस्तिष्ठेतस्वकाले चापरां चिरम् ॥ ८३ ॥

तत उपःकाले शय्याया उत्थाय सित वेगे मुत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वाऽत्र कृतवद्यमाणशौचोऽ-नन्यमनाः पूर्वो संध्यां चिरं गायत्रीजपं कुर्वन्वतंताकदर्शनात् । अयं विधिः प्रातःसंध्याया-मुक्तः । उद्याद्ध्वसिप जपेदायुरादिकाम इति विधानार्थोऽयमारम्भः । अपरामि संध्यां स्वकाले प्रारम्य तारकोदयाद्ध्वसिप जपन्नासीत ॥ ९३ ॥

अःयुरादिकामाधिकारोऽयमिति दर्शयदः ह—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाष्तुयुः।

प्रज्ञां यशश्च कीर्ति च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ६४ ॥

संध्याशब्दोऽत्र संध्यानुष्ठेयजपादिपरः । यस्मादृषयो दीर्धसंध्यानुष्ठानादीर्धमायुः जीवन्तः । प्रज्ञां यशोऽमृतां च कीर्तिमध्ययनादिसम्पन्नं यशश्च प्राप्नुयुः। तस्मादायुरादिकामश्चिरं संध्याम्यप्राप्तित ॥ ९४ ॥

श्रावरायां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तर्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपश्चमान् ॥ ८५ ॥ श्रावणस्य पौर्णमास्यां भादपदस्य वा स्वगृद्धानुसारेणोपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा सार्धाश्च-तुरो मासान्त्राह्मण उचुक्तो वेदानधीयीत ॥ ९५ ॥

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्वे प्रथमेऽहनि ॥ २६ ॥

ततः पक्षाधिकेषु चतुर्षे मासेषु यः पुष्यस्तत्र प्रामाद्वहिगैत्वा स्वगृह्यानुसारेणोत्सर्गाख्यं कर्म कुर्यात् । अथवा माघग्रक्कस्य प्रथमेऽहिन पूर्वाह्वे कुर्यात् । माघग्रक्क च विविः प्रौ-ष्ठपद्यां येनोपाकर्म न कृतं तद्विषयः ॥ ९६ ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्द्सां बहिः। विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम्॥ ९७॥

एवमुक्तशास्त्रानुसारेण प्रामाद्वहिश्छन्द्सामुत्सर्गाख्यं कर्म कृत्वा पक्षिगों रात्रिं विरमेन्ना-घीषीत । द्वे दिने पूर्वापरे पक्षाविव यस्या मध्यवर्तिन्या रात्रेः सा पक्षिणी रात्रिः । अस्मि-न्पक्षे तूत्सर्गाहोरात्रे द्वितीयदिने चाह्नि नाध्येतव्यं द्वितीयरात्रौ त्वध्येतव्यम् । अथवा तमेव-कमुत्सर्गाहोरात्रमनध्यारं कुर्यात् । विद्यानैपुण्यकामं प्रत्ययमहोरात्रानध्यायविधिः ॥ ९७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्।

वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्॥ ४=॥

उत्सर्गानध्ययनादूध्वं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं ग्रुक्कपक्षेषु संयतः पठेत्। सर्वाणि तु वेद्। स्त्रानि शिक्षाव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु पठेत्॥ १८॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शृद्रजनसन्निधौ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ६६ ॥ स्वरवणांद्यभिव्यक्तिशुन्यं शृद्धसिधौ च नाधीयीत । तथा रात्रेः पश्चिमे यामे सुप्तो-त्थितो वेदमधीत्य श्रान्तो न पुनः सुप्यात् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्द्स्कृतं पठेत्।

ब्रह्म छुन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो हानापदि ॥ १००॥ यथाकविधिना नित्यं छन्द्रसङ्कतं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रमात्रं पठेत्, मन्त्राणामेव

चतुर्थोऽध्यायः।

कम् तरङ्गत्वात् । अनापदि सम्यक्करणादौ सति ब्रह्म ब्राह्मणं मन्त्रजातं च यथोक्तविधिना दुक्तः सन्द्रिजः पठेत् ॥ १०० ॥

इमान्नित्यमनध्यायोनधीयानो विवर्जयेत्। अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ १०१ ॥

इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायान्सर्वथा यथोक्तविधिनाऽधीयानः शिष्याध्यापनं च कुर्वाणो गुरुवजयेत्॥ १०१॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूदने।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रबक्षते ॥ १०२ ॥

रात्रों कर्णभ्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ वाति । गोविन्दराजस्तु "कर्णा वामेव श्रवणोषप क्रित्रायविवक्षया कर्णश्रव इत्युक्तं, तेनातिशब्दवित वायौ वाति" इत्यभिहितवान् । दिवा च धूलिपटलोत्सारणसमर्थे वायौ वहित एतौ वर्षाकाडेऽनध्यायौ तातकालिकावध्यापनिविष् धिज्ञा सुनयः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च सम्प्लवे । आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरव्रवीत्॥ १०३॥

विद्युद्गजितवर्षेषु द्वन्द्वनिर्देशाद्युगपदुपस्थितेषु महतीनां चोल्कानां संस्रव इतस्ततः पाते सति आकालिकमिति तु निमित्तकालादारभ्यापरेद्ययावत्स एव कालस्तावत्पर्यन्तमनभ्या-यमेतेषु मनुरवोचत् ॥ १०३ ॥

पतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४॥

एतान्विद्युदादीन्यदा होमार्थं प्रकटीकृताग्निकालेषु संघ्याक्षणेषु युगपदुत्पन्नाञ्चानीयात्तः दाऽनध्यायं वर्षासु कुर्यान्न सर्वदा । तथाऽनृतौ प्रादुष्कृताग्निकालेषु मेघद्रश्नमात्रे सत्यन-ध्यायो न वर्षासु ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने।

पतानाकालिकान्विद्याद्नध्यायानृताविष् ॥ १०५॥

अन्तरिक्षभवोत्पातध्वनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रतारागणानां चोपसर्गे सत्यनध्यायानिमानाः कालिकाञ्चानीयात्। आकालिकशब्दार्थो व्याकृत एव। ऋतावपि वर्षासु किल भूकम्पादयो न दोषावहा इत्यभिप्रायेणतांवपीत्युक्तं, अपिशब्दादन्यत्रापि ॥ १०५ ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनित्निःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६॥

होमार्थं प्रकाशितेष्विग्विषु संध्यायां यदा विद्युद्गर्जितशब्दावेव भवतो न तु वर्षं तदा सज्योतिरनध्यायः स्यात् नाकाल्किः । तम्न यदि प्रातःसंध्यायां विद्युद्गर्जितशब्दौ तदा यावत्सूर्यज्योत्तिस्तावदनध्यायो दिनमात्रमेव । यदि सायंसंध्यायां तौ स्यातां तदा यावन्नक्षत्र ज्योतिस्तावदनध्यायो राम्निमात्रमिति रात्रौ स्तनितिवद्युद्धपेष्विति त्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे दर्षाद्ये त्रितये जाते यथा दिवाऽनध्यायस्तथा रात्राविष, अहोरात्र एवेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च। धर्मनैपुरायकामानां पृतिगन्धे च सर्वदा ॥ १००॥

है पुण्यविषयो धर्मातिशयाधिनो प्रामनगरयोः सर्वदाऽनध्यायः स्यात् । कुत्सितगन्धे च सर्वहिमन्निष गम्यमाने धर्मनै पुण्यकामं प्रत्ययं विद्याऽनध्यायोपदेशो विद्यानै पुण्यकामस्य कदा- चिद्ध्ययनमनुजानाति । ये शिष्याः केचिद्गृहीत्वेदा्ध्ययनज्न्यादृष्टेच्छत्रस्ते धर्मनैपुण्य-कामाः । केचित्प्रथमाध्येतारो विद्याऽतिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः ॥ १०७ ॥ अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषतस्य च सन्निधौ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८॥

अन्तर्गतः शवो यस्मिन्धामे ज्ञायते तत्र । वृष्छोऽधार्मिकस्तस्य संनिधौ न तु शूद तस्य "न शूद्रजनसंनिधौ" इति निषेधात्। रुद्यमाने रोदनध्वनौ । भावे लकारः । कार्यान रार्धे बहुजनमेलके सत्यनध्यायः ॥ १०८॥

उदके मध्यरात्रे च विरामूत्रस्य विसर्जने।

उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्त्येत् ॥ १०८ ॥

उदक्मध्ये मध्यरात्रे च मुहूर्तचतुष्टये च "निशायां च चतुर्मुहूर्तम्" इति गौतमस्मरणात् । गोविन्दराजस्तु रात्रिमध्यप्रहरेद्वय इत्युक्तवान् । तथा मूत्रपुरोषोतसर्गकालेऽन्नभोजनादिना चो च्छिष्टो निमन्त्रणसमयादारभ्य श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसाऽपि वेदं न चिन्तयेत्॥१०९

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोहिष्टस्य केतनम्।

ज्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च स्तके ॥ ११० ॥

एक एवो दिश्यते यत्र श्रा हे तरेको दिष्टं नवश्रा हं तत्केतनं निमनत्रणं गृहीत्वा निमनत्र-गादारभ्य क्षत्रियस्य जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादिश्वतके राहोश्च स्तकं चन्द्रसूर्योपरागः तत्र त्रिरात्रं वेदं नाधीयीत ॥ ११० ॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद् ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ १११ ॥

यावदेकस्यानुहिष्टस्योच्छिष्टस्य सकुङ्कमादेर्गन्धो लेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदो देहे तिष्ठति त्तावन्त्यहोरात्राण्यृष्वमिषि वेदं नाधीयीत ॥ १११ ॥

शयानः प्रौढपाद्श्च कृत्वा चैवावसिक्थकाम् ।

नाधीयीतामिषं जम्ध्वा स्तकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

शय्यायां पतिताङ्ग आसनारूढपादः कृतावसिक्थको वा मांसं भुक्तवा जननमरणाशौचिः नां चान्नं भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ११२ ॥

नीहारे वाणशब्दे च संध्यवोरेव चोभयोः।

अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३ ॥ नीहारे घूलिकायां बाण्सब्दे शरध्यनी । "बाणो वीणाविशेषः" इत्यन्ये । प्रातः सायं-संध्ययोरमावास्याचतुर्देशीपौर्णमास्यष्टमीषु नाधीयीत । अष्टकासूत्तरत्र निषेधात्पौर्णमास्या-दिसाहचर्यादष्टकाशब्दोऽष्टमीतिथिपरः ॥ ११३ ॥

विशेषदोषमाह—

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुद्शी । ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ११४॥

यस्मादमावास्या गुरुं हन्ति, शिष्यं हन्ति चतुदशी, वेदं चाष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मार-गतस्त्रस्मात्ता अध्ययनाध्यापनयोः परित्यजेत्॥ ११४[॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा । श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्कौ च न पठेद् द्विजः ॥ ११५ ॥ /धूलीवर्षे दिशां दाहे श्वमालकुक्कुरगर्दभोष्ट्रेषु च रुवत्सु पङ्कौ चोपविश्य प्रकृतत्वातस्-याखश्वखरादीनामेव ब्राह्मणो न पठेत्॥ ११५॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोत्रजेऽपि वा ।

वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६॥

रमशानसमीपे, शामसमीपे, गोष्टे च, मैथुनसमयप्रतवासः परिघाय, श्राद्धीयं च सिद्धा-न्नादि प्रतिगृह्य नाधीयीत ॥ ११६ ॥

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किञ्चिच्छाद्विकं भवेत्।

तदालभ्याप्यनध्यायः पाख्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥ ११७॥

श्रा द्विसमन्नादि भुक्तवा तावदनध्यायो भवतीत्युक्तम् । प्राणि वा गवाचादि, अप्राणि वा वस्त्रमाल्यादि, प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वाध्नध्यायो भवति । यस्मात्पाणिरेवास्यमस्ये ति पाण्यास्यो हि ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ११७ ॥

चोरैरपदुते प्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते।

आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥ ११=॥

चौरैरुपद्वते यामे गृहादिदाहादिकृते भये दिन्यान्तरिक्षभौमेषु चार्भ्तेषूत्पातेष्वाकालिकः मनध्यायं जानीयात्॥ ११८॥

उपाकर्मेणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११६ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् । उत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्रावनध्यायावुक्तैः तत्रायं धर्मनेपुण्यकामं प्रति त्रिरात्रोपदेशः । तथाऽऽग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णपक्षाष्टमोपु तिस्यु चतस्यु चाहोरात्रमनध्यायः । दिवाकालमात्रसद्भावेऽपि पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यनेन यावद्-ष्टमयेवानध्याय इतराष्ट्रमीष्क इत्यपुनक्किः । ऋत्वन्ताद्दोरात्रेषु चानध्यायः ॥ ११९ ॥

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम्।

न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ १२० ॥ तुरगतस्करिनौकाखरोष्ट्रारूढः तथोषरदेशस्थः शकटादियानेन गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे।

न भुक्तमात्रे नाजीर्गें न विमत्वा न शुक्तके ॥ १२१ ॥

विवादे वाक्कलहे, कलहे दण्डादण्डयादी, सेनायामप्रवृत्तयुद्धायां, संगरे युद्धे, भुक्तमात्रे भोजनानन्तरं च यावदाद्रेहस्तः, ''यावदार्द्रपाणिः"-इति वसिष्ठस्मरणात् । तथाऽजीणाऽन्ते वमनं च कृत्वाऽम्लोद्गारे च न पठेत्॥ १२१॥

अतिथि चाननुज्ञाप्य माहते वाति वा भृशम्।

रुधिरे च स्रुते गात्राच्छ्स्त्रेण च परिचते ॥ १२२ ॥

अध्ययनं करोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति, मारुते चात्यर्थं ।वाति, रुधिरे च गात्रात्खुते, रुधिरस्नावं विनाऽपि शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि नाधीयीत ॥ १२२ ॥

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन।

वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३ ॥

सामध्वनौ च श्रूयमाणे ऋग्यज्ञुषोः कदाचिद्ध्ययमं न कुर्यात् । वेदं च समाप्य आर्ण्यः कार्ण्यं च वेदेकदेशमधीत्य तदहोरात्रे वेदान्तरं नाधीयीत ॥ १२३ ॥

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः । सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याग्रुचिध्वेनिः ॥ १२४ ॥

सामगानधुतौ ऋग्यजुषोरनध्याय उक्तस्तस्यायमनुवादः । ऋग्वेदो देव एव देवतास्येति देवदैवत्यः । यजुर्वेदो मानुषो, मानुषदेवताकत्वात् । प्रायेण मानुषकमीपदेशाद्वा मानुषः । सामवेदः पितृदेवताकत्वात् पित्रयः । पितृकमं कृत्वा जलोपस्पर्शनं स्मरन्ति तस्मात्तस्या ग्राचिरिव ध्वितः न त्वग्रुचिरेव । अतस्तिसमञ्जूयमाणे ऋग्यजुषी नाधीयीत ॥ १२४ ॥

एतद्विद्न्तो विद्वांसस्त्रयोनिष्कर्षमन्वहम्। क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते॥ १२५॥

एतद्वेदत्रयस्य देवमनुष्यिपृत्देवताकत्वं जानन्तः शास्त्रज्ञास्त्रयीनिष्कर्षं सारोद्धतं प्रणवः व्याहृतिसावित्रयात्मकं प्रणवव्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्य पश्चाद्वेदाध्ययनं कुर्युः । द्विः तीयाध्यायोक्तोऽप्ययमर्थः पुनरनध्यायप्रकरणेऽभिहितः । यथैते यथोक्तानध्याया एवं प्रणवः व्याहृतिष्वपित्रतास्वनध्याय इति दर्शयितुं शिष्यस्याध्यापनमेवं कर्तव्यमिति स्नातकवः तत्त्वावगमार्थं च ॥ १२५ ॥

पशुमगड्कमार्जारश्वलर्पनकुलाख्नुभिः।

अन्तरागमने विद्यादन्ध्यायमहर्निशम् ॥ १२६॥

पशुर्गवादिः, मण्डूकविडालकुकु सपैनकुलम् पकैः शिष्योपाध्याययोर्मध्याऽऽगमनेऽनध्या-यमहोरात्रं जानीयात् ॥ १२६ ॥

संप्रति विद्यानैपुण्यकामं प्रति पूर्वीच । नध्याय विकलपार्थमा इ—

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः।

स्वाध्यायभूमि चाशुद्धामात्मानं चाशुचि द्विजः॥ १२०॥

स्वाध्यायभूमि चोच्छिष्टाद्यमः योपहताम् आत्मानं च यथोक्तशौचरहितमिति द्वावेवानः व्यायौ नित्यं प्रयत्नतो वर्जयेन्न तु पूर्वोक्तान् । तेषामिष यत्र नित्यप्रहणमनुवादो वा नित्यत्व ख्यादको वाऽस्ति तानिष नित्यं वर्जयेत् । अन्यत्र विकल्पः ॥ १२७ ॥

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ १२८॥ [षष्ठयष्टम्यौ त्वमावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम्। वर्जयत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे॥ ७॥]

अमावास्यादिष्वृताविप स्नातको द्विजो न स्त्रियमुपगच्छेत्। "पर्ववर्ज" व्रजेच्चैनाम्' (म. स्मृ. ३-४५) इत्यनेनैव निषेधसिद्धौ स्नातकवतलोपप्रायश्चित्तार्थमिह पुनर्वर्जनम् ।१२८

न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि। न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥ १२९॥

नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमप्रकृष्णेश्वाण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्य "मुहूर्तमि शक्ति विषये नाप्रयतः स्यात्"—इत्यापस्तम्बस्मरणान्निषेद्धुमयोग्यत्वाद्यहच्छास्नानिमदं भोज नानन्तरं निविध्यते । तथा रोगी नैमित्तिकमि स्नानं न कुर्यात् किन्तु यथासामध्यम् ।

"अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशको तु कर्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वा स्यान्मार्जनं दैहिकं विदुः॥

इत्यादिजाबालाशुक्तमनुसंधेयम्। तथा— महानिशाऽत्र विजेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्। तस्मिन्स्नानं न कुर्वात काम्यनैमित्तिकादते॥

श्वचनात्तत्र न स्नायात्। बहुवासाश्च नित्यं न स्नायात्। नैमित्तिकचाण्डाला-दिस्पर्शे सित तु स्नानं बहुवाससोऽप्यनिषिद्धम्। याहाद्याकान्तागाधरूपतया च विशेषणा-ज्ञात् जलाशये च ॥ १२९॥

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा।

नाकामेत्कामतश्ञ्चायां वभुणो दीक्षितस्य च ॥ १३० ॥

देवतानां पाषाणादिमयीनां, गुरोः पित्रादेः, नृपतेः, स्नातकस्याचार्यस्य च । गुरुत्येऽ-प्याचार्यस्य प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निद्देशः । बभुणः किष्ठस्य, यज्ञे दीक्षितस्यावश्चयस्नाना-त्पूर्वमिच्छया छायां नाक्रामेत् । चशब्दाचाण्डालादीनामपि । कामत इत्यभिधानाद-बुद्धिपूर्वके न दोषः ॥ १३०॥

मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं सुक्त्वा च सामिषम् । सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१ ॥

दिवारान्ने च सम्पूर्णे प्रहरद्वये समांसं च श्राखं भुक्तवा प्रातःसायंसम्भ्ययोश्च चिरं चतु-ष्वथं नाधितिष्ठेत्॥ १३१॥

उद्वर्तनमपस्नानं विरामुत्रे रक्तमेव च।

श्लेष्मनिष्ठयूतवान्तानि नाधितिष्ठेतु कामतः ॥ १३२ ॥

उद्वर्तनमभ्यङ्गमलापकर्षणपिष्टकादि, अपस्नानं स्नानोदकं, मृत्रपुरीपे, रुधिरं च इले-ष्माणं, निष्ट्यूतमक्लेष्मरूपमपि चर्वितपरित्यक्तरूपताम्बूलादि, वान्तं भुक्त्वोद्वाणभक्तादि एतानि कामतो नाधितिष्टेत्। अधिष्टानं तदुपर्यवस्थानम् ॥ १३२ ॥

वैरिगं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः।

अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥ १३३ ॥

शत्रुं तन्मन्त्रिणमधर्मशीलं चौरं परदारांश्च न सेवेत । चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यत्यन्तगर्हि-तत्वात्पृथङ्निदंशः॥ १३३ ॥

न हीदृशमनायुष्यं लाके किञ्चन विद्यते।

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥

यस्मादीदृशसनायुष्यसिंह लोके पुरुषस्य न किञ्चिदस्ति, यादशं परदारगमनम् । तस्मा-देतन्न कर्तेन्यम् ॥ १३४ ॥

त्तियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् । नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानिप कदाचन ॥ १३५ ॥

वृद्ध्यथं भूधातुः । भूष्णुर्विर्धिष्णुः धनगवादिना वर्धनशीलः क्षत्रियं सर्पं बहुश्रुतं च ब्रा-

ह्मणं नावजानीयात्। ऋशानि तत्काले प्रतीकाराक्षमान् ॥ १३५॥

एतत्रयं हि पुरुषं निर्देहेदवमानितम्।

तस्मादेतच्यं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

एतञ्चयमवसानितं सद्वमन्तारं विनाशयति । क्षत्रियसर्पे दृष्टशक्तया ब्राह्मणश्चामिचा-राद्नि। हृहेन । तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतञ्चयं सर्वदा नावजानीयात् ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः।

आसृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ १३७ ॥ प्रथमं धनार्थमुद्यमे कृते तत्र धनानामसम्पत्तिभिर्मन्दभाग्योऽहमिति नात्मानमवजानी- यात्। किन्तु मरणपर्यन्तं श्रीसिद्धचर्थमुद्यमं कुर्यात्। न त्विमां दुर्लभां बुध्येत् ॥ १३७ 🖟 सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमिषयम्।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ १३८॥

यथादृष्टश्चुतं तत्त्वं ब्रूयात् । तथा प्रीतिसाधनं ब्रूयात्पुत्रस्ते जात इति । यथा दृष्टश्चुतः मध्यप्रियं पुत्रस्ते मृत इत्यादि न वदेत् । प्रियमपि मिथ्या न वदेत् । एष वेदमूलतया नित्यो धर्मः ॥ १३८॥

भद्रं भद्रमिति ब्र्याद्भद्रमित्येव वा वदेत्। शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ १३६॥

प्रथमं भद्रपद्मभद्रपद्रपरं, द्वितीयं भद्रशब्द्रपर्यायपरम् । अभद्रं यत्तद्भद्रशब्द्रपर्यायपरप्रश-स्तादिशब्देन प्रद्यात् । तथा चापस्तम्बः—"नाभद्रमभद्रं द्यात्पुण्यं प्रशस्तिमिति द्याद्भद्र-मित्येव" इति । भद्रपद्रमेव वा तत्र योज्यम् । शुष्कं निष्प्रयोजनं वैरं विवादं न किनचित्सह कुर्यात् ॥ १३९ ॥

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थिते ।

नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषछैः सह ॥ १४० ॥

उषःसमये प्रदोषे च दिवा सम्पूर्णप्रहरद्वये च अज्ञातकुलशीलेन पुरुषेण शुद्धेश्च सह न गच्छेत्। "नैकः प्रपद्येताध्वानम्" (म. स्मृ. ४-६०) इत्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुननेक । इति प्रतिषेधः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तगौरवार्थः॥ १४०॥

हीनाङ्गानितिरिक्ताङ्गानिवद्याहीनान्वयोऽधिकान् ।

रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥ हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्षेवृद्धकुरूपार्थेहीनहीनजातीन्काणशब्दाह्वानादिना न निन्देत ॥१४१॥

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानळान्।

न चापि पश्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्मणान्दि। १४२॥

कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्राकृतशौचाचमनो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन्न स्पृशेत्। न चाशुचिः सन्ननातुरो दिविस्थान्सूर्यचन्द्रप्रहादिज्योतिर्गणान् प्रयोत्॥ १४२॥

स्पृष्ट्वैतानशुचिनित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नामि पाणितलेन तु॥ १४३॥

एतान्गवादीनशुचिः सन्स्पृष्ट्वा कृताचमनः पाणिना गृहीताभिरिज्ञः प्राणांश्रश्चरादीनी-निद्रयाणि शिरः स्कन्धजानुपादान्नाभि च स्पृशेत्। अप्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं लाधवाधै तत्र प्रकरणे गवादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात्॥ १४३॥

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेद्निमित्ततः।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाग्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥ अनातुरः सन् स्वानि खानीन्द्रियच्छिद्राणि रोमाणि च गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि निर्निमिन्तं न स्पृत्रेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेश जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रतः॥ १४५॥

अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचा-रस्तत्रोषुकः स्यात् । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतो जितेन्द्रियश्च भवेत् । गायत्र्यादिजपं विहित-होमं च नित्यं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । अत्राचारादीनामुक्तानामपि विनिपातिनवृत्त्य-यंत्वात्युवसभिधानम् ॥ १४५ ॥ अतः आह—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतातमनाम् । जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ १५६ ॥ रमङ्गलाचाराभ्यां युक्तानां नित्यं युचीनां जपहोमरतानां दैवमानुषोपद्रवो न जायते॥१४६

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ १४७ ॥

नित्यकृत्यावसरे श्रेयोद्देतुतया प्रणवगायत्र्यादिकं वेदमेवानलसो जपेत् । यस्मातं ब्रान्स्य श्रेष्ठं धर्मं मन्वादयो वदन्ति । अन्यः पुनस्ततोऽपङ्गद्या धर्मो सुनिमिरुच्यते । उक्तः स्येव वेदाभ्यासादेः पूर्वजातिस्मरणद्वारेण मोक्षद्देतुत्वं वदितुं पुनरिभवानम् ॥ १४७॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च।

अद्रोहेण च भूतानां जाति स्मरति पौर्विकीम् ॥ १४८ ॥ सततवेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जातिं स्मरति ॥ १४८ ॥ ततः किमत आह—

पौर्विकीं संस्मरञ्जाति ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः।

ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४६ ॥

पूर्वजाति स्मरन् । जातिमित्येकत्वमनाकाङ्कितत्वाद्विविश्वतम् । बहूनि जन्मानि स्मरंस्तेषु च गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि स्मरन्संसारे विरञ्यन्त्रह्मैवाजस्वमभ्यस्यति श्रवणमनवध्यानैः साक्षात्करोति, तेन चानन्तमविनाशि परमानन्दाविभीवरुक्षणं मोक्षसुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥

सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः। पितृंश्चैवाष्टकास्वचेंन्नित्यमन्वष्टकासु च॥ १५०॥

सावित्रीदेवताकान्होमाननिष्टनिवृत्यर्थं च शान्तिहोमान्पौर्णमास्यमावास्ययोः सर्वदा कुर्यात् । तथा आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टमीषु तिस्वु चाष्टकारूवेन कर्मणा श्राह्मेन च तद--न्तरितकृष्णनवमीषु चान्वष्टकारूवेन परलोकगतान् पितृन्यजेत् ॥ १५० ॥

> दूरादावसथानमुत्रं दूरात्पादावसेचनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥ कैर्कत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

इति विष्णुपुराणवचनादेवंविधादिमगृहस्य दूरान्म्त्रपुरीषपादप्रक्षालनसक्लोच्छिष्टान्नानि निषिच्यत इति निषेकं रेतश्चोत्सजेत्॥ १५१॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्व एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ १५२॥

मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः।पायुस्तद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सगम् । तथा देहप्रसाधनं प्रातःखा-नदन्तधावनाञ्जनदेवार्चनादि पूर्वाद्ध एव कुर्यात् । पूर्वाद्धशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागाविह वि-विश्वतौ । पदार्थमात्रविधिपरत्वाचास्य पाठकमोऽपि नादरणीयः । निह स्नानानन्तरं दन्त-धावनम् ॥ १५२ ॥

> दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान्। ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु ॥ १५३॥

पाषाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणात्रक्षार्थ राजादिकं गुरूंश्च वित्रादीनमावास्यादिकः र्वसु द्रष्टुर्माभमुखो गच्छेत् ॥ १९३ ॥

अभिवाद्येद् वृद्धांश्च द्दाचैवास्नं स्वकम्।

कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १५४ ॥

गृहागतान्गुरूनिभवादयेत्तेषां च स्वीयमासनमुपनेष्टुं च दद्यात् । बद्धाञ्जलिश्च गुरुसमीपे आसीत् । गच्छतश्च पृष्ठदेशेऽनुगच्छेत् । उक्तोऽप्ययमिभवादनाद्याचारः फलाभिधानाय पुन-क्च्यते ॥ १९४ ॥

भ्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ् निबद्धं स्वेषु कर्मसु । धर्ममूळं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥

वेदस्मृतिम्यां सम्यगुक्तं स्त्रेषु कर्मस्वध्ययनादिष्वङ्गत्वेन सम्बद्धं धर्मस्य हेतुं साधूनामा-चारमनलसः सन्नितान्तं सेवेतेति सामान्येनाचारानुष्टानोपदेशः फलकथनाय ॥ १५५ ॥

आचाराह्मभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः।

आचाराद्धनमत्त्रयमाचारो हत्त्यलत्तणम्॥ १५६॥

आचाराह्रेदोक्तमायुर्लभते, अभिमताश्च प्रजाः प्रत्रपौत्रदुहित्रात्मिकाः, प्रभृतं च धनं, अ-शुभफलसूचकं च देहस्थमलक्षणमाचारो निष्फलयति, आचाराख्यधमणालक्षणसूचितारिष्ट-नाशात्॥ १५६॥

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ १५७॥

यस्माद् दुराचारः पुरुषो लोके गहितः स्यात्सर्वदा दुःखान्वितो रोगवानल्पायुश्च भवति तस्मात्सदाचारयुक्तः स्यात् ॥ १५७॥

सर्वेलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः।

श्रद्धानोऽनस्यश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८॥

यः सदाचारवान्श्रद्धान्वितः पादोषानभिधाता स ग्रुभसूचकलक्षणशून्योऽपि शतायु-र्भवति ॥ १९८ ॥

यद्यत्परवद्यां कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत्।

यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्त्त्तसेवेत यत्नतः ॥ १५६ ॥

यद्यत्कर्म पराधीनं परप्रार्थनाऽऽदिसाध्यं तत्तद्यत्नतो वर्जयेत्। यद्यत्स्वाधीनदेहव्यापार-साध्यं परमात्मग्रहादि तत्तद्यत्नतोऽनुतिष्ठेत्॥ १५९॥

अत्र हेतुमाह— सर्व परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥

सर्वे परप्रार्थनाऽऽदिसाध्यं दुःखहेतुः । सर्वमात्माधीनं सुखहेतुः । एतत्सुखदुःखयोः कारण जानीयात् ॥ १६० ॥

यत्कर्मे कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६१ ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्यानुष्ठातुः पुरुषस्यान्तरात्मनस्तुष्टिः स्यात्ततप्रयत्नतोऽनुष्टेयम् । अतुष्टिः करं वर्जयेत् । पतचाविहितानिषद्भगोचरं वैकल्पिकविषयं च ॥ १६१ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्।

न हिंस्याद् ब्राह्मणानगाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥ १६२ ॥

आचार्यसुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं, प्रवक्तारं वेदार्थव्याख्यातारं, गुरुम् "अल्पं वा बहु वा यस्य" (म. स्मृ. २-१४९) इत्युक्तम् । आचार्यादींस्तु न हिंस्यात् । प्रतिकृलाचरणेऽत्र हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधादाततायिनोऽप्येतान्न हिंस्यादिति व्याख्यातवांस्तद्युक्तम् , "गुरुं वा बालवृद्धौ वा" (म. स्मृ. ८-३५०) इत्यनेन विरोधात्॥१६२॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम्।

हेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्एयं च वर्जयेत्॥ १६३॥

नास्ति परलोक इति बुद्धि, वेदस्य देवतानां च निन्दां, मात्सर्थे, धर्मानुत्साहाभिमान-कोपकौर्याणि त्यजेत्॥ १६३॥

परस्य दगडं नोद्यच्छेत्कुद्धो नैव निपातयेत्।

अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्टवर्थं ताडयेस् तौ ॥ १६४ ॥

परस्य हननार्थं ऋदः सन्दण्डादि नोतिक्षपेत्। न च परगात्रे निपातयेत्पुत्रिशिष्यभायीदाः सादेरन्यत्र । कृतापराधानेताननुशासनार्थं ''रज्ज्वा वेणुद्धेन वा" (म. स्मृ. ८-२९९) इत्या-दिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताढ्येत् ॥ १६४ ॥

ब्राह्मणायावगुर्येव द्विजातिर्वधकाम्यया ।

शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते ॥ १६५ ॥

द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य इननार्थं दण्डादिकमुद्यम्यव नतु निपात्य वर्षशतं तामिस्नादिनरके परिभ्रमति ॥ १६५ ॥

ताडियत्वा तृणेनापि संरम्भानमतिपूर्वकम्।

एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

तृणेनापि क्रोधाद् बुद्धिपूर्वेकं ब्राह्मणं ताडियत्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुक्कुरा-दियोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मण्स्यास्रगङ्गतः ।

दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

अयुध्यमानस्य ब्राह्मणस्याङ्गे शास्त्रानभिज्ञतया शोणितमुत्पाच परलोके महद् दुःखमा-प्नोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसुन्संगृह्णाति महीतलात्।

तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ १६८॥

खङ्गादिहतबाद्यणाङ्गनिगतं रुधिरं भूमिपतितं यावतो धूलिखणुकान्पिण्डीकरोति तावत्सं-ख्यानि वर्षाण परलोके शोणितोत्पादकः प्रहर्ता अन्यैः श्वस्गालादिभिभक्ष्यते ॥ १६८॥

न कदाचिद् द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेद्पि।

न ताडयेचुग्रेनापि न गात्रात्स्रावयेदस्क् ॥ १६६ ॥

तस्मादवगोरणादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणे दण्डाद्यमननिपातरुधिरस्रवणानि नापद्यपि कुर्या दिति पूर्वोक्तिक्रयात्रयस्योपसंहारः॥ १६९॥

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम्।

हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते॥ १७०॥

अधमेण व्यवहरतीत्यधार्मिकः शास्त्रप्रतिषिद्धागम्यागमनाद्यनुष्ठाता यो मानुषो, यस्य च साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याऽभिधानमेव धनोपायोऽसत्यमभिधायोत्कोचधनं गृहाति,

यश्च परहिंसाऽभिरतः, नासाविह लोके सुखयुक्तो वर्तते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निन्त्या निषेधः कल्प्यते ॥ १७० ॥

न सीद्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत्। अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम्॥ १७१॥

शास्त्रविहितधर्ममनुतिष्ठन्धनायभावेनावसीदन्नपि कदाचिन्नाधमें बुद्धिं कुर्यात् । थस्माद्ध्यम्बद्धारिणो यद्यप्यापाततो धनादिसम्पद्धागिनोऽपि दृश्यन्ते तथापि तेषामधार्मिकाणाम्धर्मचौरादिन्यवहारिणां पापिनां तज्जनितदुरितशालिनां शीघं धनादिविपर्ययोऽपि दृश्यते । तं पश्यन्नाधमें धियं दृद्यादिति शिष्यहिताय दृष्टमथं द्शित्वान् ॥ १७१ ॥

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव । शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि क्रन्तति ॥ १७२॥

शास्रिणानियमितकालपरिपाकत्वाच्छुमाशुभकर्मणां नाधमीऽनुतिष्ठतः तत्काल एवं फलित । गौरिवेह भूमिपक्षे साधमर्थेदृष्टान्तः । यथा भूमिरुप्तबीजमात्रा तदैव प्रचुरपचेलिम-फल्यीहिस्तबकसंविता न भवति किंतु नियमफलपाकसमयमासाद्य । पशुपक्षे वैधमर्थेदृष्टान्तः । यथा गौः पशुर्वाहदोहाभ्यां सद्यः फलित नैवमधर्मः, किंतु क्रमेणावर्तमानः फलोन्मुखीम-वन्नधर्मकर्तुर्मूलानि छिनित्त । मूलच्छेदेन सर्वनाशो लक्ष्यते । देहधनाद्यन्वितो नक्ष्यति ॥१७२॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु ।

न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥

यदि स्वयं कर्तुरेंहघनादिनाशं फलं न जनयति, तदा तत्पुत्रेषु, नोचेत्पौन्नेषु जनयति, न तु

ननु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वम् ? उच्यते, पुत्रादिनाशस्य पितुः क्षेश-हेतुत्वाच्छास्त्रीयत्वाचास्यार्थस्य नाविश्वासः ॥ १७३ ॥

अधर्में गैंधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४ ॥

अधर्मण परहोहादिना तावदापाततो प्रामधनादिना वर्धते । ततो भद्राणि बहुभृत्यगवा-म्हादानि रूभते । ततः शत्रून्स्वस्मादपञ्चष्टाञ्जयति । पश्चात्कियता कार्लेनाधर्मपरिपाकवशादे-इधनतनयादिसहितो विनश्यति ॥ १७४ ॥

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा।

शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूद्रसंयतः ॥ १७५॥

सत्यवर्मसदाचारशौचेषु सर्वदा रति कुर्यात्। शिष्यांश्चानुशासनीयानभायांपुत्रदासच्छा-त्राम् "रज्ज्वा वेणुदलेन वा" (म. स्मृ. ८-२९९) इति प्रकारेण शासयेत। उक्तानामण्यभिधा-नादादरार्थं वाग्बाहृदरसंयतश्च स्यात्। वाक्संयमः सत्यभाषिता। बाहुसंयमो बाहुबलेन क-स्याप्यपीदनम्। उदरसंयमो यथालब्धालपभोजनम्॥ १७५॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ।

धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकविकुष्टमेव च ॥ १७६॥

याक्यकामौ धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेत्। यथा चौर्यादिनाऽर्थोपपादनं, दोक्षादिने यजमानस्य पत्न्युपगमः । उदकं उत्तरकालस्तत्रासुखं यत्र धर्मे तं धर्ममिप परित्यजेत् । यथा पुत्रादिकापोष्ययुक्तस्य सर्वस्वदानम् । लोकविकुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः, यथा कलौ मध्य-मास्कादिषु गोवधादिः ॥ १४६ ॥

न पाणिपाद्चपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः।

न स्याद्याक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १७७ ॥

पाण्यादिचापलं त्यजेत्। अनुपयुक्तवस्त्पादानादि पाणिचापलम्। निष्प्रयोजनं अमणादि पादचापलम्। परस्रीप्रेक्षणादि नेत्रचापलन्। बहुगह्यंवादिता वाक्चापलम्। अनृजः कुटिलो न स्यात्। परद्रोहो हिंसा तद्यं चेष्टां थियं च न कुर्यात्॥ १७७॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः।

तेन यायात्सतां मार्ग तेन गच्छन्न रिप्यते ॥ १७=॥

बहुविधशास्त्रार्थसम्भवे पितृपितामहाद्यनुष्टित एव शास्त्रार्थोऽनुष्टातच्यः । तेन गच्छन् न रिष्यते नाधर्मेण हिंस्यते ॥ १७८॥

ऋत्विकपुरोहिताचार्यमातुलातिथिसंश्रितैः। वालवृद्धातुरैवेंद्यैक्षातिसम्बन्धिवान्धवैः॥ १५६ ॥ मातापित्भ्यां जामी िश्चात्रा पुत्रेण भार्यया। दुहित्रा दासवर्गण विवादं न समाचरेत्॥ १८०॥

ऋत्विगादिभिर्वाक्कछहं न कुर्यात् । शान्त्यादिकतां पुरोहितः । संश्रिता अनुजीविनः । ज्ञातयः पितृपक्षाः । सम्बन्धिनो जामातृश्यालकाद्यः । बान्धवा मातृपक्षाः । जामयो भिग-नीस्नुषाद्याः ॥ १७९ ॥ १८० ॥

पतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

एभिर्जितैश्च जयति सर्वांव्लोकानिमान्यृही ॥ १८१ ॥

प्तैर्ऋत्विगादिभिः सह विवादान्परित्यज्याज्ञातपापैः प्रमुच्यते । तथैतैर्विवादैरूपेक्षितै-रिमान्वक्ष्यमाणान्सर्वछोकान्गृहस्थो जयति ॥ १८१ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः।

अतिथिस्त्विन्द्रलेकिशा देवलाकस्य चर्त्विजः ॥ १८२ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभः तेन सह विवादपरित्यागेन तत्संतुष्ट्या तु ब्रह्मलोकप्राप्तेगींणं ब्रह्मलोकेशत्वम् । एवं प्राजापत्यलोकेशः प्राजापत्ये पिता च प्रभः । अतिथिरिन्द्रलोकेशः दे- बलोकस्य च ऋत्विजः । एवमुत्तरन्नापि तत्तलोकेशत्वं बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः।

सम्बन्धिनो ह्यपां ले।के पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ १८३॥

अप्सरसां लोके जामयः प्रभवन्ति, वैश्वदेवलोके बान्धवाः, वरुगलोके सम्बन्धिनः, भूलीके मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

आकाशेशास्तु विश्वेया वालवृद्धकृशातुराः।

भ्राता ज्येष्टः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ १८४ ॥

कृशः कृशधनः । संश्रितो विविधितः । बालवृद्धसंश्रितातुरा अन्तरिक्षे प्रभवन्ति । आता च ज्येष्ठः पितृतुल्यः तस्मात्सोऽपि प्रजापतिलोकप्रभुः, भार्यापुत्रौ च स्वशरीरमेव, अतः कथ-मात्मन्व सह विवादः सम्भवति ॥ १८४ ॥

छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् । तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥ १८५ ॥

स्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादार्हः । द्वाहता च परं ऋपापात्रं त-स्मादेतैरधिक्षिप्तः सन् असन्तापः सहेत, न तु विवदेत् ॥ १८५ ॥ प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तज्ञ वर्जयेत् । प्रतिग्रहेण ह्यस्थाशु ब्राह्मं तेजः प्रशास्यति ॥ १८६ ॥

विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया प्रतिग्रहेऽधिकार्यपि तत्र पुनः पुनः प्रवृत्ति त्यजेत् । यस्मात्प्रतिग्र-हुणास्य वेदाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीश्रमेव विनश्यति । यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थमित्युक्तेऽपि सामान्येनाजनसङ्कोचे विशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मप्रभावप्रशमनफल्टत्वकथनार्थं वचनम् ॥१८६॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधि धर्म्य प्रतिप्रहे।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्याद्वसीद्ननिप क्षुघा ॥ १८७ ॥

द्रव्याणां प्रतिग्रहं धर्माय हितं विधानं ग्राह्यदेवताप्रतिग्रहमन्त्रादिकमज्ञारवा श्चधावसादं गच्छन्नपि प्राज्ञो न प्रतिगृह्णीयात्कि पुनरनापदि ॥ १८७ ॥

हिरण्यं भूमिमश्वं गामनं वासस्तिलान्घृतम्।

प्रतिगृह्वत्रविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥ १८८ ॥

स्वर्णादीञ्श्रुतस्वाध्यायहीनः प्रति युद्धन्न भ्रिसंयोगेन दास्वद्मस्मीभृतो भवति पुनस्त्पर्त्तं न रुभते ॥ १८८ ॥

हिरएयमायुरन्नं च भूगें श्चाप्योषतस्तनुम्।

अश्वश्चक्षुस्त्व्चं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८८ ॥

अविदुषः प्रतिप्रहीतुर्भुगीश्च शरीरम् ओषतो दहतः । उष दाहे भौवादिकः, तस्येदं रूपम् । भूगवोद्दित्वविवक्षायां द्विवचनम् । एवं हिरण्यमन्नं चायुरोषतः । अश्वश्चश्चरित्यादिषु विभः किविपरिणामादोषतीत्येकवचनान्तस्यानुषङ्गः ॥ १८९ ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिप्रहरुचिद्धिजः।

अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मजाति ॥ १६० ॥

यस्तपोविद्याशुन्यः प्रतिग्रहेच्छुः ब्राह्मणो भवति स प्रतिग्रहाविनाभावाद् बुद्धिस्थेन तेन इति परामृष्टेनैव दार्त्रवानईप्रतिग्रहादानपापयुक्तेन सह नरके मज्जिति । यथा पाषाणमयेनोद्ध-पेनाम्भस्तरंस्तेनैव सहाम्भित मझो भर्वात ॥ १९०॥

तस्माद्विद्वान्विभियाद्यस्मात्तरमात्प्रतिग्रहात्। स्वरूपकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीद्ति॥ १८१॥

यस्माद्मावलपद्रव्यप्रतिप्रहेणापि मुर्खः पङ्के गौरिव नरके समर्थी भवति । तस्माद्यतः कु तश्चित्सुवर्णादिव्यतिरिक्तसीसकाद्यसारप्रतिप्रहादपि त्रस्येत् ॥ १९१ ॥

प्रतिप्रहीतुर्धर्ममभिधायाधुना दातुराह—

न वार्यप प्रयच्छेत् बैडालव्रतिके द्विजे।

न वकत्रतिके विशे नावेदविदि धर्मवित् ॥ १६२ ॥

वायसादिन्यो यद्दीयते तद्दिष बैंडालवितिभ्यो धर्मज्ञो न दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्या-नतरदानं निषिध्यते न तु वारिदानमेव। "पाषण्डिनो विकर्मस्थान्" (म. स्मृ. ४-३०) इत्यनेन बैंडालवितिशयतिथित्वेन सत्कृतार्थदानादि निषिद्धमिह तु धनदानं निषिध्यते। सत्त एव "विधिनाप्यजितं धनम्" (म. स्मृ. ४-१९३) इति वक्ष्यति। नावेदविदीति वेदार्था-विभिन्ने। एतच विद्वत्सम्भवे नावेदविदीति निषिध्यते॥ १९२॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽण्यर्जितं धनम् । दातुभवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥ १९३॥ एतषु त्रिष्वपि वैडालविकादिषु न्यायाजितमपि धनं दत्तं दातुः प्रतिप्रहीतुश्च परलोके नरकहेतुत्वादनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युद्के तरन्।

तथा निमज्जतोऽधस्ताद्शौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १६४ ॥

यथा पाषाणमयेनोडुपादिना जले तरंस्तेनैव सहाधो गच्छति। एवं दानप्रतिप्रहशास्त्रान-भिज्ञौ दातृप्राहकौ नरकं गच्छतः। "अतपास्त्वनधीयानः" (म. स्मृ. ४-१९०) इति प्रतिप्र-होतृप्राधान्येन निन्दोक्ता। इह तु दातृप्राधान्येनेत्यपुरहक्तिः॥ १९४॥

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्लीचिको लोकद्म्भकः।

वैडालवतिको ज्ञेयो हिस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥ १८५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोछ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्वतम् ॥ 🗕 ॥]

यो बहुजनसमक्षं धर्ममाचरित स्वतः परतश्च लोके ख्यापयित तस्य धर्मो ध्वजं चिक्कमि-वेति धर्मध्वजी । लुब्धः परधनाभिलाषुकः । ल्याना व्याजेन चरतीति ल्लामिकः । लोकदम्म-को निक्षेपापहारादिना जनवज्ञकः । हिंसः परहिंसाशीलः । सर्वाभिसन्धकः परगुणासहन-त्या सर्वाक्षेपकः । विडालवतेन चरतीति वैडालवितकः । विडालो हि प्रायेण मृषिकादिहिं-सारुचितया ध्यानीनष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठत इत्युपचाराद्विडालवतशब्दः ॥ १९२ ॥

अधोद्वृष्टिनैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वकत्रतचरो द्विजः ॥ १९६॥

अधोद्दष्टिर्निजविनयख्यापनाय सतततमध एव निरोक्षते । निष्कृतिनिष्ठुरता तया चरती-ति नैष्कृतिकः । स्वार्थसाधनतत्परः परार्थखण्डनेन । शठो वकः । मिथ्याविनीतः कपटविनय-वान् । बकवतं चरतीति वकवतचरः । वको हि प्रायेण मीनहननरुचितया मिथ्याविनीतः सन्नेवंशीलो भवतीति गौणो बकवतशब्दः ॥ १९६ ॥

ये वकवतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः।

ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ १८७॥

ये बकवतं बिडालवतं चरन्ति ते ब्राह्मणास्तेन पापहेतुना कर्मणाऽन्धतामिस्ननान्नि नरके पतन्ति ॥ १९७ ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीश्रद्रदम्भनम् ॥ १६८ ॥

पापं इत्वा प्रायश्चित्तरूपं प्राजापत्यादिवतं पापमपनयति तन्नेदं प्रायश्चित्तं किंतु धर्मार्थे-महमनुतिष्ठामीति स्त्रीशृद्रमूर्वादिजनमोहनं कुर्वन्नानुतिष्ठेत् ॥ १९८ ॥

प्रेत्येह चेद्रशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः।

छुमनाऽऽचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १६६ ॥

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥ २०० ॥

प्रत्येहेति श्लोकद्वयम् । प्रथमं सुबोधम् । अब्बह्मचारी यो ब्राह्मणो ब्रह्मचार्यादिलिङ्गं मेखला-जिनदण्डादिवेषोपलक्षितस्तद्वृत्त्या भिक्षाश्रमणादिना जीवति स ब्रह्मचार्यादीनां यत्पापं तदात्मन्याहरति । कुक्कुरादितिर्थग्योनौ चोत्पद्यते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निषेधः क-रूप्यते ॥ १९९ ॥ २०० ॥ परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन।
निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥
[सप्तोद्धृत्य ततः पिएडान्कामं स्नायाच्च पश्चधा।
उद्पानात्स्वयं ग्राहाद्वहिः स्नात्वा न दुष्यति ॥ ६ ॥]

निपानं जलाधारः । परकृतपुष्करिण्यादिषु नः कदाचित्स्नायात् । तत्र स्नात्वा पुष्करि-ण्यादिकर्वर्थत्पापं तस्यांशेन विश्यमाणचतुर्थभागरूपेण सम्बध्यते । अक्कत्रिमन्द्याद्यसम्भवे परकृतेऽपि पुष्करिण्यादौ प्राद्धन्तनात्पञ्च पिण्डानुद्धत्य स्नातव्यम् । तदाह याज्ञवलक्यः—

पञ्च पिण्डाननुद्धत्य न स्नायात्परवारिषु । उद्धत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत् । स्नात्वा च तर्पयेद्देवान्पितृंश्चैव विशेषतः ॥

(या. स्म्य. १-१५९) ॥ २०१ ॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च।

अद्त्तान्युपभुञ्जान् पनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥ २०२ ॥

अस्येति प्रकृतः पुनः परामृश्यते । परस्य यानादीन्यदत्तान्युपयुक्षानस्तदीयपापचतुर्थमा ग्रामा भवति । अदत्तानीति परस्यानुमत्यभावश्च विवक्षितः । तेन सर्वार्थोत्सृष्टमठकृपादा बुपयोगार्थात्मस्नानादौ न विरोधः ॥ २०२ ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्ववणेषु च ॥ २०३॥

नचादिषु सर्वेदा स्नानमाचरेत्। देवखातेष्विति तडागविशेषणम्। देवसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धेषु सरःसु गर्तेष्वष्टधनुःसह्स्रम्यो न्यूनगतिषु। तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

घनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥

चतुर्हस्तप्रमाणं धनुः। प्रस्रवणेषु निर्झरेषु च। अनेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ यत्पृथ-रवचनं तदात्मीयोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थम् । तदपि नद्याद्यसम्भवे द्रष्टव्यम् ॥२०३॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्वुधः।
यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥ २०४ ॥
[आनृशंस्यं चमा सत्यमहिंसा दममस्पृहा।
ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ १० ॥
अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चोपव्रतानि च ॥ ११ ॥
शौचिमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिष्रहो।
वतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ १२ ॥
अक्रोधो गुरुश्रुश्रूषा शौचमाहारलाघवम्।
अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ १३ ॥]

नियमापेक्षया यमानुष्टानगौरवज्ञापनार्थमिदं न तु नियमनिषेधार्थम्, द्वयोरेव शास्त्रार्थ-त्वात् । यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेवं कृतः । तदाह याज्ञवलक्यः—

> बह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकलकता। कहिसाऽस्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः॥

स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिशहाः।

नियमो गुरुग्रुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ (या. स्मृ. ३-३१२।३१३)

यमनियमस्वरूपज्ञः समस्तरं नानादिनियमत्यागेनाप्यहिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत्। निय-माननुतिष्ठज्ञपि यमानुष्ठानरहितः पततीत्ययं यमस्तुत्यर्थं आरम्भ इति । (१)मेघातिथिगो-विन्दराजौ हिंसादिप्रतिषेधार्थंका यमाः, "नेदमेवाभ्यतेज्ञित्यं" (म. स्मृ. ४-१४७) इत्याद-योऽनुष्ठेयरूपा नियमा इति न्याचक्षते ।

> अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचयेमकलकता । अस्तेयमिति पञ्चेते यसा वै परिकीर्तिताः ॥ अकोधो गुरुगुश्रूषा शोचमाहारलाववस् । अप्रसादश्च सततं पञ्चेते नियमाः स्मृताः ॥ २०४॥ बाओजियतते यशे प्रासयाजिकृते तथा ।

स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुज्जीत ब्राह्मणः कचित् ॥ २०३ ॥

अनधीतवेदेनोपकान्ते यज्ञेऽग्नीपोमीयादूर्ध्वमिष भोजनयोग्यसमय ब्राह्मणो न भुज्ञीत । तथा बहूनां याजकेन ऋत्विजा स्त्रिया नपुंसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचिन्न भुज्ञीत २०२

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुह्नत्यमी हविः।

प्रतीपमेतदेवानां तस्मात्तत्परिवजयेत्॥ २०६॥

पूर्वोक्ता बहुयाजकादयो यत्र हामं दुर्वन्ति तत्कमं शिष्टानामश्चीकमश्रीकं श्रीव्नम् । रेफ-स्य स्थाने लकारः । देवानां प्रतिकूलम् । तस्मादेतद्वीमं न कारयेत् ॥ २०६ ॥

मत्तकुद्धातुराणां च न भुक्षोत कदाचन।

केशकोटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ २०७ ॥

क्षीबकुद्धव्याधितानामत्रं तथा केशकीटसंस्माँदु ए पादेन चेच्छातः संस्पृष्टमन्नं न सु-

भूगादनावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाष्युद्क्यया ।

पतित्रणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥

भूणघ्नेत्युपलक्षणाद् गोघ्नेत्यादिपतितावेक्षितं, रजस्वलया च स्पृष्टं, पक्षिणा च काका-दिना स्वादितं, कुक्कुरेण च स्पृष्टमन्नं न भुक्षीत ॥ २०८ ॥

गवा चात्रमुपात्रातं घुष्टात्रं च विशेषतः।

गणात्रं गणिकाऽत्रं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ २०६ ॥

यद्वं गवाघातं, घुष्टाञ्चं को भोक्तेत्युपोद्घुष्टाञ्चं सत्रादौ यद्दीयते, विशेषत इति भूरि-दोषतया प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । गणाञ्चं शठबाह्मणसङ्घात्रम् , गणिका वेदया तस्या अन्नम् , शास्त्रविदा च यद् दृष्टमिति निन्दितं, तच न भुञ्जीत ॥ २०९ ॥

> स्तेनगायनयोश्चान्नं तद्यो वार्घुषिकस्य च । दीक्षितस्य कदयस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥

⁽१) प्रतिषेषस्पा यमा ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेत्याद्यः। श्रनुष्ठेयस्पा नियमाः वेदमेव संपित्वत्यमित्यादयः। न नित्यं नियमान् नानेन नियमानामसेवोच्यते किन्तु यमानां नियमेभ्यो नित्यत्वम्। तथाचादः यमान्पतत्यकुर्वाणः। ब्राह्मणादिर्यमहोपे सित पतितत्वात्सन्ध्योपासनादिमिनाधिः क्रियते नतु तथा नियमलोपे। तथा च शिष्ट्समरणम्—पति नियमवान्यमेध्वसक्तां न तु यमवान्नियमाः स्मोऽवसीदेदिति। न नियमानसमीच्य बुद्ध्या यमवद्गुलेध्वित संदर्धात बुद्धिम्।

चौरगायनजीविनोस्तथा तक्षवृत्तिजीवनस्य वृद्धयुपजीविनश्चानं न भुजीत । तथ्य यहे दीक्षितस्य प्रागरनीषोमीयात् । कद्र्यस्य क्रपणस्य । निगडस्येति तृतीयाथे षष्टी । निगक्ते बद्धस्य । गोविन्दराजस्तु बद्धशब्दस्य बन्धनैर्विनाऽप्ययोनिगडैनिगडितस्य दत्तायोनिगहः स्येति व्याख्यात्वान् ॥ २१०॥

अभिशस्तस्य षगढस्य पुंश्चत्या दाम्भिकस्य च । शुक्तं पयुषितं चैव शृद्धस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥

महापातिकत्वेन सञ्जातलोकिविक्रोशस्य, नपुंसकस्य, पुंश्रल्या व्यभिचारिण्या अगिष्कित्रा अपि, दामिकस्य छद्मना धर्मचारिणो बैडालव्रतिकादेरन्नं न भुञ्जीत । शुक्तं यत्त्व-भावतो मधुरं द्व्यादिसम्पर्कवशेनोद्कादिना चाम्लादिभावं गतम्, पशुंषितं रात्र्यन्तरितम्, शृद्धस्यान्नं न भुञ्जीतेति सम्बन्धः । उच्छिष्टं च भुक्तावशिष्टाव्रमविशेषात्कस्यापि न भुः अति । गुरूच्छिष्टं च विहितत्वाद्रोज्यम् । गोविन्द्राजस्तु शृद्धस्योच्छिष्टं तद्भुक्तावशिष्टं च स्थालीस्थमपि न भुञ्जीतत्याह ॥ २११ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्याच्छिष्टभोजिनः । उग्रान्नं स्तिकान्नं च पर्याचान्तमनिदशम् ॥ २१२ ॥

चिकित्साजीवितः, मृगयोमीसविक्रयाथं मृगादिपशुहन्तुः, क्रूरस्यारुजप्रकृतेः, निषिद्धो-च्छिष्टमोक्तुरन्नं न भुक्षीत । उप्रो दारुणकर्मा तस्यान्नम् ।

गोविन्दराजो मञ्जर्थामुगं राजानमुक्तवान् । मनुवृत्तौ च शुद्रायां क्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात् ॥ भेदाक्तेर्याज्ञवर्ट्कायेनाशो राजेति वावदत् । आश्चर्यमिदमेतस्य स्वकीयहाद भृषणम् ॥

स्तिकाननं स्तिकामुद्दित्रय यत्क्रियते तदननं तत्कुलजैरिप न भोक्तव्यम् । एकपङ्किस्था-नन्यानवमन्य यत्रान्ने भुज्यमाने केनिचदाचमनं क्रियते तत्पर्याचानतम् । अनिदेशं स्तकान्नं वक्ष्यमाणत्वान्न भुज्जीत ॥ २१२ ॥

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः।

द्विषद्न्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३॥

अर्चार्हस्य यदवज्ञया दीयते, वृथामांसं देवतादिमुद्दिश्य यज्ञ कृतं, अवीरायाः पतिपुः त्ररहितायाः, शत्रुनगरपतितानां च, उपरि कृतक्षुतं चान्नं न मुञ्जीत ॥ २१३ ॥

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा।

शैल्षतुन्नवायान्नं कृतघ्रस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥

पिशुनः परोक्षे परापवादभाषणपरः, अनृतीत्यतिशयेनानृतवादी कृटसाक्ष्यादः, क्रताव-क्रयिकः मदीययागस्य फलं तव भवत्वित्यभिधाय यो धनं गृह्णाति, शैलूषो नटः, तुन्नवायः सौचिकः, क्षतन्नो यः कृतोपकारस्यापकारे प्रवर्तते तस्यान्तं न सुञ्जीत ॥ २१४ ॥

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वेगास्य शस्त्रविक्रयिगास्तथा ॥ २१५॥

कर्मारस्य लोहकारस्य, निषादस्य दशमाध्यायोक्तस्य नटगायनव्यतिरिक्तस्य, रङ्गावतर णजीविनः, सुवर्णकारस्य, वेणोर्भेदनेन यो जीवति, बुरुड इति विश्वरूपः। शस्त्रं लोहः त दिक्रयिणश्चान्नं न भुञ्जीत ॥ २१९॥

> श्ववतां शौण्डिकानां च चैलिनिर्णेजकस्य च । रखकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥

औरबेटकाद्यर्थं ग्रुनः पोषकाणां, मद्यविक्रयिणां, वस्त्रधावकस्य, कुसुम्भादिना वस्त्ररागङ्गतः, निर्देयस्य, यस्य चोषपतिर्धृहे जारश्च यस्याज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गेहे नाद्यात् ॥ २१६ ॥

मृष्यन्ति ये चोपपति स्त्रीजितानां च सर्वशः।

अनिर्देशं च प्रेतान्तमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

गृह इत्यनुषज्यते । गेहे ज्ञातं भायां जारं ये सहन्ते तेषामत्रं न भुज्जीत । तेन गृहान्निः-सारिताया जारसहने नैष दोषः । तथा सर्वकमं मु स्त्रीपरतन्त्राणाम्, अनिर्गताशौचं च स्त-कान्तम्, अतुष्टिकरमेव च न भुज्जीत ॥ २१७ ॥

राजान्नं तेज आदत्ते ग्रद्राच्चं ब्रह्मवर्चसम् । आयुः सुवर्णकाराच्चं यशश्चर्यावकर्तिनः॥ २१८॥

राजाननं तेजो नाशयति । इत एव दोषदर्शनात्तरम्भक्षणनिषेधः करुप्यते । एवमुत्तरत्रापिः पृष्ठमनिषिद्धस्य दोषदर्शनादेव निषेधकरुपनम् । "नाद्याच्छूत्रस्य पक्षान्नमः"(म. स्मृ. ४-२२३) इति निषेधिष्यति, तदतिक्रमणफरुकथनसिदम्--गूद्रस्य पक्षान्नमध्ययनादिनिमित्तं तेजो नाशयति । सुवर्णकारस्यान्नमायुः, चर्मकारान्नं ख्याति नाशयति ॥ २१८ ॥

कारुकान्नं प्रजां हन्ति वलं निर्णेजकस्य च।

गणात्रं गणिकात्रं च लोकेभ्यः परिकृत्तति ॥ २१६ ॥

कारकस्य सूपकारादेरन्नं प्रजासपत्यं निहन्ति । चमैकारादेः कारकत्वेऽपि गोब्लीवर्दे न्यायेन पृथङ् निदेशः । निणंजकस्यान्नं बलं हन्ति । गणगणिकयोरन्नं च कर्मान्तराजितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्य आच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

पूर्यं चिकित्सकस्यात्रं पुंश्चत्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विष्ठा वार्धुषिकस्यात्रं शस्त्रविकयिणो मलम् ॥ २२० ॥

चिकित्सकस्यात्रं पूर्यं पूर्यभक्षणसमदोषम् । एवं पुंश्चल्या अन्नमिन्द्रियं शुक्रम् । वार्षुपि-कस्यात्रं पुरीषम् । लोहविक्रयिणोऽत्रं विष्ठाव्यतिरिक्तरलेष्मादि । गोविन्दराजस्तु चिकित्स-कान्नभक्षणेन तथाविधायां जातौ जायते, यत्र पूर्यभुग्भवतोत्याह ॥ २२० ॥

य एतेऽन्ये त्वभोज्यात्राः क्रमशः परिकीर्तिताः । तेषां त्वगस्थिरोमाणि वद्नत्यन्नं मनीपिणः ॥ २२१ ॥ [अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यात्रमन्नमित्याहुः शृद्गस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ १४ ॥]

प्रतिपद्निर्दिष्टेभ्यो येऽन्ये क्रमेणाभोज्याचा अस्मिन्प्रकरणे पठितास्तेषां यद्त्रं तत त्वग-स्थिरोमाणि, यास्तदीयास्त्वचः तासां कीकसस्य रोम्णां च मुक्तानां यो दोषः स एव तदन्न-स्यापि भुक्तस्य बोद्धव्यः॥ २२१॥

भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या चपणं व्यहम् । मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छं रेतोविएमुत्रमेव च ॥ २२२॥

एषां मध्येऽन्यतमसम्बधान्नमज्ञानतो भुक्तवा त्र्यहमुप्वासः, ज्ञानतस्तु कृष्ट्रम् । एवं रेतोविण्मूत्रभोजनेऽपि । एतचान्यतमस्येति पश्चीनिर्देशान्मचादिसम्बन्धिनः परिग्रहदुष्टान्न-स्यैव प्रायित्रच्चे न संसगेदुष्टस्य केशकीटावपन्नादेः । नापि कालदुष्टस्य पश्चीपतान्नादेः । नापि निमित्तदुष्टस्य घुष्टादेः । एकप्रकरणोपदेशश्चेषां स्नातकत्वज्ञापनार्थम् । प्रायिश्चित्तं चैतेष्वेकादशे वक्ष्यति । यदि तु सर्वष्वेवं प्रायिश्चनं स्याचदा भुक्तवाऽतोऽन्यतमस्यानं दुष्टम् इत्यभ्य-धास्यत्, न त्वन्यतमस्य तु भुक्तवेति ।

तस्मादेकप्रकरणाद्यन्मे(१)धातिथिरभ्यधात्। प्रायश्चित्तमिदं युक्तं शुक्तादौ तदसुन्दरम्॥

अप्रकरणे च प्रायश्चित्तस्याभिधानं लाधवार्थम् । तत्र कियमाणे मतादिपहणमाप कतन्त्र

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः । आद्दीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥ [चन्द्रसूर्यप्रहे नाद्याद्द्यात्स्नात्वा तु मुक्तयोः ।

अमुक्तयोरगतयोरद्याचैव परेऽहिन ॥ १५॥]

अविशेषेण गुद्रान्नं प्रतिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते । अश्राद्धिनः श्राद्धादिष-ञ्चयज्ञगुन्यस्य गुद्रस्य शास्त्रविद् द्विजः पक्षान्नं न भुश्लीत, किन्त्वज्ञान्तराभावे सत्येकरात्रनि-। वाहोचितमाममेवान्नमस्माद् गृह्णीयाच्च तु पक्षान्नम् ॥ २२३ ॥

श्रोत्रियस्य कद्रयस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः।

मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ २२४ ॥

एकोऽधीतनेदः कृपगश्च, परो दाता बृद्धिजीनी च तयोरुभयोरिप गुणदोषवस्यं विचाय देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति निरूपितवन्तः, उभयोरिप गुणदोषसाम्यात ॥ २२४॥

तान्प्रजापितराहैत्य मा कृष्वं विषमं समम्।

श्राद्धपूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५ ॥

तान्देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवा व, विषममन्नं मा समं कुहत । विषमसमोकरणमनु वित्रम् । कः पुनरनयोविशेष इत्यपेक्षायां स एवावोचत्--दानशीलवाधिषकस्यापि।श्रद्धयाऽन्नं ।पविश्रं भवति । कृपणान्नं पुनरश्रद्धया हतं दृषितमत्रमम् । प्रागुभयप्रतिषेवेऽपि श्रद्धादत्तविद्वद्वार्धेषि-कान्नविश्चिद्धियोधनपरिमदम् ॥ २२४॥

श्रद्धयेष्टं च पूर्वं च नित्यं कुर्याद्तन्द्रितः।

श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥ २२६ ॥

इष्टमन्तर्वेदि यज्ञादिकर्म, पूर्वं ततोऽन्यत्पुष्करिणोक्तपप्रपारामादि, तरेवमनलवः सन्नित्वं काम्यस्वर्गोदिकलरहितं श्रद्धया कुर्याद् । यस्माचे इष्टापूर्ते न्यायाजितवनेन श्रद्धया कृतेऽ-क्षये मोक्षकले भवतः ॥ २२६ ॥

दानधर्मं निषेवेयतत्न मिष्टिकपौर्तिकम् । परितृष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥ [पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु विनियुखीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥ १६ ॥ संचयं कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समन्ततः । धर्मार्थं नोपयुङ्को च न तं तस्करमर्चयेत् ॥ १७ ॥]

(१) भप्रकरणे च प्रायश्चित्तवचनं दोषातिशयदर्शनार्थम् । 'अन्यतमस्य' इति षष्ठीनिद्
शात् परिप्रदृष्ट एवेदं प्रायश्चित्तं मन्यते, न कालस्वभावसंतर्गदुष्टे । शुक्तपयुषितादौ चतुर्विषं
द्यमोष्यम्—कालदुष्टं शुक्तपर्युषितादि, संसर्गदुष्टं मद्यानुगतादि, स्व मावदुष्टं लशुनादि, परिप्रइदुष्टं प्रकृष्तामोष्याचानां यत् । अतोच्यते—सत्यं चतुर्विषं द्यमोज्यं भवति, षष्ठोनिर्देशोऽप्यस्ति, किन्तु, यदि
शुक्तादेर्नदं प्रायश्चित्तं स्यात्तदिह प्रकरणे तेषामुपादानमन्थंकमेवापचेत । पञ्चमे दि तयोः प्रतिषेधो नास्ति । तस्मादिह प्रायश्चित्तार्थमेवैवमादीनामुपादानम् ।

दानाख्यं धर्ममैष्टिकं पोर्तिकमन्तवेदिकं बहिवदिकं च सर्वदा विद्यात रोयुक्तं ब्राह्मण ना-साद्य परितृष्टान्तःकरणयुक्तः यथाशक्ति कुर्यात् ॥ २२७ ॥

यत्किचिदपि दातःयं याचितेनानस्यया ।

उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८ ॥

प्रार्थितेन परगुणामत्सरेणान्नमि यथाशक्ति दातत्र्यम् । ।यस्मात्सर्वदा दानशीलस्यः कदाचित्तादशं पात्रमागमिष्यति तत्सर्वस्मान्नरकहेतोमीचयिष्यति ॥ २२८॥

वारिद्स्तृतिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ २२६ ॥

ज्लदः क्षुत्पिपासाविगमात्विसम्, अन्नदोऽत्यन्तसुखं, तिल्प्रद ईप्तितान्यवत्यादीनि, दोपदो विप्रवेशमादौ निर्दोषं चक्षुः प्राप्नोति ॥ २२९ ॥

भूमिदो भूमिमान्नोति दीर्घमायुर्हिरएयदः ।

गृहदोऽग्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

भूमिदो भूमेराधिपत्यं, सुवर्णदक्षिरजीवित्वं, गृहदः श्रेष्ठानि वेश्मानि, रूप्यदः सकरजन-नयनमनोहरं रूपं रुभते ॥ २३० ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमाश्विसालोक्यमश्वदः।

अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ २३१॥

वखदश्चन्द्रसमानलोकान्प्राप्नोति चन्द्रलोके चन्द्रसमिवभृतिर्वसिति, एवमेवाचिलोके बाटकदः, बलीवर्दस्य दाता प्रचुरां श्रियं, स्त्रीगवीप्रदः सूर्यलोकं प्राप्नोति ॥ २३१ ॥

यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥ २३२ ॥

रथादियानस्य शय्यायाश्च दाता भार्याम्, अभयप्रदः प्राणिनामहिंसकः प्रभुत्वं, धान्यदोः त्रीहियवमाषमुद्गादिसस्यानां दाता चिरस्थायि सुखित्वं, त्रझ वेदस्तत्प्रदो वेदस्याध्यापको व्याख्याता च त्रक्षणः सार्ष्टितां समानगतितां तत्तुल्यतां प्राप्नोति ॥ २३२ ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥ २३३ ॥

उद्कान्नघेनुमुमित्रस्रतिलपुत्रणैद्यतादीनां सर्वेषामेव यानि दानानि तेषां मध्यात् वेददानं । विशिष्यते प्रकृष्ट्रफलदं भवति ॥ २३३ ॥

येन येन त भावेन यद्यहानं प्रयच्छति ।

तत्तत्तेनैव भावन प्राप्तोति प्रतिपृजितः ॥ २३४ ॥

अवधारणे तु शब्दः । येन येनैव भावेनाभिप्रायेण फलाभिसन्धिकः स्वर्गो मे स्यादिति, प्रमुक्षमीक्षाभिप्रायेण निष्कामो यद्यदानं ददाति, तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत् तदानफलद्वारेण जन्मान्तरे पूजितः सन्प्राप्नोति ॥ २३४॥

योऽर्चिटं प्रतिगृह्णाति द्दात्यर्चितमेव च।

ताबुभौ गच्छुतः स्वर्गं नरकं तु विषयये ॥ २३५ ॥

योऽचीपूर्वकमेव दाता ददाति, यश्च प्रतिप्रहोताऽचीपूर्वकमेव दत्तं प्रतिगृहाति, तातुभी स्वर्गं गच्छतोऽनर्चितदानप्रतिग्रहणे नरकम् । । पुरुषार्थे तु प्रतिप्रहेऽनर्चितमेव मया प्रहोतव्ये नाव्यथेति निद्मात्प ल्लाभो न विरुद्धः ॥ २३५ ॥

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्रा च नानृतम् । नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दस्वा परिकोर्तयेत् ॥ २३६ ॥

चान्द्रायणादितपसा कृतेन कथं ममेदं दुष्करमनुष्ठितमिति विस्मयं न कुर्यात् । यागं च इत्वा नासत्यं वदेत् । कृतेऽपि पुरुषार्थतयाऽनृतवदननिषेधे कत्वर्थोऽयं पुनर्निषेधः । ब्राह्मणे पीडितोऽपि न तान्निन्दयेत् । गवादिकं च दत्त्वा सयेदं दत्तमिति परस्य न कथयेत् ॥ २३६॥

यज्ञोऽनृतेन चरति तपः क्षरति विस्मयात्।

आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात्॥ २३७॥

अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरित । सत्येनैव स फलं साधयति । एवं तपिस दाने च योज्यम् । विप्रनिन्दया चायुः क्षीयते ॥ २३७ ॥

धर्मं रानैः संचित्याद्वरमीकमिव पुत्तिकाः।

परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

सर्वप्राणिनां पीडां परिहरनपरलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैः शनैधर्ममनुतिष्ठेत्। यथा पुक्तिकाः पिपीलिकाप्रभेदाः शनैः शनैर्महान्तं मृत्तिकाक्रूटं सिब्बन्वन्ति ॥ २३८॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः।

न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ।। २३६॥

यस्मात्परलोके सहायकायैमिञ्चर्थं न पितृमातृपुत्रपत्नीज्ञातयस्तिष्ठन्ति किन्तु, धर्म एवैको-ऽद्वितीयभावेनोपकारार्थमवतिष्ठते । तस्मात्पुलादिभ्योऽपि महोपकारकं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥२३९॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते।

एकोऽनुसङ्के सुकृतमेक एव च दुष्कृतम्॥ २४०॥

एक एव प्राण्युत्पद्यते।न वान्धवैः सहितः। एक एव च म्रियते। सुकृतफलमपि स्वर्गादिकं, दुरितक्ष्णं च नरकादिकमेक एव भुद्धे न मात्रादिभिः सह। तस्मानमात्राद्यपेक्षयाऽपि धर्म न त्यजेत्॥ २४०॥

मृतं शरीरमुत्स्ज्य काष्टलोष्ट्रसमं चितौ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्भस्तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

मृतं शरीरं मनःप्राणादित्यक्तं लोष्टवद्चेतनं भूमो त्यक्तवा पराङ्मुखा बान्धवा यान्ति न मृतं जीवमनुयान्ति, धर्मस्तु तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

तस्माद्धमें सहायार्थं नित्यं संचित्रयाच्छुनैः।

धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम्॥ २४२॥

यस्माद्धर्मेण सहायेन दुस्तरं तमो नरकादिदुःखं तरित, तस्माद्धर्मं सहायभावेन]सततं श्रनेरनुतिष्टेत् ॥ २४२ ॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् । परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खहारीरिणम् ॥ २४३॥

धर्मपरं पुरुषं दैवादुपजाते पापे प्राजापत्यादितपोरू । रठ ॥ । रठ ॥ । प्रकृतो धर्म एव शीव्रं ब्रह्मस्वर्गादिरूपं परलोकं नयति । खं ब्रह्मत्याद्यपनिषत्सु, खशब्दस्य ब्रह्मण प्रयोगः । खशरीरिणं ब्रह्मस्वरूपिनत्यर्थः । यद्यपि लिङ्गशरीर विच्छन्नो जीव एव गच्छित तथापि ब्रह्मांशत्वाद् ब्रह्मस्वरूपमुषपन्नम् । धर्म एव चेत्रारं लोकं नयति, ततो धर्ममजुतिष्ठेत् ।

न हि वेदाः स्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि च । तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धम एकोऽनुगच्छति ॥ २४३ ॥ उत्तमैरुत्तमैनित्यं संवन्धानाचरेत्सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्धमधमानधमांरत्यजेत् ॥ २४४ ॥

कुलमुत्कर्षे नेतुमिच्छन्विद्याचारजन्मा।द्रभिरुत्हृष्टैः सह सर्वदा कन्यादानादिसम्बन्धा-नाचरेत्। अपऋष्टांस्तु सम्बन्धांस्त्यजेत्। उत्तनदिधानादेवाधनगरित्यागे सिद्धे यत्पुनरधः मस्त्रिजेदित्यभिधानं।तदुत्तमासम्भवे स्वतुल्याद्यनुज्ञानार्थम् ॥ २४४ ॥

उत्तमानुत्तमान्गच्छन्होनान्हीनांश्च वर्जयन् ।

ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति वत्यवायेन शृहताम् ॥ २४५ ॥

उत्तमान्गच्छंस्तैः सह सम्बन्धं कुर्वन्बाह्मणः श्रेष्टतां गच्छति । प्रत्यवायेन विपरीताचाः रेण हीनैः सह सम्बन्धेः जातेरपकर्षतथा शूद्रतुल्यतामेति॥ २४२ ॥

दूढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ।

आहस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गे तथाव्रतः ॥ २४६ ॥

प्रारब्धसम्पाद्यिता। दृढकारी मृदुरनिष्टरः, दमस्य पृथगुपादानाद् दान्त इति शीतातपा-दिद्वन्द्वसिहिष्णुग्रहीतव्यः । क्रूराचारैः पुरुषैः संसगै परिहरन् , परिहसानिवृत्तः, तथावत एव नियमदमेन्द्रियसंयमाख्येन च दानेन स्वर्ग प्राप्नोति ॥ २४३ ॥

पधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्यथाभयदक्षिणाम् ॥ २४७॥

काष्टजलफलमुलमधूनि अन्नं चाम्युद्यतमयाचितोपनीतम् ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः। (या. स्मृ. १-२१५)॥

इति याज्ञवलक्यवचनात्कुलटाऽऽदिवजें सर्वतः शुद्रादिभ्योऽि प्रतिगृहीयात्। "आ-ममेवाददीतास्मात् इत्युक्तत्वादामान्नमेव श्दात्प्रतियाह्यम् । अभयं चात्मत्राणात्मकं प्रीतिहेतुत्वादक्षिणातुल्यं चण्डालादिभ्योऽपि स्वीकुर्यात् ॥ २४७ ॥

आहताभ्युद्यतां भिन्नां पुरस्ताद्रश्चोदिताम्।

मेने प्रजापतित्रीह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४= ॥

आहृतां संप्रदानदेशमानीताम्। अभ्युचतामाभिमुख्येन स्थापिताम्। अप्रचोदितां प्रतिप्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वा पूर्वमयाचितां दात्रा च तुभ्यसिदं ददानीति पूर्वमकथितां हि-रण्यादिभिक्षां न तु सिद्धान्नरूपाम् "अन्नमभ्युचतं च" इत्युक्तत्वात्पापकारिणोऽपि पति-तादिवर्जं ग्राह्मा इति विरिच्चिरमन्यत ॥ २४८ ॥

नाश्चन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पश्च च।

न च हृज्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

[चिकित्सककृतमानां शिल्पकर्तुश्च वृष्धुंषेः ।

षग्ढस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥ १८ ॥

न विद्यमानमेवं वै प्रतिग्राह्यं विजानता।

विकल्प्याविद्यमाने तु धर्भहीनः प्रकोर्तितः ॥ १६ ॥]

तनापकल्पितं श्राद्धेषु कव्यं पञ्चदश वर्षाणि पितरो न भुञ्जते । न च यज्ञेषु तेन दत्तं पुरो डाशादि हृज्यममिर्वहति देवान्प्रापयति, यस्तां भिक्षां न स्वीकरोति ॥ २४९॥

श्राच्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्द्धि ।

धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्नुदेत् ॥ २५० ॥

गन्धानगन्धवन्ति कर्पूरादीनि, धानाः भृष्टयवतण्डुलान्, पयः क्षीरं, पूर्वमाहरणोपाय-

्निबन्त्रेन गवादीनामप्रत्याख्यानमुक्तं, शब्यादीनि त्वयाचिताहृतान्यपि दात्रा स्वगृहास्यः तान्ययाचितोपकल्पितानि न प्रत्याचक्षीतः॥ २५०॥

गुरून्भृत्यांश्चोज्ञिहीर्षन्नचिष्यन्देवतातिथीन्।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्र तु तृष्येत्स्वयं ततः ॥ २५१ ॥

मातापित्रादीनगुरूनमृत्यांश्च भायादीन् श्चवावसन्नानुद्वतुंमिच्छत्पतितादिवर्जं सवतः शुर्वे हादेरसाधुभ्यश्च प्रतिगृह्णीयात्, न तु तेन धनेन स्वयं वततः ॥ २५१ ॥

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्युहे वसन्।

आत्मनो वृत्तिमन्विच्छुन्गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ २५२ ॥

मातापित्रादिषु मृतेषु तैर्वा जीवद्गिरपि स्वयोगावस्थितैर्विवा गृहान्तरे ।वसन्नातम्। चृत्तिमन्विच्छन्सवदा साधुभ्यो गृह्णीयादेव ॥ २५२ ॥

आर्धिकः कुलमित्रं च गोपाला दासनापितौ ।

एते शुद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेद्येत् ॥ २५३ ॥

आर्धिकः कार्षिकः। संबन्धिशब्दाश्चेते। यस्य कृषि करोति स तस्य भोज्यातः। एवं स्वकुलस्य मित्रं, यो यस्य गोपालो, यो यस्य दासः, यो यस्य नापितः कर्म करोति, यो यस्मिन्नात्मानं निवेदयित दुर्गतिरहं त्वदीयसेवां कुर्वन्निति च त्वत्समीपे वसामीति यः शूद्र-स्तस्य भोज्यात्रः॥ २५३॥

यथाऽऽत्मनिवेदनं श्द्रेण कर्तव्यं तदाह-

यादृशोऽस्य भवेदातमा यादृशं च चिकीर्षितम् । यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेद्येत् ॥ २५४ ॥

अस्य शृदस्य कुछ तीलादिभिर्याद्दश आत्मा स्वरूपं, यचास्य कमे कतुरीाण्सतं यथा चानेन सेवा कर्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत्॥ २५४॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भावते ।

स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

य इति सामान्यनिदंशात्प्रकृतगृदादन्योऽपि यः कश्चित्कुलादिभिरन्यथाभुतमातमानमन्य-था साधुषु कथयति स लोकेऽतिशयेन पापकारी चौरः यस्मादातमापहारकः । अन्यः स्तेनो ज्ञन्यान्तरमपहरति अयं तु सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५९॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूळा वाग्विनिःस्ताः । तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकुन्नरः ॥ २५६॥

सर्वेऽथीः शब्देषु नियता वाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषां प्रतिपत्तौ शब्देभ्य एव प्रतायन्ते प्रतीतिद्वारेण शब्दमुलत्वं शब्देभ्य एवावगम्य चानुष्ठीयन्त इति वाग्विनिर्गता इत्युच्यन्ते । अत एव "वेदशब्देभ्य एवादौ" (म. स्मृ. १-२१) इति ब्रह्मणोऽपि सृष्टिर्वेद्धशब्दमुल्वोक्ता । अतो यस्तां वाचं स्तेनयेत्स्वाथव्यभिचारिणीं वाचयति स नरः सर्वार्थस्ते-यक्कस्वति ॥ २५६ ॥

महर्षिपितृदेवानां गत्वाऽऽनुगयं यथाविधि ।

पुत्रे सर्वे समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः ॥ २५७ ॥ गृहस्यस्येव संन्यासप्रकारोध्यमुच्यते । महर्षीणां स्वाध्यायेन, पितॄणां पुत्रोत्पादनेन, देवतानां यज्ञैर्थयाशास्त्रमानृण्यं गत्वा योग्यपुत्रे सर्वे कुटुम्बचिन्ताभारमारोप्य माध्यस्थमाः

श्रितः पुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वो बहाबुद्ध्या सर्वत्र समदर्शनो गृहं एव वसेत्॥ २५७॥

एकाको चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः । एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८॥

काम्यकर्मणां धनार्जनस्य च कृतसंन्यासः षष्ठाध्याये वश्यमागः पुत्रोपकिश्वतवृत्तिरेकाका निजनदेशे आत्महितं जीवस्य ब्रह्ममावं वेदान्तोकं सवदा ध्यायेत्। यस्मात्तद्यायन्ब्रह्मसा-क्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षलक्षणं प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

> एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती । स्नातकव्रतकलपश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥२५६॥

अयमध्यायार्थोपसंहारः । एषा ऋतादिवृत्तिर्गृहस्यस्य ब्राह्मगस्योक्ता शाखता नित्या । आपदि त्वनित्या वक्ष्यते । स्नातकव्रतविधिश्च सत्त्वगुगस्य वृद्धिकरणे प्रशस्त उक्तः ॥ २५९॥

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित्।

व्यपेतकतमयो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ सर्वस्योक्तस्य फलकथनमिदम्। अनेन शास्त्रोक्ताचारेण वेदविद् ब्राह्मणो वर्तमानो नित्य-कर्मानुष्ठानात्क्षीणपापः सन्ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मेव लोकस्तिस्मिन्द्रीनो महिमानं सर्वोत्कर्षं प्राप्नोति॥ २६०॥ क्षे. श्लो. १९॥

🗻 इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः।

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्स्नातकस्य यथोदितान् । इद्मृचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १॥

ऋषयः स्नातकस्यैतान्यथोदितधर्माञ्छ त्वा महात्मानं परमार्थपरं स्गुमिरं वचनम् वन् । यद्यपि प्रथमाध्याये द्राप्रजापतिमध्ये "स्गुं नारदमेव च" (म. स्मृ. १-३५) इति स्गुस् । ष्टरिप मनुत एवोक्ता, तथापि कल्पभेरेनानिप्रभवत्वमुच्यते । तथा च श्रुतिः—"तस्य यद्वे-तसः प्रथमं देवीप्यते तरसावादित्योऽभववद्व द्वितीयमातीद्र स्गुः" इति । अतएव श्रदादेतसः उत्पन्नत्वाद् स्गुः ॥ १॥

पवं यथोक्तं विशाणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम्।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

एवं यथोक्तं स्वधमें कुर्वतां ब्राह्मणानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदितायुषः पूर्वं कथं मृत्युः प्रभवति । आयुरलपत्वदेतोरधर्माचरणस्याभावात् । सकलसंशयोच्छेदनसमर्थत्वातप्रभो इति संबोधनम् ॥ २ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः। श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विशाक्षिघांसति॥ ३॥

स मनाः पुत्रो भ्रुगुर्धमस्वभावो येन दोषेणालपकाले विप्रान्द्रन्तुमिच्छति सृत्युः स दोषः श्रूयतामित्येवं तान्महषीक्षगाद ॥ ३॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच मृत्युर्विप्राक्षिघांसति ॥ ४॥ वेदानामनभ्यासात्, स्वीयाचारपरित्यागात्, सामध्ये सत्यवश्यकतेव्यकरणानुतसाहरुक्षः वादारुष्यात्, अद्नोयदोषाच सृत्युविप्रान्हन्तुभिच्छति, एतेषामधमीत्पादनहारेणायुःक्षयः हेतुत्वात् ॥ ४ ॥ वदानभ्यासादेरकत्वाद्युक्तमन्नदोषमाह—

लगुनं वृञ्जनं चैत्र पलाण्डुं कवकानि च । अभद्याणि हिजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ ५ ॥

ल्युनगृञ्जनपलाण्ड्वाख्यानि श्रीणि।स्थूलकन्दशाकानि, कवकं विश्वाकं, अमेध्यप्रभवाणि विष्ठादिजातानि तन्दुलीयादीनि । द्विजातीनामिति (याज्वलक्य?)वचनादेतानि द्विजातीनामः मक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थम् ॥ ९ ॥

लोहितान्बृक्षनियासान्बृश्चनप्रभवांस्तथा ।

शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ ६॥

लोहितवर्णान्युक्षितियांसान्युक्षात्रिर्गतरसान्किततां यातान्युक्षनं छेदनं तत्प्रभवानछोहि तानि । तथा च तैत्तिरायश्रुतिः-"अथो खलु य एव लोहितो यो वा वश्रनान्नियपति तस्य नान्धं नाममन्यस्य" इति । शेलुं बहुवारफलं, गोभवं पेयूषं नवप्रसूतायाः गोः धोरमिनसं योगात्किनं भवत्येतान्यत्नतस्त्यजेत् । "अनिर्दशाया गोक्षीरम्" (म. स्मृ. ५-८) इत्यनेनैव पेयूषस्यापि निषेधसिद्धावधिकदोषत्वात्प्रायश्रित्तगौरवज्ञापनार्थं पृथक् निर्देशः । अतएव यत्मत इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

वृथा क्रसरसंयावं पायसापूपमेव च। अनुपोक्तमांसानि देवान्नानि हर्वोषि च॥ ७॥

देवताबनुहेशेनात्मार्थं यत्पच्यते तद् वृथा । इसरस्तिलेन सह सिद्ध ओदनः । तथा च उन्दोगपरिशिष्टम्— तिलतण्डुलसंपकः इसरः सोऽभिधीयते ।

संयावो वृतश्चीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेति प्रसिद्धः । श्चीरतण्डुलिमिश्रः पायसः । अपूपः पिष्टकः । एतान्बृयापकान्विवज्ञयेत् । पश्चयागादौ मनत्रबहुलेन पश्चोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्रहितः पश्चरनुपाकृतस्तस्य मांसानि । देवान्नानि नैवेद्याथमन्नानि प्राङ् निवेदनात् , हवींपि प्ररोडाशादीनि होमात्प्राग्वज्ञयेत् । अनुपाकृतमांसानीत्येतिद्विशेषनिषेधदर्शनात् "अनिवेतं वृथामांसम्" इति सामान्यनिषेधो गोवलीवद्नन्यायेनानुपाकृतमांसेतरश्चाद्धाद्यनुद्देश्यमांसम् श्चणे पर्यवस्यति॥ ७॥

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशकं तथा।
आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः॥ = ॥
[क्षीराणि यान्यभन्नाणि तद्विकाराशने बुधः।
सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः॥ १॥.]

प्रस्ताया अनिर्देशाया गोर्दुग्धम् । गोरिति पेयक्षीरपशूपलक्षणार्थम् । तेनाजामहिष्योरपि दशाहमध्ये प्रतिषेधः । तथा च यमः—

अनिद्शाहं गोक्षीरमाजं साहिषमेव च।

तथोष्ट्रमवं, अश्वाद्येकखुरसंबन्धि, मेषभवं, संधिनी या ऋतुमती वृषमिच्छती तस्याः क्षी-रम्। तथा च हारीतः:-"संधिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिवेहतुमत्तद्भवति"। विवत्साया मृतवत्सायाः असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वर्जयेत्। धेन्वधिकरणन्यायेन वत्सग्रहणादेव गवि कश्वायां पुनर्गोग्रहणं गोरेव, न त्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थम् ॥ ८॥

आरएयानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वेग्रक्तानि चैव हि ॥ १ ॥

सृगशब्दोऽत्र माहिषपर्युदासात्पशुमात्रपरः। माहिषं क्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामारण्यप्रभव-पशुनां हस्त्यादीनां क्षीरं स्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शुक्तानि वर्जनीयानि । स्वभावतोमपुररसानि यानि कालवशेनोदकादिना चाम्लीभवन्ति तानि शुक्तशब्दवाच्यानि। 'शुक्तं पर्युषितं चैव" इति चतुर्थे कृतेऽपि शुक्तप्रतिषेषे दृष्यादिप्रतिप्रसवार्थे पुनिरहोच्यते॥ ९॥

> द्धि भद्यं च शुक्तेषु सर्वं च द्धिसंभवस् । यानि चैवाभिष्यन्ते पुष्पञ्चलफलैः शुभैः ॥ १०॥

शुक्तेषु सध्ये द्धि भक्ष्यं द्विसंतवं च सर्वे तक्षादि । यानि तु पुष्पमूळकलेस्दंकन संघी-यन्ते तानि भक्षणीयानि । शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादिविकारकारिभिः कृतसंधानस्य श्रतिषेधः । तथा च वृहस्पतिः—

"अन्दमूलक्षेः पुण्पेः शस्तैः।शुक्तान्न वर्त्रयेत् । अविकारि भवेन्नक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्रः ॥ १०॥

कव्यादाञ्ज्ञकुनान्सर्वस्तिथा ग्रामनिवासिनः। अनिर्दिष्टाञ्चैकशफाष्टिहिभं च विवर्जयेत्॥ ११॥

आमं मांसं ये मक्षयन्ति ते कञ्यादास्तान्सर्वान्गृध्रादीन्निक्षणो वर्जयेत्। तथा ग्रामनि-वासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन् । तथा श्रुतौ केचिदेकग्रफा भक्ष्यत्येन निर्दिष्टाः, तथा च "औष्ट्रं वाडवमालभेत तस्य च मांसमहनीयात्" इति । केचिच्चानिर्दिष्टा रासभादयस्तेषां मांसं वर्जयेत्। येऽपि यज्ञाङ्गत्येन विहितास्तेषामपि यज्ञ एव मांसभक्षणं न सर्वदा । टिष्टि-भाख्यं च पक्षिणं वर्जयेत् ॥ ११ ॥

> कलविङ्कं प्लवं हंसं चकाह्वं ग्रामकुक्कुटम् । सारसं रज्जुवालं च दात्यृहं शुकसारिके ॥ १२॥

कलिब्धं चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासित्वादेव निषेध इत्यारण्यस्थाप्यभक्ष्यत्वार्थं जातिशब्देन निषेधः। प्रवाख्यं पिक्षणम्। तथा हंसचक्रवाकप्रामकुक्कुटसारसरज्जुवालदा-त्यूह्युकसारिकाख्यान्पिक्षणो वर्णयेत्। वश्यमाणजालपादनिषेयेनेव हंसचक्रवाकधोरिप निषेधसिद्धौ पृथङ् निषेधोऽन्येपामापदि जालपादानां विकल्पार्थः। स च व्यवस्थितो विज्ञेयः। आपदि भक्ष्या न त्वानपदि, इच्छाविकलपस्य रागत एव प्राप्तः। ग्रामकुक्कुटे तु ग्रामग्रहणमारण्यकुक्कुटाचनुज्ञानार्थं, न त्वेतद्यतिरिक्तग्रामवासिविकलपार्थम्। आपदर्थे गतप्रयोजनं भवति वाक्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याय्यत्वात्॥ १२॥

प्रतुदाञ्जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥ १३ ॥

प्रतुद्य चञ्च्वा ये मक्षयन्ति तान्दार्वाघाटादीन्, जालपादानिति जालाकारपादाञ्चरा-रिप्रस्तीन्, कोयष्ट्याख्यं पक्षिणम्, नखविष्किरान्नखैविकीर्यं ये मक्षयन्ति तानम्यनुज्ञातार-ण्यकुक्कटादिव्यतिरिक्ताञ्चयेनादीन्। तथा निमज्य ये मत्स्यान्खादन्ति तानमद्गुप्रस्तीन्, सूना मारणस्थानं तत्र स्थितं यन्मांसं भक्ष्यमिष, वल्लुरं शुष्कमांसम्, एताि वर्जायेत् ॥१३॥

बकं चैव वलाकां च काकोलं खझरीटकम्।

मत्स्यादान्विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः॥ १४॥

वक्षशकाद्रोणकाकलञ्जनान् , तथा मत्स्यादान्पक्षिन्यतिरिक्तानपि नक्रादीन्विड्व-राहांश्च । विडिति विशेषणमारण्यस्कराभ्यनुज्ञानार्थम् । मत्स्यांश्च सर्वान्वजीयेत् ॥ १४ ॥ सत्स्यभक्षणनिन्दाभाह—

यो यस्य मांसमञ्जाति स तन्मांसाद् उच्यते । मत्स्यादः सर्वमांसाद्स्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

यो यहीयं मांसं खादति स तन्मांसाद एव परं व्यपदिश्यते । यथा मार्जारो मूषिकादः । मत्स्यादः पुनः सर्वभांसभक्षकत्वेन व्यपदेष्टुं योग्यस्तस्मान्मत्स्यान्न खादेत्॥ १९॥

इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह —

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हज्यकव्ययोः। राजीवान्सिंहतुराडांश्च सशत्कांश्चेव सर्वशः॥ १६॥

पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ । हव्यकव्ययोर्गियुक्ताविति समस्तवक्ष्यमाणनिषि-द्वोपकक्षणार्थम्। तेन प्राणात्ययादावदेषः। तथा राजीवाख्यान् सिंहतुण्डांश्च सशलकांश्च सर्वा-न्वस्यमाणलक्षणोपतान्यात् । (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु—"पाठीनरोहितौ दैवपैत्रादि-कर्मणि नियुक्तावेवादनीयौ न त्वन्यदा, राजीवसिंहतुण्डसशलकमत्स्यास्तु हव्यकव्याभ्या-मन्यत्रापि भक्षणीयाः" इत्याचक्षतुः। न तन्मनोहरम्, पाठीनरोहितौ श्राद्धे नियुक्तौ श्राद्ध-भोकत्रैव भक्षणीयौ न तु श्राद्धकर्त्रोऽपि, राजीवादया हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात्, मुन्यन्तरैश्च रोहितपाठीनराजीवादीनां तुल्यत्वेनाभिधानात्। तथा च शहः—

राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथीव च । पाठीनरेगहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः॥

याज्ञवल्क्यः--

भक्ष्याः पञ्चनखाः स्राविद्गोधाः कच्छपशल्यकाः । शशक्ष मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डकराहिताः ।। तथा पाठीनराजीवसशलकाश्च द्विजातिभिः ॥ (या. स्मृ. १-१७७)

हारीतः—"सशस्कान्मत्स्यान्न्यायापपन्नान्भक्षयेत्" एवं च— भाक्त्रैवाद्यौ न कर्जाऽपि श्राद्धे पाठीनरे।हितौ । राजीवाद्यास्तथा नेति व्याख्या न मुनिसम्मता ॥ १६ ॥

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान्।

भद्येष्वपि समुद्दिष्टान्सर्वान्पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पाद्यस्तानेकचरान्, तथा ये अभियुक्तैरिव नामजाति-भेदेनावधार्यं विभागतश्च सुगपक्षिणो न ज्ञायन्ते तान्। भक्ष्ये व्यविसमुद्दिष्टानिति सामान्य-विशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षनिक्षिष्ठान्भक्ष्यत्वेन समुद्दिष्टांश्च, तथा सर्वान्यज्ञनलान्वानरा-दीन्न भक्षयेत्॥ १७॥

अथ प्रतिप्रसवमाह—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड़कूर्मशशांस्तथा। भद्यान्पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोद्तः॥ १८॥

साविधं सेवाख्यं प्राणिभेदं, शल्यकं तत्सदृशं स्थूल श्रोमानं, तथा गोधागण्डककच्छपश-शाम्यञ्चनसेषु मध्यान्मन्वादयः प्राहुः । तथोष्ट्रवर्जितानेकदन्तपङ्ग्युपेतान् ॥ १८ ॥

⁽१) पाठीनरोहितौ मत्स्य जातिविशेषौ तयोईव्यक्तव्यनियोगेन श्राद्धादौ भद्यनाडभ्यनु जायो जान्याहिको मोजने । राजीवसिंदनुण्डसशलकानां सर्वशः दव्यक्वयाभ्यामन्यत्राप्यनिवृत्तिभीजने ।

छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्टम्। पलाएडं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः॥ १६॥

कवकपामस्करलञ्जनादीनामन्यतमं बुद्धिपूर्वेकं गुरुप्रायश्चित्तोपरेशादभ्यासतो भक्षयित्वा रिक्षणितः पति । ततश्च पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

गहितानाद्ययोर्जीन्यः सुरापानसमानि षद्। (म. हमृ. ११-५६) इति॥ १९॥

अमत्यैतानि षट् जम्ब्या कुच्छुं सान्तपनं चरेत्।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेद्हः ॥ २०॥

एतानि छत्राकादीनि पट बुद्धिपूर्वकमेव सङ्गियत्वाऽभिवेद्यमञ्ज्ञ निमित्तत्वेन साहि-त्यस्याविवक्षितत्वात्। एकादशाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं सप्ताहसाध्यं सान्तपनं यतिचान्द्रायणं वा चरेत्। एतद्व्यतिरिकेषु लोहितवृक्षनिर्याचादिषु प्रत्येकं भक्षणादहोरात्रोपवासं कुर्यात्। छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्या वजनादरायः। । "शेवेष्य्वसेद्दः" इति लाववार्थम्। तत्र हि कियमाणे लोहितनिर्यासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात्॥ २०॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छुं द्विजोत्तमः।

अज्ञातभुक्तगुद्धचर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

द्विजाति रस्म , त्रयाणां प्रकृतस्वात , "एतदुक्तं द्विजातीनाम्" (. म॰ स्मृ. १-२६) इत्युपसंहाराच । द्विजातिः संवत्सरमध्ये एकमपि क्रुच्छं प्रथमाम्नानात्प्राजाप-त्याख्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् । ज्ञातस्य पुनरभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेषतो यत्र यदिहितं तदेव प्रायश्चितं कुर्यात् । यनु—

त्राणि देवाः पवित्राणि बाह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्गिर्निर्णिकं यच वाचा प्रशस्यते ॥ (म. स्मृ. ५-१२७)

इति, तर्द्रव्यग्रुद्धिप्रकरगपिकत्रियायश्चि तव्यतिरिक्तद्रव्यग्रुद्धिविशेषेऽवतिष्ठते ॥ २१ ॥ द्वानीं भक्षणप्रसङ्गेन यागाद्यर्थे हिंसामण्यनुजानाति—

यज्ञार्थे ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः।

भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥ २२ ॥

ब्राह्मणादिभियांगार्थे प्रशस्ताः शास्त्रविहिता सृगपक्षिणो वन्याः । सृत्यानां चावश्यमर-णीयानां वृद्धमातापित्रादीनां संवयेनार्थम् । यस्मादगस्त्यो सुनिः पूर्वे तथा कृतवान् । प्रक्र-तिरूपोऽयमनुवादः॥ २२ ॥

बभू बुर्हि पुरोडाशा भस्याणां मृगपक्षिणाम्।

पुरांगेष्वपि यशेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३ ॥

यस्मात्पुरातनेष्वप्यृषिकर्वकयज्ञेषु च भक्ष्याणां सगपक्षिणां मांसेन पुरोडाञ्चा अभवंस्त स्माद्यज्ञार्थमधुनातनैरपि सगपक्षिणो वध्याः॥ २३॥

इदानीं पर्युषितप्रतिप्रसवार्थमाह—

यर्तिकचित्स्नेहसंयुक्तं भोज्यं भोज्यमगर्हितम्। तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत्॥ २४॥

यकिचित्खरिवशदमभ्यवहार्यं मोद्रकादि, भोज्यं पायसादि, अगहितमुप्यातान्तररिहतं सत्पर्युषितं राज्यन्तरितमपि घृततेलद्द्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयत्। न तु प्रागेव यत्स्नेह-संयुक्तं तत्यपुषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयम्। तथा च सित हिवःशेषस्य स्नेहसंयोगावश्य-स्भावात् 'यित्कचित्स्नेहसंयुक्तम्' इत्यनेनैव भक्षणे सिद्धे "हिवःशेषं च यद्गवेत्' इत्यनर्थकं

स्यात्। स्मृत्यन्तरेऽपि मञ्जणकाल एवाभिघारणमुपदिश्यते । तथा च--

मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत्।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुन्नीत ह्यभिवारितम् ॥ हविःशेषं तु चहपुरोडाशादि पर्युषितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमेव भक्षणीः पृथगुपदेशात्॥ २४॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाकं द्विजाति सिः।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विकिया ॥ २५॥

अनेकरात्र्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि द्विजातिभिः भैक्षणीयाः॥ २५॥

एत दुक्तं डिजातीनां भदयाभदयमशेषतः ।

सांसस्यातः प्रवद्यापि विधि भक्षणवर्जने ॥ २६ ॥

एतद् द्विजातीनां भक्षाभक्ष्यमुक्तम्। अत जञ्चं मांसस्य भक्षणे वर्जने च विधानं निःशेषं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणागां च काम्यया।

यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये॥ २०॥

प्राणात्यये मासभक्षणानुवादसाह—

प्राणस्यात्रमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्।

स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ ॥

प्राणितीति प्राणो जीवः शरीरान्तर्गतो भोका तस्यादनीयं सर्वमिदं ब्रह्मा कल्पितवान् । किम् ? तदाह-जङ्गमं पद्मादि, स्थावरं ब्रीहियवादि सर्वे तस्य भोजनम् । तस्मात्प्राणधारणार्थं जीवो मांसं भक्षयेत् ॥ २८ ॥

प्राणस्यार्थमिनं सर्वमित्येव प्रपञ्चयति--

चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।

अहस्ताश्च सहस्तानां शुराणां चैव भीरवः ॥ २८॥

जङ्गमानां हरिणादीनामजङ्गमास्नृणादयः, दंष्ट्रिणां व्याघादीनामदंष्ट्रिणो हरिणादयः, सह-स्तानां मनुष्यादीनामहस्ता मतस्यादयः,'शुराणां सिहादीनां भीरवो हस्त्यादये।ऽदनीया एता हत्रयां विधातुरेव सृष्टौ ॥ २९ ॥

नात्ता दुष्यत्यद्नाद्यान्श्राणिनोऽह्नयहन्यपि । धात्रैव सृष्टा द्याद्याश्चप्राणिनोऽत्तार एव च ॥ ३० ॥ मक्षयिता भक्षणाहांन्प्राणितः प्रत्यहमपि भक्षयन् न दोषं प्राप्नाति । यस्माद्विधात्रैव भ-क्षणाहां भक्षयितारश्च निर्मिता इति त्रिभिः श्लेकः प्राणात्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ॥३०॥ अथ प्रोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह--

यज्ञाय जिम्बर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः। अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते॥ ३१॥

यज्ञसम्पत्त्यर्थं तद्क्षभृतमांसस्य जिन्धभैक्षणमेतद् दैवमनुष्ठानम् । उक्तव्यतिरिक्तप्रकारेण । पुनरात्मार्थमेव पद्धं व्यापाद्य तन्मांसभक्षणेषु प्रवृत्ती राक्षसाचितमनुष्ठानमित्युत्तराद्धं वृथा- मांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१॥

क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा । देवान्पितृश्चार्चियत्वा खादनमांसं न दुष्यति ॥ ३२॥

क्रीत्वा आत्मना चौत्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तं मांसं देविषतु भ्या दत्त्वा शेषं भक्षयन्न पापं प्राप्नाति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टयभक्षणवन्नेदं नियतं भक्षणं, न दुष्यतीत्यः भिधानात् । "वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन" (म. स्मृ. ५-५३) इत्यादिवक्ष्यमाणमांसवर्जनिविधिरप्येतः दिषय एव, अविराधात् ॥ ३२ ॥

नाद्याद्विधिना मांसं विधिकोऽनापदि द्विजः।

जम्भ्या द्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ ३३ ॥

मांसभक्षणानुष्ठानदेषज्ञा द्विजातिरनापदि तत्तद्देवाद्यर्चनिवधानं विना न मांसं भक्षयेत । यस्मादिवधानेन या मांसं खादित स मृतः खन् यन्मांसं भक्षितं तैः प्राणिभिः परलेकि स्वर- क्षणाक्षमः खाद्यत इति सर्वदलेकानुवादः ॥ ३३ ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः । यादृशं भवति ऽत्य वृथामांसानि खाद्तः ॥ ३४॥

सृगवधजीविनो व्याधादेर्धनिनिमित्तं सृगाणां हन्तुनं तथाविधं पापं मवति, यादशमदेव-पितृशेषभूतमांसानि खादतः परलोके भवतीति पुर्वानुवाद एव ॥ ३४ ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः।

स प्रत्य पशुतां याति संभवानेकविशतिम् ॥ ३५ ॥

श्राद्धे मध्यके च यथाशास्त्रं नियुक्तः सन् यो मनुष्यो मांसं न खाइति स मृतः सन्नेकविंशः तिजन्मानि पशुर्भवित । "यथाविधि नियुक्तस्तु" (म. स्मृ. ५-२७) इत्येति त्रयमातकम- फलविधानिमदम् ॥ ३५ ॥

असंस्कृतान्पशूनमन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन। मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाभ्वतं विधिमास्थितः॥ ३६॥

वेदविहितमन्त्रवत्प्रोक्षणादिसंस्कारशून्यान्पशून्विप्रादिः कदाचिन्नाश्चीयात्। शाश्चतं प्रवाहानादितया नित्यं पशुयागादिविधिमास्थितो मन्त्रसंस्कृतानेवाश्चीयादिति। "प्रोक्षितं सक्षयेनमांसम्" (म. स्मृ. ५-२७) इत्येत ऱ्यानुवादार्थमेतत्॥ ३६॥

कुर्याद् घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा।

न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥ ३७॥

सङ्ग आसक्तौ पशुभक्षणानुरागेण घृतमधीं पिष्टमधीं वा पशुप्रतिकृतिं कृत्वा खादयेन्न पु-तद्वतासुद्देशं विनैव पशुन्कदाचिद्पि हन्त्रमिच्छेत् ॥ ३७ ॥ यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् । वृथापशुद्राः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८॥

देवता ग्रुदेशमन्तरेणातमार्थे यः पशुन्हन्ति स वृथाप ग्रुहो मृतः सन् यावत्संख्यानि पशुरोमाः विवादसंख्याभूतं जन्मनि जन्मनि मारणं प्राप्तोति । तस्माद्र्या पशुं न हन्यात 'ताबत्कृत्व' इति वत्त्वन्तात्क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् प्रत्ययः । इह हशब्दः आगमप्रसिद्धिसूक्ष्ति । वर्षः ॥ ३८॥

यज्ञार्थे तु पशुवधे न दोष इत्याह—

यज्ञार्थं परावः सृष्टाः स्त्रयमेव स्वयंभुवा ।

यज्ञश्च भृत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वघोऽवघः ॥ ३६॥

यज्ञसिद्धयर्थं प्रजापतिना आत्मनैवादरेण पशवः सृष्टाः । यज्ञश्चामौ प्रास्ताहुतिन्यायाः सर्वस्यास्य जगतो विवृद्धयर्थः । तस्माद्यज्ञे वधोऽवध एव, वधजन्यदोषाभावात् ॥ ३९॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्जः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्तुवन्त्युत्सृतीः पुनः ॥ ४० ॥

ओषध्यो बोहियवाद्याः, पश्चवश्छागाद्याः, वृक्षा यूपाद्यर्थाः, तिर्यञ्चः कुर्माद्यः, पक्षिणः क पिञ्जलाद्याः, यज्ञार्थं विनाशं गताः पुनर्जात्युत्कर्षं प्राप्तुवन्ति ॥ ४० ॥

मधुपकें च यज्ञे च पितृदेवतकमील ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यव्रवीनमनुः ॥ ४१ ॥

"नामांसो मधुपर्कः" (गृ. स्. अ. १ छं. २४) इति विधानान्मधुपकं च यज्ञे च ज्यो-तिष्टोमादौ, पित्रये दैवे च कर्मणि श्राद्धादौ परावो हिंसनीया नान्यत्रेति मनुरिमहि-तवान्॥ ४१॥

एव्वर्थेषु पश्चित्हंसन्वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः। आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम्॥ ४२॥

पुषु मधुपकादिषु पदार्थेषु पश्चित्तात्मानं पद्यं चोत्तमां गति स्वर्गाद्यपमोगयोग्यविलक्षणदेहदशादिमंबन्धं प्रापयति । वेदतत्त्वार्थविदिति विद्वद्धिकारबोधनार्थम् । नन्वन्याधिकारिके कर्मणि कथमनिधकृतस्य पचादेरुत्तमगतिप्राप्तिः फलम् ? उच्यते, शास्त्रप्रमाणकत्वादस्यार्थस्य । पित्रधिकारिकारां जातेष्टावनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य फलप्राप्तिवदिहापि पमादिगतफलसंभवाद्यजमान एव कार्राणकत्या पद्यगतफलविशिष्टमेव फलं कामयिष्यति ।
सत् एव "आत्मानं च पद्यं चैव"इत्यिभधानात् यजमानव्यापारादेव पद्यगतफलिखिद्यका ॥ ४२ ॥

गृहे गुरावरगये वा निवसन्नात्मवान्द्रिजः। नावेद्विहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत्॥ ४३॥

गृहाश्रमे, ब्रह्मचर्याश्रमे, वानप्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्मा द्विजो निवसन्नापद्यपि नाशा-स्त्रीयां हिंसां समाचरेत् ॥ ४३ ॥

कथं तर्हि तुल्ये हिंसात्वे वैदिकी दैक्षादिपशुहिंसा नाधर्मायेत्यत आह—

या वेदविहिता हिसा नियतास्मिश्चराचरे।

अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धमीं हि निर्वभौ ॥ ४४ ॥ या श्रुतिविहिताकमैविशेषदेशकाळादिनियता अस्मिञ्जगति स्थावरजङ्गमात्मिन अहिंसार

मेव तां जानोयात्, हिंसाजन्याधर्मविरहात्। दैक्षपशुहननमधर्मः, प्राणिहननत्वात्, ब्राह्यः णहननवदित्याचनुमानसुपजीव्यशास्त्रवाधादेव न प्रवर्तते। दृष्टान्तीकृतब्राह्मणहननस्याप्यधर्मः त्वे शास्त्रमेवोपजीव्यम् । "वेदारहमों हि निर्वभौ" यस्मादनन्यप्रमाणको धर्मी वेदादेव निःशे-षेण प्रकाशर्ता गतः ॥ ४४ ॥

> योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया। स जीवंश्च मृतश्चेव न क्वचित्सुखमेधते॥ ४५॥

योऽनुपघातकान्प्राणिनो हरिणादीनात्मसुखेच्छया मारयति, स इह लोके परलोके च न सुखेन वर्धते ॥ ४५ ॥

यो वन्धनवधक्लेशान्प्राणिनां न चिकीर्पति ।

स सर्वस्य हितप्रेष्सुः सुखमत्यन्तमश्चुते ॥ ४६ ॥ यो बन्धनमारणङ्केशादीनप्राणिनां कतुं नेच्छति, स सर्वेहितप्राप्तीच्छुरनन्तसुखं प्राप्नोति ४३ । अन्यच्च—

यद्ध्यायति यत्कुरुते घृति वध्नाति यत्र च । तद्याप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥ ४७ ॥

यिचन्तयति धर्मादिकमिदं मेऽिन्त्वति, यच श्रेयःसाधनं कमं करोति, यत्र च परमा-र्थध्यानादौ धतिं बध्नाति, तत्सर्वमङ्केशेन लभते। य उपघातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न व्यापाद्यति॥ ४०॥

मांसभक्षणप्रसङ्गेन हिंसागुणरोषावभिधाय पुनः प्रहतमांसाभक्षणमाह — नाकृत्वा प्राणिनां हिसां मांसमुत्यसते क्यचित्।

न च प्राणिवधः स्वर्थस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८ ॥

प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न क्विन्मांसमुत्पद्यते । प्राणिवधश्च न स्वर्गनिमित्तं, नरकहेतुरेव यस्मात्, तस्मादविधिना मांसं न भक्षयेदिति ॥ ४८ ॥

समुत्पत्ति च मांसस्य वधवन्धौ च देहिनाम् । प्रसमीदय निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४६ ॥

शुक्रशोणितपरिणामात्मिकां समुत्पत्ति घृणाकरीं विज्ञाय प्राणिनां वधवन्धौ च क्रूरकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणादपि निवतंत, किष्ठुताविहितमांसभक्षणादिति अविधिना मांसभक्ष-णनिन्दाऽनुवादः ॥ ४९ ॥

न भचयति यो मांसं विधि हित्वा पिशाचवत् ।

स लोके त्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५० ॥

उक्तविधिव्यतिरेकेण यो न मांसं भक्षयति । पिशाचविदिति यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । स लोकस्य प्रियो भवति रोगैश्च न बाध्यते । तस्माद्वैधमां सभक्षणोद्व्याधयो भवन्तीति दर्शितम् ॥ ५० ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता ऋयविऋयी।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति वातकाः ॥ ५१॥

यद्रनुमतिव्यतिरेकेण हननं कतुं न शक्यते सोऽनुमन्ता, विश्वसिता अङ्गानि यः कर्तर्या-दिना पृथकपृथक् करोति, क्रयविक्रयी मांसस्य क्रेता विक्रेता च, संस्कर्ता पाचकः, उपहर्ता परिवेषकः, खादको भक्षयिता। गोविन्दराजस्तु यः क्रीत्वा विक्रीणाति स क्रयविक्रयीत्येकः मेवाह। तद्युक्तम्,

हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा। विक्रयी तु धनादानात्संस्कर्ता तत्प्रवर्तनात्॥ इति यमवचनेन पृथङ् निर्देशात्। घातकत्ववचनं चेरमशास्त्रीयपशुवधेऽनुभत्यादयोऽपि न कर्तव्या इत्येवंपरम्, विधिनिषेधपरत्वाच्छास्त्रस्य खादकादीनां पृथकप्रायश्चित्तदर्शनात्॥५१॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धायतुमिच्छति ।

अनभ्यर्च्य पितृन्देवांस्तत।ऽन्यो नास्त्यपुरयकृत् ॥ ५२ ॥ स्वशरीरमांसं परमांसेन देवित्राद्यर्चनं विना यो वृद्धि नेतुमिच्छति, तस्मादपरो नापुण्यः कर्ताऽस्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दाऽनुवादः ॥ ५२ ॥

इदानीमनियमिताप्रतिषिद्धमांसभक्षणस्य नित्रृत्तिधमियित्येतदर्शयितुमाह—

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः।

मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुरायफलं समम् ॥ ५३ ॥

[सद्। यजति यज्ञेन सदा दानानि यच्छति ।

स तपस्वी सदा वित्रो यश्च मांसं विवर्जयेत् ॥ २ ॥]

यो वर्षशतं यावतप्रतिवर्षमधमेधेन यजेत, यश्च यावजीवं मांसं न खादति, तयोः पुण्यस्य फलं स्वर्गादि तुल्यम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाहानैमेंध्येर्मुन्यनानां च भोजनैः।

न तत्फलमवामोति यन्मांसपरिवर्जनात्॥ ५४॥

पवित्रफलमूळभक्षणैर्वानप्रस्थभोज्यानां च नीवाराद्यन्नानां भोजनैर्ने तत्फलमवाप्नोति, यच्छास्त्रानियमिताप्रतिषिद्धमांसवर्जान हुभते ॥ ५४ ॥

> मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसिमिहाद्म्यहम् । यतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ ५५॥

इह लोके यस्य मांसमहमश्नामि परलोके मां स भक्षयिष्यतीत्येतन्मांसशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति इति मांसशब्दस्य निवचनमवैधमांसभक्षणपापफलकथनार्थम् ॥ ५९ ॥

न मांसभक्त्यों दोषों न मद्यें न च मैथुने।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाऽधिकारमविहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चिदोषः। यस्मा-त्प्राणिनां भक्षणपानमेथुनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः। वर्जनं पुनर्महाफलम् । अ-विहिताप्रतिषिद्धमद्यमेथुननिवृत्तेर्महाफलकथनाथीऽयमुक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्या-नुवादः॥ १६॥

> भेतग्रुद्धि प्रवस्यामि द्रव्यग्रुद्धि तथैव च । चतुर्णामपि वर्णानां यथावद्नुपूर्वशः॥ ५७॥

बाह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतेष्विपि वित्रादीनां युद्धि ब्राह्मणादिक्रमेण या यस्ये-ति, द्रव्यादीनां च तैजसादीनां युद्धिमभिधास्यामि ॥ ५७ ॥

तत्र गुद्धेरगुद्धिसापेक्षत्वात्तन्निरूपणार्थमाह—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते।

अशुद्धा वान्धवाः सर्वे स्तके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥ दन्तजाते जातदन्त इत्यर्थः, "वाहिताग्न्यादिषु" (पा० स्० २।२।३७) इत्यनेन जातश-स्दस्य परनिपातः । अनुजाते जातदन्तानन्तरे कृतचूडाकरणे च चकारात्कृतोपनयने च संस्थिते

सृते सित बान्धवाः सिपण्डाः समानोदकाश्चाशुद्धाः भवन्ति । प्रसत्रे च तथैवाशुद्धाः भवन्ती-स्युच्यते । वयोविमागेनोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यमाणाशौचकालभेदादिसुखावत्रोधनाथम् ॥ ९८ ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक् सञ्चयनाद्म्थनां ज्यहमेकाहमेव वा ॥ ५८॥

सप्तप्रध्यपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति । सपिण्डेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मण-स्योपदिश्यते, "शुभ्येद् विप्रो दशाहेन" (म॰ स्मृ० ५-८३) इति वक्ष्यभाणत्वात् । अर्वाक्-सञ्चयनाद्स्थनामिति चतुरहोपलक्षणं चतुर्धे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यादिति विष्णुवचनात् । त्र्यहमेकाहं वा । अहःशब्दोऽहोरात्रपरः । अयं चाग्निवदादिगुणापेक्षो व्यवस्थितिवकल्पः । यथाऽऽह दक्षः—

> एकाहाच्छुद्वयते विप्रो योऽग्नियेदसमन्वितः । हीने हीनं भवेच्चव व्रयहश्चतुरहस्तथा ॥

श्रौतारिनमतो मन्त्रब्राह्मणात्मकञ्चत्स्नशाखाऽध्यायिन एकाहाशौचम् । तत्र श्रौता-रिनवेदाध्ययनगुणयोरकगुणरहितो हीनस्तस्य त्रयहः, उभयगुणरहितस्तु हीनतरः, केवलसा-तीरिनमांस्तस्य चतुरहः, सकलगुणरहितस्य दशाहः। तदाह पराशरः—

त्र्यहः केवलवेदस्तु निर्गुणा दश्तमिदिनैः। इति ॥ ५९ ॥

संविण्डलक्षणमाह—

सिपण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ ६० ॥

यं पुरुषं प्रतियोगिनं कृत्वा निरुष्यते तस्य पितृपितामहप्रभृतीन्षरपुरुषानितक्रम्य सप्तमे पुरुषे प्राप्ते सपिण्डत्वं निवर्तते। एवं पुत्रपौत्रादिष्वप्यवगन्तव्यम् । पिण्डसम्बन्धिनि-बन्धना चेयं सपिण्डता । तथा हि, पितृपितामहप्रियतामहेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं, प्रपितामहस्य पित्रादयस्त्रयः पिण्डदेपभुजश्च तत्पूर्वस्य तु सप्तमस्य पिण्डसम्बन्धो नास्तीत्यसपि-ण्डता । यस्य चैते षर् पुरुषाः सपिण्डाः सोऽपि तेषां सपिण्डः, पिण्डदातृत्वेत तत्पिण्डः सम्बन्धात् । अतः साप्तपौरुषीयं सपिण्डता । तदुक्तं मतस्यपुराणे—

लेवभाजश्रतुर्थाद्याः, पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डयं साप्तपौरुषम् ॥

सगोत्रत्वे चेयं सपिण्डता । अत एव शङ्खलिखता —

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

तेन मातामहादीनामेकविण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता । समानोदकर्त्वं पुनरस्मत्कुलेऽमु-कनामाभूदिति जन्मनामोभयापरिज्ञाने निवर्तते ॥ ६० ॥

यथेदं शावमाशौचं सिपएडेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥ [उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ ३ ॥]

यथेदं दशाहादिकं शवनिमित्तमाशौचं कर्मानहत्वलक्षणं सपिण्डेषु "दशाहं शावमाशौ-चम्" (म॰ स्मृ॰ ५-५१) इत्यनेन विधीयते, प्रसवेऽपि सम्यक् शुद्धिमिच्छतां सपिण्डानां । तादशमेवाशौचं भवेत् ॥ ६१॥

अनिदेंशेन तुल्यतायां प्राप्तायां विशेषमाह—

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु स्तकम् । स्तकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥ [सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैषिणः । त्रेताधर्मापरोधाधमरत्यस्यैतदुच्यते ॥ ४॥]

सरणितिसत्तमस्पृत्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सिण्डानां समानम् । जननिमित्तं तु मातापित्रोरेव भवति । तत्राप्ययं विशेषः । जननिमित्तमस्पृत्रयत्वं मातुरेव दशरात्रम्। पिता तु स्नानातस्पृत्यये भवति । अयमेव सम्बन्धः संवतन व्यक्तीकृतः—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विभीयते।

माता ग्रुद्धभेदशाहेन स्नानात्तु स्पर्भनं पितुः॥ ६२॥

निरस्य तु पुमाञ्छुकमुपस्पृश्यैव ग्रुद्ध्यति।

दैजिकाद्भिसम्बन्धादनुरुन्ध्याद्घं व्यहम्॥ ६३॥

[जननेऽप्येवसेव स्यान्मातापित्रोस्तु स्तकम्।

सृतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता ग्रुचिः॥ ५॥]

"स्नानं मेंश्रुनिनः स्मृतम्" (स० स्मृ० ५-१४४) इति मेंश्रुने स्नानं विधास्यति, तेन मेंश्रुनं विनानि कामतो रेतस्खलने स्नात्वा पुमान्श्रुद्धो भवति । अकामतस्तु स्वण्नादौ रेतः पातं "मृत्रवद्गेतस उत्सर्गः" इत्यापस्तम्बोक्तः स्नानं विनाऽपि गृहस्थस्य श्रुद्धिः । ब्रह्मचारिः णस्त्वकामतोऽपि "स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी" (म. स्मृ. २-१८१) इत्यनेन स्नानादिना श्रुद्धिरक्ता । बेंजिके तु सम्बन्धे परपूर्वभायांयामपत्योतपत्तौ त्र्यहमाशौचं भवति । तथा च विष्णुः—"परपूर्वभायांसु विरात्रम्" । रेतःपातिनामाशौचमप्रकृतमपि जननप्रकरणे प्रसङ्गा-कद्मुगुणतयोक्तम् । यत्र रेतःपातमात्रेण स्नानं तत्रापत्योत्पत्तौ विरात्रमुचितम् ॥ ६३ ॥

अहा चैकेन राज्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिसिः।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति ज्यहादुदकदायिनः ॥ ६४ ॥

एकेनाहा एकया च रात्र्यत्यहोरात्रेण त्रिरात्रैखिभिरिति नवाहोरात्रैर्मिलित्वा दशाहेनेति चैदग्ध्येनोक्तम् । ननु दशाहेनेति वक्तव्ये किमर्थोऽयं वाग्विस्तरः ? उच्यते—

बृंहोयसीं लिघष्टां वा गिरं निर्मानित वाग्मिनः ।

न चाव्रयत्वमेतेषां लघूक्त्यैव नियम्यते ॥

वृत्तस्वाध्यायगुणयोगेन ये सपिण्डा एकाहाद्यलपाशीचयोग्यास्ते यदि स्नेहादिना शव-स्पृशो भवन्ति तदा दशाहेनैव शुद्धर्यान्त । उद्कदायिनः पुनः समानोदकास्त्रयहेण । गोवि-न्दराजस्तु धनप्रहणपूर्वकशवनिर्हारकसम्बन्धिबाह्मणविषयमिदं दशोहाशौचमाह ॥३४॥

गुरोः शेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्।

प्रेतहारैः समं तत्र द्रारात्रेण शुद्धयति ॥ ६५ ॥

गुरोराचार्यादेरसिवण्डस्य मृतस्य शिष्योऽन्त्येष्टिं कृत्वा प्रेतिनहारिकेर्गुरुसिवण्डेस्तुल्यो दशरात्रेण शुद्धो भवति ॥ ६५ ॥

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गभैस्नावे विशुद्धयति ।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६॥

अत्र रात्रिमिरिति विधेयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वान्तीयमासात्प्रसृति गर्भस्रावे गर्भमासतुल्याहोरात्रैर्विशेषानिभधानाचातुर्वण्यस्त्री विशुद्ध्यति । एतच षण्मासपर्यन्तम् । यथोकमादिपुराणे—

पण्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्नावो भनेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः ग्रुद्धिरिष्यते ॥ अत उद्धे तु जात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते ॥ (१)मेघातिथिगोविन्द्रराजाद्यस्त्वादिषुराणे वचनादर्शनात्सप्तमासाद्वांगर्भस्वावे मास्तु-ल्याहोरात्रैः स्त्रीणां विद्युद्धिरित्यतिदिशन्ति । प्रथमद्वितीयमासीयगर्भस्वावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् । यथाऽऽह हारोतः—"गर्भस्वाव स्त्रीणां त्रिरात्रं साधोयो रजाविशेषत्वात् । पित्रादिसपिण्डानां त्वत्र सद्याशो स्म्" । यथाऽऽह सुमन्तुः—"गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भसंस्ववणे सग्रात्यांचे वा भवति" गर्भमासतुल्या इति स्त्रीदिषयं सद्याशोचं वात पित्र।दिसपिण्डविषयमिति व्यवस्थि त्विकल्यः । रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते स्ति पद्यमे दिने स्नानेनादृष्टार्थकल्यनयाया अवति । स्वर्थाग्या तु विरात्रव्यपगमे चतुर्थेऽहान इतन्नानेनैव क्रुद्धा भवति ॥ ६६ ॥

नृणामकृतच्डानां विश्विद्विद्विद्वी स्हता।
निर्वृत्तच्डकानां तु त्रिरात्राच्छुद्विरिष्यते ॥ ६० ॥
[प्राक्संस्कारप्रमीतानां वर्णानामविशेषतः।
क्रिरात्रात्त भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्वो विश्वीयते ॥ ६ ॥
अद्नतजन्मनः सद्य आच्डात्रेशिकी स्मृता।
त्रिरात्रमावतादेशादशराक्षमतः परम्॥ ७ ॥
परपृविद्य भार्यासु पुत्रेषु प्रकृतेषु च।
मानामहे त्रिराचं तु एकाहं त्रस्विष्ठतः॥=॥]

अकृतचूडानां वालानां मरणे लिपडानामहारात्रेग छुद्धिभैवति । कृतचडानां तु मरणे प्रागुपनयनकालाञ्चिरात्रेण छुद्धिः॥ ३०॥

> जनदिवापिकं प्रेतं निद्ध्युदीन्धवा गहिः। अनंकृत्य शुचौ भूमावस्थिलंचयनादृते॥ ६= ॥

असंपूर्णद्विवर्षं बालं मृतमङ्गतसूरं मालादिभिरलंङ्गत्य ग्रामाद्वहिः झत्वा विशृद्धायां भू-मौ कालान्तरं शाणदेहतयाशक्यास्थिसंचयनवजं बान्यवाः प्रक्षिपयुः । विश्वरूपस्तु-"यस्यां भूमावन्यस्यास्थिमञ्जयनं न झतं तस्यां निद्धयुः" इति व्याचष्टे ॥ ६८॥

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकितया।

अरत्ये काष्ठ्रक्त्यक्त्वा क्षयेयुस्त्रयहमेव च ॥ ६९ ॥

अस्योनिह्वािषकस्यािहसंस्कारों न कतंत्र्यः । नाप्युद्दािहिया कर्त्रव्या । उद्कर्गनिषेध्योऽयं श्राद्धािदसकलप्रेतकृत्यिनिवृत्त्यथः । कि त्वरण्ये काष्ट्रवत्यित्यज्य । काष्ट्रविदिति शोका-भावोऽभिहितः। यथाऽरण्ये काष्टं परित्यज्य शोको न भवति एवं त्यक्त्वा त्र्याः श्लेष्यं त्र्यहाः शौचं कुर्यात् । अयं चाकृतचूडस्य त्र्यहाशौचविधः पूर्वोक्तेकाहाशौचविकलप्यरः । स च व्यवस्थितो वृत्तस्वाध्यायादियुत्त स्थैकाहः तद्दितस्य त्र्यहः। यद्यपि मनुना परित्याग-मात्रं विद्वतं तथापि "उर्नाद्ववािषकं निखनेत्" (या. स्मृ. ३-१) इति याज्ञदलक्यवः चनाद्विश्रद्धभूमौ निखायैव त्यक्तव्यः॥ ६९॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या वान्धवैष्टदक्रिया । जातद्नतस्य वा कुर्युनीम्नि वापि इते सति ॥ ७० ॥ अप्राप्ततृतीयवर्षस्य पित्रादिसपिण्डैरुदक्रिया न कर्तव्येति पूर्वत्र निषिद्धाप्युत्तरार्थमन्-

⁽१) श्रशाप्तकालस्य पातःस्नाव उच्यते, न पुनर्द्रवस्यैव। तथा गौतसेन—गर्भविस्नंतने गर्भमा-ससमारात्रीरिति पठितम्। 'सप्तमास्याश्च जीवन्ति' त्रतः सप्तमे मासे पूर्णमाशौचम्। एतत्तु जीवतो जातस्य युक्तमन्यथा तु गर्भमाससमा इत्येव।

द्यते । जातदन्तस्य वोद्कदानं कर्तव्यं, नामकरणे वा क्रते । उदकित्रयासाहचर्याद्विसंस्कारोऽ प्यनुज्ञामात्रम् । प्रेतिपण्डश्राद्धादिकं च यद्यप्यकरणसंभवे करणे क्वेशादहं तथापि करणाकरण्योः रामनाभाजातदन्तकृतनाष्ट्रोः करणे प्रेतोपकारो भवत्यकरणे प्रत्यवायाभाव इत्यवगम्यते ॥७०॥

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्कृतम् । जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

सहाध्यायिनि मृते एकरात्रमाशौं चं कर्तव्यम् । समानोदकानां पुनः पुत्रजनने सित त्रि-रात्रेण शुद्धिर्भवति । त्र्यहानुदकदायिन इति मरणविषयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

> स्त्रीणामसंस्कृतानां तु ज्यहाच्छुद्धयन्ति बान्धवाः। यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्धयन्ति तु सनाभयः॥ ७२॥ [परपूर्वासु पुत्रेषु स्तके मृतकेषु च। मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिगडने॥ ६॥]

स्त्रीणामकृतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे बान्धवाः भर्त्रादयस्त्रयहेण शुद्धश्यन्ति । वाग्दानं विना भर्तदेशे सम्बन्धाभावादश्रुतमपि वाग्दानान्तपर्यन्तं बोद्धव्यम् । सनाभयः पितृपक्षाः वाग्दत्तानां विवाहादवीङ् मरणे यथोक्तेनैव कल्पेनेत्येतच्छ्लोकपूर्वाधीक्तेन त्रिरान्नेणव शुद्धश्र-

न्तीत्यर्थः । तदुक्तमादिपुराणे—

आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विषयते।
सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः॥
ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
अतः परं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः॥
वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्रयहम् ।
पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि॥
स्वजात्युक्तमशौचं स्थान्मृतके सृतकेऽपि च॥

(१) मेघातिथिगोविन्दराजौ तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति "नृणामकृतचूडानाम्" इत्येतदुः

(१) असंस्कृता या वाङ्मात्रेण प्रतिगृहीता न च विवाहितास्तासां मर्णे वान्थवाः पतिपक्षास्त्रिराः त्रेण, सनाभयस्तु सपिण्डाः स्विपतृपक्षा यथाक्तेन कल्पेन निवृत्तचौडकानामिति जातेरिथकार।त्त्रिरात्रेण। अन्येस्तुन्त सादर्या दशरात्रेगेति तेषां चाभिशायः। श्रष्टवर्षायाः कन्यायादानं विद्वितम् , श्रदत्तायाश्च नि इत्त-चौडकव्यपदेशाभावात्।पुंस इ वोपनीतस्य तदानीं कल्पान्तरस्यानाम्नानादशाह एव युक्तः। अन्यैस्तु पिठ-तम्-श्रहसः दत्तकन्यासु वाहेषु च विशोधनिर्मात । तत्र व्याख्यातारः-पञ्चदशाब्ददेशीयापि या हादत्ता क्र्या तिष्ठेत्तदहरेवाशौचम्' यतो मुख्यमाम्नानमतिक्रम्य कालक्ष्यपणे प्रमाणाभावात् । तत्रोच्यते—बालेषु चैति कोऽस्यार्थों यावता उक्तमेव योगविभागे श्रदन्तजन्मनः सद्य इति । न चैतेन तद्वाधितुं युक्तं सामाः न्यरूपत्वादस्य,तस्य च विशेषव्यवस्थापनरूपत्वात् । अतोऽयमेकाद्यः पृथगुक्तोऽपि आचुडादेव व्यवतिष्ठतः सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात् । तस्मादनार्षं प्वायमर्थक्षोकः प्रतिपद्यते । स्पर्शविषयतया नेयम् । स्पर्शविषेषो हि मृतकस्तकयोर्वालस्यापि पुंनत्प्राप्तः। तदर्थमेतदुक्तं स्यात् श्रहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति। **स्वञ्च विषयसप्तम्यात्रिता भवति,** सा च युक्ता कारकविभक्तित्वात् । इतरथा अध्याहृत्य भावलक्षणा सप्तमी न्यास्यायेत, बालेषु मृतेषु जीवतां शुद्धिरिति । न च तदुपस्पर्शनादाशीचम् । एतेनैतत् सिद्ध्यति, विष-बान्तरे तस्य च चरितार्थत्वात् भूमौ परिवृत्तरवात् भूमौ परिवृतस्य च स्पर्शनसम्भवात् । अविशेषोक्तौ कुतो विशेषप्रतिविति चेत् ? तस्याचमनकल्पो विद्यते इत्येतत्सिन्निधौ तादृशस्येव स्पर्शस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा च रजस्वलास्मृष्टिनो वालस्य स्पर्शनं नेच्छन्ति, प्रथास्य विशेषणत्वाद् । तथा गौतमेन तदुक्तम्—। **"स्वस्यां मृतौ युक्तमेवाषातुमेतस्य" तस्मायुवतैवाधानकाललक्षणा।**

क्तंन ।वाधनः शुद्धयन्ताति व्याचक्षाते । अत्र च व्याख्यान पुत्रवत्कन्यायामाप चूडाकरणा-दूष्ट्वं मरणे त्र्यहाशौचं स्यात । तचादिपुराणाद्यनेकवचनविरुद्धम् ॥ ७२ ॥

अत्वारलवणान्नाः स्युर्निमञ्जेयुश्च ते त्रयहम् ।

मांसारानं च नाश्रीयुः रायीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ ७३ ॥

क्षारलवणं कृत्रिमलवणं तद्रहितमन्नमश्रीयुः । त्रिरात्रं नचादौ स्नानमाचरेयुः । मांसं च न मक्षयेयुः । भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः ॥ ७३ ॥

सन्नित्रावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कोर्तितः। असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः संवन्धिबान्धवैः ॥ ७४ ॥

मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादहःपरिज्ञाने शावाशौचस्य विधिरयमुक्तः। देशान्त-रावस्थानादज्ञाने सत्ययं वक्ष्यमाणो विधिः संबन्धिवान्धवैज्ञातन्यः। संबन्धिनः सपिण्डाः। समानोदका बान्धवाः॥ ७४॥

> विगतं तु विदेशस्थं श्रुगुयाद्यो ह्यनिर्देशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५ ॥ [मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षणमासे पक्षिणी तथा। अहस्तु नवमादर्वागुर्ध्वं स्नानेन शुद्धवित ॥ १० ॥]

विगतं मृतं विदेशस्थं विप्रकृष्टदेशस्थमनिर्गतदशाहाद्यशौचकालं यः श्रुणोति स यदविश्व-ष्टं दशरात्राद्याशौचस्य तावत्कालमविशुद्धो भवति । विगविमत्युपलक्षणं जननेऽप्येतदवगन्त-व्यम् । तथा च बृहस्पतिः—

अन्यदेशसृतं ज्ञाति श्रुत्वा वा पुत्रजन्म च।
अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिविशुद्धयति ॥ ७५ ॥
अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिभेवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति ॥ ७६ ॥
नाशौवं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ।

इति देवलवचनान्मरणविषयं वचनमिदम् । सपिण्डमरणे दशाहाशौचे ऽतिकान्ते त्रिरा-त्रमञ्जूदो भवति, संवत्सरे पुनरतीतं स्नात्वैव विशुद्धयति । एतचाविशेषेणाभिधानाचातुर्व-ण्यविषयम् ॥ ७६ ॥

निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।

सवासा जलमाप्छुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७॥

दशाहाशौचव्यवगमे कर्मानहैत्वलक्षणस्य त्र्यहाशौचस्योक्तत्वात्तदङ्गास्पर्शविषयम् । निगतदशाहसिषण्डमरणं श्रुत्वा, पुत्रस्य जन्म च श्रुत्वा, सर्चेलं स्नात्वा स्पृत्रयो भवति॥ ७७॥

> वाले देशान्तरस्थे च पृथक् पिएडे च संस्थिते । सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुद्धचति ॥ ७८ ॥

बालेऽजातदन्ते मृते जातदन्ते " नृणामकृतचूडानाम् " (म. स्मृ. १-६७) इत्येकाहोरा-त्राभिधानाद्देशान्तरस्थे च सपिण्डे मृत इत्येकाहाशौचविषयम् । पूर्वश्लोके दशाहाशौचिन-स्वयहविधानात्पृथक् पिण्डे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र त्रिरात्रव्यपगमे सवंब्वेषु सचैलं स्नात्वा सद्यो विशुद्धो भवति ॥ ७८ ॥ मन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्भरण्जनमनी । तावत्स्यादशुचिर्विष्रो यावत्तत्स्यादनिद्शम् ॥ ७३ ॥

दशाहादिमन्ये यदि पुनमरेणे मरणं जनने जननं स्यात्पुनःशब्दातसजातीयावगमात्तव तावत्कालस्व विप्रादिरशुद्धः स्यात् , यावत्पूर्वजातदशाहाद्यशौचं नापगतं स्यात्तावत्पूर्वा शौचव्यपगरेनेव द्वितीयेऽपि मृतके सृतके च शुद्धिरित्यथः॥ ७९॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्यं संस्थिते सति।

तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥

आचाय मृते सित शिष्यस्य त्रिरात्रमाशीचं वदन्ति । तत्पुत्रपत्न्योश्च मृतयोरहोरात्रमिः त्येषा शास्त्रमर्थादा ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तुपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिभेवेत् । मात्रुले पिन्णीं रात्रिं शिष्यर्तिग्वान्धवेषु च ॥ ८१॥

वेदशास्त्राध्यायिन्युपसंपन्ने मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनि तद्गृहवासिनोत्यर्थः । तिसनमृते त्रिरात्रेण शुद्धो भवति । मातुरुत्विक्शिज्यादिषु पक्षिणीरात्रि व्याप्याशौचम्। हे अहनी पूर्वी-चरे पक्षाविव यस्याः सा पक्षिणी ॥ ८१ ॥

> प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्धिषये स्थितः। अश्रोत्रिये त्वहः कृतस्नमन्चाने तथा गुरौ॥ ५२॥

यस्य देशे बाह्यणादिः स्थितस्तिसिम्राजिति कृताभिषेके क्षत्रिये सते सज्योतिराशौर्चं स्यात्। सह ज्योतिषा वर्तत इति सज्योतिः। यदि दिवा सृतस्तदा यावत्सूर्यज्योति-स्तावदाशौर्चं, यदि रात्रौ सृतस्तदा यावत्तारकाज्योतिस्तावदाशौर्चं । श्रोत्रिये त्रिरात्र-सुक्तम्। अश्रोत्रिये पुनस्तद्गृहे सते कृतस्तं दिनमान्नमाशौर्चं नतु रात्राविष । रात्रौ सते रात्रावेवेत्यवगन्तन्यम् । साङ्गवदाध्यायिति "स्वल्पं वा बहु वा यस्य " (म. स्मृ.२-१४९) इत्येतन्नदिष्टे गुरावष्यहमात्रमेव ॥ ८२ ॥

शुद्धधेडियो दशाहेन द्वादशाहेन भूभिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शद्धो मासेन शुद्धयित ॥ ८३॥
[क्षत्रविद्शद्भदायादाः स्युश्चेद्विप्रस्य वान्ध्रवाः।
तेषामशौचं विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते॥ ११॥
राजन्यवैश्ययोश्चेवं होनयोनिषु बन्धुषु।
स्वमेव शौचं कुर्वात विशुद्ध्यर्थमिति स्थितिः॥ १२॥
विप्रः शध्येद्दशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु।
षटभिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविद्शद्धयोनिषु॥ १३॥
सर्वे चोत्तमवर्णास्तु शौचं कुयुरतन्द्रिताः।
तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु॥ १४॥

उपनीतसिंग्डिमरणे सम्पूर्णकालीनजनने च वृत्तस्वाध्यायादिरहितब्राह्मणो दशाहेन गुद्धो भवति । क्षत्रियो द्वादशाहेन । वैश्यः पञ्चदशाहेन । गुद्रो मासेन । तस्य चोपनयनः स्थाने विवाहः ॥ ८३ ॥

न वर्धयेद्घाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु कियाः । न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ = ३॥ यस्य तु यृत्तस्वाध्यायायंत्रया पूर्वम् "अवीक्सञ्चयनाद्रस्थनाम्" (स. तम्. १-९१) इत्याचाशीचसञ्जोच उक्तः स निष्कमां सुलमासिन्ये इति लुद्ध्या नाशोचित्नानि दृशाहा-दिस्पतया वर्धयत्सञ्जिचिताशीचित्निष्विषे । अश्चित्विति वहुवचनाच्छीताशिष्विन्दिन्दिन्दिन्। मान्न विधातयेत् । स्वयं कुर्याद्रशकौ वा पुत्रादीन्द्रारयेत् । अत्रैव इतुमाह—यस्मात्तत्क-माशिहोत्रस्पं कुर्वाणः पुत्रादिः सिषण्डो नाञ्जिभिवति । तदाह पारस्करः—"नित्या ने विनिवर्तन्ते वैतानवर्जम् । वैतानं श्रोताहोमः गार्द्धपत्यकुण्डस्थानप्नोनाहवनीयादिकुण्डेषु वितत्य क्रियते" इति । तथा च शङ्कास्थितो "अश्चिहात्राधं स्नानोपस्पर्शनाच्छु चिःण । जाबा-स्रोऽप्याह—

जन्महानौ वितानस्य कर्मछोपो न विद्यते । शालासौ केवला होमः कार्य एवान्यगात्रजैः॥

छन्दोगपरिशिष्टमपि--

सृतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधोयते । होमः श्रोत तु कर्तन्यः शुष्कान्नेनापि वा फर्टेः ॥

तस्मादेकाहत्रयहाद्याशौचसञ्जोचे सन्ध्यादीनामेव पित्यागो नतु श्रौतहोमस्य। एकाह-त्र्यहाद्यपगमे तु संध्यापञ्चमहायज्ञादिसवेनेवानुष्टेय ६ । अतो यन्मे(१)धातिथिगाविन्द-राजाम्यामन्यथाऽप्यभिवायि "एकाहत्र्यहाद्यशेच कि विद्यादां होनस्वाध्यायमात्रविषयः, संध्योपासनादिकं तु तेनापि दवाहमेव न वर्तव्यक् "इति, तक्षिप्रसानक् । यनु गौतमेन "राज्ञां च कर्मविरोधाद् बाद्धगप्य स्वाध्यायातिवृत्दर्धन् ," याज्ञवल्क्येन च-"ऋत्विजां दीक्षितानां च " (या. स्पृष्ट. ३-२४) इत्यादिना सद्याशोचनुक्तं तत्सर्वपानेव दवाहाद्यशाचि-नामित तत्तत्कर्मविषयम् । यानि त्यम्बत्र द्वाहाशौचविषयाणोति न कश्चित्रिशेषः। तस्मा-द्वाहं तत्तत्कर्मनिषयक्तानि वचनानि, तानि दशाहाशौचविषयाणोति न कश्चित्रिशेषः। तस्मा-द्वोमस्वाध्यायमात्राधं सगुणे अशौचलाववं, न संध्योपासनार्धमितीदं निष्प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

दिवाकीर्तिमुद्क्यां च पतितं स्तिकां तथा।

शवं तत्स्वृष्टिनं चैत्र स्वृष्ट्वा स्नानेन शुद्धयति ॥ = १ ॥

चाण्डालं, रजस्वलां, ब्रह्महादिकं पतितं, प्रस्तां, देशाहाभ्यन्तरं शवं शबस्यिष्टिनं च स्पृष्ट्वा स्नानेन हुद्धो भवति ।

केचित्तु तत्त्विष्टिनमिति चाण्डाकोदस्यादिभिः धर्वैः संन्वन्धयन्ति । गोदिन्दराजत्तु

⁽१) प्रत्यू हेन्नामिषु किया अगुनिस्वास्तवंश्रीतस्मातंकियानिष्ठतो प्रातायामिद्रमुच्यते । अगि याः कियाः सायं द्रोमाधास्तान्नग्रत्यू हेन्न प्रत्यस्येत् । प्रत्यू हो निहांस भननुष्ठानम् । नव स्वयं कुर्यादत श्राह—न च तत्कर्मकुर्वाणः सनाभ्योऽपीति। सनाभ्योऽपि नाशुन्धः स्वात् कि पुनरन्यः। तथा गृह्यम्—"निस्यानि निवर्तरम् वेतानवर्षा शालाग्नो चौके" इत्युक्तवा आह्—"भ्रम्य पतानि कुर्युः" इति । नव यदम्याः धानं होममात्रमेव किर्यते कि ति कि सङ्गप्रयोगस्तत्रीवकर्तुर्नरस्य सम्भवात्प्रधानकोमस्य तु द्रव्यत्यागक्तस्वात् स्वयं कर्तृतेव । श्रतो होमवैश्वदेवदर्शपूर्णनासाद्या निवर्तन्ते । श्रम्येषां तु जपसन्ध्योगननादीनः निवृत्तिः विदेशता तानि च नित्यानि । श्रता श्रम्येषामेत्राभ्यनुद्यानं, यतः स्कृत्यन्तरे प्रतिषद्धं होमस्वाध्यायौ निवर्तत इति । नित्यभान्यमेदेन व्यवस्था । काम्यं तु नैव कर्तव्यमशुचित्वादिष्ठरारापगमात् । ननु च निन्त्येष्वि नैवाशुदेरिकारः । न च शौचमङ्गं यदि विगुणं नित्यमनुष्ठीयते न काम्यभित्युच्यते श्रयासमाद्वचनाद् भवति । मैवम्, इह यद्यपि मानं तदस्यान्य पतानि कुर्युरिति परकर्तृकत्वमभ्यनुः ज्ञायते । तच्च विगुणकान्नित्येषूपपयते न काम्येषु । वैद्यत्यात्य पतानि कुर्युरिति परकर्तृकत्वमभ्यनुः ज्ञायते । तच्च विगुणकान्नित्येषूपपयते न काम्येषु । वैद्यत्येत् जनमनोः ॥ श्रतः सन्ध्याहोमौ दर्शपूणं मानी साम्बरसरिकं चाद्यवयुष्यादि कर्तव्यम् ।

याज्ञवल्क्यवचनाच्छवस्पृष्टिनमेव तत्स्पृष्टिनमाह नोदक्यादिस्पृष्टिनं, तत्राचमनावधानात्। तदाह याज्ञवलक्यः-

उदक्याञ्चिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् । (या. स्मृ. ३-३०) उदक्याञ्चिभिः स्पृष्टः स्नानं कुर्यात् । उदक्याशौचिभिः स्पृष्टैः स्पृष्टस्तूपस्पृशे. दाचामेत्॥ ८९॥

> आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने । सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥ ८६ ॥

श्राद्धदेवपुजादिसंचिकीर्षुः स्नानाचमनादिना प्रयतः सन्प्रकृतचाण्डालाच्छाचिद्शीने सित "उदुत्यं जातवेदसम्" इत्यादिसूर्यदैवतमन्त्रान्यथासामर्थ्यं पावमानीश्च शक्तया जपेत्॥८६॥

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विश्रो विशुद्धयति । आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीदय वा ॥ ८७ ॥

मानुषास्थि स्नेहसंयुक्तं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणादिः स्नानेन विशुद्धयति । स्नेहशून्यं पुनः स्पृट्वा आचम्य गोस्पर्शाकविक्षणयोरन्यतरत्कृत्वा विशुद्धो भवति ॥ ८७ ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्। समाप्ते तृदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ ममा।

वतादेशनमादिष्टं तदस्यास्तीति आदिष्टी ब्रह्मचारी स प्रेतोदकमाव्रतसमापनाच कुर्यात्। उदकमिति प्रकिपण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्योपलक्षणम् । समासे पुनर्वद्मचर्ये प्रेतोदकं कृत्वा त्रिरात्रमशौचं कृत्वा विशुद्धो भवति । एतच मातापित्राचार्यव्यतिरिक्तविषयम्। तदाहः विस्टः--"ब्रह्मचारिणः शवकमणा वतान्नवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोगुरोवां"। शवकमणेति शवनिमित्तकेन निर्हरणद्हनोदकदानपूर्वकिपण्डपोडशश्राद्धादिकर्मणा । वक्ष्यति च--"आचार्यं स्वमुपाध्यायम्" (म. स्मृ. ५-९१) इति ॥ ८८ ॥

वृथासङ्करजातानां प्रवज्यासु च तिष्ठताम् । आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकिकया ॥ ८ ॥

जातशब्दः प्रत्येकमिसम्बद्धयते । वृथाजातानां बाहुल्येन त्यक्तस्वधर्माणां सङ्करजाता-नां दीनवणनेतिकृष्टस्त्रीषूत्पन्नानां वेदबाह्यरक्तपटादिप्रवज्यासु वर्तमानानामशास्त्रीयविषोद्गन्य-नादिना कामतश्च कृतजीवितत्यागिनासुदकादिक्रिया न कर्तव्या ॥ ८९ ॥

पाषग्रहमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः। गर्भभर्देद्रहां चैव सुरापीनां च योषिताम्॥ ६०॥

वेदबाह्यरक्तपटमौद्धादिवतचर्या पाषण्डं तदनुतिष्ठन्तीनां स्वच्छन्द्रमेकानेकपुरुषगामि-नीनां गर्भपातनभर्तृवधकारिणीनां द्विजातिस्त्रीणां सुरापीनामुदकिकयौध्वे,देहिकं निवर्तेत इति पूर्वण सम्बन्धः॥ ९०॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्। निर्हृत्य तु वती प्रेताच वतेन वियुज्यते ॥ ८१॥

आचार्य उपनयनपूर्वकं संपूर्णशाखाऽध्यापियता, उपाध्यायो वेदैकदेशस्याङ्गस्य वाऽध्याः पकः, वेदस्य वेदानां चेकदेशस्यापि व्याख्याता गुरुः। निर्हरणपूर्वकत्वातप्रेतकृत्यस्य निर्हर्वते दाहःशाहिपण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यस्य प्रदर्शनार्थमाचार्यादीनपञ्च मृतानिर्हर्वत्य बद्धाचारी न लुप्तवतो भवति। एवं चान्यानिर्हत्य बतलोपो भवतीति गम्यते। आचा-यस्विमित्यभिधानात्। गुरोगुरौ सबिहिते गुरुबद्धतिमाचरेत्। (म. स्मृ. २-२०५)

इति न्यायान्नाचार्याचार्यमपि । स्विमिति सर्वेत्र संबज्यते , तेनोवाद्यायोपाध्यायमपि निर्हत्य त्रतलोप एव ॥ ९१ ॥

> दक्षिणेन मृतं ग्रद्धं पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः॥ ९२॥

अमाङ्गलिकत्वादत्यन्तायकृष्टगुद्रक्रमेणाभित्रानम् । गुद्रं मृतं दक्षिगुरद्वारेग निर्हरेत् । द्विजातीन्पुनर्यथायोगं यथायुक्त्याऽपकृष्टत्रैद्दश्चित्रवित्रक्रमेणेव पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारेण निर्हरेत् ॥ ९२ ॥

> न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सित्रणाम्। ऐन्द्रं स्थानमुपासीना व्रह्मभूता हि ते सदा ॥ ६३॥

राज्ञामिभिषक्तक्षत्रियाणां सिवण्डमरणादावसोवदोषां नास्ति । यता राजान ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यमाधिपत्यकारणं प्राप्ताः । व्रतिनो ब्रह्मचारिणश्चानद्वायणादिवतकारिणश्च, सित्रणो गवामयनादियागप्रवृत्ताः यतो ब्रह्मभुतास्ते ब्रह्मव निष्पापाः । अशौवाभावश्चायं कर्मविशेषे । तदाह विष्णुः—"अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां वर्ते न सित्रगां सत्रे"। राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ॥ ९३ ॥

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते । प्रजानां परिरज्ञार्थमासनं चात्र कारणम् ॥ ६४ ॥

महात्मन इदं स्थानं माहात्मिकं राज्यपदाख्यं सर्वाधिपत्यलक्षणं, महात्मेव प्राचीनपु-ण्यराज्यमासादयति तस्मिन्वर्तमानस्य सद्यःशौचमुपदिश्यते, नतु राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रिय-जातेरपि । अत्र जातिरविविधितेत्यनेन क्षोकेन दिशतम् । यतो न्यायनिक्ष्यणेन दुर्भिकेऽन-दानेनोपसगेषु शान्तिहोमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासनेष्यवस्थानमशौचामाने च कारणम् । तत्त्वाक्षत्रियाणामपि तत्कायकारिणां विप्रवैश्यगुद्राणामविशिष्टम् । अत एव सामकार्यका-रिणि फलचमसे सोमधर्माः । अत एव ब्रीहिधर्मान्वितत्त्या श्रुतमप्यवद्यातादि तत्कार्यकारि-त्वस्य विविधितत्वात्प्रकृतौ यवे विकृतौ च नीवारादिषु संवज्यत इति कर्ममोमांसायां तत्तर्-धिकरणेषु निरणायि ॥ ९४ ॥

> डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च । गोब्राह्मण्स्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ६५ ॥

डिम्माहवो नृपरिहत्युद्धं तत्र हतानां, विद्युता वज्रेण, पार्थिवेन ववाहं पराचे हते, गो-ब्राह्मणरक्षणार्थं विनाऽपि युद्धं जञानिव्याचादिभिवेतानां, यस्य पुराहितादेः स्वकायांविवा-तार्थं नृपतिरशौचाभादमिच्छति तस्यापि सद्यःशौचम् ॥ ९५ ॥

सामाग्न्यकानिलेन्द्राणां विचाप्पत्योर्यमस्य च।

अष्टानां लोकपालानां वपुर्घारयते नृपः ॥ ६६ ॥

चन्द्रामिस्र्वेवायुशक्रयमानां वित्तस्यापां च पत्योः कुरेशवरुगयोरेवमद्यानां लोकगालानां संबन्धि देहं राजा धारयति ॥ ९६ ॥

ततः किमत आह—

लेकिशाधिष्ठितो राजा नास्याशीचं विधीयते । शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाष्ययम् ॥ ८७ ॥ यतो लोकेशांशाकान्तो नृपतिरतो नास्याशोचनुपदिश्यते । यस्मान्सनुष्याणां यच्छी- चमशीचं वा तहाकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च । अप्ययो विनाशः । एतेनान्यदीयशौचा शौचोत्पादनविनाशशक्तस्य लोकेश्वररूपस्य नृपतेः कुतः स्वकीयाशौचिमिति पूर्वोक्ताशौचा भावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महृतस्य च।

सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचिमिति स्थितिः ॥ ६८॥

उद्यतैः शस्त्रैः खड्गादिभिनं तु लगुडपाष।णादिभिरपराङ्मुखत्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तसंप्रामे हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते समाप्तिमेति, तत्पुण्येन युज्यत इत्यर्थः। तथाऽऽशौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेति, इयं शास्त्रे मर्यादा ॥ ९८ ॥

विप्रः शुद्धवत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम्।

वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टि ग्रद्रः कृतिकयः ॥ ६६ ॥

अशौचान्ते कृतश्राद्धादिकृत्यो ब्राह्मणोऽपः स्पृष्ट्वेति जलस्पर्शमात्रं दक्षिणहस्तेन कृत्वा शुद्धो भवति, न तु

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टेरद्गिविशुद्धयति।

इतिवत् स्नात्वा । वाहनादिस्पर्शसाहचर्यातस्प्रष्ट्वेत्यस्य च सक्रदुचरितस्यार्थभेदस्यान्याः स्यत्वात् । क्षत्रियो हस्त्यादिवाहनं खद्गाद्यस्यं च, वैश्यो बलीवर्दादिप्रतोदं लोहप्रोताग्रंयोक्त्रं वा, शुद्रो यष्टि वंशदण्डिकाम् ॥ ९९ ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सिपएडेषु द्विजोत्तमाः । असिपएडेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धि निबोधत ॥ १०० ॥

भो द्विजश्रेष्ठाः ! एतच्छौचं सपिण्डेषु प्रेतेषु युष्माकमुक्तम् । इदानीमसपिण्डेषु प्रेत्युद्धि श्रणुत् ॥ १०० ॥

असपिएडं द्विजं प्रेतं विश्रो निर्दृत्य बन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥१०१॥

अस्पिण्डं ब्राह्मणं मृतं ब्राह्मणो वन्धुवत्स्नेहानुबन्धेन, न त्वदृष्टबुद्ध्येत्यर्थादुक्तम् । मातु-श्राप्तान्सन्निकृष्टान्सहोदरञ्चातृभगिन्यादीन्बान्धवान्निर्हत्य त्रिरात्रेण ग्रुद्धो भवति ॥१०१॥

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्धयति।

अनदन्नन्नमहैव न चेत्तस्मिन्ग्रहे वसेत्॥ १०२॥

निर्हारको यदि तेषां मृतस्य सपिण्डानामाशौचिनामन्नमश्चाति तदा तदशाहेनैव ग्रुद्धयित न त्रिरान्नेण। अथ तेषामन्नं नाश्नाति- गृहे च तेषां न वसति, निर्हरति च तदाऽहोरान्नेणव शुद्धयित। एवं च तद्गृहवासे सित तदन्नाभोजिनो निर्हारकस्य पूर्वोक्तं त्रिरात्रम् ॥ १०२ ॥

अनुगम्येच्छ्रया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।

स्नात्वा सचैतः स्पृष्ट्वाऽप्तिं घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥ १०३ । ज्ञातिमज्ञाति वा मृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैलस्नानं च कृत्वा ततोऽप्ति च स्पृष्ट्वा पश्चा-द्धतप्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौ वाद्विशुद्धयति ॥ १०३ ॥

न विशं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शहेण नाययेत्।

अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्परीदृषिता ॥ १०४ ॥

वाह्मणादि सतं समानजातीयेषु स्थितेषु न शृद्धेण पुत्रादिनिहारयेत् । यस्मात्सा शरीरा-द्वृतिः शृद्धस्पर्शदुष्टा सती सतस्य स्वर्गाय हिता न भवति । सतं स्वर्गे न प्रापयतीत्यर्थः। स्वे-षु विष्ठत्स्वत्यभिधानाद्वाह्मणामावे क्षत्रियेण तद्दभावे वैश्येन तद्दभावे शृद्धेणापि निहारयेदि- त्युक्तं, यथापूर्वं श्रेष्ठत्वात् । अस्वर्यदोषश्च हाह्मणादिसद्वावे शृहेण निर्हरणे सित बोद्धव्यः । गोविन्दराजन्तु दोषनिर्देशातस्त्रेषु तिष्ठतिस्वत्यविवक्षितमित्याह । तद्युक्तम् । संभवद्र्थपदद्व-योचारणवैयर्थप्रसङ्गादुपक्रमावगतेश्च वेद्गोदितन्यायेनानुबोध्यत्वाद् गुणभृतशुद्धयनुरोयेन प्र-धानभृताया जातेरुपेक्षायां गुणलोपेनामुख्यस्येत्यपि न्यायेन बाध्येत । तस्मात्

स्तेषु तिष्टतिस्वति पदिहतयं न विविश्वतम् । इमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां नादियामहे ॥ १०४ ॥ इनां तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्चनम् । वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्नुणि देहिनाम् ॥ १०५ ॥

ज्ञानादीनि शुद्धेः साधनानि भवन्ति । तत्र ब्रह्मज्ञानं बुद्धिरूगान्तःकरणशुद्धेः साधनम् । यथा वक्ष्यति " बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्धयति " (म. स्मृ. ५-१०९) । तपो यथा " तपसा वेदविक्तानः " (म. स्मृ. ५-१०७) । अग्निर्यथा "पुनः पाकेन । मृन्मयम्" (म. स्मृ. ५-२२२) । आहारो यथा " ह्विष्येण यवाग्वा " (म. स्मृ. ११-१०६) इति । मृद्धारिणी यथा "मृद्धाः यदियमर्थवत्" (म. स्मृ. ५-१३४) इति । मनो यथा "मनःपूतं समाचरेत् " (म. स्मृ. ६-१४६) इति । संकल्पविकलपात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिरिति मनोबुद्ध्यार्भदः । उपाञ्चनमुपलेपनं यथा " मार्जनोपाञ्जनवेद्यम् " । कर्म यथा " यजेत वाऽष्यमेथेन " (म. स्मृ. ११-७४) इत्यादि । अर्को यथा " गामालभ्याकंमीक्ष्य वा " । कालो यथा " शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन" (म. स्मृ. ५-८३) । वायोस्तु शुद्धिहेतुत्वं मनुनाऽनुक्तमपि

पन्थान्ध्र विद्युद्धयन्ति सोमसूर्योद्यमारुतैः।

इति विष्णवादावुक्तं ग्राह्मम् ॥ १०५ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम्।

योऽर्थे शुचिहि स शुचिनं मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ १०६॥

सर्वेषां मृद्वारिनिमित्तदेहशौचमनश्शौचादीनां मध्याद्थंशौचमन्यायेन परधनहरणपरिहा-रेण यद्धनेहा तत् परं प्रऋष्टं मन्वादिभिः स्मृतम्। यस्माद्योऽर्थे ग्रुद्धः स ग्रुद्धो भवति ।यः पुनमृद्वारिश्चित्रथं चाग्रुद्धः सोऽशुद्ध एव ॥ १०६ ॥

क्षान्त्या ग्रुद्धचन्ति विद्धांसो दानेनाकार्यकारिणः। प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेद्वित्तमाः॥ १००॥

परेणापकारे कृते तस्मिन्प्रत्यपकारबुद्धयनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः शुद्धयन्ति । यथा च व-द्यति—"महायज्ञित्रयाः क्षमा । नाशयन्त्याशु पापानि" इति । अकार्यकारिणो दानेन । यथा वद्यति—"सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय" इति । अप्रख्यातपापा जप्येन । यथा वस्यति— "ज्ञंस्तुपवसेहिनम् " इति । वेदवित्तमाः वेदार्थचान्द्रायणादितपोविदः तपसेत्येकादशाष्ट्याये वक्ष्यमाणेन ॥ १०७॥

मृत्तोयैः शुद्धवते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः॥ १०८॥

मलाद्यपहतं शोधनीयं मुज्जलैः शोध्यते । नदीप्रवाहश्च श्लेष्माच्छुचिदूषितो वेगेन शुद्ध्य-ति । स्त्री च परपुरुषमेथुनसंकलपादिदूषितमानसा प्रतिमासार्तवेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति । ब्राह्मणश्च संन्यासेन षष्टाध्यायाभिवयेन पापाच्छुध्यति ॥ १०८ ॥

अद्भिगीत्राणि शुक्कान्ति मनः सत्येन शुक्काति ।

विद्यातपोभ्यां भूतातमा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ १०६ ॥ स्वेदाद्यपहतान्यङ्गानि जलेन क्षालितानि शुद्ध्यन्ति । मनश्च निषिद्धविन्तादिना दूषितं सत्याभिधानेन शुद्धयति । भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्गशारीराविष्ठको जीवात्मा ब्रह्मविद्यया पाप. क्षयहेतुतया तपसा च शुद्धो भर्वात । शुद्धः परमात्मरूपेणावतिष्ठते । बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानेपः हता यथार्थविषयज्ञानेन शुद्धयति ॥ १०९ ॥

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः श्रगुत निर्णयम् ॥ ११० ॥

अयं शरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकं निश्चय उक्तः । इदानीं नानाप्रकारद्रव्याणां येन यच्छुद्धाति तस्य निर्णयं श्रणुत ॥ ११० ॥

तैजसोनां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च।

भस्मनाऽद्धिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

तैजसानां सुवर्णादीनां, मरकतादिमणीनां, पाषाण मयस्य च सबस्य भस्मना जलेन मृति क्या च मन्दादिभिः ग्रुद्धिकता। निर्लेषस्य जलेनेवानन्तरं शुद्धेर्वक्ष्य माणत्वादिद्मुचित्रहः घृतादिलिप्तविषयम् । तत्र मृद्धस्मनोर्गन्धक्षयैककार्यत्वाद्धिकरपः । आपस्तूभयत्र सितुः चीयन्ते ॥ १११॥

निर्लेषं काञ्चनं भागडमद्भिरेव विशुद्ध्यति ।

अन्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ ११२ ॥

उच्छिष्टादिलेपरहितं सौवर्णभाण्डं, जलभवं च शह्नुमुक्तादि, पाषाणम्यं च|राजतम्बुपस्ह-तं रेखादिगुणान्तराधानरहितं तथाविधमलासंभवाज्जलेनैव भस्मादिरहिते न शुद्धयति ॥११२॥

अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यं च निर्वभौ।

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

"अग्निव वरुणानीरकामयत " इत्यादि वेदे श्रूयते । तथा '' अग्नेः सुत्रर्णमिन्दियम् , वरुणानीनां रजतम् " इत्यादिश्चतिष्वग्न्यापः संयोगात्सुवर्णं रजतं चोद्धृतं यस्मादतस्तयोः स्वेन कारणेनैव जलेनात्यन्तोपघातेनाभिना निर्णेकः छुद्धिदेतुर्गुणवत्तरः प्रशस्ततरः ॥ ११३ ॥

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च।

शौचं यथाईं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः॥ ११४॥

अयो छोहं, रोतिः पित्तलं तद्भवं पात्रं रैत्यं, त्रपु रङ्गम् , एवां भस्माम्छोदकैः शोधनं कर्तन्यम् । यथाई यस्य यदहति ।

अम्भसा हेमरोप्यायः कांस्यं शुद्धयति भस्मना । अम्लैस्ताम्रं च रैत्यं च पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ इति बृहस्पत्यादिवचनाद्विशेषोऽत्र बोद्धव्यः ॥ ११४॥

द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ॥ ११५॥

द्रवाणां घृततेलानां काककीटाचुपहतानां बौधायनादिव वनात्प्रसृतिमात्रप्रमाणानां प्रा-देशप्रमाणकुरापत्रद्वयास्यासुत्पवनेन शुद्धिः । संहतानां च शम्य दीनासुचिछष्टाद्युपघाते प्रोक्ष-णं, दारवाणां चात्यन्तोपघाते तक्षणेन ॥ ११५॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चमसानां प्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ ११६॥

चमतानां प्रहाणां चान्येषां यज्ञ गत्राणां पूर्वं पाणिना मार्जनं कार्ये प्रशादप्रक्षाक्रोन यज्ञे करिये शुद्धिभवति ॥ ११६ ॥

चरूणां सुक्सुवाणां च ग्रुद्धिरुष्णेन वारिणा ।

स्पयशूर्पशकटानां च मुसलोलुखलस्य च ॥ ११७ ॥

स्नेहाक्तानां चरसुगादीनामुष्णजलेन ग्रुद्धिः। स्नेहाचयुक्तानां तु जलमात्रेणैव शुद्धि-यैज्ञार्थम् ॥ ११७ ॥

अद्भिस्तु प्रोत्तरां शौचं वहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विघीयते ॥ ११८॥ [ज्यहकृतशोचानां तु वायसी शुद्धिरिष्यते ।

पर्युक्षणाङ्कपनाद्वा मलिनामतिष्ठावनात् ॥ १५ ॥]

बहूनां धान्यानां वस्त्राणां च चाण्डालाद्युपद्याते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । बहुत्वं च पुरुष-भारहार्याधिकःविति व्याचक्षते । तदल्पानां तु प्रक्षालनाच्छुद्धिर्मन्वादि भरपदिश्यते॥११८

चैलवचर्मणां शुद्धिचैंद्लानां तथैव च।

शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्विरिष्यते ॥ ११६ ॥

स्पृत्रयपशुचमेणां वंशादिदलनिर्मितानां च वस्त्रवच्छुद्धिमैवति । शाकम्लफलानां च धान्यवच्छुद्धिः ॥ ११९ ॥

कौशेयाविकयोक्षपैः कुतपानामरिष्टकैः।

श्रीफलैरंशुपद्दानां चौमाणां गौरसर्वपैः॥ १२०॥

कृमिकोशोज्ञवस्य वस्त्रस्य, मेषादिलोमप्रभवस्य कम्बलादेः, ऊषैः क्षारमृत्तिकामिः, कृत-पानां नेपालकम्बलानाम् अरिष्टकैररिष्टचूर्णेः, अंशुपद्दानां पद्दशाटकानां विल्वफलैः, क्षोमाणां दुक्लानां क्षुमावल्कलभवानां वस्त्राणां तु पिष्टक्वेतसर्वपप्रक्षालनाच्छुद्धिः ॥ १२० ॥

क्षौमवच्छुङ्कशृङ्गाणामस्थिद्नतमयस्य च।

शुद्धिविजानता कार्या गोमुत्रेगोदकेन वा ॥ १२१ ॥

शङ्खस्य।स्पृश्यपञ्जश्रङ्गाणां स्पृश्यपश्चस्थिभवस्य गजादिदन्तस्य च क्षौमवत्पिष्टस्रेतसर्षप-कलकेन गोमृत्रजलयोरन्यतरयुक्तेन शास्त्रविदा शुद्धिः कर्तव्या ॥ १२१ ॥

प्रोत्तणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति।

मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाक्षेन सृत्मयम् ॥ १२२ ॥

तृणकाष्ट्रपलालं च चाण्डालादिस्पर्शद् षितं प्रोक्षणेन गुद्धयति । तृणदलालसाहचर्यादिद-मिन्धनादिकाष्ट्रविषयम् । दारवाणां च तक्षणमिति निमितदारुमयगृहपात्रविषयम् । गृहसु-दनया।निवासादिद् षितं मार्जनेन, गोमयाद्युपलेपनेन च । मृन्मयभाण्डमुच्छिष्टादिस्पर्शद्षितं पुनःपाकेन गुद्धयति ॥ १२२ ॥

मद्यैमूंत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोखितैः।

संस्पृष्टं नैव शुद्धवेत पुनःपाकेन मृनमयम् ॥ १२३ ॥

मद्यादिनिस्तु संस्पृष्टं मृन्मयपत्रिं पुनःपाकेनापि न ग्रुद्धयति । ष्टीवनं क्लेष्मा । पूर्यं शो-णितविकारः ॥ १२३ ॥

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च

गवां च परिवासेन भूमिः शुद्धयति पश्चभिः ॥ १२४॥

अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमुत्रोदकादिसेकेन खात्वा कतिपयमृद्यनयनेन गवा-सहोरात्रनिवासन पञ्चभिरेकेकशो भूमिः शुद्धयति । एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचण्डालनिवासा-बुपदातगौरदलाघवाभ्यां समुच्चयविकल्पाववगन्तच्यौ ॥ १२४ ॥ पक्षिज्ञग्धं गवाद्यातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रचेपेण शुद्धचति ॥ १२५ ॥

भक्ष्यपक्षिभिनं तु काकगृष्रादिभिः कश्चितागो यस्य भक्षितः, गवा यस्य व्राणं वृतं, पा चावधूतमुपरि वृतञ्चतं, केशकीटदृषितं, जग्धशब्दलिङ्गादन्नमल्पं मृत्प्रक्षेपेण शुद्धयति ॥१२५॥

यावन्नापैत्यमेध्याकाद् गन्धो लेपश्च तत्कृतः।

तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६॥

विष्ठादिलिसाद् द्रव्याद्यावत्तत्सम्बन्धिनौ गन्धलेपौ तिष्ठतस्तावद् द्रव्यसुद्धत्य मृद्वारि प्रक्षिप्य प्रहीतव्यम् । यत्र च वसामज्जादौ मृदा शुद्धिस्तत्र मृत्सहितं जलप्रहणं कर्तव्यम् । यत्र वर्णम्लादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १२६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यञ्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

केनापि प्रकारेणादृष्टोपधातहेतुसंसर्गमदृष्टम् । सञ्जातोपधातशङ्कायां जलेन प्रक्षालि तम् । तदाह हारीतः—"यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तत्तद्भिः स्पर्शाच्छुन्दं। भवति" । उपधातशङ्कायामेव पवित्रं भवत्वित ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि त्रीणि। पवित्राणि देवाः ब्राह्मणानां कल्पितवन्तः ॥ १२७॥

आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् । अञ्चाप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८॥

यत्परिमाणास्वप्सु गोः पिपासाविच्छेदो भवति ता आपो गन्धवर्णरसशालिन्यः सत्यः यद्यमेध्यलिसा न भवन्ति तदा विद्युद्धभूमिगता विद्युद्धाः स्युः। 'भूमिगता' इति विद्युद्धभूमिसम्बन्धप्रदर्शनाय, न त्वन्तरिक्षगतानां निवृत्त्यर्थम् ॥ १२८॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पर्यये यच्च प्रसारितम् । ब्रह्मचारिगतं भैदयं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ १२६॥

कारोमीं लाकारादेदें बब्राह्मणा चर्थेऽपि माल्यादिष्रथने द्रव्यप्रयोजना चपेक्षया गुद्धि विशेषा-करणेऽपि स्वभावादेव हस्तः सर्वदा ग्रुद्धः। तथा जननमरणयोरपि स्वव्यापारे ग्रुद्धः। "त स्वाशीचं कारूणां कारुकर्मणि" इति वचनात्। तथा यद्विक्रेतव्यं पण्यवीथिकायां प्रसारितं "नापणनीयमञ्चमदनीयात्" इति शङ्ख्यचना तिसद्धान्नव्यतिरिक्तं तदनेकक्रतृकरस्पशंऽपि ग्रु-द्धमेव । तथा ब्रह्मचार्यादिगतमे क्ष्यमनाचान्तस्त्रीदत्तमपि रथ्यादिक्रमणेऽपि सर्वदा ग्रुद्ध-मिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९॥

नित्यमास्यं ग्रुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने । प्रस्नवे च शुचिवत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥

सर्वदा खीणां मुखं शुचि, तथा काकादिपक्षिणां चञ्चूपद्यातपतितं फलं शुचि, वत्समुखं च दोहसमये क्षीरप्रक्षरणे शुचि, दवा च यदा मृगादीन्हन्तुं गृह्णाति तदा तत्र व्यापारे शुचिः स्यात्॥ १३०॥

श्वभिहतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्। कव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चएडालाद्यैश्च दस्युभिः॥ १३१॥ [शुचिरिनः शुचिर्वायुः प्रवृत्तो हि बहिश्चरः। जुछं शुचि विविक्तस्यं पन्था सञ्चर्णे शुचिः॥१६॥]

कुनकुरेहितस्य मृगादेर्यन्मांसं तच्छुचि मनुखोचत्। तच्छ्राद्वाचितिथिभोजनादावेव दृष्ट-

व्यम् । अन्यश्राममांसादिभिव्यां प्रश्योनादिभिश्च व्याधादिभिश्च मृगवधजीविभिर्हतस्य ॥१३१। ऊर्ध्व नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैत्र मलाश्च्युताः ॥ १३२ ॥

यानि नाभेरपरीन्द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति । अतस्तेषां स्पर्वते नाशौचम् । यानि नाभेरधस्तान्यशुचीनि भवन्ति । अधिश्छिद्रेषु च बहुवचनं व्यक्तिवहुत्वापे क्षया । वक्ष्यमाणाश्च वसादयोदिहमला देहान्निःसता अशुद्धा भवन्ति ॥ १३२ ॥

मित्तका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् । १३३॥

मक्षिका अमेध्यस्पर्शन्योऽपि, विष्ठुषो सुखनिःस्ता अलग जलकाः, छाया पति-तादेहीनस्पर्शस्यापि, गवादीनि चाग्निपर्यन्तानि चण्डालादिस्यृष्टानि स्पर्शे द्ववीनि जा-नीयात्॥ १३३॥

विरमुत्रोत्सर्गशुद्धार्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् । देहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥ १३४॥

विण्मूत्रमुत्सुज्यते येन स विण्मुत्रोत्सर्गः पाय्वादिस्तस्य ग्रुद्ध्यर्थं सृहारि यहीतव्यमर्थः वत्प्रयोजनवत् यावता गन्धलेष्क्षयो भवति । तथा शारीराणां वसादिमलानां सम्बन्धिषु द्वा-दशस्विप गन्धलेपक्षयार्थं सृद्वारि प्राह्मम् । तत्र स्पृत्यन्तरात्पूर्वषद्के सृज्जलप्रहणम् । उत्तर्रापद्के जलमात्रप्रहणम् । तदाह बौधायनः—

आददीत मृदोऽपश्च षर्सु पूर्वेषु ग्रुद्धये । उत्तरेषु च षर्स्वद्भिः केवलाभिर्विग्रुद्ध्यति ॥

ततश्च द्वादशस्वपीति मानवं मृद्वारिग्रहणवचनं व्यवस्थया मृद्वारिणोर्ग्रहणे सात न विरुद्धियते । गोविन्दराजस्तु मञ्जबैधायनवचनसन्दर्शनादुत्तरषट्केऽपि विकल्पमाह, स च व्यव स्थितो, दैवपित्राद्यदृष्टकर्भप्रवृत्ते उत्तरेष्वपि मृदमादद्यान्नान्यद्य ॥ १३४ ॥

वसा शुक्रमसङ्गज्जा मूत्रविद् घ्राणकणीविद् ।

श्लेष्माश्च दृषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ १३५ ॥

वसा कायस्नेहः, ग्रुकं रेतः, अस्टक् रक्तं, मज्जा शिरोमको पिण्डित स्नेहः , दूषिका अ-क्षिमलः , स्वेदः श्रमादिना देहनिः स्रतं जलम् । वसादयो द्वादश नराणां देहिका मलः स्वन्ति ॥ १३५ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्नस्तथैकत्र करे दश।

उभयोः सप्त दातन्या मृदः शुद्धिमभीष्सता ॥ १३६ ॥

मृत्रपुरीषोत्सर्गे सित शुद्धिमभीष्सता "सृद्वार्यादेयनर्थवत्" (म. स्मृ. ५-१३४) इत्युः कत्वाज्जलसहिता सुदेवा लिङ्गे दातच्या, गुदे तिस्रो सुदः, तथैकस्मिन्करे वामे—

शौचविद् दक्षिणं हस्तं नाघः शौचे नियोजयेत्।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुवे न शोधयेत्॥

इति देवछवचनात्तस्यैवाधःशौचपाधनत्वात्तत्रैव दश मृदो दातव्यास्तत उभयोः करयोः सप्त दातव्याः । यदा तृक्तशौचेनापि गन्धलेपश्चयो न भवति तदा "यावदपैत्यमेष्याकात्" इति वचनाद्धिकसंख्याऽपि मृद् दातव्या । एतद्विषयाण्येव मुनीनामधिकमृतसंख्यावचनानि । मृत्परिमाणमाह दक्षः—

लिङ्गेऽपि मृत्समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया । द्वितीया च तृतीया च तद्रधीर्घा प्रकीर्तिता ॥ इति । यदा त्क्तसंख्याया अल्पेनापि गन्धलेपक्षयो भवति तदा संख्यावाक्यारम्भसाम-र्धात्संख्या प्रियतच्येव ॥ १३६ ॥

एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्।

त्रिगुणं स्याद्धनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥ "एका लिङ्गे" इत्यादि यच्छौचमुक्तं तद् गृहस्थानामेन, बह्मचारिणां द्विगुणं, वानप्रस्थानां

त्रिगुणं, यतीनां पुनश्चतुर्पुणम् ॥ १३७ ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत्। वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा ॥ १३८॥

मूत्रपुरीषं इत्वा इतयथोक्तशौचिश्चराचान्त इन्द्रियचिछदाणि शीर्षाण्यन्यानि च स्पृशेत् वेदाध्ययनं चिकोषेन् , अन्नं वाऽरनन् । यत्तु द्वितीयाध्याये "अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो" (म. स्मृ. २-७०), "निवेद्य गुरवेऽक्तीयादाचम्य" (म. स्मृ. २-५१) इत्युभयमुक्तं तद्वताङ्ग-त्वार्थं, इदं तु पुरुषार्थशौचायेत्यपुनरुक्तिः ॥१३८॥

'आचान्त' इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह-

त्रिराचामेद्पः पृवं द्विःप्रमुज्यात्ततो मुखम् ।

शारीरं शौचिमच्छन् हि स्त्री शद्रस्तु स्कृत्सकृत् ॥ १३६ ॥

देहस्य ग्रुद्धिमिच्छन्प्रथमं वारत्रयमपो भक्ष्येत । तता द्विर्भुखं परिमृज्यात् । स्त्रीशृद्श्रीकः वारमाचमनार्थमुदकं सक्ष्येत् ॥ १३९ ॥

शुद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छोचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ १४० ॥

शृद्धाणां कार्यमिति "कृत्यानां कर्तिर वा " (पा. सू. २।३।७१) इति कर्तिर षष्टी। य-थाशास्त्रव्यवहःरिभिर्द्धिजशुश्रूषकैः शृद्धैमीसि मासि मुण्डनं कार्य, वैश्यवच मृतसूतकादौ शौच-कल्पोऽनुष्टातन्यः, द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् । भुज्यत इति भोजनं कार्यमिति ॥ १४०॥

"निष्ठीव्योक्तवाऽनृतानि च" इति निष्ठीवतामाचमनविधानाद्विदुषामि मुखान्निःसरणं

निष्ठीवनमेवेति प्रसक्तौ शुज्यर्थमपवादमाह-

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विष्ठुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरिधष्ठितम् ॥ १४१ ॥
[अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।
ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः स्त्रियो मेध्याश्च सर्वतः ॥ १७ ॥
गौरमेध्या मुखे प्रोक्ता अजा मेध्या ततः स्मृता ।
गोः पुरीषं च मुत्रं च मेध्यमित्यत्रवीनमनुः ॥ १८ ॥]

मुखमवा विप्रुषो या अङ्गे निपतन्ति ता उच्छिष्टं न कुर्वन्ति । तथा रमश्रुछोमानि मुख्यिष्टानि नोच्छिष्टतां जनयन्ति । दन्तावकाशस्थितं चान्नावयवादि नोच्छिष्टं कुरुते तन्न गौतमीये विशेष:-"दन्ताश्चिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात्प्राक् च्युतेः" इति । एके

च्युतेष्वाहास्वद्विद्याद्विगरक्षेव तच्छुचि॥ १४१॥
स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समा क्षेया न तैराप्रयतो भवेत् ॥ १४२॥
[दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेषु चेन्नतु ।
परिच्युतेषु तत्स्थानान्निगिरक्षेव तच्छुचिः ॥ १६॥]

अन्येषामाचमनाथँ जलं ददतां ये बिन्दवः पादौ स्पृशन्ति न जङ्घादिः विशुद्धभूमिष्टोदक-स्मुल्यास्तेन नाचमनाहीं भवति । तदा तत्र चप्रवनावस्थैरकृताचमनः शुद्धचिति, दर्व च शुद्धचिति ॥ १४२ ॥

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्॥ १४३॥

द्रव्यहस्तपदेन।शरीरसंबन्धमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितम्। आमणिबन्धात्पाणि प्रक्षाल्येति द्रव्यहस्तस्याचमनासंभवात्स्कन्धादिस्थितद्रव्यो यद्यच्छिटेन संस्पृष्टो भवति, तदा द्रव्यमन् नवस्थाप्यैवृह्तताचमनः शुद्धयति, द्रव्यं च शुद्धं भवति ॥ १४३ ॥

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राश्चनमाचरेत्। आचामेदेव भुक्तवान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥ अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् । त्रातौ तु गर्भे शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ २० ॥]

कृतवमनः संजातिवरेकः स्नात्वा घृतप्राशनं कुर्यात्। "दशिवरेकान्विरिक्तः" इति गोवि-न्द्राजः। यदि अक्त्वा अनन्तरमेव वमित तदा आचमनमेवः कुर्यात्र स्नानघृतप्राशने। मैथुमं च कृत्वा स्नायात्। इदं त्चृतुमतीविषयम्॥ १४४॥

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टीन्योक्त्वानृतानि च । पीत्वापोऽध्येष्यमाण्श्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥ १४५ ॥

निद्राश्चद्रोजनश्लेष्मिनिरसनम्बावाद्जलपानादि इत्वाऽभ्ययनं विकीर्षुः गुविरप्यावामेत्। । यनु "भुवत्वा चोपस्पृशेतसम्यक्" इति, तथा "अभ्येष्यमाणस्त्वाचान्तः (म.स्मृ. २-७०) इति द्वितीयाध्यायोक्तं, तद् व्रताङ्गत्वेन । इह तु भुक्तवाऽऽचमनविधानं पुरुषार्थमध्ययनाङ्गत-याऽऽचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति ॥ १४५ ॥

एष शौचविधिः ऋत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।

उक्तो वः।सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मात्रिवोधत ॥१४६॥

एव वर्णानां जननमरणादौ दशरात्रादिरशौचविधिः समश्रो द्रव्याणां तैजसादीनां चेलादी-नां च जलादिना शुद्धिविधियुष्माकमुक्तः । इदानीं स्त्रीणःमनुष्टेयं धर्म श्रणुत ॥ १४६ ॥

बालया वा युवत्या वा बृद्धया वाऽपि योषिता । न स्वातन्त्रपेण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १४७ ॥

बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किंचित्सूक्ष्ममिष कार्यं भत्रीद्यनतुमतं न स्वातन्त्र्येग कर्तव्यमिति ॥१४७॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणित्राह्स्य योवने ।
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४ = ॥
किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्टेत् । योवने भर्तुः । भर्तरि मृते पुत्राणाम् । तदभावे
तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः ।
पश्चद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रिया मतः ॥

इति नारदेवचनाज्ज्ञातिराजादीनामायत्ता स्यात्कदाचिन्नः स्वतन्त्रा भवेत् ॥ १४८ ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः। एषां हि विरहेण स्त्रो गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले॥ १४६॥ पित्रा पत्या पुत्रैवां नात्मनो विरहं कुर्यात्। यस्मादेषां वियोगेन स्त्री बन्धकी मार्व गतापि २तिपितृकुले निन्दिते करोति॥ १४९॥

सदा प्रहृष्या भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया॥ १५०॥

सर्वदा भर्तरि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवद्गतया गृह हर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डकराहादिगृह-भाण्डया स्यये चाबहुप्रदया स्त्रिया भवितव्यम् ॥ १५० ॥

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः।

तं शुश्रुषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ १५१ ॥

यस्मै पिता एनों दद्यात्पितुरनुमत्या आता वा, तं जीवन्तं परिचरेन्मृतं च ना तिकामेत्। ज्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितया पारलौ किककृत्यखण्डनेन च ॥ १५२ ॥

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्वासां प्रजापतेः।

प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥ १५२ ॥

यदासां स्वस्त्ययनशान्त्यनुमन्त्रवचनादिरूपं, यश्चासां प्रजापतियागः प्रजापत्युद्देशेनाः ज्यहोमात्मकं विवादेषु क्रियते तन्मक्षलार्थसभीष्टसंपत्त्यर्थं कर्म । यत्पुनः प्रथमं प्रदानं वाग्दाः नात्मकं तदेव भर्तुः स्वाम्यजनकम् । ततश्च वाग्दानादारभ्य छी भर्तृपरतन्त्रा । तस्मात्तं श्रः येतेति पूर्वोच शेषः । यत्तु अष्टमे वक्ष्यते—

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे परे। (म. स्मृ. ८-२२७)

इति, तक्रार्थात्वसंस्कारार्धमित्यविरोधः॥ १५२॥

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः।

सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः॥ १५३॥

यतः मन्त्रसंस्कारो विवाहस्तत्कर्ता भर्ता " ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम् " इति गोतमवचनादतुकाले, अन्यदा च नित्यमिह लोके च सुखस्य दाता तदाराधनेन च स्वर्गा-दिप्राप्तेः परलोकेऽपि सुखस्य दातेति ॥ १५३ ॥

विशीलः कामवृत्तो वा गुरौर्वा परिवर्जितः।

उपचर्यः स्त्रिया साध्या सततं देववत्पतिः ॥ १५४ ॥

[दानप्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।

भर्तुलोकं न त्यज्ञित यथवारुन्धती तथा॥ २१॥]

सदाचारगुन्यः स्त्रयन्तरानुरक्तो वा विद्यादिगुणहीनो वा तथापि साध्वया स्त्रिया देवः चरपितराराधनीयः ॥ १५४ ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यक्षो न वतं नाष्युपोषणम्। पति शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५॥

[पत्यौ जीवति या तु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत्। आयुष्यं हरते भर्तुः नरकं चैव गच्छति॥ २२॥]

यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्या रजोयोगादिना अनुगस्थिताविष पत्न्यन्तरेण यज्ञनिष्यत्तिः सथा न श्लीणां भर्त्रा विना यज्ञसिद्धिः । नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासौ, किंतु भर्तृपरि-चयँयैव स्त्रो स्वर्गलोके पूज्यते ॥ १५५ ॥

पाणित्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा। पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्विचिद्रियम्॥ १५६॥ पत्या सह धर्माचरणेन योऽजितः स्वर्गादिलोकः तमिच्छन्तो साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्यः वा भर्तुनै किञ्चिदप्रियमर्जयेत्। मृतस्याप्रियं व्यभिचारेग विहितश्राद्धखण्डनेन च ॥ १५६ ।ः

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमृत्रुफलैः शुभैः।

न तु नामापि गृह्वीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ १५७ ॥

वृत्तिसंभवेऽपि पुष्पम्लफलेः पवित्रेश्च देहं क्षायेदलपाहारेण क्षीणं कुर्यात्। न च मर्ति स् स्रते व्यभिचारिधया परपुरुषस्य नामाप्युच्चारयेत्॥ १९७॥

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्गन्ती तमनुत्तमम् ॥ १५८ ॥

क्षमायुक्ता नियमवती एकभर्तृकाणां यो धर्मः प्रऋदतमस्तमिच्छन्ती मधुमांसमैथुनवर्ज-नात्मकब्रह्मचर्यशालिनी मरणपर्यन्तं तिष्टेत्। अपुत्रापि पुत्रार्थं न परपुरुषं सेवेत ॥ १५८॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ १५८ ॥

बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामऋतदाराणां सनकवालखिल्यादी सं ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणिः कुलबृद्धवर्थे संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गे गतानि ॥ १५९ ॥

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६०॥

साध्वाचारा स्त्री मते भतेर्येङ्कतपुरुषान्तरमैथुना पुत्ररहिताऽपि स्थर्ग गच्छित । यथा तेः सनकवालिखल्याद्यः स्वर्गे गताः ॥ १६० ॥

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमितवर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच हीयते ॥ १६१॥

पुत्रों में जायतां तेन स्वर्गे प्राप्स्यामीति लोभेन या खी भर्तारमितकम्य वर्तते ,व्यिकि चरतीत्यर्थः । सेह लोके गर्हो प्राप्तोति, परलोकं च स्वर्गे तेन पुत्रेण न लभते ॥ १६१ ॥

अत्रैव हेतुमाह—

नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिष्रहे । न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्धतोंपदिश्यते ॥ १६२ ॥

यस्माद्रर्गृंक्यतिरिक्तेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्रीया न सवति । न चान्यकः तन्यामुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति । एतचानियोगोत्पादितविषयम् । बहुभर्गृकेयमिति स्रोकप्रसिद्धेः । द्वितीयोऽपि भर्तेव । न तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्ष्याह—नेति । स्रोक्षेत्र गर्हाप्रसिद्धाविप साध्वाचाराणां न कविच्छास्त्रे द्वितीयोपभर्तापदिश्यते । एवं सिति पुनर्भृत्वमपि प्रतिषिद्धम् ॥ १६२ ॥

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।

निन्दौव सा भवेत्नोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

अपकृष्टं क्षत्रियादिकं स्वकीयं पति त्यक्त्वोत्कृष्टत्राह्मणादिकं या आश्रयति सा छोके गईणीयैव भवति । परोऽन्यः पूर्वी भर्ताऽस्या अभृदिति च छोकेरुच्यते ॥ १६३ ॥

व्यभिचारफलमाह—

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्तोति निन्द्यताम्। श्रुगालयोनि प्राप्तोति पापरोगैश्च पीडवते ॥ १६४॥

परपुर्वोपभोगेन छी इह लोके गईणीयतां लभते, मृता च श्वगाली भवति, कुष्टादिशेगै. स्व पीडयते ॥ १६४ ॥

पति या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयुता ।

सा भर्तृलोकमामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥१६५॥

मनोवारदेहसंयतेति विशेषणोपादानात् या मनोवारदेहैरेव भर्तारं न व्यभिवरति सा भ-र्वृमात्रनिष्ठमनोवारदेहव्यापारत्वाद्वत्री सहाजितीछोकान्त्राप्नोति । इह च शिष्टैः साध्वीत्यु-च्यते । वाङ्मनसाभ्यामपि पति न व्यभिवरेदिति विधानार्थी दैहिकव्यभिवारनिवृत्तेरुकाया अप्यनुवादः ॥ १६५ ॥

अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।

इहाग्न्यां कीर्तिमामोति पतिलोके परत्र च ॥ १६६॥

अनेन स्त्रीधर्मप्रकारेणोक्तेनाचारेण पति ग्रुश्रूषाभर्त्रव्यिभवारादिना मनोवाकायसंयता स्त्री इह लोके च प्रकृष्टां कीर्ति परत्र पत्या सहाजितं च स्वर्गादिलोकं प्राप्नोतीति प्रकरणाथीं- पसंहारः॥ १६६॥

एवं वृत्तां सवणीं स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् । दाह्येदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रेश्च धर्मवित्॥ १६७॥

द्विजातिः समानवर्णी यथोक्ताचारयुक्तां पूर्वमृतां श्रौतस्मार्ताभिभिर्यज्ञपात्रेश्च दाहधर्मज्ञो दाहयेत् ॥ १६७ ॥

भार्यायै पूर्वमारिएयै द्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारिक्रयां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८॥

पूर्वमृताया अन्त्यकर्मणि दाहनिमित्तमश्रीन्समप्यै गृहस्थाश्रममिच्छन्नुत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपुने को वा पुनर्विवाहं कुर्यात । स्मार्ताग्रीन् श्रौताशीन्वा आदध्यात ॥ १६८ ॥

अनेन विधिना नित्यं पश्चयज्ञान हापयेत् ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्॥ १६८॥

इति मानने धर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायां पञ्चमोऽध्यायः॥ ९॥

अनेन तृतीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहं पञ्चयज्ञान्न त्यजेत् । द्वितीयमायुर्भागं कृतदारप-रि इहोऽनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थिविहितान्धर्मान्तुतिष्ठेत् । गृहस्थधर्मत्वेऽपि पञ्चयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थः पृथङ्निदँशः ॥ १६९ ॥ क्षे. क्षो. २२ ॥

इति श्रीकुल्ह्कभष्टकृतायां मन्वर्धमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः॥ ९॥

अथ षष्ठोऽध्यायः।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः। वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः॥१॥ [अतःपरं प्रवच्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम्। वन्यमूलफलानां च विधि ग्रहणमोत्त्रेणे॥१॥]

आश्रमसमुचयपक्षात्रितो द्विजातिः कृतसमावर्तन उक्तप्रकारेण यथाशास्त्रं गृहाश्रममन् ष्टाय नियतः कृतनिश्रयो यथाविधानं यक्ष्यमाणधर्मेण यथाहं विशेषेण जितेन्द्रियः। परिपक कषाय इत्यर्थः। वानप्रस्थाश्रममनुतिष्टेत्॥१॥ गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरएयं समाश्रयेत्॥ २॥

गृहस्थो यदाऽऽत्मदेहस्य त्वक्शैथिल्यं केशधावल्यं पुत्रस्य पुत्रं च पश्यति ? तथाविधव-योऽवस्थया विगतविषयरागतया वनमाश्रयेत ॥ २ :।

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ३ ॥

ग्राम्यं त्रीहियवादिकं भक्ष्यं सर्वे च गवास्वशच्यादिपरिच्छदं परित्यज्य विद्यमानभार्यश्च वनवासमनिच्छन्तीं भार्यां पुत्रेषु समर्प्य इच्छन्त्या सहैव वनं गच्छेत् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृद्यं चाग्निपरिच्छदम्।

श्रामाद्रएयं निःस्त्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

श्रीताग्निमावसथ्याग्निमग्न्युपकरणं च खुक्खुवादि गृहीत्वा ग्रामादरण्यं निः सत्य गत्वा संयतेन्द्रियः सन्निवसेत्॥ ४॥

मुन्यन्नैर्विविधैर्भेध्यैः शाकमूलफलेन वा ।

एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

सुन्यज्ञैनीवारादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वाऽरण्योद्भवैः एतानेव गृहस्थस्य पूर्वोक्तान्महायज्ञान् यथाशास्त्रमनुतिष्टेत् ॥ ५ ॥

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्रगे तथा।

जटाश्च विभृयात्रित्यं श्मश्चलोमनखानि च ॥ ६॥

मृगादिचमे वृक्षवल्कलं वा आच्छादयेत्। हारीतेन तु—'वल्कलशाणचर्मचीरकुशमुञ्जफ-स्कवासाः " इति विद्धता वल्कलादिकमण्यनुज्ञातम्। सायंप्रातः स्नायात्। जटाश्मश्रुलो-मनखानि नित्यं धारयेत्॥ ६॥

यद्भदयं स्यात्ततो द्याद्वलि भिक्षां च शक्तितः।

अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

यद्भुक्षीत ततो यथाशक्ति बर्लि भिक्षां च द्वात् । बिलिमिति तु वैश्वदेवनित्यश्राद्धयोरूप-लक्षणम् , "एतानेव महायज्ञान्" (म. स्मृ. ६-६) इति विहितत्वात् । आश्रमागताञ्चलफ-लम्लिमिक्षादानेन पुजयेत् ॥ ७॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ = ॥

वेदाभ्यासे नित्ययुक्तः स्यात्। शोतातपादिद्वन्द्वसिहण्युः सर्वोपकारकः संयतमनाः स-ततं दाता प्रतिप्रहनिवृत्तः सर्वभृतेषु ऋपावान्भवेत्॥ ८॥

वैतानिकं च जुहुयाद्गिहोत्रं यथाविधि ।

द्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः॥ ६॥

गाहैपस्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयद्क्षिणाग्निकण्डयोविहारो वितानं, तत्र भवं वैतानि कमिनिहोत्रं यथाशास्त्रमनुतिष्टेत् द्शं पौर्णमासं च पर्वति श्रोतस्मार्तदर्शपौर्णमासौ योगतः स्वकाले अस्कन्द्यन्नपरित्यजन् । भीर्यानिक्षेपपक्षे च रजस्वलायामित्र भार्यायामेतेपामनुष्ठान मुचितम् , विशेषाश्रवणात् ॥ ९ ॥

ऋतेष्ट्यात्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्। तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ॥ १०॥ ऋक्षेष्टिनेक्षत्रेष्टिः, आप्रयणं नवसस्येष्टिः, ऋक्षेष्ट्याप्रयणमिति समाहारद्वनद्वः । तथा चातुः

र्मास्यतुरायणदाक्षायणानि श्रौतकर्माणि क्रमेण कुर्यात्।

अत्र केचित्, सर्वमेतच्छ्रीतं दर्शपौर्णमासादि कर्म वानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते, न त्व-स्यानुष्ठेयं ग्राम्यजीद्यादिसाध्यत्वादेषां च। न च स्मृतिः श्रौताङ्गबाधने शक्तत्याहुः। तद्रसत्, "वासन्तशारदैः" इत्युत्तरश्लोके मुन्यन्नैनीवारादिभिर्वानप्रस्थविषयत्या स्पष्टस्य चरुपुरोडा-शादिविधेर्बाधनस्यान्याय्यत्वात्। गोविन्दराजस्तु ब्रोद्यादिभिरेव कथज्ञिदरण्यजातैरेतान्नि-र्वतिविष्यत इत्यादः॥ १०॥

वासन्तरारिदमेंध्येर्मुन्यन्नैः स्वयमाहतैः ।

पुरोडाशांश्चरंश्चेव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

वसन्तोद्भवैः शरदुद्भवैमंध्येर्यागाङ्गम्तैर्मुन्यन्नैर्नीवारादिभिः स्वयमानीतैः पुरोडाशांश्रहन् यथाशास्त्रं तत्त्वोगादिसिद्धये सम्पादयेत् ॥ ११ ॥

देवताभ्यस्तु तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः।

शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं ऋतम् ॥ १२॥

तद्वनोद्धवनीवारादिकसाधितमतिशयेन यागाई' हविदवताभ्य उपकरण्य शेषान्नमुप्तु-भ्रीत । आत्मना च कृतं लवणमूषरलवणाद्यपभुञ्जीत ॥ १२ ॥

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च।

मेध्यवृत्तोद्भवान्यद्यात्स्तेहांश्च फलसम्भवान् ॥ १३ ॥

स्थलजलोजनवाकान्यरण्ययज्ञियनृक्षोजनानि पुष्पमुलफलानोङ्गुद्यादिफलोजनांश्च स्रे-हानद्यात्॥ १३॥

वर्जयेनमधु मांसं च भौमानि कवकानि च।

भूस्तुणं शियुकं चैव श्लेष्मातकफळानि च ॥ १४ ॥

माक्षिकं, मांसं, भौमानीति प्रसिद्धदर्शनार्थम् । भौमादीनि कवकानि छत्राकान् , भु-स्तृणं मालवदेशे प्रसिद्धं शाकं, शिग्नुकं वाहीकेषु प्रसिद्धं शाकं, दलेष्मातकप्रजानि वजैयेत्।

गोविन्दराजस्तु भौमानि कवकानीत्यन्यव्यवच्छेदकं विशेषणमिच्छन्भौमानां कवकानां निषेधः, वार्क्षाणां तु भक्षणमाह । तद्युक्तम् , मनुनैव पद्धमे द्विजातेरेव कवकमात्रनिषेधाद्वन-स्थानिकत्या नियमातिशयस्योचितत्वात् । यमस्तु—

मुमिजं वृक्षजं वाऽपि छत्राकं मक्षयन्ति ये । ब्रह्मध्नांस्तान्विजानीयाद् ब्रह्मवादिषु गहितान् ॥

इति विशेषेण वृक्षजस्यापि निषेधमाह।

(१)मेघातिथिस्तु मौमानीति स्वतन्त्रं पदं वदनगोजिह्विका नाम कश्चित्पदार्थो वनेचराणां प्रसिद्धस्तिद्विषयं निषेधमाह । तद्दि बहुष्वभिधानकोशादिष्वप्रसिद्धं न श्रद्धधीमिह । कव-कानां द्विज।तिविशेषे पाद्धमिके निषेधे सत्यिप पुनर्निषेधो मुस्तृणादीनां निषेधेऽपि च सम-प्रायश्चित्तविधानार्थः ॥ १४ ॥

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम्। जीर्णानि चैव वासांसि शाकमृतकानि च॥ १५॥

⁽१) भौमानि कवकानि कवकशब्दः शाब्याख्यातः छत्राकपर्यायः। तानि च कवकानि भूमी जा-वन्ते वृक्षकोटरादावि । भतो विशेषणार्यं भौमग्रहणम् । समाचारि वरोषो गृहस्थवमेषु चाविशेषण कवका-नां प्रतिषेषः। वानप्रस्थस्य च नियमाति शयो युक्तस्तरमाद् 'मौमानि' इति स्वतन्त्रं पदम् । तत्र गोजि-विका नाम कश्चित्पदार्यो वनेचराणां प्रसिद्धस्तदिषयं बोद्धव्यम् , न तु यत् किश्चिद् भुवि जातमात्रस्य ।

सम्वत्सरनिचयपक्षे पूर्वसञ्चितनीवाराद्यन्नं, जीणीनि च वासांसि, शाकमूलफलानि चा-स्विने मासि त्यजेत् ॥ १५ ॥

न फालकृष्टमश्नीयादुतसृष्टमपि केनचित्।

न ग्रामजातान्यातोंऽपि मृलानि च फलानि च ॥ १६॥ अरण्येऽपि फाल्हृष्टप्रदेशे जातं स्वामिनोपेक्षिउमपि बोद्धादि नाद्यात्। तथा प्रोमजाता -न्यफाल्हृष्टभुभागेऽपि लताबृक्षमूलफलानि क्षत्पोडितोऽपि न भक्षयेत् ॥ १६॥

अग्निपकाशनो वा स्यात्कालपकभुगेव वा ।

अश्मकुट्टो भवेद्वाऽपि दन्तोलुखलिकोऽपि वा ॥ १७ ॥ अग्निपकं वन्यमन्नं, कालपकं वा फलादि । यद्वा नोलूखरुमुसलान्यां, किंतु पाषाणेन चून् णीट्टत्यापकमेवाद्यात् । दन्ता प्रवोलूखरुस्थानानि यस्य तथाविधो वा भवेत् ॥ १०॥

सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्जयिकोऽपि वा ।

षरमासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ १= ॥

एकाहमात्रजीवनोचितं मासवृत्त्युपचितं वा षण्माससंवत्सरितवांहसमधे वा नीवारोदिकं सिद्धिनुयात्॥ यथापूर्वं नियमातिशयः। मासवृत्तियोग्यसञ्चयो मासपञ्चयः, सोऽस्यातोति "अत इनिठनो" (पा. सू. ९।२।११९) इति ठनप्रत्ययेन माससंचयिक इति रूपम् ॥ १८॥

नक्तं चान्नं समश्नीयादिवा वाऽऽहत्य शक्तितः।

चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यप्रमकालिकः॥ १८॥

यथासामर्थ्यमन्नमाहृत्य प्रदोषे भुञ्जीत । अहन्येव वा चतुर्थकालाशनो वा स्यात ! 'सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्' इति विहितं तत्रैकिसन्नहन्युपोण्यापरेद्यः सायं भुञ्जीत । अष्टमकालिको वा मवेत् । त्रिरात्रमुपोण्य चतुर्थस्याह्यो रात्रौ भुञ्जीत ॥ १९॥

चान्द्रायण्विधानैर्वा शुक्करुणे च वर्तयेत् । पक्षान्तयोर्वाऽप्यश्नीयाद्यवागूं कथितां सकृत्॥ २०॥ [यतः पत्रं समादद्याच ततः पुष्पमाहरेत् ।

यतः पुष्पं समादद्यात्र ततः फलमाहरेत् ॥ २ ॥ 🤅

शुक्ककृष्णयोः "एकैकं हासयेरिपण्डं कृष्णे शुक्के च वर्धयेत्" (म. स्म. ११-२१६) इत्या-दिनैकादशाध्याये च वक्ष्यमाणेश्चानद्रायणेशं वर्तयेत्। पक्षान्तौ पौर्णमास्यमावास्ये तत्र श्रतां यवागूं वाऽण्यक्तीयात।। सक्कदिति सायं प्रातवां॥ २०॥

पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।

कालपके स्वयंशीर्णें वें खानसमते स्थितः ॥ २१ ॥

पुष्पमूलफलैरव वा कालपक्कैः नाग्निपक्कैः स्वयंपतितैर्जीवेत् । वैखानमो वानप्रस्थः तद्धर्म-प्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः । तेनैतदुक्तमन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैदिनम्।

स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥ २२ ॥

केवलायां भूमौ लुण्ठन्गतागतानि कुर्यात्। स्थानासनादाशुपविशेत्। उत्तिष्ठेत्पर्यदे दित्यर्थः। आवश्यकं स्नानभोजनादिकालं विद्याय चायं नियमः, एवमुत्तरत्रापि। पादाया-स्यां वा दिनं तिष्ठेत्कञ्चित्कालं स्थित एव स्यात् कञ्चिच्चोपविष्ट एव न त्वन्तरा पर्यटत्। सवनेषु सायंप्रातमेध्याह्नेषु स्नायात्। यतु सायं प्रगे तथेत्युक्तं तेन सहास्य नियमातिश-श्वापेश्लो विकलपः॥ २२॥ ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः॥ २३॥

आत्मतपोविवृद्ध्यर्थं ग्रीष्मे चतुर्दिगवस्थितरिप्तिस्थितं वाऽऽदित्यतेजसात्मानं तापयेत्। वर्षास्वश्रावकाशमाश्रयेत्। यत्र देशे देवो वर्षति तत्र छत्राद्यावरणरहितस्तिष्ठेदित्यर्थः। हेम-न्ते चाईवासा भवत्। ऋतुत्रयसम्बत्सराव अम्बेनायं सांवत्सरिक एव नियमः॥ २३॥

उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितृन्देवांश्च तर्पयेत्।

तपश्चरंश्चोत्रतरं शोषयेद् देहमात्मनः ॥ २४ ॥

विहितमपि त्रिषवणं स्नानं देविषिपितृत्पैणविधानार्धमनुद्यते । प्रातमेध्यंदिनंसायंसवः नेषु त्रिष्वपि देविषिपितृत्पैणं कुर्वन् । अन्यद्गि पक्षमासोपवासादिकं तीववतं तपोऽनुतिष्ठन् । यथोकं यमेन—

पक्षोपवासिनः केचित्केचिन्मासोपवासिनः । इति ।

स्वशरीरं शोषयेत्॥ २४॥

अञ्चीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।

अनिग्नरिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ २५ ॥

श्रीतानद्मीन्वैखानसशास्त्रविघानेन भस्मपानािना आत्मिन समारोप्य छोकिकािनगृहश्-न्यः । यथा वक्ष्यति "वृक्षमूछिनकेतनः" (म. रुमृ. ६-२६) इति । मुनिर्मोनवतचारी फलमु-लाशन एव स्यात् । नीवाराद्यपि नादनीयात्। एतचोध्व षणमासेभ्योऽप्युपरि "अनिप्नरिनके-तनः" इति वसिष्ठवचनात्षणमासोपयनगिनत्वमिनकेतत्वं च ॥ २९ ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराहायः ।

शर्गेष्वममश्चैव वृत्तमूलनिकेतनः॥ २६ ॥

सुखप्रयोजनेषु स्वादुफलमक्षणशीतातपपरिहारादिषु प्रयत्नशून्यीऽखीसम्भोगी भुशायी च निवासस्थानेषु ममस्वरहितो वृक्षमूलवासी स्यात्॥ २६॥

तापसेष्वेव विशेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्।

गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥

फलमूलासम्भवे च वानप्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधारगोचितं भक्षमाहरेत् , तद्रभावे चान्येभ्यो गृहस्थेभ्यो द्विजेभ्यः ॥ २७ ॥

ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयाद्षौ ग्रासान्वने वसन्।

प्रतिगृह्य पुरेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

तस्याप्यसम्भवे प्रामादानीय प्रामस्यान्नस्याष्टौ प्रासान्वर्णशारावादिखण्डेन पाणिनैव वा गृहीत्वा वानप्रस्थो भुञ्जीत ॥ २८ ॥

पताश्चान्याश्च सेवेत दीचा विप्रो वने वसन्।

विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः॥ २८ ॥

वानप्रस्य एता दोक्षा एतान्नियमानन्यांश्र वानप्रस्थशास्त्रोक्तानभ्यसेत्। औपनिषदीश्र स्रुत्येश्पनिषत्पित्वत्रसप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्धये प्रन्यतोऽर्थत्रश्चा-स्यसेत्॥ २९॥

ऋषिभिर्वाहाएँ श्रेव गृहस्थैरेव सेविताः।

विद्यातपोविवृद्ध्यर्थे हारीरस्य च शुद्धये ॥ ३०॥ यस्मादेता ऋषिभिन्नं सद्भिमिः परिमाजकै पृद्दस्येश्च वानप्रस्थेनं साद्वैतज्ञानवर्भयोर्विवृद्धाः

वंसुपिनिषच्युत्तयः सेविताः, तस्मादेताः सेवेतेति पूर्वस्यानुवादः॥ ३० ॥

अपराजितां वाऽऽस्थाय व्रजेदिशमजिह्यगः। आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः॥ ३१॥

अचिकित्सित्वयाध्याष्टुक्रवेऽपराजितामैशानी दिशमाश्रित्याक्रिटिलगतियुक्तो योगनिष्ठो जलानिलाशन आशरीरनिपाताद् गच्छेत्। महाप्रस्थानाष्ट्यं शास्त्रे विहितं चेदं मरणम् । तेन 'न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात्" इति श्रुत्याऽपि न विरोधः । यतः स्वःकामिश्बद्ययोगादवैधं मरणमनया निषिध्यते न शास्त्रीयम् ॥ ३१ ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम्। वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

एषां पूर्वोक्तानुष्ठानानामन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वाऽपगतदुः सभयो ब्रह्मैव लोकस्तब्र पूजां लभते, मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । केवलकमंणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्ष इति चेत् ? न

विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंशुद्धये श्रुतीः ।

इत्यनेनास्याप्यात्मज्ञानसम्भवात्॥ ३२॥

यस्य तु मरणाभावस्तस्याह्—

वनेषु च विह्रत्यैवं तृतीयं भागमायुषः।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुविज्ञानानृतीयमायुपो भागमिति रागक्षया-विध-वानप्रस्थकालोपलक्षणार्थम् । अत एव शङ्कुलिखितौ—"वनवासादूर्ध्व शान्तस्य परि-गतवयसःपारिवाज्यम्" इत्याचख्यतुः । एवं वनेषु विद्वत्यैवं विधिवद् दुश्चरतपोऽनुष्टानप्र-कारेण वानप्रस्थाश्चमं विषयरागोपशमनाय कञ्चित्काळमनुष्टाय 'चतुर्थमायुपो भागम्' (म॰ स्मृ० ४-१) इति शेषायुःकाले सर्वथा विषयसङ्गांस्त्यक्त्वा परिवाजकाश्चममनुतिष्टेत् ३३-

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः।

भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रवजन्त्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

पूर्वपूर्वाश्रमादुत्तरोत्तराश्रमं गत्वा ब्रह्मचर्याद् गृहस्थाश्रमं ततो वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेत्यर्धः। यथाशक्ति गताश्रमहुतहोमो जितेन्द्रियो भिक्षाबिष्टियानिरसेवया श्रान्तः परिव्रज्याश्रममनु-तिष्ठन्परलोके मोक्षलाभाद् ब्रह्मभुतद्धर्वतिशयं प्राप्तोति ॥ ३४ ॥

ऋणानि त्रीरयपाकृत्य मनो मोत्ते निवेशयेत्।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो वजत्यधः॥ ३५ ॥

आश्रमसमुचयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उत्तरश्लोकाभिवेयानि त्रीण्युणानि संशोध्य मोक्षे मोक्षान्तरङ्गे परिव्रज्याश्रमे मनो नियोजयेत्। तान्युणानि त्वसंशोध्य मोक्षं चतुर्थाश्रममनु- तिष्ठवरकं व्यक्ति ॥ ३५ ॥

तान्येवर्णानि दश्यति—

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः।

इष्ट्रा च राक्तितो यहैर्मनो मोचे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

"जायमानो वै ब्राह्मणिह्मिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वा-ध्यायेन ऋषिभ्यः" इति श्रूयते । अतो यथाशास्त्रं वेदानधीत्य पर्वगमनवर्जनादिधमण च पुत्रानुत्पाद्य यथासामध्ये ज्योतिष्टोमादियज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षान्तरङ्गे चतुर्थाश्रमे मनो नियो-जयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् । अनिष्टा चैव यशैश्च मोक्षमिच्छन्वजत्यधः ॥ ३७॥ वेदाध्ययनमक्त्वा पुत्राननुत्पाद्य यज्ञांश्चाननुष्ठाय मोक्षमिच्छन्नरकं वजिति ॥ ३७॥ प्राजापत्यां निक्ष्येष्टिं सर्ववेद्सद्चिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन्समारोज्य ब्राह्मणः प्रवजेद् गृहात् ॥ ३८॥

वज्ञवदीयोपाख्यानप्रत्थोक्तां सर्वस्वदक्षिणां प्रजापितदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदुक्तविधिनैव "आत्मन्यशीन्समारोप्य गृहात्" इत्यभियानाद्वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेव चतुर्थाश्रममनुतिहेत्। एतेन मनुना चातुराश्रमस्य समुच्चयोऽपि द्शितः। श्रुतिसिद्धाश्रैकद्वित्रिचतुराश्रमाणां समुच्या विकल्पिताः। तथा जाबालश्रुतिः—"त्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृही भृत्वा
वनी भवेद्वनी भृत्वा प्रवजेत्। इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेद् गृहाद्वा वनाद्वा"॥ ३८॥

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रवज्ञत्यभयं गृहात्।

तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३६ ॥

यः सबभ्यो भृतारञ्येभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयं दत्त्वा गृहाश्रमात्प्रवजित तस्य ब्रह्मप्र तिपादकोपनिषन्निष्ठस्य सूर्याद्यालोकरहिता हिरण्यगर्भादेलीकास्तत्तेजसैव प्रकाशा भवन्ति, तानाप्नोतीत्यर्थः॥ ३९॥

यस्माद्ग्विप भूतानां द्विजानोत्पद्यते भयम् । तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥ यस्माद् द्विजात्सुक्षममि भयं भूतानां न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्य वर्तमानदेहनाशे कस्माद्गि भयं न भवति ॥ ४० ॥

> अगाराद्भिनिष्कान्तः पवित्रोपचितो मुनिः । समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परित्रजेत् ॥ ४१ ॥

गृहान्निगंतः पवित्रेदंण्डकमण्डल्वादिभिर्युक्तो मुनिर्मीनी समुपोढेषु कामेषु केनचित्सम्य-क्समीपं प्रापितेषु स्वाद्वज्ञादिषु विगतस्पृहः परिव्रजेत् । (१)मेघातिथिस्तु 'पवित्रेर्मन्त्रजः पैरथवा पावनैः कुच्छ्रैर्युक्तःः" इति ज्याचष्टे ॥ ४१ ॥

एक एव चरेत्रित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान्।

सिद्धिमेकस्य संपश्यत्र जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

एकस्य सर्वसङ्गविरहिणो मोक्षावासिर्भवतीति जानन्नेक एव सर्वदाऽपि मोक्षार्थं चरेत्। एक एवेत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्याग उच्यते। असहायवानित्युत्तरस्यापि। एकाकी यदि चरति स किञ्चित्र त्यजति न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति, नापि केनापि त्यज्यते न को-अप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते। ततश्च सर्वत्र निर्ममत्वः सुखेन सुक्तिमाण्नोति ॥ ४२॥

अनुसिर्निकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत्।

उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥ अनिर्भेक्षिकाधिसंयोगरिहतः, शास्त्रीयाप्ति समारोण्येति पूर्वमुक्तत्वात् । अनिकेतो गृहशुन्यः, उपेक्षकः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादे तत्प्रतीकाररिहतः, असंकुसुकः स्थिरमितः, असब्बियक इत्यन्ये पठन्ति । सुनिर्वह्ममननात् , मौनस्य पूर्वोक्तत्वात् । भावेन ब्रह्मणि समारिहतस्तदेकतानमना अरण्ये च दिवारात्रौ वसन्भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविश्वेत् ॥ ४३ ॥

> कपालं वृक्षमृतानि कुचेतमसहायता। समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुकस्य लक्षणम्॥ ४४॥

⁽१) पश्चिमेन्त्रवपैर्दर्भक्षपण्डलुकुल्माविनैरुपचितो युक्तः। भथवा पावनैः कुरुष्ट्रैः।

सृन्मयकपरादि।भिक्षापात्रं, वासार्थं वृक्षमुलानि, स्युलजीर्णवस्त्रं कौपीनकन्था, सर्वेत्र ह्न-झबुद्ध्या शत्रुमित्राभावः, एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥

> नाभिनन्देत मरणं नाभिवन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ ४५ ॥ श्रैष्म्यान्हेमिन्तकान्मासानष्टौ भिक्षुविचक्रमेत् । द्यार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ ३ ॥ नास्यं हि वजेन्मार्गं नादृष्टां भूमिमाक्रमेत् । परिभूताभिरिद्धस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ ४ ॥ सत्यां वाचमहिस्रां च वदेदनपकारिणीम् । कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ॥ ५ ॥

मरणं जीवनं च द्वयमपि न कामयेत्किन्तु स्वकर्माधीनं मरणकालमेव प्रतीक्षेत्। निर्दि-इयत इति निर्देशो भृतिस्तत्पिशोधनकालमिव भृतकः॥ ४९॥

> दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जरूं पिबेत्। सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत्॥ ४६॥

केशास्थ्यादिपरिहारार्थे दृष्टिशोधितभूमौ पाड़ौ क्षिपत्। जलेषु क्षुद्रजन्त्वादिवारणार्थे चस्रशोधितं जलं पिबेत्। सत्यपवित्रां वाचं वहेत्। ततश्च मौनेन सह सत्यस्य विकल्पः। प्रतिषिद्धसङ्कलपशून्यमनसा सर्वेदा पवित्रातमा स्यात्॥ ४६॥

अतिवादांस्तितिचेत नावमन्येत कश्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित्॥ ४७॥

अतिक्रमवादान्परोक्तान्सहेत । न कञ्चित्परिभवेत् । नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रित्य तद्थे केनचित्सह वैरं कुर्यात् ॥ ४७ ॥

क्रुद्धान्तं न प्रतिकुध्येदाकुष्टः कुशलं वदेत्। सप्तद्वारावकीणीं च न वाचमनृतां वदेत्॥ ४८॥

सञ्चातकोधाय कस्मैचित्प्रतिकोधं न कुर्यात्। निन्दितश्चान्येन वाचं भट्टां वरेत् न तु निन्देत्। सप्तद्वारावकीणांमिति। चञ्चरादीनि पञ्च बहिकुद्वीन्द्रियाणि, मनोबुद्धिरित्यन्तःकर-णद्वयं वेदान्तदर्शने, एतेर्गृहीतेषु स्वेषु वाचां प्रवृत्तेरेतानि सप्त द्वाराणीत्युच्यन्ते, एतेरवकीणां निक्षिष्ठां तद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत्किन्तु ब्रह्ममात्रविषयां वाचं वदेत्।

ननु मनसैव ब्रह्मोपास्यते, ब्रह्मविषयवागुचारणमिप मनोज्यापारः, तत्कथं सम्द्वाराव-कीर्णत्विविशेषेऽपि ब्रह्मविषयां वदेदित्यन्यविषयां न वदेदिति लम्यते ? उच्यते, अत एवा-नृतामिति विशेषयति स्म, अनृतमसत्यं विनाशीति यावत्, तद्विषया वागप्यनृतोच्यते, तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोचारयेत् । अविनाशिब्रह्मविषयां तु प्रणवोपनिषदादिरूपं वदेत् ।

गोविन्दराजस्तु धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थावर्थकामौ धर्मकामौ धर्मायंकामा इत्येवानि सष्ठ वाग्विषयतया वाकप्रवृत्तद्वीराणि, तेष्ववकीणीं विक्षिष्ठां सर्वस्य भेदस्यासत्त्वात्तद्विषया मस-त्यस्यां वाचं न वदेत्।

अन्ये तु सप्त भुवनान्येव वाग्विषयत्वातसप्त द्वाराणि तेषां भेदाद्विनाश्चित्वाचासत्य नया वाद्विषयां वाचमसत्यां न वर्देत्केवलं ब्रह्मविषयां वदेत् ॥ ४८ ॥

> अध्यात्मरतिरासीनो निरपेद्गा निरामिषः । आत्मनैव सहायेन सुखार्थो विचरेदि**द** ॥ ४६ ॥

मन्वर्थमुकावलीसहितमनुस्मृतौ-

ह्याधिकृत्य रतिर्थस्य सोऽध्यातमरतिः सर्वदा ब्रह्मध्यानपरः, आसीन इति गासनिष्ठः, निरपेक्षो दण्डकमण्डल्वादिष्विप विशेषापेक्षाशून्यः, निरामिषः स्तद्रमिलाषरहितः, आत्मनो देहेनैव सहायेन मोक्षसुखार्थी इह संसारे वि-

चोत्पातिनिमित्ताभ्यां न नत्तत्राङ्गविद्यया। | नुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५० ॥ पातचश्चःस्पन्दादिनिमित्तफळकथनेन, अद्याखिनी हस्तरेखादेरीदृशं फलमिति ा, ईह्यो नीतिमार्ग इत्थं वर्तितन्यं इत्यनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचि-(मिन्छेत्॥ ५०॥ ा तापसैर्वाह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः। प्राकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंत्रजेत् ॥ ५१ ॥ रन्येर्वा ब्राह्मण संक्षणकी छैः, पक्षिभिः, इक्करैर्वा व्याधं गृहं भिक्षार्थं न प्र म्ळूतकेशनखश्मश्रुः पात्री दगडी कुसुम्भवान । विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥ ानलरमञ्जः, मिक्षापात्रवान् , दण्डी, कुसुम्भः कमण्डलुस्तशुक्तः, सर्वप्राणिनोऽपीः रंअमेत्॥ ५२॥ अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्वणानि च । तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥ र्विर्जितानि निश्छिदाणि भिक्षोभिक्षापात्राणि भवेयुः । तथा यमः— सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसेषु च। गुह्णिनभक्षां न धर्मीऽस्ति गृहीत्वा नरकं वजेत्॥ यतिपात्राणां जलेनैव तु शुद्धिः यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥ अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैद्लं तथा। पतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥ ाक्ष्यत्तिकावंशादिखण्डनिर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि स्वायम्भुवो मनुरकः तरत्वङ्निर्मितमिति गोविन्द्राजः ॥ ५४ ॥ एककालं चरेद् भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे । भैने प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥ प्राणघारणार्थं मेक्षं चरेत्। तम्रापि प्रचुरिमक्षाप्रसङ्गं न कुर्यात्। यतो बहुतरू ष्रसक्तो यतिः प्रधानधातुबृद्ध्या स्त्र्यादिविषयेष्वपि प्रसक्तते ॥ ५५ ॥ विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने। वृचे शरावसम्पाते भिद्यां नित्यं यतिश्चरेत्॥ ५६॥ पाकभूमे, निवृत्तावहननसुसले, निर्वाणपाकाङ्गारे, गृहस्थपर्यन्तभुक्तवज्जने, उ खु त्यकेषु, सर्वेदा यतिर्मिक्षां चरेत्। एतच दिनशेषमुहूर्तत्रयरूपसायाद्वोपलक्ष-**१८८६ याज्ञवलक्यः**-

अप्रमत्त्रश्रोत् मैक्यं सायाह्नेनामिसन्त्रितः।

षष्ठोऽध्यायः।

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्।

प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥

भिक्षादेरलाभे न विषादेत्। लाभे च हर्षं न्द्धयात्। प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजन-परः स्यात्। दण्डकमण्डलुमात्रास्विप 'इदमशोभनं त्यजामि इदं रचिरं गुण्हामि' इत्या-दिप्रसङ्गं न कुर्यात्॥ ५७॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः।

अभिपूजितलाभैश्च यतिमुँकोऽपि वद्यते ॥ ५= ॥

पूजापूर्वकभिक्षालाभं सर्वकालं निन्देत् , न स्वीक्रयांदित्यर्थः । यसमातपूजापूर्वकलाभ-स्वीकारे दातृगोचरस्नेहममत्वादिभिरासन्नमुक्तिरिप यतिर्जन्मबन्धांल्लभते ॥ ५८ ॥

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च।

हियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५८ ॥

आहारलाववेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैराङ्गण्यमाणानीन्द्रियाणि निव-तैयेत ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेख च।

अहिंसया च भूतानाम मृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

यस्मात् इन्द्रियाणां निष्रहेण रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयोग्यो भवति ॥ ६० ॥

इदानीमिन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्वचिन्तनमुपदिशति—

अवेत्तेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः।

निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥

विहिताकरणनिन्दिताचरणरूपकर्म होषजन्यां मनुष्याणां पद्मादिदेहप्राप्तिं नरकेषु पतनं यमलोके नरकस्थस्य निशितनिश्चिशच्छेदनादिभवास्तीवदेदनाः श्रुतिपुराणादिषूक्ताश्चिन्तयेत्

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः।

जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६२ ॥

इष्टपुत्रादिवियोगम् , अनिष्टहिसकादियोगं, जराभिभवनं, व्याध्यादिभिश्च पीडनं कर्मे-दोषसमुद्भवमनुचिन्तयेत ॥ ६२ ॥

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गभं च सम्भवम्।

योनिकोटिसहस्रेषु स्तीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥

अस्माद् देहादस्य जीवातमन उत्क्रमणं तथा च मर्मिमिन्निर्महारोगैः पतितस्य इलेष्मादि-दोषनिरुद्धकण्ठस्य महतीं वेदनां गर्भे वात्पत्ति दुःखबहुळां स्वश्रगाळादिनिङ्गष्टजातियोनिको-टिसहस्रगमनानिःस्वकर्मबन्धान्यनुचिन्तयेत्॥ ६३॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम्।

धर्मार्थप्रभवं चव सुखसंयोगमत्त्रयम् ॥ ६४ ॥

शरीरवतां जीवात्मनामधर्महेतुकं दुःखसम्बन्धं धर्महेतुकोऽथी ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणमक्षयं ब्रह्मसुखसंयोगं चिन्तयेत् ॥ ६४॥

सूद्मतां चान्ववेद्येत योगेन परमात्मनः।

देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥

योगेन विषयान्तरिचत्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षया सूर्वान्तर्यामि-

स्वेन सूक्ष्मतां निरवयवतां तत्त्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्चादिशरीरेषु जीवानां ग्रुभाशुभफलभेकः गार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमदुचिन्तयेत् ॥ ६५ ॥

दूषितोऽपि चरेद्धमे यत्र तत्राश्रमे रतः।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६ ॥

यस्मिन्किस्मिश्चदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमिविरुद्धाचारद्वितोऽप्याश्चमिलङ्गरहितोऽपि सर्वे। स्तेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः सन् धममनुतिष्ठेत् । निह दण्डादिलिङ्गधारणमात्रं धर्मकारमं किन्तु विहितानुष्ठानम् । एतच धर्मप्राधान्यबोधनायोक्तं, न तु लिङ्गपरित्यागार्थम् ॥ ६६ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह—

फलं कतकवृक्षस्य यद्यव्यम्बुप्रसाद्कम् ।

न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥

यद्यपि कतकवृक्षस्य फलं कलुषजल स्वच्छताजनकं, तथापि तन्नामोच्चारणवशाञ्च प्रसी-दति किन्तु फलप्रक्षेपेण, एवं न लिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किन्तु विहितानुष्ठानम् ॥ ६७ ॥

संरक्षणार्थं जन्तृनां रात्रावहनि वा सदा।

शरीरस्यात्यये चैव समीक्य वसुधां चरेत्॥ ६=॥

शरीरस्यापि पीडायां सदमपिपीलिकादिप्राणरक्षार्थं रात्रौ दिवसे वा सदा भूमि निरोक्ष्य पर्यटेत्। पूर्वं केशादिपरिहारार्थं "दृष्टिपृतं न्यसेत्पादम्" (म. स्मृ. ६-४६) इत्युक्तम्, इदं तु हिसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्तिः ॥ ६८॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह--

अहा राज्या च याञ्जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः।

तेषां स्नात्वा विशुद्धार्थं प्राणायामान्षडाचरेत्॥ ६६॥

यतिर्यानज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हन्ति तद्धननजनितपापनाशार्थं स्नात्वा षट् प्राणायामान्कुर्यात् । प्राणायामश्च—

सन्याइति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पटेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

इति वसिष्ठोक्त्याऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ६९ ॥

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः।

व्याहतिप्रणवैर्युक्ता विश्वयं परमं तपः॥ ७०॥

ब्राह्मणस्येति निर्देशाद् ब्राह्मणजातेरयमुपरेशो न यतेरेव । त्रयोऽपि प्राणायामा सप्तिभिन्न्याहितिभिदशिमः प्रणवैयुक्ताः, विधिवदित्यनेन सावित्र्या शिरसा च युक्ताः, पूरककुम्भक-रचकविधिना कृता ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं तपो ज्ञातन्यम् । पूरकादिस्वरूपं स्मृत्यन्तरेषु ज्ञेयम् । तथा योगियाज्ञवलकयः--

> नासिकोत्कृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते । कुम्मको निश्रस्यासो मुच्यमानस्तु रेचकः॥

त्रयोऽपीत्यिपञ्चित्रव्देन त्रयोऽवश्यं कतंव्याः । अधिककरणे त्वधिकपायक्षयः ॥ ७० ॥

दह्यन्ते ध्मायमानानां धात्नां हि यथा मलाः।

तथेन्द्रियाणां द्हान्ते दोषाः प्राणस्य निम्नहात्॥ ७१ ॥

धात्नां स्वणंरजतादीनां यथा मृषायामग्निना ध्मायमानानां मलद्रव्याणि दह्यते , पूर्व मनसो रागाद्यश्चश्चरादेश्च विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्या-

प्राणायामैर्द्हेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्विषम् । प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्ग्रणान् ॥ ७२ ॥

एवं सित अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामें रागादिद्योषान्दहेत्। अपेक्षितरेशे परब्रह्मादौ चन्मनसो धारणं सा धारणा, तया पापं नाशयेत्। प्रत्याहारेण विषयेम्य इन्द्रियाकर्पणिवि-प्यसम्पर्कान्वारवेत् । ब्रह्मध्यानेनेति सोऽहमस्मीति सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेणानीसरान्य-णान् ईश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति क्रोत्रलोभास्यादयः तान्निवारयेत् ॥ ७२ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः।

ध्यानयोगेन सम्पश्येद्वतिमस्यान्तरात्मनः॥ ५३॥

अस्य जीवस्योत्ऋष्टापऋष्टेषु देवपचादिषु जन्मप्राप्तिमऋतात्मभिः शास्त्रेरसंस्ऋतान्तःकरः गैर्दुर्ज्यां ध्यानाभ्यासेन सम्यक् सकारगकं जानीयात् । तत्रश्राविद्याकाम्यनिपिद्यकर्मनिर्म-तेयं गतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भनेदिति तात्वर्यार्थः॥ ७३॥

सम्यग्दशॅनसम्पन्नः कर्मभिनं निवद्ध्यते ।

द्रीनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥ ततश्च तत्त्वतो वृक्षसाक्षात्कारवान्कमभिन निवन्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मन न प्रभव-न्ति, पुर्वार्जितपाप्युग्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात् । तथा च श्रुति:-"तद्ययेषी हात्र्यमश्री प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सव पाप्मानः प्रदूयन्त उमौ ब्रह्मेवेष भवति" इति । श्रुत्या, तथा-

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्द्धे परावरे ।

इति अविशेषश्रुत्या पुण्यसम्बन्धोऽपि बोध्यते, उत्तरकाले च देवात्पापे कर्मणि प्रवृत्तेऽपि न पापसंइलेषः । तथा च श्रुति:-"पुष्करपलाश आपो न विजन्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न शिष्ठ वते" इति । देहारम्भ क्रापपुण्यसम्बन्धः परं नश्यति । अयमेव चार्यो ब्रह्ममीमांसायां ''तद्धिगम उत्तरपूर्वाचयोरक्लेषविनाशौ तद्वयपदेशात्" (४।१।१३) इति सूत्रेण बादरायणेन निरणायि । ब्रह्मसाक्षात्कारशुन्यस्तु जनममरणवन्धं स्रभते ॥ ७४ ॥

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैवैं दिकेश्चैव कर्मभिः। तपसश्चरगैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पद्म् ॥ ७५ ॥

निषद्धिहिंसावजैनेनेन्द्रियाणां च विषयसङ्ग्रपहिंहारेण वैदिकैनित्यैः कर्मभिः, काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वात्। उक्तञ्च-''कामात्मता न प्रशस्ता" (म.स्ट. २-२) इति । तपसश्च यथा-सम्भवम्पवासङ्ग्रच्छ्वान्द्रायणादेरनुष्ठानैरिह् लोके तत्पदं ब्रह्मात्यन्तिकलपलक्षणं प्राप्तु-बन्ति। पूर्वेदलोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षदेतुत्वमुकम्,अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम्। इदानीं मोक्षान्तरङ्गोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन-

> अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् । चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मृत्रपुरीषयोः॥ ७६॥ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम्।

रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत्॥ ७७॥

अस्थीन्येव स्थूणा इव यस्य तम् अस्थिस्थूणं, स्नायुरन्ज्भिराबद्धं, मांसद्धिराद्यपिठं चर्माच्छादितं, मुत्रपुरीषाभ्यां पूर्णम् , अत एव दुर्गन्धि, जरोपतापाभ्यामाकान्तं, विविध-च्याचीनामाश्रयं, आतुरं श्चित्पिपासाद्यीतोष्णादिकातरं, प्रायेण रजोगुणयुक्तं, विनश्वरस्वभावं च, आवासो गृहं पृथि गादिभूतानि तेषामावासं, देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजेत् । यथा पुनर्देहसम्बन्धो न भवेत्तथा कुर्यात्। गृहसाम्यमेवोक्तमस्यीत्यादिना ॥ ७६ ॥ ७७ ।

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा। तथा त्यजन्निमं देहं कुच्छाद् ग्राहाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः, आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैव नाशात्। तत्र दह-त्यक्तुहॅंविध्यमाह-यः कर्माधीनं देहपातमवेक्षते स नदीकूळं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातमः जानन्नेव नदीरयेण पात्यते, तथा देहं त्यजन्यश्च ज्ञानकर प्रकर्षाजीष्मादिवतस्वाधीनमृत्युः, स यथा पक्षी वृक्षं स्वेच्छया त्यजित तथा देहिमिमं त्यजन् संसारकष्टाद् प्राहादिव जलचरणाः णिभेदाद्विमुच्यते ॥ ७८॥

त्रियेषु स्वेषु सुकृतमित्रयेषु च दुष्कृतम्।

विस्टुच्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ ७९॥

ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सुकृतम् , अप्रियेष्वहितकारिषु दुष्कृतं निक्षिण्य ध्याः नयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते । तथा च श्रुतिः "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" १ति । अपरा श्रुतिः "तत् सुकृतदुष्कृते विधृनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्" इति । एवमादीन्येव वाक्यान्युदाहृत्य सुकृत-हुब्हतयोहांनिमात्रश्रवणेऽप्युपायनं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्ममीमांसाया ''हानौ तूपायनशब्दशेः षत्वात्कुकाच्छन्दस्तुत्युपगायनवत्तदुक्तम्" (च्या० सू. ३।३।२६) इत्यादिसूत्रैर्बादरायणेन निरणायि ।।

ननु परकीयसुक्ततुष्कृतयोः कथं परत्र सङ्क्रान्तिः ? उच्यते, धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणं, सङ्क्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणक एव । अतः शास्त्रात्सङ्क्रमणयोग्यावेतौ सिध्यतः । अतः शास्त्रेण बाधानन प्रतिपक्षानुमानोदयः, शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्घादि-

वदितिवत्।

(१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाम्यासेनात्मीयमेव सुकृ-तं तत्र कारणत्वेनारोप्य, एवमप्रियेष्विप केनचित्कृतेष्वातमीयमेव प्राग्जनमार्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्योद्धत्य तत्सम्पाद्यितारी पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यं ब्रह्माभ्ये ति ब्रह्मस्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षाते। तन्न, विस्तुचेति क्रियायां सुकृतं दुष्कृतमिति क र्भद्वयत्यागेन तत्सम्पाद्यितारावित्यश्चतकर्माध्याहारात्, कर्भद्वये च श्चतिकयात्यागेन कार-णस्वेन प्रकल्प्येत्याद्यश्चतिकयाध्याहारात्। किञ्च-

च्यासच्यास्यातवेदार्थमेवमस्या मनुस्मृतेः । मन्ये न कल्पितं गर्वादर्वाचीनैर्विचक्षणैः॥ ७९॥ यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ।

तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८०॥

यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरिभछाषो भवति तदेह छोके सन्तो-षजन्यपुखं परलोके च मोक्षसुखमविनाशि प्राप्नोति ॥ ८० ॥

अनेन विधिना सर्वस्थिकत्वा सङ्गाञ्छनैः रानैः। सर्वद्वन्द्वविनिर्मुको ब्रह्मरयेवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

⁽१) प्रीतिपरितापकृतश्चित्तसंक्षोमो हर्षशोकादिलक्षणोऽनेनोपायेन परिहर्तव्यः। यत् किञ्चितिप्रय करोति बन्मम सुकृतविश्वेषस्तस्येदं फलं निष्पन्नम् । अहं भर्ता मम स्नेहबुद्धया प्रियं न चायमेवं शक्तोति कर्तुम् । बन्ममायमप्रियं करोति तनभमेव दुग्कतं पीडाकरमित्येवं विमृद्य ध्यानयोगेन चित्ते भावयेत्। अतोऽ स्य न प्रियकारिणि रागो नाप्रियकारिणि देंगी जायते।

पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु ममत्वरूपान्क्रमेण सङ्गान्सर्वोस्त्यक्तवा द्वन्द्वैमीनापमानादिभिर्मुको-ऽनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यन्तिकं लयमाप्नोति॥ ८१॥

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतद्भिशब्दितम्।

न हानध्यात्मवित्कश्चित्कियाफलमुपार्नुते ॥ २२॥

यदेतदित्यत्यन्तसिन्नधानातपूर्वश्लोकोदितं परामृश्यते । यदेतदुक्तं पुत्रादिममत्वत्यागो मानापमानादिहानिर्न्नद्मण्येवावस्थानं सवमेवैतद्ध्यानिकमात्मनः परमात्मत्वेन ध्याने सित भवति, यदाऽऽत्मानं परमात्मेति जानाति तदा सर्वसत्वान्न विशिष्यते तस्य न कुत्रविन्ममः त्वं मानापमानादिकं वा भवति, तथाविधवानाद् त्रद्मात्मत्वं च जावते । ध्यानिकविशेषा-द्वयेयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह—न ह्यनध्यात्मविदिति । यस्माद्दात्मानं जीवमित्रिकृत्य यदुक्तं तस्य परमात्मत्वं तद्यो न जानाति न ध्यायति स प्रकृतध्यानिक्रवाकलं ममत्वन्त्यागमानापमानादिहानिं मोक्षं च न प्राप्नोति ॥ ८२ ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत्॥ =३॥

पूर्वं ब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुक्तम् । इदानीं तदङ्गतया वेदज्ञं विधत्ते । तथा च श्रुतिः— "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इति विद्याङ्गतया वेदज्ञपपुपदिशति-अधियज्ञः मिति । यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्म वेदं तथा देवतामधिकृत्य तथा जीवमधिकृत्य तथा वेदान्ते पूर्तं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिब्रह्मप्रतिपादकं सर्वदा जवेत् ॥ ८३ ॥

इदं शरणमञ्जानामिद्मेव विजानताम्।

इद्मन्विच्छतां स्वर्गमिद्मानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

इदं वेदाख्यं ब्रह्म तद्रथीनभिज्ञानामपि शरणं गतिः, पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात । सुतरां तज्ञानतां तद्रथीभिज्ञानां स्वर्गमपवर्गं चेच्छतामिद्रमेव शरणं, तद्रुपायोपदेशकत्वेन त-स्प्राप्तिहेतुत्वात्॥ ८४॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विध्येह पाष्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ न्यू ॥

अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रत्रज्याश्रममाश्रयति स इह लोके पापं विस्ज्य परं ब्रह्म प्राप्तोति, ब्रह्मसाक्षात्कारेणोपाधिक्षरीरनाक्षाद् ब्रह्मण्यैक्यं गच्छति ॥ ८५॥

एष धर्मोऽनु शिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् ।

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निवोधत ॥ ८६॥

एष यतीनां यतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणो धर्मो वो यु-दमाकमुक्तः । इदानीं यतिविशेषाणां कुटीचराख्यानां वेदविहिताांदकर्मयोगिनामप्ताधारणं वक्ष्यमाणं "पुत्रेश्वये हुखं वसेत्" (म. स्म्यु. ६-९५) इति कर्मसंबन्धं श्र्णुत । भारते चतुर्धा भिक्षव उक्ताः—

चतुर्घा भिक्षवस्तु स्युः कुटीचरवहूदकौ । हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥ इति ।

कुटीचरस्यायं पुत्रिमिक्षाचरणरूपासाधारणकर्मीपरेशः । गोविन्दराजस्तु गृहस्थिविशे । पमेव वेदोदितामिहोत्रादिकमेत्यागिनं ज्ञानमात्रसम्पादितवैदिककर्माणं वेदसंन्यासिकमाह । तम्न, यतो गृहस्थस्याहिताग्नेरन्त्येष्टौ विनियोगः, चतुर्थाश्रमाश्रयणे चात्मित समारोपः शास्त्रे । गोच्यतेः तदुभयाभावे सत्येवमेवामीनां त्यागः स्यात् ।

गोविन्दराजो गृहस्थं वेदसंन्यासिकं द्यवत् ।

एवमेवाहिताशीनां त्यागमर्थांदुपेतवान् ॥ वेदसंन्यासिकं (१)मेधातिथिः प्राह निराश्रमम्। तन्मते चातुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः॥ ८६॥

इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगेऽनन्तरं वक्तुमुचितमपि वेदसंन्यासिकः पञ्च-माश्रमी निराश्रमी वा चत्वार एवाश्रमा नियता इति दशैयितुमुक्तानाश्रमाननुवदति—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ =७ ॥

ब्रह्मचर्यांद्रयो य एते पृथगाश्रमा उक्ताः, एते चत्वार एव गृहस्थजन्या भवन्ति ॥ ८७ ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विष्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ == ॥

एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शास्त्रानितकमेणानुष्ठिताः, अपिशब्दाश्रयो द्वावेकोऽपि यथो कानुष्ठातारं विप्रं मोक्षलक्षणां गति प्रापयन्ति ॥ ८८॥

प्रकृतवेदसंग्यासिकस्य गृहे पुत्रेश्वयं सुखेन वासं वक्ष्यति, तदर्थं गृहस्थोत्कर्षमाह—

सर्वेषामपि चैतेषां वेद्स्मृतिविधानतः

गृहस्थ उच्यते श्रेष्टः स त्रीनेतान्विभर्ति हिं ॥ ८८ ॥

सवैषामेतेषां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्य श्रूयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधा-नाद् गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठ उच्यते । तथा यस्माद् ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनसौ भिक्षादा-नेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः । यथोक्तम्—

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । (म. स्मृ. ३-७८) इति ॥ ८९ ॥ यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ६० ॥

यथा सर्वे नदीनदा गङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थिति लभनते, एवं गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिण-स्तद्धीनजीवनत्वाद् गृहस्थसमीपेऽवस्थिति लभनते ॥ ९० ॥

चतुर्भरिप चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिद्धिजैः।

द्शलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१॥

एतैर्ज्ञह्म वार्यादिभिराश्रमिभिश्चतुर्भिरिष द्विजातिभिवेक्ष्यमाणो दशविधस्वरूपो धर्मः प्र यत्नतः सततमनुष्ठेयः ॥ ९१ ॥

तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दुर्शयति—

धृतिः चमा दमोऽस्तेयं शौचिमिन्द्रियनिव्रहः। धीर्विद्या सत्यमकोधो दशकं धमलक्षणम्॥ ६२॥

सन्तोषो धतिः, परेणापकारे कृते तस्य प्रत्यपकारानाचरणं क्षमा, विकारहेतुविषयसिन्नः धानेऽप्यविक्रियत्वं मनसो दमः, ''मनसो दमनं दमः" इति सनन्दनवचनात् । श्रीतातपादिद्व-न्दसिहण्णुता दम इति गोविन्दराजः । अन्यायेन परधनादिग्रहणं स्तेयं तिज्ञन्नमस्तेयं, यथा-शास्त्रं मृज्जलाभ्यां देहशोधनं शौचं, विषयेभ्यश्रक्षुरादिवारणिमिन्द्रियनिग्रहः,शास्त्रादिवत्त्वज्ञानं

⁽१) वेदस्य संन्यासः त्यागः स एषामस्तीति वेदसंन्यासिकाः। वेदशब्देन यागहोमादैः कर्मणस्त्याग उच्यते न पुनर्जपत्यागः। आत्मचिन्तनं तु विहित्तमेव केवलम्, आतः स्वाध्यायः शरीरः क्लेशसाध्याश्च तीर्थवात्राह्य उपवासादयश्च निषिध्यन्ते । यानि स्वात्मेकसाधनसाध्यानि सन्ध्याजपा-दिकामीण तेषामनिषेधः।

भीः, आत्मज्ञानं विद्या, यथार्थानिधानं सत्यं, क्रोधहेतौ सत्यपि क्रोधानुत्रत्तिरक्रोधः, एत-

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विशाः समधोयते । अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ६३ ॥

ये विप्रा एतानि दशविधधर्मस्वरूपाणि पठन्ति, पठित्वा चात्मज्ञानसाचिव्येनानुतिष्ठनते, ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्परमां गति मोक्षचक्षणां प्राप्तुवन्ति ॥ ९३ ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्टन्समाहितः।

वेदान्तं विधिवच्छुत्वा संन्यसेद्नुणो द्विजः ॥ ६४ ॥

उक्तं दशलक्षणकं धमं संयतमनाः सन्ननुतिष्ठम् उपनिषदाचर्यं गृहस्थावस्थायां यथोक्तः-ध्वनधमान्गुरमुखादवगम्थ परिशोधितदेवाष्ट्रणत्रयः संन्यासमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदेश्वानपानुद्र्।

नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥ ६५ ॥ [संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् ।

्र सन्यसत्सवकमार्यं वदमकं न सन्यसत् । वेदसंन्यासतः शद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेत् ॥ ६॥ ः

सर्वाणि गृहस्थानुष्ठेयाभिहोत्रादिकर्माणि परित्यन्य अज्ञातजनतुत्रवादिकर्मजनितपारा-नि च प्राणायामादिना नाशयितयतेन्द्रिय उपनिषदो प्रन्थतोऽर्धतश्चाभ्यस्य पुत्रैस्वर्य इति पुत्रगृहे पुत्रोपकल्पितभोजनाच्छादनत्वेन वृत्तिचिन्तारिहतः सुखं वसेत् । अयमेवासा-धारणो धर्मः कुटीचरस्योक्तः । इदमेव वक्तुं "वेदसंन्यासिकानां तु" (म. स्मृ. ६-८६) इति पूर्वमुक्तम् ॥ ९९॥

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकायंपरमोऽस्पृहः । संन्यासेनापहत्येनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४६॥

एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽभिहोत्रादिगृहस्यकर्माणि परित्यज्यातमसाक्षात्कारस्वरूपः स्वकार्यप्रधानः स्वर्गादाविप बन्धहेतुतया निःस्पृहः प्रवज्यया पापानि विनादय ब्रह्मसाक्षाः स्कारेण परमां गति मोक्षलक्षणां प्राप्नोति ॥ ९६ ॥

एष वेाऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः।
पुरयोऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निवोधत ॥ ९७ ॥
इति मानवे धर्मशास्त्रे सुगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः॥ ६ ॥

ऋषीन्सम्बोध्योच्यते-एष युष्माकं ब्राह्मणस्य सम्बन्धी कियाकलापो धर्मस्तस्येव ब्रह्म-चारिगृहस्थवानप्रस्थादिभेदेन चतुर्विधः परत्राक्षयफल उक्तः। इदानीं राजसम्बन्धिनं धर्मे श्रः णुत । अत्र च श्लोके ब्राह्मणस्य चातुराश्रम्योपदेशाद् ब्राह्मणः प्रवजेदिति पूर्वमिधानाद् ब्राम् ह्मणस्येव प्रवज्याधिकारः॥ ९७॥ क्षे. श्लो. ६॥

इति श्रीकुल्द्रकमदृङ्कतायां मन्वर्धमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ षष्टोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः।

राजधर्मान्त्रवद्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः । संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

(धर्मशब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः, षाड्गुण्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वातः । राजशब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजातिवचनः, किन्त्वभिषिक्तजनपद्पुरपालयितृपुरुषवचनः । अत एवादः ''यथावृः तो भवेन्नृपः" इति) यथावदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयिष्यामि । यथा येन प्रकारेण वा "राजानमस्जत्प्रभुः" (म. स्मृ. ७-३) इत्यादिना तस्योत्पत्तिः, यथा च तस्य दृष्टादृष्ट्रफलसम्पत्तिस्तद्पि वक्ष्यामि ॥ १॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

ब्रह्म वेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्तुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्विष्यावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यम् । एतेन क्षत्रिय एव मुख्यो राज्याधिकारोति द्शितम् । अत एव शास्त्रार्थतत्त्वं क्षत्रियस्य जीवनार्थं, तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं स्वकरंसु क्षेष्ठं च वक्ष्यति । ब्राह्मणस्य द्यापदि ''जीवेत्क्षत्रियधमंण" इत्यमिधास्य- ति । वैदयस्यापि क्षत्रियधमं, शृदस्य च क्षत्रियवैद्यकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद नारदः-

न कथळन कुर्वीत ब्राह्मणः कमें वार्षलम् । वृष्तः कमें च ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ।। उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कमें न विद्यते । मध्यमे कमेंणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ रक्षणं वेदधर्मार्थं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ॥ इति । सर्वतो धर्मषद्भागो राज्ञो भवति रक्षतः । (म. स्मृ. ८-३०४)

इति च वक्ष्यमाणत्वाद्रक्षितुर्वेलिषड्भागग्रहणादृष्टार्थमिष "योऽरक्षन्वलिमाउने" (म. स्मृ. ८-३०७) इति नरकपातं वक्ष्यति ॥ २॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रते भयात्। रत्तार्थमस्य सर्वस्य राजानमस्जत्प्रभुः॥ ३॥

यस्मादराजके जगति बलवद्भयात्सर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य चराचरस्य रक्षाय राजाम सृष्टवांस्तस्मात्तेन रक्षणं कार्यम् ॥ ३॥

कथं सष्टवानित्याह्—

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।

चन्द्रविचेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः॥ ४॥

इन्द्रवातयमसूर्याग्निवरणचन्द्रकुवेराणां मात्रा अंशान्सारभुतानाकृष्य राजानमस्जत् ४ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।

तस्माद्भिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥

यस्मादिनदादीनां देवश्रेष्ठानामंत्रोम्यो तृपतिः स्टब्तस्मादेव सर्वप्राणिनो वीयेणातिशेते ५ तपत्यादित्यवश्रेष चक्ष्मष च मनांसि च ।

न चैनं भुवि राक्नोति कश्चिद्प्यभिवीक्षितुम् ॥ ६॥

अयं च राजा स्वतेषसा सूर्य इव पश्यतां चक्षं िष मनांसि च सन्तापयति, न चैनं राजानं पृषिच्यां किष्टिप्यामिमुख्येन दृष्टुं क्षमते ॥ ६ ॥ से।ऽग्निभैवति वायुश्च से।ऽर्कः से।मः स धर्मराद्।

स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

एवं चारन्यादीनां पूर्वोक्ताशभवत्वात्तत्कर्मकारित्वाच्च प्रताप उक्तस्तेजस्वीत्यादिना नवमाध्याये वक्ष्यमाणत्वात् स राजा शक्त्यतिशयेनारन्यादिरूपो भवति ॥ ७ ॥

वालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः। महती देवता छोषा नरक्षपेण तिष्टति॥ =॥

ततश्च मनुष्य इति बुद्ध्या बालोऽपि राजा नावमन्तव्यः । यस्मान्महतीयं काचिर् देवतः मानुषरूपेणावतिष्ठते । एतेन देवतावज्ञायामधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः ॥ ८॥

सम्प्रति दृष्टदोषमाह—

प्रक्रमेव दह्दयन्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुछं दहित राजाक्षिः सपशुद्रव्यसंच्यम् ॥ ६ ॥

योअनरितसमीपमनवितः सन्तुपसर्वति तं दुरुपसिविगमेकमेवानिवर्दहित न तत्तुत्रादिः कम् । कुद्धो राजानिवः पुत्रदारश्रात्रादिरूपं कुरुमेव गवास्वादिपश्चसुवर्गोदिवनसञ्चयसिहतं सापराधं निहन्ति ॥ ९ ॥

कार्यं सोऽवेदय शक्तिं च देशकालौ च तस्वतः।

कुरुते धमैसिद्धयर्थं विश्वद्धपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

स राजा प्रयोजनापेक्षया स्दर्शाक देशकालौ चावेक्य कार्यसिद्भ्यर्थे तस्वतो विचल्यं बहूनि रूपाणि करोति । जातिविवक्षया बहुप्वेकवचनम् । अशक्तिदशायां क्षमते सक्ति प्राप्योनमुख्यति, प्रवमेकस्मिन्नपि देशे काले च प्रयोजनानुरोयेन शत्रुवी मित्रं वा उदासीनो वा भवति, अतो राजवल्लभोऽहमिति बुद्ध्या नावज्ञेयः॥ १० ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीविजयश्च पराक्रमे।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

पद्माशब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयाऽत्र प्रयुक्तः । यस्य प्रसादान्महती श्रीभैवति, क्षतः श्रीकामेन सेव्यः । यस्य शत्रवः सन्ति तानि सन्तोषितो हन्ति, तेन च शत्रुवधकामे । नाप्याराधनीयः । यस्मै कुश्यति तस्य सृत्युं करोति, तस्माज्जीवनार्थिना न क्रोधनीयः । यस्मारसद्धेषां सूर्योग्निसोमादीनां तेजो विभत्ति ॥ ११ ॥

तं यस्तु डेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम्।

तस्य द्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

तं राजानमज्ञतया यो द्वेष्टि तस्याप्रीतिमुत्पादयित स निश्चितं राजकोधान्नस्यति । यस्मा-त्तस्य विनाशाय शीव्रं राजा मनो नियुङ्के ॥ १२ ॥

तस्माद्धमे यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः।

श्रनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

यतः सर्वेतेजोमयो नृपतिस्तस्माद्पेक्षितेषु यमिष्टं शास्त्रानुष्टेयं शास्त्राविरुद्धं निश्चित्य व्यवस्थापयत्यनपेक्षितेषु चानिष्टं, तं नियमं नातिकामेत् ॥ १३ ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोतारं धर्ममात्मजम्।

ब्रह्मतेजोमयं द्राडमस्जत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्धये सर्वप्राणिनां रक्षितारं धमस्वरूपं पुत्रं ब्रह्मगो यत्केवलं तेज-स्तेन निमितं न पाञ्चभौतिकं दण्डं ब्रह्मा पूर्व सष्टवान् ॥ १४ ॥ तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च । भयाद्गोगाय कल्पन्ते स्वधर्मात्र चलन्ति च ॥ १५ ॥

तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनो भोगं कर्तु समर्था भवन्ति, अन्यथा बलवता वुर्बलस्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तद्रपेक्ष्य बलिनेति कस्यापि भोगो न सिध्येत्, वृक्षाः दीनां स्थावरादीनां छेदने भोगासिद्धिः । तथा सतामपि नित्यनैमित्तिकस्वधर्मानुष्टानमकरणे याम्ययातनाभयादेव ॥ १५ ॥

तं देशकालौ शक्ति च विद्यां चावेदय तस्वतः।

यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

तं दण्डं देशकालौ दण्डयस्य च शक्ति विद्यादिकं यस्मित्रपराधे यो दण्डोऽईतीत्यादिकं शास्त्रानुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु प्रवर्तयेत् ॥ १६ ॥

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः। चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः॥ १७॥

स एव दण्डो वस्तुतो राजा तिसम् सित राजशक्तियोगात, स एव पुरुषस्ततोऽन्ये स्थिय इव तिह्रिधेयत्वात, स एव नेता तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते, स एव शासिता शासन-माज्ञा तहातृत्वात्, स एव चतुर्णामण्याश्रमाणां यो धर्मस्तस्य सम्पादने प्रतिभृरिव प्रतिभु-मृनिभिः स्मृतः ॥ १७ ॥

द्रुडः शास्ति प्रजाः सर्वा द्ण्ड एवाभिरत्तति । द्रुडः सुप्तेषु जागर्ति द्रुडं धर्म विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

यस्माद् दण्डः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तस्मात्साधूकं शासितेति ज्ञेयम् । यस्मात्स एव प्रजा रक्षति ततो युक्तमुक्तं राजेति । निद्राणेष्विप रिक्षतृषु दण्ड एव जागर्ति, तद्रयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः । दण्डमेव धर्महेतुत्वाद्धमं जानन्ति । कारणे कार्योपचारः, ऐहिकपारित्र-कदण्डमयादेव धर्मानुष्ठानात् ॥ १८॥

समीद्य स धृतः सम्यक्सर्वा रञ्जयति प्रजाः । असमीद्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १८ ॥

स दण्डः शास्त्रतः सम्यङ् निरूप्यापराधानुरूपेण देहधनादिषु घतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति । अविचार्यं तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाद्यार्थेपुत्रादीनि नाशयति । सर्वत इति द्वितीयार्थे तसिः ॥ १९ ॥

यदि न प्रण्येद्राजा द्राई द्रग्डघेष्वतन्द्रितः । शूले मत्स्यानिवापच्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २० ॥

यदि राजाऽनलसो भृत्वा दण्डप्रणयनं न कुर्यात्तदा शूले कृत्वा मत्स्यानिव बलवन्तो दुर्ब-लानपद्यन् । लक्ष्नतस्य पिचधातो रूपमिदम् । बलिनोऽल्पबलानां हिंसामकरिष्यन्नित्यर्थः । 'शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्" इत्येष(१) मेधातिथिगोविन्देराजलिखितः पाठः । "जले मत्स्या-निवाऽऽहिंस्युः" इति च पाठान्तरम् । अत्र बलवन्तो दुर्बलान्हिस्युरिति मत्स्यन्याय एव स्यादित्युक्तम् ॥ २०॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्वविस्तथा । स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

⁽१) अप्रणवनादण्डस्य ये बळवत्तरा बळीयांसी बळेनाधिका महाप्राणतया शस्त्रहस्तमनुष्या भूय-सबेन वा ते दुवँछानपत्त्वन्, शूळे मत्स्यानिव यथा मत्स्याः शुल्याः क्रियन्ते भोजनार्थम् ।

यदि राजा दण्डं नाचरिष्यत्तद्दा यज्ञेषु सर्वथा हिवरनर्हः काकः पूरोडाशमखादिष्यत्। तथा कुक्करः पायसादि हिवरलेक्ष्यत्। न कस्यचित्कुत्रचित्स्वाम्यमभिवष्यत्। ततो बलिना तद्शहणाद् ब्राह्मणादिवणीनां च मध्ये यद्यदं शुद्धादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्तिष्यतः॥ २१॥

सर्वो द्राडितो लोको दुर्लमो हि शुचिनैरः।

द्राइस्य हि भयात्सर्वं जगन्द्रोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

सर्वोऽयं छोको दण्हेनैव नियमितः सन्मागंऽवितष्ठते । स्वभाविशुद्धो हि मानुषः ऋष्टेन रूम्यते । तथा सर्वमिदं जगइण्डस्यैव भयादावश्यक्ष्मोजनादिरूपंऽि भोगे समर्थ भवति २२ उक्तमिप दण्डस्य भोगसम्पादकत्वं दार्ड्यार्थं पुनरूच्यते—

देवदानवगन्धर्वा रज्ञांसि पतगोरगाः।

तेऽपि भोगाय कल्पन्ते द्राडेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥

इन्द्राग्निसूर्यवायवादयो देवास्तथा दानवगन्धर्वराक्षसपक्षिसपा अपि जगदीसरपरमार्थ-भयपीडिता एव वर्षदानाचुपकाराय प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुतिः—''भयादस्याग्निस्तपति भया-त्तपति सूर्यः । भयादिनद्रश्च बायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः'' इति ॥ २३ ॥

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।

सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दर्डस्य विभ्रमात्॥ २४॥

दण्डस्यानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे बाह्मणादिवर्णा इतरेतरस्त्रीगमनेन संकीयी-रन्, सर्वशास्त्रीयनियमाश्चतुर्वर्गफला उत्सीदेयुः, चौर्यसाहसादिना च परस्यापकारात्सर्वलो-कसंक्षोभश्च जायेत ॥ २४॥

यत्र श्यामा लोहिताचो दगडश्चरति पापहा।

प्रजास्तत्र न मुद्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

यत्र देशे शास्त्रप्रमाणावगतः श्यामवर्णः लोहितनयनोऽधिष्ठातृदेवताको दण्डो विचरति तत्र प्रजा व्याकुला न भवन्ति । दण्डप्रणेता यदि विषयानुरूपं सम्यग्दण्डं जानाति ॥ २५ ॥

तस्याहः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्।

समीदयकारिएं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

तस्य दण्डस्य प्रवर्तिथतारमिषेकादिगुणयुक्तं नृपतिमवितथवादिनं समाक्ष्यकारिणं तः स्वातस्वविचारोचितं प्रज्ञाशालिनं धमाधैकामानां ज्ञातारं मन्वादयोऽप्याद्धः॥ २६ ॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते।

कामात्मा विषमः क्षुद्रो दराडेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥

तं दण्डं राजा सम्यक्प्रवर्तयन्धर्मार्थकामैवृद्धि गच्छति । यः पुनर्विषयाभिजाषी विषमः कोपनः क्षुद्रश्छलान्वेषी नृपः स प्रकृतेनैव दण्डेनामात्यादिनां कोपादधर्माद्वा विनादयते ॥२०॥

दराडो हि सुमहत्तेजो दुर्घरश्चाकृतात्मभिः।

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥ २८ ॥

यतो दण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपस्तेन स्वशास्त्रेरसंस्कृतात्मभिः दुःखेन श्रियतेऽतो राजधर्म-रहितं नृपमेव पुत्रवन्धुसहितं नाशयति॥ २८॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम्।

अन्तरिक्षगतांश्चेच मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥ २६ ॥

दोषाद्यनपेक्षया यो दण्डः क्रियते स बन्धुनृपनाशानन्तरं घन्न्यादिदुर्गराष्ट्रं देशं पृथिवी-लोकं जङ्गमस्थावरसहितं ''हविःप्रदानजीवना देवाः'' हति श्रुत्या हविःप्रदानाभावेऽन्दरिः क्षगतः तृषीन्देवांश्च पीडयेदिति ॥ २९ ॥

सोऽसहायेन मृदेन लुब्धेनाकृतवुद्धिना।

न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३०॥

स दण्डो मन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायरिहतेन मुखेंण लोभवता शास्रासंस्कृतबुद्धिः परेण रूपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते ॥ ३० ॥

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।

प्रगोतुं शक्यते दगडः सुसहायेन घीमता ॥ ३१॥

अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुं शक्यत इति पुत्रीकरोषप्रतिपक्षे गुणा अनेन श्लोकेनोकाः ॥ ३१॥

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद् भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहत्स्वजिह्यः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

आत्मरेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्यात्। शत्रुविषयेषु ती क्ष्णदण्डो भवेत्। निसर्गस्नेहिवः षयेषु मित्रेष्वक्रिटिलः स्यान्न कार्यमित्रेषु । ब्राह्मणेषु च कृताल्पापराघेषु च क्षशावान्भवेत ३२

एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यंते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भिस ॥ ३३ ॥

शिलोक्छेनेति श्लीणकोशत्वं विवश्चितम् । श्लीणकोशस्यापि नृपतेरुक्ताचारवतो जले तेलः बिन्दुरिव कोर्तिलींके विस्तारमेति ॥ ३३ ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः।

संक्षिप्यते यशो लाके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४॥

उक्ताचाराद्विपरीताचारवतो नृपतंरजितेन्द्रियस्य जले घृतबिन्दुरिव कीर्तिः छोके संको चमेति ॥ ३४॥

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वेशः।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरिचता ॥ ३५ ॥

क्रमेण स्वधर्मातुष्ठातृणां ब्राह्मणादिवणांनां ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणां च विश्वस्तुजा राजा रक्षिता सृष्टः । तस्मात्तेषां रञ्जणमञ्जर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः, स्वधर्मविरहिणां त्वरक्षणेऽपि न प्रस्यवाय इत्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ ३५ ॥

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः।

तत्तद्वोऽहं प्रवच्यामि यथावद्नुपूर्वेद्याः ॥ ३६ ॥

वक्ष्यमाणावत।राथों ऽयं श्लोकः । तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सामात्येन यद्यत्कतं वयं तत्तः स्समग्रं गुष्माकमभिवास्यामि ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः।

त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेतेषां च शासने ॥ ३७ ॥

प्रत्यहं प्रातक्त्याय ब्राह्मगानृत्यज्ञःसामारूयवि बात्रयग्रन्थार्थाभिज्ञान्विदुष इति नीति बाबासिज्ञान्से वेत तदाज्ञां कुर्यात्॥ ३७ ॥

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेद्विदः शुचीन् ।

बृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८॥

तांश्र बाह्यणान्वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतो यन्यतश्च वेदुज्ञान्बहिरन्तश्चार्थदानादिना शुवी

बित्यं सेवेत । यस्माद् बृद्धसेवी स सततं हिं है राक्षसंरिष पूज्यते तैराप तस्य हितं क्रियते, सुतरां मनुष्यै: ॥ ३८ ॥

🛩 तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।

विनीतातमा हि नृपतिर्न विनश्यति कहिंचित् ॥ ३६ ॥

सहजप्रज्ञया अर्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थं तेभ्यो विनयमभ्यसेत्। यस्मा-द्विनीतात्मा राजा न कदाचिन्नश्यति ॥ ३९ ॥

वहवोऽविनयात्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

करितुरगकोशादिपरिच्छद्युक्ता अपि राजानो विनयरहिता नष्टाः । बहवश्च दनस्था निष्परिच्छदा अपि विनयेन राज्यं प्राप्तुवन् ॥ ४० ॥

उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृशान्तमाह—

वेना विनरोऽविनयात्रहुपश्चैव पार्थिवः।

सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखा निमिरेव च ॥ ४१॥

वेनो, नहुषश्च राजा, पिजवनस्य च पुत्रः सुदानामा, सुमुखो निमिश्चाविनयाद्वरवन् ४१ पृथुस्तु विनयाद्वाज्यं प्राप्तवान्मसुरेव च ।

क्रवेरश्च धनैश्वर्धं बाह्मण्यं चैव गाधितः ॥ ४२॥ ८

पृथुमनुश्च विनयाद्वाज्यं प्रोपतुः । कुवेश्च विनयाद्धनाधिपत्यं लेमे । गाधिवुत्रो विद्या-मित्रश्च क्षत्रियः हंस्तेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् । राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यप्राह्मरप्रस्तु-साऽपि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता । ईद्दशोऽयं शास्त्रानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपो विनयः, यद्दनेन क्षत्रि-योऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लेमे ॥ ४२ ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां द्राइनीतिं च शाश्वतीम् ।

धान्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ४३ ॥

त्रिवेदी रूपविद्याविद्भयित्रवेदीमर्थतो प्रन्थतश्चाभ्यसेत्, ब्रह्मचर्यदशायामेव वेद्वहणा-दसमावृत्तस्य व राज्याधिकाराद् अभ्यासाथीऽयमुपदेशः । दण्डनीतिं चार्धशाह्मस्याम-र्थयोगक्षेमोपदेशिनीं पारम्पर्यागतत्वेन नित्यां तिद्वद्ययोऽधिगच्छेत्। तथा आन्दाक्षिकीं त-किविद्यां भृतप्रवृत्तिप्रयुक्तयुपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युद्यव्यसनयोहं विषाद्प्रशमनहेतुं शिक्षेत । कृषिवाणिज्यपशुपालनादिवातां तदारमभान्यनोपायाथांस्तद्भिज्ञकपकादिस्यः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये यागं समातिष्ठेदिवानिशम्। जितेन्द्रिया हि शक्रोति वशे स्थापयितुं प्रजाः॥ ४४॥

चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं यत्नं कुर्यात्। यस्माजितेन्द्रि-यः प्रजा नियन्तुं श्वक्रोति, न तु विषयोपभोगन्यग्रः। ब्रह्मचारिधमेंषु सर्वपुरुषाधीपादेयत-याऽभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधमेंषु मुख्यत्वज्ञानार्धमनन्तरवक्ष्यमाणन्यसर्नानवृत्तिहेतु-त्वाच पुनरुक्तः॥ ४४॥

द्श कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ ४५॥

दश कामसंभवानि अष्टी क्रोधजानि वक्ष्यभाणव्यसनानि यत्नतस्त्यजेत्। इर-न्तानि दुःखावसानान्यादौ सुखयन्ति अन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । यद्वा दुर्लभोऽन्तो येषां तानि दुरन्तानि, नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तयितु शक्यन्ते ॥ ४५ ॥ वर्जनप्रयोजनमाह--

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीप्तिः।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

यस्मात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तो राजा धर्मार्थाभ्यां हीयते । क्राधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपाद् देहनाशं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

वानि व्यसनानि नामता दर्शयति--

मृगयाऽक्षो दिवास्वप्तः परिवादः स्त्रिया मदः।

तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो द्शको गणः॥ ४७॥

आखेट ताख्यो सृगवधो सृगया, अक्षो चूतकीडा, सकलकार्यविचातिनी दिवानिदा, पर-दोषकथर्न, खीसम्भोगः, मद्यपानजनितो मदः, तौर्वत्रिकं मृत्यगीतवादित्राणि, वृथाभ्रमणम् एष दशपरिमाणो दशकः सुखेच्छाप्रभवो गणः॥ ४७॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यास्यार्थदूषणम्।

वाग्दराडजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गर्गाऽष्टकः ॥ ४८॥

पैशुन्यमविज्ञातदोवाविष्करणं, साहसं साधोर्बन्धनादिनिष्रहः, द्रोहश्छद्मवधः, ईर्ष्याऽ-न्यगुणासिहर्णुता, परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया, अर्थदूषणमधीनामपहरणं देयानामदानं च, वाक्पारुष्यमाक्रोशादि, दण्डपारुष्यं ताडनादि, एषोऽष्टपरिमाणो व्यसनगणः क्रोधाद्मविक्ष

द्वयारप्येतयार्मूलं यं सर्वे कवया विदुः।

तं यत्नेन जयेक्कोभं तज्जाचेताबुभौ गणौ ॥ ४८ ॥

एतयोईयोरिं कामकोधजन्यसनसङ्घयोः कारणं यं स्मृतिकारा जाननित, तं यस्न हो लेशिं त्यजेत् । यस्मादेतद्गणद्वयं काभाजायते । कविद्धनलोभतः कवित्प्रकारान्तरलोभेन प्रवृत्तेः ४९

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्।

पतत्कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गरो ॥ ५०॥

मद्यपानं, अक्षेः क्रीडा, स्त्रीसम्भोगो, सृगया चेति क्रम गठितमेतचतुष्कं का मजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादित्रयेन दुःखहेतुं जानीयात्॥ ५०॥

द्गडस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूष्णे।

क्रोधजेऽपि गरो विद्यात्कष्टमेतत्रिकं सदा ॥ ५१॥

दण्डपातनं, वाक्पाइण्यं, अर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोवबहुलत्वादतिशयितः दुःखसाधनं मन्येत ॥ ९१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः। पूर्वे पूर्वे गुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मवान्॥ ५ र ॥

अस्य पानादेः कामक्रोधसम्भवस्य सप्तपित्माणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजम् ण्ढले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरात्कष्टतरं प्रशस्तातमा राजा जानोयात्। तथाहि, धूतात्पानं कष्टतरं, मद्यपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशाद्यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोध दत्यादयो होषाः। धूते तु पाक्षिकी धनावाप्तिर्ण्यस्ति। स्त्रीव्यसनाद् द्यूतं दुष्टम्, द्यूते हि वै-रोज्ञवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः, मृत्रपुरीषवेगधारणाच व्याध्युत्पत्तिः। स्त्रीव्यसने पुनरः प्रस्थोत्पत्त्यादिगुणयोगाऽण्यस्ति। मृगयस्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं दुष्टम्, तन्नादर्शनकार्याणां अकातिपातेन धर्मकोपादया देशषाः, मृगयायां तु व्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोऽण्यस्तीत्येवं कामजचतुष्कस्य पूर्व पूर्व गुरुरेषं, क्रोधजेण्वि त्रिष्ठ वाक्पारुष्याद्वण्डपारुष्यं दुष्टम्, अङ्ग-च्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात । वाक्पारुष्यं तु क्रोपानचे दानमानपानीयसेकैः शक्यः शमयि-तुम् । अर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यं दोषवन्मर्मपीडाकरं, वाक्प्रहारस्य दुश्चिकितस्यत्वात् । तदुक्तं न संरोहयति वाक्कृतम् । अर्थदूषणं तु प्रचुरतरार्थदानाच्छक्यसमाधानस् । एवं क्रोध-जित्रकस्यापि पूर्व पूर्व दुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत् ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्येश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्यधाऽधा वजति स्वर्यात्यव्यवनी सृतः ॥ ५३॥

यद्यपि सत्युव्यसने हे अभीह लोके मंज्ञाप्रणातातिहुः बहेत्त्वा शास्त्रोतृहाति विलेशित्या च तुल्ये, तथापि व्यसनं कष्टतरं, परत्रापि नरकशतहेतुत्वात । तदाह —व्यसन्द घोऽधो जञ्जन्तिति । बहूत्ररकानगच्छतीत्यर्थः । अव्यसनी तु सतः शास्त्रानुष्टानप्रतिपक्षत्र्यसना सावात्स्वर्गं गच्छति । एतेनातिद्रसक्तिकव्यसनेषु निषिष्ट्यते, न तु तस्य सेवनमपि ॥ १३ ॥

मौलाञ्छास्त्रविदः शूराँज्ञव्यलक्षान्कुलोद्भवान् ।

सचिवान्सत चाटौ वा प्रकुर्वीत परीचितान्॥ ५४ ॥

मौलान्पितृपितामहक्रमेण सेवकान्, तेपामित दोहादिना व्यभिचारात् दृष्टाद ष्टाधशास्त्र-ज्ञान्तिकान्तान्, लब्धलक्षान्लक्षादप्रच्युत्तरारीरत्रलयादी वायुधिवद इत्यर्थः । विद्यद्वकुल-भवान्देवतास्पर्शादिनियतानमात्यान्ससाष्टो वा मन्त्रादो कुर्वीत ॥ २४ ॥

अपि यत्झुकरं कर्म तद्येकेन दुष्करम्।

विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम् ॥ ५५ ॥

सुखेनापि यत्क्रियते कर्म तद्प्येकेन दुष्करं भवति । विशेषतो यन्महाफलं, उत्कश्ससः हायेन क्रियते ?॥ ५५॥

> तैः सार्धं चिन्तयेत्रित्यं सामान्यं सन्धिविष्रहम् । स्थानं समुद्यं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

सिवतैः सह सामान्यं मन्त्रेष्वगोपनीयं सिन्धिवग्रहादि, तिन्नरूपेत् । तथा तिष्ठः त्यनेनेति स्थानं दण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधं चिन्तग्रेत्। दण्डग्रतेऽनेनेति दण्डो हस्त्यश्वरः थपदात्यस्तेषां पोषणं रक्षणादि तिचन्त्यम् । कोशोऽधीनचयस्तस्यायव्ययादि, पुरस्य रक्षणादि, राष्ट्रं देशस्तद्वासिमनुष्यपचादिधारणक्षमत्वादि चिन्तग्रेत् । तथा समुद्रयन्त्युत्पयः न्तेऽस्मादर्था इति समुद्रयो धान्यदिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तिन्नरूपयेत् । तथा गुप्तिं रक्षामाः तमगतां राष्ट्रगतां च, स्वपरीक्षितमन्नायमद्यात् "परीक्षिताः श्चिवश्चैवं" (म. स्मृ. ७-२१९) इत्यादिनाऽऽत्मरक्षणं, "राष्ट्रस्य सङ्ग्रहे नित्यम्" (म. स्मृ. ७-११३) इत्यादिना राष्ट्ररः क्षां च वक्ष्यति । लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानि सत्पात्रे प्रतिपादनादीनि चिन्तयेत् । तथा च वक्ष्यति—"जित्वा सम्पूजयेदेवान्" (म. स्मृ. ७-२०१) इत्यादि ॥ ५६ ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् । समस्तानां च कार्येषु विद्ध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७॥

तेषां सचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया इदयगतभावज्ञानसम्भवात्प्रत्येकमित्रायं सम-स्तानामपि युगपद्भिप्रायं बुध्वा कार्ये यदात्मनो हितं तत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मग्रेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुग्यसंयुतम् ॥ ५=॥
एषामेव सर्वेषां सचिवानां मध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिना विश्विष्टेन ब्राह्मणेन सह स-

न्धिविषदादिवक्ष्यमाणगुणषद्कोपेतं प्रकृष्टं मन्त्रं निरूपयेत् ॥ ५८ ॥ नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् । तेन साधै विनिश्चित्य ततः कर्मे समारभेत् ॥ ५६ ॥

सर्वदा तिस्मिन्त्राह्मणे सञ्जातिष्यासो भुत्वा यानि कुर्यात्तानि सर्वकार्याणि समर्पयेत्। सेन सह निश्चित्य सर्वे कर्मारभेत्॥ ५९॥

अन्यानि प्रज्ञवीत श्रुचीन्त्राज्ञानवस्थितात् । सम्यग्धेसमाहर्तृनमात्यान्सुपरीक्षिताव् ॥ ६०॥

अन्यानप्यर्थदातादिना खुचीन् , प्रज्ञाशालिनः, सम्यग्धनार्जनशीलान्धर्मादिना परीक्षि तान्डमैसचिवान्ड्यित् ॥ ६० ॥

निवैतैतास्य यावद्गिगितिकर्तव्यता नृभिः।

तावते।ऽतिन्द्तान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

अस्य राज्ञो यत्सङ्ख्याक्रैमेनुष्येः क्रमेजातं सम्पद्यते तत्संख्याकानमनुष्यानालस्यशृत्यान्, क्रियासु सोत्साहान्, तत्कमंज्ञांस्तत्र कुर्यात् ॥ ६१ ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत श्ररान्दक्षान्कुलाद्गतान् । श्रुचीनाकरकर्मान्ते भोक्षनन्तर्निवेशने ॥ ६२ ॥

तेषां सिचवानां मध्ये विकान्तांश्रतुरान् कुळांकुशनियमितान्, श्रुचीनर्धनिःस्पृहान् धनोत्पित्तस्थाने नियुक्षीत । अस्यैवोदाहरणम् आकरकर्मान्त इति । आकरेषु सुवर्णायुत्पत्तिस्थानेषु, कर्मान्तेषु च इक्षुधान्यादिसङ्ग्रहस्थानेषु, अन्तिनिरेशने भोजनशयनगृहान्तःपुरादौ
भीरून्नियुक्षीत । शुरा हि तत्र राजानं प्रायेणैकािकनं स्त्रीवृतं वा कदाचिच्छत्रूपजापद्षिता
हन्युरिष ॥ ६२ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् । इङ्गिताकारचेष्ट्यं ग्रुचि दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ६३ ॥

दूतं च दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञम् , इङ्गितज्ञमभिप्रायस्चकं वचनस्वरादि, आकारो देहधमादि-सुस्प्रसाद्वैवण्यादिरूपः प्रीत्यप्रीतिस्चकः, चेष्टा करास्फालनादिकिया कोरा दिस्चिका तदीय-तत्त्वज्ञम्, अर्थदानस्रोव्यसनाद्यमावात्मकं शौचयुक्तं चतुरं कुलीनं कुर्यात् ॥ ६३ ॥

> अनुरक्तः श्रुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित्। वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दृतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥ [सन्धिविष्रहकालज्ञान्समर्थानायतिक्षमान । परेरहार्याञ्छुद्धांश्च धर्मतः कामते।ऽर्थतः ॥ १ ॥ समाहतुं प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविपश्चितः । कुलीनान्वृत्तिसम्पन्नान्निपुणान्कोशवृद्धये ॥ २ ॥ आयव्ययस्य कुशलान्गिणितज्ञानले।लुपान् । नियोजयेद्धर्मनिष्ठान्सम्यकार्यार्थिचिन्तकान् ॥ ३ ॥ कर्मण चातिकुशलान्लिपिज्ञानायतिक्षमान् । सर्वविश्वासिनः सत्यान्सर्वकार्येषु निश्चितान् ॥ ४ ॥ अकृताशांस्तथा भर्तः कालज्ञांश्च प्रसङ्गिनः । कार्यकामोपधाशुद्धान् वाह्याभ्यन्तरचारिणः ॥ ५ ॥

कुर्यादासत्रकार्येषु गृहसंरक्षणेषु च।

जनेषु अनुरागवान, तेन प्रतिराजादेरिप अद्वेषविषयः, अथेखीशीच्युकः, तेन धनखीशना-दिनाऽभेद्यः, दक्षश्रतुरः, तेन कार्यकालं नातिक्रामित । स्मृतिमान् , तेन संदेशं न विस्मरित । देशकाल्यः, तेन देशकालौ ज्ञात्वा अन्यद्रिप संदिष्टं देशकालोचितमन्यथा कथयति । सुरूपः, तेनादेयवचनः । विगतभयः, तेनाप्रियसंदेशस्थापि वक्ता । वाग्मी, तेन संस्कृताद्यक्तिश्यमः उवंविधो दूतो राज्ञः प्रशस्यो भवति ॥ ६४ ॥

> अमात्ये द्राड आयक्ते। द्राडे वैनयिकी किया। नृपतौ केशशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययो ॥ ६५॥

अमारये सेनापतौ हस्त्यचरथपादोताचात्मको दण्ड आयत्तः, तदिच्छया तस्य कार्येषु प्रवृत्तेः । विनययोगाद्वैनियकी यो विनयः स दण्ड आयत्तः । नृरतावर्धसंचयस्थानदेशात्रात्रायत्तौ राज्ञा पराधीनौ न कर्त्वयौ, स्वयमेव चिन्तनीयं धनं ग्रामश्च । दूते संधिविष्रहावायत्तौ, तदिच्छया तत्प्रवृत्तेः ॥ ६९ ॥

दूत एव हि संधत्ते भिनत्येव च संहतान्। दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः॥ ६६॥

यस्माद्द्रत एव हि भिन्नानां संधिसंपादने क्षमः । संहतानां च भेदने । तथा परदेशे दूतस्त-स्कर्म करोति येन संहता भिद्यन्ते । तस्माद्ते संधिविषहो विषयपादायत्ताविति :तदुक्तं तः स्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ६६ ॥

दूतस्य कार्यान्तरमाह—

स विद्यादस्य ऋत्येषु निगुढेङ्गितचेष्टितैः।

आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

स दूतोऽस्य प्रतिराजस्य कतेंव्ये आकारेङ्गितचेष्टां जानीयात्। निगूडा अनुचराः प्रतिष् अनुपस्येव परिजनास्तिस्मन्युक्तास्तत्सिन्निधाविप तेषामिङ्गितचेष्टितेः मृत्येषु च श्लुव्यलुव्याः यमानितेषु प्रतिराजस्य कर्तुमीप्सितं जानीयात्॥ ६७॥

बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम्।

तथा प्रयत्नमातिष्टेद्यथाऽऽत्मानं न पीडयेत्॥ ६= ॥

उक्तलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्य कर्तिमिष्टं सर्वे तत्त्रतो ह्यात्त्रा तथा प्रयत्ने कुर्यात । यथाऽऽत्मनः पीडा न भवति ॥ ६८॥

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।

रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्॥ ६९॥

अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः। स ज्ञेयो जाङ्गलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः॥

प्रचुरधार्मिकजनं रोगोपसर्गाद्यैरनाकुलं फलपुष्पतरुलतादिमनोहरं प्रगतसमीपवास्तन्याट-विकादिजनं सुलभक्विवाणिज्याधाजीवनमाश्रित्यावासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

धन्वदुर्गं सहीदुर्गमब्दुर्गं वाक्षमेव वा ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम्॥ ७०॥

धन्वदुर्गे मर्वेष्टितं चतुर्दिशं पञ्चयोजनमनुद्दं, महीदुर्गे पाषाणेन इष्टकेन वा विस्ताराहै-गुण्योच्छ्रायेण द्वाद्वशहस्तादुच्छितेन युद्धार्थमुपरिश्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्रा-कारेण वेष्टितं, जलदुर्गमगाधोदकेन सर्वतः परिवृतं, वाक्षंदुर्गे बहिः सर्वतो योजनमात्रं व्या- प्य तिष्ठन्महावृक्षकण्टिकगुल्मलतानद्याचितं, नृदुर्भं चतुर्दिगवस्थायि हस्त्यखरथयुक्तबहुपादाः तरिक्षतं, गिरिदुर्गं पर्वत रष्ठमितिदुरारोहं संकोचैकमार्गोपेतं अन्तर्नदीप्रस्नवणाद्यद्कयुक्तं बहुस-स्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितं, एतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं विरचयेत्।। ७०॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुगै समाश्रयेत।

एषां हि वाहुगुग्येन गिरिंदुगं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

यस्मादेषां दुर्गाणां मध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेन गिरिदुर्गमतिरिच्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त-दाश्रयेत्। गिरिदुर्गे शञ्चदुरारोहत्वं महत्प्रदेशादलपप्रयत्नप्ररितशिलादिना बहुविपक्षसन्यव्या-पादनमित्यादयो बहवो गुणाः॥ ७१॥

त्रीएयाद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः।

त्रीरायुत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनराप्तराः ॥ ७२ ॥

एषां दुर्गाणां मञ्चातप्रथमोक्तानि त्रीणि दुर्गाणि सृगादय आश्रिताः । तत्र धन्वदुर्गं सृगै-राश्रितं, महीदुर्गं गर्ताश्रितेम् षिकादिभिः, अब्दुर्गं जलचरैनेकादिभिः, इतराणि त्रीणि वृक्ष-दुर्गादीनि वानरादय आश्रितास्तत्र वृद्धुर्गं वानरेराश्रितं, नदुर्गं मानुषैः, गिरिदुर्गं देवैः॥७२॥

यथा दुर्गाश्चितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः।

तथारया न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

यथैतान्दुर्गवासिनो सृगादीन्व्याधादयः शत्रदो न हिंसन्ति, एवं दुर्गाश्रितं राजानं न

पकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्घरः । शतं दशसहस्राणि तस्माद्दगै विधोयते ॥ ७४ ॥ [मन्दरस्यापि शिखरं निर्मानुष्यं न शिष्यते ।

मनुष्यदुर्गं दुर्गाणां मनुः स्वायंभुवोऽत्रवीत् ॥ ६ ॥]

यस्मादेको धानुष्कः प्राकारस्थः शत्रूणां शतं योधयति । प्राकारस्थं धानुष्कशतं च शत्त्रः णां दशसहस्राणि, तस्मादुगं कर्तुमुपदिश्यते ॥ ७४ ॥

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः।

ब्राइमणैः शिल्पिभर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ल्पू ॥

तहुर्गे खङ्गाचायुधसुवर्णोदिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्योदिशिल्पियनत्रघासोदः कसमृद्धं कुर्यात् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्यातं कारयेद् गृहमात्मनः।

गुप्तं सर्वेतुकं शुभ्रं जलवृत्तसम्नितम् ॥ ७६ ॥

तस्य दुर्गस्य मध्ये पर्याष्टं पृथकपृथक् स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराप्तिशालादियुक्तं परिखाः प्राकाराचैगुप्तं सर्वर्तुकफलपुष्पादियोगेन सर्वर्तुकं सुधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं बृक्षान्वितः मात्मनो गृहं कारयेत् ॥ ७६ ॥

तद्ध्यास्योद्धहेद्धार्यो सवणीं लक्षणान्विताम्।

कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७॥

तद्गृहमाश्चित्य समानवर्णो ग्रुमसूचकलक्षणोपेतां महाकुलप्रसूतां मनोहारिणीं सुरूपां गु-णवर्ती भाषीमुद्रहेत् ॥ ७७ ॥

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्तित्रजः । तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वतानिकानि च ॥ ७८ ॥ पुरोहितं चाष्पाथर्वणविधिना कुर्वात । ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुं वृणुयात् । ते चास्य रा-चो गृद्योक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥ ७८ ॥

यजेत राजा ऋतुभिविविधैराप्तदक्षिणैः।

धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्गोगान्धनानि च ॥ ७६ ॥

राजा नानाप्रकारान्वदुदक्षिणानस्रतेधादियज्ञान्क्रयीत्। ब्राह्मगेम्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीनभोन् न्यानसुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दस्रात्॥ ७९॥

सांवत्सरिकमातैश्च राष्ट्रादाहारवेद्वलिम्।

स्याचाम्नायपरो लोको वर्तत पितृवकृषु ॥ २०॥

राजा सकैरमात्यैर्वेषेशाह्यं घान्यादिभागमानाययेत्, लोके च कराहियहणे शास्त्रनिष्ठः स्यात्, स्वदेशवासिषु नरेषु पितृवत्सनेहाहिना वर्तेत ॥ ८०॥

अध्यक्षान्त्रिविधान्कुर्योत्तत्र तत्र विपश्चितः ।

तेऽस्य सर्वाग्यवेत्तेरनृणां कार्याणि कुर्वताम्॥ ८१॥

तत्र तत्र हस्त्यस्ययदातार्यादिस्यानेष्वध्यक्षानवेक्षितृन्विविधानप्रथक् पृथक् विपश्चितः कर्मकुशळान्कुर्यात् । तेऽस्य राज्ञस्तेषु हस्त्यसादिस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतां सर्वाणि कायोणि सम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ॥:८१ ॥

> आवृत्तानां गुरुकुलाद्विपाणां पूजको भवेत्। नृपाणामक्षयो होष निधिर्वाह्मोऽभिधीयते॥ म्र ॥

गुरुकुछन्निवृत्तानामधीतवेदानां ब्राह्मणानां गाईस्थ्यार्थिना नियमतो धनधान्येन पुजां कुः व्यात् । यस्माद्योऽयं ब्राह्मो ब्राह्मणेषु स्थापितधनधान्यादिनिधिरिव निधिरक्षयो ब्रह्मफलत्वाः दिवनाशी राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते ॥ ८२ ॥

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।

तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मऐष्वक्षयो निधिः॥ म्३ ॥

अत एव तं ब्राह्मणस्थापितनिधि न चौरा नापि शत्रवो हरन्ति, अन्यनिधिवद् भूम्यादि स्थापितः कालवशान्न नश्यति । स्थानभ्रान्त्या वा नादर्शनमुपैति । तस्माद्योयमक्षयोऽनन्त-फलो निधिरिव निधिष्वेनौदः स राज्ञा ब्राह्मणेषु निधातन्यः, तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित्।

वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ८४ ॥

अभी यद्धविहूँ यते तत्कदाचित्स्कन्दते स्ववत्यधः पतिते, कदाचिद्वय्यते शुष्यति, कदाचिः दाहादिना नश्यति, ब्राह्मणस्य मुखे यद्धतं "पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः" इति ब्राह्मणहस्तः दत्तमित्यर्थः । तस्य नोक्ता दोषाः, तस्मादमिहोत्रादिभ्यः श्रेष्टं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥८४॥

सममत्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मण्युवे ।

प्राधाते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ म्पू ॥

ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषये यद्दानं तत्समफलं, यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं ततो नाधिकं, ज्न च स्यूनं भवति । यो ब्राह्मणः क्रियारहित आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणश्रुवः, तद्विष-यद्दानं युविषक्षया द्विगुणफलम् । एवं प्राधीते प्रकान्ताध्ययने ब्राह्मणे लक्षगुणं फलम् । सम-स्तशासाऽध्यायिन्यनन्तफलम् । "सहस्रगुणमाचार्ये" इति वा तृतीयपादस्य पाठः ॥ ८९ ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानतयैव च। अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ म्ह्॥ [एष एव परो धर्मः कृत्स्रो राज्ञ उदाहृतः । जित्वा धनानि संग्रामाद् द्विजेभ्यः प्रतिपाद्येत् ॥ ७॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ ८॥]

विद्यातपोवृत्तियुक्ततया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रे तथेति प्रत्ययरूपायाः श्रद्धाया-स्तारतम्यपात्रमासाध दानस्यालपं सहद्वा फलं परलोके लभ्यते ॥ ८६ ॥

समोत्तमोधमै राजः त्वाहृतः पालयन्त्रजाः ।

न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन्॥ ८७ ॥

समबलेनाधिकबलेन ही नबलेन च राजा युद्धार्थमाहूतो राजा प्रजारक्षणं कुर्वन्युद्धान्न निवतंत, क्षत्रियेण युद्धार्थमाहूतेनावश्यं योद्धन्यमिति क्षात्रं धमं स्मरन् ॥ ८७ ॥

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।

शुश्रुषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८ ॥ युद्धेष्वपराङ्मुखत्वं, प्रजानां च रक्षणं, ब्राह्मणपरिवर्या एतद्राज्ञामतिशयितं स्वर्गादिश्रेयः स्थानम् ॥ ८८ ॥

आह्वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यवराङ्मुखाः ॥ म् ॥

अत एव राजानो मिथः स्पर्धमाना युद्धेष्वन्योन्यं हन्तुमिन्छेन्तः प्रकृष्टया शक्त्या संमुखीभूय युष्यमानाः स्वर्भे गच्छन्ति । यद्यपि युद्धस्य शञ्जनयधनलाभादिरूपं दृष्टमेव फर्लं न स्वर्मस्तथापि युद्धाश्रितापराङ्मुखत्वनियमस्य स्वर्गः फल्रमिति न दोषः॥ ८९॥

न कुटैरायुधेह्न्याद्यध्यमानो रणे रिपून्।

न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाप्तिज्वलितते जनैः ॥ ६०॥

कृटान्यायुधानि बहिःकाष्टादिमयान्यन्तर्भुप्तनिशितशस्त्राण्येतैः समरे युध्यमानः शत्रूकः हन्यात्। नापि कण्यांकारफलकैर्बाणैः, नापि विषाक्तैः, नाप्यग्निदीप्तफलकैः॥ ९०॥

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम्।

न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ६१ ॥

स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलारूदं न हन्यात्। तथा नपुंसकं, बद्धाञ्जलि, मुक्तकेशं, उपविष्टं, त्वदीयोऽहमित्येवंवादिनं न हन्यात्॥ ९१॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम्।

नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ४२ ॥

सुरं, मुक्तसन्नाहं, विवस्तं, अनायुधं, अयुष्यमानं, प्रेक्षकं अन्येन सह युष्यमानं च न हन्योत्॥ ९२॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।

न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ६३॥

मानखड्गाचायुर्धं, पुत्रशोकादिनाऽऽतं, बरुप्रहारा कुछं, भीतं, युद्धपराङ्मुखं, शिष्टश्रित्र-याणां घमं स्मरम्न हन्यात् ॥ ९३ ॥

> यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः। भर्तुर्यद् दुष्कृतं किचित्तत्सर्वे प्रतिपद्यते॥ ४४॥

बस्तु योघो भीतः पराङ्मुखः सन्युद्धे शत्रुभिहंन्यते, स पोषणकर्तुः प्रभोर्षेद् दुण्हतं तत्सवं प्राप्तोति । शास्त्रप्रमाणके च सुङ्कतदुण्हते यथाशास्त्रं संक्रमयोग्ये एव तिद्धयतः । अत दुवोपजीव्यशास्त्रेण बाधनान्न प्रतियक्षादुमानोदयोऽपि । एतच पष्टे ''प्रियेषु स्वेषु सुङ्कतम् " (म. स्मृ. ६-४९) इत्यत्राविष्हतमस्माभिः ।

पराड्सुखहतस्य स्यात्मापमेतद्विवक्षितम् । न त्वत्र प्रभुपार्वं स्यादिति गोविन्दराजकः ॥ (१)मेधातिथिस्त्वर्थवादमात्रमेतन्निरूपयन् । मन्ये नैतद् द्वयं युक्तं व्यक्तनन्वर्थवर्जनात्॥

"अन्यदीयपुग्यनापेऽन्येत्र संक्रमेते" इति शास्त्रप्रामाण्याद्वेदान्तस्त्रकृता वादरायणेन नि-गीतोऽयमर्थे इति यथोक्तमेव रमगीयस् ॥ ९४॥

यद्यास्य सुकृतं किचिद्मुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमाद्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥

पराङ्मुखहतस्य यरिकचित्सुकृतं परलोकार्धमितितसनेनास्ति तत्सर्वे प्रमुर्लमते ॥९५॥ साज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह—

> रथाश्वं हस्तिनं छुत्रं घनं घान्यं पग्नन्त्रियः । सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्ञयति तस्य तत् ॥ ६६ ॥

रथाखहरितछत्रवसादि, धनधान्यगवादि, दास्यादिस्वियः, सर्वाणि द्रव्याणि गुडलब-गादीनि, कुण्यं च सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि धनं, यः पृथग्जित्वा सततं गृहमान्यति तस्यव तद्भवति । सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपङ्गष्टधनं तु राज्ञ एव समर्पणीयं एतद्र्थमेवात्र वरिगणनीयम् ॥ ९६ ॥

अत एवाह—

राज्ञश्च द्युरुद्धारिमत्येषा वैदिकीश्चितिः । राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातन्यमपृथग्जितम् ॥ ६७ ॥ [भृत्येभ्यो विजयेद्थिनैकः सर्वहरो भवेत् । नाममात्रेण तुष्येत छुत्रेण च महीपतिः ॥ ९ ॥]

उद्धारं योद्धारो राज्ञे द्युः । उद्धियत इत्युद्धारः । जितवनादुत्कृष्टवनं सुवर्गरजतकुम्या-दि राज्ञे समप्रणीयम् । करितुरगादि वाहनभि राज्ञे देयम्, "वाहनं च राज्ञ उद्धारं च" इति गोतमवचनात् । उद्धारदाने च श्रुतिः—"इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा" इत्युपक्रम्य "स महान्भृत्वा देवता अववीदुद्धारं समुद्धरत" इति । राज्ञा चाप्रथिनतं सह जितं सर्वयोधेभ्यो यथापौरुषं संविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

प्षोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः । अस्माद्धर्मात्र च्यवेत क्षत्रियो घन्गो रिपृन् ॥ ६८ ॥ अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्यो योधधर्म उक्तः । युद्धे शत्रूनिहसन्स-

⁽१) नवं मन्तन्यं पराष्ट्रतो यदि इन्यते तदा दुष्कृष्यइतस्तु नेति । किं तर्हि परावृत्तमात्रनिबन्धनं दोषवचनम्। किं च न परावृत्तद्दिनेयं बुद्धिः कर्तन्या अनुभूतखङ्गप्रद्वारोरम्यनृणः कृतमर्तृकृत्य इति । तथा-विधः प्रद्वारो न कार्यो दोषातिश्यदर्शनेनेति दर्शयति भर्तृप्तम्बन्धि दुःकृतिभिति । यच वचनमुत्तरत्र तदीय-स्कृतग्रहणमिति तदर्थवादः । नहान्येन इतं शुभमशुभं वाऽन्यस्य सम्भवति । न च सुकृतस्य नाशः, किन्तु भहता दुःकृतेन प्रतिबन्धे चिरकालभाविता सुकृतस्य फलस्योब्यते ।

त्रिय एतं धर्मे न त्यजेत् । युद्धाधिकारित्वात्क्षत्रियप्रहणम् । अन्योऽपि ततस्थानपिततो न त्यजेत् ॥ ९८॥

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रत्तेत्प्रयत्नतः।

रक्षितं वर्धयेमैव वृद्धं पात्रेषु निः चिपेत् ॥ ९९ ॥

अजितं भूमिहिरण्यादि जेतुमिच्छेत्। जितं प्रयत्नतो रक्षेत्। रक्षितं च वाणिज्यादिना वर्धयेत्। बृद्धं च पात्रेम्यो दद्यात्॥ ९९ ॥

पतचतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ।

अस्य नित्यमनुष्टानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

एतचतुःप्रकारं पुरुषार्थो यः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवंरूपं जानीयात् । अतोऽनलसः सन्सर्वदाऽनुष्ठानं कुर्यात् ॥ १०० ॥

अलब्धमिच्छेद्दगडेन लब्धं रत्तेद्वेक्षया ।

रिक्षतं वर्धयेद् वृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

अल्ब्डं यद्धस्त्यश्वरथपादोतारमकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत्। जितं च प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत्। रक्षितं च बुद्धयुपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिना वर्धयेत्। वृद्धं शास्त्रीयविभागेन पात्रे-म्यो दद्यात्॥ १०१॥

नित्यमुद्यतद्ण्डः स्यान्नित्यं चिवृतपौरुषः । नित्यं संवृतसंचार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ १०२ ॥

नित्यं हस्त्यश्वादियुद्धादिशिक्षाभ्यासो दण्डो यस्य स तथा स्यात्। नित्यं च प्रकाशी-कृतमस्विद्यादिना पौरुषं यस्य स तथा स्यात्। नित्यं संवृतं संवरणीयं मन्त्राचारचेष्टादिकं यस्य स तथा स्यात्। नित्यं च शत्रोव्यंसनादिरूपच्छिद्रानुसंघानं तत्परः स्यात्॥ १०२॥

नित्यमुद्यतद्गडस्य कृत्स्नमुद्रिजते जगत्।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि द्राडेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३॥ यस्मान्नित्योधतद्ण्डस्य जगदुद्विजेदिति तस्मात्सर्वप्राणिनो दण्डेनैवात्मसात्कुर्यात् ॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया।

बुद्ध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ १०४ ॥

मायया छद्मतया अमात्यादिषु न वर्तेत । तथा सित सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् । धर्म-रक्षार्थं यथातत्त्वेनैव व्यवहरेत् । यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शानुकृतां प्रकृतिभेद्ररूपां मायां चारद्वा-रेण जानीयात् ॥ १०४ ॥

नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रच्चेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥
[न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुप्तकः मृलाद्षि निक्वन्तति ॥ १० ॥]

तथा यत्नं कुर्याद्यथाऽस्य प्रकृतिभेदादि छिद्रं शत्रुनं जानाति । शत्रोस्तु प्रकृतिभेदादिकं चारेर्जानीयात् । कुर्मो यथा मुख्यरणादीन्यङ्गान्यात्मदेहे गोपायत्येवं राज्याङ्गान्यमात्यादीनि दानसंमानादिनाऽऽत्मसात्कुर्यात् । दैवाच प्रकृतिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्नतः प्रतीकार कुर्यात् ॥ १०५ ॥

वकविचन्तयेदर्थान्सिहवच प्राक्रमेत्। वृकवचावलुम्पेत शशवच विनिष्पतेत्॥ १०६॥ यथा बको जले मीनमितचञ्च उस्वभावमिष मत्स्यग्रहणादेकतानान्तः करणिञ्चन्तयत्येवं रहिस सुविहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादीनथीं श्चिन्तयेत्। यथा च सिहः प्रबलमिति-स्थूलमिप दन्तीबर्ण हन्तुमाक्रमत्येवमल्पबलो बलवतोपकान्तः संश्रयाद्युपायान्तरासंभवे सर्वेशक्त्या शत्चुं हन्तुमाक्रमेत्। यथा च वृकः पालकृतरक्षणमिष पशुं देवात्पालानव वानमासाध व्यापादयत्येवं दुर्गाद्यविध्यतमिष रिष्टुं कथंचित्प्रमादमासाध व्यापादयेत्। यथा शक्तः वधो दुर्राविविधव्याधमध्यगतोऽपि कृटिलगितस्तुत्य पलायते, एवं स्वयमबलो बलवदरिपरिवृतो-ऽपि कथंचिदरिव्यामोहमाधाय गुणवत्पार्थिवान्तः संश्रयितुसुपसर्वेत् ॥ १०३॥

पवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः। तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपऋमैः॥ १०७॥

एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेयँ विजयविरोधिनो भनेयुस्तान्सर्वान्सामदानभेददः ण्डेरुपायवैद्यमानयेत्॥ १०७ ॥

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमेस्त्रिभिः। द्राडेनैव प्रसद्येतांश्छनकैर्वशमानयेत्॥ १०=॥

ते च विजयविरोधिनो यद्याधैस्त्रिमिरुपायैनं निवर्तन्ते तदा बलाइशोपमदादिना युद्धेन श-नकैर्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वर्शाकुर्यात् ॥ १०८ ॥

८ सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि परिडताः।

सामदराडौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०६ ॥

चतुर्णामपि सामादीनासुपायानां मध्यात्सामद्ण्डावेव राष्ट्रवृद्धर्थे पण्डिताः प्रशंसन्ति, शाम्नि प्रयासधनव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावात् , दण्डे तु तत्सद्गावेऽपि कार्यसभ्यतिशयात॥१०९ /

यथोद्धरित निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति।

तथा रक्षेत्रपो राष्ट्रं हन्याच परिपन्थिनः ॥ ११० ॥

यथा क्षेत्रे धान्यतृगादिकयोः सहोत्पन्नयोरिष धान्यानि लवनकर्ता रक्षति, तृणादिकं चो-दर्रात, एवं नृपती राष्ट्रे दुष्टान्हन्यान त्वदुष्टांस्तदीयसहजान्आतृनिष, निर्दातृहष्टान्तादवसी-दते। शिष्टसहितं च राष्ट्रं रक्षेत् ॥ ११०॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया।

सोऽचिराद् भ्रश्यते राज्याक्रीविताच सवान्धदः ॥ १२१ ॥

यो राजा अनवेक्षया दुष्टिशिद्यानेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीयजनानवास्त्रीयवनवहणमारणादि-कष्टेन पीडयति, स शीघ्रमेव जनपदवैराख्यप्रकृतिकोपाधर्मेः राजा राज्याज्ञीविताच पुत्रादिस-हितो अश्यते ॥ १११ ॥

शरीरकपँणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा।

तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्पणात्॥ ११२॥

यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोपणातप्राणाः क्षीयन्ते, एवं राज्ञामपि राष्ट्र-पीडनात्प्रकृतिकोपादिना प्राणा विनश्यन्ति । तस्मात्स्वशरीरवद्राज्ञा राष्ट्रं रक्षणीय-मित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

राष्ट्रस्य सङ्ग्रहे नित्यं विधानमिद्माचरेत् । सुरूगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

राष्ट्रस्य रक्षणे च वक्ष्यमाणिमममुपाशमनुतिष्ठेत्। यसमारसंरक्षितराष्ट्रो राजाऽनायासेन वर्धते॥ ११३॥

वयोख्ययाणां पञ्चानां मध्ये गुलममधिष्टितम् । तथा प्रामहातानां च कुर्याद्वाष्ट्रस्य संब्रहम् ॥ ११४॥

द्वयार्थामयोर्भेष्ये त्रयाणां वा यामाणां पञ्चानां वा यामशतानां गुल्मं रक्षितृपुरुषसमृहं सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संप्रहं रक्षास्थानं कुर्यात्। अस्य लाघनगौरवापेक्षश्चो-कविकलपः॥ ११४॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्योद्दशप्रामपति तथा । विंदातीशं दातेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥ एकग्रामदश्रामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ॥ ११५ ॥

त्रामदोषान्समुत्पन्नान्त्रामिकः शनकैः स्वयम् शंसेद्रामद्शेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ ११६ ॥ विंशतीशस्तु तत्सर्वे शतेशाय निवेदयेत् ।

शंसेद् ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७ ॥

ग्रामाधिपतिश्रौरादिदोषान्म्रामे संजातानात्मना प्रतिकतुँ मक्षमोऽनुत्कृष्टतया स्वयं दश-ग्रामाधिपतये कथयेत्। एवं दशग्रामाधिपतयो विश्वतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः। तथा च सति सम्यक् चौरादिकण्टकोद्धारो भवति॥ ११६॥ ११७॥

एकयामाधिकृतस्य वृत्तिमाह-

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः।

अन्नपानेन्धनादीनि प्रामिकस्तान्यवाष्त्रयात् ॥ ११८ ॥

यान्यन्नपानेन्धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहं राज्ञे देयानि, न त्वब्दकरं "धान्यानामष्ट-मो भागः" (म. स्मृ. ७-१३०) इत्यादिकं, तानि ग्रामाधिपतिर्वृत्यर्थं गृह्णीयात् ॥ ११८ ॥

दशो कुलं तु भुञ्जीत विशी पञ्च कुलानि च । यामं यामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११६ ॥

अष्टागवं धर्महरूं षद्भवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां त्रिगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥

इति हारीतस्मरणात् । षद्भवं मध्यमं हलमिति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते त-त्कुलमिति वदति तद्दशपामाधिपतिवृद्दिर्थः भुन्नीत । एवं विशत्यधिपतिः पञ्च कुलानि, शता-धिपतिर्मध्यमं प्रामं, सहस्वाधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९ ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि।

राज्ञोऽन्यः सचिवः स्त्रिग्धस्तानि पश्येद्तन्द्रितः ॥ १२० ॥ तेषां ग्रामनिशासिप्रमृतीनां परस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवानि कार्याणि, कृताकृतानि

च प्रयक्तायाणि, तान्यन्यो राज्ञो हितकृत्तियुक्तोऽनलसः कुर्वीत ॥ १२० ॥

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम्।

उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१ ॥

प्रतिनगरमेकैकमुचःस्थानं कुलादिना महान्तं प्रधानरूपं घोररूपं हस्त्यधादिसाम्या भ यजनकं नक्षत्रादिमन्ये भागवादिषहिमत्र तेजस्थिनं कार्यदृष्टारं नगराधिपति कुर्यात्॥ १२१।

स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् । तेषां वृत्तं परिखयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तश्चरैः ॥ १२२ ॥ स नगराधिकृतस्तान्सर्वान्यामाधिपत्यादीनसित प्रयोजने सर्वदा स्वयं स्वयलेनानुगच्छे-त् । तेषां च नगराधिकृतपर्यन्तानां सर्वेषामेव यदाष्ट्रे स्वचेष्टितं तत्तद्विषयनियुक्तैश्रदेः सम्यक्-प्रजाः परिणयेदवगच्छेत् ॥ १२२ ॥

राज्ञो हि रक्षाधिकताः परस्वादायिनः शठाः।

भ त्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रचेदिमाः प्रजोः ॥ १२३ ॥

यस्माधे राज्ञो रक्षाधिकृतास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीला वञ्चकाश्च भवन्ति, तस्मासे-भय इमाः स्वात्मीयाः प्रजा राजा रक्षेत् ॥ १२३॥

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृहीयुः पापचेतसः।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥ १२४ ॥

ये रक्षाधिकृताः कार्याधिभ्य एव वाक्छलादिकसुद्धान्य लोमादशास्त्रीयधनग्रहणं पापबुद्धदः कुर्वेन्ति, तेषां सर्वस्वं राजा गृहीत्वा देशाज्ञिःसारणं कुर्योत् ॥ १२४ ॥

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च।

प्रत्यहं कल्पयेद्वत्ति स्थानं कर्मानुकपतः ॥ १२५ ॥

राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनां कर्मकरजनस्य चोत्रृष्टमध्यमापरुष्टस्थार योग्यानुरूपेण प्रत्यहं कर्मानुरूपेण वृत्ति कुर्याद् ॥ १२५॥

तामेव दर्शयति—

पणो देयोऽवऋष्टस्य षडुत्ऋष्टस्य वेतनम् ।

षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः॥ १२६॥

अवक्रष्टस्य गृहादिसंमार्जकोद्कवाहादेः कर्मकरस्य वक्ष्यमाणलक्षणः पणो भृतिरूपः प्रत्य-हं दातव्यः । षाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगं दातव्यम् ।

"अष्टमुष्टिभवेत्किचित्किचिद्देशे च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः॥

चतुराहको मनेद्रोणः" इति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासं देयः । उत्ऋष्टस्य तु सृतिरू-पाश्च षट् पणा देयाः । अनयेव कल्पनया षाण्मासिकानि षट् वस्त्रयुगानि देयानि । प्र-तिमासं षाण्मास्या द्रोणा देयाः । अनयेवातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयं सृतिरूपं दातव्यम् । षाण्मासिकं च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च धान्यं द्रोणत्रयं देयम् ॥ १२६ ॥

> क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् । योगच्चेमं च संप्रेच्य वणिजो दापयेत्करान् ॥ १२७॥

कियता मूल्येन कीतिमिदं वसं, लवणादिद्रव्यं विकीयमाणं चात्र कियलम्यते, कियद् दूरा-दानीतं, किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकस्पादिना परिव्ययेण लग्नं, किमस्यारण्यादौ चौरा-दिभ्यो रक्षारूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्येदानी लाभयोग इत्येतद्षेक्ष्य वणिजः करा-न्दापयेत् ॥ १२७॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम्।

तथावेच्य नृपो राष्ट्रं कल्पयेत्सततं करान् ॥ १२= ॥

यथा राजाऽवेक्षणादिकमेणः फलेन, यया च वार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्यादिकमेणां फलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वेदा राष्ट्रे करान्युक्रीयात्॥ १२८॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथाल्पाल्पमद्न्त्याद्यं वार्योकोवत्सषद्पदाः ।

तथालपालपो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्वाह्वाब्दिकः करः ॥ १२९॥ यथा जलौकोवत्सन्नमराः स्तोकस्तोकानि रक्षकीरमधून्यदन्ति, एवं राज्ञा मूलवनमन् च्छिन्दतालपोऽलपो राष्ट्रादाब्दिकः करो ग्राह्यः ॥ १२९॥ तमाह—

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरएययोः।

धान्यानामहमो भागः षष्टो द्वादश एव वा ॥ १३० ॥

मुलाद्धिकयोः पश्चिरिण्ययोः पञ्चाश्चरागो राज्ञा ग्रहोतन्यः । एवं धान्यानां पष्ठोऽष्टमे द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्राह्यः । भूम्युत्कर्षायकर्षापेक्षया कर्षणादिक्केशलाधवगौरवापेक्षश्चारं बह्वस्पग्रहणविकल्पः ॥ १३० ॥

आद्दोताथ षड्भागं दुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१॥ पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ।

मृन्मयानां च भाग्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२ ॥ द्वुशब्दोऽत्र वृक्षवाचकः । वृक्षादीनां सप्तद्शानामश्ममयान्तानां षष्टो भगो लाभाद् प्र हीतव्यः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम्।

न च क्षुघाऽस्य संसीदेन्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥ १३३ ॥ श्रीणघनोऽषि राजा श्रोत्रियबाह्मणात्करं न गृह्णीयात । न च तदीयदेशे वसनश्रोत्रियो बुसुक्षयाऽवसादं गन्छेत् ॥ १३३ ॥

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीद्ति श्रुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेगैव सीद्ति ॥ १३४ ॥

यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः श्रुधावसन्नो भवति, तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः श्रुधा शीव्र-मवसादं गच्छति ॥ १३४ ॥

श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्ति धम्यां प्रकल्पयेत् । संरत्तेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रभिवौरसम् ॥ १३५ ॥

शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तद्नुरूपां धर्माद्रनपेतां जीविकासुपकलपयेत्। चौरादि-भ्यश्चैनमौरसं पुत्रमिव पिता, रक्षेत् ॥ १३५ ॥ यस्मात्—

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् । तेनायुर्वधेते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च॥ १३६॥

स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रस्यमाणो यं धर्म प्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आयुर्धनराष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥

यत्किचिद्पि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम्।

व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७ ॥ राजा स्वदेशे शाकपर्णादिस्वल्पमृल्यवस्तुक्रयविकयादिना जीवन्तं निक्वष्टजनं स्वल्पमिष करास्यं वर्षेण दापयेत् ॥ १३७ ॥

कारुकाञ्छिल्पिनश्चैव शृद्धांश्चात्मोपजीविनः। पर्वैकं कारयेत्कर्मं मासि मासि महीपतिः॥ १३८॥ कारकान्सुपकारादीन् शिल्पिभ्य ईषदुत्कृष्टान् , शिल्पिनश्च लोहकारादीन् , शुद्रांश्च देह-क्रेशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म कारयेत् ॥ १३८॥

नोच्छिन्दादातमनो मुळं परेषां चातितृष्णया ।

उच्छिन्दन्ह्यात्मनो मृलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

प्रजास्नेहात्करशुक्कारेरप्रहणमात्मनो मुलच्छेरः, अतिलोभेन प्रचुरकरादिप्रहणं परेषां मुलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्यात् । यस्माद् आत्मनो मुलमुच्छिय कोशक्ष्यादातनानं पीडयेत् । पूर्वार्धात्परेषां चेत्यपि संबद्धते । परेषां मूलमुच्छिय तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

तीक्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्य महीपतिः

तीदणश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥ १४० ॥

कार्धविशेषमवगम्य कवित्कार्ये तीक्ष्णः कचिन्मदुश्च भवेच त्वैकरूपमालम्येत, यस्मादु-करूपो राजा सर्वेषामभिमतो भवति ॥ १४० ॥

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।

स्थापयेदासने तस्मिन्खिनः कार्येच्यो नृणाम् ॥ १४१ ॥

स्वयं कार्यदर्शने खिन्नः श्रेष्ठामात्यं धर्मिविदं प्राज्ञं जितेन्द्रियं कुछीनं तस्मिनकार्यदर्शन-स्थाने नियुक्षीत ॥ १४१ ॥

एवं सर्वं विधायेद्मितिकर्तव्यमात्मनः।

युक्तश्चेवाप्रमत्तश्च परिरत्तेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यजातं संपाद्योद्युक्तः प्रमादरहित आत्मीयाः प्रजा रक्षेत् १४ः

विकोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३ ॥

यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्रोशन्त्यः प्रजास्तस्करादिभिरिप हिथन्ते स मृत एव, न तु जीवति । जीवनकार्याभावाजीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः ॥१४३॥

तस्मात् "अप्रमत्तः प्रजारक्षेत्" इति पूर्वोक्तशेषं तदेव द्रदयति—

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम्।

निर्दिष्टफलभोका हि राजा धर्मण युज्यते ॥ १४४ ॥

धर्मान्तरेम्यः श्रेष्टं क्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृष्टो धर्मः । यस्मावयोक्तलक्षणफलकरादि भोका राजा धर्मेण संबध्यते ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः।

द्वताञ्जिब्बिणांश्चाच्यं प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ १४५ ॥

स भूपो रात्रेः पश्चिमयाम उत्थाय कृतमृत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचोऽनन्यमनाः कृताग्निहोत्राः वसथ्यहोमो ब्राह्मणान्यूजयित्वा वास्तुलक्षणाद्युपेतां सभाममात्यादिदर्शनगृहं प्रविशेत् ॥१४१

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द विसर्जयेत्।

विस्उय च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभः ॥ १४६ ॥

तस्यां सभायां स्थितो दर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः संभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनन्द्य प्र-स्थापयेत्। ताश्च प्रस्थाप्य मन्त्रिभिः सह संधिविषहादि विन्तयेत्॥ १४६॥

> गिरि रृष्टं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः । अरुग्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः १४७॥

पवंतपृष्ठमारुद्ध निजनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितः । कम्यामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत् , देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरि-त्येवं पद्धाङ्गं मन्त्रं चिन्तयेत् ॥ १४७ ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः।

स इत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८ ॥ यस्य राज्ञो मन्त्रिभ्यः पृथगन्ये जना मिलित्वाऽस्य मन्त्रं न जानन्ति स क्षीण होशोऽपि सर्वो पृथिवीं भुनक्ति ॥ १४८ ॥

जडमुकान्धबधिरांस्तैर्यग्यानान्वयातिगान्।

स्त्रीम्लेच्छुव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

बुद्धिवाक्चश्चःश्रोत्रविकलान् तिर्यग्योनिभवाश्च शुकसारिकादीन् अतिवृद्धस्त्रीम्लेच्छरोग्यः कृहीनांश्च मन्त्रसमयेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

यस्मात्—

भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।

स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥ १५० ॥

एते जडाद्योऽपि प्राचीनदुष्कृतवशेन प्राप्तजडादिभावा अधार्भिकतयैवावमानिता मन्त्र-भेदं कुर्वन्ति । तथा ग्रुकादयोऽतिवृद्धाश्च छियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितया मन्त्रं भिन्दन्ति । तस्मात्तदपसारणे यत्नवानस्यात् ॥ १५० ॥

मध्यंदिनेऽर्घरात्रे वा विश्रान्ते। विगतक्कमः।

चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ॥ १५१ ॥

दिनमध्ये राक्रिमध्ये वा विगतवित्त बेदः शरीरक्टेशरहितश्च मन्त्रिभिः सह।एकाकी वा धर्मार्थकामाननुष्ठातुं चिन्तयेत्॥ १५१॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम्।

कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रत्ताणम् ॥ १५२ ॥

तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनोपायं विन्तयेत । दुहितृणां च दानं स्वकार्यसिद्धयर्थं निरूपयेत् । कुमाराणां च पुत्राणां विनयाधानवीतिशिक्षार्थं
रक्षणं चिन्तयेत् ॥ १५२ ॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च।

अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिघीनां च चेष्टितम् ॥ १५३॥

दूतानां संगुप्तार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थापनं चिन्तयेत्। तथा प्रारम्धकार्थशेषं समापयितुं चिन्तयेत्, छोणां चातिविषमचेष्टितत्वात् । तथा हि—

शस्त्रण वेणीविनिगृहितेन विदूरथं वै महिषी जवान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम् ॥

इत्याद्यवगम्यातमरक्षार्थं चान्तःपुरस्त्रीणां चेष्टितं सस्त्रीदास्यादिना निरूपयेत् । चराणां च प्रतिराजादिषु नियुक्तानां चरान्तरैश्चेष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

कुस्तं चाष्टिवधं कर्म पञ्चवगै च तत्त्वतः। अनुरागापरागौ च प्रचारं मगडलस्य च ॥ १५४ ॥ विने वनेचराः कार्याः श्रमणाटिवकादयः। परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शोधाचारपरम्पराः॥ ११ ॥ परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेच तादृशाः ।
चारसंचारिणः संस्थाः शठाश्चागृढसंझिताः ॥ १२ ॥]
(अष्टविधं कर्म समग्रं चिन्तयेत् । तच्चोश्रनसाकम्—
आदाने च विसर्गं च तथा प्रैषनिषेषयोः ।
पञ्चमे चार्धवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
दण्डशुद्धयोः सदा युक्तस्तेनाष्ट्रगतिको नृपः ।
अष्टकमां दिवं याति राजा शक्राभियुज्ञितः ॥

तत्र आदानं करादीनां, विसर्गो सत्यादिभयो धनदानं, प्रेपोऽनात्यादीनां हृष्टानुष्टानेषु, निषेधो हृष्टाहृष्टविक्द्कियासु, अथैव्रर्यनं कायैसेरहे राजात्यव तत्र नियमात्, व्यवहारस्येक्षणं प्रजातान्त्रणादिविप्रतिवस्ती, द्ण्डः प्राजितानां शाखाक्ष्यन्यद्वणम् , शु-द्धिः पापं कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंशदनम् । मेथातिथिस्तु "अकृतारम्भकृतानुष्टानम-नुष्ठितविशेषणं कर्रेफङसंब्रहस्तथा सानदानदण्डमेदा एतद्ष्टविधं कर्म। अथवा वणिक्पयः, उदकसेतुबन्धनं, दुर्गंकरणं, इतस्य संस्कारनिर्णयः, हस्तिबन्धनं, खनिखननं, शुन्यनिवेशनं, दारुवनच्छेदनं चण इत्याह । तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसन्यञ्जनात्मकं प-ञ्जविधं चारवर्गे पञ्जवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतिश्चन्तयेत्। तत्र परमर्भज्ञः प्रगलभच्छात्रः कपट-व्यवहारित्वास्कापिकस्तं वृत्त्यिवमधमानाभ्यामुपगृद्य रहित राजा व्यात्, यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मिय वक्तव्यमिति । प्रवज्यारूढपतित उदास्थितः तं लोकेषु विदित-दोषं प्रज्ञाशौचयुक्तं वृत्त्वियमं कृत्वा रहसि राजा पूर्ववद् ब्यात् । बहूत्पत्तिकमठे स्यापवेत्प्रचु-रसस्योत्पत्तिकं भूम्यन्तरं च तद्वृत्त्यर्थमुपऋल्पयेत् । स चान्येवामपि प्रवित्तानां राजा चार-कर्मकारिणां प्रासाच्छादनादिकं दद्यात् । कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिन्यञ्जनस्त । मपि पूर्वेबदुक्त्वा स्वभूमौ कृषिकर्म कारयेत्। वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वेदेहिकव्य अनस्तं पूर्वः वदुक्तवा धनमानाभ्यामात्मीऋत्य वाणिज्यं कार्येत्। मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापस-व्यक्षनः सोऽपि कचिदाश्रमे वसन्बहुमुण्डजटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृतो गुप्तराजोपकलिपत-वृत्तिस्तापस्यं कुर्यात्। मासद्विमासान्तरितं प्रकाशं वदरादिमुष्टिमश्नीयात्, रहसि च राजोप-कल्पितमाहारं कल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं ख्यापयेयुः । ते च बहुलोकः बैष्टनमासाच सर्वेषा विश्वसनीयत्वात्सवैकायेमकायं च प्रच्छन्ति, अन्यस्य कुकियादिकं कयः यन्त्येवंरूपं पञ्चवर्गं यथाविच्चन्तयेत्। एवं पञ्चवर्गे प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेग प्रतिराज-स्यात्मीयानां चामात्यादीनां चानुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनुरूपं विन्तयेत्। वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारं कः सन्ध्यर्थी, को वा विष्रहार्थीत्यादिकं चिन्तयेत्। तं च ज्ञात्वा तद्तु-गुणं चिन्तयेव ॥ १५४ ॥

> मध्यमस्य प्रचारं च विजिगोषोश्च चेष्टितम्। उदासीनप्रचारं च हात्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

अरिविजिगीषोर्यो भूम्यनन्तरः संहतयोरनुप्रहसमधी निग्रहे चासंहतयोः समर्थः स मध्यः मस्तस्य प्रवारं चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोतसाहगुण्प्रऋतिसमयी विजिगीषुस्तस्य चेष्टितं चिन्तयेत् । तथा विजिगीषुमध्यमानां संहतानामनुष्रहे समर्थी निप्रहे चासंहतानां समर्थ उदासीन-स्तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविश्रस्यापि सहजस्याङ्कित्रमस्य भुम्यनन्तरस्य च पूर्वावेक्षया प्रयत्नतः प्रचारं चिन्तयेत ॥ १९५॥

एताः प्रकृतयो मूळं मगडळस्य समासतः। अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः॥ १५६॥

एता मध्यमाद्याश्चतसः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलमूलं अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनाम मात्यादीनां मूलमित्युच्यते । अन्याश्राष्ट्री समाख्याताः । तद्यथा—अग्रतोऽरिभूमीनां मित्रं, अरिमित्रं, मित्रमित्रम्, अरिमित्रमित्रं चेत्येवं चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति । पश्चाच पार्षणग्राहः, आक्रन्दः, पार्ष्णियाहासारः, आक्रन्दासार इति चतस्तः, एवमष्टौ प्रकृतयो भवन्ति । पूर्वी-क्ताभिश्र सध्यमारिविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिः मुळप्रकृतिभिः सह द्वादशैताः प्रकृतयः स्सृताः ॥ १५६ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थेद्राडाख्याः पश्च चापराः । प्रत्येकं कथिता होताः संदोपेण हिसप्ततिः॥ १५७॥

आसां मूलप्रकृतीनां चतस्यामष्टानां शाखाप्रकृतीनामुकानामेकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेश दुर्शकोशदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । तथा मृलप्रकृतिभिश्चतस्रभिः शाखाप्रकृति-भिश्राधाभिः सह संक्षेपतो द्विसञ्चतिप्रकृतयो सुनिभिः कथिताः ॥ १९७ ॥

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च। अरेरनन्तरं मित्रमुदासोनं तयाः परम् ॥ १५८॥ [विप्रकृष्टेऽध्वनो यत्र उदासीनो बलान्वितः। स खिलो मग्डलार्थस्तु यस्मिञ्ज्ञेयः स मध्यमः॥ १३॥]

विजिगीषोर्नेपस्यानन्तरितं चतुर्दिशमप्यरिप्रकृतिं विजानीयात्। तथा तत्सेविनमप्यरि-मेव विद्यात्। अरेरनन्तरं विजिगीधोर्नृपस्यैकान्तरं मित्रप्रकृति विद्यात्। तथोश्चासिमत्रयोः परं विजिगीषोत्तदासीनप्रकृतिं विद्यात्। आसामेव प्रकृतीनामप्रपश्चाद्वावभेदेन व्यपदेशभेदः। अत्राप्रवर्तिनोऽरिव्यपदेश एव । पश्चाह्वर्तिनस्त्वरित्वेऽपि पाष्ट्रिणप्राह्वव्यपदेशः ॥ १५८॥

तान्सर्वानभिसंद्ध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः । व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५६ ॥

तान्सर्वोद्भपतीन्सामदानभेददण्डेरुपायैर्यथासंमवं व्यस्तैः समस्तैवंशीकुर्यात । अथवा पौन रुपेण दण्हेनैव केवलेन नयेन साम्नैव वा केवलेनात्मवशान्कुर्यात्। तथा चोक्तम्

सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १५९ ॥

संधि च वित्रहं चैव यानमासनमेव च ।

हैधीभावं संभ्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६० ॥

तन्त्रोभयानुपहार्थे हरूत्यधरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाभ्यामन्योन्यस्योपकर्त्तव्यमिति नि यमबन्धः संधिः, वैरं विषहाचरणाद्याधिक्येन, यानं शत्रुं प्रति गमनम् , उपेक्षणं आसनं, स्वान थेसिद्धये बलस्य द्विधाकरणं द्वैधीभावः, शत्रुपोडितस्य प्रबलतरराजान्तराश्रयणं संश्रयः, एता-न्गुणानुपकारकान्सवदा चिन्तयेत्। यद्गुणाश्रयणे सत्यात्मन उपचयः, परस्यापचयस्तं गुण-साअयेत् ॥ १६० ॥

आसनं चैव यानं च संधि विग्रहमेव च। कार्यं वीदय प्रयुक्षीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

संध्यादिगुणानां नैरपेक्ष्येणानुष्टानमनन्तरमुकः, तदुचितानुष्टानार्थोऽयमारम्भः । आत्मस-मृद्धिपरहान्यादिकं कार्ये वीक्ष्य संघायासनं विगृह्य वा यानं है भीभावसंश्रयी व केनचित्सं कि केनचिद्भिषद्मित्यादिकमनुतिष्टेत्।। १६१॥

संधि तु द्विविधं विद्याद्वाजा विष्रहमेव च । उमे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥ संध्यादीन्षदेव गुणान्द्विप्रकाराञ्चानी गदित्यु त्वरिविक्षार्थम् ॥ १६२ ॥ समानयानकर्मा च विपरीतस्तयैव च ।

तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिर्हेयो द्विलक्षणः॥ १६३ ॥

तात्कालिकप्रललाभार्थमुत्तरकालीनप्रललाभार्थं वा यत्र राजान्तरेण सहान्यं प्रति यानादि कभै क्रियते स समानयानकमां संघिः। यः पुनस्त्वमत्र वाहि अहमत्र यास्यामीति सांप्रति-कोत्तरकालीनप्रलाधितयेव क्रियते सोऽसमानयानकमेंत्येवं द्विप्रकारः संधिज्ञांतव्यः॥ १६३ ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।

मित्रस्य चैवापकृते द्विविघो विग्रहः स्मृतः ॥ १६४ ॥

शत्रु जयस्पप्रयोजनार्थं शत्रोव्यंतनादिकमाक्छण्य वश्यमागमार्गशोषांदिकालादन्यदा य-योक्तकाल एव वा स्वयंकृत इत्येको विष्रद्धः । अपकृतमपकारः, मित्रस्यापकारे राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरो विष्रद्व इत्येवं द्विविधो विष्रद्धः । गोविन्दराजेन तु "मित्रेण चैवापकृते" इति पठितं, ज्याख्यातं च—यः परस्य शत्रुः स विजिगीपोमित्रं तेनापकारे क्रियमाणे व्यस-रिनिन शत्राविति।

तस्माञ्चित्रित्रार्धां बृद्धैगोविन्दराजतः । (१) मेधातिधिप्रमृतिभिक्तिति स्वीकृतौ मया ॥ १६४ ॥ एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छ्या । संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

आत्यिकं कार्यं शत्रोज्यसनादिकं तिस्मन्नकस्माज्यते शक्तस्यकाकिनोःयानमशकस्य मि-त्रसहितस्येत्येवं यानं द्विविधमभिधीयते ॥ १६९ ॥

क्षीणस्य चैव कमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा।

मित्रस्य चानुरोधेन दिविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

त्रागजन्मार्जितेन दुष्कृतेन ऐहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्त्यस्कोशादिकस्य समृ इस्यापि वा, मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवं द्विविधमासनं सुनिभिः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

वलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये।

द्विविधं कीर्स्यते द्वैधं षाड्गुरायगुणवेदिभिः॥ १६३॥

साध्यस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं बलस्य हस्त्यसादैः सेनाधिपत्याधिष्ठितस्य एकत्र शत्रुनृषोपत्र-ववारणार्थमवस्थानम् , अन्यत्र दुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद् बलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं संध्यादिगु-णपट्कोपकारज्ञैः द्विविधं द्वधं कीत्र्यते ॥ १६७ ॥

> अर्थसंपादनार्थं च पोडवमानस्य शत्रुभिः। साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः॥ १६८॥

⁽१) अकाल पति दिप्रोतः तत्रापि विग्रदः मित्रस्यापकृते यदि रात्रुणा तदीयं मित्रमण्कृतं तदा ति चिन्त्याकालेऽपि विग्रदः कर्तव्यः। यद्यपि स्वयमपि रात्रोरनन्तरं मित्रं भवति तथापि तेन मित्रेण सहायेन
शक्यः रात्रुपवाधितुम्। शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति शत्रोरतु श्रमुर्विषयानन्तरस्त्रम्। पाठान्तरं—मित्रेण
चैवापकृते। तेन यद्यभौ वाधितो भवति तदाऽकालेऽपि विग्रदः कार्यः। पति श्रमुरस्य हैविध्यं स्वकार्यार्थे
पित्रकार्यार्थे च। अथवा भारमनोऽभ्युच्छ्यादैकः प्रकारः, मित्रेणापकृते व्यत्तनिनि तत्रैव हितीयः।

शत्रुमिः पोडयमानः व शत्रुपोडानिवृत्त्याख्यप्रयोजनसिद्धयर्थम् , असत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपाडनशङ्क्रया अमुकमयं महाबलं तृपतिमाश्रित इति सर्वत्र व्यपदेशोत्पाद- नार्थं बलवन्तृपाश्रयणमेवं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमातमनः ।

तदात्वे चाल्पिकां पोडां तदा संधि समाश्रयेत् ॥ १६६ ॥ यदा युद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यं जानीयात्तदात्वे तत्काळेऽल्पवनाद्यवश्चयः

तदा त्वल्पमङ्गीहत्यापि संघिमाश्रयेव ॥ १६९ ॥

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीभूशम्।

अत्युच्छितं तथाऽऽत्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७० ॥

यदाऽमास्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीदानसंमानाद्यरतीय तुष्टा मन्येत, आत्मानं च हस्त्यसको-शादिशक्तित्रयेणोपचितं तदा विष्रहमाश्रयेत्॥ १७०॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम्।

परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति॥ १७१॥

यदाऽऽत्मीयममात्यादिसैन्यं हषेयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्त्वतो जानीयात् , शत्रोश्चामात्या-दिबलं विपरीतं तदा तं लक्षीकृत्य यायात् ॥ १७१ ॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च।

तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्तरीम् ॥ १७२ ॥ यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यखादिना बळेन चामात्यादिविपत्यादिपरिक्षीणो मनेत्तदा शनैः शनैः समोपदाप्रदानादिना शत्रूनप्रसान्त्वयन्प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥

मन्येतारि यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम्।

तदा द्विधा बळं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः॥ १७३॥

यदा राजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंघानं च शत्रुं बुध्येत्, तदा कतिचिद् बलसिंहिः तः स्वयं दुर्गमाश्रयेत्। बलकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत्। एवं द्विधा बलं कृत्वा मित्रसंप्रहा-दिकं स्वकार्यं साध्येत्॥ १७३॥

यदा परवलानां तु गमनीयतमो भवेत्।

तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥

यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनाऽतिश्चयेन प्राह्मो भवति, बलं द्वैधं विधाय दु-गांश्रयणेनापि नात्मरक्षाक्षमस्तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवन्तं च राजानमाश्चयेत् ॥ १७४ ॥ कोदृशं तं बलवन्तमित्याह—

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिवलस्य च । उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नेर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥

यासां दोषेणासौ गमनीयतमो जातस्तासां प्रकृतीनां, यस्माच शत्रुबळादस्यभयमुत्पक्रं तयोर्द्वयोरपि यः संश्रितो निप्रदक्षमस्तं नृपं सर्वयत्नैगुरुमिव नित्यं सेवेत ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम्।

सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत्॥ १७६॥

अगतिका हि गतिः संश्रयो नाम । तत्रापि यदि संश्रयकृतं दोषं पश्येत्तदा निःसंश्रयो भृत्वा शोभनमेव युद्धं तस्मिन्काले समाचरेत् । दुर्बलेनापि बलवतो जयदर्शनानिहतस्य चास्वर्गप्रासः ॥ १७६॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्रीतिज्ञः पृथिवीपितः । यथाऽस्याभ्यधिका न स्युमित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७७ ॥

सर्वेः सामादिभिरुपायैनीतिज्ञो राजा तथा यतेत, यथाऽस्य मित्रोदासीनशज्जवोऽम्यधिका न मवन्ति। आधिक्ये हि तेषामसौ प्राद्यो भवति, धनलोभेन मित्रस्यापि ञ्चात्रवापतेः ॥१७०॥

आयतिं सर्वेकार्याणां तदात्वं च विचारयेत्।

अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषों च तस्वतः ॥ १७=॥

सवेषां कोर्याणामल्पानां बहुनामण्यायतिमुत्तरकालं गुणहोपं विचारयेत्। वर्तमानकालं च क्षीन्नसंपादनाद्यर्थं विचारयेत्। अतीतानां च सवकायोगां गुणहोचो किमेपां इतं विविदितं, कि वावशिष्टमित्येवं यथावद्विचारयेत्॥ १७८॥ यस्मात्—

_ आयत्यां गुण्दोपज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।

अतीते कायँशेवज्ञः शत्रुभिनीभिभूयते ॥ १७६ ॥

यः कार्याणामागामिकगुणदोपद्यः सं गुजवत्कार्यमारभते दोववत्परित्यज्ञति । यश्च वर्तमानकाले श्चिप्रमेवावधार्यं कार्यं करोति । अतीते कार्यं यः कार्यशेषद्यः सं तत्कार्यसमासौ तत्फलं लभते । यस्मादेवंविधकालत्रयसावधानत्वाच कदाचिच्छत्रभिरिभभूयते ॥ १७९ ॥ कि बहुना—

यथैनं नाभिसंद्ध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः।

तथा सर्वं संविद्ध्यादेष सामासिको नयः॥ १८०॥

यथैनं राजानं मित्रादय उक्तां न बांधेरंस्तथा सर्वेसंविधानं कुर्यातः । इत्येष सांक्षेपिकां नयो नीतिः॥ १८०॥

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः । तदाऽनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

यदा पुनः शक्तः सन् शत्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेत्तदाऽनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रुदेशमत्व-स्माणो गच्छेत् ॥ १८१ ॥

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः।

फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथायलम् ॥ १=२॥

यश्चतुरङ्गबळोपेतो राजा करिरथादिगमनविलम्बेन विलम्बितप्रयाणस्तथा हैमन्तिकसस्यव-हुलं च परराष्ट्रं जिगमिषुः समुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि यात्रां कुर्यात्। यः पुनरखब-लप्रायो तृपतिः शीव्रगतिर्वा सर्वसस्यबहुलं परराष्ट्रं यियासुः स फाल्गुने चैत्रे वा मासि स्व-बलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात्। अत् एवमन्वर्थव्यापारपरं संक्षेपेण याज्ञवलक्यवचनम्—

बदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा ब्रजेत्। (या. स्मृ. २-३४८)॥ १८२॥

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद् ध्रुवं जयम्।

तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ १८३ ॥

उक्तकालन्यतिरिचेषु यदाऽऽत्मनो निश्चितं जयमवगच्छेत्तदा स्वबलयोग्यकाले ग्रीष्मादा-विष हस्त्यश्वादिबलप्रायो विगृद्धैव यात्रां कुर्यात्। शत्रोश्चामात्यादिप्रकृतिगोचरदण्डपार्ष्या-विक्यसने जातेऽरिपक्षभृतायां तत्प्रकृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि यायात्॥ १८३॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि । उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥ १८४ ॥ संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बळं स्वकम्। सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः॥ १८५॥

मूले स्वीयदुर्गराष्ट्ररूपे पार्षणगाहसंविधानं प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थं सैन्यैकदेशस्थापनः रूपं प्रतिविधानं कृत्वा, यात्रोपयोगि च वाहनायुध्वमयात्राविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा, परमः ण्डलगतस्य च येनास्यावस्थानं भवति तदुपगृद्धा, तदीयान्भृत्यपक्षानाहमसात्कृत्वा, चारांश्च कापिटकादीन्शत्रुदेशवार्ताज्ञापनार्थं प्रस्थाप्य, सम्यक्तया जाङ्गलानुपाटविकविषयभेदेन त्रिविधं पन्थानं मार्गं शोधिततरुगुलमादिच्छेदनिष्ठोन्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य, तथा हस्त्यः धरधपदातिसेनाकर्भकरात्मकं षड्विधं बलं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य, सापरायिकं संपरायः संग्रामस्तदुपचितविधिना शत्रुदेशमत्वरया गच्छेत् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् । गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ १८६॥

यन्मित्रं गृढं कृत्वा शत्रुं सेवते, यश्च भृत्यादिः पूर्वं विरागाद्गतः पश्चादागतस्तयोः सावः धानो भवेत्, यस्मात्तावतिशयेन दुनियहौँ रिपू॥ १८६॥

> द्र्या व्याचि शक्टेन वा । वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७॥

दण्डाकृतिन्यूहरचनादिः दण्डन्यूहः । एवं शकटादिन्यूहा अपि । तत्राये बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात्सेनापितः पार्धयोहिस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातय इत्येवं कृतरचनो द्विः सर्वतः समिवन्यासो दण्डन्यूहस्तेन तद्यातम्यं सार्गे सर्वतो भये सित यायात् । सूच्यान्कारायः पश्चात्पृथुलः शकटन्यूहस्तेन पृष्टतो भये सित गच्छेत् । सूक्ष्ममुखपश्चाद्धागः पृथुम् ध्यो वराहन्यूहः । एष एव पृथुतरमध्यो गरुडन्यूहस्ताभ्यां पार्श्वयोभ्ये सित वजेत् । वराहन्विपर्ययेण मकरन्यूहस्तेनाछो पश्चाचोभयत्र भये सित गच्छेत् । पिपीलिकापिङ्करिवायाश्चा द्वावेन संहतस्वत्या यत्र यत्र सैनिकावस्थानं स शोद्यप्रवीरपुरुषमुखः सूचीन्यूहस्तेनाछते भये सित यायात्॥ १८७॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्वलम् । पद्मेन चैव व्युहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥ १८८॥

यस्या दिशः राष्ट्रमयमाराङ्केत तस्यामेव बलं विस्तारयेत्समविस्तृतपरिमण्डलो सध्योपः विष्टजिगीषुः पद्मव्यूहस्तेन पुराक्रिगेत्य सर्वदा कपटनिवेशनं कुर्यात् ॥ १८८॥

सेनापतिबलाध्यद्यौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्।

यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां करूपयेदिशम् ॥ १८६ ॥

हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः स च पत्तिक उच्यते । पत्तिकद् शकस्येकः पतिः सेनापतिरुच्यते । तद्दशकस्यैकः सेनानायकः स एव च बलाध्यक्षः । सेनाप-तिबलाध्यक्षौ समस्तासु दिश्च संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्याश्च दिशो यदा भयमाशङ्केतदा तामभे दिशं कुर्यात् ॥ १८९ ॥

> गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञानसमंततः । स्थाने युद्धे च कुशलानभीसनविकारिणः॥ १९०॥

गुल्मान्सैन्यैकदेशानासपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थं कृतभेरीपटहशङ्कादिसंके ता-न अवस्थानयुद्धयोः प्रवीणान्निभयानव्यभिचारिणः सेनापतिवज्ञाष्ट्रयक्षान्दूरतः सवदिश्च पा-रक्षप्रवेशवारणाय श्रमुचेष्टापरिज्ञानाय च नियोजयेत् ॥ १९०॥ संहतान्योधयेद्रुपान्कामं विस्तारयेद्वहृन् । सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यृहेन ब्यूह्य योधयेत् ॥ १९१ ॥

अल्पान्योधान्संहतान् इत्वा बह्न्पुनर्थथेष्टं विस्तारयेत । सूच्या पूर्वोक्तया वज्राख्येन व्यु-हन त्रिधा व्यवस्थितबलेन रचयित्वा योधान्योधयेत् ॥ १९१ ॥

स्यन्दनाश्वैः समे युद्धेदनूपे नौद्विपैस्तथा।

वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुष्टैः स्थले ॥ १९२ ॥

समभूभागे स्थायेन युष्येत, तत्र तेन युद्धसामण्यांत् । तथानुगतोद्देश नौकाहस्तिभिः । तस्गुलमावृते धन्विभिः। गतैकण्टकपापाणादिरहितस्थले खड्गफलककुन्ताचैरायुधैर्युद्धचेत १९२॥

> कुरुक्तेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालाञ्यरसेनजान् । दीर्घात्वघृंश्चेव नरानप्रानीकेषु योजयेत् ॥ १९३॥

कुरक्षेत्रभवान्, मत्स्यान्विराटदेशनिवासिनः, पञ्चालान्कान्यकुटजाहिच्छत्रोज्ञवान्, श्रुरसेनजान्माथुरान्, प्रायेण पृक्षशरीरशौर्याहंकारयोगान्सेनावे योजयेत्। तयान्यदेशोज्ञवाः निष दीर्घलघुदेहान्मनुष्यान्युद्धाभिमानिनः सेनाव एव योजयेत्॥ १९३॥

प्रहर्षेयेद्वलं व्यूहा तांश्च सम्यक्परीक्षयेत्।

चेष्टाश्चैव विजानीयाद्रीन्योधयतामपि ॥ १८४ ॥

बलं रचित्वा जये धर्मेलामः, अभिमुखहतस्य स्वगंप्राप्तिः, पलायने तु प्रभुदुरितप्रहणं नरकगमनं चेत्याद्यथेवादैयुँद्धार्थं प्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान्केनाभिप्रायेण हष्यन्ति कुण्यन्ति वेति परीक्षयेत् । तथा योधानामरिभिः सह युष्यमानानामपि सोप्ष्यतुपधिचेष्टा बुद्धयेत ॥ १९४ ॥

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत्।

दूषयेचास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १६५ ॥

दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयं वा रिपुमयुव्यमानमण्यानेष्ट्यासीत । अस्य च देशमुत्साद्येत् । तथा घामान्नोदकेन्यनानि सर्वदाऽस्यापदव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥

भिन्दाचैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा। समवस्कन्द्येचैनं रात्रौ वित्रासयेच्या॥ १८६॥

शत्रोरुपजीव्यानितडःगादीनि नाशयेत्. तथा दुर्गप्राकारादीनिभन्द्यात्, तत्परिखाश्च भेदेन प्रणादिना निरुद्काः कुर्यात् । एवं च शत्रूनशङ्कितमेव सम्यगवस्कन्दयेत्तथा शक्ति गृह्णीयात् । रात्रौ च दक्काकाहिलकादिशब्देन वित्रासयेत् ॥ १९६ ॥

उपजप्यानुपजपेद् बुध्येतैव च तत्कृतम्।

युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७॥

उपजापाहीन् रिपुवंश्यान् राज्यार्थिनः शुब्धानमात्यादीश्च भेदयेत्। उपजापेनात्मीय-कृतां च तेषां चेष्टां जानीयात्। शुभग्रहदशादिना शुभफलयुक्ते देवेऽवगते निभयो जयेप्सु-युभ्येत ॥ १९७॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्। विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन॥ १८८॥

प्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना हस्त्यखरयहिरण्यादानां च दानेन तत्प्रकृतीनां तदनुयायिनां च राज्यार्थिनां भेदेन । एतैः समस्तिव्यस्तिर्वा यथासामर्थ्यमरीञ्जेतुं यत्नं कुर्यात्र पुनः कदाचिद्युद्धेन ॥ १९८ ॥

अनित्यो विजया यस्माद् दृश्यते युध्यमानयाः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवजयेत् ॥ १९९॥

यस्माग्रुध्यमानयोर्वहुलबलत्वाद्यलपबलत्वाद्यनपक्षमेवानियमेन जयपराजयो हश्येते, तः स्मात्सत्युपायान्तरे युद्धं परिहरेत् ॥ ९९९ ॥

त्रयागामप्युपायानां पृवीकानामसम्भवे ।

तथा युध्येत सम्पन्नो विजयेत रिपृन्यथा ॥ २०० ॥

पूर्वोक्तानां त्रयाणामिष सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सित जयपराजयसंदेहेऽपि तथा प्रयत्नवान्सम्यग्युध्येत । यथा शत्रू येत् । यतो जयेऽर्थलाभोऽभिमुखमरणे च स्वर्गप्राप्तिः । प्रयत्नवान्सम्यग्युध्येत । यथा शत्रू येत् । यथा वक्ष्यित "आत्मानं सततं रक्षेत्" (म. निःसंदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साधीयः । यथा वक्ष्यित "आत्मानं सततं रक्षेत्" (म. स्मृ. ७-२१३) इति (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २००॥

जित्वा सम्पूजयेद् देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान्। प्रद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥ २०१ ॥

परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवास्तान्धर्मप्रधानांश्च त्राह्मणान्भूमिसुवर्णादिदानसम्मानादिभिः प्रजयेत्। जितद्गव्यकदेशदानादिनैव चेदं पूजनम्। तदाह याज्ञवल्क्यः—

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्गणाजितम् । विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चामयं सदा ॥ (या. स्मृ. १-३०३)।

तथा देवत्राह्मणार्थं मयैतदत्तमिति तद्देशवासिनां परिहारान्द्रद्यात् । तथा स्वामिभक्त्या यरस्माक्मपकृतं तेषां मया श्लान्तमिदानीं निर्भयाः सन्तः सुखं स्वव्यापारमनुतिष्ठन्तित्यमः यानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

सर्वेषां तु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् । स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच समयक्रियाम् ॥ २०२ ॥

येषां शत्रुनृपामात्यानां सर्वेषामेव संक्षेपतोश्मिप्रायं ज्ञात्वा तस्मिनराष्ट्रे बलनिहतरा-जर्वेश्यमेव राज्येश्मिषेचयेत्। इदं कार्यं त्वया, इदं नेति तस्य तद्मात्यानां च नियमं कु-र्यात्॥२४२॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्यथोदितान् । रत्नेश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३ ॥

तेषां च परकीयानां धर्मादनपेतानाचारान्देशधर्मतया शाखेणाम्युपेतानप्रमाणीकुर्यात्। एनं चाभिषकममात्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पुजयेत्॥ २०३॥

यस्मात्-

आदानमिप्रयकरं दानं च प्रियकारकम्। अभीष्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४॥ यद्यप्यभिलिषतानां द्रव्याणां प्रहणमिप्रयकरं, दानं च प्रियकारकमित्युत्सर्गस्तथापि सम-

यद्यप्यामलाषताना द्रव्याणा प्रहणमाप्रयकर, दान च प्रयकारकामत्युतसम् यविशेषे दानमादानं च प्रशस्यते । तस्मात्तस्मिन्काल एवं पूजयेत् ॥ २०४ ॥

सर्वं कर्मेंद्मायत्तं विधाने दैवमानुषे । तयोदैंवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

⁽१) यदा असंदिग्धः पराजयस्तदा अपक्रमणं युक्तं, निर्गतो हि जीवो न कार्यमासादयति येन अझ-णि पश्यति स्वर्गमर्जयति मृत इति येन केनचित्प्रकारेण जित्वाऽरिम् ।

[दैवेन विधिना युक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते । परिक्लेशेन महता तद्र्यस्य समाधकम् ॥ १४ ॥ संयुक्तस्यापि द्वेन पुरुषकारेण वर्जितम् । विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं प्रयच्छति ॥ १५ ॥ चन्द्राकीद्या प्रहा वायुरिप्तरापस्तथैव च । इह देवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ १६ ॥]

यत्किचित्संपाद्यं तत्प्राग्जनमार्जितसुकृतदुष्कृतरूषं कर्मणि देवशब्दाभियेयं, तथेहलोका-जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तं, तथोर्मध्ये देवं चिन्तियतुमशक्यम् । मानुषे तु पर्या-लोचनमस्ति । अतो मानुषहारेणैव कार्यसिद्धये यतितव्यम् ॥ २०५ ॥

सह वाऽपि वजेद्युक्तः संधि कृत्वा प्रयत्नतः।

मित्रं हिरएयं भूमि वा संपर्श्वेस्त्रिविधं फडम् ॥ २०६॥

एवसुपक्रमणीयेन शत्रुणा युद्धं कार्यम्। यदि वा स एव मित्रं तेन च दत्तं हिरण्यं भूम्येक-देशो वाऽर्पितम् एतत्त्रयं यात्राफलम् , तेन सह संधि इत्वा यत्नवान्त्रजेत्॥ २०६॥

पार्भिणप्राहं च संप्रेक्य तथाक्रन्दं च मग्डले ।

मित्राद्थाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥

विजिगीषोरिरं प्रति निर्यातस्ययः पृष्ठवर्ती नृपतिदेशाक्रमगाद्यावरित स पार्ष्णिशाहस्तस्य तथा कुर्वतो यो नियामकस्तस्यानन्तरो नृपतिः स आक्रन्दस्तावपेक्ष्य यात्र्यम् । मित्रीभुता-दमित्राद्वा यात्राफलं गृह्णीयात् । तावनपेक्ष्य गृह्णन्कदाचित्तत्कृतेन दोषेण गृह्यते ॥ २०७॥

हिरएयभूमिसम्प्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते।

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कुराम्प्यायतिक्तमम् ॥ २०८ ॥

सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न वृद्धिमेति यथेदानीं इशमण्यागामिकाले वृद्धियुतं स्थिरं मित्रं लब्ध्वा वर्धते ॥ २०८॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च।

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

धर्मञ्, कृतोपकारस्य स्मर्वे, सानुरागमनुरक्तं, स्थिरकार्यारम्भं, प्रीतिमन्प्रकृतिकं यत्तांन्म-त्रमतिक्येन शस्यते ॥ २०९ ॥

प्राज्ञं कुलीनं शुरं च दक्षं दातारमेव च।

कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररि बुधाः॥ २१०॥

विद्वांसं, महाकुलं, विकानतं, चतुरं, दातारं, उपकारस्मतांरं, सुंबदुःखगोरेकरूपं शत्रुं दुरु च्छेदं पण्डिता वदन्ति । तेनैवंविधशत्रुणा सह सन्धातव्यम् ॥ २१० ॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता।

स्थौललद्यं च सततमुदासीनगुणोद्यः ॥ २११ ॥

साधुत्वं, पुरुषविशेषज्ञता, विकान्तत्वं, कृपालुत्वं, सर्वदाः च स्थौललक्ष्यं बहुप्रदस्वम् । अत एव—

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे । (अ. को. ३-१-६) इत्यामिधानिकाः । स्थीललक्ष्यमर्थीऽस्क्मदर्शित्वमिति तु (१)मेधातिथिगोविम्दराजयोः

⁽१) स्थूबलक्षः प्रभूतस्याप्यर्थमेषां सर्वकालं क्षमते।

पदार्थकथनमनागमन् । एतदुदासीनगुणसाम्यं, तस्मादेवं विधमुदासीनमाश्रित्योक्तलक्षणेना-प्यरिणा सह योद्धन्यम् ॥ २११ ॥

क्तेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमि । परित्यजेन्नुपा भूमिमात्मार्थमिवचारयन् ॥ २१२॥

अनामयादिकल्याणक्षमामपि, नदीमातृकतया सर्वेदा सर्वसस्यप्रदामि, प्रचुरतृणादि-योगात्पशुवृद्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमिवलम्बमानो राजा निजरक्षाप्रकारान्तराभावा-त्परित्यजेत्॥ २१२॥

यस्मात्सर्वविषयोऽयं धर्मः स्मर्थते—

श्रापद्धें धनं रत्तेद्दारान्तेद्वनैरपि।

आत्मानं सततं रत्तेहारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥

आपन्निवारणार्थं धनं रक्षणीयम् । धनपरित्यागेनापि दारान्रक्षेत् । आत्मानं पुनः सर्वदा दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत् । "सर्वत एवात्मानं गोपायीत" इति श्रुत्या वास्त्रीयमरणव्यति -रेकेणात्मरक्षेत्युपदेशात् ॥ २१३ ॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीच्यापदे। भृशम् ।

संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायानस्जेत् बुधः ॥ २१४ ॥

कोशक्षयप्रकृतिकोपमित्रव्यसनादिकाः सर्वा आपदो युगपदितशयेनोत्पन्ना ज्ञात्वा न मोहमुपेयात । अपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायानशास्त्रज्ञः संप्रयुत्रीत ॥ २१४ ॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च इतस्नहाः।

एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

उपेतारमात्मानं, उपेयं प्राप्तन्यं, उपायाः सामादयः सर्जे ते च परिपूर्णा एतन्नयमवलम्ब्य यथासामर्थ्यं प्रयोजनसिद्धये यत्नं कुर्यात् ॥ २१५ ॥

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः।

व्यायम्याष्तुत्य मध्याह्ने भाक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥ एवमुक्तप्रकारेण सर्वराजवृत्तं मन्त्रिभिः सह विचार्य अनन्तरमायुषाभ्यासादिना व्यायामं इत्वा मध्याह्ने स्नानादिकं साध्याह्निकं इत्यं निर्वाद्य भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥

तत्रातमभूतैः कालहौरहार्यैः परिचारकैः।

सुपरीक्षितमनाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥

तन्नान्तःपुर आत्मतुल्येभोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिः कृतं सुष्ठु च परीक्षितं च-कोरादिदर्शनेन । सविषमञ्जं दृष्ट्वा चकोराक्षिणी रक्ते भवतः । विषापहैर्भन्द्रौर्जपितमञ्ज-मद्यात्॥ २१७॥

विषद्मैरगदेश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत ।

विषद्मानि च रत्नानि नियतो धारयत्सदा ॥ २१ = ॥

विषनाशिभिरोषधैः सर्वाणि मोज्यद्रव्याणि योजयेत् । विषहरणानि च रत्नानि यत्नवा-नसर्वदा धारयेत् ॥ २१८॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोद्कधूपनैः।

वेषामरश्लंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१८ ॥

चिषश्च गृहचारद्वारेण कृतपरीक्षा गुप्तायुधणहणविष्ठिमाभरणधारणशङ्क्या निरूपितवेषा-मरणा सनन्यमनसः चामरस्नावपानाशुदकभृषवैरेषं राजानं परिचरेषुः॥ २१९ ॥ प्वं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २२० ॥
एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशय्यासनाशनस्नानानुरेपनेषु सर्वेषु चालङ्करणार्थेषु कुः
र्यात्॥ २२० ॥

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह।

विद्वत्य तु यथाकाळं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

कृतभोजनश्च तत्रैवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडेव । कालानतिक्रमेग च सहमे दिवसस्य भागे तत्र विहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि विन्तयेत्॥ २२१॥

अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।

वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राख्याभरणानि च ॥ २६२ ॥

कृतालक्कारः सन्नायुधजीविनं, वाहनानि हस्त्यबादानि, सर्वाणि च शस्त्रागि खद्गादीनि, अलक्काररचनादीनि च पश्येत्॥ २२२॥

संध्यां चोपास्य श्रुणयाद्ग्तवेंश्मिन शस्त्रभृत्। रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम्॥ २२३॥ गत्वा कत्तान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम्। प्रविशेद्धोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः॥ २२४॥

ततः संध्योपासनं कृत्वा तस्मात्प्रदेशात्कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्टावकाशमन्यद् गत्वा गृहा-भ्यन्तरे ध्तशस्त्रो रहस्याभिधायिनां चराणां स्वव्यापारं श्रणुयात् । ततस्तं चरं संप्रेप्य परि-चारिकास्त्रीवृतः पुनर्भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

तत्र भुक्ता पुनः किचिक्तूर्यधोषैः प्रहर्षितः ।

संविशेतु यथाकालमुत्तिष्टेच गतक्कमः॥ २२५ ॥

तन्नान्तःपुरे वादिन्नशब्दैः श्रुविसुखः प्रहर्षितः पुनः किंचिद् सुक्त्वा नातिवृक्षः काञानति -क्रमेण गतार्धप्रहरायां रात्रौ स्वप्यात् । ततो रात्रेः पश्चिमयामे च विश्रान्तः सन्नतिष्ठेत् ॥२२२॥

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः।

अस्वस्थः सर्वमेतन् भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे स्रुप्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७॥

एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकं नीरोगो राजा स्वयमनुतिष्ठेत्। अस्वस्थः पुनः सर्वमेत-द्योग्यश्रेष्ठामात्येषु समर्पयेत्॥ २२६॥ (क्षे. श्लो. १६॥

इति श्रीकुल्लकमदृक्तायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मगैः सह पार्थिवः। मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभोम्॥१॥

ण्वंविधविपक्षमहीक्षिद्धयः प्रजानां रक्षणाद्वासवृत्तिस्तासामेवेतरेतरविवादजपोडापरिहा-राधम् ऋणादानाद्यष्टादशविवादे विरुद्धार्थार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचार एव व्य- वहारः। तदाह कात्यायनः—

'वि नानाथेंऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्वयवहार इति स्मृतः" ॥

तान्वयवहारान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलिक्षेत्रं द्राह्मणरमात्यश्च सप्तमाध्यायोः क्षयञ्चाङ्गमन्त्रः सह विनीतो वाक्पाणिपाद्चापलयविरहादनुद्धतः। अविनीते हि नृपे वादिप्रतिः वादिनां प्रतिभाक्षयाद्सम्यगभिधाने तत्त्वनिर्णयो न स्यात्। ताहशो वक्ष्यमाणां सभां प्रविश्वते । व्यवहारदर्शनं चेदं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्त्वनिर्णयेन रक्षणार्थे, वक्ष्यमाणहृष्टाहृष्टाः श्वेकरणफलेनैव फळवत् ॥ १॥

तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यस्य दक्षिणम् । विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २ ॥

तस्यां च समायां कार्यगौरवापेक्षायामुपिवद्यो, लघुनि कार्यं उत्थितोऽपि वा । पाणिश-व्दो बाहुपरः, दक्षिणपाणिमुद्यम्यानुद्धतवेषालंकारः, पूर्वत्रक्षोक द्दन्द्रियानौद्धत्यमुक्तम् । ताद-वाः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यहं देशदृष्टेश्च शास्त्रदृष्टेश्च हेतुभिः । अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथकपृथक् ॥ ३ ॥ [हिंसां यः कुरुते किश्चिद्देयं वा न प्रयच्छिति । स्थाने ते हे विवादस्य भिन्नोऽष्टादशधा पुनः ॥ १ ॥]

तानि च ऋणादानादीनि कार्याण्यष्टादशसु व्यवहारमागँषु विषयेषु पिठतानि देशजाति कुळव्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिद्रव्यादिभिहतुभिः पृथकपृथक् प्रत्यहं विचारयेत् ॥३॥ तान्येवाष्टादश गणयति—

तेषामाद्यमृणादानं नित्तेषोऽस्वामिविकयः।
संभूय च समृत्थानं दत्तस्यानपकर्मं च ॥ ४ ॥
वेतनस्यैव चादानं संविद्श्य व्यतिक्रमः।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः॥ ५ ॥
सीमाविवाद्धर्मश्च पारुष्ये द्रह्वाचिके।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्नय एव च ।
पदान्यष्टाद्शैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

तेषामष्टादशानां मध्ये आदाविह ऋणादानं विचायते । तस्य स्वरूपमुक्तं नारदेन— "ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत्।

दानप्रहणधर्माश्च तद्दणादानमुच्यते"॥

तत्त्र स्वधनस्यान्यस्मित्रपणस्पो निक्षेपः, अस्वामिना च कृतो विक्रयः। संभूय णिगादोनां कियानुष्टानम्। दत्तस्य धनस्यापात्रबुध्या कोधादना वा । यहणम्। कमेक मृतेरदानम्। कृतव्यवस्थाऽतिक्रमः। क्रये विक्रये च कृते पश्चात्तापाद्विप्रतिपत्तिः। स्वा पश्चपाल्योविवादः। प्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः। वाक्पारुष्यमाक्रोशनादि । दण्डपा तादनादि। स्तेयं निक्षवेन धनप्रहणम् । साहसं प्रसद्धा धनहरणादि। स्त्रियाश्च परपुरु पक्षः। स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मव्यवस्था। पतृकादिधनस्य च विभागः। अञ्चादिक्रीडा व्यवस्थापनपूर्वकम्। पश्चिमेषादिप्राणियोधनम्। इत्येवमष्टाद्वा। पतानि व्यवहारप्रवृतः स्थानानि । समाह्वयस्य प्राणिद्त्तरूपत्वेन चूतावान्तरविशेषत्वादष्टादश्चसंख्योपपत्तिः ॥ ४॥ ॥ ९ ॥ ९ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् । धर्म शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिण्यम् ॥ = ॥

एष्वृणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणामनादिपारंपयोः गतत्वेन नित्यं धर्ममवलम्ब्य कार्यनिर्णयं कुर्यात्। भूयिष्टशब्देनान्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति। तानि च प्रकीर्णकशब्देन नारदाङ्कानि। अत एव नारदः—

"न दृष्टं यच पूर्वेषु सर्वे तत्स्यात्प्रकीर्णकम् "। इति ॥ ८ ॥

यदा स्वयं न कुर्यातु नृपतिः कायदर्शनम् ।

तदा नियुष्टयादिवांसं बाह्यणं कार्यदर्शने ॥ ६॥

यदा कार्यान्तराकुळतया रोगादिना वा राजा स्वयं कार्यद्शीनं न कुर्यातदा तदर्शनार्थं कार्यदर्शनाभिज्ञं ब्राह्मणं नियुक्षीत ॥ ९ ॥

साऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्येरेव त्रिभिन्नुतः।

सभामेव प्रविश्याग्यामासीनः स्थित एव वा ॥ १० ॥

स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो द्रष्टःयानि कार्याणि त्रिभिर्वाह्मणोः सभायां सायुनिर्वामिकैः कार्यः दर्शनाभिज्ञेवैतस्तामेव सभा प्रविक्योपविक्य स्थितो वा, न तु चंक्रस्यमागस्तस्य विस्तव्याः क्षेपसंभवात्तादशक्रणादानादीनि कार्याणि पश्येत् ॥ १०॥

यस्मिन्देशे निषीद्नित विषा वेद्विद्स्रयः।

राज्ञश्चाधिकृतो विद्यान्त्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥ १२ ॥

यस्मिन्स्थाने ऋग्यज्ञःसामवेदिनस्रयोऽपि ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते, राज्ञाऽधिकृतश्च विद्वान्त्राः ह्मण एव प्रकृतत्वादवतिष्ठते, तां सभां चतुर्भुखसभामिव मन्यन्ते ॥ ११ ॥

धर्मो विद्वस्त्वधर्मेण सभा यत्रोपतिष्ठते ।

शल्यं चास्य न क्रन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः॥ १२॥

भाः प्रकाशस्त्रया सह वर्तत इति विद्वत्संहितिरेवात्र समाशब्देनाभिमता । यत्र देशे सभाः विद्वत्संहितिरूपां धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति, अधिप्रत्यर्थिनोर्मध्ये एकस्य सत्याभिधानादपरस्य सृपावादात्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडा-करत्वाच्छल्यमिवाधमे नाद्धरन्ति, तदा ते एव तेनाधर्मशल्येन विद्वा भवन्ति ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समझसम्।

अबुवन्विबुवन्वाऽपि नरो भवति किल्विषी ॥ १३ ॥

सभामवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशो न कर्तव्यः । प्रष्टश्चेत्तदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा तृष्णीमवतिष्टमानो मृषा वा वदन्तुभयथाऽपि सद्यः पापी भवति । मेथातिथिना तु "सभा वा न प्रवेष्टव्या" इति।क्रञ्चेव परितम् ॥ १३ ॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेत्तमाणानां हतास्तत्र सभासदः॥ १४॥

यस्यां सभायामिथिप्रत्यिभ्यामधर्मेण धर्मों न दश्यते । यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नाश्यते, समासदां प्रेक्षमाणानां ताननादृत्य ते प्रतीकारक्षमा न सवन्तीत्यथेः । "षष्ठी चाना दरे" (पा. सू. २।३।२८) इत्यनेन षष्ठी । तत्र त एव सभासदृस्तेन पापेन हता सवन्ति ॥१४॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः।

तस्माद्धमों न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १५ ॥ यस्माद्धमें एवातिकान्त इष्टानिष्टाभ्यां सह नाश्यति नार्थिप्रत्यथ्योदि । स एव नाति कान्तस्ताभ्यां सह रक्षति । तस्माद्धमीं नातिक्रमणीयः । माऽस्मान् त्वत्सहितानिकान्तो धर्मोऽवधीदिति सभ्यानामुत्पथप्रवृत्तस्य प्राड्विवाकस्य सम्बोधनिमदम् । अथवा नो निषेधेऽ च्ययं, नो हतो धर्मी मावधीत् , न हन्त्यवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

वृषो हि भगवान्धमंस्तस्य यः कुठ्ते हालम्।

वृषलं तं विदुद्वास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १६ ॥

कामान्वर्षतीति वृषः, वृषशब्देन धर्म एवाभिधीयत इति । अलंशब्दो वारणार्थः । यस्मा-द्रमस्य यो वारणं करोति तं देवा वृषलं जानन्ति, न जातिवृषलं, तस्माद्धमं नोच्छिन्द्यादिति वर्मव्यतिक्रमखण्डनार्थं वृषलशब्दाथनिवंचनम् ॥ १६ ॥

एक एव सुद्धमीं निधनेऽप्यनुयाति यः।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥ १७॥

धर्म एवैको मित्रं, यो मरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति, यस्मादन्यत्सर्वे भागीपुत्रादि शरीरेणैव सहादर्शनं गच्छति । तस्मात्पुत्रादिस्नेहापेक्षयाऽपि धर्मी न हातच्यः ॥ १७॥

पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १८॥

दुर्व्यवहारदर्शनाद्धमसम्बन्धी चतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्ता प्रत्यथिनं वा गच्छति। पर-श्रतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनम् । अन्यवादः सभासदः सर्वानधर्मप्रवृत्त्यनिवारकारः याप्तो। ति । पादश्च राजानं वजति । सर्वेषां पापसंबन्धो भवतीत्यन्न विवक्षितम् ॥ १८॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः।

एना गच्छति कर्तारं निन्दाऽहीं यत्र निन्द्यते ॥ १८ ॥

यस्यां पुनः सभायामसत्यवादी निन्दाहोऽथीं प्रत्यथीं वा सम्यक् न्यायदर्शनेन नि-न्दाते, तत्र राजा निष्पापो भवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अथ्योदिकमेव कर्तारं पापमुपैति ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्ज्ञे तु शद्रः कथंचन॥ २०॥

वाह्यणजातिमात्रं यस्य विद्यते, न तु ब्राह्मणकर्मानुष्ठानं विणगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण स्फुटन्यायान्यायनिरूपणक्षमः, ब्राह्मणजातिरिष वा यस्य संदिग्धा, आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति, स वरम्। उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च क्रचित्कार्यदर्शने नृपतेर्धमप्रवक्ता भवेन्न तु धार्मिकोऽिष व्यवहारजोऽिष शृदः। ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तिति विधानादेव।शृद्वनिवृत्तिः सिद्धा, पुनर्नतु शृद्व इति। शृद्वनिषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैद्वययोरभ्यनुज्ञानार्थः। अत एव कात्यायनः-

यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैषयं वा धर्मशास्त्रज्ञंश्युदं यत्नेन वर्जयेत्॥ २०॥

यस्मात्—

यस्य शृद्धस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य सीदित तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥ यस्यराज्ञो धर्मविवेचनं शृद्धः कुरुते, तस्यपश्यत एव पङ्के गौरिव तद्राष्ट्रमवसन्नं भवति॥२१॥ यद्राष्ट्रं शृद्धभूयिष्ठं नास्तिकाकान्तमद्विजम् । विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षन्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

यद्राष्ट्रं शुद्रबहुलं, बहुलपरलोकाभाववाद्याकान्तं, द्विजशून्यं, तत्सर्वं दुर्भिक्षरोगपीडितं सर शीघं विनश्यति । "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्" (स. स्मृ.३-७३) इत्यस्याभावेन वृष्टि-विरहादुपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशान्स्यर्थकर्माभावाच ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३॥

धर्मदर्शनार्थमासन उपविषय आच्छादितरेहोऽनन्यमना लोकपालेम्यः प्रणामं हत्वा का-थेदर्शनमनुतिष्टेत्॥ २३ ॥

अर्थानथांत्रभौ वुद्धा धर्माधर्मी च केवलो।

वर्शकमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २४ ॥

प्रजारक्षणोच्छेदाचात्मकाववैदिकावर्थानथीं बुद्ध्वा परलोकार्थं धर्माधर्मी केवलावतुरध्य यथा विरोधो न भवति तथा कार्याधिनां कार्याणि पश्येत्। बहुवर्णमेलके तु ब्राह्मणादिकमेण पश्येत्॥ २४॥

बाह्यैर्विभावयेक्षिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्।

स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

बाह्यः स्वरादिलिङ्गेरित्यभिधानादेवावधारितव्य।पार्राधेप्रत्यिधनामन्तगंतमभिप्राधं निरूपयेत्। स्वरो गद्गदादिः, वर्णः स्वाभाविकवर्णादन्यादशो मुखकालिमादिः, इङ्गितमधो-निरीक्षणादिः, आकारो देहभवस्वेदरोमाञ्चादिः, चेष्टा हस्तास्फालनादिः ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्गितैगत्या चेष्ट्या भाषितेन च।

नेत्रवक्कविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

आकारादिभिः पूर्वोत्तः गत्या स्खळत्पादादिकया अन्तगैतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमयः धायते ॥ २६ ॥

वालदायादिकं रिक्थं तावद्राजाऽनुपालयेत्।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावचातीतशैशवः॥ २०॥

अनाथबालस्वामिकं ।धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावदाजा रक्षेत्, यावदसी षट्त्रिंशद्ब्दादिकं ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो न भवति, तादशस्याव-दयकबालयविगमात्। यस्त्वशक्त्यादिना बाल एव समावतेते, सोऽपि यावदतीतबालयो भवति तावत्तस्य धनं रक्षेत्। बालयं च षोडशवषपर्यन्तम्, "बाल आषोडशाद्वपात् " इति नारदवचनात्॥ २७॥

> वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च । पतिवतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८॥ [एवमेव विधिः कुर्याद्योषित्सु पतितास्विप । वस्त्रात्रपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ २॥]

वशासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिष्रहः स्वामी निर्वाहार्थीपकलिपतधनोपायासु निरंपेक्षः, अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रोषितभर्वकासु, निष्कुलासु सिषण्डरहितासु, साध्वीषु च स्त्रीषु, विधवासु रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधनस्येव राज्ञा रक्षणं कर्तन्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्ववान्धवाः।

ताञ्चिष्ठच्याचीरद्राहेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥ वयमत्रानन्तराधिकारिणो रक्ष्याम इदं धनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्ती-नां तद्धनं गृह्णन्ति तान्वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥

प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा ज्यब्दं निधापयेत्। स्रवीक् ज्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेग नुपतिहरेत्॥ ३०॥

अज्ञातस्वामिकं धनं राजा कस्य कि प्रणष्टमित्येवं पटहादिना उद्धोष्य राजद्वारादी र-क्षितं वषेत्रयं स्थापयेत्। वषेत्रयमध्ये यदि धनस्वाम्यागच्छति तदा स एव गृह्णीयात्। त-दूध्वं तु नृपतिर्विनियुक्षीत ॥ ३०॥

ममेद्मिति यो ब्र्यात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि । संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तत् द्रव्यमहिति ॥ ३१ ॥

मदीथं धनमिति यो वदति स किंरूपं, किंसंख्याकं, कुत्र प्रणष्टं तद्धनमित्यादिविधानेन प्रष्टच्यः। ततो यदि रूपसंख्यादीन् सत्यान्वदति तदा स तत्र धनस्वामी तद्धनं प्रहीतुमहैति॥३१॥

अवेद्यानो नष्टस्य देशं काळं च तत्त्वतः।

वर्णं रूपं प्रमारां च तत्समं दराडमहिति ॥ ३२॥

नष्टद्रव्यस्य देशकालावस्मिन्देशेऽस्मिन्काले नष्टमिति, तथा वर्णे ग्रुक्कादि, आकारं कः कमुकुटादि, परिमाणं च यथावदजानन्नष्टद्रव्यसमदण्डमहिति ॥ ३२ ॥ देशकालादिसंवादे पुनः—

> आद्दीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगताचृपः । द्शमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

यदेतद्वाज्ञा प्रणष्टद्रव्यं प्राप्तं तस्मात्षङ्भागं दशमं द्वादशं वा रक्षादिनिमित्तं पूर्वेषां साधु-नामयं धर्म इति जानन्राजा गृह्णीयात् । धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षश्चायं षड्भागादि-यहणविकलपः । अवशिष्टं स्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेयुक्तैरिधष्ठितम् । यांस्तत्र चौरान्युह्णीयात्तान्राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

यद् द्रव्यं कस्यापि प्रणष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तै रिक्षतं कृत्वा स्थाप्यम् । तिस्मिश्च द्रः च्यं यांश्चौरान्युक्तीयात्तान्हस्तिना घातयेत । गोविन्दराजस्तु "शतादभ्यधिके वधः" इति दः श्चेनादश्चापि शतसुवर्णस्य मौल्याधिकद्रव्यहरणे वधमाह, तन्न । तत्र सिन्धं कृत्वा तु ये चौर्यमिः ति स्वल्पेऽपि प्रणष्टराजरिक्षतद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानाच्छतादभ्यधिके वध इत्य-स्य विशेषोपिद्ष्विधेतरिविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

> ममायमिति यो व्रयानिधि सत्येन मानवः। तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा॥ ३५॥

यो मानुषः स्वयं निधि लब्ध्वा, अन्येन वा निधौ प्राप्ते ममायं निधिरिति वदति सत्येन प्रमाणेन च स्वसंबन्धं बोधयति, तस्य पुरुषस्य निशुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततो निश्वानात षड-मागं द्वादशमागं वा राजा गृह्वीयात् । अवशिष्टं तस्यापेयेत् ॥ ३५ ॥

अनृतं तु वद्न्द्राड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् । तस्यव वा निधानस्य संख्यायोरुपीयसीं कलाम् ॥ ३६॥

अस्वीयं स्वीयमिति ब्रुवन्स्वधनस्याष्टमभागं दण्डयः । यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्तालपभा-मं गणियत्वा बेनावसादं न गच्छति विनयञ्च लभते, तद्दण्डयः । अल्पीयसीमितीयसुन्नन्तिन्दं कात्पूर्वस्मादन्योऽयं दण्डः । विकल्पश्च निर्गुणसगुणापेक्षः ॥ ३६ ॥ विद्वांस्तु ब्राह्मणा द्वष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिस् । अशेपताऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७ ॥ [ब्राह्मण्स्तु निधि लब्ध्वा क्षिप्रं रात्रे निवेद्येत् । तेन दत्तं तु भुक्षीत स्तेनः स्यादनिवेद्यन् ॥ ३ ॥]

विद्वान्युनम्भोहःणः पुर्वेमुपनिहितं निधि हञ्चा सर्वे गृहीयात्। न षड्भागं दद्यात्। यः स्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः। अत एवोक्तम् "सर्वे स्वं ब्राह्मगस्येदम् " (म. स्म्यु. १-१०० । इति । तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथा च नारदः-

"परेण निहितं लञ्जा राजा हापहरेजिधिम् । राजगामी निधिः सवैः सर्वेषां बाह्मणाहते ॥"

याज्ञवलक्योऽप्याह—

राजा लब्ब्बा निधि दशाद्विजेभ्योऽर्धे द्विजः पुनः। विद्वानशेषमादशात्स सर्वस्य प्रमुर्यतः॥ (या. स्मृ. २-३४)

अतो यन्मेघाविथिगोविन्दराजाम्यां "ममायमिति यो ब्र्यात्" (म. स्मृ. ८-३६) इत्यु-(१)कं राजदेवार्थनिरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातं, तदनार्यम् :

नारदादिमुनिन्याख्याविषरीतं स्वकल्पितम् । न मेथातिथिगोविन्दराजन्याख्यानमादिये ॥ ३७ ॥ यं तु पश्येत्रिधि राजा पुराणं निहृतं क्षितौ । तस्माद् द्विजेभ्या द्त्वार्धमर्धं के।शे प्रवेशयेत् ॥ ३= ॥

यं पुनरस्वामिकं पुरातनं भूम्यन्तर्गतं निधि राजा लभते तस्माद् ब्राह्मणेभ्योऽर्धे दत्त्वार्धे मारमीयधनागारे च प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ । अर्धमात्रक्षणाद्राजा भूमेरिधपतिर्हि सः ॥ ३८ ॥

निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वद्वाह्मणेतरलब्धानां सुदर्गासुदर्गतिस्थानानां चः-धंहरो राजा यस्मादसौ रक्षति, भूमेश्च प्रसुः ॥ ३९ ॥

दातव्यं सर्ववर्गिभ्या राहा चौरैईतं धनम्।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्विषम् ॥ ४० ॥ यद्धनं चौरैलोकानामपद्धतं तदाज्ञा चौरेम्य आहत्य धनस्वामिम्यो देयम् । तद्धनं राजा स्वयमुपयुञ्जादश्चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान्धमां श्रेणीधमीश्च धर्मवित्। समीद्य कुलधर्माश्च स्वधमे प्रतिपाद्येत्॥ ४१॥

धर्मान्द्राह्मणादिजातिनियतान्याजनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितानाम्नायावि-स्द्वान् , 'देशजातिकुरुधर्मोश्चाम्नायेरप्रतिषिद्धाः प्रमाणम् " इति गातमस्मरणात् । श्रेणी-धर्मोश्च वणिगादिधर्मान्प्रतिनियतकुरुव्यवस्थितान्ज्ञास्वा तद्विदद्धानराजा व्यवहारेषु तत्त-द्धर्मान्व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

⁽१) विद्वान् ब्राह्मणः पूर्वैः पित्रादिमिहाहितं निधि यदा प्राप्तुयात्तदा सर्वमेवाददीत न राज्ञे पूर्वोक्तं भागं दचात् । भस्यार्थवादः—सर्वस्याधिपतिहि सः । तथा चोक्तं "सर्वे स्वं ब्राह्मणस्येदन्" इति । एतचाद्येषतो प्रहणं, यो ब्राह्मणस्वामिक एव निधिः, यस्वविद्यातस्तत्रेव ।

यस्मात्-

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्ते।ऽपि मानवाः।

प्रिया भवन्ति लेक्स्य स्वे स्वे कमँग्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥ जातिदेशकुल्धमादीन्यातमीयकर्माण्यनुतिष्ठन्तः, स्वे स्वे च नित्यनैमित्तिकादौ कर्मणि व

जातिदेशकुरुधमाद्दान्यातमायकमाण्यवात्वरस्याः स्य प्राप्ताः सामान्य स्थानिक ।।४२॥ त्रमानाः, दूरेऽपि सन्तः साम्निध्यनिबन्धनस्नेहाभावेऽपि लोकस्य प्रिया भवन्ति ॥४२॥ प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह—

नेत्याद्येत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पृठवः।

न च प्रापितमन्येन प्रसेद्धं कथंचन ॥ ४३ ॥

राजा राजनियुक्तो वा धनलोभादिना कार्यसृणादिविवादं।नोत्पादयेत । तदाह कात्यायनः-

न राजा तु विशत्वेन धनलोभेन वा पुनः। स्वयं कर्माणि कुर्वीत नराणामविवादिनाम्॥

न चार्थिना प्रत्यर्थिना वाऽऽवेदितं विवादं धनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यस्कपातैमृंगस्य मृगयुः पद्म्।

नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथा मृगस्य शम्बहतस्य रुधिरपातैर्ग्याधः पदं स्थानं प्राप्नोति, तथाऽनुमानेन हरुप्रमागे-न वा धर्मस्य तत्त्वं निश्चितुयात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थं च संपश्येदातमानमथ साक्षिणः।

देशं कपं च कालं च व्यवहारिवधौ स्थितः॥ ४५॥

व्यवहारदर्शनप्रवृत्तो राजा छलमग्हाय सत्यं पश्येत्तथाऽर्थं च । अर्श आदित्वानमत्वर्थीः योऽच् । अर्थवन्तं गोहिरण्यादिधनविषयस्थं व्यवहारं पश्येत् , न त्वहमनेनाक्षिनिकोचः नेनोपहसित इत्यादिस्वलपापराधम् । आत्मानं च तत्त्वर्गनण्ये स्वर्गादिफलमागिनं, साक्षि-गः सत्यवादिनः, देशं कालं च देशकाले।चितं स्वरूपं , व्यवहारस्वरूपं गुहलघुतादिकं पश्येत् ॥ ४९ ॥

सद्भिराचरितं वत्स्याद्धार्मिकैश्च द्विजातिभिः।

तदेशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

विद्वतिष्ठमेप्रधानेद्विजातिभियेद् स्वयमानशास्त्रमनुष्ठितं तद्देशकुरुजात्यविरुद्धमादाय चयवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

एतत्सकलञ्यवहारसाधारणं परिभाषात्मकमुक्तम् । संप्रति ऋणादानमधिकृत्याह—

अधमर्णार्थंसिद्धवर्थमुत्तमर्णंन चोदितः।

दापयेद्धनिकस्यार्थमधमणाद्विभावितम्॥ ४७॥

क्षमणीर्थिसिद्धयर्थे प्रयुक्तधनसिद्धयर्थं धनस्वामिना राजा बोधितो वक्ष्यमाणलेख्यादिप्र-माणप्रतिपादितं धनमुत्तमणस्याधमणे प्रदापयेत् । अधमणीदुत्तमणीय दापयेदित्ययेः ॥४७॥ कथं दापयेदित्याह्-

यैर्येहपायैर्थं स्वं प्राप्तुयादुत्तम्णिकः ।

तैस्तैरुपायैः संगृह्य दाप्येदधमणिकम् ॥ ४८॥

चैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमणीं लभते तैस्तैरुपायैर्वशीकृत्य तमर्थे दापयेत ॥४८॥ तानुपायानाह-

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च।

प्रयुक्तं साध्येदर्थं पश्चमेन बलेन च ॥ ४६ ॥

धर्मादिना प्रयुक्तमर्थे साध्येत्। अत्र धर्मानाद बृह्स्पतिः—

सुहत्संवन्धिसंदिष्टः साम्ना चानुगमेन च।

प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहतः॥

देये धनेऽधमर्गस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारण । तथा च वक्ष्यति—"अर्थेऽपव्ययमानं तु " (म. स्मृ. ८-५१) इति । मेधातिथिस्तु निःस्वो यः स व्यवहारेण दापिषतव्यः। (१)अन्यस्कमीपकरणं धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारियतव्यः। तदुत्पद्धं धनं तस्मातु गृह्णीयादित्याह । छळादीनि त्रीण्याह वृह्णपतिः—

छन्ना याचितं चार्यमानीय ऋणिकाद्वली । अन्याहतादि वाहत्य दाप्यते तत्र सोपियः । दारपुत्रपगुन्हत्वा इत्वा द्वारोपवेशनम् । यत्राधीं दाप्यतेऽधं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥ बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाचैरुपक्रमः । ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः॥ ४९ ॥

यः स्वयं साधयेदर्थं तुत्तमणीं ऽधमणिकात्।

न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्ध्रनम् ॥ ५० ॥

य उत्तरणैः संप्रतिपन्नमर्थेमधमर्गात्स्वयं व बादिना साधयति । स स्वीयं धनं सम्यक्साः धयन्नस्मास्वनिवेच किमिति वलादिकं कृतवानसीति न राज्ञा निषेद्धव्यः ॥ ५० ॥

अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम्।

दापयेद्धनिकस्यार्थं द्राडलेशं च शक्तितः ॥ ५१ ॥

[यत्र तत्स्यात्कृतं यत्र करणं च न विद्यते ।

न चोपलम्भपूर्वोक्तस्तत्र दैवी किया भवेत्॥ ४॥]

नाहमस्मै धारयामीति धनविषयेऽपह्नुवानमधमणे करणेन लेख्यसाक्षिदिन्यादिना प्रतिपा-दितमधेमुत्तमणेस्य राजा प्रदाययेत्। दण्डलेशं च ''अपह्नवे तद् द्विगुगम्" (म. स्म.८-१३९) इति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्न्यूनमपि दण्डं प्रस्पशक्त्या दापयेत्॥ ९१॥

अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभियोक्तादिशेद्देश्यं करणं वाऽन्यदुद्दिशेत्॥ ५२॥

उत्तमर्णस्य धनं देहीति समायां प्राड्विवाकेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामीत्यपलापं सति अभियोक्ताऽधीं देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिसाक्षिणं निर्दिशेतः। प्रायेण साक्षिमिरेव स्त्रीमृ-र्वादिसाधारणक्णनिणयात्प्राक्साक्ष्युपन्यासः। अन्यद्वा करणं पत्रादि कथयेत्॥ ५२॥

अदेश्यं यश्च दिराति निर्दिश्यापन्हुते च यः।

यश्चाघरोत्तरानर्थान्विगोतान्नाववुष्यते ॥ ५३ ॥

⁽१) तत्र धर्मत्कन्यकरीत्या स्तोकं स्तोकं ग्रहणिमदमद्य इदं श्व इदं परश्वः यथा कुटुम्बसंवाहोऽस्यवं वयमपि तव कुटुम्बभूताः संविभागयोग्या इत्यादिपिठतप्रयोगो धर्मः। यस्तु निःस्वः सव्यवहारेण दापिषतः व्यः। श्रन्यत्र कर्णोदकवद्धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारियतव्यम् , तत्रोत्पन्नं धनं तत्माद् ग्रहीतः व्यम्। यस्तु ध्यवहारो राजनिवैद्यस्तस्य सर्वोभायपरिक्षये योज्यत्वाद् वलग्रहणेन च गृहोतत्वाद्। यस्तु साक्षान्न ददाति विद्यमानधनोऽपि स छलेन दातव्यः। केनचिदपदैशेन विद्याहोतस्वादिनां कटकाद्याभरणं गृहीत्वान दातव्यं, याददनेन तद्धनं न दग्धम्।

अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति । सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्द्ति ॥ ५४ ॥ असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः । निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥ ब्रहीत्युक्तश्च न ब्र्यादुक्तं च न विभावयेत् । न च पूर्वापरं विद्याक्तस्माद्थीत्स होयते ॥ ५६ ॥

अदेश्यं यत्र देशेऽधमणस्य ऋणप्रहणकाले सर्वथाऽवस्थानं न संभवतीति । निर्दिश्यावा देशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमित्यपनयति । यश्च पूर्वोत्तरान् स्वोक्तानर्थान्वरुद्धान्नावगः च्छिति । यश्च मम हस्तात्सुवणस्य पलमनेन गृहीतिमिति निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद् गृहीतिमित्येवः मादिना यः पुनरपसरति। यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्मात्त्वया रात्रावसाक्षिकं दत्तमित्येवमाः दि प्राइतिवाकेन पृष्टः सन् न समाधत्ते । यश्च संभाषणान्हेनिर्जनादिदेशे साक्षिभः सहान्योः न्यं संभाषते । यश्च भाषार्थस्थिरीकरणाय नितरामुच्यमानं प्राइतिवाकेन प्रश्नं नेच्छेत् । यश्च निष्पतेत् , उक्तांश्च व्यवहारान्पुराऽनाख्याय यथास्थानात्स्थानान्तरं गच्छेत् । यश्च ब्रूहीत्युक्तो न किचिद् ब्रवीति । उक्तं साध्यं न प्रमाणेन प्रतिपादयति । पूर्वं साधनं, अपरं साध्यं, तथो न जानाति, असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति । असाध्यमेव ममानेन 'शशश्चिक्तव्रं धनुर्देयम्' इत्यादि साध्यत्वेन निर्दिशति, स तस्मात्साध्यादयाद्योद्धीयते ॥ ५३—५६ ॥

साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्ते। दिशेन्न यः। धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत्॥ ५७॥

साक्षिणो सम विद्यन्त इत्युक्त्वा तान्निर्दिशेत्युक्तो यो न निर्दिशति तं पूर्वोक्तेरेभिः कार णेर्धर्मस्थः प्राड्विवाकः पराजितं कथयेत् । "ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा" हति वा पाठः । अत्र छान्दसमिकारस्य पूर्वरूपत्वम् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद् ब्रूयाद्वध्या द्राड्यश्च धर्मतः। न चेत्रिपक्षात्त्रब्रूयाद्धमं प्रति पराजितः॥ ५८॥

योऽधी सन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्र्यात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्यो छघुनि विषय दण्डयश्च धर्मतः स्यात् । प्रत्यथीं पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्र्यात्तदा धर्मत एव पराजितः स्यात तु छलेन ॥ ९८ ॥

या यावनिन्दुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् । तौ नृपेण हाधर्मज्ञौ दाप्यौ तद् द्विगुणं दमम् ॥ ५८ ॥

यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयति, अशी वा यत्परिमाणधने मिथ्या वदति तावधार्मिन कावपहुतमिथ्योक्तधनाद् द्विगुणं दण्डरूपं दापनीयौ । अधम् इ । विति वचनाज्ज्ञानपूर्वापह्वविम्ध्योक्तिविषयमिदम् । ।प्रमादादिनाऽऽलायमिथ्यानियोगेऽपह्नवे द्विगुणमिति शतद्शमभागं वस्यति ॥ ५९ ॥

पृष्टे।ऽपन्ययमानस्तु कृतावस्था धनैषिणा । ज्यवरैः साक्षिभिर्भाव्या नृपत्राह्मणसंनिधौ ॥ ६०॥

ज्यवरैः साक्षिभिभविया नृपत्राह्मणसंनिधौ ॥ ६० ॥ धनार्थिनोत्तमणेंन राजपुरुषापकष् । कृताह्वानः प्राड्विचाकेन पृष्टः सन्यदा न धारयामीत्यः पह्नवानो भवित, तदा नृपत्यधिकृतबाह्मणसमक्षं त्रयवरैः साक्षिभिस्त्रयोऽवरा न्यूना येषां तैर थिना भावनीयः॥ ६० ॥

याद्रशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः।

तादृशान्सम्प्रवद्यामि यथावाच्यमृतं च तैः ॥ ६१ ॥ धनिभिरुत्तमर्गादभिः ऋगादानादिव्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिगः कर्तव्यास्तभाविधाः न्वदिष्यामि । यथा च तैरिष सत्यं वक्तव्यं तमिष प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

> गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्शृद्रयोनयः । अर्थ्युक्ताः सास्यमर्हन्ति न ये केचिद्नापदि ॥ ६२ ॥

इतदारपरिषद्याः पुत्रवन्तस्तद्देशनाः क्षत्रियवैष्यशुद्भनातीया अधिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षि-त्वयोग्या भवन्ति । ते हि इतपरिकरपुत्रभयात्तद्देशवासिनाः,विरोधाच नान्यया वदन्ति, न तु ये केचिद्यादानादिव्यवद्यारेषु साक्षियः स्युः । आपदि तु वाग्दण्डपारुव्यक्षोसंप्रहणादिषुक-व्यतिरिक्ता अपि साक्षियो भवन्ति ॥ १२ ॥

> आताः सर्वेषु वर्षेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः । सर्वेधमेविदे।ऽलुन्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

"क्षत्रविट्युद्धयोनयः" (म. स्मृ. ८-६२) इत्युक्तत्वात्ततो ब्राह्मगपरिप्रहार्धे सर्वषु वर्ण-वित्यभिधानम् । सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञा लोभरहितास्ते साक्षिणः कर्तन्याः । उक्तविपरीतांश्च वर्णयेत् ॥ ६३ ॥

नार्थसम्बन्धिना नाप्ता न सहाया न वैरिणः।

न द्रष्टदोषाः कर्तेच्या न व्याध्यार्ता न दृषिताः ॥ ६४ ॥

ऋणाद्यर्थसम्बन्धिनोऽधमणोद्याः, आसा मित्राणि, सहायास्त्रत्परिचारकाः, शत्रवः, स्था-नान्तरावगतकोटसाक्ष्याः, रोगपीडिता महापातकादिदूषिताः साक्षिणो न कर्तव्याः । लोभ-रागद्वेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाऽभिधानदेत्नां सम्भवात् ॥ ६४॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कार्ठककुशीलवौ । न श्रोत्रिया न लिङ्गस्था न सङ्गेभ्या विनिर्गतः ॥ ६५ ॥

प्रभुत्वात्साक्षिधमेण प्रष्टु मयोग्यत्वात् राजा साक्षी कार्यः । कारः सूपकारादिः, कुर्बा-लवो नटादिः, तयोः स्वकर्मव्यप्रत्वात्प्रायेण धनलोभवत्वाचासाक्षित्वम् । श्रोत्रियोऽप्यध्यय-नाप्तिहोत्रादिक्षम् व्यप्तया न साक्षी । लिङ्गस्यो ब्रह्मचारी, सङ्गविनिर्गतः परित्राजकस्तयोरिष स्वकर्वव्यप्रत्वाद् ब्रह्मनिष्ठत्वाचासाक्षित्वम् । श्रोत्रियप्रहणाद्ध्ययनाप्तिहोत्रादिक्यवेत्रत्वाद्यः णस्यानिषेधः ॥ ६५ ॥

> नाध्यधीने। न वक्तव्ये। न द्स्युनै विकर्मेकृत्। न वृद्धो न शिश्चनैका नान्त्ये। न विकलेन्द्रियः॥ ६६॥

अध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रो गर्भदासः, न वक्तव्यो विहितकर्मत्यागाल्लोकविगर्हितः, दस्युः क्रूस्कर्मा, 'न कुद्धो नापि तस्करः" (म. स्मृ. ८-६७) इति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृतिषि-द्यकर्मकारी, एतेषां रागद्वेषादियम्भवात् । न वृद्धः, प्रायेण स्मृतिअंशसंभवातः । न वालः, अ-प्राप्तव्यवहारत्वात् । नैकः, विनाशप्रवासशङ्क्षया तत्य त्र्यवरेरिति विधानात् । अर्थप्रतिषेध-सिद्धौ कस्यांविद्वस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानायं निषेधवचनम् । अन्त्यश्चाण्डालादिः, धर्मानिम-ज्ञातत्वात् । विकर्वेन्द्रिय उपल्विधवैकल्यान्न साक्षी कार्यः ॥ ६६ ॥

नातों न मचो नान्मचो न क्षुतृष्णापपीडितः।

न श्रमार्तो न कामार्तो न ऋदो नापि तस्करः॥ ६०॥

आतीं बन्धविनाशादिना, मत्तो मद्यादिना, उन्मत्त उत्क्षेपभृतावेशादिना, श्रुधापिपासा-दिना पीडितः, श्रमातीं वर्त्मंगमनादिना खिन्नः, कामार्तः उत्पन्नक्रोधः, चौरश्च न साक्षी कार्य इति सर्वत्र सम्बन्यते । तत्रातीदिबुद्धिवेकल्यात् , चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥ स्त्रीणां साद्यं स्त्रियः कुर्युद्धिजानां सदृशा द्विजाः 🔌 शृद्राश्च सन्तः शृद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

स्वीणामन्योन्यव्यवहारं ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति । द्विजानां ब्राह्मणक्षित्रः यिवशां सहशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवं शृद्धाः साधवः शृद्धाणां, चाण्डालादीनां चाण्डालादयः साक्षिणो भवेयुः । एतच सजातीयसाक्ष्यभिधानम् ।। उक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यसम्भवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति । अत एव याज्ञवलक्यः—

''यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्वृताः । (या. स्मृ. २. ६९) ॥ ६८ ॥ अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साद्यं विवादिनाम् । अन्तर्घेशमन्यराये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६६ ॥

गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपवाते वाऽऽतताय्यादिकृते यः कश्चिदुपलः स्यते स वादिनोरेव साक्षी भवति, न तु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः ॥ ६९ ॥ तदेवोदाहरणातस्पष्टयति—

स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा। शिष्येण बन्धुना वाऽिप,दासेन भृतकेन वा॥ ७०॥ अन्तर्वेक्ष्मादाबुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धदासकर्मकरा अपि साक्षि-णः स्युः॥ ७०॥

नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमशापि साक्षित्वम् ? इत्यन्नाह— बालवृद्धातुराणां च साद्येषु वदतां मृषा ।

जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसा तथा॥ ७१॥

बालवृद्धव्याधितोनामुप्प्छतमनसां च साक्ष्येऽनृतं वदतामस्थिरा वाग्भवति । अतस्ताः मनुमानेन जानीयात्। यथोक्तम् "बाह्यैविभावयेल्लिङ्गे" (म० स्मृ० ८-२५) इति ॥ ७१॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च।

बाग्द्राडयोश्च पारुष्ये न परीत्तेत साक्षिणः॥ ७२॥

गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्रोसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च 'गृहिणः' इत्युक्तसाक्षिपरीक्षा वन कार्या । 'स्थिपाऽण्यसम्भवे कार्यम्" (म. स्मृ. ८-७०) इत्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥७२॥।

बहुत्वं परिगृह्धीयात्साक्षिद्धैधे नराधिपः।

समेषु तु गुणोत्ह ष्टान्गुणिद्वैधे द्विजात्तमान् ॥ ७३॥

साक्षिणां परस्परविरुद्धानां बहुमिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात । समेषु तु विरुद्धार्थामिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् द्विजेषु य उत्तमाः, क्रियावन्त इत्यर्थः । अत एव बृहस्पतिः-"गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताः" इति । गोवि॰ न्दरायस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्त्राह्मणान्प्रमाणीकुर्यादित्याह ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साच्यं श्रवणाच्चैव सिद्धाति ।

तत्र सत्यं बुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

च्छुपाँको साक्षाइर्शनात्, श्रोत्रपाद्य च श्रवणात्साद्यं सिध्यति । यत्र साक्षा सत्यं वर्-च्यमीयांम्यां न मुच्यते । सत्यवचनेन धर्मीपपत्तेर्दण्डाभावेऽर्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुताद्न्यद्विश्रुवन्नार्यसंसदि ।

अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाश्च हीयते ॥ ७५ ॥

साक्षी दृष्टश्रुताद्रन्यादशं साधुसभावां वद्रव्यामुखो नरकं गच्छति । परकोकं च कर्मान्त-रजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापन हीयते॥ ७२॥

यत्रानिवद्धोऽपीन्नेत श्रुणयाद्वाऽपि किञ्चन ।

पृष्टस्तत्रापि तद् त्र्याद्यथादृष्टं यथाश्चतम् ॥ ५६ ॥ त्वमस्मिन्त्रिपये साक्षो भवत्येवमङ्कतोऽपि यत्किज्ञिहगादानादि पत्रयति वाक्पाक्ष्या-दिकं वा श्रणोति तन्नापि साक्षी स पृष्टः सन् यथे:परुष्ट कथयेत् । अयं त्व इतसाक्षी सामा-न्येन मनुनोकः। अस्य "ब्रामश्च ।प्राड्डियाकश्च राजा यः इत्यादिना नारवादिनिः पाडिज्य-मुक्तम् ॥ ७६ ॥

पकोऽलुम्बस्तु साक्षी स्याद् बह्नयः ग्रुच्योऽपि न खियः । स्रीवुडेरस्थिरत्वाचु द्विश्वान्येऽपि ये नृताः॥ ७७ ॥ एकोऽलुन्ध इत्यन्नाकारप्रकृषेषो दृष्टन्यः। एकोऽपि साक्षो लोभादिरहितः स्यात्। अत

एव व्यासः-

शुचिकियश्र धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभृतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः॥

(१)मेधातिथिगोतिन्दरा जाभ्यां "एको छुन्यस्त्वसाक्षी स्थात्" इति पटितं, न्याख्यातं च-लोभात्नक एकः साक्षी न भवति । एवं चालुन्धो गुगवान्कत्यांचिदवस्थायामेकोऽपि भव-तीति। खियः पुनरारप्रशीचः द्विपुक्ता बह्वयोऽप्यस्थिरहद्धित्वः हमादानार्हेः पर्यालोचितव्यवहा-र साक्षिण्यो न भवन्ति । अपर्यालोचिते तु स्तयवाग्दण्डपारुष्यादौ "हियाऽप्यसम्भवे काः र्थम्" (म॰ स्तृ॰ ८-७०) इति लाक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्तेयादिदोपैव्यांसास्तेऽपि वर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥।७०॥

> स्वभावेनैव यद् ब्र्युस्तद्वाद्यं व्यावहारिकम्। अतो यद्ग्यद्वित्रयुर्धमधि तद्पार्थकम्॥ ७=॥

यत्साक्षिणो भयादिन्यतिरेकेण स्त्रभावाद्य ब्रूयुस्तद्वयवहारनिर्णयार्थं प्राद्मम् । यत्पुनः स्वाभाविकाद्यन्यत् इतो अपि कारणाद्वद्यन्ति तद्धर्मविषये निष्प्रयोजनं, तन्न प्राह्मम् ॥ ७८ ॥

समानतः साक्षियः मातानधिप्रत्यथिसन्निधौ ।

प्राड्विवाकोऽनुयुज्जीत विधिना तेन सालवयन् ॥ ७६ ॥

सभामध्यं साक्षिणः संप्राप्तानिर्धप्रत्यर्थिसमक्षं राजाविङ्कतो ब्राह्मणः। प्रियोक्ति रचयन्वः क्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७१ ॥

यदु ह्योरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिश्चेष्टितं मिथः।

तद् ब्रुत सर्वं सत्येन युष्माकं हात्र साक्षिता ॥ म०॥

यद् ह्योर्रार्थेप्रत्वर्धिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्ये चेष्टितंजानीथ, तत्सर्वं सत्येन कथयत । यतो युष्माकसत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

सत्यं साद्ये व्रवन्साची लोकानाप्नाति पुष्कलात् । इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८२ ॥

⁽१) दक्षस्य पुनः प्रतिवेषो लोभादिरहितस्य प्रतिप्रस्तपार्थः । तेन सत्यवादितया निश्चित पक्षेष्ठित साक्षी भवत्येव । स्त्रियस्तु न कथंचिरसास्यमईन्यल्यावबोधा वा शुच्योऽपीति गुणवत्योऽपीत्यर्थः । भत्र हे-तुःस्रोबुद्धरस्थिरत्वादिति। प्रकृतिरेषा स्त्रीणां यद् वुद्धेश्चपलत्वं गुणास्तु यस्नोपार्विता अपि प्रमादाङस्यादिः नान्यतया । यतः स्वाभाविकमस्थैर्यं तिष्ठेदेव, यथ sमयाविनो घृतादिनोत्वत्तेः।

इति सर्वत्र सम्बन्यते । तत्रातीदिबुद्धिचैकल्यात् , चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥ स्त्रीणां साद्यं स्त्रियः कुर्युद्धिजानां सदृशा द्विजाः 🔌 शृद्धाश्च सन्तः शृद्धाणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

खीणामन्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ ख्रियः साक्षिण्यो भवन्ति । द्विजानां ब्राह्मणक्षित्रः यिवशां सहशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवं शृद्धाः साधवः शृद्धाणां, चाण्डालादीनां चाः ण्डालादयः साक्षिणो भवेयुः । एतच सजातीयसाक्ष्यभिधानम् ।। उक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यसम्भवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति । अत एव याज्ञवलक्यः—

''यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः । (या. स्मृ. २. ६९)॥ ६८॥ अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्सादयं विवादिनाम् । अन्तर्वेशमन्यराये वा शरीरस्यापि चात्यये॥ ६९॥

गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिक्कतोषद्रवे देहोपघाते वाऽऽतताय्यादिक्कते यः कश्चिदुपरु भ्यते स वादिनोरेव साक्षी भवति, न तु ऋणादानादिवदुक्तलञ्जणोपेतः ॥ ६९ ॥ तदेवोदाहरणातस्पष्टयति—

स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं वालेन स्थविरेण वा। शिष्येण बन्धुना वाऽपि,दासेन भृतकेन वा॥ ७०॥ अन्तर्वेक्ष्मादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि साक्षिः णः स्युः॥ ७०॥

नम्बस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमशापि साक्षित्वम् ? इत्यत्राह— बालवृद्धातुराणां च साद्येषु वदतां मुषा ।

जानीयाद्स्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसा तथा ॥ ७१ ॥

बालवृद्धच्याधितोनामुपण्छतमनसां च साक्ष्येऽनृतं वदतामस्थिरा वाग्भवति । अतस्ताः मनुमानेन जानीयात्। यथोक्तम् "बाह्यैविभावयेलिलङ्गे" (म० स्मृ० ८-२५) इति ॥ ७१॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च।

वाग्द्राडयोश्च पारुष्ये न परीनेत साक्षिणः॥ ७२॥

गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च 'गृहिणः' इत्युक्तसाक्षिपरीक्षा

बहुत्वं परिमृह्णीयात्साक्षिद्वेधे नराधिपः।

समेषु तु गुणोत्ह ष्टान्गुणिहैधे हिजोत्तमान् ॥ ७३॥

साक्षिणां परस्परिवरुद्धानां बहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात । समेषु तु विद्वार्याभिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् द्विजेषु य उत्तमाः, क्रियावन्त इत्यर्थः । अत एव बृहस्पितः-"गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताः" इति । गोवि-न्तराबस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्त्राह्मणान्प्रमाणीकुर्यादित्याह ॥ ७३ ॥

> समक्षद्शेनात्साच्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति । तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ५४ ॥

चक्कप्रांशे साक्षाइर्शनात्, श्रोत्रपाद्धा च श्रवणात्साक्ष्यं सिष्ट्यति । यत्र साक्षा सत्यं वर् न्यमायान्यां न सुच्यते । सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दण्डाभावेऽर्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्चताद्न्यद्वित्रुवन्नार्यसंसदि ।

अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५॥

साक्षी दृष्टश्रुताद्द्यादशं साधुसभायां वद्त्रवामुखो नरकं गच्छति । परकोकं च कर्मान्त-रजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापेन हीयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिवद्धोऽपीद्येत श्रुणयाद्वाऽपि किञ्चन ।

पृष्टस्तत्रापि तद् त्र्याद्यधादृष्टं यथाश्चतम् ॥ ७६ ॥

त्वमित्मित्वपये साक्षी भवेत्येवमङ्कतोऽपि यत्किञ्चिष्टगादानादि पत्रयति वाक्पाक्ष्या-दिकं वा श्रणोति तत्रापि साक्षी स पृष्टः सन् यथोपलब्धं कथयेत् । अयं त्वकृतसाक्षी सामा-त्येन मनुनोक्तः । अस्य "ब्रामश्च ।प्राड्डिवाकश्च राजा चण इत्यादिना नारदादिनिः षाड्डिभ्य-मुक्तम् ॥ ७६ ॥

पकोऽलुग्धस्तु लाक्षी स्याद् बह्नयः शुरुयोऽपि न लियः । स्त्रीतुस्टेरस्थिरत्वासु द्रीपैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७७ ॥ एकोऽलुग्ध इत्यन्नाकारप्रश्चेषो द्रष्टन्यः । एकोऽपि साक्षी लोमादिरहितः स्यात् । अत

> शुचिकियश्च धर्मेज्ञः साक्षी यत्रानुभृतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः॥

एव व्यासः-

(१)मेधातिथिगोविन्द्रराजाभ्यां "एको छुन्यस्त्वसाक्षी स्थात्" इति परितं, न्याख्यातं च-लोभात्मक एकः साक्षी न भवति । एवं चालुन्धो गुगवान्कस्यांचिद्वस्थायामेकोऽपि भव-तीति। श्चियः पुनरात्वसौचादियुक्ता बह्वयोऽप्यस्थिरद्वद्धित्वाहगादानाद्देः पर्यालोचितन्यवहार साक्षिण्यो न भवन्ति । अपर्यालोचिते तु स्तयवारदण्डपारुप्यादौ "हियाऽप्यसम्भवे कार्थम्" (स० स्व० ८-७०) इति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्तेयादिदोषेन्यांसास्तऽपि पर्यालोचितन्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥।७० ॥

स्वभावेनैव यद् ब्र्युस्तद्वाद्यं व्यावहारिकम्। अतो यद्ग्यद्विब्र्युर्धर्मार्थं तद्पार्थकम्॥ ७=॥

यत्साक्षिणो भयादिन्यतिरेकेण स्वभावाद्यद् वृयुस्तद्वयवहारनिर्णयार्थं प्राह्मम् । यत्पुनः स्वाभाविकादन्यरञ्जतोऽपि कारणाद्वदन्ति रुद्धमैविषये निष्प्रयोजनं, तन्न प्राह्मम् ॥ ७८ ॥

समान्तः साक्षिणः प्रातानधिप्रत्ययिसन्निधौ ।

प्राड्विवाकोऽनुयुक्तीत विधिना तेन सान्वयन् ॥ ५६ ॥

सभामध्यं साक्षिणः संप्राप्तानिर्धप्रत्यियसमक्षं राजाधिकृतो ब्राह्मणः। प्रियोक्ति रचयन्त्र-क्ष्यमाणप्रकारेण पुच्छेत् ॥ ७१ ॥

यद् इयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिश्चेष्टितं मिथः।

तद् ब्रुत सर्वें सत्येन युष्माकं हात्र साक्षिता॥ ५०॥

यद् हयोर्रायेप्रेत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कायं चेष्टितं जानीय, तत्सर्वं सत्येन कथयत । यतो युष्माकसत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

सत्यं साद्ये ब्रुवन्साची लोकानाप्नेाति पुष्कलान् । इह चानुक्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८२ ॥

⁽१) एकस्य पुनः प्रतिषेषो कोमादिरद्वितस्य प्रतिप्रसवार्थः। तेन सत्यवादितया निश्चित एकोऽि साक्षी मनत्येव। स्त्रियस्तु न नथंचित्सास्यमर्छन्यल्यावबोधा वा शुच्योऽपीति गुणवत्योऽपीत्यर्थः। मत्र देः तुःस्रोबुद्धरित्थिरत्वादिति। प्रकृतिरेवा स्त्रीणां यद् बुद्धेश्चपल्रत्वं गुणास्तु यस्नोपार्जिता भपि प्रमादाख्स्यादिः नान्यतया। यतः स्वामाविकमस्थैर्यं तिष्ठेदेव, यथंऽऽमयाविनो घृतादिनोत्पत्तेः।

मन्वर्थमुकावलीसहितमनुस्मृतौ-

(विकियाचे। धनं किश्चिद् गृह्णीयात्कुलसन्निधौ। क्रमेण स विशुद्धं हि न्यायते। लभते धनम्॥ ५॥)

साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यं वदनसन्तृत्कृष्टान्ब्रह्म लोकादीन्प्राप्तोति पुष्कलान्, इह लोहे चार्युत्कृष्टां ख्याति लभते । यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् चतुर्भुलेन पूजिता ॥ ८१॥

साद्येऽनृतं वदन्पाशौर्यं ध्यते वाहरी भृशम्।

विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साद्यं वदेद्वतम् ॥ द२॥ [ब्राह्मणो वे मनुष्याणामादित्यस्तेजसां ।दवि । शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ ६॥ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् । साविधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥ ७॥ पक्रमेवाद्वितीयं तु प्रब्रुवन्नाववुध्यते । सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ६॥।

यस्मात्साक्षी सृवा वाचं कथयन्वरुणसंविन्धिनः पाशः सर्परञ्ज्भिर्जलोदरेण पत्तले तः द्वातं जन्मानि यावदत्यर्थं पीड्यते । तस्मात्साक्ष्ये सत्यं सूयात् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।

तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साद्दिभिः ॥ ८३॥ यस्मात्सत्येन पूर्वाजितादिष पापात्साक्षी मुच्यते, धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन हिंदी तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ॥ ८३॥

आतमेव ह्यातमनः साक्षी गतिरातमा तथाऽऽत्मनः।
माऽवमंस्थाः स्वमातमानं नृणां साक्षिणमुत्तमम्॥ द्ध॥
यस्माच्छुभाग्रभकर्मप्रतिष्ठ आत्मैवात्मनः शरणं, तस्मादेवं स्वमात्मानं नाणं म माइत्तमं साक्षिणं मृषाऽभिधाने नावज्ञासीः॥ ८४॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्येवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥ पापकारिण एवं मन्यन्तेऽस्मान् अधमप्रवृत्ताच्च कश्चित्पश्यतीति । तान्पुनर्वक्ष्यमण वाः पश्यन्ति, स्वस्यान्तरपुरुषः पश्यति ॥ ८५ ॥

द्यौभूमिरापा हृद्यं चन्द्राकाशियमानिलाः।

रात्रिः संध्ये च धमेश्च वृत्तक्षाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥ ग्रुष्ठोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचन्द्रादित्याग्नियमवायुरात्रिसंध्याद्वयधर्माः सर्वशरीलि माग्रुभक्षेत्राः । दिवादीनां चाधिष्ठातृदेवताऽस्ति, सा च शरीरिण्येकन्नावस्थापिता ल जानातीत्यागमप्रामाण्याहेदान्तदशेनं तदङ्गीकृत्येद्युत्त म् ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसन्निष्ये सादयं पृच्छेद्वतं द्विजान्।

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्वो वै शुचिः शुचीन् ॥ ४७ ॥ प्रतिमादेवतात्राह्मणसन्निधाने शुचीन्द्रिजातिप्रस्तोन्प्राङ्मुखानुदृष्ट्मुखान्वा स्वर्गः प्राइक्तिकः पूर्वोहे काले याथातथ्यं साक्ष्यं पृच्छेत् ॥ ७ ॥

मुहीति ब्राह्मगां पृच्छेत्सत्यं ब्रहीति पार्थिवम् । गोमीजकाञ्जनैवैश्यं शहं सर्वेस्तु पातकैः ॥ ८८॥ बूहीत्येवं शब्दमुचार्य बाह्मणं पृच्छेत्। सत्यं बूहीति पार्थितं क्षत्रियं पृच्छेत्। गोर्वात-सुवर्णापहारे यत्पापं तद्भवतोऽनृताभिधाने स्यादित्येवं वैश्यम् । शूदं पुनः सवै 'क्ष्यमागगापः सम्बध्यसे यदि मृषा वदसीति पृच्छेत्॥ ८८॥

ब्रह्मघो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीवालघातिनः।

मित्रदृहः कृतबस्य ते ते स्युबुवता मृषा ॥ =९ ॥

त्राह्मणहन्तुः, खींघातिनो बालवातिनश्च ये नरकादिलोका ऋषिभिः स्पृताः, ये च मित्रहो-हादिकारिणः, ये चोपकर्तुरपकारिणस्ते तव मिध्यावदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्युग्यं भद्र!त्वया छतम्।

त्ते **सर्वे शुने। गच्हे**द्यदि ब्रयास्त्वमन्यथा ॥ ६० ॥

हे शुभाचार! यत्त्रया जनमत आरम्य किंचित्नुकृतं कृतं, तत्सवं त्वशेषं कुक्कृरादिकं सं-कामति, याद त्वमहत्यं ववीषि॥ ९०॥

एकाऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण् ! मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृद्येषः पुरायपापेक्षिता मुनिः ॥ ११ ॥

हे भद्र! एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति यदाऽऽत्मानं मन्यसे, मैर्च मंस्थाः । यस्मादेवं पापानां पुण्यानां च द्रष्टा मननान्मुनिः सर्वज्ञस्तव हृदये परमात्मा नित्यनवस्थितः । तथा च श्रुतिः-"द्वा सुपर्णा सयुजा सखया समानं वृक्षं परिचस्वज्ञाते । तयारम्यः पिष्यस्यं स्याद्व- त्यानश्चन्ये अभिचाकशीति ॥ ११ ॥

यमे। वैवस्वते। देवे। यस्तवैष हृदि स्थितः।

तेन चेद्विवाद्स्ते मा गङ्गां मा कुरूनगमः ॥ ३२ ॥

सर्वसंयमनाद्यमः परमातमा, वैवस्वत इति दण्डवारित्वात्, देवनाद्देवः, यस्तवेत हिदि विष्ठति तेन सह यथायंकथने यदि तवाविवादः यदा त्वन्मनोगतमसावन्यज्ञानाति त्वं चान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिणा सह विप्रतिपत्तिः स्यात्। एवं चात्र सत्याभित्रानेनैव निः-पापः इतहत्योऽसि । पापनिहरणार्थं मा गङ्गां मा च कुहक्षेत्रं यासीः, मनुकमेवात्र । गङ्गा-कुरक्षेत्रयोः साम्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्पुटीइतम्—"इत्रक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगा-हिता" इति । (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु विवस्त्रतः पुत्रो यो यमो दक्षिगदिक्पतिलोकतः कर्मगोचरीभृतत्त्वात्तव हृदये परिस्पुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वामावाद्विवादो ना-गस्त तदा मा।गङ्गां मा कुरक्षेत्रं यासीरिति व्याचक्षाते ॥ १२ ॥

नशे मुग्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः।

अन्धः शत्रुकुलं गच्छेचः सादयमनृतं वदेत् ॥ ६३ ॥

यः साक्ष्यमस्त्यं वदेत्स नम्नः कृतमुण्डनगरिभवोऽन्यः कवरेगोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रु-कुर्ल्यागच्छेत् ॥ ९३ ॥

कुर्ल[गच्छेत्॥ १३॥ अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्विषी नरकं वजेत् । यः प्रश्तं वितर्थं ब्रूसात्रृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥ २४ ॥

(१)कः पुनरती मुनिसंपातिशयप्रदश्तार्थनाह-यथेष सर्वप्राणिनां देश्यताय केदकारीयातनामिश्च नि
गृह्णीतेति श्रुतिपथनागतो अवतः सोऽयं तव हृदये वर्तत, न विप्रज्ञष्टः । स चापराथं मामेवं नयि मा चवं
मनित कथाः । एव श्रात्मा मदीयो मामुपैक्षिष्यत इति । न इ्येतस्य कश्चिद्रारमोयस्तेन चेदविवादः स
चेत्रसन्नः प्रत्ययिनः किं गंगागमनेन स्नानार्थिनः पापशुद्धये किं जुरुक्षेत्रगमनेऽस्ति प्रयोजनं, तत्करुं पापक्रमोपलक्षणार्थे ततः पुण्यम् , तदिहैवाविसंवादिनि परमात्मिन । निद्धि पापकारिंग श्रात्मा निर्विश्क मिवित,
किं मेऽतः स्यादैतेनेति । नास्तिकस्यापि किं कथिका भवत्येव गंगानदी पात्रयन्तो कुरुक्षेत्रं तुरेश पर पावनः ।

यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन्नसत्यं ब्र्यात्, स पापवानधोमुखो महान्धकारे यो नाकस गच्छति ॥ ९४ ॥

अन्धो मत्स्यानिवाश्चाति स नरः कएटकैः सह। यो भाषतेऽर्थे वैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः॥ ९५॥

यः सभां प्राष्ठोऽर्थस्य तत्त्वार्थस्य वैकल्यमयथार्थाभिप्रायमप्रत्यक्षमनुपलब्धमुत्कोचा दिमुखलेयोन कथयति, सनरोऽन्ध इव सकण्टकान्मत्स्यानभक्षयति, सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमेः महस्रमते ॥ ९५ ॥

यस्य विद्वान् हि वद्तः क्षेत्रक्षो नाभिशङ्कते । तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ६६ ॥

यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्यं वदत्युतानृतमिति न शङ्क्षेत, किन्तु सत्यमे वायं वदतीति निर्विशङ्कः सम्पद्यते । तस्माद्रम्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवा न जानन्ति ॥ ९६ ॥

यावतो वान्धवान्यस्मिन्हन्ति साद्येऽनृतं वद्न् । तावतः संख्यया तस्मिञ्छणु सौम्यानुपूर्वद्याः ॥ ६७ ॥ [एवं संबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः । पशुन्गोश्वपुरुषाणां हिरएयं भूर्यथाकमम् ॥ ६ ॥]

यस्मिन्पधादिनिमित्तं साक्ष्येऽनृतं वद्न यत्संख्याकान्पित्रादिवान्धवान्नरके योजयित, तत्संख्याकान्क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान् साधो ! श्रणु । अथवा यावतो बान्धवान् यः स्मिन्हन्ति, यावतां बान्धवानां हननफळं प्राप्नोति, तावत्संख्याकाञ्छूणु । पक्षद्वयेऽप्यनृतः निन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।

शत्मश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ६८ ॥

पशुविषयेऽनृते पञ्च बान्धवान्नरके योजयित, पञ्चानां बान्धवानां हननफलं प्राप्नोति। एवं दश गोविषये, शतमखविषये, सहस्रं पुरुषविषये। संख्यागौरवं चेदं प्रायश्चित्तगौर-वार्थम्॥ ९८॥

हिन्त जातानजातांश्च हिरएयार्थेऽनृतं चद्न् । सर्वं भूम्यनृते हिन्त मा स्म भूम्यनृतं चदीः ॥ ६९ ॥ [पशुवत्चौद्रघृतयोर्थचान्यत्पशुसंभवम् । गोवद्वस्नहिरएयेषु धान्यपुष्पफलेषु च ॥ १० ॥ अश्ववत्सर्वयानेषु खरोष्ट्रवतरादिषु ॥]

हिरण्याथेंऽनृतं वद्भातान् पित्रादीन् अजातांश्च पुत्रप्रस्तीन्नरके योजयति, एषां हननफरं प्राप्नोति । सुमिविषये चानृतं वदनसर्वप्राणिनां हननफर्छं प्राप्नोति । तस्माद्भ्विषयेऽनृतं मा वदीरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

वैद्यांदिष्वरतं बुवतो सुमिवदोषमाह—

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने। अञ्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १००॥ [पशुवत्क्षोद्रघृतयार्यानेषु च तथाश्ववत्। गोवद्रजतवस्त्रेषु घान्ये ब्राह्मणवद्विधिः॥ ११॥] स्वागद्भपाद्योदकविषयेऽनृते, स्रीणां च मैथुनाख्योपभोगविषये, सङ्जेषु च, रत्नेषु स इत्येतया वर्णदेवताक्या "आपो हि ष्ठाण इति तृचेन वाग्देवताकेन जुहुयात । वृतमप्ताविकि सर्वत्रानुषद्गः ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादब्रुवन्साद्यमृणादिषु नरोऽगदः। तदृगं प्रान्तुयात्सर्वे दशबन्धं च सर्वतः ॥ १०७॥

अव्याधितः साक्षो ऋणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यन्तं यदि साक्ष्यं न वदेत्तदा तदिवा-दारुपदं सर्वेम्हणमुत्तमर्णस्य दशात्, तस्य च सर्वस्यर्णस्य दशमं भागं राज्ञो दण्डं द्यात् १०७

> यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः। रोगोऽग्निकातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः॥ १०८॥

यस्य साक्षिण उक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्ये व्याध्यप्तिदाहसंनिहितपुत्रादिज्ञातिमरणानामः न्यतमं भवति, दैवसूचितमिथ्याभिदोषत्वाहणमुक्तमणस्य द्ण्डं च राज्ञा दाण्यः॥ १०८॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवद्मानयोः।

अचिन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९॥

अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परं विवदमानयोस्तत्त्वतरञ्जादिव्यतिरेकेण सः रयमलभमानः प्राड्विवाको वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नयेत्॥ १०९॥

महिषिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः । विसष्टश्चापि शपथं शेपे पैजवने नृपे॥ ११०॥

सप्तिषिभिदेवैश्चेन्द्रादिभिः सन्दिग्धकार्यनिण्यार्थं शपथाः कृताः, वसिष्ठोऽण्यनेन पुत्रशतं अक्षितिमिति विश्वामित्रेणात्रुष्टः स्वपरिशुद्धये पिजवनापत्ये सुदासि राजनि शपथं चकार । अनेकार्थत्वाद्धात्नां शपिरपि करोत्यर्थः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वरूपेऽप्यथे नरो बुधः। वृथा हि शपथं कुर्वन्द्रेत्य चेह च नश्यति॥ १११॥

स्वरूपेऽपि कार्ये न वृथा शपर्थं पण्डितः कुर्यात् । वृथा शपर्थं कुर्वन्परहोक इह होके नर-कप्राप्तया अकीतिप्राप्त्या च नाशं प्राप्तोति ॥ १११ ॥ वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह—

> कामिनीषु विवाहेषु गवां भच्ये तथेन्धने । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२॥

बहुमार्यस्य नान्यामहं कामये त्वमेव मत्र्यसोत्येवंविशिष्टः सुरतज्ञामार्यं कामिनीविषये, विवाहविषये च मयाऽन्या न वोढव्येत्यादौ, गवार्थं घासादुपहारे च, अग्नौ होमार्थमिन्ध-नाष्ट्रपहारे, ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ वृथा शप्थे पापं न भवति ॥ ११२॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः।

गोवीजकाञ्चनैवैश्यं श्रद्धं सर्वेस्तु पातकैः॥ ११३॥

त्राह्मणं सत्यशब्दोचारणेन शापयेत्। क्षत्रियं वाहनायुधं मम निष्फळं स्यादित्येवम्। वैश्यं गोबीजवाद्धनानि च मम निष्फळानि स्युरित्येवम्। शृदं च सर्वाणि मे पातकानिः स्युरित्येवं शापयेत्॥ ११३॥ कार्यगोरवळाघवापेक्षया—

अप्नि वाहारयेदेनमप्तु चैनं निमज्जयेत् । पुत्रदारस्य वाष्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥ अग्निसन्निमं पञ्जाशत्पिककमष्टाहगुलमयःपिण्डं हस्तद्वयविन्यस्तसप्ताश्वत्थपत्रं शुद्रान दिकं सप्त पदानि पितामहाद्युक्तविधानादाहारयेत । जङौकादिरहित करे चैतं निमज्ञयेत् । अश्वेषेतिकर्तव्यता स्मृत्यन्तरे श्रेया । पुत्राणां दाराणां च पृथक् शिर व्येनं स्वर्शयेत् ॥ ११४ ॥

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च।

न चार्तिमुच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

रं प्रदीप्तोऽग्विनं दहति, आपश्च यं नोञ्चे नयन्ति, न चार्तिमेत्र महर्ती प्राप्नोति स अपथे विद्युद्धो जेयः॥ १६५॥

अत्र प्रकृतमधैवादमाह—

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ।

नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥ ११६॥

यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्न ऋपेने त्वं ब्राह्मणः शृद्धापत्योऽसीत्येवं कनीयसा वैमान्नेयेणा-भिकृष्टस्य नैतरेविमिति स यथार्थमिनि प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य जगतः शुभाशुभकर्तञ्ये चार-भृतः सत्येन हेतुना रोमैक्मिप विद्वने द्राधवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाद्यं कृतं भवेत्।

तत्तत्कार्यं निव त कृतं चाण्यकृतं भवेत् ॥ ११७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिरतृतमुक्तमिति निश्चितं भवेत्तत्कार्यमसमाप्तं प्राइवि-वाकः पुनरिष निवर्तयेत्। यदिष च द्ण्डसमासिपर्यन्ततां नीतं तदि पुनः परीकेत ॥ ११७ ॥ वक्ष्यमाणविशेषार्यं लोमादीनपृथङ् निदिशति—

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्कोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्वालभावाच साच्यं वितथमुच्यते ॥ ११=॥

लोभेन, विपरीतज्ञानेन, भयेन, स्नेहेन, कामेन, क्रोवेन, अज्ञानेन, अनववानेन सास्यम-सत्यमुच्यते ॥ ११८॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साच्यमनु वदेत्।

तस्य द्राडविशेषांस्तु प्रवस्याम्यनुपूर्वशः॥ ११६॥

एषां लोभादीनां मध्यादन्यतममस्मिनिमित्ते सित यो मिथ्या साक्ष्यं कथयेतस्य दण्डवि-शेषाणि क्रमशो विद्वामि ॥ ११९॥

लोभात्सहस्रं दराड्यस्तु मोहात्पृवं तु साहसम्।

भयाद् हो मध्यमी दगडों मैत्रात्पूर्व चतुर्गुणम्॥ १२०॥

लोभेन मिथ्याऽभिधाने सित वक्ष्यमाणपणानां सहस्नं दण्डयः, मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्य-माणम् , भयेन च वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ, भैत्रात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२०॥

कामाइशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्।

अज्ञानाद् हे राते पूर्णे वालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्यावदनप्रथमसाहसं दशगुणं दण्डयः । क्रोधेन तु परं मध्य-मसाहसं त्रिगुणं वक्ष्यमाणं, अज्ञानत्वाद् द्वे शते, बालिश्यादनवयानात्पगशतमेव दण्डय इति सर्वन्नानुषद्गः ॥ १२१ ॥

पतानाहुः कौटसाद्ये प्रोक्तान्द्ण्डान्मनीषिभिः । धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

सत्यस्पधमस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधमस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वेद्ध-विभिरकान्दण्डान्मन्वादय आहुः । एतच सहत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥ भृयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणे तु-

कौद्रसाद्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वणिधार्मिको नृपः। प्रवासयेहर्रेडियत्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥ २२३॥

क्षत्रियादींस्थीन्वर्णान्कौटसाक्ष्ये प्रवृत्तान् पूर्वोक्तेन दण्डेल दण्डियेत्वा धार्मिशे राजा स्वराष्ट्राद्विवासयेत् । ब्राह्मणं तु धनदण्डव्यतिरेकेण स्वराष्ट्राविनःसारयेत् ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्राहेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतस् ॥ (स. स्म्यु. ८-३८०) ।

इति धनसिहतिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणं पुनः पूर्वदः गहेन दण्डयिस्वा नानं कुर्योदिति व्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवासस्तवं वासोऽपहः रणं गृहभङ्गो वेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

द्रा स्थानानि द्राडस्य मनुः स्वायं अवोऽ ववीत्।

त्रिषु वर्षेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो बजेत् ॥ १२४ ॥

हैरण्यगर्भो मनुदंश दण्डस्थानान्युक्तवान् । यादि क्षत्रियादिवणेत्रयविषये भवन्ति । ब्राह्मणः पुनर्महत्यदराघेऽक्षतशरीरो देशान्तिस्सार्यते ॥ १२४॥

उपस्थमुद्रं जिह्ना हस्तौ पादौ च पञ्चमम्। चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च॥ १२५॥

लिङ्गादीन्येतानि दश दण्डस्थानानि, अतस्तत्तदङ्गेनापराधे स्नति अपराधलाववगौरवा-पेक्षया तत्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम् । अल्पापराधे यथाश्चतं धनदण्डः । देहदण्डो मारण महापातकादौ ॥ १२५ ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्रतः।

सारापराधौ चालोक्य दगडं दगडचेषु पातयेत् ॥ १२६॥

पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमवेक्य प्रामारण्यादिचापराधिस्थानं राज्यादिकं वाऽपराध्यस्यापेक्ष्य सारं चापराधकारिणो धनवारीरादिसामथ्यमपराधं च गुरुळघुभावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात्। एतचाभिहिताभिधास्यमानदण्डवेषस्रुतस् ॥ १२६ ॥

अधमैद्राडनं लोके यशोव्रं कीर्तिनाशनम् । अस्वग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७॥

जीवतः ख्यातिर्येशः, सृतस्य ख्यातिः कीर्तिः, यस्माद्बुबन्धाधनपेक्ष्य दण्डनमिह्नलोके स्वानाशनं, सृतस्य च कीर्तिनाशनं, परलोके च धर्मान्तराजितस्वर्गप्रतिबन्धकं, तस्मान्तरपित्यजेत ॥ १२७॥

अद्राड्यान्द्राडयन्राजा द्रगड्यांश्चेवाप्यद्रगडयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकं चैच गच्छति ॥ १२८ ॥

राजा दण्डानहान्धनलोभादिना दण्डयन् , दण्डाहीश्चानुराधादिनोत्खजन्महतीमख्याति प्राप्नोति, नरकं च वजित ॥ १२८॥

वाग्दराडं प्रथमं कुर्याद्विग्दराडं तद्नन्तरम् । तृतीयं धनदराडं तु वधदराडमतः परम् ॥ १२८ ॥

न साधु कृतवानिस, मैवं भूयः कार्षीरित्येवं वाङ्निर्भत्सेनं प्रथमापराधे गुणवतः कुर्यात्। तथापि यदि नोपशाम्यति, तदा धिग् जालम मा जीवनिस्ते पापस्य भूयादित्येवमादि तस्य कार्यम्। तथापि यद्यसन्मार्गाञ्च निवर्तते, तदा धनदण्डमस्य तृतीयं कुर्यात्। एवमपि चेन्नाविष्ठते तदाऽतः परं वधदण्डं ताडनाद्यङ्गच्छेदरूपं तस्य कुर्याञ्च मारणम्, यतो वक्ष्यति ''वचेनापि बदा त्वेतान्" (म. स्मृ. ८-१३०) इति ॥ १२९॥

वधेनापि यदा त्वेतानिग्रहीतुं न शक्तुयात्। तदेषु सर्वेमण्येतत्प्रयुज्जीत चतुष्टयम्॥ १३०॥

यदा व्यस्तेनाङ्गच्छेदेनापि दण्ड्यान्वशे कर्तुं न शक्तुयात्तदा एतेषु सर्वं वाग्दण्डादिचतुष्टयं ङ्योद् ॥ १३०॥

लेकसंज्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवद्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

ताचरूप्यसुवर्णानां या पणादिसंज्ञाः क्रयविक्रयादिलोकन्यवद्दारार्थे पृथिन्यां प्रसिद्धास्ता दण्डाष्टुपयोगार्थं साकल्येन कथयिष्यामि ॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सुच्मं दृश्यते रजः।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणं प्रचक्षते ॥ १३२॥

गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरिम्मषु यत्सूक्ष्मं रजो हश्यते, तद् हश्यमानपरिमाणानां ।प्रथमं त्र-सरेणुं वदन्ति ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवे।ऽष्टौ विश्वेया लिक्षेका परिमाणतः।

ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रया गौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षेका परिमाणेन ज्ञेया । तास्तिको लिक्षा राजसपॅपो ज्ञेयः । ते राजन् सर्षपास्त्रयो गौरसर्षपो ज्ञेयः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवे। मध्यस्त्रियवं त्वेककुरणलम् ।

पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु पोडश ॥ १३४ ॥

गौरसर्षपाः षट् मध्यो, न स्थूलो नापि सूक्ष्मो, यवो भवति । त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्ति-केति प्रसिद्धम् । पञ्चभिः कृष्णलेमांषः । षोडश माषा सुवणेः स्यात् । पुंलिङ्गश्चायं परिमा-णवचनः ॥ १३४ ॥

पछं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं द्शा।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेया रौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

चस्वारः सुवर्णा पलं स्यात् । दश पलानि घरणम् । ऋष्णलद्वयं समं ऋत्वा तुल्या धर्ते रूप्यमाषको बोद्धव्यः ॥ १३५ ॥

ते पाडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः।

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः॥ १३६॥

ते षोडश रूप्यमाषका रोप्यथरणं पुराणश्च राजतो रजतसम्बन्धी स्यात् । कार्षिकस्ता-म्रमयः कार्षापणः पण इति विज्ञेयः । कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागो बोद्धन्यः । सत एव "पलं कर्षचतुष्टयम्" (अ.को. २-९-८६) इत्याभिधानिकाः ॥ १३६ ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः।

चतुःसौवर्णिका निष्का विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥

दश रूप्यघरणानि रौप्यशतमानो ज्ञातन्यः । चतुर्मिः सुवर्णेर्निष्कः प्रमाणेन बोद्ध-न्यः ॥ १३७ ॥

पणानां हे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चात्तमः ॥ १३८॥

पञ्चाशद्धिके द्वे पणशते प्रथमसाहसो मन्वादिभिः स्मृतः। पणपञ्चशतानि मध्यमसाहसो ज्ञेयः। पणसहस्रं तूत्तमसाहसो ज्ञेयः॥ १३८॥ ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमहिति।

अपह्रवे तद् द्विगुणं तन्मने रिनुशासनम् ॥ १३९॥

मयोत्तमणस्य धनं देयमिति सभायामधमणंनोक्ते सत्यधमणः पणशतात्पञ्च पणा इत्येवं दण्डमहिति। यदा तु सभायामिष न किंचिदसमै धारयामात्येवमाळपति तदा पगशताह्श पणा इत्येवं दण्डमहिति। इत्येवं मनुस्मृतौ दण्डप्रकारः॥ १३९॥

वसिष्ठविहितां वृद्धि सुजेद्वित्तविविधनीम्।

अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते ॥ १४० ॥

वसिष्टेनोक्तां वृद्धि धर्म्यत्वाद्धनवृद्धिकरीं वृद्धिजीवी गृह्णीयात् । तामेव दशैयित—स्ते प्रयुक्तेऽशीविभागं प्रतिमासं वृद्धि गृह्णीयात् ॥ १४० ॥

द्विकं शतं वा गृह्वीयात्सतां धर्ममनुसमरन्।

द्विकं शतं हि गृह्वानो न भवत्यर्थिकित्विषो ॥ १४१ ॥

साधूनामयं धर्म इति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयं वा प्रतिमारः गृहीयात । यस्मात् द्विकं शतं हि गृहानो वृद्धिधनप्रहणे किल्बिकी न भवति ॥ १४१ ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पश्चकं च शतं समम्।

मासस्य वृद्धि गृह्णीयाद्यणीनामनुपूर्वेशः ॥ १४२ ॥

ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतसमिता नाधिकं मासस्य सम्ब

न्धिनीं वृद्धि गृह्णीयात्।

नन्वशीतिभागो छछु, द्रकशतग्रहणं गुरू, कथिममौ ब्राह्मणस्य छछुगुरुकरुपौ विक रूपेताम् ? अत्र (१)मेधातिथिगोविन्दशजौ तु पूर्वद्वद्या निर्वाहासम्भवे द्विक गतपरिप्रह इति व्याचक्षाते ।

इदं तु वदामः-सबन्धकेष्वशीतिभागप्रहणं, बन्यकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिप्रहः । तदाह

याज्ञवल्क्यः—

अशोतिमागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चक्रमन्यथा ॥ (या. स्मृ. २ -३७) वेदान्तोद्गीतमहस्रो मुनेव्यांख्यानमाद्रिये । तद्वितृद्धं स्वबुव्या च निबद्धमधुनातनैः ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाष्त्रयात्। न चाधेः कालसंरोधाविसर्गोऽस्ति न विकयः॥ १४३॥

भूमिगोधनादौ भोगार्थं बन्धके दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तां वृद्धिमुत्तमणी न लभते। कालसंरोधाचिरकालावस्थानाद् द्विगुणोभुतमूलधनप्रवेशेऽपि न निसर्गोऽन्यस्मै दानं, न वाऽ-न्यतो विक्रयः। (२)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु आधेश्चिरकालावस्थानेऽपि न निसर्गो, नान्यत

(१) ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण चतुर्णां सकाशाद् द्विकादयक्ष्यतारः कल्पयितव्यायथासङ्क्षये न माह्यत्रयाऽतुत्राः यन्ते । समं न पादेन वाऽर्धेन वाऽधिकं तदाऽधि क्षोऽपि सपादद्विकं सार्द्धंद्विकमिति द्विकादिव्यपदेशस्यानिष्कः त्तराश्रद्धानिवारणार्थं समग्रद्धणम्। यथा मात्रान्यत्वेऽपि संज्ञान्तरव्यपदेशं निवर्तयति । इदमपि पूवणात्रीवतः कर्मान्तरं यस्य वा महते धर्माय गृह्यरम्भो राजा च नातिधार्मिकस्तत्रायं विधिः । येऽसाधुभ्योऽर्थमादावे तिन्यायेन । समामिति पाठान्तरम्, संवत्सरं यावदेषा वृद्धिनं परतोऽपि महत्वादिकत्वाद्वेगुण्यं स्यात् ।

(२) मापिन्तु मुकानो नान्यां वृद्धिं लमेत । गाप्येऽप्याधी कालसंरोधाविचरमवस्थानाद् द्विगुणीभूतेऽ स्वमोक्षमाणे न निसर्गोऽस्ति न विक्रयः । अन्यत्र च विधिना अर्पणं निसर्गः । अन्यत्र संक्रामितं द्विगुणोभू-स्वमिष पुनवंधते एव । तथा च पठिज्यति 'सक्वराह्नता' इति विक्रियः प्रसिद्धः, सोपि न कर्तव्यः । किं ति बन्धकेनारँणमिति व्यावक्षाते । अत्र तु सवैदेशीयशिष्टाचारविरोधः, वन्यकीकृतभूमयादेरन्य-त्राधीकरणसमाचारात् ॥ १४३ ॥

> न भोक्तव्या वलादाधिर्भुञ्जाना वृद्धिमुत्स्जेत्। मृल्येन तोषयेचैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्॥ १४४॥

गोप्याधिविषयं वचनमिदम् । वञ्चालङ्कारादिगांप्याधिर्वजात्र भोकन्यः, भुजानो वृद्धिः मृत्सजेत्प्राङ् मृल्येनात्रैनं तोषयेत् । यद्वा भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्थाविम्ल्यरानेन स्वामिनं ताषयेदन्यथा बन्धकचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥

आधिश्चोपनिधिश्चोभों न कालात्ययनहैतः। अवहायौं भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ॥ १४५॥

आधिबैन्धकः, उपनिधीयत इत्युपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमपितं द्रव्यम् । नारदस्मृति लक्षितौ च निक्षेपोपनिधी । तावेवात्रोपनिधिशब्देन गृह्यते । एतावाध्युपनिधी विरकालाव-स्थितावपि न कालात्ययमहँतः । यदैव स्वामिना प्रायितौ तदव तस्यावहायौ समपैणीया-वित्यर्थः ॥ १४९ ॥

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च द्रम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

"वितिश्चिद्दश वर्षाणि" (म. समृ. ८-१४०) इत्यनन्तरं भोगेन स्वत्वहानि वस्यिति, तद्यवादार्थमिदम् । दुद्यमाना गौरष्ट्रोऽमश्च वहन्दमनार्थं च प्रयुक्तो बलीवदादि एते प्रीत्या-उन्येन तु भुज्यमानाः कदाचिद्पि स्वामिनो न नश्यन्ति। प्रदर्शनार्थमिदं प्रीत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितम् । सामान्योपक्रमं चेदं विशेषाभित्रानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

यत्किञ्चिद्दश् वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।

भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमहिति ॥ १४७॥

यस्किचिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिन्यतिरेकेण परेंदेश वर्षाणि भुज्यमानं स्वामी प्रेश्नते, मा भुद्धनेत्यादिप्रतिषेधोक्ति न रचयति, नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति । तस्य तत्र स्वाम्यं निवतत इति भावः ॥ १४७॥

अजडश्चेदपाग्रहो विषये चास्य भुज्यते।

भग्नं तद्यवहारेण भोका तद् द्रव्यमहित ॥ १४८ ॥

जडो बुद्धिविकलः, न्यूनषोडशवर्षः पोगण्डः। तथा च नारदः— बाल आषोडशाद्वर्षात्पोगण्डश्चापि शब्दितः।

अस्यामवस्थायां कर्तव्यम्। आधिं भुवजीत यावद् द्विगुणं धनं प्रविष्टे ततो मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने भोग्यस्तावदेवमभोग्यस्तावद् देयं भोग्यस्वाधिरस्य लाभं तिष्ठेवावद्वाधो न आगते तु बाधे कथः जिद्धतिको दरिद्रतामुपगतस्तावन्मात्रशेषधनः स किन्नित् कालं प्रतीद्य राजनि निवेच विक्रीणोत बन्धम्। तितो विक्रयादुत्पन्नं द्विगुणमारमनो बन्धनं गृहीत्वा शेषं मध्यस्थइरते क्रिणकसारकुर्यात्। ननु च आधिः प्रगन्थेद्द्विगुणे धने यदि न मोक्षयेदिति पठ्यते । एतदुत्तरत्र व्याख्यास्यामः । प्रगादयत्वास्य पूर्वस्वामिनः स्वाम्यद्वानिः प्रयोक्तिश्च स्वत्वापत्तिः । यदि च निसर्गविक्रयो न स्तः, कीदृद्यमस्य स्वाम्यमुच्यते । तस्यात् प्रतिषेचसामध्येन प्रणाश्चवचनं प्रतिषिद्धभोगस्य मोगानुज्ञानाथं व्याख्यायते वस्नादिविषयं वा । तस्य द्वि भज्यमानस्य प्रणाश एव न क्षेत्रादेशिव तिष्ठतः स्वरूपात्प्रच्यवमानस्य भोग्यता सम्भवति । तेनैतत्त्वृतिः व्यवस्थायां व्याख्येयं गोणो चात्र प्रणाशनिसगौं, विक्रयप्रतिषेधस्तु मुख्य एव । न द्यसौ गौणतया प्रतिपत्तुं शक्यते । एतदेव प्रस्तुत्य न स्यातां विक्रयाधोने इति स्मृत्यन्तरपठितम् । अत इह निसर्गोऽन्यन्त्राधानं विक्रयसाद्वचर्यात् सदृशौ हि तौ केनचिदंशैन ।

स धनस्वामी यदि जडः पोगण्डश्रम भवति तदीयदर्शनविषये च तद्धनं भुज्यते, तदा स्वामिनो ज्यवहारेण नष्टं, ततो भोक्तुरेव तद्धनं भवति ॥ १४८॥

आधिः सीमा बालधनं नित्तेपे।पनिधिः स्त्रियः । राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भे।गेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥ [यद्रिनाऽगममत्यन्तं भुक्तपूर्वेस्त्रिभिभेवे । न तच्छक्यमपाहतुं क्रमान्त्रिपुरुषागतम् ॥ १३ ॥]

बन्धः, प्रामादिमर्यादा, बालधनं, निक्षेपोपनिधी,

वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते।

इति नारदोक्त उपनिधिलक्षणः, दास्यादिश्चियः, राजश्रोत्रियधनानि, उक्तेन दशवः दंभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति, न भोकुः स्वत्वं भजन्ते ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाननुज्ञातमाधि भुङ्के ऽविचचणः । तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यो वृद्ध्या दत्तं बन्धं स्वाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मुखों निद्धवेन सुङ्क्ते, तेन तस्य भोगस्य संशुद्ध्यर्थमर्धवृद्धिमीक्तव्या। बलभोगेन तु भोक्तव्ये बलादिधसुञ्जाने सित सर्ववृद्धित्याग एवोक्तः॥ १५०॥

कुसीदवृद्धिर्द्वेगुगयं नात्येति सकृदाहृता । धान्ये सदे लवे वाद्ये नातिकामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

वृद्ध्या धनप्रयोगः कुसीदं, तत्र या वृद्धिः सक्टर् गृहीता सा ह्रेगुण्यं नातिकामित मूलवृद्धिः हिंगुण्यं भवति । प्रतिदिनप्रतिमासादिपाह्येति तात्पर्यम् । धान्ये पुनर्वृद्ध्यादिपयुक्तं, सरे वृक्षफले, ल्रुयत इति लव जर्णादिलोम तिस्मन, वाहनीये च बलीवद्दि प्रयुक्ते विरेणापि कालेन मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतां नातिकामेदिति ॥ १५१ ॥

कृतानुसाराद्धिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति । कुसीद्पथमाहुस्तं पञ्चकं शतमद्देति ॥ १५२ ॥

कृता या वृद्धिर्द्धिकं त्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता, तस्याः शास्त्रानुसाराद्धिका व्य-तिरिक्ता कृता । अतोऽन्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः । किंतु कृताऽिष वृद्धिवर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतािर्द्धियां मासे प्राह्मा । तथा च विष्णुः—'वृद्धि दृष्टुरकृतामिष वत्सरातिक्रमे यथािमिहिता वर्णक्रमेण" द्विकत्रिकािद्दिनत्यर्थः । कि त्वकृतवृद्धाविष विशेषान्तरमाह् —कुतिसतात्प्रसरत्ययं पन्था इति कुसीद्पथः, अयमधमणी यच्छूद्दविषयोक्तं पञ्चकं शतं द्विजातेरिष गृह्मातीत्येवं कृतिसतपन्थाः, पूर्वोक्ताद्धम्यवृद्धिकराद्यकृष्ट इत्येवं मन्वाद्य आहुः । इयं चाकृता वृद्धिकदा-रविषये याचनादृश्वं बोद्धन्या । तदाह कात्यायनः—

> प्रीतिद्वं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानं न दक्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥ १५२ ॥ नातिसांवत्सरीं वृद्धि न चादृष्टां पुर्नहरेत् । चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥ [अथ शक्तिविद्दीनः स्यादृशी कालविपर्ययात् । प्रेष्यश्च तमृशं दाष्यः काले देशे यथोद्यम् ॥ १४ ॥]

ममैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते तस्य वृद्धि विगणव्येकदा दातव्येत्येवंविध-नियमपूर्वकवृद्धिप्रहणमुत्तमणैः संवत्सरपयन्तं कुर्यात्। नातिकान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धि गृहीयात्। न च शास्त्रादृष्टामुक्तधम्यद्विकत्रिकशतात्राधिकां गृहीयात्, अधर्मत्वबोधनार्थो निषेधः। चक्रत्रुध्वादिचतुष्ट्यां चाशास्त्रीयां न गृहणीयात्। तासां स्वरूपसाह बृहस्यतिः—

कायिका कायसंयुक्ता मासप्राद्धा च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्रक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥

तत्र चत्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गहिता । कालबृद्धिस्तु द्विगुणाधिकप्रहणेन, कायिका चाति-वाहदोहादिना, कारिता ऋणिकेन यानापत्काल एवोत्तमणेपीडया इता । चतस्तोऽपि बृद्धीर-शास्त्रीया न गृह्णीयात् । तथा च बृहस्पतिः—

भागो यद् द्विगुगादूष्त्रं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णं च सोदयं पश्चाद्वार्धुष्यं तद्विगर्हितम् ॥

कात्यायनः-

ऋणिकेन इता बृद्धिरधिका संप्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तथा ॥ अन्यथा कारिता बृद्धिन दातव्या कथंचन ॥ १५३॥

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् । स दत्त्वा निर्जितां वृद्धि करणं परिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

योऽधमणी धनदानासामर्थ्यात्पुनलेंख्यादिक्रियां कर्रिमच्छेत्स निजितासुक्तमागेंग सत्यत-याऽऽत्मसात्कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात्॥ १९४॥

> अद्शैयित्वा तत्रैव हिरएयं परिवर्तयेत्। यावती संभवेद् वृद्धिस्तावतीं दातुमईति ॥ १५५॥

यदि देवगत्या वृद्धिहिरण्यमेपि समये दातुं न शक्नोति, तदा तद् गृहीत्वैव तत्रव दुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत्। यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं संभवति, तदातुमहैति॥ १५५॥

चऋवृद्धिं समाद्धे देशकालव्यवस्थितः।

अतिकामन्देशकालौ न तत्फलमवाष्त्रयात् ॥ १५६ ॥

चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभरख्पा वृद्धिरभिमता। चक्रवृद्धिमाश्रित उत्तमणों देशकालच्यवस्थितो यदि वाराणसीपयन्तं लवणादि शक्टेन वहामि तदा ममेदं यद्धनं दात-च्यमिति वेतनख्पदेशव्यवस्थितिः। यदि मासं यावद्वहामि तदा मासं यद्धनं दातव्यमिति कालच्यवस्थितिः। एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्थौ देशकालौ दैवादपूरयन्शकटादिना वहन् लामख्पफलं सकलं न प्राप्नोति॥ १५६॥

अपि तु—

समुद्रयानकुराला देशकालार्थद्शिनः।

स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७॥

स्थलपथजलभ्ययाने निपुणा इयद् देशपर्यन्तमियत्कालपर्यन्तमृद्धमाने सित एतावाँ ह्यामो प्रहीतुं युक्त इत्येवं देशलामधनज्ञा विणगादयो यां वृद्धि तथाविषये वावस्थापयन्ति, सैव तत्र व्यवस्था, तत्राधिगमं धनप्राप्ति प्रति प्रमाणम् ॥ १५७ ॥

ये। यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेदर्शनायेह मानवः।

अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृग्यम् ॥ १५= ॥

यो मनुष्यो यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धनदानकाले ममायमधमणौ दर्शनीय इति, स तं तस्मिन्काल उत्तमणस्याद्धं यंस्तद्धनं दातुं यतेत ॥ १५८ ॥ प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्। दग्डशुल्कावशेषं च न पुत्रे। दातुमहिति॥ १५६॥

प्रतिभृत्वेन यद् देयं धनं तत्प्राविभाव्यं, वृथादानं परिहासिनिमित्तं भग्डादिभ्यो देवले प्रतिभृत्वेन यद् देयं धनं तत्प्राविभाव्यं, वृथादानं परिहासिनिमित्तं भग्डादिभ्यो देवले प्रतिभृत्वे वहादिदेयं तक्ष प्रतिमित्तं सुरानिमित्तं च, यर् देयं दण्डं दण्डनिमित्तं, शुक्लं घटादिदेयं तक्ष विभाव पितृसम्बन्धिनं पितरि मृते।पुत्रो दातुं नाहिति ॥ १५९॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचादिःत ।

दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानिप दापयेत् ॥ १६० ॥
सुरानिमित्तं च यद् देंगं दण्डं प्रातिभाव्यं न पुत्रो दातुमहैतीति योऽयं पूर्वोपदेशः । सदर्भः
नप्रतिभुवः पितुरेंयो ज्ञेयः । दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्रं ऋणं दापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम्।

पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

अदातिर दानप्रतिभुवोऽन्यस्मिन्द्शेनप्रतिभुवि प्रत्ययप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभा-व्यकारणम् लशोधनोचितधनप्रहणं यस्य तस्मिन्धते दातोत्तमणः पश्चात्केन हेतुना धनं प्रा-कृमिच्छेत्॥ १६१॥

प्रतिभुवो सृतत्वात्तत्वप्रस्य चादानप्रतिभृत्वेनादातृत्वादित्याशङ्क्याह —

निरादिष्टघनश्चेत्तु प्रतिमूः स्यादलंघनः।

स्वधनादेव तददान्निरादिष्ट इति स्थितिः॥ १६२॥

असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवां यदि निरादिष्ट्यनोऽधमणंन निस्दृथनो यावता धने नासौ प्रतिभुस्तच्छोधनपर्यासधनस्तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टोऽत्र निरादिष्टथनपुत्रो उक्ष-णयोच्यते । ऋणसुत्तमणीय दर्धादिति शास्त्रसम्प्रदायः ॥ १६२ ॥

मत्तानमत्तार्वाद्यधीनैबलिन स्थविरेण वा ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारा न सिद्धति॥ १६३॥

मद्यादिना मत्तः, उन्मत्तो, व्याध्यादिवीडितोऽपहतोऽस्वतन्त्रवाळवृद्धैरस्वतत्रन्त्रतेव पितृमातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण कृतऋणादानव्यवहारो न सिद्धाति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता।

बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्वयावहारिकात्॥ १६४॥

इदं मयानुष्टेयमित्येवमादिका भाषा लेख्यादिना स्थिते कृताऽपि यदि शास्त्रीय वर्मात्याः म्पर्यात्सद्वयवहाराच बहिर्माच्यते, सा सत्या न भवति तद्यो नानुष्टेयः ॥ १६४ ॥

यागाधमनविक्रीतं यागदानप्रतिप्रहम्।

यत्र वाऽप्युपिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥ योगम्बद्दश्खलवाची । छलेन ये बन्धकविकयदानप्रतिप्रद्याः कियन्ते, न तत्त्वतोऽन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छम्म लानायात् । वस्तुता यत् निक्षेपादि न कृतं, तत्सर्वं निवतंते ॥ १६६ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुदुम्बाथ कृते। व्ययः।

दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरिष स्वतः ॥ १६६ ॥

ऋणप्रहीता यदि सृतः स्याचेन पूर्वविभक्ताविमक्तसर्वभ्रातृकुदुम्बसम्बधनार्थं तद्दणव्ययः कृतः, तदा तद्दणं विभक्तेशविभक्तेश्च स्वधनाद्दातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीने।ऽपि ब्यवहारं यमाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायात्र विचालयेत् ॥ १६० ॥ तद्देशस्ये देशान्तरस्ये वा स्वामिति स्वामिसम्बन्धिकुटुम्बन्ययनिमित्तं दासोऽपि यर् ऋणादानादि कुर्यात्स्वामी तत्तथाप्यनुमन्येत ॥ १६७ ॥

> वलाइचं वलाद् भुकं वलाद्यचापि लेखितम् । सर्वान्वलकृतानर्थानकृतानमनुरत्रवीत् ॥ १६८॥

बलाइत्तमप्रतिप्राद्यादि, वलाइक्तं भुम्यादि, वलाल्लेखितं चक्रवृद्धिपत्रादि । प्रदर्शेनं चैतत् । सर्वान्बलकृतान्व्यवहाराचिवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

> त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभृः कुलम् । चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आद्यो विणङ् नृपः ॥ १६६ ॥

साक्षिणः, प्रतिभुः, कुछं च धमाँ धैव्यवहार दृष्टारस्थय एते परार्धं क्छेशमनुभवन्ति । तः समाद्वेत साक्ष्यं, प्रातिभाव्यं, व्यवहारेक्षणं च नाङ्गीकारियतव्याः । चत्वारः पुनः बाह्मगो-त्तमणैवणिप्राजानः परार्धं दानफलोपादान सणद्रव्यार्पणिविकयव्यवहारेक्षणरूपं कुर्वाणा धनो-पच्यं प्राप्नुवन्ति । तस्माद्विप्रो दातारं, आद्योऽधमणँ, वणिक् केतारं, राजा व्यवहर्तारं बढेन न प्रवर्तेयेत् । पूर्वेश्लोकाभिद्दितबलिपेधस्यैवायं प्रपद्यः ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाद्दीत परिक्षीणे।ऽपि पार्थिवः। न चादेयं समृद्धोऽपि सूदममप्यर्थमुत्सुजेत्॥ १७०॥

क्षीणधनोऽपि राजा नायाह्यमर्थं गृहीयात । समृद्रोऽपि स्वलपमपि प्राह्यं धनं न त्यजेत् १७० अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।

दौर्बरुयं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अग्राद्धप्रहणाच्छास्त्रीयपाद्धपरित्यागाच राज्ञः पौरेरसामध्ये ख्याप्यते । ततश्च स प्रेत्मा-धर्मेण नरकादिभोगादिहाकीत्यां विनव्यति ॥ १७१ ॥

> स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्ववतानां च रक्षणात् । बळं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्षते ॥ १७२ ॥

न्यायधनप्रहणाद्वर्णानां सजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसम्बन्धात् । यद्वा वर्णसंसर्गाद्वः णसंस्कारादित्यत्रापि रक्षणादिति योजनीयम् । प्रजानां दुवँछानां बलवद्वयोऽपि रक्षणात्साम-र्थमुपजायते नृपस्य । ततश्चासाविहलोकपरलोकयोश्च वर्धते ॥ १७२ ॥

यत एवम्-

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितकोधा जितेन्द्रियः ॥ १७३॥

तस्माधम इव राजा वशीकृतकोधो जितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्ट्या सर्वेत्र साम्यरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यात्रराधिपः।

अचिराचं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः॥ १७४॥

यः पुनर्रेपतिलोभादिन्यवहाराद्धमंण न्यवहारदर्शनादीनि कार्याण कुरुते, तं दुष्टचित्तं अकृतिपौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवो निगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

कामकोधौ तु संयम्य याऽर्थान्धर्मेण पश्यति ।

प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

यो राजा रागद्वेषौ विद्वाय धर्मेण कार्याणि निरूपयति तं राजानं प्रजा भजनते, समुद्र-

मिव नद्यः । नद्यो यथा समुद्रान्न निवर्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति, प्रजा अपि तस्माननृपादनि-वर्तिन्यस्तदेकताना भवन्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं छुन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे।

स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥ योऽधमणी राजवछभोऽहमिति गर्वादुत्तमणं स्वेच्छया धनं साधयन्तं नृपे निवेद्येत् , सः राज्ञा ऋणचतुर्थभागं दण्डयः, तस्य तद्धनं दापनीयम् ॥ १७६ ॥

कर्मणाऽपि समं कुर्याद्धनिकायाधमणिकः । समे।ऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छुनैः ॥ १७७॥

समानजातिरपृष्ट्रजातिश्राधमणी धनाभावे सति स्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि समं कुः यात्। निवृत्तोत्तमणीधमणीव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात्। समजातिरत्र ब्राह्मणेतरः, कर्मणा क्षत्रविद्शुद्रान्समानजातीयान् "हीनांस्तु दापयेत्" हति कात्यायनेन विशेषितत्यात्। श्रेयान्युनस्त्कृष्टजातिने कमं कारियतव्यः, किन्तु शनैः शनैर्यथासम्भवं तद्धनं द्यात्॥ १७०॥

अनेन विधिना राजा मिथो विवद्तां नृणाम्।

साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥ २७८॥ अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परं विवद्मानानामर्थिप्रत्यर्थिनां साक्ष्यादिप्रमाणेन निर्णीतार्थानि कार्याणि विप्रतिपत्तिखण्डनेन राजा समीकुर्यात ॥ १७८॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मन्ने सत्यवादिनि ।

महापत्ते धनिन्यार्थे नित्तेषं निक्षिपेद् बुधः ॥ १७६॥ सत्कुलप्रसूते, सदाचारवति, धर्मवेदिनि, सत्याभिधायिनि, बहुपुत्रादिपरिजने, ऋजप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावाज्ञिक्षेषं स्थापयेत् ॥ १७९॥

या यथा निविषेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः।

स तथैव प्रहीतव्या यथा दायस्तथा प्रहः ॥ १८०॥

यो मनुष्यो येन प्रकारेण सुद्रारहितं ससुद्रं वा ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यमर्थं सुवर्णिद यस्य हस्ते निक्षिपेत्सोऽर्थस्तेन निक्षेप्त्रा तथैव प्राद्यो, यस्माद्येन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यम् । समुद्रस्थापितसुवर्णादेनिक्षेप्ता स्वयमेव सुद्रां भित्त्वा यदा वदिः ममेदं तुल्यित्वा समर्पयेत्यभिधानं दण्डाद्यर्थम् ॥ १८०॥

या नित्तेषं याच्यमाना नित्तेष्तुनं प्रयच्छति ।

स याच्यः प्राड्विवाकेन तनिचेष्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

यः पुरुषो देहि से निक्षिप्तं हिरण्यादि द्रव्यमित्येवं निक्षेण्त्रा प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न स-मर्पयित, तदा निक्षेण्त्रा ज्ञापिते प्राड्विवाकेन तस्य निक्षेण्तुरसिन्नघौ याचनीयः ॥ १८१ ॥ कि कृत्वा, कि याचनीय ? इत्याह—

साद्यभावे प्रणिधिभिवयोद्धपसमन्वितैः।

अपदेशेश्च संन्यस्य हिरग्यं तस्य तस्वतः ॥ १८२ ॥

प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसभ्येश्वारपुरुषेरतिकान्तबालयेः।सौम्यादिभिर्नृपोपद्रवा-दिन्याजाभिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपियत्वा तैरेव चारपुरुषेः स निक्षेपधारी प्राडिवाकेन चारपुरुपनिक्षिप्तसुवर्णे याच्यः॥ १८२॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।
न तत्र विद्यते किचिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

स निश्चेपधारी यथान्यस्तं समुद्रं वा यथाकृतं कटकमुकुटाकारेण रचितं यदि तथेव प्रति-यद्येत, सत्यमस्ति गृह्यतामिति, तदा परेण पूर्वनिश्चेप्त्रा प्राङ्किवाकवेदिना यन्निश्चिप्तिस्य-मियुज्यते तम् न किञ्चिदस्तीति ज्ञातन्यम् ॥ १८३ ॥

तेपां न द्दादादि तु तद्धिरएयं यथाविधि।

डभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

तेषां चारपुरुषाणां यिन्नक्षिण्तं हिरण्यं यथान्यस्तं यदि तन्न द्यात्तदा द्वाविष निक्षेत्रं ज्ञापकचारसम्बन्धिनौ सम्पीडय दापनीयः स्वादित्येदंख्यो धमेस्य धारणा निश्चयः। "यो निक्षेत्रम्" (म. स्मृ. ८-१८१-८४) इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य चहरा एव पाठकमो मेथातिथि भोजदेवादिभिनिश्चितः। गोविन्दराजेन तु "साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः" (स. स्मृ. ८-१८२) इति श्लोकोऽन्त एव पठितः, तदा च नार्थसङ्गतिः, न वा वृद्धाम्नायादरः॥ १८४॥

निक्तेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।

नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षिप्यत इति निक्षेपः । सुद्राङ्कित्तमगणितं वा यद्मिधीयते स उपनिधिः । बाह्मणपरि-वाजकवदुपदेशभेदः । तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेसर्थुपनिधावरि जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्धनाविकारिणि कदाचित्र निक्षेपधारिणा देयौ । यतस्तस्य पुत्रादेरिप पितुरसम-पैणविनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः । पुत्रादेः (पतुश्च पुनरविनाशे समर्पणे च कदाचिदवि-नाशिनौ स्याताम् । तस्मादनर्थसंदेहान्न देयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्तेष्तुश्च वन्धुभिः॥ १८६॥

निक्षेप्तुमंतस्य निक्षेपधारी तद्धनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्षे यित, स राज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिवांऽन्यद्पि त्विय निक्षिप्तमस्तीति नाक्षेष्ठव्यः ॥ १८६ ॥ यदि कथिबद् आन्तिः स्यात्तदा—

अच्छुलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम्।

विचायं तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ १८७॥

तन्नस्थे धनान्तरसद्भावलक्षणवाक्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं निश्चितुयात्, न तु झ-दिति दिव्यादिदानेन । तस्य निक्षेपधारिणः शीलमवेक्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्या सामप्र-योगेण निश्चितुयात्॥ १८७॥

निच्चेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने ।

समुद्रे नाष्त्रयात्किञ्चिद्यदि तस्मान संहरेत्॥ १८८॥

सर्वेषु निक्षेपेष्वपिक्रयमाणेष्वेव "साध्यभावे" (म. स्मृ. ८-१८२) इत्यादिपूर्वोक्तवि-धिर्निर्णयसिद्धौ स्यात्। मुद्रितादौ पुनस्तस्य निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमध्यप-हरेत्तदा तिसम्भिष्ठि तेन कि दूषणं प्राप्तुयात्॥ १८८॥

चौरैर्हतं जलेनोडमिशना दग्धमेव वा ।

न द्दाद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥ १८८ ॥

चौरर्भुषितं, उदकेन देशान्तरं प्रापितं, अग्निना वा दुग्धं निक्षेपं निक्षेपधारी न द्यात् । यदि स्वयं तस्मान्न किञ्चिद्प्यपहरति ॥ १८९ ॥

> निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च । सर्वेष्ठपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

निक्षेषस्यापद्मोतारमनिक्षिण्य याचितारं सर्वैः सामादिभिरूपार्येव दिकेश्च शपथैरप्तिहरः णादिभिर्नृपो निरूपयेत्॥ १९०॥

यो निक्षेपं नोप्यति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

ताबुभी चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ १६१॥

निक्षिष्ठधनं यो न समर्पयति, यश्चानिक्षितं प्रार्थयति, तौ ह्रौ सुवर्णमणिमुक्तादौ महति विषये चौरवदृण्डयौ, स्वल्पविषये तास्रादौ तत्समं दण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेदमम्।

तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः॥ १९२॥

निक्षेपापहारिणं निश्चिससमधनं दण्डयेत् । समिशष्टत्वादनिश्चिष्य याचितारमि । न च पुनक्तिः, महत्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शारीरदण्डस्यापि प्राप्तौ तिन्न वृत्त्यर्धमिद्म्, दापयेदिति धनदण्डनियमात् । न चानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम्, अस्य प्रथमाप्रस्थिवयत्वातपूर्वोक्ते चाम्यासे चौरोक्तमहासाहसादिधनदण्डावरोधकत्वात् । उपनिधिर्मु वादिचिद्धितं निहितधनं, तस्यापहतांरं कथितविशेषणं राजा दण्डयेत् ॥ १९२ ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः।

ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥ १८३॥

राजा स्विय रुष्टस्तस्मात्त्वां रक्षामि मम धनं देहि, धनधान्यादिलोभोपकरणं वाऽनृतम मिधाय, छग्नाभियाः परद्रव्यं गृह्णाति, स छग्नधनसहकारिसहितो बहुजनसमक्षं करचरणशिर-रुछेदादिभिनानाप्रकारैर्वधोपाये राज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ।

ताचानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्द्गडमईति ॥ १६४ ॥

यः सुवर्णोदिर्यावत्परपरिमितो येन साक्षिसमक्षं निक्षेपः कृतस्तन्न परिमाणादिविप्रतिपत्ती साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः । विप्रतिपत्ति कुर्वन्नप्येतदुक्तानुसारेण दण्डं दाप्यः ॥१९४॥

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा।

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८५ ॥

रहिस येन निक्षेपोऽर्पितो निक्षेपधारिणा च रहस्येव गृहीतः, स निक्षेपो रहस्येव प्रत्यपे णीयः, न प्रत्यपेणे साक्ष्यपेक्षा । यस्माद्येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यपेणं दातव्य-मिति श्रवणानिक्षेपधारिणोऽयं नियमविधिः । "यो यथा निक्षिपेद्धस्ते" (म. स्मृ. ८-१८०) इति तु निक्षेप्तुर्नियमार्थं, ग्रहोतव्य इति श्रवणात् , अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १९५ ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च।

राजा विनिर्णयं कुर्याद् चि एवन्न्यासधारिणम् ॥ १६६ ॥

राज्ञा निक्षिप्तस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रादियुतस्य वोपनिधिरूगस्य तथा प्रोत्या कतिचिः त्कालं भोगार्थमपितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन्निर्णयं कुर्यात् ॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः।

न तं नयेत साद्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १६७ ॥

अस्वामी यः स्वामिना चाननुमतः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते, वस्तुतश्रौरमचौरमात्मार्नं मन्यमानं तं साक्षित्वं न कारयेत् । न कुत्रचिद्पि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्।

निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याचौरकित्विषम् ॥ १८८॥

युष परस्विकियी यदि स्वामिनो आत्रादिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवित, तदा पर् रणशतान्यवहायो दण्डनीयः । यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न भवित, अनपसरश्च स्यात्, अपसरस्यनेनास्मात्सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः, स यस्य स्वामिसम्बन्धिपुत्रादेः सक्काशाबास्ति, तदो चौरसम्बन्धि पापं प्राप्नोति । तद्वदण्डनीय इत्यर्थः ॥ १९८॥

> अस्वामिना कृतो। यस्तु दायो विक्रय एव वा । अकृतः स तु विश्वेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १८५ ॥ [अनेन विधिना शास्ता कुर्वन्नस्वामिविकयम् । अञ्चानाज्ञानपूर्वे तु चौरवद्दगडमहीति ॥ १५ ॥]

अस्वामिना यत्कृतं यद्दं विक्रीतं वा, तदकृतमेव बोद्धन्यम् । न्यवहारे यथा मर्यादा न्तथा कृतं न भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

> सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित्। आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः॥ २००॥

यस्मिन् वस्तुनि संभोगो विद्यते ऋयादिरूपस्त्वागमो नास्ति, तत्र प्रथमपुरूपगोचर आग-अ एव प्रमाणं, न संभोग इति शास्त्रमर्यादा ॥ २०० ॥

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद् गृह्वीयात्कुलसन्निधौ । क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायते। लभते धनम् ॥ २०१ ॥

विकीयतेऽस्मिनिति विकयदेशो विकयः, ततो यत्केयधनं किञ्चिद्वयवहर्वसम्हसमक्षं कि -यतेऽनेनेति क्रयो मूल्यं तेन यहमाद् गृह्णीयात । अतो न्यायत एवास्वामिविक्रेतृसकाशात्क-यणाद्वशुद्धं धनं रूभते ॥ २०१॥

> अथ मृलमनाहार्य' प्रकाशक्रयशोधितः । अद्गड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२॥

अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणाद् देशान्तरादिगमनादिना वा हर्ते न शक्यते प्रकाशक्रयणे वासौ निश्चितस्तदा दण्डानहं एव क्रेता राज्ञा मुच्यते । नष्टधनस्वामी च यदस्वामिना विक्रित द्वयं तत्क्रेतुईस्ताल्लभ्यते । अत्र च विषयोऽर्धमूल्यं क्रेतुईस्वा स्वधनं स्वामिना पा-द्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

> "विणग्वीधीपरिगतं विज्ञातं राजप्रवैः । अविज्ञाताश्रयारकीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥ स्वामी दत्त्वाऽर्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयातस्वकं धनम् । अर्थे द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्यवहारतः ॥ २०२ ॥

नान्यद्न्येन संसृष्टक्षपं विक्रयमहिति । न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

कुक्कुमादि द्रव्यं कुमुम्भादिना मिश्री इत्य न विकेतव्यम् । न चासारं सारमित्यभिधाः व्य । न च तुलादिना न्यूनम् । न परोक्षावस्थितम् । न रागादिना स्थगितरूपम् । अत्रास्वाः । सिविक्रयसादस्वामिविक्रये दण्ड एव स्यात् ॥ २०३ ॥

अन्यां चेद्दर्शयित्वाऽन्या वोढुः कन्या प्रदीयते । उभे त एक शुरुकेन वहेदित्यव्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥ शुरुकदेयां शुरुकव्यवस्थाकाले निरवद्यां दर्शयित्वा यदि सावद्या वराय दीयते, तदा है अपि कन्ये तेनैवैकेन ग्रुल्केनासौ वरः परिणयेदिति सनुराह । ग्रुल्कग्रहणपूर्वककन्याया दःक स्य विक्रयरूपत्वाद्रथैक्रयविक्रयसाधम्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४॥

नेान्मत्ताया न कुष्टिन्या न च या स्पृष्टमेथुना । पूर्व देशानभिख्याच्य प्रदाता द्राडमईति ॥ २०५ ॥

उन्मत्तायास्तथा कुष्टवत्या या चानुभूतमेथुना तस्या ब्राह्मणादिविवाहातपूर्वेमुन्मादादी न्दोषान्वरस्य कथयित्वा दण्डाही न भवति । तेनाकथने दण्ड इति गम्यते । "यस्तु दोषवर्ती कन्यां" (म. स्मृ. ८-२२४) इति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

अथ संभूयसमुत्थानमाह—

ऋत्विग्यदि वृते। यशे स्वकर्म परिहापयेत्। तस्य कर्मानुक्षपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः॥ २०६॥

यज्ञे कृतवरण ऋत्विक् यदि किञ्चित्कमं कृत्व। व्याध्यादिना कमें त्यजति, तदा तस्येतर र्त्विगिमः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशो देयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयत्।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्॥ २०७॥

माध्यंदिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु दत्तासु व्याध्यादिना कर्म परित्यजनन तु शाः स्यात्स इत्स्नमेव दक्षिणाभागं रूभेत । कर्मशेषं प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः। स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

यस्मिन्कर्मण्याधानादौ अङ्गमङ्गं प्रति या दक्षिणा यत्सम्बन्धेन श्रुताः स्युः, स एव तः आददीत न तत्त्वज्ञागमात्रं सर्वे विभज्य गृह्णीरिज्ञिति संशयः ॥ २०८ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह—

रथं हरेत चाध्वर्युब्रह्माधाने च वाजिनम्।

होता वाऽपि हरेद्श्वमुद्राता चाप्यनः क्रये ॥ २०८ ॥

केषाञ्चिच्छाखिनामाधानेऽध्वयंत्रे रयो देयत्वेनाम्नायते, ब्रह्मणे वेगवानयः, होत्रे चाधः, उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटम् , अतो व्यवस्थाम्नानसामध्याद्या दक्षिणा यत्सम्बन्धत्वेन श्रूयते स एव तामाददीत ॥ २०९ ॥

सम्प्रतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह—

सर्वेषामधिनो मुख्यास्तद्धैनाधिनोऽपरे। तृतीयनस्तृतीयांशाश्चतुर्थोशाश्च पादिनः॥ २१०॥

"तं शतेन दोक्षयित" इति श्रूयते । तत्र सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्या ऋ तिवजो होत्रध्वयुंबद्घोद्गातारः समप्रदक्षिणायास्तेऽर्धहरा अष्टवत्वारिंशद्रोभाजो भवन्ति । अत एव कात्यायनेन-"यद् द्वादशार्धभ्यः" इति प्रत्येकं द्वादशगोदानं विहितम् । यद्यि तस्यार्धं पञ्चाशद्ववित तथापोह न्यूनार्धग्रहणेनापि इमेऽर्धिन उच्यन्ते, सामीण्यात् । अये मैत्रावरणप्रतिप्रस्थातृत्राद्धणाच्छंसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यित्वरगृहीतदक्षिणाध्यहणेनार्धिन उच्यन्ते । तृतीयिनोऽच्छावाक्नेष्ट्रग्नीश्रप्रतिहर्तारस्ते मुख्यित्वरगृहीतस्य तृतीयमंशं छभन्ते । पादिनस्तु पावस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्या, एते मुख्यित्वरगृहोतस्य चतुर्थमंशं छभन्ते । एतचः "पर् षद् द्वितीयेभ्यश्वतस्त्रश्चतस्त्र तृतीयेभ्यस्तिस्त्रस्त्र तृतीयेभ्यस्तिस्त्रस्त्र तृतीयेभ्यस्तिस्त्रस्त्र तृतीयेभ्यस्तिस्त्रस्त्र त्रित्रयेभ्यः" इति सृत्रयता कात्या-यनेन स्पुटीकृतम् ॥ २१०॥

सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः। अनेन विधियागेन कर्तव्यांशप्रकल्पना॥ २११॥

मिलित्वा गृहनिमांगादीनि स्वक्रमांणि लोके स्थातिसुत्रवायादिभिश्च मनुष्यः कुवदिरः नेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्यो ॥ २११ ॥ इदानी दत्तानपक्रमोह—

> धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् । पश्चाच्च न तथा तत्स्यात्र देयं तस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

येन यागादिकर्मार्थं कस्मैिच्छाचमानाय धनं दत्तं प्रतिश्रुतं वा, पश्चाच तद्धनमसौ या-गार्थं न विनियुक्षीत, तदा तद्दत्तमि धनं घाद्यं प्रतिश्रुतं च न देयम्। यदाह गौतमः—"प्र-तिश्रुत्याऽप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्"॥ २१२॥

> यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः । राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्थात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ २१३॥

यदि तदत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहङ्काराद्वा न त्यजित, प्रतिश्चतं वा धनं बलेन गृहाति, तदा तस्य चौर्थपापस्य संशुद्धयर्थे राज्ञा स्वर्णं दण्डं दावनीयो भवति ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोिता धर्म्या यथावदनपिक्रयाः

अत ऊर्ध्वं प्रवच्यामि वेतनस्यानपिकयाम् ॥ २१४ ॥ एतहत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादनपेतं तदुक्तम् । अतोऽनन्तरं भृतेरसमर्पगादिकं वस्यानि । भृतो नार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्मे यथोदितम् ।

स दग्ड्यः कृष्ण्लान्यष्टों न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

यो भृतिपरिक्रीतो व्याष्ट्रपणिडितो यथानिरूपितं कर्माहङ्काराज्ञ कुर्यात्स कर्मानुरूपण सुव-णादिकृष्णलान्यष्टौ दण्डनीयः । वेतनं चास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

> आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः । स दीर्घस्यापि कालस्य तत्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६॥

यदा ज्याध्यादिपीडया करीन करोति स्वस्थः सन् याहरभाषितं ताहक्षर् ह्यांद्वेतनं य चिरकालादिप लभेतेव ॥ २१६ ॥

> यथोक्तमार्तः सुस्था वा यस्तत्कर्म न कारयेत्। न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः॥ २१७ ॥

यत्कर्रं यथाभाषितं पीडितोऽन्येन न कारयेत्सुस्थो वा न कुर्याद्वापि कारयेत् तस्य कि-ज्ञिच्छेषस्य कृतस्य कर्मणोऽपि वेतनं न देयम् ॥ २१७॥

एव धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः।

अत ऊर्ध्व प्रवच्यामि धर्म समयभेदिनाम् ॥ २१= ॥

एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणो निःशेषेगोक्ता । अतोऽनन्तरं संविद्वयतिक्रमकारि-र्णा दण्डादिव्यवस्थां वदिष्यामि ॥ २१८:॥

या प्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन सम्विद्म् । विसम्वदेत्ररो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥ प्रामदेशशब्दाभ्यां तद्वासिनो लक्ष्यन्ते । सङ्घो विणगादिसमूहः, इदमस्मामिः कर्त्ते वर्षे परिहार्यतामित्येवंरूपं संकेतं सत्यादिशपयेन कृतवा, तन्मध्ये यो नरो लाभादिना निष्का. मेर्चराजा राष्ट्रान्निर्वासयेत्॥ २१९॥

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम्।

चतुःसुवर्णान्पण्तिष्कांश्छतमानं च राजतम् ॥ २२० ॥

अथ चैनं संविद्ध्यतिक्रमकारिणं निबोध्य चतुरः सुवर्णान्षण्निष्कान्यत्येकं चतुःसुवर्णप्रिमितान् राजतं च शतमानं विंश्वत्यधिकरिककाशतत्रयपरिमाणं त्रयमेतिद्विषयछाघवगौरवा-पेक्षया समन्वितं व्यस्तं वा राजा दण्डं दापयेत् ॥ २२० ॥

पतद्दां विधि कुर्योद्धार्मिकः पृथिवीपतिः।।

यामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१॥

ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमुद्देषु संविद्व्यतिक्रमकारिणामेतदण्डविधि धर्मप्रधानो राजाऽ-चुतिष्ठेत्॥ २२१॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किश्चिद्यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तद् द्रव्यं दद्याच्चैवादृदीत् वा ॥ २२२ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद् इव्यं विनश्चररूपं स्थिरार्थं भूमिताम्रपट्टादि यस्य लोके पश्चा-सापो जायते न साधु मया क्रीतमिति स क्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यपैयेत् । विक्रीतं वा गृहीयात्।

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत । आददाना दद्ववेव राज्ञा दग्रह्यः शतानि षट् ॥ २२३ ॥ [स्याचतुर्विशतिपणे दग्रहस्तस्य व्यतिक्रमे । पण्स्य दशमे भागे दाप्यः स्यादतिपातिनि ॥ १६ ॥ क्रीत्वा विक्रीय वा पण्यमग्रह्णन्न ददतस्तथा । पणा द्वादश दाप्यश्च मनुष्याणां च वत्सरान् ॥ १७ ॥ पणा द्वादश दाप्यः स्यात्प्रतिबोधे न चेद्भवेत् । पश्चनामप्यनाख्याने त्रिपदादर्पणं भवेत् ॥ १८ ॥]

दशाहाद्भ्वं क्रीतं न त्यजेत्। नापि विक्रीतं विक्रयिको बडेन दापयेत्। 'विक्रीतं बडेन गृह्णन्परित्यजन्साज्ञा षट् शतानि पणान् दण्डयः ॥ २२३॥

यस्तु देषवर्ती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नुपे। दराडं स्वयं पराणवर्ति पराान् ॥ २२४ ॥

नोन्मत्ताया इति सामान्येनोक्तं दण्डविशेषाभिधानार्थमिदम् । उन्मादादिदोषान् अकः थयित्वा दोषवर्ती कन्यां वराय यः प्रयच्छति, तस्य राजा स्वयमादरेण ।षण्णवर्ति पणान्दण्डं कुर्यात । अनुशयप्रसंगेनैतत्कन्यागतमुच्यते ॥ २२४॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद् हेषेण मानवः।

स शतं प्राप्तुयाइएडं तस्या देश्यमदर्शयन् ॥ २२५॥

नेयं कन्या, क्षतयोनिरियमिति यो मनुष्यो द्वेषेण ब्रूयात्तस्या उक्तरोषमविभावयन्यगत्ततं राजा दण्डं प्रकरपयेत्॥ २२५॥

युक्तम्रास्याकन्येति वादिनो दण्डः । यस्मात्-

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः । नाकन्यासु कचिन्नुणां छप्तधर्मिकया हि ताः ॥ २२६ ॥ "अर्धमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षतं" इत्येवमाद्यो वैवाहिका मनुष्याणां मन्त्राः कः न्याशब्दश्रवणात्कन्यास्त्रेव व्यवस्थिताः, नाकन्याविषयं। कचिच्छास्त्रे धर्मविवाहिसद्धये व्यवस्थिता, असमवेतार्थत्वात्। अत एवाह—ताः क्षतयोनयो वैवाहिकमन्त्रेः संस्क्रियमाणा अपि यस्माद्गगतधर्मदिवाहादिशालिनयो भवन्ति। नासौ धम्यो विवाह इत्यधः। न तु क्षतयोनेवैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेवकमिद्म, "या गर्मिणी संस्क्रियते" (म.स्मृ. ९-१७३) तथा "वोद्धः कन्यासमुद्भवम्" (म.स्मृ. ९-१७२) इति क्षतयोनेरिण मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात्। देवलेन तु—

गान्धवेषु विवाहेषु पुनववाहिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिवेणैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥ इति ।

गान्धर्नेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुकः। गान्धर्वश्चोपगमनपूर्वकोऽि भवति । तस्य क्षत्रियविषये सुधर्मत्वं मनुनोक्तम् । अतः सामान्यविशेषन्यायादितरविषयोऽयं क्षतयोनिवि-वाहस्याधर्मत्वोपदेशः॥ २२६॥

> पाणित्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विश्रेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

वैवाहिका मन्त्रा नियतं निश्चितं भाषांत्वे निमित्तम्, मन्त्रैर्यथाशास्त्रयुक्तं भाषांत्वेन निष्पत्तेः। तेषां तु मन्त्राणां "सखा सप्तपदी भव" इति मन्त्रेण कल्पनया सप्तमे पदे दत्ते भाषांत्वनिष्पत्तेः शास्त्रक्षेनिष्पत्तिविज्ञेया। एवं च सप्तपदीदानात्प्राग्भाषांत्वानिष्परेः सत्य-नुशये जद्यान्नोष्वंम्॥ २२७॥

> यस्मिन्यस्मिन्ऋते कार्ये यस्येहानुशया भवेत्। तमनेन विधानेन धर्मे पथि निवेशयेत्॥ २२८॥

न केवलं क्रय एव, अन्यन्नापि यस्मिन्यस्मिन्सम्बन्धिस्वेनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापो जायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादन्षेते मार्गे नृपः स्थापयेत्॥ २२८॥

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।

विवादं सम्प्रवच्यामि यथावद्धमैतस्वतः॥ २२६॥

गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादं सम्यग्धम्यं यथा तथा व्य-स्थया वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

> दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगच्चेमेऽन्यथा चेच् पाले। वक्तव्यतामियातु ॥ २३०॥

योगच्नेमेऽन्यथा चेचु पाला वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥ दिवा पश्नां पाळहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये पाळस्य गर्हणीयता । रात्रौ पुनः पाळप्र-त्यपितानां स्वामिगृहस्थितानां स्वामिनो दोषः । अन्यथा तु यदि रात्राविष पाळहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उत्पन्ने पाळ एव गर्हणीयता प्राप्नोति ॥ २३० ॥

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्यादशतो वराम्।

गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१॥

यो गोपाळाख्यो सत्यः क्षीरेण न भक्तादिना स्वस्वाम्यनुज्ञ्या धर्षितो गोभ्यः श्रष्टमेकां गां स्टरयथं दुह्यात्सा भक्तादिरहिते गोपाळे स्टातः स्यात्। एवं चैकगवीक्षीरदानेन दश गाः पाळयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

> नष्टं विनष्टं क्रमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ २३२ ॥

नष्टं, दृष्टिपथातोतं, कृमिभिनांशितं, खिभः खादितं हतं, विवारादिपातमृतम् । प्रदर्शः चैतत् । पालसम्बन्धिरक्षकाख्यपुरुषव्यापाररहिनं मृतं पलायितं गवादि, पशुपाल एव तु स्वाः मिने दृष्टात् ॥ २३२ ॥

विघुष्य तु हतं चौरर्न पाला दातुमहिति।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥ चौरैः पुनः पटहादि विद्युष्य हृतं पालो दातु नाईति । विद्युष्येति चौराणां बहुत्वं प्रवलः त्वकथनपरम् । सन्निहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मोयस्वामिनः कथयति ॥ २३३ ॥

कर्णी चर्म च वालांश्च बस्ति स्नायुं चू रोचनाम्।

पशुषु स्वामिनां दद्यानमृतेष्वङ्कानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचमेलाङ्गलप्रवालामाभेरधोभागस्नायुरोवनाः स्वामिना द्वात्। अन्यानि च विह्नानि श्रङ्गखुरादोनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसद्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥ २३५ ॥

अजाश्चाविकाश्चाजाविकं "गवाखप्रभृतीनि च" (पा. सू. २।४।११) इति द्वन्द्वैकवद्गावः। तस्मिन्नजाविके वृक्तैः परिहृते स्रति पालेऽनागच्छति यामजामेडकं वा वने वृक्तो हन्यातः। पालस्य दोषः स्यात्।। २३५।।

तासां चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मिथा वने ।

यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी ॥ २३६ ॥ तासामजाविकानां पालेन नियमितानां संधीभूय वनेचरन्तीनां यत्नाद्यदि किश्चित्कृतिश्च दुरप्लुत्यालक्षिते। यां काञ्चिद्धन्यान्न पालस्तत्र दोषमाक् ॥ २३६ ॥

धनुःश परीहारे। ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।

शस्यापातास्त्रयो वाऽपि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

चतुर्हस्तो धनुः । शम्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो प्रामसमीपे सर्वासु दिश्च चत्वां हस्तशतानि, त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्पश्चप्रचारार्थं सस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कायः । । गरसमीपे पुनर्थं त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दराडं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३ ॥

तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केनचिददत्तावृतिकं धान्यमुप्यते, तच्चेत्पश्चो भक्षेयुः, तत्र पशुपालानां नृपो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८॥

वृतिं तत्र पकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत्।

छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसुकरमुखानुगम् ॥ २३८ ॥

तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे वृत्ति कण्टकादिमयीं तथाविधामुच्छितां कुर्यात् । यामपरपार्वे वहा न विलोकयेत्, तस्यां च यत्किचिछिद्वं समुकरमुखप्रवेशयोग्यं तत्सर्वमावृणुयात् ॥२३९॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः।

सपालः शतद्रज्डाहीं विपालान्वारयेत्पग्रन् ॥ २४० ॥

वर्तमसमीपश्चामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे क्षेत्रे दत्तवृतौ सपाळः पद्यः पाळानिवारितो हारादिना कर्यचित्प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतं दण्डयः। पशोश्च दण्डासम्भवात्पार एव दण्डयः। विपाळान्युनर्भक्षणप्रवृत्तान्क्षेत्ररक्षको निवारयेत्॥ २४०॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमहिति ।

सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

वर्तमधानतव्यतिरिक्तेषु पशुभक्षियनसपाइं पणं दण्डमहैति । अत्रापि पाल एव दण्डयः । सवत्र क्षेत्रे पशुभक्षितं फलं स्वामिने पालेन स्वामिना वा यथापराधं दातव्यमिति निश्चयः ॥

अनिर्दशाहां गां स्तो वृयान्देवपश्रन्स्तथा।

सपालान्वा विपालान्वा न द्राड्यान्मनुरत्रवीत् ॥ २५२ ॥

प्रस्तां गामनिर्गतदशाहां, तथा च चक्रशूलाङ्कितोत्सप्रचुपान्हरिहरादिपतिमासम्बन्धिः पशुन्पालसहितान्पालरिहतान्वा सस्यभञ्जप्रचुत्तान्मनुरदण्ड्यानाहः । उत्स्पृत्वपाणामपि गर्भार्थं गोकुलै पालैर्थारणात्सपालस्वसम्भवः ॥ २४२ ॥

चेत्रियस्यात्यये द्रडो भागाद्शगुर्णो भवेत्।

ततोऽर्धद्राडो भृत्यानामज्ञानात्वेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥

क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकालं वपनादौ वाऽपराघे सति यावतो राजमागन्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराघे क्षेत्रिकस्येव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्यप्रसङ्गाच्चेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

पतद्विधानमातिष्ठेद्वार्मिकः पृथिवीपतिः ।

स्वामिनां च पशुनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

स्वामिनां पालानां चारक्षणादपराधे पश्ननां च सस्यभक्षणरूपे व्यतिक्रमे धर्मप्रधानो भूप-तिरेतत्पूर्वोक्तं कतंव्यमनुतिष्टेत् ॥ २४४ ॥

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोईयोः।

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

द्वयोग्रीमयोर्मयांदां प्रति विप्रतिपत्तावुत्पन्नायां ज्येष्टं मासि शीष्मरवितापसंग्रुष्करुगत्वा-त्रकटीसृतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चितुयात्॥ २४५॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थर्किशुकान्।

शाल्मलोन्सालतालांश्च सीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥

न्यप्रोधादीन्बृक्षान्क्षीरिण उदुम्बरादींश्चिरस्यायित्वात्सीमालिङ्गभुतान्कुवीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्वेणंश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्थलानि च।

शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति॥ २४७॥

गुल्मान्, प्रकाण्डरितान्वेणूश्च, प्रचुरकण्टकत्वाल्पकण्टकत्वादिभेदेन नानापकारान्साः माबृक्षान्, वल्लीलंताः, स्थानानि कृत्रिमोत्रतभुभागान्, शरान्, कुञ्जकगुल्मांश्च प्रचुराल्य-भोगत्वेनादराथं पृथङ् निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभुतान्कुर्यात्। एवं कृते सीमा न नश्यात ॥ २५०॥

तडागान्युद्पानानि वाप्यः प्रस्नवणानि च।

सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४=॥

तडागक्रपदीर्घिकाजलिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसन्धिस्थानेषु कर्तव्याः नि । प्रतेषु सीमानिर्णयाय विख्याच्य कृतेपूद्काद्यथिजना अपि श्रुतिपरम्परया विस्कालेऽपि साक्षिणो भवन्ति ॥ २४८॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत्। सीमाज्ञाने नृणां वीच्य नित्यं लोके विपर्ययम्॥ २४६॥ सीमानिर्णये सर्वदाऽस्मिछोके मनुष्यागां विश्रममज्ञानं दृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिकानि गृ

अश्मने।ऽस्थीनि गोवालान्स्तुषान्भस्म कपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारांश्लुकरा वालुकास्तथा॥ २५०॥ यानि चैवं प्रकाराणि कालाङ्क्रमिनं भक्षयेत्। तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्॥ २५१॥

प्रस्तरास्थिगोवालतुषमस्मकपैटिकाञ्चक्कगोमयपकेष्टकाङ्कारपाषाणकपैरसिकता अन्याः न्यप्येवं प्रकाराणि कालाञ्चनकापीसास्थिप्रभृतानि यानि विरकालेनापि भूमिरात्मसान्न करोः ति, तानि ग्रामयोः सन्धिषु सीमायाम्

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्।

इति बृहस्पितवचनात्स्थूलपापाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भुमौ निखाय धारयेत ॥ २५० ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गेन्येत्सीमां राजा विवद्मानयाः।

पूर्वभुक्या च सत्त्मुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

विवदमानयोशीमयोः प्रागुक्तरेतैरुक्तचिह्ने राजा सीमामुन्नयेत्। वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्या सीमानिर्णयो न तु त्रिपुरुषादिकतया, तस्य "आधिः सीमा" इति पर्युद्दस्तत्वात्। श्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण च पारावारशामयोः सीमां निश्चिनुयात्॥ २५२॥

यदि संशय एव स्याञ्जिङ्गानामपि दर्शने । साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावाद्विनिर्णयः ॥ २५३ ॥

यदि प्रच्छन्नप्रकाशिलङ्गदर्शनेऽपि प्रःच्छन्नाङ्गारतुषादिकुम्भा अमी स्थानान्तरं नीत्व निखाता 'नायं सीमातरुन्येग्रोधः' 'स नष्ट' इत्यादि समस्त एव यदि सन्देहः स्यात्तरा साक्षि प्रमाण एव सीमाविवादनिश्चयो भवेत्॥ २५३॥

ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीम्नि साद्गिणः।

प्रष्टव्या सीमलिङ्गानि तये।श्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

ग्रामकजनसमूहानां,ग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमा लिङ्गसन्देहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्र्युः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् । निवध्नीयात्त्रथा सीमां सर्वोस्तांश्चेव नामतः ॥ २५५ ॥

ते पृष्टाः साक्षिणः समस्ता न द्वैधेन सीमाविषये येन प्रकारेण निश्चयं ब्र्युस्तेन प्रकारेणः विस्मरणार्थं पत्रे सीमां छिखेत्। तांश्च सर्वानेव साक्षिणो नामविभागतो छिखेत्॥ २९९॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोची स्रग्विणा रक्तवाससः।

सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ २५६॥

ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणेऽपि"रक्तस्वाससः सोमां नवेयुः" (या. स्तृ. २-१५२ इति याज्ञवल्क्यवचनादक्तपुष्पमालाघारिणो लोहितवाससो मस्तके मृल्लोष्ठानि गृहोतः यदस्माकं सुकृतं तिविष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतेः शापिताः सन्तस्तां सीमां यथाक्षि निर्मायेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युद्धिशतं द्मम् ॥ २५७ ॥ ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्था निष्पापा भवन्ति । अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं दण्डं दाष्या भवेयुः॥ २५७ ॥

> सास्यभावे तु चत्वारा ग्रामाः सामन्तवासिनः। सीमाविनिर्ह्यं कुर्युः प्रयता राजसन्निश्रो ॥ २५=॥

श्रामद्वयसम्बन्धिसीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशं समन्तमवाः सामन्तास्तद्वासिनश्चः स्वारो श्रामवासिनः साक्षिधमणःराजसमक्षं सोमानिर्णयं कुर्युः ॥ २२८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीन्नि साक्षिणाम्।

इमानप्यनुयुक्षीत पुरुपान्वनगोचरान्॥ २५३ ॥

साक्षिधमेंण राजसमझमनुभवेन निजयमकुर्वता यामवासिनां पामनिमीणकालादारम्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्यामस्थानां सीमासाक्षिणामभाव इमान्वस्यमाणान्सन्निहितवनवारिणः पृच्छेत ॥ २५९ ॥

व्याधाञ्छाकुनिकान्गे।पान्कैवर्तान्मृलखानकान्।

व्यालग्राहातुञ्छवृत्तोनन्यांश्च वनचारिणः । २६०॥

लुब्धकान्, पक्षिवधजीविनः, गोपालान्, मत्स्यजीविनः, मूलोत्पाटनजीविनः, सर्गशाः हिणः, शिलोञ्छवृत्तीनन्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थं वनव्यवहारिणः पृच्छेत्। एते हि स्वप्रयोजः नार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनं गच्छेयुस्तद्ग्रामसीमाभिज्ञाः सम्भवन्ति ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्र्युः सीमासन्विषु लक्षणम्।

तत्तथा स्थावयेदाजा धर्मेण प्रामयोद्धेयोः॥ २६८॥

ते.व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु प्रामसन्धिषु येन प्रकारेण चिन्हं ब्र्युस्तक्तेनेव प्रकारेण राजा द्वयोगीमयोः सीमां व्यवस्थापयेत ॥ २६१ ॥

क्षेत्रकृपतडागानामारामस्य गृहस्य च।

सामन्तप्रत्यया ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

एकप्रामेऽपि क्षेत्रकृपतडागोद्यानगृहाणां सीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणक एव मर्यादा चिह्ननिश्चयो विज्ञेयो न व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्सृपा ब्र्युः सेतौ विवद्तां नृणाम् ।

सर्वे पृथकपृथग्दगडेया राज्ञा मध्यमसाहसम्॥ २६३॥

सीमाचिह्नतिमिन्नं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सामन्ता देशवासिनो मिथ्या ब्र्यु-स्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राज्ञा मध्यमसाहसं दण्डनोयाः । एवं चासामन्तरूपाणां पूर्वोक्तद्विशतो दमो ज्ञेयः ॥ २६३ ॥

गृहं तडागमारामं चेत्रं वा भीषया हरन्।

शतानि पञ्च दराडवः स्यादज्ञानाद् द्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतमं मारणबन्धनादिभयकथनपूर्वामाक्रम्य हरणे पञ्च पणश-तानि दण्डनीयः स्यात्। स्वत्वभ्रान्त्या हरतो द्विशतो दमः।। २६४॥

सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित्।

प्रदिशेद्भिमितेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

[ध्वजिनी मत्सिनी चैव निधानी भयवर्जिता।

राजशासननीता च सीमा पश्चविधा स्मृताः ॥ १९॥]

लिङ्गसाक्याद्यमावे सीमायां परिच्छेनुमशक्यायां राजैव धमेतः पक्षपातरहितो ग्राम-

द्वयमध्यवित्नीं विवादविषयां भूमि येषामेव ग्रामवासिनामुपकारातिशयो भवति, यद्यतिरे-केण च महानिव्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रच्यवस्था ॥ २६९ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिणये।

अत ऊध्वै प्रवद्यामि वाक्पारुष्यविनिण्यम् ॥ २६६ ॥

एव सीमानिश्रयो धर्मो निःशेषेणोक्तः, अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि । दण्डपारुष्याद्वा-क्पारुष्यप्रवृत्तेः पुर्वमभिधानम् । अनुक्रमश्रुत्यां तु "पारुष्ये दण्डवाचिके" (म. स्मृ. ८-६) इति दण्डशब्दस्यालपस्वरत्वातपूर्वनिर्देशः ॥ २६६ ॥

शतं ब्राह्मणमाकुश्य क्षत्रियो दण्डमहिति ।

वैश्योऽप्यघेशतं हे वा शहरत वधमहित ॥ २६७॥

द्विजस्य चौरेत्याक्षेपरूषं परुषमुक्तवा क्षत्रियः पणशतं दण्डमहिति । एवं सार्धशतं द्वे वा शते लाववगौरवापेक्षया वैश्यः । शुद्रोऽप्येवं बाह्मणाकोशे ताडनादिरूपं वधमहिति ॥ २६७॥

पञ्चाशद् ब्राह्मणो दगड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्ये स्याद्धेपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ २६८॥

ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाशत्पणान्दण्डयः । वैश्ये शुद्धे च यथोक्ताक्रोशे कृते

पञ्चित्रितद्वांदश पणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८॥

समवर्षे द्विजातीनां हादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६८ ॥

विप्रवित्रयवत्कार्यो दगडो राजन्यवैश्ययोः।

वैश्यत्तत्रिययोः शृद्धे विष्रे यः जत्रशृद्धयोः ॥ २० ॥

समुत्कर्षापकर्षास्तु विप्रदग्डस्य कल्पनोः।

राजन्यवैश्यशृद्धाणां धनवर्जमिति स्थितिः ॥ २१ ॥]

द्विजातीनां समानजातिविषये यथोक्ताक्रोशे कृते द्वादशपणो दण्डः । अवचनीयेषु पुनरा-क्रोशवादेषु मातृभगिन्याद्यश्चीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिदेशात् "शतं ब्राह्मगमाकुश्य" (म. स्मृ. ८-२६७) इत्यादि यदुक्तं, तदेव द्विगुणं दण्डरूपं भवेत् ॥ २६९॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्नायाः प्राप्तुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

शुद्रो द्विजातीन्यातकाभियोगिन्या वाचाकुश्य जिद्वाच्छेदं लभेत् । यस्मादसौ पादाख्या-न्निकृष्टाङ्गाज्ञातः ॥ २७० ॥

नामजातिय्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः।

निन्देप्योऽयोमयः राङ्कुज्वेलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

अभिद्रोह आक्रोशः। ब्राह्मणादीनां 'रे त्वं यज्ञदत्त ब्राह्मणापसदः इत्याक्रोशेन नामजान्यादिवहणं कुर्वतो लोहकीलोऽग्निना प्रदीक्षो दशाङ्गलो मुखेषु क्षेत्रच्यः ॥ २७१॥

धर्मीपदेशं द्पैण विप्राणामस्य कुर्वतः।

तप्तमासेचयेतें छं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः॥ २७२ ॥

क्यंचिद्धमेलेशमवगम्य 'अयं ते धर्मोऽनुष्ठेयः' इति ब्राह्मणस्याहंकारादुपदिशतोऽस्य सू-दस्य मुखे कण्योश्च ज्वलरेलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

श्रुतं देशं च जाति च कर्म शारीरमेव च।

वितथेन ब्रुवन्द्रपद्दिष्यः स्याद् द्विशतं दमम् ॥ २०३ ॥ समानजातिविषयमिदं, दण्डलाववात, नतु श्रुदस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् । 'नत्वयतच्छुतं, वन भवान् तद्देशजातः', 'न तवेयं जातिः, 'न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादिकर्म इतम्' इत्य-इङ्कारेण मिथ्या ब्रुविन्द्रशतं दण्डं दाष्यः स्यात् । वितयेनेति तृतीयाविचाने 'श्रकृत्यादिस्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया ॥ २७३ ॥

काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽि तथाविश्रम्।

तथ्येनापि ब्रुवन्दाच्यो द्राडं कार्यापणावराम् ॥ २८४ ॥ एकाक्षिविकलं पादविकलमन्यमपि वा तथाविधं हस्ताबङ्गविकलं सत्येनापि काणादिश-ब्रुदेन ब्रुवन्नत्यन्ताल्पं तदा कार्यापणं दण्डं दाण्यः ॥ २५४ ॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम्।

आक्षारयञ्ज्ञतं दाप्यः पन्थानं चादद्द् गुरोः॥ २७५ ॥

'आक्षारितः श्वारितोऽभिश्वष्ठः" (अ.को. ३-१-४३) इत्याभिधानिकाः । मात्रा-दीन्पातकादिनाऽभिश्वपन् , गुरोश्च पन्थानमत्यजनदण्डयः । भार्योदानां गुरुलघुपापामिशापन दण्डसाम्यं समायेयम् । (१)मेधातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु द्राडः कायों विज्ञानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परं पतनीयाकोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विशेषेणाह्म-ब्राह्मण इति । ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कार्यः । ब्राह्मणाक्रोशिनि द्भनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥

विट्शुद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तस्वतः । छेदवजं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २ऽ७ ॥ [पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः ।

वचनाचुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदीषतां वजेत् ॥ २२]

वैश्यशृद्धयोरन्योन्यजाति प्रति पतनीयाक्रोशे बाह्यणक्षत्रियवद्दैश्ये शृद्धाक्रोशिनि प्रथम-साहसः । शृद्धे वैश्वयाक्रोशिनि मध्यमसाहस इत्येवंरूपं दण्डस्य प्रणयनं जिह्वाच्छेद्ररहितं य-थावत्कर्वव्यमिति शास्त्रनिश्चयः । एवं च "एकजातिर्द्विजातींस्तु" (म. स्म्यु. ८-२७०) इति प्रागुक्तजिह्वाच्छेदो वैश्ये निवारितो ब्राह्मणक्षित्रयाक्रोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

एव दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवद्यामि द्राडपारुष्यनिर्ण्यम् ॥ २९८ ॥

एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पारूव्यस्य यथावहण्डविधिरुक्तः, अनन्तरं ृताडनादेर्दं ग्डपारूव्यस्य निणेयं वक्ष्यामि ॥ २७८ ॥

येन केनचिद्ङ्गेन हिंस्याचेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७८ ॥ अन्त्यजः शद्दो येन केनचित्करचरणादिनाऽङ्गेन साक्षाद दण्डादिनाऽव्यवहितेन द्विजाति

⁽१) आक्षारणं भेदनम्, अनृतेन एषा ते माता न स्नेह्वती, द्वितीये पुत्रे अत्यन्ततृष्णावती कनकमः यमङ्गुळीयकं रहित तस्मै दत्तवती इत्येवमाधुक्तवा भेदयति ।

प्रहरेत्तदेवाङ्गमस्य छेत्तव्यमित्ययं मनोरुपदेशः । मनुषहणमादरार्थम् ॥ २७९ ॥ अस्यवोत्तरत्र प्रपञ्चः—

पाणिमुद्यम्य दगडं वा पाणिच्छेदनमद्देति । पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमहेति ॥ २८०॥

प्रहर्तुं पाणि दण्डं वोद्यम्य पाणिच्छेदं लभते । पारेन कोपात्प्रहरणे पादच्छेदं प्राप्नोति २८०

सहासनमभित्रेष्सु रुत्कृष्टस्यापकृष्टजः।

कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वोस्यावकर्तयेत् ॥ २८१ ॥ ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कट्यां तप्तलोहकृतचिह्नोऽपरेशो निर्वासनीयः । स्फिचं वाऽस्य यथा न म्रियेत तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठो छेद्येन्नुपः। अवमुत्रयतो मेद्रमवशर्थयतो गुद्म्॥ २८२॥

द्वण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेद्येत्। मूत्रप्रक्षेपेणापमान यतो मेह्म्। शर्धनं कुत्सितो गुद्शब्द्स्तेनावमानयतो दर्शन्न प्रमादाद् गुदं छेद्येत्॥२८२॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेद्येदविचारयन्।

पादयोद्धिकायां च श्रीवायां वृष्णेषु च॥ २-३॥

दर्गदित्यनुवतंते । अहंकारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्मतः शद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जाता वेत्यविचारयन्हस्तौ छेदयेत् । पादयोः रमश्रूणि च ग्रीवायां वृषणे च हिसार्थ।गृह्मतो हस्त-द्वयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

त्वग्मेदकः शतं दगड्यो लोहितस्य च दर्शकः।

मांसभेत्ता तु षिनिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेद्कः ॥ २८४ ॥

चर्ममात्रभेदकृत्समानजातिन शुद्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाववं पणशतं दण्डनीयः। तथा रक्तोत्पादकोऽपि पणशतमेव दण्डयः। मांसभेदी षण्निष्कान्दाप्यः। अस्थिभेदकस्तु देशा- न्निर्वास्यः॥ २८४॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथायथा।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति घारणा ॥ २८५ ॥

वृक्षाचु झिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः फलपुष्पप्रादिना । उत्तममध्यमस्यो भवति, तथातथा हिंसायामण्युत्तमसाहसादिद्ण्डो विधेय इति निश्चयः । तथा च विष्णुः— फलोपभोगद्भुमच्छेदी त्त्तमं साहसं, पुष्पोपभोगद्भुमच्छेदी मध्यमं, वल्लीगुलमलताच्छेदी का-षापणकातं, तृणच्छेद्येकं कार्षापणं च पण एव मनुनाऽण्युक्तो वेदितव्यः ॥ २८५।॥

मनुष्याणां पश्ननां च दुःखाय प्रहते सति ।

यथा यथा महद् दुःखं दगडं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

मनुष्याणां पशुनां पीडोत्पाइनार्थः प्रहारे कृते सित यथा यथा पीडाऽऽधिक्यं तथा तथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात । एवं च मर्मस्थानादौ त्वरभेदनादिषु कृतेषु "त्वरभेदकः शतं । दण्डयः" (म. स्मृ. ८-२८४) इत्युक्ताद्प्यधिको दण्डो दुःखिवशेषापेक्षया कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च वणशोणितयोस्तथा।

समुत्यानव्ययं दाप्यः सर्वद्गडमथापि वा॥ २८७॥

अङ्गानां करवरणादीनां वणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसम्बन्धो भवति तावत्कालेन पथ्योषधादिना यावानव्ययो भवति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुनिच्छति, तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

> द्रव्याणि हिंस्याचो यस्य ज्ञानते।ऽज्ञानते।ऽपि वा । स तस्यात्पादयेलुप्टिं राज्ञे दद्याच तत्समम्॥ २==॥

द्रव्याण्यनुक्तिविशेषदण्डानि कटकानि ताम्रवटादानि यो यस्य ज्ञानाद्शानाद्वा नाश्येतस तस्य द्रव्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत्, राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमं दण्डं द्यात्॥ २८८ ॥

चर्मचामिकभारडेषु काष्टलोटमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुरो। द्राडः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २=६ ॥ चर्मणि चर्मवित्वरत्रादौ चर्मकाष्टमतिकानिर्मितेषु च भाग्डेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य ना-क्षितेषु मृल्यात्पञ्चगुणो दण्डो राज्ञो देयः । स्वामिनश्च तुष्टिस्त्पादनीयैव ॥ २८९ ॥

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च।

दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दगडो विधीयते ॥ २८० ॥

यानस्य रथादेर्यातुः सारथ्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तद्यानं तेषां छिन्ननास्यादीनि दश निमित्तानि दण्डमितकम्य वर्तन्ते । एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते या-नस्वामिनां दण्डो न भवतीति मन्वादय आहुः । एतद्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दण्डोऽनु-श्चीयते ॥ २९० ॥

छिन्ननास्ये भन्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २६१ ॥ छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च । आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरत्रवीत् ॥ २६२ ॥

नासायां भवं नास्यम् , शरीरावयवत्वाद्यतः । सा चेह बलीवर्दनासासम्बन्धिनी रज्जः । छिन्ननास्यरज्ञौ बलीवर्दादिके, भश्चयुगाख्ये काष्टे, रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्टभङ्गे, यन्त्राणां चम्बन्धनानां छेदने, योक्त्रस्य पशुप्रीवारज्ज्वोः, स्हमेः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरेत्युचैःशब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिं सा-द्रव्यविनाश्चयोः कृतयोः सारथ्यादेर्वण्डो नास्तीति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुएयात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेदराड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २.६३ ॥ यत्र सारथेरकौशलाद्यानमन्यथा वजित तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामी दि-शतं दण्ड' दाप्यः स्यात्॥ २९३ ॥

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दग्डमहिति।

युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे द्गड्घाः शतं शतम् ॥ २६४ ॥ यदि सारिथः कुशलः स्यात्तदा सारिथरेवोक्तद्विशतं दमं वक्ष्यमाणं च "मनुष्यमारणे" (म. स्मृ. ८-२९६) इत्यादिकं दण्डमहिति न स्वामी । अकुशले तु तिस्मिन्सारियस्वामिन्य- तिरिका अन्येऽपि यानारूढा अकुशलसारिथकयानारोदणात्सवें प्रत्येकं शतं शतं दण्ड्याः २९४

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा । प्रमापयेत्प्राण्भृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २६५ ॥

स चेत्प्राजकः संमुखागतैः प्रचुरगवादिभी स्थान्तरेण वा संरद्धः स्वरथगमनानवधानाः स्प्रत्यक्सर्पणाक्षमः सङ्कटेऽपि स्वरथतुरगान्प्रेरयन् , तुरगै रथेन वा स्थावयवैर्वा प्राणिनो व्या-

पादयति तत्राविचारितो।दण्डः कर्तव्य एव ॥ २९५ ॥ सक्टद्वराधे कीटश इत्याह—

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत्।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६॥

तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानाद्यानेन कृतं शोधमेव चौरदण्डोत्तमसाहसं भवेत हु मारणरूपः, "प्राणभृतसु महत्स्वर्धम्" इति श्रवणात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारि तेषु उत्तमसाहसस्याधे पञ्चशतपणो दण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥

क्षुद्रकाणां पश्चनां तु हिंसायां द्विशतो दमः।

पञ्चारासु भवेदगडः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २६७ ॥

क्षुद्रकाणां पश्नां जातितो विशेषापदिष्टेतरेषां वनवरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो दण्डः स्यात् । ग्रुभेषु सृगेषु रुरुषतादिषु पक्षिषु च ग्रुकहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशदण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥

गर्दभाजाविकानां तु द्गडः स्यात्पञ्चमाषिकः । माषिकस्तु भवेद्दगडः श्वसूकरनिपातने ॥ २८८॥

गर्भच्छागैडकादीनां पुनमिरणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो दण्डः स्यात्। न चात्र हैरः व्यमाषग्रहणं, उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात्। द्वसुकरमारणेषु ।पुना रोष्यमाषपरिमाणो दण्डः स्यात्॥ २९८॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्राता च सेाद्रः।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेगुद्लेन वा ॥ २<u>६६</u> ॥ भार्योपुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वा वाऽतिलघुवेगुक्तलक्या ताड्या भवेयुः । शिक्षार्थः ताडनविधानादत्र दण्डापदादः ॥ २१९ ॥

पृष्टतस्तु शरीरस्य ने।त्तमाङ्गे कथञ्चन।

अते। ऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याक्षीरिकत्विषम् ॥ ३०० ॥ रज्ञादिभिरिप देहस्य पृष्टदेशे ताडनीयाः, न तु शिरिस । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे वा-ग्दण्डधनदण्डरूपं चौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥

एषाऽखिलेनाभिहिता द्राडपारुष्यनिर्णयः।

स्तेनस्यातः प्रवद्यामि विधि द्गडविनिर्गाये ॥ ३०१ ॥ एष दण्डपारुष्यनिर्णयो निःशेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्व चौरदण्डविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां नित्रहे नृपः।

स्तेनानां निम्नहाद्स्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२ ॥ चौराणां नियमने राजा परममुत्ऋष्टं यत्नं कुर्यात् । यस्माचौरनिम्रहाद्वाज्ञः ख्यातिर्निष्पः

द्रवतया राष्ट्रं च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः । सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३॥

हिस्वघारणे। चौराणां नियमनेन यो नृपतिः साधूनामभयं ददाति, स एव पूज्यः पूर्वेषां श्लाघ्यो भवति। सत्रं गवामयनादिकतुविशेषः, यद्यस्मात्सन्नमिव सत्रं तद्रभयदानाचौरनिष्र- हरूपामयदक्षिणं सर्वदैव तस्य वृद्धिमेति। अन्यद्धि नियतकाळीनं नियतदक्षिणं च, एतत्सर्व- काळीनममयदक्षिणं चेति वाक्यं व्यतिरेकाळङ्कारः।॥ ३०३॥

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः । अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ३०४ ॥

प्रजा रक्षतो राज्ञः सबँस्य मृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धमैषड्मागो मवित । अरक्षतश्चाधमदिषि छोकेन इतात्षड्मागः स्यात् । तस्माद्यत्नतः स्तननिप्रहेण राजा रक्षणं कुर्यात ।

न च स्तिकीतत्वादाज्ञो धर्मषर्भागो न युक्त इति वाच्यम् , सत्या धर्मपर्भागेन च

परिक्रीतस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

यद्धीते यद्यजते यद्दाति यद्रचेति ।

तस्य षड्भागभात्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

यः कश्चिजपयागदानदेवताचीदीनि करोति, तस्य राजा पालनेन षड्भागं प्राप्नोति ३:५

रत्तन्धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन्।

यजतेऽहरहर्यज्ञेः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथाशास्त्रं दण्डप्रगयनस्पेण धर्मण रक्षन्, वच्यां । स्तेनादीस्ताडयन्, प्रत्यहं सक्षगोदक्षिणैयज्ञैर्यजते । तजन्यं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ॥३०६ ।

योऽरक्ष्नविमाद्ते करं शुल्कं च पार्थिवः।

प्रतिभागं च दग्डं च स सद्यो नरकं वजेत् ॥ ३०७ ॥

यो राजा रक्षामञ्जवेन बिल धान्यादेः पड्भागं, धामवासिम्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौष-नियमेन ग्राह्यं शुल्कं स्थलजलपथादिना विणिज्याकारितेभ्यो नियतस्थानेषु दृज्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं, प्रतिभागं फलञ्जसुसशाकतृणाद्युपायनं, प्रतिदिनग्राह्यं दण्डं व्यवहा-राद्ये रह्याति, स मृतः सन्सद्य एव नरकं याति ॥ ३००॥

अरक्षितारं राजानं वलिपड्भागहारिणम्।

तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

यो राजा न रक्षति, अथ च धान्यादिपड्भागं बिल्ह्पं गृहाति, तं सर्वलोकानाः सकल-पापहारिणं मन्दादय साहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्थादं नास्तिकं दिप्रलुम्पकम् ।

अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०६ ॥

लिहुतशास्त्रमर्थादं, परलोकाभावशालिनम् , अनुचितदण्डादिना धनपाहिणं, रक्षणरहितं, करबल्यादेभीक्षतारं, राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९॥

अधार्मिकं त्रिभिन्यांयैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः।

निरोधनेन वन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१०॥

अधार्मिकं चौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयत्नेन नियमयेत्। तानाह—कारः-गारप्रवेशनेन, निगडादिबन्धनेन, करचरणच्छेदनादिनानाप्रकारहिसनेन॥ ३१०॥

निग्रहेण हि पापानां साधृनां संब्रहेण च।

द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

पापशास्त्रिनां निश्रहेण, साधूनां संग्रहेण, द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वेकालं नृपतयः पवित्रीभवन्ति । तस्माद्धार्मिकान्निगृह्णीयात्साधूश्चानुगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम्।

वालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

कार्याधिप्रत्यधिनां दुः लेनाक्षेपोक्ति रचयतां तथा बालगृह्ययाधितानामाक्षिपतां बक्ष्यमाः णमात्मीयमुक्तारमिच्छता प्रभुगा क्षमगीयम् ॥ ३१२ ॥

यः चिस्रो मर्धयत्यातैंस्तेन स्वर्गे महीयते । यस्त्वैश्वर्यात्र क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

दुःखितैराक्षितः सहते यस्तेन स्वर्गछोके पूजां लभते । प्रभुत्वद्गीन सहते यः सतेन नरकं गच्छति ॥ ३१३ ॥

> राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता । आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥ ३१४ ॥ स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वाऽपि खादिरम् । शक्तिं चोभयतस्तीदणामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥ [गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यानु तं स्वयम् । वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ २२ ॥]

यग्रि "सुवर्णस्तेयक्वद्विप्रः" (म. स्मृ. ११-४९) इत्यादि प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति, तथापि सुवर्णस्तेयं प्रति राजदण्डस्पतामस्य दण्डप्रकरणेद्रशियतुं पाठः। ब्राह्मगसुवर्णस्य ची. रेण मुक्तकेशेन वेगाद्वच्छता मया ब्राह्मगसुवर्णमपद्धतमिति संख्यापयता मुसलाख्यमायुधं खादिरमयं वा दण्डमुभयतस्तीक्ष्णां शक्ति लोहमयं वा दण्डं स्कन्थे गृहीत्वा राजसमीधं गन्तव्यं ततो ब्राह्मणसुवर्णहायहमतोऽनेन मुसलादिना मां व्यापाद्येत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ३१४॥ ३१४॥ ३१५॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ३१६ ॥ सङ्ग्मुसकादिप्रहारेण प्राणपित्याजनान्मृतककरपस्य जोवतोऽपि परित्यागाद्वा स चौ-रस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । अत एव याज्ञवरक्यः—

मृतकल्पः प्रहाराती जीवन्नीप विद्युद्ध्यति (या. स्मृ. ३-२४८) इति । तं पुनस्तेनं करणादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तदाजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

अन्नादे भ्रुणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥ ३१७ ॥

बझहा यस्तत्सम्बन्धि योऽल्लमित तस्मित्रसो स्वरापं संक्रामयति। श्रूणहालमोकुः पापं मदतीत्येत इत्र विवक्षितं, न तु ब्रह्मघनत्पापं नद्यति । तथा भाषी व्यभिवारिगो ।जारपर्ति क्षममाणे भतेरि पापं संश्लेषयति । शिष्यश्च संघ्याप्तिकार्याद्यकरणजन्यं पापं गुरौ सहमाने न्यः ,यांत । याज्यश्च विधिमतिकामन्याजके क्षममाणे पापं निक्षिपति । स्तेनश्च राजन्युपेक्षमाणे वापं समप्यति । तस्माद्याज्ञा स्तेनो निप्रहीतव्यः ॥ ३१७॥

राज्भिः कृतद्राडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निमेलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८॥ सुवर्णस्त्रेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्वाजिभि विहितरण्डा मनुष्याः सन्तः प्रतिबन्धकदुः रिवामावात्पूर्वाजितपुण्यवद्येन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं गठ्छन्ति । एवं प्रायश्चित्तवदः ण्डस्यापि पापक्षयद्देतुत्वसुक्तम् ॥ ३१८॥

यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्धिद्याच यः प्रपाम् । स दग्डं प्राप्तुयान्माषं तश्च तस्मिनसमाहरेत् ॥ ३१९ ॥ कूपसमीपे रञ्जुबरयोर्जलोद्धारणाय घतयो रञ्जुं घटं वा हरेत्। यो वा पानीयदानगृह विदारयेत्स सौवर्णं माषं दण्डं प्राप्तुयात ,

> यित्रदिष्टं तु सौवर्णं मापं तत्र प्रकल्पयेत् । इति कात्यायनवचनात् । तच रज्जवादि तिस्मिन्कृतं समर्पयेत्॥ ३१९ ॥ धान्यं द्राभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेऽप्येकाद्रागुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

हिपलशतं दोणो, विश्वतिदोणश्च कुम्मः, दशसंख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः । स च हर्ष्ट्रैस्वामिगुगवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः। येपे पुनरेकस्मादारभ्य दश कुम्भपरेन्तहरणे निह्नतैकादशगुणं दण्डं दाप्यः । स्वामिनश्चापहृतं दाप्यः ॥ ३२०॥

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवणरजतादीनामुत्क्वष्टानां च वाससां प-द्वादीनां पलशताधिकेऽपद्वते वधः कर्तव्य एव। विषयसमीकरणं चात्र देशकालापहतृत्रव्यस्वा-मिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयम् । एवमुक्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषे त्वेकाद्दागुणं मृत्याद्दगडं प्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

पूर्वोक्तानां पञ्चाक्षत्र्ध्वं इ.तं यावदपहारे इते हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरभिहितम्। शेषे-ब्वेक्पखादारभ्य पञ्चाशत्पळप्यन्तापहारे अपहृतगुणादेकादशगुणं दण्डं दाण्यः॥ ३२२ ॥

> पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः। मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमहैति॥ ३२३॥

महाकुरुजाताभां मनुष्याणां विशेषेण खीणां महाकुरुप्रस्तानां श्रेष्टानां च रत्नानां वज्र-वैदूर्यादीनामपहारे वधमहति ॥ ३२३ ॥

महापश्नां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च।

कालमासाध कार्यं च द्राडं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

महतां पशुनां हस्त्यसादिगोमहिष्यादीनां, तथा खड्ढादीनां शस्त्राणां, कल्याणवृतादेश्चौप-धस्य च दुभिक्षादिरूपं कालं कार्यं प्रयोजनं च सदसद्विनियोगरूपं निरूप्य राजा तादनाङ्ग-च्छेदवस्रक्षं।दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३१४ ॥

> गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने । पश्चनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्घपादिकः ॥ ३२५ ॥

ह्राह्मणसम्बन्धिनीनां गवामपहारे वन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पशुनां चाजैड-कानां दण्डभुयस्त्वाद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्णासिकण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
द्रश्नः क्षीरस्य तकस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥
वेणुवैदलभागडानां लवणानां तथेव च ।
मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ ३२० ॥
मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसम्भवम् ॥ ३२० ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च । पकात्रानां च सर्वेषां तन्मृल्याद् द्विगुणो दमः ॥ ३२<u>६</u>॥

डणांदिसुत्रकार्णासकस्य च किण्वस्य सुराबीजद्रव्यस्य च, सूक्ष्मवेणुलण्डिनिर्मितजलाह-रणभाण्डादीनां, यद्य्यन्यत्य सम्भवं च स्मचमेलक्षश्रद्धादि, अन्येषामव्येवंविधानामसार-प्रायाणां मनःशिलादीनां, मद्यानां द्वादशानां, पकान्नानामोदनव्यतिरिक्तानामव्यपूपमोदका-दीनां च, कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां चापहारे कृते मुख्याद् द्विगुणो दण्डः कार्यः ॥३२६॥ ॥ ३२०॥ ३२८॥ ३२८॥ ३२९॥

> पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च । अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चक्रष्णतः ॥ ३३०॥

पुष्पेषु, हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये, गुल्मलतावृक्षेष्वपरिपृतेषु अनपावृतवृक्षेषु, वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु निर्देशात्परिपवनसम्भवाच धान्येषु, अन्येषु समर्थपुरुषमारहायेषु हतेषु देशकालाचपेक्षया सुवर्णस्य रौण्यस्य वा पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणो।दण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमृत्रफलेषु च । निरन्वये शतं दगडः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥ ३३१॥

निष्पुलाकोक्षतेषु वृक्षेषु, धान्येषु, काकादिषु चापहृतेषु, अन्वयो द्रव्यस्त्रामिनां सम्बन्धः, येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्त्येकप्रामवासादिस्तत्र शतं दण्डयः । सान्वये तु पञ्चाक्षत्राणो देयः। खलस्थेषु च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूर्यते । गृहेष्वेकादशगुणो दण्डाः प्रागुक्तः॥ ३३१॥

स्यात्साह्सं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वाऽपव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

यद्धान्यापहारादिकं कर्म द्रव्यस्वामिसमक्षं बलाद् घतं तत्साहसं स्यात्, सहो बलं तद्भवं साहसम् । अत इह स्तेयदण्डो न कार्यः । एतद्थेः स्तेयप्रकरणेऽस्य पाठः यत्पुनः स्वामि-परोक्षापहृतं तत्स्तेयं भवेत् । यच हृत्वाऽपह्नुते तद्पि स्तेयमेव ॥ ३३२ ॥

यस्वेतान्युपक्लप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः।

तमाद्यं द्राडयेद्राजा यश्चाप्तिं चोरयेद् गृहात्॥ ३३३॥

यः पुनरेतानि स्त्रादिद्रश्याण्युपभोगार्थं कृतसंस्काराणि मनुष्यश्चीरयेत् , यश्च त्रेतारिन गृह्याप्ति वाऽग्निगृहाचोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दण्डयेत् । अग्निस्वामिनश्चाधानोपश्चयो दातव्यः । गोविन्दराजस्तु लौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह । तर्युक्त , अल्गापराधे गुरदण्डस्यान्याय्यत्वात् ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते। तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चौरो मनुष्येषु विवृद्धं धना-एहारादिकं चेष्टते, तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत्। तत्र धनस्वाम्युत्कषीयेश-र ाज्यमङ्गच्छेदः ॥ ३३४॥

पिताऽऽचार्यः सुद्दनमाता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नाद्रगड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥ पित्राचार्यमित्रश्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां मध्यात्स्वधर्मे यो नावतिष्ठते, स राज्ञोऽदः ण्डनीयो नास्ति, अपि तु दण्डनीय एव ॥ ३३५ ॥ कार्पापणं भवेदराडघो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राजा भवेदराडयः सहस्रमिति धारणा॥ ३३६॥

यत्रापराचे राजन्यतिरिक्तो जनः कार्षापणं दण्डनीयो मनेक्तिमन्नपराचे राजा पणसहस्रं दण्डनीय इति निश्चयः । स्वाथदण्डं स्वप्सु प्रवेशयेद् ब्राह्मणेभ्यो वा द्यात्, "ईशो दण्डस्य वरुणः" (म० स्स्ट० ९-२४५) इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

> अष्टापाद्यं तु श्रद्धस्य स्तेये भवति किल्विपम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्त्रत्रियस्य च ॥ ३३० ॥ ब्राह्मण्स्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

'तहोषगुणविद्धि सः' इति सर्धत्र सम्बध्यते । यहिमस्तेये यो दण्ड उक्तः स स्तेयगुणदोष-ज्ञस्य शृद्धस्याष्टभिरापाचते, गुण्यत इत्यष्टगुणः कर्तव्यः । षोडशगुणो गुणदोषज्ञस्य वैश्यस्य, द्वात्रि श्रद् गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य, चतुःषष्टिगुणो गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य, शतगुणो वाऽष्टाः विश्वत्यिधकशतगुणो वा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३० ॥ ३३८ ॥

वानस्पत्यं मूलफळं दार्वग्न्यथं तथैव च।

तृणं च गोभ्यो प्रासार्थमस्तेयं मनुरत्रवीत् ॥ ३३६॥

"वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानां" इति गोतमवचनादप रिवृतवानस्पत्यादीनां मूलफलं, होमीयाग्न्यर्थं च दारु, गोप्रासार्थं च तृणं परकीयमस्तेयं मः नुसह । वस्मान्न दण्डो नाप्यधर्मः ॥ ३३९॥

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४०॥

अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताचो बाह्मणो याजनाध्यापनप्रतिप्रहेरपि परकीयधः ज्ञात्वा रुब्धुमिच्छेत्, स चौरवचौरतुरुबो ज्ञेयः, अतः स इव दण्डवः ॥ ३४० ॥

द्विजोऽध्वगः चीणवृश्तिद्वाविच् द्वे च मृतके।

आददानः परक्षेत्रान्न दगडं दातुमहिति ॥ ३४१ ॥

द्विजातिः, पथिकः, क्षीणपाथेयो, द्वाविध्वदण्डौ द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्राद् गृह्णन् दण्डदा नयोग्यो न भवति॥ ३४१॥

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः।

दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चोरिकल्विषम् ॥ ३४२ ॥

अवद्धानामधादीनां परकीयानां यो द्वंण बन्धयिता, बद्धानां मन्दुरादी मोचियता, यो द्वासाधरथापहारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात्। स च गुरुलघ्वपराधानुसारेण मारणाङ्गछेदनधना-द्यपहाररूपो बोद्धन्यः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननियहम्।

यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाञ्चोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ३४३ ॥

अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनं कुर्वाण इह लोके ख्याति परलोके चोत्ऋष्टमुखं

प्राप्तुयात्॥ ३४३ ॥

इदानीं साहसमाह— __ ऐन्द्रं स्थानमभिष्रेष्सुर्यशश्चाचयमग्ययम् । नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४ ॥ सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं क्याति चाविनाशिनीमनुपक्षयां चातिशयेन प्राप्तुमिच्छत्राजा बलेन गृहदाहधनप्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चेव दगडेनैव च हिंसतः।

साहसस्य नरः कर्ता विश्वेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

वाक्पारुष्यकृताचोराच दण्डपारुष्यकारिणश्च मनुष्यात्साहसकृत्मनुष्योऽतिशयेन पापः कारी बोद्धव्यः ॥ ३४६ ॥

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।

स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

यो राजा साहसे वर्तमानं क्षमते, स पापकृतामुपेक्षणाद्धमें बुद्धा विनश्यति । अपिक दमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति ॥ ३४६ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात्।

समुत्स्जेत्साहसिकान्सवभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥ मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहसिकान् राजा न[ि]त्यजेत् ॥३४७॥

शस्त्रं द्विजातिभित्राद्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च वर्णानां विष्ठवे कालकारिते ॥ ३४८॥ अत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ।

क्तीविप्राभ्युपपत्तौ च घनन्धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४६॥

ब्राह्मणादिभिश्चिमिवणेः खङ्गाद्यायुधं प्रहोतन्यम् । यस्मिनकाले वर्णानामाश्रमिणां च साहसकारादिभिर्धमः कर्तुं न दीयते । तथा त्रैवणिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादिः कालजनिते सङ्गरादौ प्राप्ते, तथाऽऽत्मरक्षायं, दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संप्रामे, स्नोब्राह्मणरक्षायं च धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया परान् हिसन्न दोषभागभवति । परमारणेऽज्यक्र

साहसदण्डो न कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥
गुरुं वा बालवृद्धो वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥
[अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्घनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनःः ॥ २३ ॥
उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ।
आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥ २४ ॥
भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।
पवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ २५ ॥]

गुरुबालवृद्धबहुश्रुतबाह्मणानामन्यतमं वधोधतमागच्छन्तं विद्यावित्तादिभिरूह्ण्ष्टं प्रलाय-नादिभिरपि स्वनिस्तरणाशकौ निद्धिचारं हन्यात् । अत एवोशनाः—"गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः" । कात्यायनश्च भृगुशब्दोल्लेखेन मन्कश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान्—

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मनः। वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापं हीने वधो भृगुः॥

(१)मेघातिथिगोविन्दराजौ तु—

⁽१) भारमपरित्राणार्थम् विचारेण योद्धव्यम् । तदनुदर्शयति—भाताताय्युद्यतः यः शरीरधनदारपुत्रनाशे

स्रीविपाभ्युपपत्तों च व्नन्यमेंग न दुष्यति। (म. स्मृ. ८-३४९) इति पूर्वस्यायमनुवादः, गुर्वादिकमपि हन्यातिकमुतान्यमपीति व्याचक्षाते॥३५०॥ नाततायिवधे दोपो हन्तुभैवति कश्चन।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युसृच्छिति ॥ ३५१ ॥ जनसमक्षं रहित वा वधोद्यतस्य मारणे हन्तुमं कश्चिद्ण्ययमैदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो भवति । यस्माखन्तृगतो मन्युः कोधाभिमानितो देवता हन्यमानगतं कोधं विवर्षयति । साहसे चापराधगौरवापक्षया मारणाङ्गच्छेदनधनपहणादयो दण्डाः कार्याः ॥ ३५१ ॥ इदानीं स्त्रीसंप्रहणमाह—

परदाराभिष्ठशेषु प्रवृत्तात्रृन्महीपतिः । उद्वेजनकरैदेंगडेशिक्ठन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥ परदारसंभोगाय प्रवृत्तान्मनुष्यगणानुद्वेजाकरदेण्डेनीसोष्ठकतंनादिभिरङ्कृषित्वाःदेशान्निः सारयेत् ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः । येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय करुपते ॥ ३५३ ॥ यस्मात्परदाराभिगमनात्संभृतो वर्णस्य संकरः संवद्यते । येन वर्णसंकरेण विद्यद्वपत्नीकः यजमानाभावात् ।

अझौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति । (म० स्मृ० ३-४६) अस्याभावे सति बृष्ट्याख्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मा जगन्नाशाय संपद्यते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां यःजयन्हः।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्तुयात्पूर्वसाहसम् ॥ ३५४ ॥ तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्वन्नाभिरपवादप्रायंनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारगव्य तिरेकेण परभायया संभाषणं कुर्वतप्रथमसाहसं दण्डं प्राप्तुयात् ॥ ३५४ ॥

यस्त्वनाक्षारितः पृर्वमिभभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्तुयात् किंचिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥ यः पुनः पुर्वं तत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापरितः केनिन्दकारगेन जनसमञ्जनभिभाषणं कुर्यान्न स

पुनक्ष्वित्वादिदोषं प्राप्तुयात् । तस्मान्न कश्चित्तस्यापराघोऽस्ति ॥ ३५५ ॥ परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थंऽरग्ये वनेऽपि वा ।

नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६॥

तीर्थाचरण्यवनादिकं निजनदेशोपलक्षणमात्रम् । यः पुरुषः परिचयमुद्रकावतरणमागं अण्ये, ग्रामाद्रहिगुलमलताकीणं निजने देशे वने बहुवृक्षसंवते नदीनां संगमे पुवमनाक्षारितोः
ऽपि कारणाद्रिप संभाषेत, स संग्रहणं सहस्रपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्तुयाद । सम्यग्रुद्यते ज्ञायते
येन परिद्यीसंभोगाभिलाव इति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

उपचारिकया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम्।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम्॥ ३५७॥

स्तागन्धानुलेपनप्रेषणाद्याचारकरणं, केलिः प रहासालिङ्गनादिः, अलंकारवस्त्राणां स्पर्ध-नम् , एकखट्वासनमित्येतत्सवं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३९७ ॥

स्त्रयं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया । परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥ [कामाभिपातिनी यातु नरं स्वयमुपब्रजेत् ।

राज्ञा दास्ये नियोज्या सा कृत्वा तदोषघोषणम् ॥ २६ ॥] यः स्प्रब्दुमनुचिते स्तनज्ञवनादिदेशे स्त्रियं स्पृशेत्तया वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते, तदा-

अस्त्रविक्ताः सर्वे संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८॥ इन्योन्याङ्गीकरणे सर्वे संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८॥

अब्राह्मणः संब्रहणे प्राणान्तं दगडमहिति ।

चतुर्णामपि वर्णानां दारा रस्यतमाः सदा ॥ ३५६॥

अब्राह्मणोऽत्र शृदः, दण्डभ्यस्त्वात् । ब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यामुत्तमे संग्रहणे प्राणान्तं दण्डं प्राप्नोति । चतुणोमपि ब्राह्मणादीनां वर्णानां धनपुत्रादीनामति शयेन दाराः सर्वदा रक्षणोयाः । तेन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमुत्कृष्टसंग्रहणाद्पि सर्ववर्णभायां रक्षणोया ॥ ३५९ ॥

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कार्वस्तथा ।

संभाषगां सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः॥ ३६०॥

भिक्षाजीविनः, स्तुतिपाठकाः, यज्ञार्थं कृतदीक्षिकाः, सूपकारादयः, भिक्षादिस्वकार्यार्थः गृहिस्त्रीभिः सह संभाषणमनिवारिताः कुयुः । एवं चैषां संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥

न संभाषां परस्रोभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत्।

निषिद्धो भाषमाणस्तु खुवर्गा द्राडमहिति ॥ ३६१ ॥

स्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणं न कुर्यात् । प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरत्राज्ञः षोडशः माषात्मकसुवणदानयोग्यो भवति ॥ ३६१ ॥

नैष चारणदारषु विधिनीतमोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारोर्निगृढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥

"परिचयं योऽभिवदेत्" (म. स्मृ० ८-३६६) इत्यादिसंभाषणिनषे विविधिनेटगायनादि-दारेषु नास्ति । तथा "भायां पुत्रः स्वका ततुः" (म० स्मृ० ४-१८४) इत्युक्तत्वाद्वायवा-तमाऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये, तेषु नटादिन्यतिरिक्टेष्विप ये दारा स्तेष्वय्येवं निषेधविधिनांस्ति । यस्माचारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभायां संक्षेषयन्ते । स्वयमागतांश्च परपुरुषानप्रच्छन्ना भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो न्यवहा-रमन्ति ॥ ३६२ ॥ किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन्।

प्रैष्यासु चैकभकासु रहः प्रवजितासु च ॥ ३६३ ॥

निर्जनदेशे चारणातमोपजीविभिः स्त्रीभिः संभाषणं कुवैन्स्वलपदण्डलेशं राज्ञा दाप्यः, ता-सामपि परदारत्वाद् । तथा दासीभिरवरुद्धाभिवौद्धाभिवंद्यचारणोभिः संभाषां कुवैन्किबि-इण्डमात्रं दाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमईति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न दधं प्राप्टयात्तरः ॥ ३६४ ॥

यस्तुलयजातिरनिच्छन्तीं कन्यां गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणेतरा लिङ्गच्छेदनादिकं वध महति । इच्छन्तीं पुनर्गच्छन्वधाहीं मनुष्यो न भवति ॥ ३६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिद्षि दापयेत्।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद् गृहे ॥ ३६५ ॥

कन्यां संभोगार्थमुत्दृष्टजातिषुरुषं सेवमानां स्वल्पमेषि दृग्ढं न दापयेत । हीनजाति पुनः सेवमानां यत्नात्स्थापयेत । यथा वा निवृत्तकामा स्यात्॥ ३६२॥

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमईति ।

ग्रुट्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

द्दीनजातिस्त्इष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाङ्गच्छेद्नमारणात्मकं वध-मर्हात । समानजातीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन्यदि पिता मन्यते तदा पितुः शुल्कानुरूपमर्थे वा द्यान च दण्डयः । सा च कन्या तेनैव वोढन्या ॥ ३६६ ॥

अभिषद्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः।

तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यो दराडं चाहिति षट्शतम् ॥ ३६७ ॥

यो मनुष्यः प्रसद्धा बलात्कारण समानजातीयां गमनवर्जमहंकारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाक्षयेत्तस्य शीव्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः । षट्पणशतानि वायं दण्डयः स्यात् ॥ ३६७ ॥

सकामां दूषयंस्तुल्या नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।

ब्रिशतं तु द्मं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८॥

समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयज्ञाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति । किंत्व-तिप्रसक्तिनिवारणायं द्विशतं दण्डं दाप्यः॥ ३६८॥

कन्यव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद् द्विशता द्मः।

शुल्कं च द्विगुणं दद्याञ्छिफाश्चैवाप्नुयाद् दश ॥ ३६८ ॥

या कन्यैव परामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्याः द्विशतो दण्डः स्यात् । कन्याग्रुल्कं च द्विगुणं कन्यापितुर्देद्याच्छिफाः प्रहारांश्च दश प्राप्तुयात् ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मोंगडचमहति ।

अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेरो। द्वहनं तथा ॥ ३५० ॥

या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्री नाश्येत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनं अनुबन्धापेक्षया-ङ्गुल्योरेव छेद्नं, गर्दभेण च राजमार्गे वहनमहैति॥ ३७०॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्रो ज्ञातिगुएदिपता।

तां श्वभिः खाद्येद्राजा संस्थाने वहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

या स्त्री प्रबल्धनिकपित्रादिबान्धवदर्णेण, सौन्दर्यादिगुणदर्णेण च पर्ति बुरुवान्तरोगम-नाञ्चङ्वयेत्तां राजा बहुजनाकीणें देशे समिस्क्षयेत्॥ ३७१ ॥ पुमांसं दाह्येत्पापं शयने तप्त आयसे । अभ्याद्ध्युश्च काष्टानि तत्र दह्येत पाप्कृत्॥ ३७२ ॥

अनन्तरोक्तं जारं पापकारिणं पुरुषमयोमयशयने प्रज्विते राजा दाहयेत्। तत्र शयने वध्यवातिनः काष्टानि निःक्षिपेयुर्यावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः।

व्यात्यया सह संवासे चागडाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

परस्रीगमनेन दृष्टस्य पुंसोऽद्गण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशस्तस्य पूर्वदृण्डाद् द्विगुणो द्मः कायः। तथा व्रात्यजायागमने यो दण्डः परिक्रित्यतः चाण्डाल्या सह निदंशाचाण्डा-लीगमनस्यः, तथा चाण्डालीगमने यो दण्डः "सहस्रं त्वन्त्यज्ञियम्" (म. स्मृ. ८-३८६) इति, संवत्सरे त्वतीते यदि तामेव व्रात्यजायां तामेव चाण्डालों पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः। प्रतत्पूर्वस्यवोदाहरणद्वयं व्रात्यज्ञायागमनेऽपि चाण्डालोगमनद्गण्डपद्गशंनार्थम्। सर्वस्यव तु पूर्वाभिशस्तद्गण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वाद् द्विगुणो दण्डो बोद्धव्यः॥ ३७३॥

श्रद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन्। मगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

मर्त्रादिमी रक्षितामरक्षितां वा द्विजातिश्चियं यदि शुदो गच्छेत्तद्राऽरक्षितां रक्षारिहतां गच्छेलिङ्गसर्वस्वाभ्यां वियोजनीयः। अत्राङ्गविशेषाश्चवणेऽपि आर्थस्त्रयभिगमने लिङ्गोद्धा-रः। "सर्वस्वहरणं गुप्तां चेद्वघोऽधिकः" इति गोतमवचनालिङ्गच्छेदः। रक्षितां तु गच्छन्छ-रोरधनहीनः कर्तव्यः॥ ३७४

वैश्यः सर्वस्वद्गडः स्यात्संवत्सरिनरोधतः । सहस्रं चत्रियो दड्यो मौगड्यं मूत्रेण चाहति ॥ ३७५ ॥

वैदयस्य गुप्तज्ञाह्मणीगमने संवत्सरबन्धादनन्तरं सर्वस्वग्रहणरूपो दण्डः कार्यः । क्षत्रियान् गमने तु "वैदयद्येतक्षत्रियाम्" (म. स्पृ. ८-३८२) इति वक्ष्यति । क्षत्रियो गुप्तज्ञाह्मणीन् गमने सहरां दण्डनोयः । खरमुत्रेण चास्य मुण्डनं कत्व्यम् ॥ ३७२ ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यं पञ्चरातं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिगम् ॥ ३७६॥

सरिक्षतां तुः ब्राह्मणां यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छतस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः सहस्रदण्डोपेतम् । वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूदाश्रमादिना निर्गणजातिमात्रोपः जीविब्राह्मणागमनविषयः । तदितरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रं दण्ड एव ॥ ३७६ ॥

उभाविप तु तावेव ब्राह्मएया गुप्तया सह।

विष्ठुतौ शद्भवहराड्यौ द्ग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ३७० ॥ ताबेबोभाविष शत्रियवैष्यौ ब्राह्मण्या रक्षितया सह क्रुम्भेथुनौ श्द्भवत्सर्वण होयेते हित दण्डयौ । यहा कटेनाबेष्ट्य द्ग्धव्यौ । तत्र "वैष्य लोहितइमें क्षित्रयं शरपत्रविबेश्य" हित विश्वेषो विश्वेषो णद्यः । प्रवं "सहस्रं क्षित्रयो दण्डयो" "वैष्यः सर्वस्वम्" (म. स्मृ. ८-३७५) हत्युक्तत्वादयं प्राणान्तिकदण्डे। गुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयो बोद्धव्यः ॥ ३७० ॥

सहस्रं ब्राह्मणा दगड्यो गुप्तां विप्रां बलाद् व्रजन् । शतानि पञ्च दग्डयः स्थादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ ३७८ ॥

रक्षितां वित्रां ब्राह्मणो बलेनोपगच्छन्सहस्रं दण्डाः स्यात् । इच्छन्त्या पुनः सङ्घन्मेथुन

पञ्च शतानि दण्डनीयो भवेत्॥ ३७८॥

मौराडधं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मण्स्य विधीयते।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत्॥ ३७९॥

त्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डमं दण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते । क्षत्रियादीनां पुनस्केन वातेन दण्डा भवति ॥ ३७९॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्।

राष्ट्रादेनं वहिः कुर्यान्समत्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥ 🦠

त्राह्मणं सर्वेपापकारिणमपि कदाचित्र हन्यात्। अपि तु सर्वस्वयुक्तमः तरारीरं राष्ट्रा-न्निर्वासयेत्॥ ३८०॥

न ब्राह्मणवधाद् भूयानधर्मो विद्यते सुवि ।

तस्माद्स्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ ३८१॥

त्राह्मणवधान्महानपृथिव्यामधमा वास्ति । तस्मादाजा सवैपापकारिणो ब्राह्मणस्य मन-साऽपि वधं न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्चेत्वित्रयां गुप्तां वैश्यां वा चित्रयां बजेत्। या ब्राह्मएयामगुप्तायां तातुभौ द्राह्महतः॥ ३=२॥ [चित्रयां चैव वैश्यां च गुप्तां तु ब्राह्मणा वजन्।

न मूत्रमुण्डः कर्तेव्या दाष्यस्तृत्तमसाहसम् ॥ २०॥ निर्मात्वा विषयां विषयां गच्छेत्सित्रियो वा यदि रिक्षतां वैश्यां तदा तयोत्रीहण्यामन् गुप्तायां गमने यो दण्डावृक्तो "वैश्यं पद्धशतं कुर्यात्सृत्रियं तु सहित्रणम्" (म. स्मृ० ८-३७६) इति द्वावेव दण्डौ वैश्यक्षित्रययोभवतः । अयं च वैश्यस्य रिक्षतक्षित्रयागमने पद्धशतस्त्री दण्डो लघुत्वाद् गुणवह्नैश्यस्य निगुणजातिमात्रोपजीविश्वत्रियायाः शुद्राभ्रान्त्यादिगमनविष्या बोद्धव्यः । क्षत्रियस्य रिक्षतवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ॥ ३८२ ॥

सहस्रं ब्राह्मणा दग्डं दाप्या गुप्ते तु ते बजन्।

श्रद्रायां क्षत्रिवविशेः साहस्रो वै भवेदमः ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो वजनसहस्तं दण्डं दापनीयः । गुद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्य-योगमने सहस्रमेव दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये [पञ्चशतं दमः।

मूत्रेण मौराडचमिच्छेनु क्षत्रिया दण्डमेव वा ॥ ३=४ ॥

अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः स्यात्। क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्डे-अमन्त्रेण मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाण्नुयात्॥ ३८४ ॥

> अगुप्ते श्वित्रयावेश्ये शृद्धां वा ब्राह्मणा वजन् ॥ शतानि पञ्च दण्डयः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥ ३८५ ॥ [शृद्धोत्पन्नांशपापीयात्र वे मुच्येत किल्विपात् । तेभ्या दण्डाहृतं द्व्यं न केश्ये संप्रवेशयेत् ॥ २८ ॥ अयाजिकं तु तद्राजा द्याद् भृतकवेतनम् । यथादण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु लंभयेत् ॥ २९ ॥ भार्यापुरोहितस्तेना ये चान्ये तद्विधा जनाः ॥३०॥]

अरक्षितां क्षत्रियां वैश्यां शृदां वा ब्राह्मणो मच्छन्पद्धशतानि दण्डयः स्यात् । अन्ते भवो-ऽन्त्यजः यस्माद्धमा नास्ति चाण्डाळादिस्तस्य स्त्रियं गच्छन्सहस्रं दण्डयः ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नाहित नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक्।

न साहसिकदण्डद्रों स राजा शकलोकभाक् ॥ ३८६॥ यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरः, परदारगामी, परुषवादी, गृहदाहादिसाहसकारी, दण्डपारुष्यकर्ता

च नास्ति स राजा शक्रपुरं याति ॥ ३८६ ॥

एतेषां निग्रहो राज्ञः पश्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यहास्करः॥ ३८७॥

एतेषां स्तेनादीनां पञ्चानां स्वराष्ट्रे निप्रहः समानजातीयेषु राजसु मध्ये राजा साम्राज्यः कृदिह लोके च यशस्करो भवति ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चत्विकत्यजेद्यदि ।

शक्तं कर्मगयदुष्टं च तयोदेगडः शतं शतम् ॥ ३==॥

यो याज्यः ऋत्विजं कर्मानुष्टानसमर्थमतिपातकादिदोषरहितमृत्विग्वा याज्यमदृष्टं स्यज्ञित, तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमहिति ।

त्यजन्नपतियानेतानुाज्ञा दण्डयः शतानि षट् ॥ ३८६॥

मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमपोषणग्रुश्रूषणाद्यकरणात्मकं नाहिन्त । तस्मादेतान्पातकाः दिरहितान्परित्यजननेकैकपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्डयः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्यं विवदतां मिथः।

न विव्यान्नुपो धर्म चिकी विनिद्दतमात्मनः ॥ ३६०॥

द्विजातीनां गाहस्थ्याद्याश्रमविषये कार्यंऽयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थं इति परस्परं जातवि-वादानां राजा स्वीयहितं विकीर्धुरयं शास्त्रार्थं इति सहशान्विशेषेण न ब्रूयात्॥ ३९०॥

यथाईमेतानभ्यच्यं ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।

सांत्वेन प्रशमय्यादौ स्वधमें प्रतिपादयेत्॥ ३८१॥

यो यादशों पूजामहिति तं तथा पूजियत्वा अन्यैर्वाह्मणैः सह प्रथमं प्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा तत एषां यः स्वधमस्तं बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिर्द्धिजे।

अहाविभोजयन्विप्रो द्राडमहीति माषकम् ॥ ३६२ ॥

निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदन्तरगृहवास्यनुवेश्यः, यस्मिननुत्सवे विशतिरन्ये ब्राह्मणा भोज्यन्ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ "प्रातिवेश्यबाह्मणातिक्रमकारा च" इति विष्णुवचनाद् । ब्रा ह्मणौ भोजनाहीवभोजयन्त्राह्मण उत्तरत्र हैरण्यादिग्रहण दिह रौण्यमाषं दण्डमहेति ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभाजयन् ।

तदन्नं द्विगुणं दाप्या हिरण्यं चैव मापकम् ॥ ३९३ ॥

विद्याचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तं विभवकायंषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवे-क्यावभोजयन् तदन्नं भोजिताद् द्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकं च राजः ॥ ३९३ ॥

अन्धा जडः पीठसपीं सप्तत्या स्थविरश्च यः।

श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३९४ ॥

अन्धो, बधिरः, पङ्गः, संपूर्णसप्ततिवर्षः, सप्तत्येति "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्यग्रुश्रूषादिनोपकारकाः केनिवद्पि श्लीणकोशेनापि राज्ञा त्वनुः याद्याः, करं न दापनीयाः ॥ ३९४ ॥

श्रोत्रियं व्याधितातौं च वालवृद्धाविकञ्चनम् ।

महाकुलीनमाय च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

विद्याचारवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रवियोगादिदुःखितं बालकृद्धद्रिमहाकुलप्रसूतोदारच रितान् राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३९२ ॥

शालमलीफलके ऋद्णे नेनिज्याने जकः श्रुनैः।

न च वासांसि वासोभिनिईरेन्न च वासयेत् ॥ ३६६ ॥

शालमलयादिवृक्षसंबन्धिफलके अपरुषे रजकः शनैः शनैर्वासांसि प्रक्षालयेन परकायेवस्त्रे रन्यवस्त्राणि नयेत्, न चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्धद्यात्। यद्यवं कुर्यासदाऽसौ दण्डयः स्यात॥

तन्तुवाया दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्।

अतोऽन्यथा वर्तमाना दाप्या द्वाद्शकं द्मम् ॥ ३१७ ॥

तन्तुवायो वस्रनिर्माणार्थं दश पळानि सूत्रं गृहीत्वा विष्टमक्याद्यनुप्रवेशादेकाद्शपळं वस्रं दद्यात् । यदि ततो न्यूनं दद्यात्तदा द्वादश पणान् राज्ञा दाप्यः, स्वामिनश्च तुष्टिः कर्तव्येव ३९७

शुरुकस्थानेषु कुशलाः सर्वपरयविश्वक्षणाः ।

कुर्रुरघं यथापरयं तता विशं नृपो हरेत्॥ ३८=॥

स्थलजलपथव्यवहारतो राजप्राद्यो भागः ग्रुलकम् । तस्यावस्थानेषु ये कुशलास्तथा सर्वपण्यानां सारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्थं मूल्यमनुरूपं कुर्युस्ततो लाभधनाद्विशतिभागं राजा मृह्वीयात् ॥ ३९८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभागडानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।

तानि निर्हरते। लोभात्सर्वहारं हरेन्ज्यः ॥ ३६६ ॥

राज्ञः सम्बन्धितया यानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगीनि हस्त्यश्वादीनि च तहेशोद्भवानि च प्रतिषिद्धानि च । यथा दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरं न नेयमिति तानि लोभाड् देशान्तरं नयतो वणिज्ञः सवेहरणं राजा कुर्वत् ॥ ३९९ ॥

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्याऽप्रगुणमत्ययम् ॥ ४०० ॥

शुल्कमोषणायोत्पर्येन् गच्छति । अकाले।राज्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति । शुल्कखंडनार्यं विक्रेयद्रव्यस्थालपां संख्यां वक्ति । राजदेयमपछपितमष्टगुणं दंडरूपतया दाप्यः ॥ ४०० ॥

वागमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिश्चयातुमो ।

विचार्य सर्वपरयानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

कियतो दूरादागतिमिति देशान्तरीयद्रव्यस्यागमनं, कियदूरं नीयत !इति स्वदेशोद्भवस्य निर्ममं, कियत्कालस्थितं कियनमूल्यं लभत इति स्थितं, तथा कियती वृद्धिरित्यत्र कमका-राणां भक्ताच्छादनादिना कियानपक्षय इत्येवं विचायं, तथा वणिजां क्रेतृणा यथा पौडा न भवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविकयौ कारयेत्॥ ४०१॥

पश्चरात्रे पश्चरात्रे पत्ते पत्तेऽथवा गते।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥

आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वादस्थिरार्वादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते

स्थिरप्रायावीणां पन्ने पन्ने गते वणिजामविदां प्रत्यक्षं नृपतिरामपुरुषेवस्यां कुर्यात् ॥४०२॥
तुलामानं प्रतीमानं सर्वे च स्यात्सुलक्षितम् ।

षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परोत्तयेत्॥ ४०३॥

तुलामानं सुवेणांदीनां परिच्छेदार्थं यतिक्रयते, प्रतोमानं प्रस्थदागादि तत्सवे स्वितिस्पितं यथा स्यात् । पर्सु पर्सु मासेबु गतेबु पुनस्तत्सवं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे।

पादं पशुश्च योषिच पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

"भाण्डपूर्णानि यानानि" (म. स्म. ८-४०२) इति वक्ष्यति । तेन रिक्तसक्ष्यादि यानं तरविषये पणं दाष्यम् । एवं पुरुषभारोऽध्ययणं तरपण्यं दाष्यः । पशुश्च गवादिः पगवतुर्थभागं, भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दापनीयः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः।

रिक्तभागडानि यर्तिकचित्युमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कवीपेश्चया तरं दाण्यानि । द्रव्यरहितानि च गो-णीकम्बलादीनि यत्किचित्स्वल्यं तायं दाण्यम् । अपरिच्छदा दरिद्रा उक्तपदार्थदानापेश्चया यत्किचिद् दापनीयाः॥ ४०५॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्।

नदोतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लज्ञराम् ॥ ४०६ ॥

पूर्व पारावारे तरणाथमुक्तम् । इदानीं नदीवार्गे दूराध्विने गन्तव्ये प्रबल्वेगस्थिरोदक-नद्यादिदेशप्रीष्मवर्षादिकालापेक्षभा तरमूल्यं कल्पनीयम् । एतच नदीतीरे बोद्धव्यम् । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वातस्त्रायत्तत्वाभावे तर्यण्यविशेषज्ञापकं नदीवद् ।वियोजनादिकं ना-स्ति । ततस्तन्नोचितमेव तरपण्यं प्राह्मम् ॥ ४०६ ॥

गर्मिणी तु द्विसासादिस्तथा प्रवजितो मुनिः।

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥ ४०७ ॥

संजातगर्भा स्त्रो मासद्वयादूर्ध्व, तथा प्रविजतो भिञ्जमुँ निर्वानप्रस्थो ब्राह्मगाश्च, लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः तरमूल्यं तरे न दाण्याः ॥ ४०७ ॥

यत्रावि किंचिद्दाशानां विशीर्यंतापराधतः।

तहाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः॥ ४०८॥

नौकारूढानां यत्कि विज्ञाविकापरायेन नष्टं दृश्यं, तन्नाविकेरव मिळित्वा यथामागं दात-व्यम् ॥ ४०८ ॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

दाशापराधतस्तोय दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४०६ ॥ 🤼

नाविकापराधाद्यहुक्ते नष्टं तक्षाविकेरेव दातव्यमिति पूर्वोक्तमनृदितं "द्विके नास्ति नि-ग्रहः" इति विधातुं नौयायिनामेष व्यवहारस्य निर्णय उक्तः । द्वोगजातवातादिना नौभङ्गेन धनादिनाशे नाविकानां न दण्डः ॥ ४०९ ॥

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च।

पशुनां रक्षणं चौव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

वाणिज्यं कुसोदक्षिपशुरक्षणानि वश्यं कारयेत्। शुद्रं च राजा द्विजातीनां दाल्यं कार-येत्। अकुवांणी वश्यशूद्रौ राज्ञो दण्डयावित्येवमर्थोऽयमिहोपदेशः॥ ४१० ॥ त्तियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणा वृत्तिकर्शितो ।

बिभृयादानृहांस्येन स्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११॥

ब्राह्मणः क्षत्रियवैष्यौ मृत्यभावेन पोडितौ करुगया स्वानि कमोगि रक्षणकृष्यादीनि का-रयन् प्रासाच्छादनादिना पोषयेत्। एवं बल्वान्ब्राह्मणस्तावुपगताविश्रन् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद् गम्यते ॥ ४११ ॥

दास्यं तु कारयँह्मोभाद् ब्राह्मणः संस्कृतान्द्रिजान्।

अनिच्छतः प्राभवत्यादाज्ञा दण्डयः शतानि पट् ।। ४१२ ।।

प्रभवतो भावः प्राभवत्यम् । ब्राह्मणः कृतोपनयनान्द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन छ।भा-द्। दास्यकर्म पादधावनादि कारयन् पट् शतानि दण्डगः॥ ४१२॥

श्रद्धं तु कारयेदास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥ ४१३ ॥

शुद्रं पुनमेक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत्। यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायेव प्रजा-पतिना सृष्टः ॥ ४१३ ॥

> न स्वामिना निस्छोऽपि शृद्रो दास्याद्विमुच्यते। निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति॥ ४१४॥

यस्मादसौ ध्वजाहतत्वादिना दासत्वं गतः, स तेन त्यक्तः, स्वदास्यामावेषि गुद्रो ब्राहा-णस्य दास्याच विसुच्यते । तस्मादास्यं गुद्रस्य सहजम् । कः गुद्रत्वजातिमिव दास्यमयन-यति । सदृष्टाथमप्यवद्यं गुद्रेण ब्राह्मणादिद्विजशुश्रूषा कर्तव्येत्येवं परमेततः । अन्यथा वक्ष्ममा-णदास्यकरणपरिगणनमनर्थकं स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहतो भक्तदासा गृहजः कीतद्त्त्रिमौ ।

पैत्रिका दर्डदासश्च सप्तेते दास्यानयः॥ ४१५॥

इंग्रामे। स्वामिसकाशाजितो, भक्त लेभाग्युपगतदास्यो भक्तदासः, तथा दासीपुत्रः, मूल्येन क्रोतः, अन्येन दत्तः, पित्रादिकमागतः, दण्डादिधनशुद्धवर्थं स्वीकृतदास्यभावः, इत्येतानि सप्त भ्वजाहृतत्वादीनि दासत्वकारणानि॥ ४१५॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

वृत्रनार्थोदासाख्ये। इमी निर्धना एव मन्वादिभिः स्मृताः। यस्माद्यद्भनं तेऽर्जयन्ति यस्य ते मायाद्यस्तस्य तद्धनं भवति। एतच भायादीनां पारतन्त्र्यप्रदर्शनाथेपरम्। अध्यान्यादेः षड्विधस्य खीधनस्य वस्यमाणत्वात्, धनसाध्यादृष्टायेकमोपदेशार्थं च भायादीनां पत्न्य-धिकरणे पत्न्यथेऽपि यागापिधकारस्योक्तत्वात्। स्त्रीपुंसयोमध्ये एकधने चानुमतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात्॥ ४१६॥

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद् द्रव्योपादानमाचरेत्।

न हि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहायधनो हि सः॥ ४१७॥

निर्विचिकित्समेव प्रकृताद्दासश्द्राद्धनप्रहणं कुर्याद् ब्राह्मणः। यतस्तस्य किचिदपि स्व शस्ति, यसमाद्वर्तृप्राह्मधनोऽसौ। एवं चापदि बलादपि दासाद् ब्राह्मणो धनं गृहस्र राजा दण्डनीय इत्येवमधैमेतदुच्यते॥ ४१७॥

वैश्यशूद्री प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत्।

हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षाभयेतामिदं जगत्॥ ४१८॥

वैक्यं कृष्यादीनि शूदं च द्विजातिश्च श्रूषादीनि कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत्। यस्मात्ती स्वक्रमं स्वक्

अहन्यहन्यवेद्येत कर्मान्तान्वाहनानि च । आयज्ययौ च नियतावाकरान्केशमेव च ॥ ४१८ ॥

प्रत्यहं तद्धिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्ट्याधैकमेणां निष्पत्ति नृपतिर्निरूपयेत्। तथा हः त्य-द्वादीनि किमद्य प्रविष्टं कि निःस्तिनिति, सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि, भाण्डागारं चावेक्षेत। व्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान्न परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥४१९॥

एवं सर्वानिमान्याजा व्यवहारान्समापयन्। व्यपेद्य किल्विषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम्।। ४२०।। इति मानवे धर्मशास्त्रे स्गुप्रोक्तायां संहितायां राजधमे व्यवहारनिणये सामान्य-व्यवहारो नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

एवमुक्तप्रकारेणवान्सर्वातृणादानादीन्व्यवहारांस्तत्त्वतो निर्णयेना स्तं नयन्थापं सर्वमपहाय स्वर्गादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गति लभते ॥ ४२० ॥ क्षे० ३० ॥

इति श्रोकुल्ॡकमद्दविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यामष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

श्रथ नवमोऽध्यायः।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मे वर्त्मित तिष्ठतेः। संयोगे विषयोगे च धर्मान्वस्यामि शाश्वतान्॥ १॥

पुरुषस्य।पत्न्याञ्च धर्माय हि ते अन्योन्याव्यभिचारिन्ञक्षणे वतमैनि वर्तमानयोः संयुक्तः वियुक्तयोश्च धर्मान्पारंपर्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि । दम्पत्योः परस्परधर्मव्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दण्डेनापि स्वधर्मव्यवस्थानं राज्ञा कर्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्यापदेशः॥ १॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषेः स्वैर्दिवानिशम् । विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मने। वशे ॥२॥

स्वीयैर्भत्रांदिभिः सदा स्त्रियः स्वाधीनाः कार्याः । अनिषिद्धेष्विपे रूपरसादिविषयेषु प्रसक्ता अपि,आत्मवशाः कार्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कीमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्तित स्थिविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्रयमहिति ॥ ३ ॥

पिता विवाहातपूर्व सित्रयं रक्षेत्पश्चाद्धर्ता तद्दमाने पुत्राः। तस्मान्न स्त्री कस्यां विद्ययन्यवन् स्थायां स्वातन्त्रयं भजेत्। भतां रक्षति योवने इत्यादि प्रायिकम्, अभर्तृपुत्रायाः संनिहि तायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात्॥ ३॥

कालेऽदाता पिता वाच्ये। वाच्यश्चानुपयन्पतिः । मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ४ ॥

प्रदानकाले पिता तामददन् गद्धो भवति । "प्रदानं प्रागृक्षोः" इति गौतमवचनाहतोः प्रांक्प्रदानकालः । पतिश्र ऋतुकाले पत्नीमगच्छन्गहेणीयो भवति । पत्यौ मृते मातरमरक्ष-न्युत्रो निन्धः स्यात् ॥ ४॥

सूच्मेभ्याऽपि प्रसङ्गभ्यः स्त्रिया रदया विशेषतः।

द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥ [भार्यायां रक्यमाणायां प्रजा भवति रिह्नताः ।

प्रजायां रच्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः॥ १॥]

स्वल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्यो दौःशील्यसंपादकेभ्यो विशेषण स्त्रियो रक्षणीयाः कि पुनमै-इद्मयः । यस्मादुपेक्षितरक्षणाद् द्वयोः पितृभर्तृगणयोः संतापं दापयेयुः ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववणीनां पश्याता धर्ममुत्तमम्।

यतन्ते रिचतुं भार्यो भर्तारा दुईला अपि॥ ६॥

सर्वोषां ब्राह्मणादिवर्णानां भायांरक्षणलक्षणं धर्मी वक्ष्यमाणक्षोकरीत्या सर्वधर्मोभ्य उत्हृष्टं जानन्वोऽन्धपह्ग्वादयोऽपि भायो रक्षितुं यतेरन् ॥ ६ ॥

स्वा प्रसृति चरित्रं च कुलमात्मानमेव च।

स्वं च धर् प्रयत्नेन जाया रक्षन्हि रक्षति॥ ७॥

यस्माद्भार्यो रक्षते। रक्षणमसंकीणविशुद्धापत्यात्वादनेन स्वसंततिं तथा शिष्टसमाचारं पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं विशुद्धसंतानानमित्तौर्ध्वदेहिकलाभेन स्वधमं च विशुद्धमार्थ-स्याधानादावप्यधिकाराद्रक्षति । तस्मात्स्त्रियो रक्षितुं यतेतेति पुवस्य विशेषः॥ ॥॥

पतिभौयीं संप्रविश्य गर्भी भृत्वेह जायते।

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्या जायते पुनः ।: = ।।

पतिः शुक्ररूपेण भार्यो संप्रविश्य गर्भमापाच तत्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च श्रुतिः "भारमा वे पुत्रनामासि" इति । जायायास्तदेव जायात्वं यताऽस्यां पतिः पुनर्जा-यते । तथा च बह्वच्वाह्मणम् –पतिर्जायां प्रविश्वति गर्भो भृत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्श्वो भृत्वा दशमे मासि जायते ॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ॥ (पंचिका ७ अ० ३) ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतद्र्यं नामन्विचनम् ॥ ८॥

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् !

तस्मात्प्रजाविशुद्धवर्थं स्त्रियं र होत्प्रयत्नतः ॥ ६॥

यस्माद्यादशं पुरुषं शास्त्रेण विहितं प्रतिषिदं वा ताद्दशशास्त्रोक्तपुरुष स्वनेनोत्कृष्टं निः षिद्धपुरुषसेवनेन च निकृष्टं पुत्रं जनयति । तस्मादपत्यितशुष्य पत्नीं यत्नतो रक्षेत ॥ ९ ॥ कथं रक्षणीयेत्यत आह—

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसद्य परिरक्षितुम्। एतैरुपाययोगेस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम्॥ १०॥

काश्चहलारसंरोधादिनार्जाव स्त्रियो रक्षितुं न शक्तः, तत्राांप व्यभिचारदर्शनात् । किन्त्वे तेवस्यर । ज रक्षणोपायप्रयोगेस्ता रक्षयितुं समर्थाः ॥ १०॥

तानुपायानाह— अर्थस्य संग्रहे चौनां व्यये चैवं नियोजयेत्।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिगाह्यस्य वेक्षगे ॥ ११॥

धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धा भन्निग्रिश्रृषादिकेऽन्नसाधने पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य शय्याऽऽसनकुण्डकटाहादेरवेक्षणे एनां नियोजयेत । वेक्षणे अवस्य आ-दिलापः ॥ ११ ॥

अरचिता गृहे रुद्धाः पुरुषेराप्तकारिभिः। आत्मानमात्मना यास्तु रच्चेयुस्ताः सुरक्षिताः॥ १२॥ आप्ताश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषेगृहे रुद्धा अप्यरक्षिता भवन्ति, याः दुःशीलतया ना-स्मानं रक्षन्ति । यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति । अतो धर्माधर्मेफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेनासां संयमः कार्यद्वति सुख्यरक्षणोपायकथनपरमिद्रम् १२

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहे।ऽटनम्।

स्वप्नाेऽन्यगेहवासश्च नारोसंदूषगानि षट्।। १३।।

मद्यपानं, असत्पुरुषसंसर्गः, मत्रां सह विरहः, इतस्ततश्च अमणं, अकालस्वापः, परगृह-रिवासः इत्येतानि षट् स्त्रिया व्यभिचाराख्यदोषजनकानि । तस्मादेतेस्य पता रक्षणीयाः १३

नैता क्यं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः।

सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव सुखते ॥ १४॥

नैताः कमनीयरूपं विवारयन्ति । न चासां यौवनादिके वयस्यादरो भवति । किन्तु सुरू पं कुरूपं वा पुमानित्येतावतेव तमुपभुक्षते ॥ १४ ॥

्रींश्चल्या**चलचित्ताच नैस्नेह्याच स्वभावतः** ।

रक्षिता यत्नते।ऽपीह भर्दे घ्वेता विकुर्वते ॥ १५॥

पुंसी दर्शने सम्भोगाद्यमिलाषशीलत्त्रांत्, चित्तस्थैर्याभावात्, स्वभावतः स्नेहरहित-त्वाच । एता यत्नेनापि लोके रक्षिनाः सत्यो व्यभिचाराश्रयणेन भन्तेषु विक्रियां गच्छन्ति १५

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसगंजम्।

रमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषे। रत्त्रणं प्रति ॥ १६॥

एवं स्रोकद्वयोक्तमासां स्वमावं हिरण्यगभेस्रष्टिकालजनितं ज्ञात्वा रक्षगार्थं प्रकृष्टं यत्नं पुरुषः कुर्यात् ॥ १६ ॥

शय्याऽऽसनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम्।

द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रोभ्यो मनुरकल्पयत्॥ १७॥

शयनाप्वेशनालङ्करणशीलत्वं कामकोधानाजंवपरहिंसाकुत्सिताचारत्वानि सर्गादौ मनुः स्त्रीम्यः कल्पितवान् । तस्माद्यवतो रक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः।

निरिन्द्रिया द्यमन्त्राश्च स्त्रीभ्याऽनृतमिति स्थितिः॥ १८॥

जातकमंदिकिया छीणां मन्त्रैर्नास्तीत्येषा शास्त्रमयांदा व्यवस्थिता । तत्र मन्त्रवरसं-स्कारगणाभावाच निष्पापान्तःकरणाः। इन्द्रियं प्रमाणं, धमंप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वाच धमं-ज्ञाः । अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरिहतत्वाज्ञातेऽपि पापे तिच्चणंजनाक्षमाः । अनृतवद्शु-भाः स्थिय इति शास्त्रमर्थादा । तस्माद्यत्वतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतया बह्वयो निगीता निगमेष्वपि।

स्वालक्षरायपरीक्षार्थं तासां श्रापुत निष्कृतीः ॥ १८ ॥

व्यभिचारशोलस्वं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तं, तत्र श्रुतिं प्रमाणतयोपन्यस्यति । तथा बह्वयः श्रुतयो बहूनि श्रुतिवाक्यानि "न चैतिष्ट्रद्यो ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वा" इत्येवमादीनि निगमेषु स्वालक्षण्यं व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानाथं पठितानि । तासां श्रुतीनां मध्ये या निष्कुर्णतिस्पा व्यभिचारप्रायश्चित्तभृतास्ताः श्रुतीः श्रणुत । एकस्याः श्रुतेवद्यमाणत्वाच्छ्रति श्रणुर्गतेत्यर्थः । "सुषां सुषो भवन्ति" इति द्वितीयकवचने बहुवचनम् ॥ १९॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतित्रता । तन्मे रेतः पिता वृक्तामित्यस्थैतन्निद्र्शनम् ॥ २० ॥ कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसन्यभिचारमवगम्य श्रूते । मनावाकायकमैभिः पतित्यतिरिक्टं पुरुषं या न कामयते सा पतित्रवा, ततोऽन्याऽपतित्रता । मम माता अपितत्रता सती परमृहानगः च्छन्ती यत्प्रल्लुभे परपुरुषं प्रति संजातकोभाऽभुत्तत्पुरुषसङ्कुल्पदृष्टं मातृरजोर्क्यं रेतो मम पिता शोधयत्वित्यस्य स्त्रिया व्यभिचारशोलत्वस्ययैतदितिकरगान्तं मन्त्रपादत्रयं ज्ञायकम् । अयं च मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः ॥ २०॥

सम्प्रति मानसन्यभिचारप्रायश्चित्तरूवतामस्य मन्त्रस्याइ —

ध्यायत्यनिष्टं यत्किचित्पाणित्राहस्य चेतसा । तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

भहरिप्रयं यत्किञ्चित्पुरुषान्तरगमनं स्त्री मनसा चिन्तयति, तस्य मानसस्य वर्नानचार-स्येष प्रकृतो मन्त्रः सम्यक् शोधनो मन्वादिभिरुच्यते । मातेति श्रवणात्पुत्रस्यैवायं प्रायिक्षिः त्ररूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

> याद्रग्गुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि । ताद्रग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२॥

यथारूपेण मत्रौ साधुनाऽसाधुना वा स्त्री विवाहविधिना संयुज्यते, सा भर्तृसदशगुगा भवति । यथा समुद्रेण संयुज्यमाना नदी स्वादूदकाऽपि क्षारज्ञला जायते । भर्तृरात्मसम्मा-नाष्यस्त्रीरक्षणो गयान्तरोपदेशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

अत्रोत्कर्षदृष्टान्तमाह—

अक्षमाला विस्षष्टेन संयुक्ताऽधमयोनिजा। शारङ्गी मन्द्पालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३॥

अक्षमालाख्या निष्कृष्टयोनिजा वसिष्ठेन परिणीता, तथा चटका मन्द्रपालाख्येन ऋषिणा सङ्गता पूज्यतां गता॥ २३॥

पताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपक्रप्रमस्तयः।

उत्कर्षे योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भतृगुर्णैः शुभैः ॥ २४ ॥

यद्यपि द्वे प्रकृते, तथापि प्रदर्शनार्थस्वमनयोमेत्वा एता इति बहुवचर्ग कृतम् । एताश्चा-न्याश्च सत्यवत्यादयो निकृष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकृष्टेरिंगल्लोके उत्कृष्टतां प्राप्ताः॥२४॥

एषोदिता लेकियात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा । प्रत्येह च सुखोदकान्प्रजाधमानिष्येधत ॥ २५॥

एष लोकाचारो जायापतिविषयः सदा ग्रुभ उक्तः । इदानीमिहलोके परलोके चोत्तरका-लग्रुभसुखहेतून् ''कि क्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनः" इत्यादीन्प्रजाधर्मान्ष्रणुत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीतयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

यद्यप्यासां रक्षणार्थं दोषा उक्तास्तथापि शक्यप्रतीकारत्वादिह दोषाभावः। एताः ख्रियो महोपकारा गर्भोत्पादनार्थं बहुकल्याणभाजनभुता वखालङ्कारादिदानेन संमानार्हाः स्वगृहे शोभाकारिण्यः ख्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपाः। नानयोविशेषो विद्यते। यथा निःश्रीकं गृहं न राजत्येवं निःश्रीकमिति॥ २६॥

क्षपि च—

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपात्तनम् । प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यद्तं स्त्रीनिवन्धनम् ॥ २८॥

अपत्यस्य जननं, जातस्य परिपालनं, प्रतिदिनं चातिथिमित्रभोजनादेलीकन्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्येव निदानम् ॥ २७॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥ अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यहितत्वज्ञापनार्थं पुन्रभिधानम् । धमकायाण्यप्रिहोत्रादीनि, परिचर्या, उत्कृष्टा रतिः, पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्ग इत्येतत्सर्वं भार्याधानम् ॥२८॥

पति या नाभिचरित मनावाग्देहसंयता।

सा भर्तृलोकानामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ २६ ॥

या स्रो मनोवारदेहसंयता सतीति विशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवारदेहैरव न व्यभिचर-ति, सा भन्नां सहाजितान्स्वगांदिलोकान्प्राप्नोति । इह लोके च विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते २९

ब्यभिचाराचु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

सृगालयोनि चाप्रोति पापरागैश्च पीड्यते ॥ ३० ॥

पुरुषान्तरसम्पर्कात्स्त्री लोके निन्द्यतां जनमान्तरे च सुगालजाति प्राप्नोति । पापरोगाः दिनिश्च पीड्यते । पञ्चमाध्याये स्त्रीयमं उक्तमध्येतच्छ्लोकद्वयं सद्वत्यसम्पत्त्यथैत्वेन महाप्र-योजनतया पुनः पठितम् ॥ ३०॥

पुत्रं प्रत्युद्तं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः। विश्वजन्यमिमं पुरायमुपन्यासं निवेश्यत ॥ ३१ ॥

पुत्रमधिकृत्य शिष्टैमॅन्वादिभिः प्रवसुत्पन्नैश्च महिषिभिरभिहितिममं वक्ष्यमाणं सर्वजन-हितं विचारं श्रणुत ॥ ३१ ॥,

भतुः पुत्रं विज्ञानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तरि।

आहुरुत्पादकं केचिद्परे त्रेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

भतुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्तरि द्विःप्रकारा श्रुतिर्वर्तते । केचिदुत्पादकमवो-ढारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः । अन्ये तु वोढारं भर्तारमनुत्पादकमण्यन्यजनितेन पुत्र-ण पुत्रिणमाहुः॥ ३२ ॥

> चेत्रभूता स्मृता नासी बीजभूतः समृतः पुमान । क्षेत्रवीजसमायागात्सम्भवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

त्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानं क्षेत्रं, तत्तुल्या स्त्री मुनिभिः स्मृता । पुरुषश्च त्रीह्यादिवीजतुल्यः स्मृतः । यद्यपि रेतो बीजं तथापि तद्धिकरणत्वात्पुरुषो बीजिमिति व्यपदिश्यते । क्षेत्रबीज-समायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः । एवं चोमयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वाद्युक्ता विप्रतिपत्तिः, कि यत्सम्बन्धि क्षेत्रं तस्यापत्यमुत यदीयं बीजं तस्येति ॥ ३३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित । उभयं तु समं यत्र सा प्रसृतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

कचिद्वीजं प्रधानं "जाता ये त्वनियुक्तायाम्" इति न्यायेनोत्पन्नो बीजिनो बुध इव सोम ्स्य । तथा व्यासच्येश्रङ्गादयो बीजिनामेव सुताः । क्रचित्क्षेत्रस्य प्रोधान्यं यथाऽयं तलपजः प्र मीतस्येति वक्ष्यति । अत एव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि धतराष्ट्रादय क्षत्रियाः क्षेत्रिण एव पुत्रा बभुवुः । यत्र पुनर्बीजयोन्योः साम्यं तत्र वोढैव जनयिता तद्पत प्रशस्तं भवति,।तत्र बीजप्राधान्यापेक्षं तावदोहः॥ ३४ ॥

वीजस्य चैव योग्याश्च वीजमुत्कृष्टमुच्यत । सर्वभृतप्रस्तिहिं वीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

बीजक्षेत्रयोबीजं प्रधानमभिधीयते । यस्मात्सवैषां भुतारव्यानामुत्यत्तिबीजगतवणस्वरू-पादिचिह्नस्पलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

यादृशं तृप्यते वीजं सेत्रे कालोपपादिते।

तादृष्रोहति तत्त्रस्मिन्वीजं स्वर्व्यञ्जितं गुएँ: ॥ ३६ ॥

यज्जातीयं बीजं बीद्धादि प्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते केले उप्यते, तज्जातीयमेव तद्वीजमात्मीयवर्णादिमिरपलक्षितं तस्मिन्क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥ एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदृष्ट्यं व्यतिरेक्स्योन दर्शयतुमाह—

> इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते । न च योनिगुणान्कांश्चिद्वीजं पुष्यति पुष्येषु ॥ ३७॥

हिरवधारणे । इयमेव मुमिमृतारव्धानां तस्गुलमञ्जादोनां नित्या योनिः कारणं क्षेत्रानः त्मकं सर्वे छोकैरुच्यते । न च भुम्याख्ययोनिधर्मान्कांश्चिद्पि मृतस्वरूपत्वादीन्बीजं स्वविकानः रेष्वङ्करकाण्डाद्यवस्थास् भजते । भजत्यर्थस्वात्युष्यतेः सकमता । तस्माद्योनिगुणानुवर्षनानः भावाद्य क्षेत्रप्राधान्यम् ॥ ३७ ॥

अपि च-

भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवछैः।

नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः ॥ ३६=१॥

भुमावेकस्मिन्नपि केदारे कर्षकैवपनकालोशानि बीहिमुद्गादीनि नानारूपाण्येव बीज-स्वभावाज्जायन्ते, न तु भुमेरकत्वादेकरूपाण भवान्त ॥ ३८॥ तथा हि—

वीह्यः शालयो मुद्रास्तिला माषास्तथा यवाः। यथा वीजं प्ररोहन्ति लशुनानीज्ञवस्तथा ॥ ३८ ॥

बीहयः षष्टिकाः, शाल्यः कलमाद्याः, तथा मुद्रगादयो बीजस्वमावानितक्रमेण नाना-रूपा जायन्ते ॥ ३९ ॥

एवं च सति-

अन्यदुतं जातमन्यादत्येतन्नोपपद्यते ।

उप्यतेः विद्वा तद्वीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ४०॥

बाहिरसो सुद्गादर्जायत इत्येतन्न सम्भवति । यस्माचदेवं बोजसुप्यते तसदेव जायते । इ द्वं बोजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्माननुवृत्तेश्च ब्रीह्यदौ सनुष्येष्विप बीजप्राधान्यस् ॥ ४० ॥ । सम्प्रात क्षेत्रप्राधान्यमाह—

तत्प्राञ्चेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।

आयुष्कामेन वसन्यं न जातु परयोषिति ॥ देश ॥

तद्वीजं सहजप्रज्ञावता पित्रादिमिरनुशिष्टन 'ज्ञायतेऽनेनेति।ज्ञानं वेदः, एवं विज्ञानमपि तः विद्वादिशास्त्राण तद्वादनाऽऽयुरिच्छतांन कदाचित्परजायायां वपनायम् ॥ ४१ ॥

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः।

यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिप्रहे ॥ ४२ ॥

अतीतकालज्ञा अस्मिन्नथ वायुप्रोक्ता गाथाश्छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति । यथा परपुरुषेण परपत्न्यां बीजं न वसन्यामति ॥ ४२ ॥ नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविद्ध्यतः । तथा नश्यति वै चित्रं बीजं परपरित्रहे ॥ ४३ ॥

यधाऽन्येन विद्धं सृगं कृष्णसारं तिस्मिन्नेव छिद्रे पश्चादन्यस्य विद्ध्यत आविद्धः क्षिप्त शरो निष्फलो अवति, पूर्वेहन्त्रैव हतत्वात्तस्यैव तन्मृगलाभात् । एवं परपतन्यासुधं बीजं श्ली . श्रमेव निष्फलं अवति, गर्भेष्रहणानन्तरं क्षेत्रिणः सद्यः फललाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः।

स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शाल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

इमामि पृथ्वी पृथ्वी पूर्व परिगृहीतत्वादनेकराजसम्बन्धेऽपि पृथोर्भायौमित्यतोतज्ञा जानन्ति । तस्मात्स्थाणुं छिन्दति स्थाणुच्छेदः, कमण्यण्। येन स्थाणुमुत्पाच्य क्षेत्रं कृतं तस्यैव तत्क्षेत्रं वदन्ति । तथा शरादि शल्यं येन पूर्व मृगे क्षिप्तं तस्यैव तं सृगमाहुः । एवं च पूर्वप्-रिग्रहीतुः स्वामित्वाद्वोद्धरेवापत्यं भवति, न जनयितुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषो यज्ञायाऽऽत्मा प्रजेति ह ।

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

नैकः पुरुषो भवति अपि तु भार्यास्वदेहमपत्यानीत्येतत्परिमाण एव पुरुषः । तथा च वाजसनेयत्राह्मणम्—"अर्घो ह वा एष आत्मनस्तरमाद्यज्ञायां न विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्वो हि तावद्मवति, अथ यदैव जायां विन्दतेऽथ प्रजायते तहि सर्वो भवति, तथा चैतद्देद-विदो विप्रा वदन्ति यो भर्ता सैव भार्या स्मृता" इति । एवं च तस्यामुत्पादितं भर्तुरेवापत्यं भवतीति ॥ ४५ ॥

यतश्च दम्पत्योरक्यमतः—

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भायां विमुच्यते । एवं धर्म विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६॥

निष्क्रयो विक्रयः, विसर्गस्त्यागः, न ताभ्यां स्त्री भर्तुभीर्यात्वादपैति । एवं पूर्व प्रजापः तिना स्मृतं नित्यं धर्मे मन्यामहे । एवं च क्रयादिनाऽपि परिश्लयमात्मसात्कृत्वा तदुत्पादि- तापत्यं क्षेत्रिण एव मवति, संबीजिनः ॥ ४६ ॥

सक्टदंशो निपाति सक्तकन्या प्रदीयते।

सकृदाह ददानाति त्रीएयेतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

पित्रादिधनविभागो आतृणां धमतः कृतः सकृदेव भवति, न पुनरन्यथा क्रियत इति ।
तथा कन्या पित्रादिना सकृदेकस्मै दत्ता न पुनरन्यस्मै दीयते । एवं चान्येन पुवमन्यस्म दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राक्षायामपि जनितमपत्यं न बीजिनो भवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः ।
तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्नपि गवादिद्वन्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्मै दीयत इति
त्रीण्येतानि साध्नां सकृद्धवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणं प्रकृतोपयुक्तं, तथापि
प्रसङ्गादंशदानयोरपि सकृताभिधानम् । "सकृदाह ददानि" इत्येनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव प्रथमभिधानम् ॥ ४७॥

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च।

नोत्पाद्कः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८॥

यथा गवादिषु परकीयेष्वात्मवृषमादिकं नियुज्य वत्सोत्यादको न तझागी,।तथा परकी-यमार्थास्विप नोत्पादकः प्रजामागी भवति ॥ ४८॥

> येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः । ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फछं कवित् ॥ ४८ ॥

क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति, अथ बीजस्वामिनः सन्तः परक्षेत्रे बीजं वपन्ति, ते तत्र क्षेत्रः जातस्य धान्यादेः फलं कविद्पि देशे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

यद्न्यगोषु वृषमो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्पभम् ॥ ५०॥

यदन्यदीयगवीषु वृषमो वत्सशतमि जनयेत्सव ते वत्साः स्त्रीगवीस्वामिनो भवन्तयेव न वृषमस्वामिनः । वृषमस्य यच्छुक्रसेचनं तद् वृषमस्वामिनो निष्फरूमेव भवति । "यथा गो-ऽस्त्रोष्ट्र" (म. स्प्य. १-४८) इत्यनेनोत्पाद्कस्य प्रजामागीत्वं न भवतीत्येतत्यस्त्रेन दृष्टान्त उक्तः, अयं तु क्षेत्रस्वामिनः प्रजामागित्वं भवतीत्येतत्यस्त्रेन । अतो न पुनक्किः ॥ १० ॥

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः।

कुर्वन्ति चेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

यथा गवादिगभेंषु तथैचापत्यरहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजं वपन्ति, ते क्षेत्रस्वा-मिनामेवापत्यलक्षणमथं कुर्वन्ति । बीजसेका त्वपत्याख्यं फलं न लभते ॥ ५१ ॥

फलं त्वनिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा।

प्रत्यक्षं चेत्रिणामर्थो वीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

यदस्यामुत्पत्स्यतेऽपत्यं तदावयोरभयोरेवैवं यत्र नियमो न इतस्तत्र निःसंदिरधमेव क्षे-त्रिणोऽपत्यम् । उक्तरीत्या बीजात्क्षेत्रं बलवत् ॥ ५२ ॥

कियाऽभ्युपगमात्त्वेतद्वीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजो क्षेत्रिक एव च ॥ ५३॥

यदात्रापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति नियम्यैतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्वीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावि भागिनौ दृशौ ॥ ५३ ॥

भोघवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति। चेत्रिकस्यैव तद्वीजं न वप्ता लभते फलम् ॥ ५४॥

यहीजं जलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं यस्य क्षेत्रे जायते, तत्क्षेत्रस्वामिन एव तः हीजं भवति, न तु येन बीजमुप्तं स तत्फलं लभते । एवं च स्वभायं अमेणापरमार्यागमने मः मार्यं पुत्रो भवितेत्यवगमेऽपि क्षेत्रिण एवापत्यमित्यनेन दिशतम् ॥ ५४ ॥

> एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च । विहङ्गमहिषीणां च विश्वेयः प्रसवं प्रति ॥ ५५ ॥

एषेव न्यवस्था गवासादीनां श्तिति प्रति ज्ञातन्या । यत्क्षेत्रस्वाम्येव गवास्रादेः सन्तिति स्वामी, न तु वृषभादिस्वामी । नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संतितस्वाम्यम् ॥ २२ ॥

एतद्रः सारफल्गुत्वं वीजयान्याः प्रकीर्तितम् ।

अतः परं प्रवच्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६॥

एतद्वीजयोन्योः प्राधान्याप्राधान्यं युष्माकमुक्तम् । अतोऽनन्तरं छीणां सन्तानामावं यत्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ९६ ॥

भ्रातुज्येष्टस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।

यवीयसस्तु या भार्या स्तुषा ज्येष्टस्य सा समृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठस्य आतुर्या मार्या सा कनिष्ठस्य आतुर्गुरुपत्नी भवति । कनिष्ठस्य च आतुर्या भायां सा ज्येष्ठआतुः स्तुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥ ज्येष्टो यवीयसे। भार्या यवीयान्वात्रजित्यम् । पतितौ भवते। गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥ ज्येष्टकनिष्टश्रातरावितरेतरमाया गत्वा सन्तानाभावं विना नियुक्तावि पतितौ स्या-ताम्॥ ९८ ॥

देवराद्वाः सिपण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ् नियुक्तया । प्रजेष्सिताधिगन्तन्या सन्तानस्य परिक्षयेः॥ ५८ ॥

सन्तानाभावे स्त्रिया पत्यादिगुरुनियुक्तया देवरादन्यस्माद्वाः सपिण्डाद्वक्ष्यमाणवृताका-दिनियमवत्पुरुषगमनेनेष्टाः प्रजा उत्पादयितव्याः । ईिन्सितेत्यभिवानमर्थात्कार्याक्ष मधुत्रोत्पत्तौ युनगमनार्थम् ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यते। निशि । एकपुत्पाद्येत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥ ६० ॥

विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरिमदम् । जीवत्यपि पत्यौ अयोग्यपत्यादिगु-क्रिनयुक्तो छ्ताक्तसवंगात्रो मौनी रात्रावेकं पुत्रं जनयेन्न कथंचिद् द्वितीयम् ॥ ६० ॥

> द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः । अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्ते। धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

अन्ये पुनराचार्या नियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा अपुत्र एकपुत्र इति शिष्टप्रवादादिनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

> विधवायां नियागार्थे निवृत्ते तु यथाविधि । गुरुवच स्तुषावच वर्त्यातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

विश्ववादिकायां नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथाशास्त्रं सम्पन्ने सित ज्येष्ठो आता कनिष्ठ-भात्रमार्यो च परस्परं गुरुवत्स्नुषावचः व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तों यो विधि हित्वा वर्तेयातां तु कामतः । ताबुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ ६३ ॥ ज्येष्टकनिष्ठभातरौ यो परस्परभायायां नियुक्तौ वृताक्तादिविधानं त्यक्त्वा देखेच्छातो वर्तेयातां तौ स्नुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेताम् ॥ ६३ ॥

एवं नियोगमभिधाय दूषियतुमाह—

नान्यस्मिन्विधवा नारो नियोक्तव्या द्विजातिभिः।

अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना धर्मे हन्युः सनातनम् ॥ ६४॥

ब्राह्मणादिभिर्विषवा स्त्री भर्तुरन्यस्मिन्देवरादौ न नियोजनीया । स्त्रियमन्यस्मित्रियुआः नास्ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धानाशयेयुः ॥ ६४ ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियागः कीर्त्यते :कचित्।

न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ६५ ॥

"अयमणं नु देवम्" इत्येवमादिषु विवाहप्रयोगजनकेषु मन्त्रेषु कवि इपि शाखायां न निर्योगः कथ्यते । न च विवाहविधायकशास्त्रें उन्येन पुरुषेण स पुनर्विवाह उक्तः ॥ ६५॥

अयं द्विजैहिं।विद्वद्भिः पशुधर्मो विगहितः।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासित ॥ ६६:॥ यस्माद्यं पश्चसम्बन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारो विद्वद्विर्विन्दितः। योऽयमधार्मिके वेने राज्ञि राज्यं कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः। अतो वेनादारभ्य प्रवृक्तोऽयमादिनानिति निन्छते ॥ ६६ ॥

> स महीमखिलां भुञ्जन्राजीयप्रवरः पुरा। वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७॥

स वेनो महीं समग्रां पूर्वे पालयन्नत एव राजिपश्रष्टा, न तु धामिकत्वात्, । कानोरहततः द्विश्रीतृभायोगमनरूपं वणसंकरं प्रावतेयत् ॥ ६७ ॥

> ततः प्रभृति यो मोहात्प्रसीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगहेन्ति साधवः ॥ ६=॥

वेनकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकादिश्चियं शास्त्रायांज्ञानाद्यत्यनिनि चं देवराही नियो अव ति, तं साधवो नियतं गहेयन्ते । अयं च स्वोक्तनियोगनिषेत्रः कलियुगविषयः । तदार ृबृहस्पतिः—

"उक्तो नियोगो मुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु ।
युगक्रमादशक्योऽयं कर्तुमन्यविधानतः ॥
तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः ।
द्वापरे व कलौ नॄणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहोनेरिदन्तनैः ॥

अतो यद् गोविन्दराजेन युगिवशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदैव।सन्तानामावे नियोगादिन-योगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीपया कल्पितं तन्मुनिज्याख्याविरोधान्नाद्रियामहे ।

प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिज्याख्यानमेव हि । नापराध्योऽस्मि विदुषां काहं सर्वविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

नियोमप्रकरणत्वात्कन्यागर्तं विशेषमाह—

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः। तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः॥ ६९॥

यस्याः कन्याया वाग्दाने इते सित भतां म्रियेतः तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भहें: सोदरभाता परिणयेत् ॥ ६९ ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्कवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ॥ ७० ॥

स देवरो विवाहविधिना एनां स्वीकृत्य, शुक्कवस्रां कायवाङ्मनःशोचशास्त्रिनीमागर्भग्र-इणाइहसि ऋतावृतावेकैकवारं गच्छेत्। एवं कन्याया नियोगप्रकारत्वादिवाहस्यामहाच गमनोपदेशाद्यस्मे वाग्दत्ता तस्येव तदपत्यं भवति ॥ ७० ॥

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुन्द्याद्विचक्षणः।

द्त्वा पुनः।प्रयच्छन्हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्त्वा तिस्मनमृते दानगुणदाषज्ञस्तामन्यस्मै न द्यात । यस्मा-देक्स्मै दत्त्वाऽन्यस्मै ददत् पुरुषानृतं "सहस्रम्" (म. स्मृ. ८-१३८) इत्युक्तदोषं प्राप्नोति । सक्षपदीकरणस्याजातत्वाद्वार्यात्वानिष्पत्तेः पुनदानाशङ्कार्यामिदं वचनम् ॥ ४१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम्।

व्याधितां विष्रदुष्टां वा छुझना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥ "क्षद्भिरेव द्विजांत्र्याणाम्" (म. स्मृ. ३-३५) इत्येवमादिविधिना प्रतिगृद्धापि कन्यां वै वव्यवसगोपेतां, रोगिणीं, क्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीमधिकाङ्गादिगापनच्छद्योपपादितां सः अपदीकरमात्त्राग्वातां त्यजेत्। ततश्चीतत्यागे दोषाभाव इत्येतद्थं, न तु त्यागार्थम् ॥७२॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपाद्येत्।

तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः॥ ७३॥

यः पुनदीपवर्ती कन्यां दोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्प्रत्य-वणेन व्यथं कुर्यात् । एतदपि त्यागे।दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्ति भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।

अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितमत्यिप ॥ ७४ ॥

कार्ये सित मनुष्यः पत्न्या ग्रासाच्छादनादि प्रकल्प्य देशान्तरं गच्छेत्। यस्माद् ग्रासा-चभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्क भजेत्॥ ७४॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।

प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

मक्ताच्छाद्नादि दत्त्वा पत्यौ देशान्तः गते देहप्रसाधनपरगृहगमनरिहता जीवेत्। अ-दत्त्वा पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पेन जीवेत्॥ ७५॥

प्रोषिता धर्मकार्यार्थं प्रतीक्योऽष्टौ नरः समाः।

विद्यार्थं षट् यशोऽर्थं वा कामाथं त्रींस्तु वतसरान् ॥ ७६॥

गुर्वाज्ञासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तं प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणोयः, उद्धं पतिर्दिनिधि गच्छेत्। तदाह वसिष्ठः—"प्रोषितपत्नी पञ्च वर्षाण्युपासीत, उद्धं पतिसकार्धं मच्छेत्" इति । विद्यार्थं,प्रोषितः षड् वर्षाण प्रतीक्ष्यः, निजविद्याविभाजनेन यशोऽधंमिष प्रोषितः पतिः षदेव । भार्यान्तरोपभोगार्थं गतस्त्रीण वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवत्सरं प्रतीचेत द्विषन्तीं योषितं पतिः।

अर्ध्व संवत्सरात्त्वेनां दायं हत्वा न संवसेत्॥ ७७॥

पतिविषयसंजातद्वेषां ख्रियं वर्षं यावत्प्रतीक्षेत । तत अध्वैमपि द्विषन्तीं स्वदत्तमलङ्का-रादि धनं हत्वा नोपगच्छेत् । ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयमेव ॥ ७७ ॥

अतिकामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगातमेव वा।

सा त्रीनमासान्यरित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

या स्त्री चुतादिप्रमादवन्तं मदजनकपानादिना मत्तं व्याधितं वा ग्रुश्रूषाद्यकरणेनावजाः नाति सा विगतालङ्कारशय्यादिपश्चिछदा त्रीन्मासान्नोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

उन्मर्ते पतितं क्लीबमबीजं पापरागिणम्।

न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दोयापवर्तनम् ॥ ७८ ॥।

वातादिक्षोमादप्रकृतिस्थं, पितमेकादशाध्याये वक्ष्यमाणं, नपुंसकम् , अबीजं बाध्यरेत-स्रवादिना बीजरहितं, कुष्ठाद्युपेतं च पितमगरिचरन्त्यास्त्यागो न करणीयो, न च धनप्रहणं करणीयम् ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकृता च या भवेत्। व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिसार्थंझी च सर्वदा॥ ८०॥

निषिद्धमद्यपानरता, असाध्वाचारा, भर्तुः प्रतिकृताचरणशीला, कुष्ठादिन्याधियुक्ता, सुस्यादितादनशीला, सततमितन्ययकारिणी या भार्या भवेत्साऽधिवेत्तन्या, तस्यां सत्याम-न्यो विवादः कार्यः ॥ ४०॥

वन्ध्याएमेऽधिवेद्याद्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकाद्शे स्त्रोजननी सद्यस्विप्यवादिना॥ =१॥

प्रथमर्तुं मारभ्याविद्यमानप्रस्ता अष्टमे वपंडिविवेदनीया, स्तापत्या स्थामे वपं, खोजन-न्येकादशे, अप्रियवादिनी सद्य एव वद्यपुत्रा भवति । पुत्रवत्यां तु तस्यां ''यम्प्रजासम्बद्धे दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतरापाये तु कुर्वीत" इत्यापस्तम्बनियेधादिधेवेदनं न कार्यम् ॥८१॥

> या रोगिणी स्यानु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः। सानुज्ञाप्याधिवेत्तक्या नावमान्या च कहिचित्॥ ६२॥

या पुनर्व्याधिता सती पत्युरनुकुला भवति, शोलवता च स्यासासनुकाष्यास्यो विवाहः कार्यः । कदाचिचासो नावमाननीयो ॥ ८२ ॥

श्रिधिविन्ना तु या नारी निर्मन्छेद्रियता गृहात् । सा सद्यः संनिरोद्धन्या त्याज्या वा कुलसनिर्धो ॥ =३ ॥

या पुनः क्रुताधिवेदना स्त्री कुपिता निर्गच्छित सा तदहरव रज्ज्वादिना बद्ध्वा स्थाप-नीया, आकोपनिवृत्तेः । पित्रादिकुलसंनिधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युद्येष्वपि ।

प्रेश्वासमाजं गच्छेद्वा सा द्राड्या ऋष्णलानि षट् ॥ 🖘 ॥

या पुनः क्षत्रियादिका स्त्री मन्नीदिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेष्विपि निषिद्धमधं पिवेन्तृ-स्यादिस्थानजनसम्हौ वा गच्छेत्सा सुवणेक्टष्णलानि षट् व्यवहारप्रकरणाद्वाज्ञा दण्डनीया ८४

यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योपितो द्विजाः।

तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठयं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाश्रोद्वहेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्समान-दायविभागोत्कर्षार्थे ज्येष्टत्वं पूजा च वस्त्रालंका।।दिदानेन गृहं च प्रधानं स्याद्॥ ८५॥

> भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यः च नैत्यकम् । स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथञ्चन ॥ =६॥

भतुँदंहपरिचर्यामन्नदानादिख्पां धर्मकायं च भिक्षादानातिथिपरिवेषणहोमीयद्रव्योपक-रूपनादि प्रात्यहिकं सर्वोषां द्विजातीनां सजातिभायेंव कुर्यान्न तु कदाचिद्विजातीयेति ॥८६॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यया ।

यथा ब्राह्मण्चाग्डालः पूर्वद्वष्टस्तथीव सः ॥ =७॥

यः पुनः स्वजातीयया संनिष्टितया देहग्रश्रूषादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौर्फ्यांस्कारयेत्स् यथा ब्राह्मण्यां शुद्राज्ञातो ब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्वीऋषिभिष्टेष्ट इति पूर्वानुवादः ॥८७॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सहशाय च।

अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ == ॥

[प्रयच्छेन्नसिकां कन्यामृतुकालभयान्वितः।

त्रमृतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनो दातारमृच्छति ॥ २ ॥]

कुलाचारादिभिस्त्ऋष्टाय सुरूपाय समानजातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि । "विवाहयेदष्टवर्षामेवं धर्मो न हीयते ।

इति दक्षस्मरणात् । तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यां ब्राह्मविवाहविधिना है दशास ॥८८॥

काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यतुमत्यपि । न चैवैर्ना प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ =<u>६</u> ॥

सञ्जातानवाडाप कन्या वरं सरणपर्यन्तं पितृगृहे तिष्ठेन्न पुनरेनां । विद्यागुणरहिताय कदाः वित्यित्रादिवैद्यात् ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाग्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती।

ऊर्ध्वं तुःकालादेतस्माहिन्देत सदृशं पतिम्॥ ६०॥

पित्रादिनिगुणवहरायादीयमाना कन्या संजातात्वा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत । वर्षे-त्रयात्पुनस्व्वमधिकगुणवराळाभे समानजातिगुणं वरं स्वयं वृणीत ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद् यदि स्वयम्।

नैनः किञ्चद्वामोति न च यं साधिगच्छति ॥ ४१॥

वित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोककाले यदि भर्तारं स्वयं वृणुते, तदा सा न किह्य-त्यापं प्राप्नोति, न च तत्पतिः पापं।प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

अलंकारं नाद्दीत पित्रयं कन्था स्वयंवराः।

मातृकं भ्रातृद्त्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ देश ॥

स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्व पितृमातृश्रातृभिदेत्तमञ्ङ्कारं।तेभ्यः]।समपैयेत्। यदा नापैयेत्तदा चौरी स्यात्॥ १२॥

पित्रे न द्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमर्ती हरन्।

स हि स्वाम्यादतिकामेद्रतृनां प्रतिरोधनात् ॥ १९३॥

ऋतुयुक्तां कन्यां वरः परिगयन्पित्रे ग्रुलकं न दशात्। यन्मात्स पिता। ऋतुकार्यापत्योत्प-चिनिरोधात्कन्यायाः स्वामित्वाद्धीयते ॥ ५३ ॥

त्रिराद्वर्षोद्वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

ज्यष्टवर्षेऽष्टवर्षे वा धर्मे सीद्तिः सत्वरः ॥ ९४ 🕕

श्वित्रद्वषः पुमान् द्वाद्रशवर्षवयस्कां मनोहारिगीं कन्यामुद्वहेत ।। चतुर्विश्वतिवर्षी वाड्यव् बी गाईस्थ्यवरं अवसदे गच्छति त्यरावान् । एतच विगयकालप्रदर्शनपरं न तु। नियमार्थं, प्रायेणैतावता काठेन गृहीत्येदो भवति, त्रिभागवयस्का च कन्या। वोद्वर्यृनी विगया। हात गृश्वितवेद्श्वोपकुर्वाणको गृहस्थाश्रमं प्रति न विलम्बेतेति सत्वर। इत्यस्थार्थः ।। ९४॥

देवदत्तां पतिर्भार्यो विन्दते नेच्छयात्मनः।

तां साध्वीं विभ्यात्रित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ४५ ॥

"सगो अर्थमा सविता पुरंबिर्मह्यं त्वादुर्गाहेंपत्याय देवाः" इत्यादिमन्त्रिष्टिङ्गात, या देवैद्त्ता सायां तां पतिलॅमते, न तु स्वेच्छया। तां सतीं देवानां प्रियं। क्रिवेन्यासाच्छादनादि-ना सदा द्वेपाचुपेतामपि पोषयेत्॥ ९५३॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः।

तस्मात्साधारणे। धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः । ६६:॥

हुन्न यस्माद्र मेप्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टा गर्भावानार्थं च मनुष्यास्तरमाद्रभीत्पादनिमवानये। र स्याधानादिर्शिष धमैः पतन्या सह साधारणः "श्लोमे वसानावत्रीनादवीयातां"। हत्यादिवरेऽ-मिहितः। तस्माद्रायी विश्वयादिति पूर्वोकस्य शेषः॥ ९६॥

कन्यायां द्त्तशुरकायां म्रियेत यदि शुरकदः। देवराय प्रदातन्था यदि कन्याऽनुमन्यते ॥ ६७ ॥ कन्यायां दत्तशुल्कायां सत्यामसञ्जातिवाहायां यदि शुल्कदो वरो म्नियते, तदा देवरायः वित्रादिभिर्वाऽसौ कन्या दातव्या, यदि सा स्वीकरोति । "यस्या क्रियेत" (म. स्ट. ९-६९) इति प्रागुक्तं नियोगरूपं, इदं तु शुल्कप्रहणविषयम् ॥ ९७ ॥

आद्दीत न शुद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन्।

शुल्कं हि गृह्धन्कुरुते छुत्रं दुहितृत्रिक्रयम् ॥ ६८ ॥

शास्त्रानिमज्ञः श्रृदोऽपि पुत्रीं ददच्छुलकं न गृहीयार्तिक पुनः शास्त्रविद् द्विजाितः। यस्मा-च्छुलकं गृह्णन्तुप्तं दुहित्विक्रयं कुरुते। "न कन्यायाः पिता" (म. स्मृः ३-२१) इत्यनेन निषद्धमपि शुलकप्रहणं कन्यायामपि गृहीतशुलकायां शास्त्रीयनियमद्देनाच्छुलकप्रहणे शा-क्रीयत्वशङ्कायां पुनस्तन्निष्ध्यते॥ ९८॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ६९ ॥

एतत्पुनः पूर्वे शिष्टा न कदाचित्कृतवन्तः, नाप्यपरे वतमानकालाः कुर्वन्ति, यदम्यस्य कन्यामङ्गोकृत्य पुनरन्यस्मै दीयत इति । एतच गृहीतशुल्ककन्यामदत्त्वा कस्यचित् कन्या-थामिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ९९ ॥

नानुशुश्र्म जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंक्षेन मृत्येन छन्नं दुहित्विकयम्॥ १००॥

पूर्वकल्पेष्वप्यतद् वृत्तमिति कदाचिद्वयं न श्रुतवन्तः, यच्छुल्कामिधानेन मूल्येन कश्चि-त्साधुगूढं दुहितृविक्रयमकाधीदिति शुल्कनिषेधायेवादः॥ १००॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः।

एषः धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

भार्यापत्योमरणान्तं यावद्धर्मार्थंकामेषु परस्पराव्यमिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्वीदंस-योः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञातन्यः ॥ १०१॥

तथा च सति-

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतिक्रयौ ।

यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

स्त्रीपुंसौ क्रतविवाहौ तथा सदा यत्नं कुर्यातां, यथा धर्माधेकामावपये वियुक्तौ परस्पनं न ज्यभिवरेताम् ॥ १०२ ॥

एष स्त्रीपुंसयोरको धर्मो वा रतिसंहितः।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निवोधत ॥ १०३॥

एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मी युष्माकमुक्तः । सन्तानाभावे चापत्यप्राप्तिर-क्ता । इदानीं दीयत इति दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां श्रणुत ॥ १०३ ॥

आतरो मिलित्वा पितृमरणादू व्यं पैतृकं मातृमरणादू व्यं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजे-रन्। ज्येष्टगोचरतयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभागोऽयं ज्येष्टआतयुद्धारमनिच्छति बोद्ध-व्यः पित्रोमरणादू व्यं विभागद्देतुमाद्द

अर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्। भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवताः॥ १०४॥

यस्माचे पुत्रा जावतोः पित्रोस्तदीयधने स्वामिनो न भवन्ति । मातुरपि प्रकृतत्वारपेतृ-कमित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणम् । अयं च पितृमरणानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे द्रष्टव्यः । पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः । तदाह याज्ञवलक्यः—
"विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्" (या. स्मृ. २-११४) इति ॥ १०४॥
यदा पुनर्ज्येष्ठो धा मिको भवति, तदा—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः । शेपास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥१०५॥

ज्येष्ठ एव पितृसस्वन्धि धनं गृह्णीयात । क्रनिष्ठाः पुनज्येष्टं भक्ताच्छादनार्थं पित्रसिवोपः जीवेयुः । एवं सवेषां सहैवाबस्थातम् ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । यितृणामनृणश्चेव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६॥

उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ट्रन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति । तत्रश्च "नापुत्रस्य लो-कोऽस्ति" (द्यः त्राः पश्चिका ७ अ०३) इति श्रुतेः पुण्यलाकाभावपरिहारो भवति । तथा "प्रजया पितृभ्यः" इति श्रुतेः, "पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च सः" इति । अतो ज्येष्ठ एव सबेधनमक्षति पूर्वस्य । अनुजास्तेन सामना वर्तरन् ॥ १३६ ॥

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानल्यसर्नुते ।

स एव धर्मेजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति । येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति । तथा च श्रुतिः-"ऋणमिन्सिन्सम्भयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येचेन्जीवतो मुखम्" (ब्र. ब्रा. पित्रका ७ अ. ३) इति । स एव पितुर्धर्मण हेतुना जातः पुत्रो भवति, तेनैकेनैव ऋणांपनयना द्युपकारस्य इतत्वात् । इतरांस्तु कामजान्मुनयो जानन्ति । तत्रश्च सर्वे धनं गृह्णीयादित्य-स्यवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत्पुत्राञ्ज्येष्ठा भ्रातृन्यवीयसः । पुत्रवचापि वर्तरञ्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८॥

ज्येष्ठो आता विभागाभावेऽनुजान आतुन्भक्ताच्छादनादिभिः । पतेव विश्वभाव । अनुक जाश्च आतरः पुत्रा इव ज्येष्ठे आतरि धर्माय वर्तरन् । १०८ ।।

ज्येष्ठः कुँतां वर्धयति विनाशयति वा पुनः।

ज्येष्ठः पूज्यतमा लोके ज्येष्ठः सद्भिरगहितः॥ १०६॥

अकृतावभागां ज्यष्ठो यदि धार्मिको भवति तदानुजानामिषः तद्वयायित्वेन धार्मिकत्वा-ज्ज्येष्टः कुछं वृद्धि नयति । यद्यधार्मिको भवति तदानुजानामिष तद्वयायित्वाज्ज्येष्टः कुछं नाशयति । तथा गुणवाञ्ज्येष्ठो छोके पूज्यतमः साधुभिश्चागहितो भवति ॥ १०९॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः । अज्येष्ठवृत्तियंस्तु स्यात्स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

यो ज्येष्टोऽनुजेषु आतृषु पितृबद्धमंत, स पितेव मातेवागईणीयो भवात । यः पुनस्तथा न नतत स मातुरुाद्बिन्धुबद्र्वनीयः ॥ ११० ॥

एवं सह वसेयुवा पृथग्वा धमेकाम्यया । पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धम्या पृथक् क्रिया ॥ १११ ॥

एवमविभक्ता स्रातरः सह संवसेयुः। यदि वा धमकामनया कृतविभागाः पृथावसेयुः। यस्मात्पृथगवस्थाने सति पृथक् पृथक् पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानधमस्तेषां वर्धते, तस्माद्विभागः

क्रिया धर्मार्थी। तथा च बृहस्पतिः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम्।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विश उद्धारः सर्वेद्रव्याच यद्वरत्।

ततोऽधं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

उद्धियत इत्युद्धारः, ज्येष्टस्याविभक्तसाधारमधनादुद्दत्य विश्तितसो मागः सर्वद्रज्येभ्यः श्र यच्छ्रेष्ठं तद्दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिशक्ति सागो देयः । कविष्ठस्य पुनरशीतितयो भागो दातव्यः । अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभवनीयज्ञ ॥ १९२ ॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।

येऽन्ये ज्येष्टकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यानमध्यमं धनम् ॥ १२६ ॥

ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारं गृहीयाताम् । ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्तः व सञ्यसास्ते । षामेवावान्तरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्वागः प्रत्येकं दातव्यः । मध्यमान् नामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागे वैषम्यवारणार्थमिदम् ॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताय्यमयजः।

यच सातिशयं किंचिइशतश्चाप्रुयाद्वरम् ॥ ११५॥

सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्याद्यच्छ्रेष्टं धनं, ज्येष्टः तद्धनं गृहीयात्। "सर्वेद्रच्याच यहरम्" (म. स्म. ९-११२) इत्युक्तमनृदितसमुच्यवोधनाय। यचकमिप प्रहृष्टं द्रव्यं विद्यते तद्वि ज्येष्ठ एव गृह्णीयात्। तथा "द्शतः पशुनाम्" इति गोतमस्मरणाद्दशभ्यो गवादिपशुभ्य एकैं अष्टं ज्येष्ठो लभते। इदं च यदि ज्येष्ठो गुणवानितरे निर्गुणास्तद्विषयम्॥ ११४॥

सवेषां समगुणत्वे तु—

उद्घारो न द्शस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु । यर्त्किचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

"द्शतश्राप्नुयाहरम्" (म. स्मृ. ९-११४) इति योऽयमुद्धार उक्तः सोऽयमध्ययनादिकः मैसमृद्धानां आतृणां ज्येष्ठस्य नास्ति, तत्रापि यत्किचिदस्य देयमिति । द्रव्यं पूजावृद्धिकरं ज्येष्ठाय देयम् । एवं च समगुणेषूद्धारप्रतिपेधदर्शनात्पूर्वत्र गुणोत्कर्षाविशेषापक्षयोद्धारवैषम्यं बोद्धव्यम् ॥ ११५॥

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत्।

उद्घारे नुद्धते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६॥

एवमुक्तप्रकारेण समुद्धतविशद्धागाधिके धने समान्भागान् आतृणां कल्पयेत्। विश-तित्तमभागादौ पुनरनुद्धत इयं वक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्टः पुत्रोऽध्यधं ततोऽनुजः।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७॥

एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावत , ज्येष्टपुत्रो गृहीयात । अधिकमधं यत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृहीयात । कनिष्ठाः पुनरेककमंशं गृहीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदं तुः ज्येष्ठतद्वुजयोर्विद्यादिगुणवस्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्शुणवस्त्रे बोद्धव्यम् , ज्येष्ठतद्वुजयोर । धिकदानदश्नात् ॥ ११७ ॥

स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रद्युर्भातरः पृथक् । स्वात्स्वादंशा चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८॥

ब्राह्मणक्षत्रियवश्यगृदाश्चत्वारो आतरः स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरों आन् हरेयुः। विप्र इत्यादिना वक्ष्यमाणेभ्यो भागेभ्य आत्मीयादात्मीयाद्वागाचतुर्थभागं पृथक् कन्याभ्योऽनृहा-भ्यो मगिनीभ्यो या यस्य सोद्यां भगिनी स तस्या एव संस्कारार्थमिति एवं दृष्टुः । सोद् र्याभावे विमातृजैहत्दृष्टैरपि संस्कायव । तथा च याज्ञवलक्यः—

अहंस्कृतास्तु संस्कायां आतृभिः पुर्वसंस्कृतेः।

भगिन्यश्च निजादंशाहत्वांऽशं तु तुरीयकम् ॥ (या. स्मृ. २-१२४)

यदि भगिनीसंस्कारायं चतुमांगं दातुं नेच्छन्ति, तदा पतिता भवेयुः । एतेनैकजातीयवै मात्रेयबहुपुत्रभगिनीसद्भावेऽिष सोद्येभगिनीभ्यश्चतुर्थभागदानमवगन्तव्यम् ॥ ११८॥

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत्।

अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११६ ॥

एकशका अखादयः। छागमेषाद्येकशकसहितं विभागकाले समं कृत्वा विभक्तुमशक्यं तन्न विभजेतिकतु ज्येष्ठस्यैव तत्स्यान तु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा तन्मु-ल्यं विभजेत्। अजाविकमिति पशुद्रन्द्वाद्विभाषेकवद्गावः॥ ११९॥

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १२०॥

कनिष्ठो यदि ज्येष्ठआतृभायांयां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तदा तेन पितृपितृ व्येण सह तस्य क्षेत्रः जस्य समो विभागः स्यान्न तु पितृवत्सोद्धारो भवतीति विभागव्यवस्था नियता । अनियो-गोत्पन्नस्यानंशित्वं वक्ष्यति । यद्यपि "समेत्य आतरः समम्" (म. स्मृ. ९-१०४) इत्युक्तं, तथाप्यस्मादेव लिङ्गात्गौत्रस्यापि मृतपितृकस्य पैतामहे धने वितृत्यवद्विमागोऽस्तीति गम्यते ॥ १२० ॥

ज्येष्ट्रश्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धारविभागी युक्त इतीमां शङ्कां निराकृत्य पुर्वोक्त-मेव द्रहयति—

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोप । धते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धमें एतं भजेत् ॥ १२१ ॥

अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधमण सोद्धारिविभागग्रहणरूपेण न संबध्य-ते । क्षेत्रयपि पिता तहारेणापत्योत्पादने प्रधानम् । तस्मातपूर्वोक्तेनैव धर्मेण विभागव्यव-स्थारूपेण पितृव्येण सह तं श्रेन्नजं विभजेदिति पुवस्यैव शेषः ॥ १२१॥

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।

कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संद्रायो भवेत्॥ १२२॥

यदि प्रथमोढायां कनीयान्तुत्रो जातः, पश्चादृढायां च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागो भवे-दिति संशयो यदि स्यास्कि मातुरुद्वाहक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्टत्वमुत स्वजन्मक्रमेणेति तदाह ॥१२२॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पृर्वजः।

ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३॥

पूर्वस्यां जातः पूर्वजः। "ड्यापोः संज्ञाछन्दसोबंहुलम्" (पा. सू. ६।३।६३) इति ह-स्वत्वम् । स कनिष्ठोऽप्येकं वृषममुद्धारं गृह्णीयात्ततः अष्ठवृषमादन्ये ये सन्त्यप्रयाः श्रेष्ठवृष भास्ते तस्माउज्यष्टिनेयान्मातृत ऊनानां कनिष्टेयानां प्रत्येकमेकैक्शो भवन्ताति माश्रुद्वाह-क्रमेण ज्येष्ट्यम् ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः। ततः स्वमातृतः शेषा भजेरिजति धारणा ॥ १२४ ॥ प्रथमोडायां पुनर्यो जातो जनमना च भातृभ्यो ज्येष्टः स वृत्यमः षोडशो यासां गर्वा ता गृहीयात्, पञ्चदश गा एकं वृष्यमित्यर्थः । ततोऽनन्तरं येऽन्ये वृद्धीभ्यो जातास्ते स्वमातृः भागत जडज्येष्ठापेक्षया शेषा भागादि विभन्नेरिन्निति निश्चयः ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीयु जातानां पुत्राणामविशेपतः।

न मातृतो ज्यैष्टयमस्ति जन्मतो ज्यैष्टयमुच्यते ॥ १२५ ॥

समानजातीयश्चीषु जातानां पुत्राणां जातिगतिवशेषाभावे सित न नातृत्रमेग ज्येष्ट्यम्-षिभिरुच्यते । जन्मज्येष्टानां तु पूर्वोक्त एव विश्वतिभागादिरुद्वारे शेष्ट्रव्यः । एवं च मातृ । ज्येष्ट्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशीव्हगायह्यगर्वाद्वस्त्वरः । स च तुग्रविद्वर्ते आतृ । णां गुरुळश्चत्वावगमाद्वयवस्थितः । सत एव—

जन्मविद्यागुणन्येष्टो त्रयंशं दायादवाण्नुयात्।

इति बृहस्पत्यादिमिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्याद्युत्कपंणोद्धारोत्कपं उक्तः । 'निर्जुणस्यैकर्युपन-म्" इति मन्द्गुणस्य "वृषमषोडशाः" (म. स्मृ. ९-१२४) इति मातृज्येष्ठयाश्रयणेनोद्धारो बाद्धन्यः । मातृज्यष्ठ्यविधि त्वनुवादं(१) मेधातिथिरवदत् । गोविन्द्रराजस्त्वन्यमतं जगौ १२६ न कवर्षं विभागे जन्मज्येष्ट्यं, कितु—

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्त्रपि स्मृतम् ।

यमयोधिव गर्भेषु जन्मते। ज्येष्टता स्मृता ॥ १२६॥

सुब्रह्मण्याख्यो मन्त्रो ज्योतिष्टोम इतीन्द्रस्याह्वानार्थं प्रयुज्यते । तत्र प्रथमपुत्रेण पितर-मुद्दिश्याह्वानं क्रियते । अमुकपिता यजत इत्येवसृषिभिः स्मृतम् । तथा यमयोगर्भं एककार्छं निषक्तयोरिप जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता । गर्भेष्विति बहुवचनं खीबहुत्वापेक्षया ॥१२६॥-

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यद्पत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२० ॥ [अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकताम् । अस्यां या जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥ ३ ॥]

अविद्यमानपुत्रो यदस्यामपत्यं जायेत तन्मम श्राद्धाद्यौर्घ्वदेहिककः स्यादिति कन्या-दानकाले जामात्रा सह सम्प्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७॥ अत्र परप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह—

अनेन तु विधानेन पुरा चकेऽथ पुत्रिका।

विवृद्ध्यर्थे स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृष्ट्यर्थमनेनोक्कविधानेन क्रत्स्ना दुहितरः पूर्वे पुत्रिकाः स्वयं कृतवान् । कात्स्न्येऽयशब्दः ॥ १२८ ॥

द्दौ स द्श धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सोमाय राश्चे सत्कृत्य प्रीतातमा सप्तर्विशतिम् ॥ १२८ ॥

⁽१) मेषातिथिना नवमाध्यायस्य चतुर्विश्रत्यधिकशतश्चोके "ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायाम्" इत्यादी अज्येष्ठायामिति विभज्य ज्याख्यातम्। तवधा—उद्धारान्तरं वैकल्पिकमेषामुख्यते—अज्येष्ठायां ज्येष्ठो जातः पद्मदश गा हरेत् षोडशा वृषभः। वृषभसम्बन्धाद्भावो लभ्यन्ते। यथास्य गोद्धितीयेनार्थं इति। अन्ये शेषा गा हरेर्न् स्वमातृतः यथैवैषां माता गरीयसी कनीयसीमाहरेत्। अथवा ज्येष्ठिनेयस्यायमुद्धारोऽधिक ज्यते पूर्वस्तु स्थित एव नात्रान्दुष्ठाश्चेषः। शेषाः कनीयांसः स्वमातृतो हरेर्न् स्वमातृत इति विविच्यते श्चेकः द्यस्यार्थवादत्वान्न विवेके यनः। उपक्रममात्रमेतत्। सिद्धान्तस्वयमुख्यते।

स दक्षो आविषुन्निकापुत्रलाभेन प्रीतात्माऽलङ्कारादिना सत्कृत्य दश पुत्रिका धर्माय, त्रः योदश कश्यपाय, सस्रविशति चन्द्राय द्विजानामोषधीनां च राज्ञे दत्तवान् । सत्कारवचनमन्येः यामिष पुत्रिकाक्रणे लिङ्गम् । दशेत्यादि च बह्वीनामिष पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा।

तस्यामात्मिनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १३० ॥

भारमस्थानीयः पुत्रः, "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति मन्त्रलिङ्गात्तत्समा च दुहिता, तस्या अध्यङ्गेभ्य उत्पादनात्।अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्त्ररूपायां विद्यमानायामपुत्र- स्य सृतस्य पितुर्धनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत्॥ १३०॥

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः।

दौहित्र एव च हरेद्पुत्रस्याखिलं धनम् ॥ १३१ ॥

मादुर्यद्धनं तत्तस्यां मृतायां कुमारीभाग एव स्यान्न पुत्राणां तत्र भागः । कुमारी चान्-हाभिष्रेता । तथः गोतमः—''स्रीधनं दुहितॄणामदत्तानामप्रतिष्ठितानां च" अपुत्रस्य च मा-तामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रं धनं गृह्णीयात् इति ॥ १३१ ॥

दौहित्रो हाखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुईरेत्।

स एव द्याद् हो पिगडो पित्रे मातामहाय च॥ १३२॥

दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव, तस्य मातामहधनप्रहणमनन्तरोक्तं जनकधनप्रहणं च।
पिण्डदानार्थोऽयमारम्भः, पितृशब्दस्य तत्रंव प्रसिद्धत्वात्। अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रान्तररहितस्य जनकस्य समग्रं धनं गृह्णीयात्स एव पितृमातामहाभ्यां ह्रौ पिण्डौ द्याद। पिण्डदा
नं श्राद्धोपरुक्षणार्थम्। पौत्रिकेयत्वेन जनकधनप्रहणपिण्डदानव्यामोहनिरासार्थं वचनम् १३२

पौत्रदौहित्रयालोंके न विशेषाऽस्ति धर्मतः।

तयाहि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ १३३॥

पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धमङ्कत्ये नकश्चिद्विशेषोऽस्ति । यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहातुः त्पन्नाविति प्रवस्यवानुवादः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रे।ऽनु जायते।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥

कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरं जायते, तदा तयोर्विभागकाले समी विभाग् गो भवेत्। नोद्धारः पुत्रिकाये देयः। यस्माज्ज्येष्ठाया अपि तस्या उद्धारविषये ज्येष्ठता ना-दरणीया॥ १३४॥

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन । धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

अपुत्रायां प्रित्रकायां कथञ्चन मृतायां तदीयधनं तद्गतैवाविचारयन्मृहीयात् । पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य, पत्नीरहितस्य, मृतपुत्रस्य पितुधनप्रहणप्रसक्तौ तिव्ववारणार्थमिदं वः चनम् ॥ १३५ ॥

अकृता वा कृता वाऽिप यं विन्देरसदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन द्धात्पिएडं हरेद्धनम् ॥ १३६॥ अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव हैविध्यं, तत्र—

"यद्पत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् । (म. स्मृ. ९-१२७) इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृता अकृतात्वभिसन्धिमात्रकृता वारव्यवहारेण न इता । तथा गोतमः-"अभिसन्धिमात्रात्युत्रिकामेकेपाम्"। अत एव "पुत्रिः काथमेशङ्कृया" (म. स्सृ- ३-११) इति प्रागिववाद्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकेव इताङकृता वा पुत्रं सम्मानजातीयाद्वोद्धरुत्पादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्योत्रिकेववानमात्तानहः पौत्री । तथा वासौ तस्म पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराजस्तु "अकृता वाण इत्य द्वित्रिकेव दुहिता तन्युत्रोऽपि मातामहधने पौत्रिकेय इव मातामह्यादिसत्त्वेऽप्यिकारीत्याह । तन्न, पुत्रिकायाः पुत्रनुत्य-स्वादपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुत्त्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति ॥ १३६ ॥

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेदानन्यसङ्हि ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्यामोति विष्ट्रपम् १ १३० ।

पुत्रेण जातेन स्वर्गादिकोकान्याप्नोतीति । पोत्रेण तेण्वेय विरकाकमद्गिरको । तहनन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादित्यकोकं प्राप्नोति । अस्य च दायभागपकरणेऽभिधानं पितुधेने पत्न्यादिसः द्वावेऽपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्येत्वेचं पुत्रसन्तानाधिकारवोधनार्धम् ॥ १३० ॥

पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्रायते पितरं सृतः।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १३८ ॥

यस्मात्रुंनामधेयनरकात्सुतः िष्तरं त्रायते तस्मात्त्राणादात्मनैव ब्रह्मणा पुत्र इति प्रोक्कः । तस्मानमहोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं, तदीयर्धसन्तानस्य दायभागित्वमिति पूर्वदाड्यी-थैमिदम् ॥ १३८॥

> पौत्रदौहित्रये।लोंके विशेषा ने।पण्यते । दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः । पुत्रदौहित्रयोर्छोके कश्चिद्विशेषो न सम्भाज्यते, यस्मादौहित्रोऽि मातामहं परछोके पौत्रवित्रस्तारयति । एतच पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्धं पुत्रि-काकरणानन्तरजातपुत्रेण सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ ९३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिराडं निर्वेपेत्पुत्रिकासुतः।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तित्पतुः पितुः ॥ १४० ॥

पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं, द्वितीयं मातुः पित्रे, तृतीयं मातुः पितामहाय दद्यात् । पित्रादीनां तु "पित्रे मातामहाय च" (म. स्मृ. ९-१३२) इत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्ड-दानम् ॥ १४० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु द्त्रिमः। स हरेतैव तद्रिक्थं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः॥ १४९ ॥

"पुत्रा रिक्यहराः पितुः" (म. स्मृ. ९-१८५) इति द्वादश पुत्राणामेव रिक्यहरत्वं व-स्यति । "दशापरे तु क्रमशः" (म. स्मृ. ९-१६५) इत्यौरसक्षेत्रजाभावे दत्तस्य पित् रिक्य-हरत्वं प्राप्तमेव । अतः सत्यण्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृरिक्यभागप्राण्ट्यर्थमितं वचनम् । यस्य दत्तकः पुत्रोऽध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति, सोऽन्यगोत्रादागतोऽपि सत्य-प्यौरसे पितृरिक्यभागं गृद्धीयात् । अत्र—

एक एवौरसः पुत्र पित्रयस्य वसुनः प्रभुः । (म. स्मृ. ९-१६३)

इत्यौरसस्य सर्वोत्कर्षाभिधाना रेन नास्य समभागित्वं, किन्तु क्षेत्रजोक्तपष्ठभागित्वः मेवास्य न्याय्यम् । गोविन्द्राजस्त्वौरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दशकस्य पितृरिक्ध-भागित्वार्धमिदं वचनमित्यवोचत् । तन्न, कृत्रिमादीनां निगुणानां पितृरिक्थमागित्वं, दत्तः कस्य तु तत्वं वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याय्यत्वात् ॥ १४१ ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेहब्रिमः कचित । गोत्ररिक्थानुगः पिएडो न्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२॥

गोत्रधने जनकसम्बन्धिनो दत्तको न कदाचित्प्राप्तुयात । पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते।। तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधापिण्डश्चाः दादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते ॥ १४२ ॥

अनियुक्तास्त्रतश्चेव पुत्रिग्याप्तश्च देवरात् । उभौ तौ नाहता भागं जारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

यो गुर्वादिनियो ं विना जातो, यश्च सपुत्राया नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादिवस्ता-इमी क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलावजी धनभागं नाहतः॥ १४३॥

नियुक्तायामपि पुमान्नार्यो जाते।ऽविधान त।ः

नैवाई: पैतृकं रिक्थं पतितेत्पादिता हि सः ॥ १४४ ॥

नियुक्तायामपि स्त्रियां घृताभ्यकत्वादिनियोगेतिकर्तव्यवां विना पुत्रो जातः स क्षेत्रिक-स्य पितुर्धनं लब्धं नार्हति । यस्मादसौ पतितेनोत्पादितः । "नियुक्तौ यौ विधि हित्वा" (म. स्मृ. ९-६३) इत्यनेन पतितस्योक्तत्वाव ॥ १४४॥

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः।

क्रेत्रिकस्य तु तद्वीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥

तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्र औरस इव धनं हरेत्। यस्मात्तत्तस्य कारणभूतं बीजं तत्क्षेत्रस्वामिन एव, तत्कार्यकरणत्वात्। अपत्यमपि च धमतस्तदीयं तत्,

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि । (म. स्मृ. ९-१२०)

इत्यनेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृन्येण सह समभागस्य प्रोक्कत्वात् । गुणवतः क्षेत्रज-स्य औरसवत्स्योद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदमौरसतुल्यत्वाभिधानम् ॥ १४५ ॥

धनं या विभृयाद् भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च।

से।ऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

यो मृतस्य आतुः स्थावरजङ्गमं धनं प्रत्न्या रक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्रां च पुष्णीयात्स नियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य आतुरपत्यस्य द्यात् । एतचः धनं यो बिभुयाद् आतुः इत्यभिधानाद्विभक्तआतृविषयम् , "यवीयाञ्ज्येष्ठभायीयाम्" (म. स्मृ. ९-१२०) इति समभागाभिधानात्॥ १४६॥

> या नियुक्ताऽन्यतः पुत्रं देवराद्वाऽज्यवाष्नुयात्। तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७॥

या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवराद्वाऽन्यतो वा सिपण्डात्पुत्रमुत्पाद्येत्स यदि कामजो भ-वति, तदा तमरिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति । अकामज एव रिक्थभागी । स च व्याहतो नारदेन—

"मुखान्मुखं परिहरनगात्रगीत्राण्यसंस्पृशन् । कुले तद्वशेषे।च सन्तानार्थं नाकामतः॥" इति ॥ १४७ ॥ पतद्विधानं विश्वेयं विभागस्यैकयोनिषु ।

बह्रीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

समानजातीयासु भार्यासु एकेन भन्नी जातानामेव विभागविधिबोद्धिच्यः । इदानी नाना-जातीयासु स्रीषु बह्वीष्ट्यन्नानां पुत्राणां विभागं श्रणुत ॥ १४८ ॥ ब्राह्मण्स्यानुपृत्यंग् चतस्तत् यदि स्त्रियः । तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४१ ॥ ब्राह्मणस्य यदि क्रमेग ब्राह्मण्याद्याश्चतको भायां भवेयुस्तदा तासां त्रिपृत्यन्नेष्वयं वक्ष्य-माणो विभागविधिर्मन्वादिभिरुक्तः ॥ १४९ ॥

> कीनाशो गेावृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च । विशस्योद्धारिकं देयमेकांशस्य प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाशः कषैकः, गवां सक्तो वृषः, यानसवादि, अलंदारो शृहीयदादि, वेदस गृष्टं च प्रधानं, यावन्तश्रांशास्तेष्वेकः प्रधानभृतोंऽश इत्येतद् ब्राह्मणीपुत्रस्वोदारार्धः हेयन् । अव-विष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १९०॥

> ज्यंशं दायाद्धरेद्विष्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः । वैश्याजः सार्थमेवांशमंशं शद्रासुते। हरेत् ॥ १५१ ॥

त्रीनंशान्त्राह्मणो धनाद् गृह्णोयात्, ह्रौ क्षत्रियापुत्रः, साधै वैश्वयापुत्रः, अंशं श्रुदासुतः।
एवं च यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ ह्रावेव विश्वेते, तत्र प्रद्यधा कृते धने त्रयो भागा ब्राह्मणस्य,
ह्रौ क्षत्रियापुत्रस्य। अनयैव दिशा ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रादौ च्कल्पना कार्या १९१

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ।

धम्य विभागं कुर्वोत विधिनाऽनेन धर्मवित्॥ १५२॥

यद्वा सं रिक्थप्रकारमनुद्धतोद्धारं दशधा ऋत्वा, विभागधमैज्ञो धर्मादनपतं विभाग-मनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १९२॥

> चतुरांऽशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः। वैश्यापुत्रो हरेद् द्ववंशमंशं शद्रासुतो हरेत्॥ १५३ ॥

चतुरो भागान्त्राह्मणो गृह्णीयात् । त्रीन्क्षत्रियापुत्रः,।ह्रौ वैश्यापुतः एकं शृदाजः । स-आपि ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रसद्भावे सप्तधा धने कृते चत्वारो भागा ब्राह्मणस्य, त्रयः क्षत्रियापु-त्रस्य । एवं ह्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्युत्रोऽप्यसत्युत्राऽपि वा भवेत्।

नाधिकं द्शमाद्द्याच्छुद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीष्ट् सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्याद्विद्यमानपुत्रो वा, तथापि सूदा-पुत्रायानन्तराधिकारी यस्तेषु दशमभागादधिकं धमेतो न दद्याद्। अयं च सूदापुत्रविषये निषेधस्तस्मादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रौ सर्वंरिक्यहरौ स्याताम् ॥ १९४॥

ब्राह्मणत्तित्रयविशां श्रद्भापुत्रा न रिक्यभाक् । यदेवास्य पिता द्द्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शृद्रापुत्रो धनभाङ् न भवति, किंतु यदेव धनमस्मै पिता द्यात्त-देव तस्य भवेत्। एवं च पूर्वाक्तविभागनिषेधाद्विकलपः, स च गुणवद्गुणापेक्षः। अथवा अनु-डगुद्रापुत्रविषयोऽयं दशमभागनिषेधः॥ १९५॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् । उद्धारं ज्यायसे दस्वा भजेरत्रितरे समम् ॥ १५६ ॥

द्विजातीनां समामजातिभायांसु ये। पुत्रा जातास्ते सर्वे ज्येष्ठायोद्धारं दत्त्वाऽयावष्टं सम-भागं ऋत्वा ज्येष्ठेन सहान्ये विभजेरन् ॥ १९६ ॥ श्रद्रस्य तु सवरौँव नान्या भार्या विधीयते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७॥

शुद्रस्य पुनः समानजातीयैव भागीपदिश्यते नोत्ऋष्टावऋष्टा वा । तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागा एव भनेयुः, तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

पुत्रान्द्रादश यानाह नृणां स्वायं भुवे। मनुः ।

तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ १५८॥

यान्द्वादश पुत्रान्हेरण्यगर्भी मनुराह, तेषां मध्यादाधाः षड् बान्धवाः गोत्रदायादाश्च, तस्माद् बान्धवत्वेन सपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्ति, अनन्तराभावे च गोत्रः दायं गृह्वन्ति, पितृश्किभाकत्वस्य "पुत्रा रिक्थहराः पितुः" (म० स्मृ० ९-१८५) इति द्वादशिवधपुत्राणामेव वध्यमाणत्वात् । उत्तरे षट् न गोत्रधनहरा भवन्तिः । बान्धवास्तु भवन्ति, तत्तश्च बन्धुकार्यमुदकिष्ठयादि कुर्वन्ति । (१)मेधातिथिस्तु—'षडदायादबान्धवाः' इत्याद्यत्तरपट्कस्यादायादत्वमबान्धवत्वं चाह । तन्न, बौधायनेन बन्धुत्वस्याभिहितत्वात । तदीह

कानीनं च सहोहं च कीतं पौनभैवं तथा। स्वयंद्रचं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते॥ १५८॥ औरसः दोञजश्चेव दत्तः कृजिम एव च।

गूढेात्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ १५८ ॥ औरसादयो विध्यमाणाः षड्किथमाजो बान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सहादश्च क्रीतः पौनभवस्तथा।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादवान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीनाद्यो वस्यमाणलक्षणाः षद्गोत्रश्विथहरा न भवन्ति, बान्धवाश्च भवन्ताति च्या ख्यातम् ॥ १६० ॥

औरसेन। सह क्षेत्रजादीनां पाठा चुल्यत्वाशङ्कायां तन्निरासार्थमाह—

यादृशं फलमाप्नोति कुसवैः संतरञ्जलम्।

तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१ ॥

तृणादिनिमिवकुतिसतोडुपादिभिरुद्वं तरन् यथाविधं फलं प्राप्नोति, तथाविधमेव कुपुत्रेः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोति । इत्यनेन क्षेत्रजादीनां मुख्यौरसपुत्रवत्सं-पूर्णकार्यकरणक्षमत्वं न भवतीति दिशतम् ॥ १६१ ॥

> यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसत्तेत्राजौ सुतौ ।। यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद् गृह्णीत नेतरः॥ १६२॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः।सुतः।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धमतः ॥ (या. स्मृ. २-१२७)

इति।याज्ञवलक्योक्तविषये, यदा के त्रिकस्यापितः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रो भवति, तदा तावौरसक्षेत्रजावेकरिविधनावेकस्य पितुर्येद्यपि रिक्थाहीं भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि तदेव स गृह्णीयाद्यक्षेत्रजः क्षेत्रिकिपतुः । यनु वक्ष्यति—

षष्ठं तु क्षेत्राजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसो ावभजन्दायम् (म. स्मृ. ९-१६४)

⁽१) मन्ध्राभ्दो बान्धवपर्यायः। गोत्रहरा दायहराश्च षहितरे विपरीताः।

इति तत्युत्रबहुलस्य । यतु याज्ञबलक्येनोभगसंबन्धि रिक्यइरत्बनुकं तत्थेत्रिकियितुः गैरसपुत्राभावे बोद्धव्यम् । (१)मेवातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तायुवं च विषयी-इत्येमं श्लोकं व्यावक्षाते—तन्न, अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वात्। "शनियुक्तायुवज्ञ" (म. स्मृ. ९-१४३) इत्यनेन तस्य रिक्थप्रहर्णानयेथात् "यद्येकरिक्यिनो" इत्यनन्त्रयाच ॥ १६२ ॥

एक एवौरसः पुत्रः विज्यस्य वसुनः प्रभुः।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रद्यातु प्रजीवनन् ॥ १६३ ॥

व्याभ्यादिना प्रथमीरसंग्रतामात्रे क्षेत्रकाहित होरह द शहीरवाहिता विशानव्यापेसीरस उत्पन्ने सतीदसुच्यते । औरस एत्रैकः पुन्नः पित्रधनस्वासी । होराजी क्षेत्र तक्यितिस्कानी सस्य बच्छांतादेविक्ष्यमाणत्वात्पापसंबन्ध्यरिहाराधं प्रासाच्छादनं द्वातः ॥ १३६ ॥

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसे। विजजन्दायं पित्रयं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

औरसः पुत्रः पितृसम्बन्धि दायं विभन्न , क्षेत्र तस्य पष्ठमं रा उद्यान् । निर्गुण सगुणापेक्षश्चायं विकल्पः ॥ १६४ ॥

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गात्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५ ॥

औरसक्षेत्रजी पुत्रावुक्तप्रकारेण पिन्वनहरी स्यातात्। अन्ये पुनर्द्श द्रतकाद्यः पुत्रा गोत्रभाजी भवन्ति, "पूर्वीभावे परः परः" (या० स्प्तृ, २-१३२) इत्येवं क्रमेण धनां-शहराश्च॥ १६५॥

> स्वज्ञे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पाद्ये द्वियम् । तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ १६६॥

स्वभाषीयां कन्याऽत्रस्थायामेव इतिविवाहसंस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत्तं पुत्रमौरसंमुख्यं विद्यात् । "सदर्शायां संस्कृतायामुत्पादितत्रौरसपुत्रं विद्यात्" इति बौधायनदृर्शनात्सवातोः यायामेव स्वयमुत्पादित औरसो ज्ञेयः ॥ १६६ ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः त्रेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

यो मृतस्य नर्धसकस्य प्रस्ति विश्वाच्युरेतस्य वा भायोगं वृताकत्वादितियोगधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा द्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो द्विमः सुतः ॥ १६८ ॥

"शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तक्ष्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापित्तरौ प्रभवतः" इति वसिष्ठस्मरणान्माता पिता वा परस्परानुज्ञया ये पुत्रं परिप्रहीतः समान-जातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तं न तु भगदिना उदकर्वे दद्यात्स द्धि-मारूयः पुत्रो विजेयः॥ १६८॥

⁽१) इतिस्य प्राप्तपत्ते क्षेत्रजे यत्तत्वजप्रमीतस्य व्याधितस्य वेति पश्चादीयधेन कथि इत् क्लीब-त्वितृत्तौ सम्भवति तदीयमेवासौ रिक्यं लभेतेति जनयितुर्यदि नाम पितृब्दपरेशः स्यादि जनको हेतुः, तस्मादिप पुत्रः सुतोऽयमुपचारात्क्षेत्रज इत्युक्तस्तत्रौरसे बाले मातृषने गृहीने कथि चिद्रपत्तिः पुत्रम-पत्यमुत्पादितम्भवतीति । न च तदायत्तमेव प्रीत्यादिना घनं कृतं, न चास्य सिपण्डाः सन्ति, अस्यानव-स्थायां यदस्य पित्र्यमुप्पचते लिक्नमित्युक्ता सुतादयोऽसस्सु सिपण्डेषु जनयित् रिक्यहरा भवन्तीति ।

सहरां तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६८ ॥

यं पुनः समानजातीयिवित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इ-स्येवमादिज्ञं, पुत्रगुणैश्च मातावित्रोराराधनादियुक्तं पुत्रं कुर्यात्स कृत्रिमारूयः पुत्रो वाच्यः॥१६९॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ १७० ॥

बस्य गृहेऽवस्थितायां भायांयां पुत्र उत्पद्यते, सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात्पु-रुषविशेषाज्ञातोऽसाविति न ज्ञायते, स गृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भायांयां चातः ॥ १७० ॥

. ॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयाद्पविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

मातापितृभ्याँ त्यक्तं, तयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तं पुत्रं यः स्त्रीक्रयात्सोपविद्धाः

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः।

तं कानीनं वदेकास्ना वोदुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥ पित्रगृहे कन्या यं पुत्रमप्रकाशं जनयेत्तं कन्यापरिणेतुः पुत्रं नाम्ना कानीनं वदेत् ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते झाताज्ञाताऽपि वा सती।

वादुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ १७३ ॥

या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते, स गर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो भवति, सद्दोढ इति व्यपदित्रयते ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्थमन्तिकात्।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ १७४॥

यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशार्धं कोणीयात्म क्रीतकस्तस्य पुत्रो भवति । क्रेतुगुँणैस्तु । स्यो हीनो वा भवेन्न तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये ।

"सजातीयेष्व पोक्तस्तनयेषु मया विधिः" (या. स्मृ. २-१३३)

इति याज्ञवरक्येन सर्वेषामेव पुत्राणां।सजातीयत्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरि-काः सर्वे पुत्राः सजातीया बोद्धव्याः॥ १७४॥

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छ्या। उत्पाद्येत्पुनर्भृत्वा स पौनर्भव उच्यते॥ १७५॥

या भर्त्रा पौरत्यक्ता सत्तमतृका वास्वेच्छयान्यस्य पुनर्भायां भृत्वा यमुत्पाद्येतस उत्पाद-कस्य पौमर्भवः पुत्र उच्यते ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्वतप्रत्यागतापि वा । पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमहैति ॥ १७६॥

सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहारूथं संस्कारम-इति । यद्वाकौमारं पतिमुत्सुज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमा-रेण भन्नो पुनर्विवाहारूथं संस्कारमहंति ॥ १७६॥

मातापितृविहीनो यस्त्यको वा स्यादकारणात्। श्रात्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंद्त्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७॥ यो मृतमातापितृकस्त्यागोचितकारणं विना हेपादिना ताभ्यां त्यको वाऽऽत्मानं यस्मै इदाति स स्वयंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रो मन्वादिभिः समृतः ॥ १७०॥

यं ब्राह्मणस्तु शुद्रायां कामादुरणाद्येतसुतम्।

सपारयनेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७=॥

"विद्यास्त्रेष विधिः स्मृतः" (या. स्तृ. १-९२) इति याज्ञवल्कयदृशंनात्यस्गितायामेव सुद्रायां ब्राह्मणः कामार्थे पुत्रं जनयेत्स जीवन्नेव शवतुलय इति पारक्षवः स्सृतः। यद्यप्ययं पित्रुपकारार्थे श्राद्धादि करोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्छत्रक्यपदेवाः ॥ १७८ ॥

> दास्यां वा दासदास्यां वा यः ग्रहस्य खुती अवेत्। सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १७६॥

ध्वजाहृताचुक्तलक्षणायां दास्यां, दाससंविध्यां वा दास्यां, शुद्रस्य यः हुन्नी जायते स पित्रानुज्ञातः परिणीताहुन्नैः समांशभागी भवान्भवत्वित्यनुज्ञातस्तुलयभागं लभत हति शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

चेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनोषिणः॥ १८०॥

एतान्क्षेत्रजादीनेकादश पुत्रान् , पुत्रोत्यादनविधिलोपः पुत्रकर्तेन्यश्चादादिलोपश्च मा भु दिस्येवमर्थं पुत्रप्रतिन्छन्दकान्मुनय आहुः॥ १८०॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः ।

यस्य ते वीजते। जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

य एते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्रा औरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तास्ते यद्गीजोत्पन्नास्तस्येव पुत्रा भवन्ति न क्षेत्रिकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कतंव्या इत्येवंपरिम-दम्, अन्यबीजजा इत्येकादशपुत्रोपलक्षणार्थम् । स्वबोजजाताविष पौनमंवशोदौ न कर्त-स्यौ । अत एव वृद्धबृहस्पतिः—

> ''आज्यं विना यथा तैलं सिद्धः प्रतिनिधिः स्मृतः । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकैारसयोविना" ॥ १८१ ॥

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वोस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरव्रवीत् ॥ १=२ ॥

भातृणामेकमातापितृकाणां मध्ये यद्येकः पुत्रवान्स्यादन्ये च पुत्ररहितास्तदा तेनैकः पुत्रेण सर्वान्स्रातृन्सपुत्रा मनुराह । ततश्च तस्मिन्सत्यन्ये पुत्रप्रतिनिधया न कर्तव्याः । स प्व।पिण्डदोंऽशहरश्च भवतीत्यनेनोक्तम् । पृतच-

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ आतरस्तथा। तत्सुता" (बा. स्मृ. २-१३५)

इति याज्ञवल्क्यवयनाद् आतृपर्यन्तामावे बोद्धव्यम् ॥१८२॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत्।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पृत्रवतीर्मनुः ॥ १=३ ॥

एकपतिकानां सर्वासां खीणां मध्ये यद्येका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः । पुत्र-युक्ता मनुराह । ततश्च सपत्नीपुत्रे सित स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्तव्या इत्येतद्रथमिदम्॥१८३॥

श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान्रिक्थसहति ।

बह्वश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४॥

क्षीरसादीनां सर्गेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादी तुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव द्वायहरः, "स चान्यान्विभृयात्" इति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्यसर्वति । पूर्वसद्भावे परसंवर्धनं स एव क्रयोत् । एवळ् सिद्धे शुद्रापुत्रस्य द्वाद्राः पुत्रमध्ये पाठः क्षेत्रजादिसद्भावे धनान्वत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकः । अन्यथा तु क्षत्रियावैश्याः पुत्रवदौरसत्वात्क्षेत्रजादिसद्भावेऽपि धनं स्त्रभेत्पूर्वस्य परसंवर्धनमात्रं चापवादेतरविषये दृष्टः स्यम् , क्षेत्रज्युल्यद्वत्तकपुत्रयोः पद्धमं पष्ठं वा भागमौरसा द्यादिति विहितत्वात् । यदि तु समान्व्पाः पौनभवादयो बहवः पुत्रास्तदा सर्व एव विभन्य रिक्थं गृहीयुः ॥ १८४ ॥

न भ्रातरे। न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः । पिता हरेद्पुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

न सोदरभातरो, न पितरः, किन्तु औरसामाने क्षेत्रजादयो गौणपुत्राः पितृरिक्थहरा मन् वन्तोत्यनेनोच्यते । औरसत्य तु "एक प्नौरसः पुत्रः" (म. स्मृ. १-१६३) इत्यनेनैव सि. इत्यात । अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पत्नीदृहितृरहितस्य च पिता धनं गृह्णीयात्तेषां मातुश्चा-भावे भातरो धनं गृह्णीयुः । एतचानन्तरं प्रपञ्चियव्यामः ॥ १८५ ॥ इदानीं क्षेत्रजानामप्यपुत्रपितामहादिधनेऽप्यधिकारं दर्शियतुमाह—

> त्रयाणामुद्कं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवतंते । चतुर्थः संप्रदातेषां पञ्चमा नेपपद्यते ॥ १८६ ॥ [असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृकल्पाः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥]

त्रयाणां पित्रादीनामुद्कदानं कार्यं, त्रिभ्यः एव च तेभ्यः पिण्डो देयः । चतुर्थश्च पिण्डो-द्कयोदांता । पञ्चमस्यात्र सम्बन्धा नास्ति । तस्माद् युक्तोऽपुत्रपितामद्वादिधने गौणपौत्रा-णामधिकारः । औरसपुत्रपौत्रयोश्च "पुत्रेण लेकाञ्चयति" (म. स्मृ. ९-१३७) इत्यनेनैवात्र पितामहादिधनभागित्वमुक्तम् ॥ १८६ ॥

अनन्तरः सिपिएडाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्। अत अर्घः सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७॥ [हरेरनृत्विजा वापि न्यायवृत्ताश्च याः स्त्रियः ॥ ५॥]

अस्य सामान्यवचनस्योक्तौरसादिसपिण्डमात्रविषयत्वे वैयथ्यांत्ततश्चानुक्तपत्न्यादिदायः प्राप्त्यर्थमिद्मः । सपिण्डमध्यात्संनिष्ठष्टतरे। यः सपिण्डः एमान् स्त्री वा तस्य मृतधनं भवित । तत्र "एक एवौरसः पुत्रः" (म. स्मृ. ९-१६३) इत्युक्तत्वात्स एव मृतधने स्वाधिकारी। क्षेत्रज्ञगुणवद् दत्तकयोस्तु यथेकि पञ्चमं पष्टं वा भागं द्यात् । कृत्रिमादिपुत्राणां संवर्धनमात्रं कुर्यात् । औरसाभावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च—

"दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम्"। (म. स्मृ. ९-१३१)

इत्युक्तत्वादौरसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितः । तदभावे क्षेत्रजाद्य एकादश पुत्राः क्रमेण पिनुधनाधिकारिणः । परिणीतश्रुदापुत्रस्तु दशगभागमात्राधिकारी । "नाधिकं दशमादद्याच्छूदापुत्राय" (स० स्म० ९-१५४) इत्याद्युक्तत्वात् । दशमभागाविशष्टं धनं सिन्नकृष्टसपिण्डो गृह्णीयात् । त्रयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्ण्धनभागिनी । यदाष्ट्र याज्ञ-वल्क्यः—

'पत्नी दुहितरश्चेव पितरौ श्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥ प्वासभावे पूर्वस्य धनसागुत्तरोत्तरः । स्वयातस्य खपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥" (या. स्ह २-१२४-१९)

ृहरूपतिरप्याह—

'आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सृतिसः । द्वारीराध्ये समृता जायां पुण्याद्वयक्तं स्ता ॥ यस्य नोपरता भायां देहार्धं तस्य जीवित । जीवत्यर्धशारिरे तु कथमन्दः नद्वार्यन्त्रात् ॥ सकुल्यविद्यमानेस्तु विद्वारहित्यक्तिक्तिः । अपुत्रस्य प्रमीतस्य परनी तद्वागहारित्रो ॥ पूर्वप्रमीतासिहोत्रं स्ते भतिर तद्वनम् । विन्देत्पतिवता नारी धमे एव सनातनः ॥ जङ्गमं स्थावनं हम कृष्यं धान्यमधानवरम् । आदाय दापवेच्छाद्धं मास्याण्मासिकादिकम् ॥ पितृन्यगुरुदौहित्रान्भर्तृस्वसीयमातुलान् । पूजयेत्कन्यपूर्तांभ्यां वृद्धान्यतिर्धोस्त्रियः ॥ तत्सिषण्डा बान्धवा वा ये तस्याः परिवन्तिकः । हिस्युर्धनानि तात्राजा चौरदण्डेन द्वास्त्रेत् ॥

वृद्धमनुः—

"अपुत्रा श्रवनं भर्तुः पालयनती वर्ते स्थिता। परन्येव द्यात्तरिपण्डं कृतस्नमर्थे लभेत च॥"

यदुक्तम्—"स्त्रीणां तु जीवनं दद्यात्" इति सम्वर्धनमाश्रववरं, तद्रदुःशोलायाजिकस्तिः कारयौवनस्थपत्नीविषयम् । अतो यन्मेधातिथिना पत्नीगारंशभागितवं निविद्युक्तम् । तदसम्बद्धम्,

"पत्नीनामंशभागित्वं वृहस्पत्यादिसम्मतम् । मेधातिथिनिराकुर्वेद्ध प्रीणाति सतां मनः॥"

पत्न्यभावेऽप्यपुत्रिका दुद्दिता तद्दभावे पिता माता च्त्योरभावे सोर्विश्चाता तद्दभावे तत्सुतः।

"मातर्येपि च वृत्तायां पितुमीता हरेद्धनत्" (म. स्छ. १-२१६)

इति वक्ष्यमाणत्वात् । पितृमाता तदभावेऽन्योऽपि सांब्रङ्ग्यसिण्डो सृतधर् गृद्धीयात् । तद्यथा पितामहसंतानेऽविद्यमाने प्रपितामहसन्तान एव । तद्रप्युक्तम् । अत अध्ये सिरिण्डः सन्तानाभावे समानोदक आचार्यः शिष्यश्च क्रमेण धर्म गृह्धीयात् ॥ १८७ ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः।

त्रविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ १८८ ॥

एषामभाव इति वक्तव्ये सर्वेषामभाव इति यहुकं तत्सवद्यवार्यादेरिष धनहारित्वार्धम् । सर्वेषामभावे ब्राह्मणा वेदत्रयाध्यायिनो ब्राह्मनरको च्युक्ता जितेन्द्रिया धनहारिणो भवन्ति, त एव च पिण्डदाः, तथा सति धनिनो मृतस्य श्राद्धादिधर्महानिर्धं भवति ॥ १८८॥

अहार्यं ब्राह्मणुद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः। इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेत्रृपः॥ १८८॥

 संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत्। तत्र यदिकथजातं स्याचत्तसिमन्प्रतिपाद्येत्॥ १८०॥

अन्यत्यस्य मृतस्य भायां समानगोत्रात्षुंसो गुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्याद्-येत्। तिस्मिन्मृतविषये यद्धनजातं भवेतत्तिसम्पुत्रे समप्येत । "देवराद्वा सिपण्डाद्वा" (म. स्मृ. ९-५९) इत्युक्तत्वात्। सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थे तज्जस्य च रिक्थभागित्वार्थे-मिदम् ॥ १९०॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने। तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्थात्तत्स गृह्णीत नेत्रः॥ १८१॥

'यद्येकरिक्थिनो स्याताम्" (म. स्स. ९-१६२) इत्यौरसक्षेत्र त्रयोक्कम्, इदं त्वौरस्यौन-भवविषयम् । यदोत्यन्नौरसमर्तुर्भृतत्वाद्वालापत्यतया स्वामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवभतुः सकाक्षारपुत्रान्तरं जनयेत्तस्यापि च पौनर्भवस्य भतुर्भृतत्वादिक्थहरान्तराभावाद्धनं गृहो-तवती, पश्चात्तौ द्वाभ्यां जातौ यदि विवदेयातां स्वीहस्तगतधने, तदा तयोर्थस्य यज्जनकस्य धनं स तदेव गृह्णीयान्न त्वन्यपितृजोऽन्यजनकस्य ॥ १९१ ॥

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः । भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः॥ १९२॥

मातरि मृतायां सोदर्गभातरो भगिन्यश्च सोदर्या अन्डा मातृधनं समं ऋत्वा गृह्णोयुः। अडास्तु धनानुरूपं सम्मानं लभनते । तदाह बृहस्पतिः—

"स्त्रीधनं स्याद्वत्यानां दुहिता च तदंशिनी। अपुत्रा चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥"

ततश्चानुहानां विवृधन इवोहानां मावृधनं आत्रा स्वादंशाचतुर्थमागो देयः ॥ १९२ ॥ यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाह्तः ।

मातामह्या धनातिकचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १६३ ॥

तासां दुहिनॄणां या अनूदा दुहितरस्ताभ्योऽपि मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किचिदातव्यम् ॥ १९३ ॥

ं अध्यग्न्यध्यावाहनिकं द्त्तं च प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अध्यप्तीति "अव्ययं विभक्तिसमीय-" (पा. सू. २।१।६) इत्यादिसूत्रेण समीपार्थेऽव्य-यीमावः । विवाहकाले अप्तिसन्निधौ यत्पित्रादिदत्तं तर्ध्यप्ति स्त्रीधनम् । तदोह कात्याययः-

''विवाहकाले यत्छीभ्यो दीयते द्धाग्निसन्निधौ। तद्भ्यप्रि इतं सिन्नः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्॥"

यचु पितृगृहाद्वर्तुर्गृहं नीयमानया छन्धं तद्ध्यावाहनिकम् । तथा च कात्यायनः—

''यत्पुनर्रुभते नारी नीयमाना तु पतृकात्। अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम्॥"

यतु प्रीतिहेतुकर्मणि भर्त्रादिदसं तथा श्राता वित्रा च समयान्तरे यद् दत्तम् । एवं घट्प-कारकं स्त्रीपनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अन्वाधेयं च यहत्तं पत्या प्रोतेन चैव यत्।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १८५ ॥ अन्वाधेयं व्याख्यातं कात्यायनेन—

"विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भतृकुले श्विया ।

अन्वाघेयं तदुक्तं तु सबंबन्धुकुले तथा ॥"

विवाहाद्र्यं महैकुले पितृकुले वा यत्स्थ्या लब्धं मन्नां च प्रीतेन दत्तं यद्भ्यान्यादि पूर्वश्लोके उत्तं, तद्वर्तरि जीवति मृतायाः स्थियाः सर्गंधनं तद्रपत्यानां मवति ॥ १९५॥

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तद्दिष्यते ॥ १९६ ॥

ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषुक्तलक्षणेषु यत्त्रियाः षड्विधं धनं तदनपत्यायां मृतायां भहेरव मन्वादिभिरिष्यते ॥ १९६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अप्रजायामतीतायां मातापित्रे।स्तदिष्यते ॥ १६७ ॥

यत्पुनः ख्रिया आसुरराक्षसपैशाचेषूक्तलक्षणेषु विवाहेषु यत्ख्रियाः षड्विधं धनमपि तदन-पत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७॥

स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा द्त्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तद्पत्यस्य वा भवेत् ॥ १६८ ॥

ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीष्ठ क्षित्रियादिश्चियामनपत्यपतिकायां मृतायां, तस्याः पितृद्शं धनं सजातिविजातिसापत्न्यकन्यापुत्रसद्भावेऽपि ब्राह्मणी सापत्नेयो कन्या गृहीयात् । तद्भावे तद्पत्यस्य तद्धनं भवेत् ॥ १९८ ॥

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्वाद्वहुमध्यगात् । स्वकाद्पि च वित्ताद्वि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १६६ ॥

भात्रादिबहुसाधारणात्कुदुम्बधनाद्गायोदिभिः खीभी रत्नालङ्काराद्यर्थे धनसंवर्धं न कत-व्यम् । नानि च भर्तुराज्ञां विना भर्तृधनादिष कार्यम् । ततश्च नेदं खीधनम् ॥ १९९॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत्।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

भर्तर जीवति तत्सम्मताभियोऽङंकारः स्वीभिर्धतस्तिस्मिन्मते विभागकाले तं पुत्रादयो नः भजेरन् । भजमानाः पापिनो भवन्ति ॥ २००॥

अनंशो क्लीवपतितौ जात्यन्धविधरौ तथा।

उन्मत्तज्ञडमुकाश्च ये च केचित्रिरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

नपुंसकपतितजात्यन्धश्रोत्रविकलान्मत्तजडमुकाश्च ये च कुणि बङ्ग्वादयो विकलेन्द्रियास्ते वित्रादिधनहरा न भवन्ति । किन्तु प्रासाच्छादनभागिनः ॥ २०१ ॥ तदेवाह—

सवषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनोषिणा।

त्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो हाददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

सर्वेषामेषां क्रीवादीनां शास्त्रज्ञेन रिक्थहारिणा यावज्जीवं स्वशक्त्या प्रासाच्छादनं देयम् । अदद्त्पापी स्यात् ॥ २८२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्रीवादीनां कथंचन।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामयत्यं दायमहित ॥ २०३ ॥

क्थं चेन्त्यिभधानात्क्रीबादयो विवाहानहां इति सूचितम् । यदि कथंचिरेषां विवाहेच्छा भवेत्तदा क्लोबस्य क्षेत्रज उत्पन्नेऽन्येषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनमाग्भवांत ॥ २०३ ॥ विकिचितिपतिर प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छिति । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥

वितरि छते सवि आवृक्षिः सह।विभक्तो ज्येष्टः किञ्चित्स्वेन पौरुषेण धनं लभते । ततो धनाहिबाक्यासवतां कनिष्ठआतृणां भागो भवति, नेतरेषाम ॥ २०४ ॥

सविदानां तु लवैपामीहातश्चेद्धनं भवेत्।

लमस्तत्र विभागः स्याद्पित्र्य इति धारणा ॥ २०५ ॥

सर्वेषां आतृणां ऋषिवाणिज्यादिचेष्ट्या यदि धनं स्यात्तदा पित्र्यवर्जिते तिसम्बने स्वाजिते समो विभागः स्थान्न तूद्धारोऽपित्रय् इति निश्चयः॥ २०५॥

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मैंड्यमीहाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६॥

विद्यापेनीदिवाहार्जितं साध्यक्तिकं सध्यक्ष्यतिकाले पूज्यतया यछन्धं तस्यैव तत्स्यात्। "विकिञ्जितित्वति" (स. स्न्युः ९-२०४) इत्युक्तवायमपवादः । विद्याधनं च व्याहतं कात्यायनेन—

> "परमकप्रदानेन प्राप्ता विद्या यदान्यतः। तया प्राप्तं च विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते॥ उपन्यस्ते च यल्लक्ष्यं विद्यया पणपूर्वकम्। विद्याधनं तु तद्विद्याद्विमागे न विभन्न्यते॥ शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्निर्णियात्। स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लक्ष्यं प्राज्यधनाच्च यत्॥ विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभन्न्यते॥"

अतो यन्मेधातिथिगाविन्दराजाभ्यां माधुपिकक्षमार्तिवज्यवनां व्याख्यातम् । तद्युक्तम् , विद्याधनत्वात् ॥ २०६ ॥

आदूणां बस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा।

स निर्भाज्यः स्वकादंशार्तिकचिद्दस्वोपजीवनम् ॥ २०७॥

राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमजितुं शको आतृणां साधारणं धनं नेच्छति स स्वीया-दंशात्किचिदुरजीवनं दत्त्वा आतृभिः पृथक्कार्यः । तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालान्तरे न वि-चदन्ते ॥ २०७ ॥

अनुपन्निष्तृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमहिति ॥ २०८॥

पितृधनानुप्यातेन यत्ऋष्यादिक्केशाद्वयेत्तत्स्य वेष्टाप्राप्तमनिक्छन्त्रातृभयो दातुं नाहिति॥

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्तुयात्।

न तत्युत्रैभंजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०६ ॥

यत्पुनः वितृम्बन्धि धनं तेनासामध्येनोपेक्षितत्वादनवासं पुत्रः स्वशक्त्या प्राप्नुयात्तः त्स्वयमजितमनिच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्टयं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

पूर्व सोद्धारं निरुद्धारं वा विभक्ता आतरः पश्चारेकी इत्य धनां सह जीवन्तो यदि पुन-विभागं कुर्वन्ति तदा तत्र समो विभागः कायः। ज्येष्ठस्योद्धारो न देयः॥ २१०॥ येपां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीवेतांराप्रदानतः । प्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो व खुम्बते ॥ २११ ॥

देषां भातृणां मध्ये कश्चितिमागकाले प्रवन्यादिया स्वांताकीयेलन्तः पर स्वयेत्तरः भागो न छ्य्यते ॥ २११॥

किन्तु—

खोदयो विभाजेरेस्तं स्तोत्तः स्वितः स्वत् । आसरो वे च संस्था स्वीत्यः स्वास्त्रः । स्वतः

सोदयों आतरः समागम्य लहिताः भगिन्यधः लोद्योक्तर्जशं लग्ने हस्या विस्केरन्तोदः योगां सापत्न्यानामपि मध्याचे विश्लोहतधनत्वेनेक्योगन्नेमास्ते विधवेषुः लग्ने लग्ने लोद्यां सापत्न्या वा । एतच्च पुत्रवस्तोविद्यतात्रकाचे प्रदृष्यक् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विति हुई । लोसाङ् आतृग्यवीयसः।

सोऽज्येष्टः स्याद्भागश्च नियन्तव्यर्ध राजिमः ॥ २१३ ॥

यो ज्येष्ठो श्राता लोभात्कनीयसो श्रातॄन्वत्रयेत्स ज्येष्टश्रातृपूजागुन्यः सोदारभागरः हितश्र राजदण्डयश्र स्यात्॥ २१३॥

सर्वे एव विकर्मस्था नाईन्ति खानरो धनज् ।

न चाद्स्या कनिष्ठेभ्दो उदेष्टः कुदीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

अपतिता अपि ये आतरो द्वनेश्यासेनादानकर्मासकास्ते रिक्यं वाहंन्ति । तद व निन् हेभ्योऽननुकल्प्य ज्येष्टः साधारणधनादाःमार्थनसाधारणधनं कुर्योत् ॥ २१४॥

भ्रातृणामविभकानां यद्यत्थानं भवेत्सह ।

न प्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ २१५ ॥

भ्रानृणां पित्रा सहावस्थितानामविभक्तानां यदि सह धनाजैनार्यस्यानं भदेतदा विभ भागकाले न कस्यचित्तुत्रस्याधिकं पिता कदाचिद्दयात्॥ २१६॥

> ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेखनम् । संस्रष्टास्तेन वा वे स्युविभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छ्या विभागः इतस्तरा विभागार् एवं सातः एतः पित्र रि सृते पितृरिक्थमेव गृह्णायात्। ये इतिविभागाः पित्रा सह पुनिक्षीइत्यमास्तः सहासी पितरि सृते विभजेत्॥ २१६॥

> अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्तुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य धर्मं माता गृज्ञीयात् । पूर्वं "पिता हरेदपुत्रस्य रिक्धस्" (स. स्सृ. १-१८५) इत्युक्तत्वात , इह माता हरेदित्यादि याज्ञवल्ययेन "दितरो" (या. स्सृ. २-१३५) इत्येकशेषकरणात् । विष्णुना च-"अपुत्रस्य धर्मं पत्न्यस्यानि तद्रमाये दुद्धितृगामि तद्रमाये पितृगामि" इत्येकशेषस्यव कृतत्वात् , मातापितरौ विभन्य पृह्णीयातास् । नातरि सृतार्यां पत्नीपितृश्चातृत्रातृज्ञामावे पितुर्माता भर्षं पृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

श्रृ शो धने च सर्वेस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद् दृश्येत यत्किचित्तत्सर्वे समतां नयेत् ॥ २१८॥ ऋणे पित्रादिधार्यमाणे धने च तदीये सर्वेह्मिन्यथाशास्त्रं विसक्ते सन्ति पश्चायत्किन्धिः हरैतृकं ऋणं धनं वा विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत्सर्व समं कृत्वा विभजनीयं, नतु शोध्यं याद्यं, न वा ज्येष्ठस्योद्धारो देयः॥ २१८॥

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुद्कं स्त्रियः।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते॥ २१८॥

वर्धं वाहनमाभरणमिवभागकाले यद्येनोवभुक्तं तत्तस्यैव न विभाज्यम् । एतच नातिन्यू-राधिकमूल्यविषयम् । यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव । तद्विषयमेव ''विक्रीय बस्नामरणम्' इति बृहस्पतेविभागवचनम् । कृतान्नमोदनसक्त्वादि तन्न विभन्ननायम् । तत्रातिप्रचुरतरमूल्यं सक्त्वादि तावन्मात्रमूल्यधनेन

"कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवत्यं विभज्यते"।

इति बृहस्पतिवचनाहिभजनीयमेव । उदकं कृपादिगतं सर्वेश्पभोग्यमिवभजनीयम्। स्थियो दास्याद्या यास्तुल्यमागा न भवन्ति ता न विभाज्याः। कितु तुल्यं कर्म कारियतः च्याः। योगक्षेमं मन्त्रिपुरोहितादि योगक्षेमहेतुत्वात्। प्रचारो गवादीनां प्रचारमागः, एतः स्सर्वे मन्यादयोऽविभाज्यमाहुः॥ २१९॥

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः। क्रमशः क्षेत्रजादीनां चूतधर्मं निबोधत ॥ २२० ॥

एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्र जादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं श्रूतव्यवस्थां श्रणुत ॥ २२० ॥

च्तं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रानिवारयेत ।

राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीत्तिताम् ॥ २२१॥ द्वसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रान्निवर्तयेत् । यस्मादेवौ द्वौ दोषौ राज्ञां

बुरासमाद्वपा वद्यमाणक्वणा राजा स्वराज्द्राान्नवस्वयः । यसम

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद् देवनसमाह्वयौ ।

तयोनित्यं प्रतोघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥ प्रकटमेतचौयं यहवृतसमाह्नयौ, तस्मार्तान्नवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥२२२॥

अप्राणिभियैत्क्रियते तल्लाके चूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्कियते तल्लोके चूतं कथ्यते । यः पुनः प्राणिभिमेषकुककुटादिः भिः एणपूर्दकं क्रियते स समाह्न्यो ज्ञेयः । लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथमं परिहारार्थम् २२३

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा।

तान्सर्वान्घातयेद्राजा शृद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

चूतसमाह्नयौ यः कुर्याद्यो वा सिमकः कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेरादि वधं कुर्यात् । यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शुद्रान्हन्यात् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवानकूरान्पाषगडस्थांश्च मानवान्।

विकर्मस्थाञ्छोरिडकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात्॥ २२५ ॥

श्वादिसेविनो, नर्तकगायकान् , वेदविद्विषः, श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः, अनापदि पर-कमेजीविनः, शौण्डिकान्मद्यकरान्मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्रान्निर्वासयेदिति । कितवप्रसङ्ग-नान्येषामप्यमिधानम् ॥ २२६ ॥ अत्र हेतुमाह—

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः।

विकर्मक्रियया नित्यं वाघन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

एते कितवादयो गृढचौरा राष्ट्रे वसन्ता नित्यं वह्ननात्मक्रकियया सङ्गान्भी बयन्ति २२६ द्युतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं त्रैरकरं महत् ।

तस्माइयूतं न सेवेत हास्यार्थमपि दुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

नेदानीमेव परं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कर्णे चूतमेतद्तिश्येन वैरकरं इडम्। अतः प्राज्ञः परिहासाथमिप तन्न सेवेत ॥ २२०॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः।

तस्य द्राडविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

यो मनुष्यस्तद् द्यूरं गृहं प्रकटं वा इत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ॥ २२८ ॥

इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीद्माह—

क्षत्रविद्ग्रद्रयोनिस्तु दगडं दातुमशक्नुवन्।

आनृएयं कमणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छुनैः शनैः॥ २२९॥

क्षत्रवैश्यशुद्रजातीयो निर्धनत्वेन दण्डं दातुमसमर्थस्तदु चितकमंत्ररणेन दण्डशोधनं क्र-र्यात् । ब्राह्मणः पुनर्धेथालाभं क्रमेग दद्याच कमं कारयितव्यः ॥ २२९ ॥

स्रीवालान्मचवृद्धानां द्रिद्राणां च रागिणाम्।

शिफाविद्लरज्ज्वाद्यैविद्ध्यात्रृपतिद्मम् ॥ २३० ॥

स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेणुरलप्रहाररज्जुबन्यनादिभिर्दमनं राजा कुर्पात ॥ २३० ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम् ।

धनेष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेत्रृपः॥ २३१॥

ये व्यवहारावेक्षणादिषु कार्येषु राज्ञा नियुक्ता उत्कोचधनतेजसा विकारं भजन्तः स्वा-स्यादीनां कार्यं नाशयेयुस्तान्गृहीतसवेस्यान् राजा कारयेत्॥ २३१॥

क्टशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूपकान् ।

स्त्रीवालब्राह्मण्झांश्च ह्न्याद् हिट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

क्रूटराजाज्ञालेखकान् अमात्यानां च भेदकान्, खीबालबाक्षणवातिनः शहसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

> तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत । इतं तद्धभेते। विद्यान्न तद्भये। निवर्तयेत् ॥ २३३ ॥ [तीरितं चानुशिष्टं च ये। मन्येत विकर्मणा ।

द्विगुएं दएडमास्थाय तत्कायं पुनरुद्वरेत्॥ ६॥]

यत्र क्विहणादानादिन्यवहारे यत्कायं धर्मतस्तीरितम् । "पार तोर कर्मसमासी" इति चुरादौ पञ्चते । शास्त्रन्यवस्थानिणीतम् । अनुशिष्टं दण्डपर्यन्ततां च नीतं स्यातत्कृतमङ्गी-कुर्यात्र पुनर्निवर्तयेत् । प्तचाकारणात् । अतः कारणकृतं निवर्तयेदेव ॥ २३३ ॥

अमात्याः प्राड्विचाके। वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा । तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सद्स्यं च दग्डयेत् ॥ २३४ ॥ राजामात्वाः प्राडिवाको वा व्यवहारेक्षणे नियुक्तो यहसम्यग्व्यवहारानर्थं छुर्नुस्तत्स्वः यं राजा छुर्जात्यणसङ्कं च तान्द्रव्यवेत् । इहं चोतकोचधनमहणेतरविषयम् । उत्कोचाहणे भिर्दे विद्यातहाः (स. स्ट्ड. ९-२३१) इत्युक्तत्यात् ॥ २३४॥

इह्यहा च दुरावश्च स्तेथी च गुठतस्यगः। एते सर्वे पृथक्वेया महापातकिने। नराः॥ २३५॥

यो मनुष्यो ब्राह्मणं हर्स्याण्य ब्रह्मणः सुरायो हिजातिः वेष्ट्याः पाता ब्राह्मणश्च पेष्टीयाः ध्वीनोडीटां, तस्यरो ब्राह्मणडुन्यहः । मनुष्यः, यश्च कश्चिद् गुरुपरयोगामीरयेते सर्वे प्रत्येकं महापांतिकरो बोड्ट्याः ॥ २३५ ॥

चतुर्णामिष चैतेषां प्राथिकत्म कुर्वहान् । शारीरं धनवंबुकं व्रहं धन्धं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्गात्रकोषां सहारातकिनां प्रत्यक्षित्रसङ्ग्येतां नारीरं धनेष्ठहणेन च धनसम्बन्धमप्राः धानुसारेण धर्माद्वपेतं वश्यमाणं दण्डं कुर्यात् ॥ २३६ ॥

> गुरुतत्वे सगः कार्यः द्वरापाने दुराध्यजः । स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महर्यादाराः पुमान् ॥ २३७ ॥

"नाङ्कृया राज्ञा एलाटे स्युः" (म० स्म० ९-२४०) इति वक्ष्यमाणत्वाञ्चलाटमेवाङ्कतः स्थानज्ञवनते । तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्ञीवस्थायि तञ्चलोहेन ललाटे भगाञ्चिति गुरुपत्नीगमनिवहं कार्यम् । ६वं सुरापाने इते पातुर्वीचे सुराध्वजाकारं, सुवर्णापहारे सत्यपहतुः कुः क्कुरपादल्पं कार्यम् । ब्रह्महणि कद्यन्थः पुमान्कत्वयः ॥ २३७ ॥

असम्भाज्या ह्यस्याज्या असंपाठ्याविवाहिनः। चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्देधर्वदहिण्हाताः॥ २३=॥

अञ्चादिकं नैते मोजियतन्याः, न चैते याजनीयाः, नाप्येतेऽध्यापनीयाः, नाप्येतेः कन्या-दानसम्बन्धः क्रतेब्यः । एते च निर्धनत्वाद्याचकादिदैन्ययुक्ताः सर्वे क्रीतादिकर्मवर्जिताः प्रिय-वी प्रवेदेयुः ॥ २३८ ॥

> शातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः । निर्देया निर्नमस्कारास्तन्मनारनुशासनम् ॥ २३८ ॥

ज्ञातिभिः सम्बन्धिभर्मातुलाधैरते इताङ्कारूत्यजनीयाः, नधेषां दया कार्यां, नाप्येते न

प्रायिधनं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितम्।

नाङ्क्षया राज्ञा ललाटे स्युद्ध्यास्त्तमसाहसम् ॥ २४० ॥ शास्त्रविहितं प्रायिश्वतं पुनः कुवांगा ब्राह्मणादयस्यो वर्णा राज्ञा ललाटेऽङ्कृतीया न भने युः। उत्तमसाहसं पुनदेण्डमीयाः॥ २४० ॥

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः। विवास्या वा भषेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१॥

"इतरे कृतवन्तस्तु" इत्युत्तरवलोके श्रूयमाणम् "अकामतः" (म० स्मृ० ९-२४२) इति चात्रापि योजनीयम् । तेनाकामत इत्येतेष्वपराधेषु गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः । पूर्वोक्तस्त्त्तमसाहसो निगुणस्य द्रष्टव्यः । कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छदः सहितो ब्राह्मणो देशामिवांस्यः ॥ २४१ ॥

इत्रे इतवन्तस्तु पापान्येतान्यकासतः।

सर्वस्वहारमहेन्ति कामतस्तु बदालयन् ॥ २४२ ॥

त्राक्षणाइन्ये दुनः क्षत्रियादय पतानि पायान्यनिष्यतः हतप्रतः वर्वेस्यहरगणहैनित । इदं च लवेस्यहरणं पुर्वोकेनोत्तमसाहतेन बुल्यपेक्षया व्यवस्थापनीयम् । इप्याता दुनरेषा-मेतेष्वपरायेषु प्रवासनं वश्रोऽहैति ।

'प्रवासनं परासनं निष्द्रनं निहिंसनन्' (अः को० २-८-११३) इति वधपर्यायं प्रवासनकश्दं पठन्स्यान्धियारिकाः ॥ २४२ ॥

नाद्वीत नृपः साधुर्भहायस्त्रिनेः घतस्

आद्दानस्तु तङ्कोसारीन देविण लिप्यते ॥ २४३ ॥

धार्मिको राजा सहापातकप्रम्बन्धि धनं इण्डख्पं र गृहीयात्। लोभारपुनस्टर् गृहस्य-हापातकदोषेण संयुज्यते ॥ २४३ ॥

का तर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह-

अप्सु प्रवेश्य तं द्राडं वरुणाये।पपाद्येत्। श्रुतत्रुत्तोपपन्ने चा ब्राह्मग्रे प्रतिपाद्येत्॥ २४४॥

तद् दण्डभ्वं वदादिकने प्रक्षिपेह्रमाय द्याच्युतपुरु पर्यक्षणाद्याप रा द्यात्॥ २४४ ॥

ईशो द्र्डस्य वर्गो। राज्ञां द्र्डधरे। हि सः।

ईशः सर्वस्य जतते। ब्राह्मको वेदपारगः ॥ २४५ ॥

महापातकिदण्डधनस्य वरूणः स्टाजी वस्नादाज्ञामपि दण्डधारित्वातप्रसः । तथा हास्र-णः समस्तवेदाध्यायो सर्वस्य जगतः प्रसः । अतः प्रसुत्वात्तौ दण्डधनमर्हतः ॥ २४९॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्धयो धनागमम्।

तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक्।

वालाश्च न प्रसीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ २४०॥

यत्र देशो प्रकृतं महाकातिकथनं राजा न गृहाति तत्र रश्यिनं कालेन लहुन्या स्त्यवन्ते, दीर्घायुषश्च भवन्ति। वैश्यानां च वथैव धारपादिप्रस्मान्दुस्ति रथेय स्थ्य एपम् रायन्ते । अकाले न बाला स्थियन्ते । दीर्थशाविन इत्युक्तेऽप्यादराथे बालानां पुतर्वचनम् । व्यक्तं च न किचिद् भृतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

ब्रह्मणान्वाधमानं तु कामाद्वरवर्णजम्।

हन्याचित्रैर्वधोपायैघद्वेजनकरैर्नृषः ॥ २४=॥

शरीरपीडाधनवहणादिना सूदमिच्छातो बाह्मणान्बाधमानं छेदादिशिउहेदारौदीयाथै-नृपो हन्यात ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य घघे तावान्वध्यस्य मोक्षगे।

अधर्मो नृपतेर्दूष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः॥ २४९॥

अवध्यस्य वये यावानधर्मी तृपतेः शास्त्रेण ज्ञातस्तावानेव वध्यस्य त्यागेऽपि । एकादार्धः वृण्डं तु कुवंतो धर्मः स्यात्तस्मात्तं कुर्यात् ॥ २४९ ॥

उदितोऽयं विस्तरको मिथो विवद्मानयोः। अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः॥ २५०॥ अष्टाद्वासु ऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोर्श्विप्रत्यर्थिनोः कार्यनिकः योऽयं विस्तरेणोक्तः ॥ २५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वनमहीपतिः।

देशानलब्धां ह्यित्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान् व्यवहारान् निर्णयन् राजा जनानुरागादलब्धान्देशां छुब्धुमिच्छेल्लब्धां सम्यक्पालयेत् । एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यथेत्व. मुक्तम् ॥ २५१ ॥

सम्यङ् निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः।

कराटकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्॥ २५२॥

"जाङ्गळं सस्यसम्यन्नम्" (म. स्मृ. ७-६९) इत्युक्तरीत्या समयगाश्रितदेशस्तत्र सहः माध्यायोक्तप्रकारेण इतदुर्गश्रीरसाहसिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टं यत्मं सदा कुर्यात् ॥२५२॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कर्यकानां च शोधनात् ।

नरेन्द्रास्त्रिद्वं थान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

यस्मात्साध्वाचाराणां रक्षणाचोरादीनां च शासनात्प्रजापालनोद्युका राजानः स्वर्गे ग-च्छन्ति । तस्मात्कण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यातः॥ २५३ ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु वर्लि गृह्णाति पार्थिवः।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच परिहीयते ॥ २५४॥

यथा पुनर्रुपतिश्चौरादीननिराकुर्वेन् पड्भागाद्युक्तं करं गृह्वाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति । कर्मान्तरार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ॥ २५४ ॥

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम्।

तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥ २५५ ॥

यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभयरहितं भवति तस्य नित्यं तद् वृद्धि।गच्छित । उद्करेकेनेव वृक्षः ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारच् क्षुर्महीपतिः ॥ २५६॥

चार एव चौरज्ञानहेतुत्वाचक्षुरिव यस्यासौ राजा, चारेरेव प्रकटतया गृहतया द्विप्रकारा-न्न्यायेन परधनप्राहिणो जानायात्॥ २५६॥

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापरयोपजीविनः ।

प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकाद्यः ॥ २५७ ॥

तेषां पुन्श्चौरादीनां मध्याचे तुलाप्रतिमानलोष्टचयादिना हिरण्यादिपण्यविकयिण पर-धनमनुचितेन गृहन्ति ते प्रकाशवञ्चकाः स्तेनाश्चौराः सद्धिच्छेदादिना गुप्ताटच्याश्रयाश्च परधनं गृह्वन्ति ते प्रच्छन्नवञ्चकाः ॥ २५७ ॥

किंच--

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा।
मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८॥
असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः।
शिल्पोपचारयुक्ताश्च निषुणाः पग्ययोषितः॥ २५८॥

पवमादीन्विजानीयात्प्रकाशां ह्योककर्यकान् । निमृद्धचारिणश्चान्याननार्यां नार्येलिङ्गिनः ॥ २६०॥

उत्कोचका ये कार्यिभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति । औपिका भयदर्शनाधे वनसुपत्तीवन्ति । वक्कता ये सुवर्णादि द्रव्यं गृहीत्वा परद्रव्यप्रक्षेपंग वज्ञयन्ति । कितवा द्रव- वमाह्रयदेविनः । धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलरेशवृत्ताः । भद्राः कल्या- लाकारप्रच्छन्नपापा ये धनपाहिणः । ईक्षणिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनतीः वेतः । महामात्रा हस्तिशिक्षाजोविनः । चिकित्सकािक्षिकत्याजीविनः । असम्यकारिण हति महामात्रविकित्सकविशेषणम् । शिल्पोपचारयुक्ताश्चित्रलेखादृपायजीविनः तेऽव्यव्यजीव्यमा- शिल्पोपायप्रोत्साहनेन धनं गृह्यन्ति । पण्यस्त्रयश्च परवशीकरणक्कशला इत्येवमाद्रीम्प्रकाशं लोकवञ्चकांश्चारेजांनीयात् । अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शृद्धादीन्त्राह्मणादिवेपचारियो धन- ग्राहिणो जानीयात् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

तान्विद्त्वा सुचरितैर्गूहैस्तत्कर्मकारिभिः। चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत्॥ २६१॥

तानुक्तान्वश्चकान्सभयैः प्रच्छनैस्तत्कमैकारिभिर्वणिजां स्तेये वणिरिभरित्येवमादिभिः पुरुषेरतच्छतिरिक्तेः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साच स्व-श्वानकुर्यात् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिष्याप्य स्वे स्वे कमेंिण तत्त्वतः । क्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमार्थिका दोषाः संचिच्छेदादय-स्तांह्योके प्रख्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामध्यपिक्षयाऽपराधापेक्षया च राजा दण्डं कुर्याद् ॥२६२॥

> निह द्गडाद्वते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः । स्तेनानां पापबुद्धोनां निभृतं चरतां चितौ ॥ २६३ ॥

यस्माचौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापिकयायां नियमं कतुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् ॥ २६३ ॥

> सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविकयाः । चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ २६४ ॥ जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकःवेशनानि च ॥ शुन्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥ एवंविधान्नुपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः । तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

सभा प्रामनगरादौ नियतं जनसमूहस्थानं, प्रपा जलदानगृहं, अपूरिविक्रयवेदम, पण्यस्ती-गृहं, मद्यान्नविक्रयस्थानानि, चतुष्पथाः, प्रख्यातदृक्षमूलानि, जनसमृहस्थानानि, जीर्णवाः-रिकाः, अटन्यः, शिल्पगृहाणि, शून्यगृहाणि, आम्नादिवनानि, इत्रिमोद्यानानि । एवं प्रका-रान्देशान्सैन्येः पदातिसमृहैः स्थावरजङ्गमैरकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्नान्येश्वारेस्तस्करनिदा-रणार्थं चारयेत् । प्रायेणैवंविधे देशेऽश्वपानस्त्रीसम्भोगस्वप्रहत्रांद्यन्वेषणार्थं तस्करा अवतिष्ट-नते ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥

> तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः। विद्यादुत्साद्येच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः॥ २६९॥

तयां साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तचरितानुवृत्तिभिः संधिय्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वेची. रैक्षारस्येक्षारमादानिषुणैस्तस्कराक्षानीयाद्धत्सादयेच ॥ २६७ ॥

भस्यभोज्योपदेशैख ब्राह्मलानां च दशेनैः।

ज्ञीर्यकर्मापदेशैख कुर्युस्तेषां समायमन् ॥ २६८ ॥

ते पूर्वचाराश्वरभूता आगच्छतास्तर एहं, गच्छातस्तर, मोदक्यायसादीन्यदनीम इत्येवं भक्ष्यभोल्यन्यात्रेन, अस्माकं देशे आहाणोऽस्ति सोऽभिस्तियार्थसिस्टि जानाति तं पत्याम इत्येवं आहाणातां दर्शनैः, कश्चिदेक एव बहुतिः सह योश्यते सं दर्शम इत्येवं शोधंकर्मव्याः जैन तेवां चौरणां राज्ञो दण्डयारकपुरुषेः स्वाग्यतं उद्वीर्याहरोसुल्ला ॥ २६८॥

ये तत्र नोपखर्चेयुर्नु ारिजिद्विज्ञक्य ये ।

तान्त्रसहा हपो हत्यारस्तिमत्रहातिबान्धवान् ॥ २६६॥

ये चौराक्तम् अध्यक्षोज्यादौ निष्हणशङ्ख्या कोरसर्थन्त ये च सूळे राजनियुक्तपुराणचौरकां प्रिकृतिहरूः सावधानमृताः तैः स**ह** सङ्गति भजन्ते ताक्षौरांस्तेय्य एव ज्ञात्वा तरेकतापन्नमिः श्रिपत्राविद्यक्तिस्वजनसहितान्वलादाकस्य राजा हत्यात्॥ २६९॥

न होढेन विना चौरं बातवेद्धारिको नृपः।

सहाढं सोपकरणं घातयेद्विचारयन्॥ २७० ॥

धार्मिको राजा इतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावं न घातयेतिकन्तु इतद्रव्येण चौथींपकरणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन्घातयेत्॥ २७०॥

ब्रामेष्वपि च ये केचिश्वौराणां भक्तदायकाः।

भार्डावकाहादाधैव सर्वीक्तानि घातयेत्॥ २७१॥

प्रामादिष्विप ये केचिछौराणां चौरस्यं ज्ञात्या भक्तहाः, चौर्योपयुक्तभाण्डादि गृहावस्थं ये ददति तार्नाप नैरन्तर्याद्यराधगोचरापेक्षया घातवेत्॥ २७१॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिङ्कान्स मन्तांश्चेव चेादितान ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थाञ्जिष्टाचौरानिव इत्म् ॥ २७२ ॥

ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताः, ये च सीमान्तवासिनः क्रुराः सन्दश्रीयीपदेशे मध्यस्था मवन्ति तांश्रीरवत्क्षिप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः।

दराडेनैव तमप्योषेतस्वकाद्धर्शद्धिं विच्युतम् ॥ २७३ ॥

याजनप्रतिप्रहादिना परस्य यागदानादिधर्मसुत्पाय यो जीवित स धर्मजीवनो वासणः सोऽपि यो धर्ममर्यादायाद्रच्युतो भवति तमपि स्वधर्थात्पिश्चई दुज्डेनोपताप्येत्॥ २०३॥

त्रामघाते हिताभङ्गे पथि सोवाभिद्धी ।

शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः रापरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

ग्रामलुण्डने तस्करादिभिः कियमाणे, हिताभङ्गे जलसेहुमने जाते । "क्षेत्रोत्पन्नसस्य-नाराने वृक्तिभङ्गे च" इति मेवातिधिः । पथि चौरदर्शने तक्किस्टर्शतेनो ययाशक्तितो ये रक्षां न कुर्वन्ति ने शय्यागवाचादिपरिच्छद्यहिता देशानिर्वासनीयाः ॥ २७४ ॥

> राज्ञः कोषापहर्तृश्च प्रतिकृतेषु च स्थितान्। घातयेद्विविधेर्द्ण्डेररीणां चोपजापकान्॥ २७५॥

राज्ञो धनगृहाद्धनापहारिणस्त्रया तदाज्ञान्याघातकारिणः शङ्णां च राज्ञा सह वैरिवृद्धिः कारिजोऽपराघापेक्षया करचरजनिहाच्छेदनादिभिर्मानाप्रकारदण्डर्घातयेत्॥ २७५॥ संधि हिस्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वस्ति तस्कराः।

तेषां छित्वा नृषो हस्तों तीव्या गुले निवेशयेत ॥ २७६ ॥

य राश्रौ संविच्छेदं इत्वा परधनं तस्करा सुण्यन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छिन्वा तीश्ये शूळे तानारोपयेत्॥ २७६॥

अज्ञुलीर्श्रन्थिभेदस्य छेद्येत्प्रधमे प्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमईति ॥ २३७ ॥

पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं प्रनिथमोक्षणेत पश्चारवति स प्रत्यिमेद्रहस्य प्रथमे दृष्य-ग्रहणेऽङ्गुळीक्षेद्येत् । ते चाङ्गुष्टतर्जन्यो ।

"उत्क्षेपकप्रनियभेदौँ करसंदंशद्दोनकौं" (या० स्मृट २-२३३)

इति याज्ञवल्क्यवचनात्। द्वितीये प्रहणे हस्तपादी छेद्येत्। तृतीये प्रहणे वधाडी सवति।

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा हास्रावकाशदान्।

संनिधातृंश्च मोपस्य हन्याचोरमिनेश्वरः॥ २०= ॥

ग्रन्थिभेदादिकारिणी विज्ञायाप्तिभक्तकाखावस्थानप्रदान्मुप्यत इति मोपश्चौरघनं तस्याव-स्थापकांश्चौरवद्गाजा निगृहीयात ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं ह्रन्याद्प्सु शुद्धवधेन वा ।

यद्वापि प्रतिसंस्कुर्योहाप्यस्तृत्तमसाहसम् ॥ २५३ ॥

यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं सेतुभेदादिना विनाशयति तम्प्यु मजनेन प्रका-रान्तरेण वा हन्याव । यद्वा यदि तडागं पुनः संस्कुर्यातदोत्तमसाहसं दण्डयः ॥ २०९ ॥

कोष्टागारायुधागारदेवतागारभेदकान्।

हस्त्यश्वरथहर्न्श्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥

राजसम्बन्धिधान्यादिषु धनागारायुधगृहयोदेवप्रतिमागृहस्य च बहुधनन्यवसाध्यस्य वि-नाशकान्हस्त्यस्यस्य चापहत् न् शोघ्रमेव हन्यात् । यनु संक्रमध्वजयष्टिः वताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मादेव देवतागारभेदकस्य वधविधानान्मृनमयपूजितोज्झितदेवताप्र-तिमाविषयोऽत्र दृष्टव्यः ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत्।

आगमं वाष्यपां भिद्यात्स दाष्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१ ॥

यः पुनः प्रजार्थं पुर्वे केनचित्कृतस्य तदागस्योदकमेव गृहाति कृत्स्वतदागोदकनाशने वध-दण्डः प्रागुक्तः । तथोदकागमनमार्गे सेतुबन्धादिना यो नाशयति स प्रथमसाहमं दण्डयः २८३

समुत्सुजेद्राजमार्गं यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

अनातः सन्यो राजपशेषु पुरीषं कुर्यात्म कार्पापणद्वयं दण्डं द्यात्म चामेश्यं शीश्रमेवात सारयेत् ॥ २८२ ॥

आपद्रतोऽथवा वृद्धा गर्भिणी वालएव वा ।

परिभाषण्मिईनित तच शोध्यमिति स्थितिः ॥ २=३ ॥

व्याधितवृद्धगर्मिणीबाला न दण्डनीयाः कितु ते पुनः कि इतमिति परिभाषजीयाः । तः चामेष्ठ्यं शोधनाया इति शास्त्रमर्योदा ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचेतां दमः। अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः॥ २८४॥ सर्वेषां कायशल्यादिमिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दण्डः कर्तव्यः । तत्र गवासादिविष्ये दुश्चिंकत्सायां प्रथमसाहसदण्डो मानुषविषये पुनमैध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयधीनां प्रतिमानां च भेद्कः ।

प्रतिकुर्याच तत्सवं पञ्च द्द्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

संक्रमो जलोपरि गमनार्थं काष्टशिलादिरूपः, ध्वजिचिह्नं राजद्वारादौ, यष्टिः पुष्करिण्यादौ, प्रविमाश्र क्षुद्रा सन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्द्यात्तच विनाशितं सर्वे पुनर्ने कुर्यात्॥ २८५ ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा।

मणीनामपवेधे च दग्डः प्रथमसाहसः॥ २८६॥

अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे, मणीनां च माणिक्यादीनामभेद्यानां विदारणे, वेध्याः नामपि मुक्तादोनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सवत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्याः नतरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्यो ॥ २८६ ॥

समैहि विषमं यस्तु चरेद्वै मृत्यतोऽपि वा ।

समाष्नुयाहमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥ २८७॥

समैः सममूरयदान्तिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं व्यवहरति सममूरुयं दृब्यं द्वा यः कस्यविद्वहुमूरुयं कस्यविद्वरूपमूरुयमिति विषमं मूरुयं गृहाति सोऽनुबन्धविशेषा-पेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्नुयात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत्। दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥ व प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पुरकम् । द्वाराणां चैव भङ्कारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८६ ॥

बन्धनगृहाणि सर्वजनहरूपे राजमागें कुर्यात् । यत्र निगडबन्धनाद्युपेताः क्षुतृष्णामिभृता दीर्धकेशनखरमश्रवः कृशाः पापकारिणोऽन्येरकार्यकारिमिरकार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन्, राज-गृहपुरादिसम्बन्धिनः प्राकारस्य भेदकं तदीयानामेव परिखाणां पुरियतारं तद्गतानां द्वाराणां अक्षकं शोध्रमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः।

मुलकर्मणि चानाप्तेः कृत्यासु विविधासु च ॥ २६० ॥

अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपद्रपांशुप्रहणादिषु कृतेष्वनुस्पन्नमरणफलेषु । द्वादारपणप्रहणरूपो दण्डः कर्तव्यः । मरणे तु मानुषमारणदण्डः । प्रविमातृपितृभायोदिव्यतिरिक्तरत्यद्भवामोद्धा धनप्रहणाद्यर्थः वशीकरणे तथा कृत्यासुच्चाटनापा-टवादिहेतुषु क्रियमाणासु नानाप्रकारासु द्विशतपणदण्ड एव कर्तव्यः ॥ २९० ॥

अवीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च।

मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्तुयाद्वधम् ॥ २८१ ॥

अबीजं बोजप्ररोहासमयं बोद्धादि प्ररोहसमर्थांमति इत्वा यो विक्रीणीते, तथापऋष्टमेर कतिपयोत्ऋष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कषमिति ऋत्वा यो विक्रीणीते, यश्च प्रामनगरादिसोमां वि नाशयति स विक्रतनासाकरचरणकर्णीदिखपं वधं प्रान्तुयात् ॥ २९१ ॥

सर्वकराटकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः। प्रवर्तमानमन्याये छेदयेज्ञवशः क्षुरैः॥ २६२॥ सर्वेकण्टकानां मध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्णकारं तुलाव्छग्रकपपरिवर्तापह्ययत्रोपादिना हेमादिवीयं प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षयाङ्गाविशेषेण सर्वदेहं वा खण्डशरहेद्येत्॥ २९२॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामीपधस्य च।

कालमासाद्य कार्यं च राजा द्राइं प्रकल्पयेत् ॥ २९३॥

इत्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुद्दालादीनामपहरते, खद्गादोनां च शस्यातां, औषधस्य च कल्याणवृतादेश्रीयं सत्युपयोगकालेतरकालादेशया प्रयोजनादेशया च सता दण्डं क्योद्रश्स

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशद्रव्डो सुहत्तयः।

सप्त प्रकृतयो होताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २२७ ॥

स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्र्यादिः, पुरं राज्ञः इतिदुर्गनिवाननगरं, राष्ट्रं देनः, कारोः विक्तनिचयः, दण्डो हस्त्यचरथपादातं, मित्रं त्रिविधं सहसाध्यायोक्तनित्येताः सत्र प्रकृतयः-इङ्गानि । सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ॥ २९४ ॥

ततः किमित्याह—

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाकमम्।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्यसनं महत्॥ २९५॥

आसां राज्यप्रकृतीनां सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्या विनाशमत्त्रय पूर्वस्याः पूर्वस्या विनाशमत्त्रय पूर्वस्याः पूर्वस्या विनाशमित्रय पूर्वस्याः पूर्वस्या विनाशमित्रय पूर्वस्याः पूर्वस्या विनाशमित्रय गरीयो व्यसनं जानीयात्। तथा हि—मित्रव्यसनात्त्वव्यव्यस्य गरीयः, सम्यः स्वल्स्यवामित्रानुप्रदे सामध्यात्। एवं वक्तात्वारां गरीयान्, कोशनावा वक्तात्वा नाशाः त्। कोशाहाष्ट्रं गरीयः, राष्ट्रनाचे कृतः कोशोत्यत्तिः। एवं राष्ट्राव् दुनीना नोऽति, दुनीदेव यवस्यन्यात्वादिसंपन्नाद्वाज्यरक्षासिद्धिः। दुनीदमात्यो गरीयान्, प्रधानामात्यनाचे सवोङ्गत्रैकः स्थात्। अमात्याद्यस्थात्मा, सर्वस्यातमाध्यत्वात्। तस्मादुत्तरावश्या पूर्वं यत्नता रचेत् १९०

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टन्धस्य त्रिद्गडवत् । अन्योन्यगुणवैशेष्यात्र किंचिद्तिरिच्यते ॥ २६६ ॥

उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राष्ट्रस्य त्रिद्ण्डवद्ग्यान्यस्वन्धस्य परस्यादिङ्शगोपकारगात्र किञ्चिदङ्गमधिकं भवति । यद्यपि पूर्वश्लोके पृष्ठं पूर्वोङ्गस्याधिक्यमुक्तं तथाप्येषामङ्गानां मध्या-दन्यस्याङ्गसम्बान्धनमपकारमन्यदङ्गं कर्तुं न शक्तोति, तस्मादुक्तरोक्तराङ्गमप्यपेशगीयमित्ये-वंपरोऽयमाधिक्यनिषेधः । तत्र प्रसिद्धं यतित्रिदण्डमेव दृष्टान्तः । तदि चतुरङ्गलगालवष्ट-नादन्योन्यसम्बन्धं, न च तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रायं कश्चिदण्डोऽधिको भवति ॥ २९६ ॥

> तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते । येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्टमुच्यते ॥ २६७ ॥

यस्मात्तेषु तेषु सम्पार्धेषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयो भवति, तत्कार्यमन्येन कर्तुमशक्तः । एवञ्च येनाङ्गेन यत्कार्यं सम्पाद्यते तस्मिन्कार्यं तदेव प्रधानमुच्यते । तत्क्षान्योन्यगुणविशे । पादि यदुक्तं तदेवानेन स्फुटीइतम् ॥ २९७॥

चारेणोत्साहयोगेन किययैव च कर्मणाम्।

स्वशक्ति परशक्ति च नित्यं विद्यानमहोपतिः ॥ २६८ ॥

सप्तमाध्यायोक्तकाविकादिना बलस्योतसाहयोगेन कर्मणां च हस्तिवन वविगरपथादी-नामनुष्टानेन जातां शत्रोरात्मनकच शक्ति राजा सदा जानीयात्॥ २९८॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च । आरमेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २६९ ॥

पीडनानि सारकादीनि कामक्रोश्रोद्ध न्यानि, दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषां च गुरुतः वुभावं पर्यालोच्य सन्विविषहादि कार्य - रभेत ॥ २९९ ॥

आरभेतेव कर्माणि थ्रा =तः श्रान्तः पुनः पुनः।

कर्मात्यारभमाणं हि 🚤 ठवं श्रीनिषेवते॥ ३००॥

राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित हिन कार्याणि कथब्रिदिरं सञ्जातिमिति छलान्यप्या. रम्यात्मना खिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेते व्या यस्मात्कर्मा णि सुज्यमानं पुरुषं श्रोनितरां सेवते। तथा बाह्यायो नानाश्रये श्रीरस्तीति प्र हितापि शोषमेति॥ ३००॥

नच युगातुरूपेण कर्माणि फलनोति र जिल्लो दासितव्यं, यतः—

कृतं त्रैतायुगं चैत्र द्वा 🕶 बरं कलिरेवा च।

राज्ञो वृत्तांति त्वारि 🚐 राजा हि युगमुन्यते॥ ३०१॥

इतम्रेताद्वापरकलयो राज्ञ एव चे विशेषास्तै रेव सत्यादिविशेषप्रवृतेः । तस्मादाजेव इतादियुगमिभधीयते॥ ३०१॥

कीस्क्चेष्टितः इतादियुगमित्यत आह

किः प्रमुतो भवति च्या जाग्रद्वापरं युगम्।

कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता चिंचचरंस्तु कृतं युगम्॥ ३०२॥ अज्ञानाळस्यादिन यहा निरुद्यमो राजा भवति तदा किला स्यात्। यहा जानन्निप नाः वुतिष्ठति तदा द्वापरम् । यदा कर्मातु अधानेऽवस्थितस्त्वदा त्रेता । यथाताखं पुनः कर्माण्यनुः तिष्ठन्विचरति तदा कृतयुगम्। तस्माहः इजा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमित्यत्र तात्पर्यं, नतु वास्तः वक्षतयुगाधपर्छापे ॥ ३०२॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायो यमस्य वरुणस्य च।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिद्या 🗪 तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥

चरितं राजानुतिष्ठेत्। तथा चराजा कण्टकोद्धारेण इन्द्रादिसम्बन्धिनो वीर्यस्यानुरूपं प्रतापानुरामाञ्चां संयुक्तः स्यात् ॥ ३ 🥌 ३ ॥

क्यारिन्द्रादिन्द्रितमनुतिष्ठेदित्याह

वार्षिकांश्चतुरो मास = च्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति।

तथाभिवर्षेत्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रवतं चरन्॥ ३०४॥

यथा आवणादीं इचतुरो मासानिन्द्रः सस्यादिसिद्धये ऋतुमंबत्सरपञ्चाश्रयणेनेदमुच्यते 🖫 वर्षत्येविमनद्भवस्तिमनुतिष्ठन् राजा स्टा देशायातसाधूनभिलिषतार्थः पूर्येत्॥ ३०४॥

अधी मासान् यथा व्यास्ति त्यस्तोयं हरति रिश्मिभः।

तथा हरेत्करं राष्ट्राविका ट्यमकेंवतं हि तत्॥ ३०५॥

यथा सूर्यो सार्गशीर्षाष्ट्रमासान किसिन किसिन स्तोक स्तोक रक्षमीपत्तापेनादत्ते, तथा राजा शाबीयकरानपी ड्या सदा राष्ट्राद् गृह्य डे यात्। यस्मादेतदस्यार्कवतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि व्यथा चरति मारुतः।

व्यतमेतिक मारुतम्॥ ३०६॥ तथा वारैः प्रवेष्टव्य

्यथा प्राणा ख्यो वायुः सर्वेजन्तुष्व न्या प्रविषय विचरत्येवं चारहारेण स्वपरमण्डल नालेड् यस्मारेतन्मारुतं चरितम्॥ ३०६॥ विकीवितार्थक्तानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् ।

प्राप्ते काले नियच्छति। यथा यमः प्रियद्वे च्य

तथा राज्ञा नियन्तः प्रजास्ति इ यमवतम् ॥ ३०७ ॥

यद्यापि यमस्य शश्वभित्रे न स्तस्तथापि तन्निन्द्रकार्रक्षयोः शश्वभित्रवोर्यथा यमः शश्वभिः त्रमरगकाले दुल्यवन्नियमयत्येवं राज्ञाध्यराथकाले रागद्वेपपित्रवारेण प्रजाः प्रमापणीयाः । यस्मादेतदस्य याम्यं वतम् ॥ ३००॥

वरुगोन यथा पाशैर्वेद एवाभिहृश्यते ।

तथा पापानिगृहीयाद् बतसेतदि बारुणस् ॥ ३०५॥

यो वरणस्य रज्ज्ञिनिर्वन्धयितुमिद्यः स यथा तताविशद्वितः वागैवेद एव छ ध्यते । तथा पापकारिणोऽभिशक्कितानेव यावत्र पारवन्ते कावच्छातवेद् । वस्तावेतदुरूप वादगं वतस् ३०८

परिपुर्वे यथा चन्द्रं द्रष्ट्रा हुष्यन्ति मानवाः

तथा प्रकृतयो यस्मिन्सं चान्द्रवतिको नृषः॥ ३०६ ॥

यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्या इर्षमुत्यात्र्यन्त्येत्रमनात्याद्यो यस्मिन्द्रव्ये तृष्टिमुवगच्छन्ति स चन्द्राचारचारी नरेन्द्रः॥ ३०९॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकमैसु

दुष्टसामन्तर्हिस्रश्च तदाय्येयं वतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

पायकारिषु सदा दण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनः स्यात्तथा प्रतिकृष्टामात्यहिमनशीलो भनेत्। तदस्याग्निसम्बन्धि वतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समन्।

तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ३११ ॥

यथा पृथिवी सर्वाण्युचावचानि स्थावरजङ्गान्युत्कृष्टापकृष्टानि समे कृत्वा धारयते तदः द्विद्वद्धनिकगुणवद्भुतानि तदितराणि च दीनानाथादिसवभुतानि रक्षणवनद्गतादिना सामाः न्येन धारयतः पृथिवीसम्बन्धि वतं भवति ॥ ३११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः।

स्तेनान्राजा निगृह्वीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥ ३१२ ॥

प्तैरक्तोपायैरन्यैश्चानुकैरिप स्वबुद्धिप्रयुक्तो राजानलसः सन् स्वराष्ट्रे य चौरा वसन्ति, ये!च परराष्ट्रे वसन्तस्तदेशमागत्य मुज्यन्ति तानुभयप्रकारान्नि द्वीयात् । "सोर्धासभविति वायुश्च" (म० स्मृ. ७-७) इत्यादिना पूर्वसिद्धवरुक्तमग्न्यादिक्यत्वीमह तु तद्गुगयोगेन स्फुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः ॥ ३१२ ॥

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणात्र प्रकोपयत्।

ते होनं कुपिता हन्युः सद्यः सवलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

कोषश्चयादिना प्रकृष्टामप्यापदं प्राप्ता राजा बाझणान प्रकोपयेत्। यस्मात्ते रुष्टाः सवल वाहनमेनं सद्य एव श्वापाभिचाराभ्यां हन्युः॥ ३१३ ॥

तथाहि—

यैः कृतः सर्वभक्योऽग्निरपेयश्च महौद्धिः।

क्षयी चाष्यायितः सोमः के। न नश्येत्प्रकोष्य तान् ॥ ३१४ ॥

येब्राह्मणैरिभशापेन सर्वभक्ष्योऽग्निः कृतः, समुद्रश्चापयजलः, दन्द्रश्च क्षययुक्तः पश्चातपृतिः सस्वान्कोपयित्वा को न नक्येत्॥ ३१४॥

किंच—

लोकानन्यान्स्जेयुर्ये लोकपालांश्च केापिताः । देवान्कुर्युरदेवांश्च कः चिग्वंस्तान्समृष्नुयात् ॥ ३१५ ॥ ये स्वर्गाद्विकोकान्परावन्यांश्च कोकपाकान्सजनतीति सम्भाव्यते । देवांश्च शापेन मानुः पादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयम् कः समृद्धि प्राप्तुयात् ॥ ३१९ ॥ अपि च—

यानुपाश्चित्य निष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा । ब्रह्म चैव धनं येषां केा हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

यान्त्राह्मणान् यजनयाजनकर्वेकानाश्चित्य ''अग्नौ प्रास्ताहुतिः" (मः स्पृट ३-७३) इति स्यायेन पृथिव्यादिलोका देवाश्च स्थिति लभन्ते, वेद एव च येषां धनमभ्युदयसाधनतया या-जनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च, ताञ्जीवितुमिच्छन् को हिस्यात् ॥३१६॥

एवं तर्हि विद्वांसं ब्राह्मणं सेवेतेत्यत आह-

अविद्वांश्चेव विद्वांश्च ब्राह्मणा दैवतं महत्।

प्रणीतस्वाप्रणीतस्य यथासिदैवतं महत्॥ ३१७॥

्ययाऽऽहितोऽनाहितो वाशिमहती देवता, एवं मुखी विद्वांश्च त्राह्मणः प्रकृष्टा देवतेति॥३१०॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

ह्रयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥ ३१८॥

यथाप्तिर्महातेजाः श्रमशाने शर्व दहन्कार्येऽिष नैव दुष्टो भवति किन्तु पुनरिष यजेषु हूप-मानोऽभिवधते ॥ ३१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु।

सर्वधा ब्राह्मणाः पुज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ३१८ ॥

एवं कुत्सितक्रमैस्विव सर्वेषु यद्यवि ब्राझणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वेप्रकारेण पूज्याः। य-स्मात् प्रकृष्टं तद् देवतम् । स्तुत्वर्थत्वाचास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः श्रङ्कनीयः॥ ३१९॥

चत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वेशः ।

ब्रह्मैव सन्नियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्त्रति सर्वथा पीडानुवृत्तस्य ब्राह्मणा एव शापाभिचारादिना सम्बन्ध क् नियन्तारः । यस्मात्क्षत्रियो ब्राह्मणात्सम्भृतः, ब्राह्मणबोहुप्रसृतत्वात् ॥ ३२० ॥ तथा च—

अद्भयोऽशिर्वहातः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् । तेषां सर्वत्रगां तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥

जलबाह्यणराषाणेभ्योऽभिक्षत्रियशस्त्राणिजातानि तेषां सम्बन्धि तेजः सर्वत्र दहनाभिभ-वच्छेदनार्थकं कायँ करोति । स्वकारणेषु जलबाह्यणपाषाणाष्ट्रयेषु दहनाभिभवच्छेदनात्मकं कार्यं न करोति ॥ ३२१ ॥

नाब्रह्म क्षत्रसृध्नोति नात्तत्रं ब्रह्म वर्धते ।

बहा त्रत्रं च सं रृक्तिह चामुत्र वर्धते ॥३२२॥

ब्राह्मणरहितक्षत्रियो वृद्धि न याति, शान्तिकगैष्टिकव्यवहारेक्षणादिधमैविरहात्। एवं क्षत्रियरहितोऽपि ब्राह्मणो नवधैते,रक्षां विना यागादिकमोनिष्पत्तेः। किन्तु ब्राह्मणः क्षात्रयश्च परस्परसम्बद्ध एरेह छोके परछोके च धर्मार्थकाममोक्षावाप्त्या वृद्धिमेति। दण्डकरणे चेयं ब्राह्मणस्तुतिब्रोह्मणानामपराधिनामपि छद्यदण्डप्रयोगनियमार्था॥ ३२२॥

यदा तु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्स्यव्याधिना वासम्मस्त्युभैवति तदा— दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसम्तियतम् ।

द्त्वा धनं तु विष्रेभ्यः सर्वद्ण्डसमुत्थितम् । पुत्रे राज्यं समास्रज्य कुर्वीत प्रायणं रगे॥ ३२३॥ महापातिकथनव्यतिरिक्तविनियुक्ताविशयसविद्यव्यवं ब्राह्मणेभ्यो दस्वा, पुत्रे राज्यं स-मर्प्यासन्नमृत्युः फलातिशयप्राक्षये संगमे प्राणत्यामं कृषात्। संग्रामासम्भवे त्यन्यतः है-नापि॥ ३२३॥

एवं चरन सद् युको राजधारिषु पार्थिवः।

हिनेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्यानियाजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवमध्यायत्रयाक्तराजवरेषु व्यवहायैमाणो राजा सर्वदा यत्नवान्त्रजाहितेषु सर्वानदृष्याः न्विनयोजयेत् ॥ ३२४॥

एवाऽखिलः कर्मविविवकतो राज्ञः सनातनः।

इमं कर्मविधि विद्यात्क्रमरो। वैश्यग्रद्रयोः ॥ ३२५ ॥

एतद्राज्ञः कर्मानुष्टानं पारंपयीगततया नित्यं समग्रमुक्तम् । इदानीं वैश्यगृद्धक्रेनेय वस्त्रः माणमिदं कर्मानुष्टानं जानीयात्॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम्।

वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पश्चनां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

वैश्यः कृतापनयनपर्यन्तसंस्कारो विवाहादिकं कृत्वा जीविकायां वक्ष्यमागायां कृष्यादिः कार्याथं पर्युपालने च सदा समायुक्तः स्यात् । पर्युरक्षणस्य वातात्वेऽपि प्राधानयस्यापनाधं पृथिविधानम् । तथा चात्तरस्रोकाभ्यां प्राधानयं दशयति ॥ ३२६ ॥

प्रजापतिहि वैश्याय सृष्ट्रा परिद्दे परान्।

ब्राह्मगाय च राज्ञे च सर्वाः परिद्दे प्रजाः ॥ ३२७ ॥

यस्माद् ब्रह्मा पश्र्नसङ्घा रक्षणार्थं वैदयाय दत्तवानता वैदयेन रक्षणीयाः पराव इति पुत्री-नुवादः । प्रजाश्च सर्वाः सङ्घा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थं दत्तवानिति प्रसङ्गादेतरुक्तन् वहरूका

न च वैश्यस्य कामः स्यात्र रत्तेयं पश्चनिति ।

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ ३२८॥

पशुरक्षणं न करोमीति वैदयेनेच्छा न कार्या । अतः कृष्यादिवृत्तिसम्भवेऽपि वैदयेन पशु-रक्षणमवद्दयं करणीयम् । वैदये च पशुरक्षणं कुवेत्यन्यः पशुरक्षणं न कार्ययत्वयः ॥ ३२८ ॥ किंच—

मिणमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च । गन्धानां च रसानां च विद्याद्र्घवलावलम् ॥ ३२९॥

मणिमुक्ताविदुमलोहवस्राणां, गन्धानां कर्प्रादीनां, रसाना लवणादीनामुक्तमसञ्चनानां

देशकालापेक्षया मुल्योत्कर्षापकर्ष वैक्यो जानीयात्॥ ३२९॥

वीजानामुप्तिविश्व स्यात्त्रेत्रद्धगुणस्य च।

मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः॥ ३३०॥

बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः स्यात् । इदं बीजमास्मन्काले तन्न संहतं चोसं प्रशेहत्य-स्मिन्नेत्येवं तथेदव्परमिदं सस्यप्रद्मित्यादि क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् । मानापायांश्च प्रस्थहो-णादीन् तुलोपायांश्च सर्वोन् तत्त्वतो जानीयात् । यथाऽन्यो न वद्धयिति ॥ ३३०॥

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान्।

लाभालाभं च पग्यानां पश्नां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥

इद्मुत्कृष्टमेतदपक्ष्टिमित्येकजातीनामिष द्रव्याणां विशेषं जानीयात्तथा देशानां प्राक्पश्चि । मादीनां क किमलपमूल्यं कि बहुमुल्यं चेत्यादि देशगुणदोषौ बुध्येत ।विक्रयद्रव्याणां चेयता कालेन इयानपचय उपचयो वेति विद्यात । तथाऽस्मिन् देशे कालेऽनेन च तृणोदकयवादिना पहाचो वर्धन्तेऽनेन क्षीयन्त इत्येतद्पि जानीयात् ॥ ३३१ ॥

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम्। द्रव्याणां स्थानयागांश्च कयविकयमेव च ॥ ३३२॥

गोपालमहिषपालानामितीदमस्य देयमिति देशकालकमानुरूपं वेतनं जानीयात्। गौड-दाक्षणात्यादीनां च मनुष्याणां नानाप्रकारा भाषा विक्रयाद्यश्चं विद्यात्तथेदं द्रव्यप्तेषं स्थाप्यः तेऽनेन च संयुक्तं चिरं तिष्ठतीति बुद्ध्येत, तथेदं द्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयत इत्ये-तद्दिष जानीयात्॥ ३३२॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेधसमुत्तमम्।

द्याच सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३॥

धर्मेण विक्रयादिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकृष्टं यत्नं कुर्यात् । हिरण्यादिदानमपेक्ष्यात्रमेव प्राणिभ्यो विशेषेण द्यात ॥ ३३३॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् । शुश्रृषेव तु शुद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥ ३३४ ॥

शुद्रस्य पुनर्वेदिदां गृहस्थानां स्वधमानुष्ठानेन यशोयुक्तानां ब्राह्मणानां या पश्चियां सैव प्रकृष्टस्वर्गादिश्रेयोहेतुर्धमः ॥ ३३४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुमृदुवागनहंकुतः ।

ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्जुते ॥ ३३५ ॥

बाद्यान्यन्तरशौरोपेतः, स्वजात्यपेक्षयोत्ऋष्टद्विजातिपरिचरणशीलः, अपरुषभाषी, निर-हङ्कारः, प्राधान्येन बाह्यणाश्रयस्तद्मावे क्षत्रियवश्याश्रयोऽपि स्वजातित उत्ऋष्टां जाति प्रा-प्नोति ॥ ३३९ ॥

प्षे । प्रेनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः । आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्ति विधिः शुभः ॥ ३३६ ॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे स्रुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ एष वर्णानामनापदि चतुर्णामिप कर्मविधिधैमैं उक्तः, आपद्यपि यस्तेषां धर्मः त सङ्कीर्णः अवणादृष्ट्यं च क्रमेण श्र्णुत ॥ ३३६ ॥ क्षे० श्लो० ॥ ६ ॥

इति श्रीकुल्ॡकमदृविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः॥ ९॥

अथ दशमोऽध्यायः।

मधीयीर्रस्त्रया वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः। प्रत्रयाद् ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः॥ १॥

वैदयशुद्धधर्मानन्तरं "सङ्कीर्णानां च सम्भवम्" (म० स्मृ० १-११६) इति प्रतिज्ञातत्वान् चित्मन्वाच्ये वर्णभ्य एव सङ्कीर्णानामुत्पच्छेः वर्णानुवादार्थं स्रविणिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं झान् जस्य चाध्यापनमनुवद्ति । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनानुभृतस्वकर्मानुष्ठातारो वेदं प्रेयुः। एषां पुनर्मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्याद्य क्षत्रियवैद्यावित्ययं निश्चयः । प्रब्रूयाद् ब्रान्ध्यामित्यनेनेव क्षत्रियवैद्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ नेतराविति पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चिन् चर्णोरवाधम् ॥ १॥

किंच-

सर्वेषां ब्राह्मणा विद्याद्वृत्युपायान् यथाविधि । प्रव्रयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् । २॥

सवेषां वर्णानों जोवनोपायं यथाशास्त्रं ब्राह्मणो जानीयात्तेभ्यश्चोपदिगेत्स्वयं च यथोक-वित्रयममनुतिष्टेत् ॥ २ ॥

अत्रानुवादः—

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रेष्ठयात्रियमस्य च धारणात् । संस्कारस्य विशेषाच वर्णानां ब्राह्मसः प्रसुः ॥ ३ ॥

जात्युत्कर्षात्, प्रकृतिः कारणं हिरण्यगभीत्तमाङ्गरूपकारणोत्कर्पात्, नियम्यनेङनेनेति नियमो वेदस्तस्याध्ययनाध्यापनव्याख्यानादियुक्तसातिशयवद्धारणात्। अतप्य "अञ्चग्रव्येव धारणात्" (म० स्तृ० १-९३ इति सातिशयवद्धारणेनेव बाह्यगोत्कर्प उक्तः। गौ-विन्दराजस्तु स्नातकव्रतानां धारणादिति व्याख्यातवान् । तव्र, अत्रियादिसाधारण्यात्। संस्कारस्योपनयनाख्यस्य अत्रियाद्यपेक्षया प्राधान्यविधाने विशेषाद्वणीनामध्यापनत्रत्युपरेश्रायोश्राह्मण एवेषरः॥ ३॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थे एकजातिस्तु ग्रद्धो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ३॥

ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा दिजाः, तेषासुपनयनविधानातः । सुदः पुनश्चतुर्यो वर्ण एकजातिः, उपनयनाभावातः । पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति । संकीर्णजातीनां त्वस्तत्वनमातापितृजातिच्य-तिरिक्तजात्यन्तरत्वास्र वर्णत्वस् । अयं च जात्यन्तरोपदेशः शास्त्रे संव्यवहरणायः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वत्ततयोनिषु । आनुलोम्येन सम्भूता जात्या श्रेयास्त एव ते ॥ ५ ॥

ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्विप, समानजातीयासु यथाशास्त्रं परिणीतास्वक्षतयोनिष्वातु-लोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रो जांत्या युक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातन्याः । आनुलोम्यप्रहणं चात्र मन्द्रोरयुक्तमुत्तरहोक उद्य-योक्ष्यते । गवास्त्रोदिवद्वयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणजात्यभिन्यक्षकाभावादेतद् ब्राह्मणादिलक्षण-मुक्तम् । अत्र च पत्नीग्रहणादन्यपत्नीजनितानां न ब्राह्मणादिजातित्वम् ।

तथा च देवलः-

"द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अववाट इति ख्यातः शृद्धमां स जातितः ॥ वत्रहीना न संस्कार्याः स्वतन्त्रास्विप ये सुताः । उत्पादिताः सवर्णेन वात्या इव बहिष्कृताः ॥"

च्यासः— "ये तु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोऽन्यथा ।"

याज्ञवल्क्योऽपि—

"सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः" (या० स्मृ० १-९०) इत्यिभधाय "विज्ञास्त्रेष विधिः स्मृतः" (या० स्मृ० १-९२) इति द्ववाणः प्रत्युः स्पादितस्यव ब्राह्मणादिजातित्वं निश्चिकाय ॥ ९ ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु व्रिजैरुत्पादितान्सुतान् । सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगहितान् ॥ ६॥ आनुलोम्येनाव्यविह्ववणंजातीयासु भायांसु द्विजातिभियं उत्पादिताः पुत्राः, यथा बार् स्राणेन क्षत्रियायां, क्षत्रियेण वैद्ययायां, वैद्येन शुद्रायां तान्मातुर्हीनजातीयत्वदाषाद्वित्तात्विः वृसद्दशात्र तु पितृसजातीयान्मन्वाद्य आहुः । पितृसद्दशग्रहणान्मातृजातेस्त्कृष्टाः पितृजाः तितो निकृष्टा ज्ञेयाः। एतेषां च नामानि मूर्थाविसक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञ अल्क्यादिः मिसकानि, वृत्तयश्चेषामुज्ञानसोक्ताः-"हस्त्यश्वरथित्रक्षा अख्यारणं च मूर्थाविसकानां. नृत्यः गीतनञ्ज्ञजीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां, द्विजातिञ्चश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवा दुः गीन्दःपुररक्षा च पारश्वोगकरणानाम्" इति ॥ ६ ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः।

ह्येकान्तराञ्च जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

एष पारम्पर्योगतत्या नित्यो विधिरनन्तरजातिभायोत्पन्नानामुक्तः । एकेन हाभ्यां च व-णीभ्यां ज्यविहतासूत्पन्नानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शृदायां ब्राह्मणेन शृदायामिम वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधि जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाहैश्यकन्यायामम्बष्टा नाम जायते।

निषादः शुद्रकन्यायां यः पारहाव उच्यते ॥ = ॥

कन्याग्रहणादत्रोढायामित्यभ्याहार्यम् , "विज्ञास्त्रेष विधिः स्मृतः" (या०स्मृ० १-९२) इति याज्ञवलक्येन स्फुटोक्तत्वाच । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायामम्बष्टाख्यो जायते । शु-दक्कन्यायामूढायां निषाद उत्पद्यते । यः संज्ञानतरेण पारशवश्चोच्यते ॥ ८॥

> क्षत्रियाच्छूद्कन्यायां क्रूराचारविहारवान् । क्षत्रशद्भवपुजन्तुरुष्ठो नाम प्रजायते ॥ ६ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुढायां क्रूरचेष्टः क्रूरकमेरतिश्च क्षत्रशुद्रस्यभाव उपाख्यः पुत्रोः जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्षेषु नृपतेर्वर्णयाद्वयाः।

वैश्यस्य वर्णे चैकिश्मन्षडेतेऽपसदाः स्यृताः ॥ १०॥

हाञ्चणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु, क्षत्रियस्य वैश्यादिवणंद्वयोः स्त्रियोः, वैश्यस्य च शूदायां, वणत्रयाणामेते पट् पुत्राः सवर्णपुत्रकायपिक्षयापसदा अवसन्ना निकृष्टाः त्युः॥ १०॥ प्वमनुस्रोमानुक्त्वा प्रतिस्रोमानाह—

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां स्तो भवति जातितः।

वैश्यानमागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

अत्र विवाहासम्भवात्कन्याग्रहणं स्वीमात्रप्रदशनाथंस् । अत्रैव इलोके राजविप्राङ्गना॰ सुताविति ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात्या स्तनामा संजायते । वैदयाद्यथाक्रमं क्षत्रियाब्राह्म॰ ण्योमांगधवदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः । एषां च वृत्तयो मनुनैवाभिधास्यन्ते ॥ ११ ॥

शुद्धादायागवः क्षत्ता चएडालक्षाधमा नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्षसंकराः ॥ १२॥

शुद्राहैश्याक्षत्रियात्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामधमश्रण्डालश्च वर्णानां संकरो येषु जनयितव्येषु ते वर्णसंकरा जायन्ते ॥ १२ ॥

पकान्तरे त्वानुलाम्याद्म्बष्टाग्रौ यथा स्मृतौ । क्षत्तृवैदेहकौ तद्धत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ १३ ॥ पकान्तरेऽपि वणं बाह्मणाद्देश्यकन्यायामम्बष्टः, क्षत्रियाच्छूदकन्यायासुगः, एतावानुलोन म्येन यथा स्पर्शां वहरेका तरे प्रतिलोमजनने अपिशुदात्सित्रियायां सत्ता, वैश्याद् त्राह्मण्यां वरेहः, एताविप स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यज्ञाना दनन्तरोत्पन्नानां स्तुतमागधायोगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धं भवति । अत्र अण्डाल एवकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणाका व्रिजन्मनाम् । ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४॥

मातुरीषादिति हेत्पन्यासादनन्तरप्रहणमतन्तरवज्ञैकान्तरद्यन्तर ग्रह्मेनार्थम् । ये द्विज्ञान्तीना मनन्तरैकान्तरद्वयन्तरजातिकीष्यानुकोम्येनोत्पन्नाः पृथेमुक्ताः पुत्रास्तान्द्वीनजातिमान् तृदोषान्मातृजातिन्यपदेश्यानाचक्षते । मातापितृव्यतिरिक्तसङ्कीर्णजातित्वेश्य्येषां मातृजानित्वयपदेशकथनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुत्रकन्यायामावृतो नाम जायते । भाभीरोऽम्बष्टकन्यायामायागव्यां तु घिग्वणः ॥ १५॥

क्षत्रियेण शुद्रायामुत्पन्नोगा, उगा वासौ कन्या चेत्युपकन्या तस्यां बाद्यणादावृतनामा जायते । बाद्यणेन वैषयायामुत्पन्नाऽम्बष्टा तस्यां बाद्यणादामोराख्या जायते । शूद्रेण वैषया-यामुत्पन्ना आयोगवी तस्यां बाह्यणाद्विग्वणो जायते ॥ १९ ॥

> आयोगवश्च क्षता च चण्डालश्चाधमा नृणाम्। प्रातिलोम्येन जायन्ते शुद्राद्रपसदास्त्रयः । १६॥

आयोगवः क्षत्ता चण्डालश्च मनुष्याणामधमा इत्येते त्रया व्युत्क्रमेण वैश्याक्षत्रियाहासः जीषु पुत्रकार्याद्रपगतास्त्रयः शृद्रा जायन्ते । पुत्रकार्याक्षमत्वप्रतिपादनार्थमुक्तानामप्येषां पुनर्वे चनम् । एषमुत्तरश्चोकोक्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्स्त एव तु । प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७॥

क्षत्रियात्राद्यण्योमांगधवैदेहो, अत्रियाद् त्राद्धण्यां सूत् इत्येतं प्रातिकोम्येनापरेऽपि त्रयः पुत्रकार्याद्यसदा जायन्ते ॥ १७ ॥

> जातो निषादाच्छूदायां जात्या भवति पुदःसः शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्वृतः ॥ १८॥

निषादाच्छूद्रायां जातो जात्या पुकसो भवति । निषाचां पुनः श्दाद्यो जातः स कुकुटक-नामा स्मृतः ॥ १८ ॥

चत्तुर्जातस्तथोत्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।

वैदेहकेन त्वम्बष्ट्यामुत्पन्नो वेण उच्यते॥ ॥ १६॥

शृद्रेण क्षत्रियायां जातः क्षत्ता, क्षत्रियेण शृदायां जाता उपा, तेन तस्यां जातः धपाक इत्युच्यते । वैदेहकेनाम्बष्टयां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १९ ॥

> विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यवतांस्तु यान् । तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्वात्यानिति विनिदि हेत् ॥ २० ॥

द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्युत्रानुत्पादयन्ते ते चेदुपनयना स्यत्रतहीना भवन्ति तहा तानक्षतोपनयनान्त्रात्येत्यनया संज्ञ्या स्थपदिशेत्। "अत ऊर्ध्व त्रयोऽप्येते" (स० स्मृ० २-३९) इत्युक्तमपि व्रात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदशैनार्धमिस्मिन क् कीर्णप्रकरणेऽनूदितम् ॥ २० ॥ वात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूजंकगटकः । आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥ २१ ॥

ब्रात्याद् द्राह्मणात् 'सवर्णासु" (म॰ स्मृ॰ १०-२०) इत्यनुवृत्तेब्रीह्मण्यां पापस्वभावं भूर्जकण्यको जायते । तथा आवन्त्यवाटधानपुष्पधर्शेखा जायन्ते । एकस्य चौतानि देशभेद्-प्रसिद्धानि नासानि ॥ २१॥

भन्ना मन्नश्च राजन्याद्वात्यान्निच्छिविरेव च । तदश्च करण्थ्वेव खसे। द्रविडं एव च ॥ २२ ॥

क्षत्रियाद् वात्यात्सवर्णायां झ्हमल्लिनिच्छविनटकरणखसद्विडाख्या जायन्ते । एतान्यः म्येकस्योव नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यात्त जायते त्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च । कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्पुनब्रोत्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममौत्रसात्वताख्या जायन्ते । एकस्य चौतान्यपि नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च।

स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

ब्राह्मणादिवर्णानामन्यान्यस्त्रीगमनेन, सगोत्रादिविवाहेन, उपनयनरूपस्त्रकर्मत्यागेन वर्ण-रंकरो नाम जायते । अतो युक्तमस्मिन्प्रकरणे वात्यानामभिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयानया ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः।

अन्यान्यव्यात्वकाश्च तान्प्रवद्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमौरनुलोमौश्च परस्परसम्बन्धाज्ञायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ॥२५॥

स्तो वैदे६कश्चेव चराडालश्च नराधमः।

मागधः क्षत्रजातिश्च तथाऽयोगव एव च ॥ २६ ॥

एते षहुक्कलक्षणाः सुतादय उत्तरार्थमनूचन्ते ॥ २६ ॥

पते षद् सदृशान्वर्गाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु।

मातृजात्यां प्रस्यन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

प्ते प्रवीकाः षट प्रतिलोमजाः स्वयोनिष्टु सुतोत्पिक्तं कुर्वन्ति । यथा गृहेण वैश्वयां जात आयोगवः, आयोगव्यामेव । मातृजातौ, वैश्वयां, प्वरासु क्षित्रियाबाह्मणीयोनिष्ठु, विकार प्रवृक्ष्टायामपि शृहजातौ, सवंत्र सहशान्वणीक्षनयन्ति । सहशत्वं च विश्वपेक्षया किन्तु मातृजात्यादिषु चातुः ण्येख्रोप्येच पितृतोऽधिकगिहितपुत्रोत्पक्षेत्रभ्यमाणत्वात् , तत्महशान्पितृतोऽधिकगिहितान् , स्वजातावि जनयन्तीत्येतावदेवाप्राप्तत्वादनेन विधीयते । किन्तु जचन्यवणंनोत्तमवण्खीषु जनितत्वात्क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां मान्तापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिते आयोगवादिपुत्रे ब्रह्महन्त्रनन्तरजनितो ब्रह्महन्त्रमातापितृज्ञितवद्धिकदुष्ट एव न्याय्यः । ग्रुद्धब्राह्मणादिजातीयेन ग्रुद्धब्राह्मण्यादिसजातोयायां जनितः पितृतुल्यएवोचितो नतु क्रियादुष्टोभयजनितोऽपि ॥ २७ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयारात्मास्य जायते।

थानन्तर्यात्स्वयान्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २= ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यश्रद्धाणां मध्याद् द्वयोर्वणंयोः क्षत्रियवैश्ययोगीमने ब्राह्मण-स्यानुलोम्याद् द्विज उत्पद्यते, सजातीयायां च द्विजा जायते । एवं ब्राह्मध्वाप क्षत्रियवैश्या- ्रत्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाबाह्यण्योजांतेपूरकर्पापक्रमो भवति । शृद्रजातप्रतिलोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिलोमप्राशस्त्यार्थामदम् ।

(१)मेघातिथिस्तु-द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेशं वचनसुपनयनार्धामित्याद । तन्न, "प्रति-ङामजास्तु धर्मोहीनाः" इति गौतमेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८॥

> ते चापि वाह्यान्सुवहूंस्तते।ऽप्यधिकदूपितान्। परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान्॥ २६॥

ते चायोगवादयः षर् परस्परजातीयासु भायोतु सुबहुनानुलोम्बेऽन्यविकदुशनसिक्रयाः बहिर्भृताञ्जनयन्ति । तद्यथा—आयोगवः क्षणृजायायामात्मनो हीनतः जनपति, तथा क्षताः ज्यायोगन्यामात्मनो हीनतरमुत्पादयति । एवमन्येष्विपि प्रतिलोमेषु दृष्टन्यम् ॥ २९॥

यथैव श्रूद्रो ब्राह्मएयां वाद्यं जन्तुं प्रस्यते । तथा वाद्यतरं बाह्मश्चातुवेरायें प्रस्यते ॥ ३०॥

यथा ब्राह्मण्यां श्रुहोऽपङ्गरं चण्डालाख्यं प्राणिनं प्रस्यते जनयस्येवं वाद्यश्रण्डालादिर्वणच जुष्ट्ये चण्डालादिभ्योऽप्यपङ्गरं पुत्रं प्रसुयते ॥ ३० ॥ तदेव विस्तारयति—

> प्रतिकूछं वर्तमाना वाद्या वाद्यतरान्युनः । हीना हीनान्प्रस्यन्ते वर्णान्पञ्चद्शैव तु ॥ ३१॥

अत्र (२)मेघातिथिगोविन्दराजयोज्योख्यानं—चातुर्वैण्यवाद्याश्रण्डालश्रत्रायोगवाः शूद्र-प्रभवास्त्रयश्चातुर्वेण्यं गच्छन्त आत्मनो होनतरान् परस्परांतश्चयापर्रष्टोत्रृष्टवर्णप्रभवत्वात्पः ख्वद्शवर्णान् संपादयन्ति । तद्यथा-चण्डालः श्रुदायामात्मनो होनतः वैश्याक्षत्रियात्राह्यगीजाः विभ्य उत्कृष्टं जनयति । एवं वेश्यायां ततोऽण्यपसदं, क्षत्रियात्राह्यणोजातादुत्रृष्टं जनयति ।

⁽१) अस्य ब्राह्मणस्य त्रवाणां वर्णानामात्मा जायते—द्रयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैदययोद्धिंजत्वं जायते, तथा स्वयोनी, एवं त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणो द्विजान् जनयति । एवं वाह्मेष्विप प्रातिलोग्येन वैदयश्चित्रयास्यां क्षत्रियबाह्मण्योरात्मा द्विजत्वं भवति । सति च द्विजत्वे उपनयनं कर्तन्यम् । वद्यति च-'एते षट्दिजधश्रीणः' इति । एतावांस्तु विशेषः—अनुलोमता मातृजात्या । मातृजातीया स्तुतिमात्रनिदं वद्यामः ।

ततोऽपसदं क्षत्रियायां, ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टम् । ततोऽपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति । एवं क्षत्त्रा-योगवावपि चातुवेण्यं चतुरश्चतुरो जनयतः । इत्येते शृदप्रभवचण्डालक्षत्रायोगवेभ्यश्चातुवेण्यं. द्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते । आत्मना च चण्डालक्षत्त्रायोगवास्त्रय इत्येवं शृदप्रभवाः पन्नद्रश्च उत्पद्यन्ते । एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पन्नद्रश्च संभवन्ति । एवं षष्टिश्चातुवण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति । ते तु परस्परगमनेन नानावणाञ्चनयन्तीति ।

नैतन्मनोहरम्, पूर्वश्लोके षण्णां प्रतिलोमजानां प्रकृतत्त्वात्तिहिस्तारकथनत्वाचान्य । अत्रापि श्लोके प्रतिकृतं वर्तमाना इत्युपादानात्प्रतिलोमजमात्रविषयोऽयं श्लोको नानुलोमजविषयः। तथा च वैश्वयक्षत्रियत्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकं पद्धद्दश संभवन्त्येवं पष्टिको नानुलोमजविषयः। तथा च वैश्वयक्षत्रियत्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकं पद्धदश संभवन्त्येवं पष्टिको न सङ्गच्छते । नच सम्भवात्रेणवेयं षष्टिकका न दुष्टतया, शूद्रप्रभवायोगवक्षत्रुच एडाला एव चातुर्वण्यंसंतानोपेताः पञ्चदश गोहता इति वाच्यम्, यतो वैश्यक्षत्रियाभ्यामि प्रतिलोमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वाक्तरिप चातुर्वण्यं जनितानां गहितत्वस्य सम्भवात्।

तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वण्यं प्रसूयते । (म. स्मृ. १०-३०)

इति मनुरै वानन्तरं एफुटमुक्तत्वात् । युवाभ्यामिष तथेव व्याख्यातत्वाचातुर्वण्यंन सह चतुःपष्टिरिति सर्वथैवाप्रकृतम् । निह सङ्कीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वण्यंगणनोचिता । किञ्च "वणी रण्डद्श प्रसूयन्त" इति श्रूयमाणद्वादशजनानुक्त्वो ते चात्मना चण्डालक्षत्त्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चद्शेति न युक्तम् । अपि चात्मना सह पञ्चदश सम्पादयन्तोति न सग-च्छते, असम्पाद्यत्वात् । आत्मनः पञ्चदश सम्पद्यन्त इति च व्याख्यानेऽध्याहार एव दोषस्त-स्मादेवं व्याख्यायते—प्रतिकृत्ं वर्तमानाः प्रतिलोमजाः बाह्याः, द्विजप्रतिलोमजभयो निक्कृत्वात् । शूद्रप्रभवायोगवक्षतृचण्डालास्त्रयः । पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुवण्यं स्वजातो "एते पट् सहशान्" (म. स्मृ. १०-२७) इत्यत्र सजात्युत्पन्नस्य पितृतो गहितत्वाभिधानाद्वान्त्रसापेक्षया बाह्यतरान्प्रत्येकं पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा-आयोगवश्चातुवण्यंश्चीषु चान्योगव्यामात्मनो निङ्ग्छान्यञ्च पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा-आयोगवश्चातुवण्यंश्चीषु चान्यागव्यामात्मनो निङ्ग्छान्यञ्च पुत्राञ्जनयन्ति । तथाऽनुलोमजभ्यो हीनो वैश्यक्षत्रियप्रभवा चतः । इत्थं बाह्यास्त्रयः पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति । तथाऽनुलोमजभ्यो हीनो वैश्यक्षत्रियप्रभवा मागधनौरहसूता आत्मापेक्षया हीनान्युर्ववचातुवण्यंश्चीषु सजातौ प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्जनयन्तो हीना क्षित्र तथः पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति । एवं त्रिश्चदेते भवन्ति ।

अथवा बाह्यशब्दो हीनराब्दश्च षहेव प्रतिलोमजानाह । अत्र बाह्याश्चण्डालक्षत्रायोगः ववैदेहमागधसूताः षड्योत्तरमुस्कर्षान्प्रातिलोम्येन स्त्रीष्ठ वतंमाना बाह्यतरान्पञ्चद्रयैव पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा—चण्डालः क्षत्रादिष्ठ पञ्चसु स्त्रीष्ठ, क्षत्ताऽऽयोगव्यादिषु चतः स्तु, आयोगवो वैदेह्यादितिस्त्रु, वैदेहो मागधीसूत्योः, मागधः सूत्यां, सूतस्तु प्रतिलोमामा-वात्प्रातिलोम्येन पञ्चद्रशव पुत्राञ्जनयति । पुनिश्ति निदंशाद्योनाः सूताद्यश्चण्डालान्ताः पद्यथोत्तरमपक्षर्षदानुलोम्येनापि प्रविलोमोक्तरीत्या स्वापेक्षया हीनाम्यञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति । एवं त्रिशदेते भवन्ति ॥ ३१ ॥

प्रसाधनोपचारज्ञज्ञदासं दाखजीवनम्। सैरिन्धं वागुरावृत्तिं सृते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

केशरचनादिः प्रसाधनस्तस्योपचारज्ञम् , अदासमुच्छिष्टभक्षणादिदासकर्मरहितमङ्गसंवाह-नादिदासकर्मजीवनं, पाशबन्धनेन सृगादिवधाख्यवृत्त्यन्तरजीवनं सैरिन्ध्रनामानं, "मुखबाहूरु-पज्जानाम्" (म. स्मृ १०-४५) इति श्लोके वक्ष्यमाणो दस्युरायोगवस्त्रीजातौ शूद्रेण वैश्या-यामुत्पन्नायां जनयति, तच्चास्य सृगादिमारणं देविषत्रोषधार्थं वेदितव्यम् ॥ ३२॥

मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं संप्रस्यते । नृन्प्रशंसत्यज्ञसं यो घएटाताडोऽहणोद्ये ॥ ३३ ॥ वैश्याद् ब्राह्मण्यां जातो वदेहः प्रकृतायामायोगन्यां सेत्रेयाख्यं सञ्चरभाषिणं जनपति । यः जातर्घण्टामाहृत्य राजप्रमृतीन्सतः वृत्यथं स्तौति ॥ ३३ ॥

विवादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम्।

कैवर्रिमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः॥ ३४॥

हाह्मणेन शृदायां जातो निषादः प्रापुक्तायामायोगव्यां मार्गवं दासापरनानः नं नौव्यः हारजीविनं जनयति । आयांवर्तदेशवासिनः कैवर्तशब्देन यं कीतंयन्ति ॥ ३४॥

सृतवस्त्रभृतसु नारीषु गहितावादानासु च।

भवन्त्यायागवीष्वेते जातिहोनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५ ॥

सैरिन्ध्रमैत्रेयमार्गवा दीनजातीयास्त्रयः सृतवस्त्रपरित्रानासु स्व्राज्ञित्रदादिस कालादादाः योगवीषु पिरुभेदादिला भवन्ति ॥ ३५ ॥

> कारावरो निषादाचु चर्षकारः प्रस्यते । वैदेहिकादन्ध्रमेदौ वहिष्रीमप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

"देह्यामेव जायते" (म. स्मृ. १०-३७) इत्युत्तरत्र श्रवणात्, अत्राप्याशङ्कायां सैव स-म्बध्यते । निषादाहदेद्यां जातः कारावराष्ट्रयश्चमं च्छेदनकारी जायते । अतएव आंशनसं का-रावराणां चर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । देवहकादन्श्रमेदाख्यो प्रामविद्यांतिनो । अ-स्तरानिदेशाहेदेहकेन च वैदेद्यां जातस्य गहितवेदेहकस्याप्युचितत्वात्, कारावर्रानपादजा-स्योश्चात्र रछोके सिद्धधानात्, कारावरिनषादस्त्रियोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

चगडालात्पागडुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्। अधिग्रिडको निषादेन वैदेह्यामेव जायते॥ ३७॥

वैदेशां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्यो वेणुव्यवहारजीवी जायते। निपारेन च वैदेशानेवाहि-ण्डिकाख्यो जायते। अस्य च 'बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डिकानाम्" इत्योशनते वृ-चिहका। समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणाद्यपदेशनेदः॥ ३०॥

> चराडालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान्। पुकस्यां जायते पापः सदा सज्जनगहितः॥ ३८॥

शुद्रायां निषादेन जाताथां पुक्रस्यां चण्डालेन जातः सोपाकाख्यः पापातमा, सर्वदा सा-धुभिनिन्दितो, मारणोचितापराधस्य मूलं वध्यस्तस्य व्यसनं राजादेशेन मारणं तेन वृत्तियस्य स जायते ॥ ३८॥

> निषाद्स्रो तु चराडालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् । श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

निषादी चण्डालादन्त्यावसायिसंज्ञं चण्डालादिम्योऽपि दुष्टतमं वभशानवासिनं तद्वृत्ति १च जनयति ॥ ३४ ॥

संकरे जातयस्वेताः पितृमातृपद्शिताः ।

प्रच्छुत्रा वा प्रकाशा वा वेदितव्धाः स्वकर्मभिः॥ ४०॥

वर्णसङ्करविषये एता जातयो, यस्येयं जनिवन्नी, अयं जनकः, स एवं जातीय इत्येवं पितृः सातृकथनपूर्वकं दिशताः। तथा गृढाः प्रकटा वा तज्ञात्युचितकमानुष्ठानेन ज्ञातव्याः॥ ४०॥

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधिमणः।

श्दाणां तु सधर्माणः सर्वेऽपष्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

द्विजातिसमानजासीयासु जाताः, तथाऽऽनुलोम्येनोस्पन्नाः व्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्ष-

त्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विजधर्मिण उपनेयाः । "ताननन्तरनामनस्तु" (म० स्पृ० १०-१४) इति यदुक्तं तत्तज्ञातिन्यपरेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद् अमस्यादत एषां द्विजाति-संस्कारार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्ना अपि स्ताद्यः प्रतिलोमजास्ते शुद्रधर्माणो नैषामुपनयनमस्ति ॥ ४१ ॥

तपोबोजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्षे चापकर्षे च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

सजातिजानन्तरजाः तपःप्रमावेण विद्यामित्रवत्, बीजप्रभावेण ऋष्यश्रङ्गादिवत्, इतः श्रेतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षे गच्छन्ति । अपकर्षे च वक्ष्यमाणहेतुना यान्ति ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु कियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः।

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणाद्शीनेन च ॥ ४३ ॥

इमा वक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिकियाछोपेन ब्राह्मणानां च याजनाष्ट्रयापनप्राय-श्चित्ताद्यर्थदशैनामावेन शनैः शनैलीके शूदतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौराड्काश्चौड्द्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः।

पारदाःपह्नवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः॥ ४४॥

पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः सन्तः क्रियालोपादिना श्रृद्रत्वमापन्नाः ॥ ४४ ॥

मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः।

म्लेच्छ्याचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यगूद्राणां क्रियालोपादिना या जातयो ब्राह्मा जाता म्हेन्छभाषायुक्तः आर्यभाषोपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४६ ॥

> ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः । ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः॥ ४६॥

ये द्विजानामानुलोम्येनोत्पन्नाः "षडेतेऽपसदाः स्मृताः" (म० स्मृ० १०-१०) इति । ते-षोमपि पितृतो जवन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागिभवानादपञ्चंसज्ञास्ते द्विजात्युपकारकैरेव नि-न्दितवैक्ष्यमाणैः कर्मभिजीवेयुः ॥ ४६ ॥

सुतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् । वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां विश्वकपथः ॥ ४०॥

स्तानामखरमनयोजनादि रथसारथ्यं जीवनार्थम् । अम्बद्धानां रोगशान्त्यादि चिकित्साः वदेहकानामन्तःपुररक्षणम् , मागवानां स्थलपथवणिज्या ॥ ४७ ॥

> मत्स्यघातो निषादानां तष्टिस्त्वायोगवस्य च । · । मेदान्ध्रचुश्चमद्गुनामारण्यपश्चहिंसनम् ॥ ४८॥

निषादानामुक्तानां मतस्यवधः, आयोगवस्य काष्टतक्षणं, मेदान्यञ्जञ्ज मद्गृनामारण्यपशुन्मारणम् । चुञ्चमद्गुश्च वेदे दकवन्दिश्चियोशिद्याणेन जातौ बौबायनेनोक्तौ बौद्धव्यौ । बन्दि-छो च क्षत्रियेण शृदायां जाता सोप्रैच शाद्या ॥ ४८ ॥

चत्रुप्रपुक्तसानां तु बिलौकोवधबन्धनम् ।

धिग्वणानां चर्मकायं वेणानां भागडवादनम् ॥ ४६॥

क्षत्रादीनां विरुनिवासिगोधादिवधवन्धनं, धिरवणानां चर्मकरणं "चर्मकार्यं तद्विक्रयश्च जीवनं धिरवणानाम्" इत्यौशनसद्शेनातः । अतएव कारावरेम्य एषां वृत्तिच्छेदः । वेणानां कांस्यमुरजादिवाधमाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥ चैत्यदुमसमशानेषु शैहेपूगवनेषु च।

वसेयुरेते विज्ञाना वर्तयन्तः स्वकर्मभिः॥ ५०॥

श्रामादिसमीपे स्यातवृक्षश्रेत्यद्वमः तन्मुले वमशानपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रकाशकाः स्व इमेभिजीवन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥

> चर्डालश्वपचानां तु वहिर्शामात्प्रतिश्रयः। अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेयां श्वगर्दभम् ॥ ५१॥ वासांसि मृतचेलानि भिन्नभार्ष्डेषु भोजनम्। काष्णीयसमलंकारः परिवज्या च नित्यशः॥ ५२॥

प्रतिश्रयो निवासः, चण्डालखपाकानां तु प्रामाद्वहिर्निवासः स्यात । पात्ररहिताः कतेव्या अत्र लोहादिपात्रे तीर्भुक्तं तत्संस्कृत्यापि न व्यवहक्तंत्र्यं, धनं चौषां कुक्कुरखरं न वृषमादि, बासांसि च शववस्त्राणि, भिन्नशरावादिषु च भोजनं, लौहवलयादि वालंकरणं, सर्वदा च भ्रम-धाकोलत्वम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

> न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् । व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३॥

धर्भानुष्ठानसमये चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादिन्यवहारं न कुर्यात् । तेषां च ऋणदानप्र-हणादिन्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्धं स्यात् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने।

रात्रौ न विचरेयुस्ते ब्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेषां परायत्तं कार्यं, साक्षादेभ्यो न देयं किन्तु प्रेष्यभिन्नपात्रे दातःयम् । ते च रात्रौ अज्ञमनगरयोर्नं,प्यटेयुः॥ ५४॥

> दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः । अवान्धवं शवं चैव निष्ट्रेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवा ग्रामादौ क्रयावकयादिकार्यार्थं राजाज्ञया चिद्वाङ्किताः सन्तः पर्यटेयुः । अनाथं च कावं ग्रामाविहेरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हृत्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाङ्गया । वध्यवासांसि गृह्णोयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६॥

वध्यांश्च शास्त्रानितक्रमेण गुलारोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्युस्तद्वस्त्रश्चरार्थकारांश्च गृह्वीयुः॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् । आर्थेरूपमिवानार्थं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्णत्वादपेतं मनुष्यं सङ्करजातं लोकतस्तथारवेनाविद्यातमतप्वार्यसदृशं वस्तुतः पुनर-वार्यं, निन्दितयोन्यनुरूपाभिवेष्टाभिवेक्षमाणाभिनिश्चिनुषात्॥ १७॥

अनार्यता निष्टुरता क्रूरता निष्क्रियोत्मता।

पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५ ॥

निष्टु रत्वपरुषमाषित्वहिंस्रत्विविहिताननुष्ठातृत्वानि सङ्करजातित्वमिंहोके प्रकटी-द्धवन्ति ॥ ९८॥ यस्मात्-

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा।

न कथंचन दुर्योनिः प्रकृति स्वां नियच्छति ॥ ५६॥

असौ सङ्करजातो दुष्टयोनिः पितृसम्बन्धि दुष्टस्वभावत्वं सेवते मातृसम्बन्धि वोभयसः म्बन्धि वा । न कदाचिदसावात्मकारणं गोपयितुं शक्तोति ॥ ५९ ग

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसंकरः।

संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

महाकुलप्रस्तस्यापि यस्य योनिसङ्करः प्रच्छन्नो भवति स मनुष्यो जनकस्वभाव स्तोक प्रचुरं वा सेवन एव ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः।

राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं चित्रमेव विनश्यति॥ ६१॥

यस्मिन्राष्ट्रं एते वर्णसङ्करा वर्णाना दूषका जायन्ते तदाष्ट्रं राष्ट्रवासिजनोः सह शीव्रमेवः नाशमेति । तस्मादाज्ञा वर्णानां सङ्करो निरसनीयः ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः।

स्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

गोब्राह्मणस्त्रोबालानामन्यतरस्यापि परिश्राणार्थं दुष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलो-मजानां स्वर्णप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

अहिसा सत्यमस्तेयं शौचिमिन्द्रियनिष्रहः।

[श्राद्धकमीतिथेयं च दानमस्तेयमार्जवम् ।

प्रजनं स्वेषु दारेषु तथा चैवानसुयता ॥ १ ॥]

एतं सामासिकं धर्मं चर्तुवण्येंऽत्रवीत्मनुः ॥ ६३ ॥

हिंसात्यागो, यथार्थाभिधानम्, अन्यायेत परधनस्याग्रहणं, सृज्जलादिना विशुद्धिः इन्द्रियसंयम इत्येवं धर्मं संक्षेपतश्चातुर्वण्यां नुष्ठेयं मनुराह । प्रकरणसामध्यतिसंकीणानामप्ययं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

इदानी 'सववर्णेषु तुल्यासु" (म. स्मृ. १०-५) इत्युक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि बाह्मण्यादिः

दर्शयितुमाह—

शृद्रायां ब्राह्मणाज्ञातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।

अश्रेयान् श्रेयसीं जाति गच्छत्यासप्तमाद् युगात् ॥ ६४ ॥

शृद्धायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः प्रजायत इति सामध्यात्स्त्रीरूपः स्यात् , सः यदि स्त्री ब्राह्मणेनोडा सती प्रस्यते सा दुहितरमेव जनयति । साप्यन्येन ब्राह्मणेनोडा सती दुहितरमेव जनयति । साप्येवमेव सप्तमे युगे जन्मिन स पारशवाख्यो वर्णा बोजप्राधान्याः द् ब्राह्मण्यं प्राप्नोति । आसप्तमाधुगादित्यभिधानात्सप्तमे जन्मिन ब्राह्मणः सम्पयतः इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ग्रद्धो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति ग्रद्धताम्। चित्रयाज्ञातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

एवं पूर्वेक्लोकोक्तरीत्या श्रदो ब्राह्मणतां याति ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति । ब्राह्मणोऽत्र ब्राह्म-णाच्छूद्रायामुत्पन्नः पारश्चो ज्ञेयः । स यदि पुमान्केवलशूद्रोद्वाहेन तस्यां पुमांसमेव जनयित सोऽपि केवलशूद्रोद्वाहेनापरं पुमांसमेव जनयित, सोऽप्येवं, तदा स ब्राह्मणः सप्तमं जन्म प्राप्तः केवङ्गुद्दतां बीजनिक्रपीत्क्रमेण प्राप्नोति । एवं क्षत्रियाद्वेश्याच गुद्रायां जातस्योत्कर्षायकर्यी जानीयात् । किन्तु जातेरपकर्षात्

जात्युत्कर्षी युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा । (या. स्मृ. १-९६)

इति याज्ञवलक्यदर्शनाच क्षत्रियाज्ञातस्य पञ्चने जनमन्युत्कर्यापकवी बे! द्वव्यो । वेश्या-ज्जातस्य ततोऽन्युत्कर्षात् । याज्ञवलक्येनापि वाशब्देन पक्षान्तरस्य संगृहीतस्वाद् बृद्धव्या-ख्यानुरोधाच तृतायजनमन्युत्कर्षापकर्षी ज्ञेयो । अनेनैव न्यायेन बाह्ययेन वेश्यायां जातस्य पञ्चमे जनमन्युत्कर्षापकर्षी, क्षत्रियायां जातस्य तृतीये, क्षत्रियेग वेश्यायां जातस्य तृतीय एव बोद्धव्यो ॥ ६९ ॥

> अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यद्गच्छया । ब्राह्मए**या**मण्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं क्रेति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

एकः शूदामां यहच्छया अन्दायामि बाह्यगादुत्पन्नोऽन्यश्च बाह्यग्यां शृदाज्ञातः हयोः मध्ये क चोत्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात्संशयबीजं च यथा बीजोत्कर्पात् । बाह्यः णाच्छूदायां जातः साधुः शूदः, एवं क्षेत्रात्कर्षाद् बाह्यग्यामिष शृद्देग जातः किमिति साधः शूदो न स्यात्॥ ६६॥

तत्र निज्यमाह—

्री जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद् गुएँः । जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

शुद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाञ्जातः समृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिगुँगरनुष्टीयमानैयुक्तः प्रशस्या भवति । शुद्रेण पुनर्बाह्मण्यां जातः प्रतिलोमतः उत्पन्नतया शुद्र्यमेष्वप्यनिकारादप्रशस्य इति निश्चयः। न्यायप्राप्तोऽप्यथी वचनप्रामाण्यादत्र बाध्यते ॥ ६० ॥

्रेताञ्चभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः । वैगुरायाज्ञन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

पारभवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयाविति व्यवस्थिताःशास्त्रमर्यादा । पूर्वः पारशवः शुद्धा-जातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः । प्रातिलोम्येन शुद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्युत्तरत्वेना-नुपनेयः॥ ६८॥

सुवीजं चैव सुचेत्रे जातं सम्पद्यते यदा । तथार्याज्जात आर्यायां सर्वः संस्कारमहीते ॥ ६६ ॥

यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातं समृद्धं भवत्येवं दिजाते दिजाति खियां सवर्णायामानुलोम्येन च क्षत्रियावैदययोजीतः सवर्णसंस्कारं क्षत्रियवैदयसंस्कारं च सर्व श्रीतं स्मातं चाहेति । नच पारशवचण्डालाविति पूर्वोक्तदाढ्योथे मेतत् ॥ ६९ ॥

द्शीनान्तराण्युक्तस्यैवाथंस्य स्थर्याथंमाइ-

वीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीविणः।

वीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितः ॥ ७० ॥

के चित्पण्डिता बीजं स्तुवन्ति, हरिण्याष्ट्रत्पन्नऋष्यऋङ्गादेर्त्रद्वमुनित्वदर्शनात् । अपरे पुनः क्षत्रं स्तुवन्ति, क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्शनात् । अन्ये पुनर्बीजञ्जेत्रे उमे अपि स्तुवन्ति, मुर्बाजस्य सुक्षेत्रे समृद्धिदर्शनात् । एतिस्मिन्मतमेदे वक्ष्यमाणेयं व्यवस्था ज्ञेया ॥ ७० ॥

अत्तेत्रे वीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति । अवीजकमपि क्रेत्रं केवलं स्थगिडळं भवेत् ॥ ७१ ॥ क्रवरप्रदेशे बीजमुम्नं फलमर्दद्रत्तराल एव विनश्यति । शोभनमपि क्षेत्र बीजरहितं स्थ-एडलमेव केवलं स्यात्र तु सस्यमुख्यते । तस्मात्प्रत्येकनिन्द्या "सुबीजं चैव सुक्षेत्रे" (म. स्मृ. १०-६९) इति प्रागुक्तमुभयप्राधान्यमेवाभाहतम् ॥ ७१ ॥

इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह—

यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीजं प्रशस्यते॥ ७२॥

यस्माद्वीजमाहात्म्येन तियंग्जातिहरिण्यादिजाता अपि ऋष्यश्रङ्गादयो सुनित्वं प्राष्ठाः, पूजिताश्चाभिवाद्यत्वादिना, वेदज्ञानादिना प्रशस्ता वाचा संस्तुतास्तस्माद् बीजं प्रस्तुयते । एतच बीजप्राधान्यनिगमनं बीजयोन्योर्भध्ये बीजोत्हृष्टा जातिः प्रधानमित्येवंपरतया बोद्धः व्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम्।

सम्प्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

शूदं द्विजातिकर्मकारिणं द्विजाति च शूदकर्मकारिणं ब्रह्मा विचायं "न समी नासमी" इत्यवोचत्। यतः शृद्दो द्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः, तस्यानधिकारिणो द्विजातिकर्माच्यरणेऽपि तत्साम्याभावात्। एवं शूदकर्मापि द्विजातिनै शूदसमः, निषिद्धसेवनेन जात्युत्क-र्षस्यानपायात्। नाष्यसमौ निषिद्धाचरणेनोभयाः साम्यात्। तस्माद्यदस्य विगर्दितं तत्तेन न कतंव्यमिति सङ्करपयँन्तवर्णधर्मोपदेशः॥ ७३॥

इदानीं ब्राह्मणानामापद्धमं प्रतिपादयिष्यन्निद्माह—

ब्राह्मणा ब्रह्मयानिस्था ये स्वकर्मएयवस्थिताः।

ते सम्यगुपजीवेयुः षद् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

ये ब्राह्मणा ह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते पट् कर्माणि वक्ष्य-माणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

तानि कर्माण्याह—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।

दानं प्रतिप्रहश्चैव षट्कर्मारायप्रजन्मनः ॥ ७५ ॥

अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य वेदस्य, तथा यजनयाजने, दानप्रतिप्रहौ चेत्येतानि षट् कर्माः णि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

षराणां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीवका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच प्रतिग्रहः॥ ७६॥

अस्य ब्राह्मणस्यवामध्यापनादीनां वण्णां कर्मणां मध्याचाजनमध्यापनं विशुद्धप्रतियहः "द्विजातिस्यो धर्नं लिप्सेत्प्रशस्तेस्यो द्विजः" इति वचननिर्देशाद्विजातेः प्रतियह इत्येतानि श्रीणि क्मीणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रद्दः ॥ ७७ ॥

्रं ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याच्यापनयाजनप्रतिप्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि। त्रोणि कर्माणि निवन्त्र तेन्ते । अध्ययनयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तरित्रिति स्थितिः । न तौ प्रति हि तान्धर्मान्मनुराह प्रजापितः ॥ ७८ ॥ यथा क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिप्रहा निवर्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था । यस्मान्मनुः प्रजापतिस्तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानि वृत्ययोनि कर्माण कर्त्तव्यत्वेन नोक्तवान् । । एवं वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८॥

> शस्त्रास्त्रभृत्वं क्षत्रस्य वणिक्पग्रक्तपिर्विशः । आजीवनाथं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ও ॥।

शक्षं खड़ादि, असं बाणादि एतद्धारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च बृत्यर्थम् । वाणिज्यः पशुरक्षणकृषिकर्माणि वैंश्यस्य जीवनार्थानि । धर्मार्थाः पुनरनयोदीनाव्ययनयामा सवन्ति ॥७६॥

> वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् । वार्ता कर्मेव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रक्षावातीभ्यां वृत्त्यर्थाभ्यां सहोपदेशात्तद् ब्राह्मगस्य, प्रजारक्षणं क्षित्रयस्य, वाणिज्यं पाशुपाल्यं वैश्यस्य एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्टानि ॥ ८० ॥ अधुना आपद्धममाइ—

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा । जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्त रः॥ =१॥

यथोक्तेनाध्यापनादिस्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्टानकुटुम्बसम्बर्धनपूर्वकनजीवन् क्षुत्रियकर्मणा प्रामनगररक्षणादिना जीवेत् । यस्मात्क्षत्रियधर्माऽस्य सिचकृष्टा वृक्तिः ॥८१॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्। कृषिगोरचमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्॥ =२॥

ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवन्तेन प्रकारेण वतंतिति यदि संशयः स्या-त्तदा कृषिपग्रुरक्षणे आश्रित्य वैदयस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत । कृषिगोरक्षप्रहणं वाणिज्यदर्शना-र्थम् । तथा च विक्रेयाणि वक्ष्यति । स्वयंकृतं चेदं कृष्यादि ब्राह्मगापद्वृत्तिः । अस्वयंकृतस्य "ऋतामृताभ्यां जीवेतु" (म. स्मृ. ४-४) इत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

संप्रति कृष्यादेशंलाबलमाह—

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः चित्रयोऽपि वा । हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ म्३ ॥

ष्ट्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा वैश्यवृत्त्यापि जीवन्भूमिष्ठजन्तुहिंसाबहुलां बलोवदींदिपराधीनी कृषि यत्नतस्त्यजेत् । अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति द्रष्टन्यम् । क्षत्रियोऽपि वा इत्यु-पादानात्क्षत्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगिहिता । भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्टमयोमुखम् ॥ न्थ ॥

साध्वदं जीवनमिति कृषि केचिनमन्यन्ते, सा पुनर्जीविका साधुमिनन्दिता, यस्मादल-कुहालादिलोहप्रान्तं काष्टं भूमि भूमिष्ठजनत्त्र्व हन्ति ॥ ८४॥

इदं तु वृत्तिवैकल्यात् त्यजते। धर्मनैपुणम् । विट्पएयमुद्धृतोद्धारं विकेयं वित्तवधनम् ॥ म्पू ॥

ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसम्भवे, धमं प्रति यथोकनिष्णातत्त्वं त्यजता, वैश्येन बद्धिक्रेतव्यं द्रव्यजातं तद्वक्ष्यमाणवजनीयवजितं धनवृद्धिकरं विक्रयम् ॥ ८२ ॥ तानि वर्षनीयान्याह — सर्वान् रसानपोहेत कृतानं च तिलैः सह । अश्मनो लवणं चैव पश्चो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

सर्वान् चोद्यमानान् रसान् यथा तिद्धान्नतिल्पाषाणल्यगपशुमनुष्यान् न विकोणीत।र-सत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधो दोषगौरवज्ञापनार्थः। तच प्रायश्चित्तगौरवा-र्थमेवमन्यस्यापि पृथक् निषेधो व्याख्येयः॥ ८६॥

सर्वा च तान्तवं रक्तं शाणश्लीमाविकानि च । अपि चेत्स्युररकानि फलमुले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

सर्वं तन्तुनिमितं वस्नं कुसुम्भादिरकं वर्जयेत । शणभुमातन्तुमयान्याविककोमभवानि च यद्यकोहितान्यिव भवयुस्तथापि न विक्रीणीत । तथा फलमुलगुडूच्यादीनिवर्जयेत् ॥ ८०॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः।

क्षीरं क्षीद्रं दिध घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ==॥

जलले। हिवषमां ससे। मधीरद्धि हततेल गुडद भान तथा गन्धवन्ति सर्वाणि कपूँरादी नि, क्षीद्रं माक्षिकं, मधु मधुच्छिष्टं "शस्त्रासवमधुच्छिष्टम्" (या. स्मृ. ३-३७) इति याज्ञव स्वयेन पितं वर्जयेत ॥ ८८॥

आरायांश्च पश्चन्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च । मद्यं नीति च लाक्षां च सर्वाश्चेकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥ [त्रपु सीसं तथा लोहं तैजसानि च सर्वशः । वालांश्चर्मं तथास्थीनि सस्नायृनि विवर्जयेत् ॥ २ ॥]

सारण्यान्सवांन्पश्न हस्त्वादीन्, दंष्ट्रिणः सिंहादीन्, तथा पक्षिजळजन्तून्, मद्यादीन्, एकशफांश्चान्धादीन् न विक्रीणीत ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीगीत तिलाञ्छद्रान्धमधिमचिरस्थितान् ॥ ६०॥

कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिछानुत्पाद्य, द्रव्यान्तरेण सिश्रानुत्पत्यननतरमेव नतु लाभार्थं कालान्तरं प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छाता विक्रीणीत, निषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसवः॥ ९०॥

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यद्न्यत्कुरुते तिलैः।

कृमिभृतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मजाति ॥ ९१ ॥

भोजनाभ्यकृदानव्यतिरिक्तं यद्ग्यित्रिषिद्धं विक्रयादि तिलानां कुरुते, तेन पितृभिः सह कृमित्वं प्राप्तः कुक्कुरपुरीषे मज्ज्ति ॥ ९१ ॥

सद्यः पतित मांसेन लाक्षया लवगोन च।

ज्यहेण शद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

मांसलाक्षालवणविक्रयंब्राह्मणस्तत्क्षणादेव पततीति दोषगौरवन्याख्यानार्थमेतत्, पञ्चा-नामेव महापातिकनां पातित्यहेत्नां वध्यमाणत्वात् । श्लीरविक्रयात्त्रयहेण शूद्रतां प्राप्नोति । एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवख्यापनार्थम् ॥ ९२ ॥

इतरेषां तु पग्यानां विक्रयादिह कामतः।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥ । उक्तेभ्यो ।मांसादिभ्योऽन्येषां प्रतिष्टितानां पण्यानामिच्छातो सत

त्राद्मण उक्तेम्यो।मांसादिम्योऽन्येषां त्रतिषिद्धानां पण्यानामिच्छातो नतु प्रमादाद् द्र-च्यान्तरसंश्चिष्टानां सप्तरात्रविक्रयणेन वैदयत्वं गच्छति ॥ ९३॥ रसा रहैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रहैः।

कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ६४ ॥

रक्षा गुढादयो रसँर्घतादिभिः परिवर्तनीयाः । छवणं पुना रक्षान्तरेण न परिवर्तनीयं, सि-द्धानने वामान्नेन परिवर्तनीयं, तिछा धान्येन बान्यप्रस्थेनेत्येवं तत्समाः परिवर्तनीयाः ॥९९

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः।

न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित्॥ ९५॥

क्षत्रिय आपदं प्राप्तः एतेनेत्यभिधाय सर्वेग इत्यभिधानाद् ब्राह्मणगोचरत्या निविद्धेना-पि रसादिविक्रयणेन वैश्यवज्जीवेन पुनः कदाचिद् ब्राह्मणजीविकासाश्रयेत्। न केवलं अत्रियः क्षत्रियवदन्योऽपि ॥ ९५ ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः।

तं राजा निर्धनं इत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ६६ ॥

यो निक्रष्टजातिः सन्, लोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्ममिर्जीवेर्षं राजा गृहोतसर्वस्वं इत्वा तदानीमेव देशाज्ञिःक्षारयेत्॥ ९६॥

वरं स्वधमों विगुणों न पारक्यः स्वनुष्टितः।

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतित जातितः॥ ६०॥

विगुणमपि स्वकर्म कर्तुं न्याच्यं, न प्रकीयं संपूर्णमपि । यस्माज्जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवन् तत्क्षणादेव स्वजातितः पत्तवीति दोषो वजनार्धः ॥ ९७ ॥

बैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण ग्रद्रवृत्यापि वर्तयेत्।

अनाचरन्नकार्याणि निवरीत च शक्तिमान ॥ ६= ॥

वैद्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजातिशुश्रूपयोच्छिष्टमोजनादोन्य हुर्वेन् वर्तेत । निस्तीर्णापत्क्रमशः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत ॥ ९८ ॥

अशक्तुवंस्तु ग्रुश्रूषां श्रदः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्ती जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ४९ ॥

शूद्रः द्विजातिशुश्रूषां कर्षमक्षमः श्रुद्वसन्नपुत्रकलत्रः सूपकारादिकमेभिजीवेत् ॥ ९९ ॥

यैः कर्मभः प्रचरितैः शुश्रुष्यन्ते द्विजातयः।

तानि कारककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १००

पूर्वोक्तकारककर्मविशेषाभिधानार्थमिदम् । यैः कर्ममिः इतेहिजातयः परिवर्धन्ते तानि च कर्माणि तक्षणादीनिःशिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्वाह्मणः स्वे पथि स्थितः।

अवृत्तिकषितः सीदन्निमं धर्म समाचरेत् ॥ १०१ ॥

ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनातिष्ठन "वरं स्वथमों वि गुणः" (म.स्मृ. १०-९७) इत्युक्तत्वात्स्ववृत्तावेव वर्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्टेद्। अत्रश्च विगुणप्रतिप्रहादिस्ववृत्त्यसम्भवे परवृत्त्वाश्रयणं ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

सर्वतः प्रतिगृहीयाद् ब्राह्मण्स्वनयं गतः।

and the second second

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धमंतो ने।पपद्यते ॥ १०२ ॥

ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योऽपि निन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्राहं कुर्यात । अत्रार्थान्तरः न्यासो नामारंकारः । यस्मात्पवित्रं गङ्गादि रथ्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छाखस्थित्या नो-यपद्यते ॥ १०२ ॥

यस्मात्-

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गहिताद्वा प्रतिप्रहात्।

दोषो भवति चिप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥ १०३ ॥

ब्राह्मणानामापिद् गहिताध्यापनयाजनप्रतिष्रहैरधर्मो न भवति । यस्मात्स्वभावतः पवि । त्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमजादन्नमञ्जाति सोऽन्तरिश्वमित्र कर्दमेन पापेन न सम्बध्यते॥ १०४॥

अत्र परकृतिरूपार्थवादमाह—

श्रजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद् बुभुक्षितः।

न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

ऋषिरजीगर्ताख्यो बुभुक्षितः सन् , पुत्रं ग्रुनःशेपनामानं स्वयं विक्रीतवान् यज्ञे गोशतः लाभाय यज्ञयूपे बध्वा विशसिता भुत्वा हन्तुं प्रचक्रमे । न च क्षुत्प्रतीकारार्थं तथा कुवैन्पापेन लिसः । प्रतच्च बह्व्चबाह्मणे ग्रुनःशेपाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्नातोंऽत्तुं धर्माधर्मविचत्तणः।

प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

वामदेवाख्य ऋषिर्धर्माधर्मज्ञः श्चिधातैः प्राणत्राणार्थं स्वमांसं खादितुमिच्छन्दोषेण न लिश्चनम्॥ १०६॥

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने।

वहीर्गाः प्रतिजग्राह बुधोस्तरणो महात्याः॥ १०७॥

भरद्वाजाख्यो मुनिः भहातपर्स्वा पुत्रसहितो निर्जने वनेऽरण्ये उषित्वा क्षुत्पीहितो वृधुनाः मनस्तक्ष्णो बह्वीगाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७॥

क्षुघार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चरडालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः॥ १०=॥

ऋांषविद्यामित्रो धर्माधर् ज्ञः क्षुत्पोडितश्रण्डालहस्ताद् गृहीत्वा कुक्कुरजवनमांसं मक्षि-तुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥

प्रतिप्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनाद्यि ।

प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०६॥

गहितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां मध्याद् ब्राह्मणस्यास्तप्रतिग्रहो निक्कष्टः, परलोके नरकहेतुः । तत्रश्चापदि प्रथमं निन्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तित्व्यं तदसम्भवे त्वसत्प्रतिग्रह इत्येवं परमेतत् ॥ १०९ ॥

अत्र हेतुमाह—

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् । प्रतिप्रहस्तु कियते शद्भाद्प्यन्त्यजन्मनः ॥ ११०॥

याजनाध्यापने आपद्यनापदि च उपनयनसंस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियेते । प्रतिग्रहः पुनिकृष्टजातेः शुद्रादिप क्रियते तस्मादसौ ताम्यां गहितः ॥ ११० ॥

जपहोमेरपैत्येना याजनाध्यापनैः कृतम्। प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११॥

एनो ब्रह्मादसत्प्रतिग्रहयाजनाध्यापनौर्यद्वपपननं पापं तस्त्रायश्चित्तप्रकरणे वश्यमागक्रमेग ज्ञपद्वीमौर्नादयति । असत्प्रतिप्रहजनितं पुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन 'मासं गोष्टे पयः पीत्वा' इत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति ॥ १११ ॥

शिलें। न्छमण्याद्दीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः।

प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्तते।ऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजावन्यतस्ततोऽपि शिलाञ्छं गृहीयात्रःतु तत्सम्भवेऽसत्प्रतिप्रहं कुः र्यात् । यस्माद्सत्प्रतिप्रहाच्छिलः प्रशस्तः । मञ्जर्यात्मकानेकधान्योत्रयनं शिलस्तते।ऽज्युज्छः श्रेष्टः । प्रकेकधान्यादिगुडकाच्चयनमुञ्छः ॥ ११२ ॥

> सीद्द्धः कुप्यमिच्छद्भिर्धने वा पृथिवीपतिः। याच्यः स्यात्कातकैविप्रैरदित्संस्त्यागमहित ॥ ११३॥

स्नातकैर्नाह्मणैर्धनाभावाद्धमार्थे द्वरुम्बावसादं गच्छितः सुवर्णरजतन्यितारकं धान्यव-स्नादि दुष्यं धनं यागादृषयुक्तं हिरण्याद्यप्यापत्प्रकरणात्क्षत्रियोऽप्युच्छास्नवर्ती याचितव्यः स्वात् । यश्च दातुं नेच्छिति कृपणत्वेनावधारितः स त्याज्या न याचनीय इत्यर्थः । (१)मेधा-तिथिगोविन्दराजौ तु "त्यागमईतीति तस्य देशे न वस्तव्यम्" इति व्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

अकृतं च कृतात्क्षेत्राहौरजाविकमेव च।

हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदेशवत् ॥ ११४॥

अकृतमनुससस्यं क्षेत्रं तत्कृतादुससस्यात्प्रतिग्रहे देापरहितं तथा गोच्छ।गमेषहिरण्यधा-व्यसिद्धान्नानां मध्यातपूर्वं पूर्वमदुष्टम् । तत्रह्रेषां पूर्वपूर्वासम्भवे परः परे। ज्ञेयः॥ ११४॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः ऋयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ ११५॥

दायाद्याः सप्त धनागमाः यथाधनाधिकारं धर्मादनपेताः तत्र दायोऽन्वयागतधनं, लामो
निष्यादेः मैत्र्यादिलब्धस्य च, क्रयः प्रसिद्धः, एते अयश्रतुर्गामपि वर्णानां धर्म्याः । जयधनं
विजयत्वेन क्षत्रियस्य धर्म्यप्रयोगो वृद्धयादिधनस्य, कर्मयोगश्च कृषिवागिन्ये, एतौ प्रयोगौ
वेश्यस्य धर्म्यो, सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः । एवं चेतेषां धर्मत्ववचनादेवद्रमानेऽन्येष्वनापद्विहितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवित्तिव्यम् । तद्भावे चापद्विहितेषु प्रकृतेष्वित्येतद्रथमेतदिहोच्यते ॥ ११९ ॥

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरच्यं विपणिः कृषिः। धृतिभैंच्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः॥ ११६॥

कापत्प्रकरणाज्ञीवनहेतव इति निद्दंशादेषां मध्ये यया वृत्या यस्यानापदि न जोवनं त्या तस्यापद्यम्यनुज्ञायते । यथा ब्राह्मणस्य मृतिसेवादि । एवं शिल्पादावि जेयम् । विद्या वेदविद्यान्यतिरिक्ता वैद्यतकविषापनयनादिविद्या सर्वेषामापदि जीवनार्थं न दुष्यः ति । शिल्पं गन्धयुक्त्यादिकरणं, मृतिः प्रैष्यमावेन वेतनप्रहणं, सेवा पराज्ञासम्पादनं, गोर्थ्यं पशुपाल्यं, विपणिर्वणिज्या, कृषिः स्वयं कृता, एतिः सन्तोषस्तिस्मन्सत्यल्पकेनापि जीः व्यते, मैक्ष्यं मिक्षासमृहः, कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः स्वयं कृतोऽपीत्येमिर्दश्चमिरापदि

⁽१) अदिरसन् याचितः सन् दातुं यो नेच्छति स त्यागमईति तस्य विषये न वस्तव्यम्। अथवा स्यागो शनिः, अन्यस्य चानिदंशाद्धर्महानि प्राप्नोति ।

जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्।

कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धयादिधनमापद्यपि न प्रयुत्तीत किन्तु निक्वष्टकर्मणा धर्माथसः लिपकया वृद्धया प्रयुत्तीत ॥ १९७ ॥

इदानीं राज्ञामाएद्यमेमाह-

चतुर्थमाददाने।ऽपि चत्रिया भागमापदि ।

प्रजा रक्षन्परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८॥

राज्ञो धान्यादीनामष्टम इत्याद्युक्तं स आपदि धान्यादेश्वतुर्थमपि भागं करार्थं गृह्णन्परयाः शक्त्या प्रजा रक्षत्रधिककरप्रहणपापेन न संबध्यते ॥ ११८॥

कस्मात्पुनराष्ट्यपि राज्ञो रक्षणमुच्यते, यस्मात्-

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः । शस्त्रेण वैश्यानृक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्व लिम् ॥ ११९ ॥

राज्ञः शमुिजयः स्वधमो विजयफ्लं युद्धमित्यर्थः । प्रजारक्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतिश्चित्रयः स्यात्तदा स युद्धपराष्ट्रमुखो न भवेत् । एवं च शस्त्रेण वैश्यान्दस्युभ्यो रक्षित्वा तेभ्यो धः मीदनपेतमासपुरुषैबैलिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

कोऽसौ बलिस्तमाह—

धान्येऽ हमं विशां शुल्कं विशं कार्षापणावरम्।

कर्मोपकरणाः ग्रुद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

धान्यविषये उपवये वैश्यानामष्टमं भागं शुल्कमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोऽिषः भाग उक्तः । आपद्ययमष्टम उच्यते । अत्यन्तापदि प्रागुक्तश्वतुर्थो वेदितन्यः तथा हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं भागं शुलकं गृहीयात्तत्रापि

पञ्चाशक्राम आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः (म. स्मृ. ७-१३०)

इत्यनापदि पञ्चाशज्ञाग उक्तः । आपद्ययं विश उच्यते । यथा श्रृद्धाः, कारवः सूपकाशः दयः, शिल्पिनः तक्षादयः, कमेणैवोपकुर्वन्ति नतु तेभ्य आपद्यपि करो प्राद्धः ॥ १२०॥

श्रद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्ग-ज्ञत्रमाराध्रयेद्यदि ।

धनिनं वाष्युपाराध्य वैश्यं शृद्धो जिजोविषेत् ॥ १२१ ॥

शुद्रो ब्राह्मणशुश्रूषयाऽजीवन्यदि वृत्तिमाकाङ्क्षेत्तदा क्षत्रियं परिवर्षे तद्भावे धनिनं वद्यं परिवर्षे जीवितुमिच्छेत् । द्विजातिशुश्रूषणासामध्यं तु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः।

जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

स्वर्गप्राप्त्यथं स्वर्गस्ववृत्तिलिप्सार्थं वा ब्राह्मणानेव शुद्रः परिचरेत्। तस्माजातो ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति शब्दो यस्य। शाकपार्थिवादित्वात्समासः। साऽस्य शृद्रस्य कृतकृत्यतः तह्यपदेशतयाऽसौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२॥

यत एवम् , अतः-

विप्रसेवैव शुद्धस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।

यद्ते। ऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥ ब्राह्मणपरिचर्येव सृदस्य कर्मान्तरेभ्यः प्रकृष्टं कर्म शास्त्रेऽभिधीयते । यस्मादेतद्वयिक- रिक्तं यदसौ कर्मे कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वस्तुत्यर्थे न त्वन्यनिवृत्तये। पाकयज्ञा-दीनामपि तस्य विहितत्वात्॥ १२३॥

प्रकल्पा तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यशाहतः।

शक्ति चावेच्य दाच्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥ १२४ ॥

तस्य परिचारकशृदस्य परिचर्यासामध्यं कमीत्साहं पुत्रदारादिभतेव्यपरिमाणं चावेध्य तः अक्षिणैः स्वगृहादनुरूपा जीविका कल्पनीया ॥ १२४॥

उच्छिप्टमत्रं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च।

पुलाकाश्चेव धान्यानां जीर्णाश्चेव परिच्छदाः ॥ १२५ ॥

तस्मै प्रकृताश्रितशृदाय भुक्तावशिष्टान्नं ब्राह्मणैदेयम् । एवं च

"न शृदाय मति दद्याची च्छिप्टम्" (म. स्मृ. ४-०)

इत्यनाश्रितशृद्धविषयमवतिष्ठते । तथा जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यापरिच्छरा अ-समे देयाः॥ १२९॥

> न शुद्रे पातकं किंचित्र च संस्कारमहीति। नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६॥

ल शुनादिभक्षणेन शुद्रे न किंचित्पातकं भवति नतु ब्रह्मवधादाविष । "अहिंसा सत्यं" (या. स्मृ. १-१२२) इत्यादेश्वातुर्वण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् । नचाप्युपनयनादिसंस्काः रमर्हति, नास्यामिहोत्रादिधमऽधिकारोऽस्ति, अविहितत्वात् । नच गुद्रविहितत्वात्पाकः यज्ञादिधर्मादस्य निषेधः । एवं चास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वाद्यं श्लोक उत्तरार्थाऽनु बादः ॥१२६॥

धर्मेष्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः।

मन्त्रवर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥ ये पुनः शुद्राः स्वधमवेदिना धमप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाञ्च हापयेत्। (या. स्मृ. १-१२१)

इति याज्ञवलक्यवचनान्नमस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चयज्ञादि धर्मान्कुर्वाणा न प्रत्यवयन्ति ख्याति च लोके लभन्ते ॥ १२७ ॥

> यथा यथा हि सद्धृत्तमातिष्ठत्यनस्यकः। तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः॥ १२=॥

परगुणानिन्दकः शुद्रो यथा यथा द्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनि-न्दित दृह लोके उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोत्ति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि श्रद्रेण न कार्यो धनसंचयः।

🕧 शुद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥ १२८ ॥

धना र्जनसमयेनापि शृद्धेण पोष्यवर्गसम्बधनपञ्चयज्ञाचुचितादधिकबहुधनसंचयो न कर्त-च्यः । यस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदाच्छुश्रूषायाश्चाकरणाद् श्राह्मणानेव पीडयवीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

पते चतुर्णो वर्णानामापद्धमाः प्रकीर्तिताः।

यान् सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ १३० ॥

अमी चतुर्णी वर्णानामापद्यनुष्टेया धर्मा उक्ताः । यान् सम्यगाचरन्तो विहितानुष्टानान्नि-विद्धानाचरणाच्च निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमां गतिः मोक्षलक्षणां लभन्ते ॥ १३०॥ एष धर्मविधिः कृतस्नश्चातुर्वग्र्यस्य कीर्तितः । अतः परं प्रवद्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१ ॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अयं चतुर्णां वर्णानामाचारः समग्रः कथितः । अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्टानं शुभम-मिधास्यामि ॥ १३१ ॥ क्षे. श्लो. २ ॥

इति श्रीकल्टूकभद्दविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ दशमोऽध्यायः॥

अथ एकादशोऽध्यायः।

स्रांतानिकं यदयमाणमध्वगं सर्ववेदसम् । गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ १ ॥ नवैतान्स्नातकान्त्रिद्याद् ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान् निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्या दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

ननु-

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायिश्वत्तविधि शुभम्। (म. स्मृ. १०-१३१) इति प्राययिश्वत्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सांतानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कःप्रः स्तावः। उच्यते, "दानेनाकार्यकारिणः" (म. स्मृ. ५-१०७) इति प्रोगुक्तत्वात्। दानेन वधनिणेंकं सर्पादीनामशक्तुवन्। (म. स्मृ.११-१३९)

इत्यादेश्च वक्ष्यमाणत्वातप्रकृष्टप्रायश्चित्तातमकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त एत । वर्णाश्चमधमीदिन्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैमित्तिकधमंकथनार्थत्वाचान्यायस्य।न्यस्यापि नैमिन् त्तिकधमंस्यात्रोपन्यासो युक्तः । संतानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य सांवानिको विवाहार्थी, यक्ष्य-माणोऽवश्यकर्तन्यज्योतिष्टोमादि यागं । चक्रीर्ष्टः, अन्वगः पान्थः, सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदन् श्चिणविश्वजिद्यागः, विद्यागुरोप्रीसाच्छादनाद्यथः प्रयोजनं यस्य स गुर्नार्थः, एवं पितृमात्र-र्यावपि, स्वाध्यायार्थी स्वाध्यायान्ययनकालोनाच्छादनाद्यर्थी ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी एतान्नव ब्राह्मणान्धमंभिक्षाशीलान्स्नातकाञ्चानीयात् । एतेम्यो निर्धनेम्यो गोहिरण्यादि दीयत इति दानं विद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजाश्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् । इतरेभ्यो बहिवेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३॥

एतेम्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्योऽन्तवेदि सदक्षिणमन्नं दातव्यम् । एतद्वयतिरिक्तेम्यः पुनः सिद्धान्नं बहिवेदि देयत्वेनोपदिश्यते । धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथाई प्रतिपादयेत्। ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्तिणाम्॥ ४॥

राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेणः वेदविदो ब्राह्मणान्स्वीकारयेत ॥ ४॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छिति । रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु संतितः ॥ ५ ॥ यः समार्थः संतत्यर्थोदिनिमित्तमन्तरेणापरान्दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमार्त्र फलं, धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि मवन्तीति निन्दातिशयः । नैवंवियेन धनं याचित्वाः इन्यो विवाहः कर्तव्यो नाप्येवंविधाय नियमतो धनं देयमिति ॥ ५॥

> धनानि तु यथाशक्ति विष्रेषु प्रतिपादयेत् । वेदवितसु विविक्तेषु प्रत्य स्वगं समश्चते ॥ ६॥

धनानि गोभूहिरण्यादीनि शक्त्यनितक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदलेषु विविक्टेषु पुत्रकल्प्राद्यव-अक्तेषु प्रतिपादयेक्तद्वशास स्वर्गप्राधिभैवतीति॥ ६॥

यस्य त्रवाषिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमईति ॥ ७॥

यस्यावश्यपोष्यभरणार्थं वर्षत्रयपयांसं तद्धिकं वा भकादि स्यात्स काम्यसोमयागं कर्तुमधैति। नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिद्दवश्यकर्तव्यत्वान्नायं निषेधः। अत एव 'सनान्ते सौ-कैर्माखैः (म. स्मृ. ४-२६) इति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ॥ ७॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिवति द्विजः।

स पीतसे। मपुर्वोऽपि न तस्याप्ने। ति तत्फलम् ॥ = ॥

त्रैवार्षिकधनादलपधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योऽपि न सम्पन्नो भवति । सुतरां द्वितोययागः काम्यः ॥ ८ ॥

शकः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।

मध्वापाते। विवास्वादः स धमेप्रतिरूपकः ॥ १॥

यो बहुधनत्वाद्दानशकः सम्नवश्यभरणोये पितृमात्रादिज्ञातिजने दौरंत्या दुःखोपते सित यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानिवशेषो धमंप्रतिरूपको नतु धमं एव । मञ्चापातो मधु-रोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वात् । विषास्वादश्चान्ते नरक्रफल्त्वात्तस्मादेतन्न कार्यम् ॥ ९ ॥

> भृत्यानामुपरे।धेन यत्करोत्योध्वंदेहिकम् । तद्भवत्यसुखे।दर्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १०॥ [वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भतेव्या मनुरव्रवीत् ॥ १॥]

पुत्रदाराध्यवश्यभर्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधमैबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो अञ्चतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवतीति पूर्वं कीत्योदिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः । अयं त्वदृष्टार्थदान-प्रतिषेधः ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः । ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥ ये। वैश्यः स्याद्वहुपश्चर्हीनकतुरसोमपः ।

कुटुम्बात्तस्य तद् द्रव्यमाहरेदाइसिडये ॥ १२ ॥

क्षत्रियादेयंज्ञमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसम्पत्ती सत्यामेकेनाङ्गेना-संपूर्णः स्यात्तदा यो वैश्या बहुपश्चादिधनः पाकयज्ञादिरिहतोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गो-चितं दृग्यं बलेन चौयंण वाऽऽहरेत्। एतच धर्मप्रधाने सित राजनि कार्यम्। सि हि शास्तार्ध-मनुतिष्ठन्तं न निगृह्णाति ॥ ११ ॥ १२ ॥

आहरेब्रीणि वा द्वे वा कामं शृद्धस्य वेश्मनः । न हि शृद्धस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परित्रहः ॥ १३॥ यज्ञस्य दित्रयङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाङ्गानि हे वाङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्क् शृदस्य गृहाद्वलेन चौरंण वाऽऽहरेत्। यस्माच्छूद्रस्य कचिद्पि यज्ञसम्बन्धो नास्ति।

"न यज्ञार्थं धनं श्दाद्विप्रो भिक्षेत" (म. स्म. ११-२४)

इति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः श्द्राद्याचनस्य, नतु बलप्रहणादेः॥ १३॥

याऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः।

तयारिप कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४॥

योऽनाहिताग्निगोशतपरिमाणधन आहिताग्निवांऽसोमयाजी गोसहस्वपरिसितधनः द्वयोः रिप गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा शीघं सम्पाद्यतं ब्राक्षणेन द्वाभ्यामाहरणीयं ब्राह्मणक्ष त्रियाभ्यामपि ब्राह्मण आहरेत्। क्षत्रियस्यतु अदस्युक्रियावद् ब्राह्मणस्वहरणं निषेधयिष्यतिर्ध

आदाननित्याचादातुराह्ररेद्प्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रधते धर्मश्चेव प्रवर्धते ॥ १५ ॥

प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यप्यासावादानिन्यो ब्राह्मगण्डसमादिष्टापूर्वदाः नरिहताबज्ञाङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददतो बलेन चौयंण वाऽऽहरेत्। तथा कृते-ऽपहर्तुः क्यातिः प्रकाशते धमंश्च बृद्धिमेति ॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १६॥

सायम्प्रातभोजनोपदेशाञ्चिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थंऽहिन प्रातः सप्तमे भक्ते दानादिधर्मस् हितादेकदिनपर्यातमर्थं चौर्यादिना हतंव्यम् ॥ १६ ॥

खलात्वेत्राद्गाराद्वा यते। वाष्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्त्रसमै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७॥

धान्यादिमदैनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतो वाडन्यस्मात्प्रदेशाद्धान्यं हीनकमेसम्बन्धि लभ्यते ततो हर्तव्यं, यदि वाडसौ धनस्वामी पृच्छति किनिमित्तं कृतमिति पृच्छते निमित्तं चौर्यादि वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मण्स्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।

द्स्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्तुमईति ॥ १८॥

उक्तेष्विप निमित्तेषु क्षित्रयेण ब्राह्मणस्य धनं ततोऽपक्तष्टत्वान्न हर्तेव्यं, समानन्यायतयाः तु वैश्यशृद्धाभ्यामुत्कृष्टजातितो न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्धिहिताननुष्ठायिनोः पुनर्बोद्धणक्षित्रिः ययोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमहिति ॥१८॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति । स कृत्वा प्लवमात्मानं सन्तारयति ताबुभौ ॥ १९ ॥

यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा साधुम्य उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति उद्दुरितं नाशयित यस्मै तद्दाति तद्दौर्गत्याभिघातादित्येवं द्वावण्यात्मानमुदुर्भं कृत्वा दुःखान्मोचयित ॥ १९ ॥

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ २०॥

यज्ञशोलानां यद्धनं तद्यागादौ विनियोगाद्देवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागादिशुन्यानां तुः यद् द्रव्यं तद्धमीविनियोगामावादासुरस्वमुच्यते । अतस्तद्प्यण्हृत्य यागसम्पादनात्तदेवस्वं कत्वयम् ॥ २० ॥ न तस्मिन्धारयेद्रगडं धार्मिकः पृथिबीपतिः।

क्षत्रियस्य हि बालिश्याद् ब्राह्मणः सोद्ति क्षुत्रा॥ २१ ॥

तिस्मिन्तुक्तनिमि चौयंबङात्कारं कुँबांणे धर्मप्रधानो राजा दग्डं न कुर्यात्। यस्माः दाज्ञो मूहत्वाद् त्राह्मणः क्षुधावसादं प्राप्नाति ॥ २१ ॥

ततश्च—

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुदुम्वान्महीपतिः ।

श्रुतशोले च विज्ञाय वृत्ति धम्दी प्रकल्पवेत् ॥ २२ ॥

तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं ज्ञात्वा शृताचारोचिततरुनुरुगं वृत्ति स्वपृत् हाद्राजा कल्पयेत् ॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रचेदेनं समन्दतः।

राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्त्राप्ते।ति रक्षितात्॥ २३॥

अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुवौरादेः सर्वता रक्षवेत्। यस्मात् ब्राह्मणः इक्षिताः त्तस्य धर्मषड्भागं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थं धनं शृद्राद्विप्रो भिन्तेत कर्हिंचित्।

यजमाने। हि भिक्षित्वा चराडालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचित्र शूदाद्याचेत । यस्माच्छूदाद्याचित्वा यज्ञं कुर्वाणो सृतः श्रवाछो भवति । अतो याचननिषेधाच्छूदादयाचित्रोपस्थितं यज्ञार्थमःयविरुद्धम् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।

स याति भासतां विशः काकतां वा शतं समाः॥ २५॥

यज्ञसिद्ध्यर्थं धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वं न विनियुङ्के स शतं वर्षाणि भासःवं काकःवं वा प्राप्नोति ॥ २९ ॥

देवस्वं ब्राह्मण्स्वं वा लोभेनापहिनस्ति यः।

स पापारमा परे लोके गृध्रोचिख्रहेन जीवति॥ २६॥

प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनं देवस्वं, ब्राह्मणस्वं च यो लोभादपहरति स पापस्वभावो जन्मान्तरे गृष्टोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टि वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदघ्दपर्यये।

क्लुप्तानां पशुस्रोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ २० ॥

समाप्ते वर्षे।द्वितीयवर्षस्य ।प्रवृत्तिरब्द्पयैयं चैत्रशुक्तादिवर्षप्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैद्यान-रोमिष्टिं विद्यितसोमयागासम्भवे तदकरणदोषनिर्द्यरार्थं सर्वदा शूदादितो धनप्रहणेन उक्तरूः पामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कल्पेन या धर्मे कुरुतेऽनापदि द्विजः।

स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २५ ॥

आपद्विहितेन विधिना योऽनापदि धर्मानुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य तत्परछोके निष्कलं भवतीति मन्वादिभिविचारितम् ॥ २८॥

विश्वैश्च देवैः साध्येश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः।

आपत्सु मरणाङ्गीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वेदेवाख्येदेवैः साध्येश्च तथा महर्षिभिर्बाद्धणेर्मरणाद्वोतौरापत्मु मुख्यस्य विधेः सोमाः देवश्वानयादिः प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासम्भवे कार्यो न तु मुख्यसम्भवे ॥ २९॥ प्रभुः प्रथमकल्पस्य याऽनुकल्पेन वर्तते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्॥ ३० ॥

यो। मुख्यानुष्टानसंपन्नः सन्नापिहहितेन प्रतिनिधिनाऽनुष्टानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौ-ाक्कमभ्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं च न। भवति । ''आपत्कलपेन यो धर्मम्' (म. स्मृ. ११-२८) इत्यनेनोक्तमप्येतच्छास्त्रादरार्थं पुनदृच्यते ॥ ३० ॥

न बाह्यणाऽवेद्येत किचिद्राजनि धर्मवित्।

स्ववीर्यंगैव ताब्छिष्यान्मानवानपकारिगः॥ ३१॥

धर्मज्ञो बाह्यणः किञ्चिद्व्यपक्ततं न राज्ञः कथयेत् । अपि तु स्वशक्तयेव वक्ष्यमाणामिचाः रादिनाऽपकारिणो मनुष्यान्निगृह्णोयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपक्ष्ट्यापराधकरणे सत्यः मिचारादि न दोषायेत्येवंपरमेतत् । न त्वभिचारो विधायते राजनिवेदनं वा निषिध्यते ॥३१॥

स्ववीयाद्भाजवीयांच स्ववीय बलवत्तरम्।

तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्वीयाद्रीन्द्रिजः॥ ३२॥

यस्मात्स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थाच पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनः स्वाद् बलीयः । तस्मात्स्वेन वीयेणैव शत्रूनब्राह्मणो निगृह्णीयात् ॥ ३२ ॥ तत्कि स्थवीयैमित्याह्—

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयत् । वाक्शस्त्रं वे ब्राह्मणस्य तेन हन्याद्रीन् द्विजः ॥ ३३ ॥ [तदस्त्रं सर्ववर्णानामनिवार्यं च शक्तितः । तपावीर्यप्रभावेण अवध्यानिप बाधते ॥ २ ॥]

अथर्ववेदस्य आङ्गिरसोर्दुष्टाभिचारश्रुठीरविचारयन्कुर्यात् । तद्र्थमभिचारमनुतिष्टेदित्य-र्थः । यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्नं, तेन ब्राह्मणः शत्रुन्दन्याचतु क्षत्रुनियमाय राजा वाच्यः ॥ ३३ ॥

क्षत्रिया बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः।

[ति कुर्वन्यथाशकि प्राप्नाति परमां गतिम् ॥ ३ ॥]

धनेन वैश्यशृद्रौ तु जपहामैर्द्विजात्तमः ॥ ३४ ॥

क्षांत्रयः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिमवलक्षणामात्मन आपदं निस्तरेत् । वैश्यशुद्रौ पुनः प्र-तिकन्नं धनदानेन । ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्जपहोमः ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । तस्मै नाकुरालं ब्र्यान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

विहितकर्मणामनुष्टाता, पुत्रशिष्यादीनां शास्ता, प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता, सर्वभूत-मत्रीप्रधानो ब्राह्मण उच्यते । तस्म निगृद्धतामयमित्येवमनिष्टं न ब्र्याचापि साक्रोशां वाचं वाग्दण्डधिम्दण्ड्रूपां तस्योच्चाग्येत् ॥ ३५ ॥

न वै कन्या न युवतिनीलपविद्यो न बालिशः।

होता स्याद्शिहोत्रस्य नार्ते। नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥

कन्याऽनृहा ऊहापि तरुणी, तथा अल्पाध्यायिम् र्कांच्यादिवीडितानुपनीताः श्रोता-न्सायम्प्रातहीमान्न कुर्युः। "हावयेत्" इति प्रसक्तावयं कन्यादोनां प्रतिषेवः॥ ३६॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत्। तस्माद्वैतानकुशला हाता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७ ॥ एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकं गच्छन्ति । यस्य तद्प्तिहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति बोऽपि नरकं गच्छति । तस्माच्छ्रौतकर्माप्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यमद्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निभवति ब्राह्मणे। विभवे सति॥ ३८॥

भाधाने प्राजापत्यमदवं प्रजापतिदेवताकं धनसम्पत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्त्वा कृते-ऽप्याधाने अनाहिताग्निभैवत्याधानफलं न लभते । तस्मादाधाने अवं दक्षिणां द्याद् ॥ ३८॥

पुरायान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धानो जितेन्द्रियः।

न त्वरपद्चिगौर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३६॥

श्रद्धावान्वशीकृतेन्द्रियो यज्ञव्यतिरिकानि तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुग्यानि कुर्वति नतु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणयेजेत । परोपकारार्थत्वादक्षिणायाः स्वल्यनाप्यृत्विमादि तोषसिद्धौ निषेधार्थमिदं वचनम् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पश्न् । हन्त्यलपदक्षिणो यञ्चस्तस्मान्नालपधनो यजेत् ॥ ४० ॥ [अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः।

दोक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥ ४ ॥]

चक्षुरादीनीन्द्रियाणि, जीवतः ख्यातिरूपं यशः, स्वर्गायुपी, सृतस्य ख्यातिरूपं कीतिं, अपत्यानि, पश्क्षालपदक्षिणो यज्ञो नाशयति । तस्मादलपदक्षिणादानेन यागं न कुयांत्॥४०॥

अग्निहोज्यपविध्याग्नीन्त्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्॥ ४१॥

अग्निहोत्री ब्राह्मण इच्छातोऽग्निषु सायंप्रातहीमानकृत्वा मासं चान्द्रायणं चरेत् । यस्मा-द्वीरः पुत्रस्तस्य हत्या हननं तत्तुल्यमेतत् । तथा च श्रुतिः—"वीरहा वा एष देवानां भवति योऽग्निमुद्वासयते" । अन्ये तु मासम्पविध्येति समध्यन्ति ॥ ४१ ॥

ये शृद्राद्धिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

ऋत्विजस्ते हि शृद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः॥ ३२॥

ये गुद्राद्धिगम्यार्थे प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वार्थे स्वीकृत्य|"वृषलाग्न्युप-सेविनाम्" (म० स्स० ११-४३) इति वश्यमाणिङ्कादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठनित । ते गुद्राणामेव याजका नतु तेषां तत्फलं भवत्यतस्ते वेदवादिषु निन्दिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमञ्जानां वृषलाग्न्युपसेविनाम् ।

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत्॥ ४३॥

तेषां शुद्रधनाहिवाभिपरिवारिणां मूर्खाणां मूधिन पादं दत्त्वा शुद्रस्तेन दानेन सततं पर-छोके दुःखेभ्यो निस्तरित नतु यजमानानां फलं भवति ॥ ४३ ॥

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्।

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्धेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

नित्यं यद्विहितं संध्योपासनादि, नैमित्तिकं च शवस्पर्शादौ स्नानादि, तदकुर्वन् तथा प्रतिषिदं हिंसाद्यनुतिष्ठक्रविहितनिषिद्धेष्वत्यन्तासक्ति कुर्वक्ररो मनुष्यजातिमात्रं प्रायिक्षित्ति । ननुष्यजातिमात्रं प्रायिक्षित्ति । ननुष्यजातिमात्रं प्रायिक्षित्ति । ननुष्यजातिमात्रं प्रायिक्ष

महात । नतु— इन्द्रियाथेंबु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः । (म. स्म्य. ४-१६) इति निषेघान्निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियाथेष्वित्यपि संगृहीतमतः प्रथङ् न वक्तव्यम् । उच्यते, अस्य स्नातकव्रतेषु पाठात्तत्र "व्रतानीमानि धारयेत्" (म. स्मृ. ४-१३) इत्युषः क्रमान्नायं प्रतिषेधः, किन्तु व्रतविधिः । तर्हि "अकुवन्विहितं कर्रः" इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृयः इ व वक्तव्यमिति चेन्न, स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्चृतिनिद्रशनात्॥ ४५॥

अबुद्धिकृते पापे प्रायिश्वतं भवतीत्याहुः पण्डिताः । एके पुनराचार्याः कानतः कृते पापे प्रायिश्वतं भवतीत्याहुः । एतच पृथक्कृत्याभिधानं प्रायिश्वत्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति । "इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमञ्जीला वागेत्यावदत्स प्रजापितमुपाधावत्तस्मात्त-सुपह्च्यं प्रायच्छत्" इति । अस्यार्थः — इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वकं सभ्यो दत्तवान् , स प्रायश्वित्तार्थं प्रजापितसमोपमगमत् , तस्मै प्रजापितस्पहच्याख्यं कर्ने प्रायिश्वतं दत्तवान् । अतः कामकारकृतेऽज्यस्ति प्रायश्वित्तम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन ग्रुध्यति नदयति । वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्राग्यिश्चरापेक्षया छघुप्रायिश्चरापेळ्कणार्थम् । प्रायिश्चरान्तराणामि विधानाद्वागद्वेषादिच्यान्मृद्वतया पुनरिनच्छोतः कृतं नानाप्रकारैः प्रायिश्चर्राविद्याधनतपोभिः ग्रुध्यतीति गुरुप्रायिश्चराप्तम् । अतः पूर्वोक्तस्यवायं व्याकारः । यद्यप्यधिकारिनिरूपणं प्रकृतं प्रायिश्चर्तं त्वनन्तरं वक्ष्यति तथाण्यज्ञानाळ्भुप्रायिश्चर्ताधिकारी ज्ञानाद् गुरुप्रायिश्चरोऽधिक्रियत इत्यधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा । न संसर्गं वजेत्सिद्धः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७ ॥ [प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥]

दैवास्प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजनमाजितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सुचितेन प्रायश्चित्तीः यतां प्राप्याकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं न गच्छेत् ॥ ४७॥

> इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा । प्राप्तुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८॥

इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मकृतैर्दुष्टस्वभावा मनुष्या कौनख्यादिकं रूप-निषयेथं प्राप्तुवन्ति ॥ ४८ ॥

> सुवर्णचौरः कौनव्यं सुरापः श्यावद्नतताम् । ब्रह्महा चयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतत्वपगः ॥ ४६ ॥ पिश्चनः पौतिनासिक्यं सुचकः पृतिवक्त्रताम् । धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यं तु मिश्रकः ॥ ५० ॥ अन्नहर्ताऽऽमयावित्वं मौक्यं वागपहारकः । बस्नापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥ [दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् । हिसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमहिसया ॥ ६ ॥]

पवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः । जडमुकान्धविधरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२॥

ब्राह्मणसुवर्णचौरः कृत्सितनस्तवं प्राप्नोति । निषिद्वसुरापः अयावर्न्ततां, ब्रमहा इय-रोगित्वं, गुरुभायांगामी विकोशमेहनत्वम् , पिशुनो विद्यमानदोषामित्रायी दुर्गन्धिनायत्वं. स्रविद्यमानदोषाभिधायको दुर्गन्धिमुखत्वं, धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं, धान्यारेरपद्वयेग मिश्र-णवर्ताऽतिरिक्ताङ्गत्वं, अन्नचौरो मन्दानल्दं, अन्तुज्ञाताध्यायी म्कत्वं, वस्त्रचौरः सेतकुः स्रत्वं, अन्वचौरः खञ्जत्वम् । एवं बुद्धिवाक्चञ्चःश्लोत्रविकला विकृतस्याः साधुविगहिताश्च प्रारजनमाजितोपभुक्तदुष्कृतशेषेणोत्पद्यन्ते ।

> दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा । हिंसारुचिः सदा रोगी वाताङ्गः पारदारिकः ॥ ४९-५२ ॥ चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । निन्दौर्हि लद्माणुर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ ५३॥

यस्मादिनिष्कृतमनाशितमेनो यैस्तेऽनिष्कृतैनसोऽकृतप्रायिश्वताः परलोकोपभुक्तदुष्कृत-श्रेषेण निन्हौर्लद्दणैः कुनिब्द्वादिभिर्युक्ता नायन्ते । तस्मादिशुद्धये पापानर्दरणायां प्राय-श्चित्तं सदा कर्तव्यम् । एवं "मिश्चे जुहोति" इतिवन्न नैमित्तिक्रमात्रं प्रायिश्चतं किन्त्वनि-ष्कृतैनस इत्युपादानात्तथा विशुद्धये चिरतव्यमित्युपदेशात्पापक्षयायिन एवाधिकारः । तथा हि—प्रायिश्चतं हि चिरतव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रनिष्कृतादिति रात्रिस-त्रन्थायेन श्रूयमाणमेव विशुद्धय इति फलमिधकारिविशेषणं युक्तम् । इममेवार्थं स्फुटयित बाज्ञवल्क्यः—

विहितस्याननुष्टानानिन्दितस्य च सेवनात्। अनिमहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति॥ तस्माचेनेह कर्तव्यं प्रायश्रिक्तं विद्युद्धये॥ (या. स्म. ३-२१९-२२०)

पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः । विद्युद्धये पापविनाशाय ।

बहून्वर्षगणान्धोराचरकान्प्राप्य तत्क्षयात्।

संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ (म. स्मृ. १२-५४)।

इत्यादिना महापातक्यादीनां नरकादिप्रः छि वस्यति । न तन्नै मित्तिकमात्रत्वं प्राय-श्चित्तानां सङ्गच्छते । तस्माद् ब्रह्मवधादिजनितपापश्चयार्थिन एव प्रायश्चित्तवि वावधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ९३ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वेङ्गनागमः । महान्ति पातकान्यादुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५४ ॥

ब्राह्मणप्राणिवयोगपरलको ज्यापारो ब्रह्महत्या स च साक्षादन्यं वा नियुज्य तथा गोहि रण्यग्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या । नन्वेविमिष्ठकारस्यापी चृत्पादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि इन्तृगतमन्यृत्पादनद्वारा ब्रह्महत्या ।स्यात् । उच्यते, शा खतो यस्य ब्राह्मणहन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महन्ता । अत एव शातातपः--

गोभुहिरण्यप्रहणे स्नोसम्बन्धकृतेऽपि वा । यसुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्वस्यातकम् ॥ एवं चान्यान्यपि शास्त्रीयाण्येव ब्रह्मवधनिमित्तानि जेयानि ।:तथा—

> रागाद् द्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा । ब्राह्मणं घातयेषस्तु तमाहुर्वस्यातकम् ॥

इति प्रयोजकस्यापि हन्तृत्वं शास्त्रीयम् । तथा निषिद्धसुरापानं, ब्राह्मणसुवर्णहरणं, गुरू-भायागमनं गुद्ध पिता निषेकादीनि कर्माणीत्यादिना तस्य गुरुत्वेन विश्वात्। तैश्च सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याद्धः । महापातकसंज्ञा चयं वस्यमाणः स्योपपातकादिसंज्ञालाघवार्थम् ॥ ५४ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्।

गुराश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५५ ॥

जात्युत्कर्णनिमित्तमुत्कष्मापणं यथा ब्राह्मणोऽहमिति अब्राह्मणो ब्रवीति, राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफळकं दोषाभिधानं, गुरोश्चानृताभिशंसनम् । तथा च गौतमः—"गुरोरनृताभिशंसनम्" इति । महापातकसमानीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानीति ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोज्झता वेदिनन्दा कौटसादयं सुहद्रधः।

गर्हितानाद्ययोजंग्यः सुरापानसमानि षर्॥ ५६॥

ब्रह्मणोऽधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणम्, असच्छास्नाश्रयणेन वेदकुत्सनम्, साक्ष्ये मृषाभिधानम्, मित्रस्याब्राह्मणस्य वधः, निषिद्धस्य लग्जनादेभैक्षणम्, अनाद्यस्य पुरीषा-देखनम्। (१)मेधातिथिस्तु-न भोक्ष्यत इति सङ्कुल्प्य यद्गुज्यते तदनाद्यमित्याचष्टे। एतानि सुरापानसमानि॥ ९६॥

नित्तेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च।

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्॥ ५७॥

ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूष्यभूमिहीरकमणीनां हरणं सुन् वर्णस्तेयतुरुयम् ॥ ५७ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च।

संख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

सोद्यमगिनीकुमारीचण्डालीसिखपुत्रभायांसु यो रेतःसेकस्तं गृहभायांगमनसमानमाहुः। एतेषां भेदेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तेन प्रायिश्वत्तार्थम्। यत्कौटसाक्ष्यसुद्धद्वधयोः सुरापानसमीकृतयोब्रह्महत्याप्रायिश्वत्तं वक्ष्यति तद्विकलपायम्, यत्पुनगुरोरलीकनिबंन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनक्परिष्टाद् ब्रह्महत्याप्रायिश्वत्तनिदशः तत्समीकृतानां न्यूनप्रायिश्वत्तं भवतीति ज्ञापनार्थम्। तथा च लोके राजसमः सचिव इत्युक्ते सचिवस्य न्यूननैव गम्यते। अत्रोपदेशिकप्रायिश्वत्तेभयं आतिदेशिकप्रायिश्वत्तानां तन्न्यूनं प्रायिश्वत्तं समीकृतानां च॥६८॥ इदानीमुप्पातकान्याह —

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविकयाः ।
गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ ५८ ॥
परिवित्तिताऽनुजेऽनृढे परिवेदनमेव च ।
तयादानं च कन्यायास्तयारेव च याजनम् ॥ ६० ॥
कन्याया दृषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विकयः ॥ ६१ ॥
वात्यता बान्धवत्यागे। भृत्याध्यापनमेव च ।
भृत्या चाध्ययनादानमप्रयानां च विकयः ॥ ६२ ॥

⁽१) गरितानाचयोः गरितं शास्त्रपतिषद्धं छशुनादि, अनावममनस्तुष्टिदं यत् न भोस्ये इति सङ्ख्य भोष्यते।

सर्वाकरेष्वधीकारे। महायन्त्रप्रवर्तनम् । हिंसीपधीनां स्त्र्याजीवाऽभिचारे। मूलकर्म च ॥ ६३ ॥ इन्धनार्थंमशुष्काणां दुमाणामवपातनम् । आत्मार्थं च कियारम्भो निन्दितान्नाद्नं तथा ॥ ६४ ॥ अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपिकया । असञ्ज्ञास्त्राधिनम्नं कोशील्ज्यस्य च किया ॥ ६५ ॥ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रवणीनियेम् । स्त्रीश्चद्रविद्श्वत्रवधे। नास्तिक्यं चे।पपातकम् ॥ ६६ ॥

गोहननं, जातिकसंदुष्टानां याजनं, परपत्नीगमनं, आतमविकयः, मातृपितृतृहगां च । शुश्रुषाधकरणं, सर्गदा ब्रह्मयहत्यागः, न वेदविस्मरणं "ब्रह्मोज्झता (म.स्मृ. ११-६३) इत्यः नेनोक्तत्वात् । अग्नेश्च स्मातंस्य त्यागः, श्रोतानां "अग्निहोत्रयपविष्याग्नोन्" (म. स्मृ. ११-४१) इत्युक्तत्वात् , सुतस्य च संस्कारभरणाधकरणं, कनीयसा आदौ विवाहे इते ज्येष्टस्य परिविक्तित्वं भवति । "दाराग्निहोत्रसंयोगं" (म. स्मृ. ३-१७१) इत्यादिना प्रागृकं किनिष्ठस्य परिवेकृत्वं तयोश्च कन्याया दानं तयोरेव विवाहहोमादियागेष्वारिवज्यं, कन्याया मैधुनवर्जमङ्गुलिप्रक्षेपादिना दृषणं, रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेषु तु

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वनस्यजासु च । (म. स्मृ. ११. ५८)

इत्युक्तस्वातप्रतिषिद्धं, वृद्धिजीवनं, व्रह्मचारिणो मैथुनं, तदागोधानमार्यापत्यानां विकः यः, यथाकालमनुपनयनं वात्यता । तथा चोक्तम्—

अत ऊर्व्वे त्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृताः । (म. स्मृ. २-३९) इति । बान्चवानां पिष्वव्यादीनाम्नजुवृत्तिः, प्रतिनियतवेतनप्रहणपूर्वकमध्यापनं, प्रतिनियतवेतः .नप्रदानपूर्वक्रमध्ययनं च, अविकय्यादीनां तिलादानां विकयः, सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज-याऽधिकारः, महतां प्रवाहप्रतिबन्धहेत्नां सेतुबन्धादीनां प्रवतनम् औषधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनम् । एतच्य ज्ञानपूर्वकान्यासहिंसायां प्रायश्चित्तगौरवात । यतु "ऋष्टजानामोपधीनां" (स.स्मृ.११-१४४) इत्यादिना वक्ष्यति तत्सकृद्धिसायां प्रायश्चित्तलाञ्चवात् । भागादिखोणां वेदयास्वं कृत्वा तदुपजीवनं, दयेनादियज्ञेनानपराद्धस्य मारणं, मन्त्रौषधिना वशीकरणं, पा-कादिदृष्टप्रयोजनाथमात्रमेव वृक्षच्छेदन, अनातुरस्य देविपत्राद्यद्वेशमन्तरेण पाकाद्यनुष्टानं, निन्दिताम्य लञ्जनादेः सक्नदनिच्छया भक्षणम्, इच्छापूर्वकाम्यासमञ्जे पुनः "गहिता-नाद्ययोर्जिग्धः" (म. स्मृ. ११-६६) इत्युक्तत्वात् । सत्यधिकारेअम्बनावानं, सुत्रणांदन्यस्य सारद्रव्यस्थापहरणम्, ऋणानां च ऋणैखिभिक्रणवात्ररो जायते तदनपकरणं, श्रुतिस्मृतिविरुः द्धशास्त्रशिक्षणं, नृत्यगीतवादित्रोपसेवनं, धान्यताम्रलोहादेः पशुनां च चौर्यं, द्विजातीनां पी-तमधायाः हिया गमनं, छाशुद्रवैषयक्षत्रियहननम्, अदृष्टार्थकर्मामावबुद्धिः, एतत्प्रत्येकमुपपा-तकम्। "बान्धवत्यागः" (म. स्मृ. ११-६२) इत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागप्राप्तौ पृथावचनं निन्दार्थम् । पितृव्यादिबान्धवत्यागेनावश्यमेव प्रायश्चितं भवति कितु मात्रादित्यागप्राय-श्चित्तान्न्यूनमपि सवति ॥ ५९—६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा व्रातिरव्रेयमद्ययोः।

जैह्म्यं च मैथुनं पंसि जातिमंशकरं स्मृतम् ॥ ६० ॥
बाद्याणस्य दण्डहस्तादिना पीडािकया, यदितशयदुर्गान्यतयाव्रेयं रुशुनपुरीषादि तस्य
स्मास्य चाव्राणं, कुटिलस्वं वक्रता, पुंसि च मुखादौ मथुनिमस्येतस्त्रस्येकं जातिभंशकरं
सम्मृतम् ॥ ६७ ॥

खराश्वोष्ट्रम्गेभानामजाविकवधस्तथा । संकरीकरणं श्रेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८॥

गर्दमतुरगोष्ट्रमृगहस्तिच्छागमेषमत्स्यसपैमहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरीकरणं ज्ञेयम्।६८॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शृद्रसेवनम्।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

अप्रतिप्राद्धधनेभ्यः प्रतिप्रहो, वाणिज्यं, शृद्रस्य परिचर्या, अनृताभिधानमित्ये तत्प्रत्येक-मवात्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलैथःकुसुमस्तेयमधैयै च मलावहम् ॥ ७० ॥

कृमयः क्षुद्रजन्तवस्तेभ्यः ईपतस्थूलाः कोटास्तेषां वधः, पक्षिगां च । मद्यानुगतं यद्गो-ज्यमपि शाकाद्येकत्र पिटकादौ इत्वा मद्यन सहानीतं तस्य भोजनम् । मेथातिथि स्तु-मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह । तन्न, तत्र प्रायश्चित्तगोरवात् । फलकाष्ठपुष्पाणां च चौर्यमल्पेऽः पच्येऽप्यत्यन्तवैक्कृत्यम् । एतत्सवं प्रत्येकं मिलिनीकरणम् ॥ ७०॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथकपृथक् ।

यैर्यैर्वतैरपोद्यन्ते तानि सम्यङ् निवाधत्॥ ७३॥

एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोकानि यैर्यवेतः प्रायश्चित्त इपेनीश्यन्ते तानि यथावत् श्रणुत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटों कृत्वा वने वसेत्। भैक्षाश्यात्मविशुद्धयथं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

यो ब्राह्मणं हतवान्स वने कुटो कृत्वा हत त्य शिरःकपालं तद्रभावेऽन्यस्यापि चिह्नं कृत्वाऽ-रण्ये भैक्षभुगात्मनः पापिनहरणाय द्वादश वर्षाणिवसेद् व्रतं कुर्यात्। अत्रापि "कृतवापना निव-सेत्" (म. स्मृ. ११-७८) इति वक्ष्यति । मुन्यन्तरोक्ता अपि विशेषा प्राह्माः । तथा च यमः—

सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च। संविशेत्तानि शनकैविधूमे भुक्तवज्ञने॥ श्रूणव्ने देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य संवरत्। एककाछं चरेद्रैक्ष्यं तदछब्ध्वोदकं पिबेत॥

अयं च द्वोद्शवाधिकविधिर्वाह्मणस्याज्ञानकृतवाह्मणवधे,

इयं विद्युद्धिसदिता प्रमाप्याक)मता द्विजम् । (म. स्मृ. ११-८९)

इति वक्ष्यमाणत्वात । क्षत्रियवैश्वशृदागां तु क्रमेणतद्वादशवार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणः च दृष्टव्यम् । यथोकं भविष्यपुराणे—

द्विगुणाः क्षत्रिया ां तु वैश्यानां त्रिगुणाः स्मृताः । चतुर्गुणास्तु शृदाणां पषदुका महात्मनाम् ॥ पर्यदुक्तवतं प्राक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ॥

यावित्रब्राह्मणैब्राह्मणानां समा, तता द्विगुणः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहार इत्रनाययां समाः भवेत, त्रिगुणैवीदयोनीं, चतुमिः शूदः शूदाणामिति सभावच क्षत्रियादानां त्रयाणां व्यतमिष द्विगुणित्रगुणचतुर्गुणमित्यथः। एतानि च मनुक्तबद्भवव्यप्रक्षितववनानि गुणवत्ह्यः किनिगुणबाह्मणहननविषयत्वेन भावेष्यपुराणे व्याच्यातानि।

हन्ता चेद् गुणवान्वीर अकामान्निर्गुणो हतः। कर्तव्यानि मन्कानि ऋत्वा वै आसमेधिकम्॥ श्रहा द्वादशान्दानि कुर्टी इत्वा वने वसेत्। गच्छेदवन्दृथं वापि अकामान्निर्गुणे हते॥ जातिशक्तिगुणापेशं सङ्कद् द्वद्विकृतं तथा। अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकलपेत्॥

इति विश्वामित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमृहनीयम् । कामकृते तु बाह्यणक्ये द्विगुणं ब्रझवः व्याप्रश्चित्तं चतुर्विशतिवर्षम् । तदाहाङ्गिराः—

> अकामतः इते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः । स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुर्वं द्विद्विपूर्वके ॥ ४२ ॥

लच्यं रास्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छ्याऽऽत्मनः ।

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शि (ाः ॥ ७३ ॥

धनुःशराद्यायुधधारिणां त्रह्मवधपापक्षयार्थमयं लक्ष्यभृत इत्येवं जानतां स्वेच्छया वाग-लक्ष्यभृतो वार्वातष्ठेत् । यावनमृतो मृतकल्पो वा विशुध्येत् । तदाह याज्ञवलक्यः —

संगमे वा इतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात्।

मृतकल्पः प्रहारातों जीवन्नपि विशुखिति ॥ (या.स्मृ. ३-२४८)

अरनौ प्रदीप्ते वाऽधोमुखस्त्रीन्वारान्त्ररीरं प्रक्षिपंत् । "तथा प्रास्येत् यथा त्रियेत" इत्या पस्तम्बवचनादेवं प्रक्षिपंत् । एतत्प्रायश्चित्तद्वयमनन्तरे व्ययमाणं चः "यत्तत वासमे-चेन" (म.स्म. ११-७४) इत्येवं प्रायश्चित्तत्रयमिवं कामतः अत्रियस्य बाह्मगत्रविवन्यम् । मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथाव्याख्यानं भविष्यपुराणे—

लक्ष्यं शक्षभृतां वा स्याद्भद्वपामिन्छयाऽऽत्मनः । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ यजेत वाश्वमेधेन क्षात्रयो विप्रवातकः । प्रायश्चित्तत्रयं होतरक्षत्रियस्य प्रकातितम् ॥ क्षत्रियो निर्गुणो धीरं बाह्मणं वेदपारमम् । । नहत्य कामतो वोर लक्ष्यः शक्षभृतो मवेत् ॥ चतुर्वेदविदं धीरं बाह्मणं चागिनहात्रिणम् । । निर्गुणं बाह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्गुह । यञ्चा वा आस्रमेधन क्षत्रियो यो महीपतिः ॥ ४३ ॥

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्धिश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥

"यजेत वाऽइवमेधेन" इत्यनन्ति व्याख्यातम् । स्वर्जिता यागविशेषेण वा।गोसवेन समिजिता विश्वजिता वा त्रिवृताग्निष्टुता वा याजयेत । एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवयं प्राय-्श्वित्तानि श्रैवणिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे —

स्वर्जितादेश्च यद्वीर कर्मणा पृतनापते । अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे द्यमतिपूर्वके ॥ ७४ ॥ जपन्वाऽन्यतमं चेदं योजनानां शतं व्यजेत् । ब्रह्महत्यापनादाय मितभुङ् नियतेन्द्रियः॥ ७५ ॥

वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन्स्वल्पाहारः संयतेन्द्रियो बहाहत्यापापनिर्हरगाय योजना-मां शतं गच्छेत्। एतद्प्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे श्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तम्। तथा च भविष्यपुराणेऽयमेव रह्णोकः पठितो व्याख्यातश्च— जातिमात्रं यदा विधं हन्यादमतिपूर्वकम् । वेदविष्चाग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ॥ ७६ ॥ सबंस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायाळं गृहं वा सपरिच्छुद्म् ॥ ७६॥

सवस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय द्यात्। यावद्धनं जीवनाय समर्थं गृहं वा गृहोपयोगिधन-धान्यादियुतम् अतः सवस्वं वा गृहं वा सपरिच्छदं द्यात्। जीवनायाङिमिति वचनाज्जीव-नपर्याप्तं सवस्वं गृहं वा द्यान्न तवोऽलपम्। एतच्चाज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायिक्षक्तम्। तथा च भविष्यपुराणम्—

जातिमात्रं यदा हन्यादृ ब्राह्मणं ब्राह्मणो गृह । बेदाभ्यासिवहीनो वै धनवानिग्वर्जितः ॥ प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविद्युद्धये । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥ हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।

जपेद्रा नियताहारिखवें वेदस्य संहिताम् ॥ ७७ ॥

नीवारादिहविष्यासभोजी विख्यातप्रस्रवणादारभ्यापश्चिमोद्धेः स्रोतः प्रतिसरस्वर्ती या-यात्। एतच्च जातिमात्रबाह्मणवधे ज्ञानपुर्वके । तथा भविष्यपुराणे—

जातिमात्रे हते विप्रे देवेन्द्र मतिपूर्वकम् । हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद् शृतः ॥ सदैतत्कलपयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे । हविष्यभुक्चरेद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ सथवा परिमिताहारस्रीन्वारान्वेदसंहिताम् ॥

संहितायहणात्पदक्रमच्युदासः । अत्रापि भविष्यपुराणीयो विशेषः-

जातिमात्रं तु यो हन्याद्विप्रं त्वमतिप्वंकम् । ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणावांस्तेनेदं परिकल्ययेत् ॥ जपेद्वा नियताहारिखवं वेदस्य संहिताम् ।

ऋचो यज् वि सामानि त्रैविद्याख्यं सुरोत्तम ॥ ७७ ॥ इदानीम् "समाप्ते द्वादशे वर्षे" इत्युपदेशाद् द्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह—

कृतवापनो निवसेद् प्रामान्ते गोवजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमुले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७=॥

छनकेशनखरमञ्जुगोबाह्मणहिते रतो गोबाह्मणोपकारान्कुर्वन्यामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशवृक्ष-मुळान्यतमे निवसेत् । वने कुटी कुत्वेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्य रत्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्बाह्मणस्य च॥ ७६॥

प्रकान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तराग्न्युदकिष्यकाद्याकान्तव्राह्मणस्य गोवां परित्राणार्थे प्राणा-न्पस्त्यिजनवृद्धहत्याया मुच्यते। गोवाह्मणं वा ततः परित्राणायामृतोऽण्यसमासद्वादशवर्षोऽपिः मुच्यते॥ ७९॥

त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा । विष्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ६०॥ हतेनादिभिर्शक्षणसर्वस्वेऽपिह्यमाणे तद्दानयनाथं निर्धांतं यथा शक्ति प्रयत्नं कुर्वस्तत्र तिर् वारान् युद्धे प्रवर्तमानो नानोतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्प्रमुख्यते । अयवा प्रणमवार एव विष्ठसर्वस्वमपहृतं जित्वाऽपयति तथापि मुख्यते । यद्वा धनापहारक्त्वेन स्वेनैव ब्राह्मणो युद्धेन मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहृतसमधनदानेन तं जीवयति तदापि तिव्रिनिने तस्य प्राणलाभे ब्रह्महत्यापापानमुख्यते । एतदितरप्रकारेण तु रक्षणे गोता गोब्राह्मणस्य चेत्यपुनहक्तिः ॥८०॥

पवं इढवतो नित्यं ब्रह्मचारो समाहितः।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ =१॥

एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा नियमोपहितः स्त्रीसंयोगादिशुन्यः संयतमनाः समाप्ते द्वादये वर्षे अहाहत्यापापं नाशर्यात । एवं "ब्राह्मणार्थे" (म. स्मृ. ११-७९) इत्यादि सर्व प्रकानतद्वा-दशवाधिकस्य बाद्धन्यम् ॥ ८१ ॥

शिष्ट्रा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमेनोऽवस्थस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजां क्षत्रियस्य यजमानस्य समागमे ब्रह्महत्यापापं शिष्ट्वा निवेश्यावस्थ्यस्वातो ब्रह्महत्यापापान्सुच्यते, द्वादशवाषिकस्योपसंहतत्वात्। स्वतन्त्रमेवेदं प्रायशिक्षत्तम् । तथा च भविष्यपुराणे—

यदा तु गुणवान्विप्रो हत्वा विष्रं तु निर्शुणम् । अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैवाइवमेधिकम् ॥

गोविन्दराजस्तु —अश्वमेधविवजितसकलप्रायश्चित्तशेषतोऽस्य प्रकान्तद्वादशवार्षिकप्राय-श्चित्तस्यान्तरावभृथस्नाने तेनैव छुद्धिरित्याह । तद्युक्तम् , भविष्यपुराणवचनविरोधात् ॥८२॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते।

तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

यस्माद् ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मीपदेशे कृते धर्मानुष्ठानादाजा तस्यागं प्रान्तं मन्वाादिभरुच्यते, ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूळाप्रधमेतरुनिष्पत्तेः । तस्मात्तेषां समाग-मेऽधमेधे पापं निशेषावस्थरुनातः शुद्ध्यतीत्यस्येव विशेषः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम् ।

प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

बाह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव कि पुनः श्रुवादिमिदेवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां कोकस्य च प्रत्यक्षवरप्रमाणम् , तदुपरेशस्य प्रामाण्यात् । यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेदमूलकत्वादु-पदेशस्य ॥ ८४ ॥

यत एवमतः-

तेषां वेदविदो ब्र्युस्त्रयोऽप्येनः सुनिष्कृतम् । सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्राः विदुषां हि वाक् ॥ न्पू ॥

तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्त्रयोऽपि किमुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं इब्रुयुस्तत्पापिनां विशुद्धये भवति । यस्माद्विदुषां वाक्पावयित्री ततक्व प्रकाशप्रायिवतार्थे विदुषामपि परिषद्वक्यं कार्या । रहस्यप्रायिक्वते पुनरेतन्नास्ति, रहस्यत्वविरोधात्॥ ८९ ॥

अतोऽन्यतममास्थाय विधि विप्रः समाहितः।

ब्रह्महत्याकृतं तापं व्यपोद्दत्वातमवत्तया ॥ ८६ ॥ अस्मात्प्रायश्चित्तमणाद्रस्यतमं प्रायश्चित्वं ब्राह्मणादिः संयतमना आश्चित्य प्रशस्तायतयाः इह्यहत्याकृतं पापमपनुद्रति । एतच इह्यवधादिप्रायश्चित्तविधानं सक्तत्पापकरगविषयं, पापा-वृत्तौ त्वावर्तनीयम् । "एनसि गुरुणि गुरूणि लघुनि लघुनि" इति गोतमस्मरणात् । पूर्णे चानस्यनस्थनान्तु शृद्रहत्यावतं चरेत्। (म. स्मृ ११-१४०)

इति बहुमारणे प्रायश्चित्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच ।

"विधेः प्राथमिकादस्माड् द्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ।

तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तम्" इति गोतमस्मरणात्। गृहदाहादिना युगपदनेकत्राह्मणहनने तुः भिक्षपुराणीयो विशेषः—

ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीर ब्राह्मणो वा बहुन्गुह । निहत्य युगपद्वीर एकं प्राणान्तिकं चरेत् ॥ कामतस्तु यदा हन्याड् ब्राह्मणान् सुरसत्तम । तदातमानं दहेदगौ विधिना येन तच्छुणु ॥

एतच ज्ञानविषयं सवमेवैतत्। तथा -

अकामतो यदा हन्याद् बाह्मणान्ब्राह्मणो गुह । चरेद्वने तथा घोरे यावत्प्राणपरिक्षयम् ॥

एतचाज्ञानवधे प्रकृतत्वाद्यगपन्मारणविषयम्। क्रममारणे तु ''विधेः प्राथामकादस्मात्'ः इत्यावृत्तिविधायकं वेदवचनम् ॥ ८६ ॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्। राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयोमेव च स्त्रियम्॥ ८७ ॥ [जनमप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवाचया। गर्भिणी त्वथवा स्यात्तामात्रेयीं च विदुर्बुधाः॥ ७॥]

प्रकृतस्वाद्वाह्मणगर्भविषयं ख्रीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातं क्षत्रियं वैद्यं च यागप्रवृत्तं हत्वा आत्रेयीं च ख्रियं ब्राह्मणीं "तथाऽऽत्रेयीं च व्राह्मणीम्" इति यमस्प्रागात् हत्वा ब्रह्महत्याः प्रायिक्षचं कुर्यात् । आत्रेयो च रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते । "रजस्वलामृतुस्नातामःत्रेः योम्" इति विसष्टस्मरणात् । एवं चानात्रेयोब्राह्मगोवये त्रैवाषिकमुपपावकम् । यथोक्तम्— "स्त्रीशुद्रविद्श्वत्रवधः" (म. स्मृ. ११-६६) इति । यत्त्त्ररक्षोके "कृत्वा च स्त्रीसुहृद्धधम्" (म. स्मृ. ११-८८) इति तदाहिताप्रिब्राह्मणस्य ब्राह्मणीमार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः—

आहितारनेत्रीद्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । त्रक्षहत्यात्रतं कुर्यादात्रेयीव्यस्तथव च ॥ ८७ ॥ उक्तवा चैवानृतं साद्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा । अपहृत्य च निः सेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ ८८ ॥

हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतमुक्त्वा, गुरोश्च मिथ्याभिशापमुत्पाद्य, निक्षेपं च ब्राह्मण-सुवर्णोदन्यद्वतादि द्रव्यं क्षत्रियादेः सुवर्णभिष चापहत्य, स्त्रोवधं च यथाव्याख्यातं कृत्वाः मित्रं चाष्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चिकं कुर्यात् ॥ ८८॥

> इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिन विधीयते ॥ = ॥

एतचु प्रायिक्षत्तं विशेषोपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितम्। कामतस्तु ब्राह्मण-वधे नेथं निष्कृतिनैतत्प्रायिक्षचम् । कित्वतो द्विगुणादिकरणात्मक्रमिति प्रायिक्षचगौरवार्थं नतु प्रायिक्षत्तामावार्यम् ।

कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथन्विधैः। (म. स्मृ. ११-४६)

इति पूर्वोक्तविरोधात्॥ ८९॥

सुरां पीत्वा द्विजो मोहाद्शिवणीं सुरां पिवेत्। तया स काये निर्देग्धे मुच्यते किल्विगत्ततः॥ ६०॥

सुराशब्दः पैष्टीमात्रे मुख्यो नतु गौडीमाध्वीपंटीपु त्रित्तयानुगतकस्याभावात्यत्येकं च श-क्तिकरूपने शक्तित्रयकरपनागौरवप्रसङ्गाव । गौदधादिमदिरामु गुगबृत्यापि सुराशब्द्ययो-गोपपत्तेः । अत एव भविष्यपुराणे—

सुरा च पेष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे । पेष्ट्याः पापेन चैतासां प्रायक्षिकं नियोचत ।। यमेनोक्तं महाबाहो समासम्बासयोगतः ।

एतासामिति निर्धारणे पष्टी । एतासां गौद्धामाञ्जां हीनां प्रकृतानां मध्ये पष्टीवाने मनुकं प्रायश्चिकं सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिति निक्षेत्रतेत्वयः । सुएवां सुरां पैष्टां रागादिश्वासूदः तया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽिसवर्णो सुरां पिवेत्तया सुरया शारीरे निर्देश्ये सिति द्विज्ञत्त-स्मात्पापा-सुच्यते । एतच गुरुत्वात्कामकारकृतसुरापानविषयम् । तथा च बृहस्पितः—

सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपंत्। सुखे तया स निर्दंग्धो सतः शुद्धिमवाप्नुयात ॥ १०॥ गोमुत्रमस्रिवर्णे वा पिवेदुद्कमेव वा ।

पया घृतं वाऽऽमरणाद् गोशत्कृद्रसमेव वा ॥ ८१ ॥ गोमूत्रजलगोक्षोरगव्यवृतगोमयरसानामन्यतममग्निस्यशं कृत्वा यावन्यस्यं विवेद् ॥९१॥

कणान्वा भक्षयेद्द्दं िगयाकं वा सक्तन्निशि । सुरापानापनुत्वर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥ १२ ॥

अथवा गोरोमादिकृतवासा जटावान् सुराभाजनिष्कः सुक्ष्मतण्डुळावयवान् आकृष्टतेलं तिलं वा रात्रावेकवारं संवत्सरपर्यन्तं सुरापानगपनाशनार्थं भक्षयेत्। इदमबुद्धिर्वक्रमपुष्ठयपुरा-पाने द्रष्टव्यं नतु गुणान्तरवैकल्पिकं छधुत्वात् ॥ ९२ ॥

> सुरां वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्गाह्मण्राजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेत् ॥ १३ ॥

यस्मात्तण्डुलपिष्टसाध्यत्वात्सुराऽज्ञमलं मलशब्देन च पापमुच्यते । तस्माद् ब्राझगक्षत्रिः यवैदयाः पैष्टीं सुरां न पिवेयुरित्यनन प्रतिषेधे सत्यतद्विक्रमण "सुरां पीत्वा" (म. स्मु. ११-९०) इति प्रायश्चित्तम् । अञ्जमलानुवादाच पैर्टानिषेध एव स्कुटखबणि इस्य मनुनैवाकः ॥१३॥

गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ६४ ॥

या गुहेन हता सा गौडी, एवं पिष्टेन हता पैष्टी, मधुकवृक्षो मधुस्तत्युष्टैः हता सा मा ध्वी, एवं त्रिप्रकारा सुरा नायते । मुख्यसुरासाम्यनिबोधनिमतरसुरापेश्चया ब्राह्मणस्य गौडी-माध्वीपाने प्रायक्षित्तगौरवार्थम् । यथा वैका पैष्टी मुख्या सुरा पूर्ववाक्यान्निविद्धत्वाभ्रविजिनकस्यापेश्चया तथा सर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमने पातन्या ॥ ९४ ॥

यत्तरक्षःपिशाचात्रं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्भाह्यग्रेन नाचन्यं देवानामश्चता हविः ॥ ६५ ॥ मद्यमम् निषद्धपृष्टीगौडीमाध्वीन्यतिरिक्तं स्वविधं बोद्धन्यस् । तान्याह पुलस्त्यः— "पानसदाक्षमाध्वीकं खार्जूरं तासमक्षतम् । माध्वीकं टाङ्कमाद्वीकमैरियं नालिकेरजम् ॥ सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामवमं स्मृतम् ॥

मांमं च प्रतिविद्धम् । सुरा च त्रियकारा याका । आस्या व हत्या त्रवो मधानामत्रस्यावि-चावः । सद्यः कृतसंसोधनोऽसंजातमयस्वभावः । यमधिकृत्येदं पुरुस्त्योकप्रायश्चितम्—

द्राक्षेक्षटङ्खज्रपनसादेश्र यो रसः।

सद्यो जातं च पीत्वा तु त्र्यहाच्छुध्येव् द्विजोत्तमः ॥

एवं मद्यादि चतुष्टयं यक्षरक्षःपिताचसंबन्ध्यत्रं ततस्तर् ब्राह्मणेन देवानां हिनिभेक्षयता नाशितव्यम् । निविद्धायाः सुरायाः इहोपादानं यक्षाक्षःतितावान्नतया निन्दार्थम् । अत्र केचित्र "देवानामक्षता हिनः" इति पुंलिङ्गनिद्शाद् ब्राह्मणस्य पुंस एव मध्यप्रतिवेशो न स्नि-या इत्याहुस्तद्सत्,

पितलोकं न सा याति बाह्मणी या सुरां पिवेत्। इहैव सा जुनी गुन्नो सुकरी चोवजायते॥ (या. स्मृ. ३-२५६)

इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविराधात्॥ ९९॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाष्युदाहरेत्। अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः॥ १६॥

त्राक्षणो मद्यगानमदमूढबुद्धिः अन्न ग्रुचौ वा पतेत्, वेदवाक्यं वाचारपेत्, ब्रह्महत्याद्यमा-ये वा कुर्यादतस्तेन मद्यगानं न कार्यमिति पूर्वस्यवानुवादः ॥ ९६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाम्वाव्यते सकृत्।

तस्य व्यपैति ब्राह्मएयं शुद्रत्वं च स गच्छति ॥ ६७ ॥

यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्कारकोगावस्थितः एकदेहत्वात् जीवात्मा एकवा-रमिष मद्येनाष्ठाव्यते तथा चैकवारमिष यो ब्राह्मणा मद्यं पिवति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपेति सुद्रतां समाप्नोति । तस्मान्मद्यं सर्वेथैव न पातव्यम् ॥ ९७ ॥

पषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः। अत अध्वै प्रवद्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम्॥ ६८॥

इदं सुरापानजनितपाप न्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितम् । अतः परं ब्राह्मण पुत्रणहर-णपापस्य निष्कृति वक्ष्यामि ॥ ९८॥

> सुवर्णस्तेयक्रविष्ठो राजानमभिगम्य तु । स्वकर्म ख्यापयन्त्र्यानमां भवाननुशास्त्वित ॥ ९९ ॥ अपहत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयम् ।

इति शातातपरमरणाद् बाह्मगशुवणंचौरो बाह्मगा राजानं गत्वा बाह्मगशुवणांपहारं स्त्री-यं कर्म कथयन्मम निपहं करोत्विति ब्यात । बाह्मगप्रहणं मनुष्यमात्रपद्गैनाथम् । "प्रायश्चि-चीयते नरः" (म.स्मृ. ११-४४) इति प्रकृतत्वात्क्षत्रियादीनां च प्रायश्चित्तान्तरानिभवानात् ॥९९

गृहीत्वा मुखलं राजा सक्छन्यात्तु तं स्वयम् । वधेन शुभ्यति स्तेनो ब्राह्मण्स्तपसेव तु ॥ १००॥

"स्कत्वेनादाय मुसळत्" (म. स्छ. ८-३१५) इत्यादे कत्वात्तेनार्षितं मुसळादिकं गृही । स्वा स्तेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं इत्यात् । स च स्तेना वधेन मुसळामिवातेन "इतो मुकोऽपि वा शुचिः" (या. स्छ. ३-२२७) इति बाज्यसम्बर्गान्युतो वा मृतकस्यो वा जीवंस्तस्मात्पापान्मुच्यते । ब्राह्मणः पुनस्तपसैव बेत्येवकारदर्शनात । तथा च— न जातु ब्राह्मणं इन्यास्तवेपापेष्ववस्थितम् । (म. स्मृ. ८-३८०) इति तपसैव शुध्यति । सत एव मन्वर्थव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे--

यदेवद्वचनं वीराबाह्यणस्तपसैव वा । तत्रव कारणाद्विद्वन् बाह्यणस्य सुराधिप ॥

तपसवेत्यनेनेह प्रतिषेघो वधस्य तु ।

वाशब्दक्व क्षत्रियादीनामपि ठपोविकलपाथः । ब्राह्मणस्य तु तप प्रेति निषमो नतु

इतरेषामपि विभो तपो नःप्रतिषिध्यते । इति ॥ १०० ॥

तदेव तप आह—

तपसापनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् । चीरवासा द्विजाऽरएये चरेद् ब्रह्मह्णो व्रतम् ॥ १०१ ॥

तपसा स्वर्णस्तेयोत्पन्नं पापं द्विजो निश्तुंमिच्छन्नरण्यप्रहणास्त्रायम्याच ब्रह्महणि यद् वः तमुक्तं तत्कुर्यात । एतच द्वाद्वावार्षिकं क्लेशगौरवात्क्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच ब्राह्मणसम्बन्धिनः सुवर्णापहरणे—

पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । (म.स्मृ.८-१३४)

इति सुवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं न ततो न्यूनस्य । परिमाणापक्षायां मन्कपरिमाणस्य प्रहोतं न्याय्यत्वात् । यत्त्वधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रूयते तत्त्रयानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविध-प्रायश्चित्तविषयमेव । तथा भविष्यपुराणे—

श्वित्रयाद्यास्त्रयो वर्णा निर्गुणा द्याघतत्पराः । गुणात्यस्य तु विप्रस्य पद्ध निष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानेकादश तथा दग्ध्वाऽऽत्मानं तुःपावके । स्रुद्ध्येयुमॅरणाद्वीर चरेद् श्रद्धात्मग्रुद्धये ॥ १०१ ॥

पतैर्वतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः । गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेमिव्रतेद्विजो निर्हरेत्। व्रततपसोर्द्वयोरकत्वादेवैरिति बहु-वचनं सम्बन्धापेक्षया मनुक्तमाप प्रायाश्चक्तं कल्पनीयमिति हापनार्थम्। गुरुक्षीगमननिमिक्तं गुरुः शपमेभिवेक्यमाणैः प्रायश्चिक्तैनिहरेत्॥ १०२॥

गुरुतल्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्याद्योमये।

सुर्मी ज्वलन्तीं स्वाश्चिष्येन्मृत्युना स विशुद्धाति ॥ १०३ ॥

"निषेकादीनि कर्माणि" (म. स्मृ. २-१४२) इत्युक्तत्वाद् गुरुः पिता,तल्पं भायां,गुहतल्पं गुरुभायां तद्वामी गुरुभायांगमनपापं विख्याप्य लोहमये तप्तशयने स्वप्यात्। लोहमयीं खी-प्रतिकृति कृत्वा ज्वलन्तीमालिङ्गाः सृत्युना स विशुद्धो भवति॥ १०३॥

स्वयं वा शिश्चवृषणावृत्कृत्याधाय चाझलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्टेदानिपातादाजह्मगः॥ १०४॥

आत्मनैव वा लिङ्गनृषणौ जित्त्वाऽक्षलौ कृत्वा यावच्छरोरपातमवक्रगतिः सन्दक्षिणपः । प्रश्नां दिशं गच्छेत् । एवं चोक्तप्राषिवचतद्वयं गुरुत्वात्सवणगुरुमार्याविषयं ज्ञानतो रेताविः सगैपर्यन्तमैथुनविषयम् ॥ १०४॥

खर्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्कुच्छुमब्दमेकं समाहितः ॥ १०५॥

खर्वाङ्गभृद्वस्रखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोमयमश्रुधारी संयतमना निर्जने वने वषमेक प्राजापत्यवतं चरेत्। एवं च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुःचातस्वभायादिश्रमेणाज्ञानविषयं बा-द्वच्यम् ॥ १०२ ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः । हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६ ॥

यद्वा गुरुभायांगमनपापनिर्हरणाय संयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिऋतय-वाग्वा वा त्रीन्मासांख्वान्द्रायणान्याचरेत् । एतच पुर्वोक्तादिष लघुत्वादसाध्वीमसवर्णां वा गुरुभायां गच्छतो द्रष्टन्यम् ॥ १०६ ॥

पतैर्वतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम्।

उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्त्रतैः॥ १०७॥

एभिरुक्तवतेष्रीहाहत्यादिमहापातककारिणः पापं निर्हरेयुः । गोवयाद्युपातककारिणः पु-नवेध्यमाणप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत्। कृतवापा वसेद्रोष्टे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८॥ चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम्। गोमुत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०६ ॥ दिवानुगच्छेदु गास्तास्तु तिष्ठन्नुध्व रजः पिबेत् । शुश्रुषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥ तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेचु वजन्तीष्वप्यनुवजेत्। आसीनासु तथाऽऽसीना नियता वीतमत्सरः ॥ १११ ॥ आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघादिभिभयः। पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमाचयेत्॥ ११२॥ उष्गे वर्षति शीते वा मार्कते वाति वा भृशम्। न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥ आत्मना यदि वान्येषां गृहे चेत्रेऽथवा खले। भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥ अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैव्येपाहति॥ ११५॥

"अनेन विधिना यस्तु" इति यावत्कुळकम् । उपगातकयुक्तो गोधातो शिथिळयवागूरू-पेण प्रथममासं यवान्पिनेत् । सिशखं मुण्डितशिरा छनक्मश्रुस्तेन हतगोचर्मणाऽऽच्छादितदेहो मासत्रयमेव गोष्टे वसेत् । गोमुत्रेणाचरेत्स्नानं संगतेन्द्रियः कृत्रिमळवणवर्जितं इविष्यमद्यमे-काहं भुक्त्वा द्वितीयेऽिक सायं द्वितीयम्तीयमासावदनीयात् । मासत्रयमेव दिवा प्रातस्ता गा अनुगच्छेत् । तासां च गवां खुरप्रहाराद्घ्वमुत्यितं रजस्तिष्ठवास्वाद्येत् । कण्डूयनादिना ताः परिचर्यं प्रणम्य च रात्रौ मित्यादिकमनुवेष्ट्योपविष्ट आसीत । तथा शुचिविंगतक्रोध दिश्वसासु गोषु पश्चादुच्छिटेत् । वने च परिश्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिश्रमेत् । उ विष्टासु गोषु- पविशेत्। व्याधितां चौरव्याघादिभयहेतुभिराकान्तां पतितां कर्दमलग्नां वा ययाभक्ति मो-चयेत्। तथा उष्ण आदित्ये तपित मेघे च वर्षति शीते चोपस्थिते मास्ते चात्यर्थे वाति गो-देथाशक्ति रक्षामकृत्वाऽऽत्मनस्माणं न कुर्यात्। तथाऽऽत्मनोऽन्येषां वा गेहे क्षेत्रे खंत्रेषु सस्या-दिमक्षणं कुर्वन्तीं वत्सं च क्षीरं पिबन्तं न कथयेत्। अनेनाक्तियानेन या गाव्ना गाः परि-चरति स गोवधजनितपापं त्रिभिमांसौरपनुद्ति॥ १०८—११५॥

वृषभैकाद्शा गृश्च द्द्यात्सुचरितव्रतः।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेड्विद्भ्यो निवेद्येत् ॥ ११६॥

वृषम एकादशो यासां ताः सम्यगनुष्ठितप्रोयश्चित्तं द्यात् । अविवसाने तःवति धने स-र्वस्वं वेदत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो द्यात् ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातिकनो द्विजाः।

अवकीणिवर्ज्यं शुद्धार्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥

अपरे त्पपातिकेनो वक्ष्यमाणावकोणिवजिताः पापनिहरगाधमेतदेव गावधप्रायित्र चा-न्द्रायणंवा लघुत्वात्कुर्युः। चान्द्रायणं तु लघुन्युपपातकं जातिशक्तिगुणावपेक्ष्य वा याजनोयम्

अवकीणीं तु काणेन गदेभेन चतुष्पथे।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निऋँति निशि ॥ ११८॥

अवकीणीं वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पये पाकयज्ञेन तन्त्रेण निक्रीत्याख्यां देवः वां यजेत्॥ ११८॥

हुत्वाऽग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्चसमेत्यृचा ।

वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सपिषाऽऽहुताः ॥ ११९ ॥

ततो निर्कत्यौ गर्भवपादिहोमान् यथावचतुष्पथे कृत्वा तदन्ते "सम्मा।सञ्चन्तु मस्तः" इत्येतया ऋचा मारुतेनद्रबृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाऽऽहुतोर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥ अप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतो लक्षणमाह—

> कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः। अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धमेजा व्रह्मवादिनः ॥ १२०॥

इच्छातो द्विजः

अवकीणीं भवद् गत्वा ब्रह्मचारी च योषितम्।

इति वचनात्खीयोनौ क्रुकोत्सर्गं ब्रह्मचयस्यातिक्रममवकार्णरूप सवझा वेदावदः प्राहुः १२०

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च।

चतुरो व्रतिनाऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

व्रतचारिणो वेदाध्ययनियमानुष्ठानजं तेजः तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पतिगात्र-कांब्रतुरः संक्रामत्यतस्तेभ्य आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

एतस्मिन्नेनिस प्राप्ते वसित्वा गर्भाजिनम्।

सप्तागारांश्चरेद्धैक्षं स्वकर्मे परिकीर्तयन ॥ १२२॥

प्तिसम्बक्तोणांख्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्दमयागादि कृत्वा "गर्दमवर्म परिधाय" इति हारीतस्मरणात्स गर्दमसम्बन्धिवसंप्रावृतोऽवकीण्येहमिति स्वकर्मख्यापनं कुवेन्सस गृहाणि भौक्षं वरेत्॥ १२२ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैनेण वर्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वब्देन स विशुद्धाति ॥ १२३ ॥ तेम्यः सप्तगृहेम्यो लब्धेन भौक्षेणैककालमाहारं कुवँन्सायम्प्रातम्ध्यन्दिनेषु च स्नानमा-चरन्सोऽवकीणीं सम्वत्सरेणैव विद्युष्यति ॥ १२३ ॥

जातिभ्रंशकरं कमें कृत्वान्यतममिच्छ्या।

चरेत्सान्तपनं कृच्छं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा" (म. स्मृ. ११—६७) इत्यादि जातिश्रंशकमीक्तं तन्मध्याद-स्यतमं कमैविशेषमिच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं सप्ताहसाध्यं कुर्यात् । अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् ॥ १२४॥

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधन्मैन्दवम्।

मिलनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥ १२५ ॥

"खराम्रोष्ट्र" (म. स्म. ११—६८) हत्यादिना सङ्कृरोकरणान्युक्तानि । "निन्दि तेम्यो धनादानम्" (म. स्म. ११—६९) इत्यादिना चापारत्रीकरणान्युक्तानि । तेषां म- ध्यादन्यतमिन्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं शुद्धये कुर्यात । "कृमिकोटवयोहत्या" (म. स्म. ११—७०) इत्यादिना मिळिनीकरणान्युक्तानि । तन्मध्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं यवार्ग् क्रथितामक्ष्नोयात् ॥ १२५ ॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे समृतः ।

वैश्येऽष्टमांशे। वृत्तस्थे शद्भे ब्रेयस्तु षोडशः ॥ १२६॥

बहाहत्यातुरीयो भागः त्रेवार्षिकरूपः, द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः। एतच प्रायश्चितं 'खीशुद्रविदक्षत्रवधः" (म. स्म. ११—६६) इत्युपपातकत्वेनोपदिष्टं त्रैमासिकापेश्चया गु- स्त्वाद् वृत्तस्यश्चत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यम्। वैश्ये साध्वाचारे कामतो हतेऽष्टमो भागः साधवार्षिकं व्रतम्। शुद्दे वृत्तस्थे कामतो हते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः।

वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितवतः ॥ १२७॥

अबुद्धिपूर्वेकं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासां गवां ता आत्मशुद्धवः श्राह्मणेभ्यो दद्यात्॥ १२७ ॥

ज्यब्दं चरेद्रा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम्।

वसन् रतदूरे ग्रामाद् वृक्षमुलनिकेतनः ॥ १२= ॥

यद्वा संयतो जटावान्यामाद्विप्रकृष्टवृक्षम्ले कृतनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तम् "ब्रह्महा द्वादशः समाः" (म. स्मृ. ११—७२) इत्यादि तद्वर्षत्रयं कुर्यात् । नतु "तुरीयो ब्रह्महत्यायाः" (म. स्मृ. ११—१२६) इत्यनेन पुनक्किवांच्या,

जटी दूरतरे पामाद् वृक्षमूलनिकेतनः ।

इति वचनाद्वयतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादि सकलधर्मनिवृत्त्यर्थस्वादस्य ग्रन्थस्य । ।अ-कामाधिकाराच्चेदमकामतः । अत एवाङ्गलाधवाधुचितम् ॥ १२८ ॥

एतदेव चरेद्ं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः।

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं द्द्याच्चैकशतं गवाम् ॥ १२६॥

एतदेव द्वादशवाषिकवतमकामतः साध्वाचारं वैदयं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यादे-काधिकं वा गोदातं द्यात्॥ १९९॥

> एतदेव वर्तं कृत्स्नं षरमासान् शृद्धा चरेत्। वृषभैकादशा वापि दद्याद्विपाय गाः सिताः॥ १३०॥

एतद्प्यकामत इदमेव वर्त श्रृहा षण्मासं चरेत्। वृषम एकादशो यासां गवां ताः श्रु-कृवणां बाह्यणाय दद्यात्॥ १३०॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चार्षं मराङ्कमेव च ।

श्वगोधोलुककाकांश्च शुद्रहत्यावतं चरेत् ॥ १३१ ॥

विडालनकुलचाषभेककुक्करगोघापेवककाकानामेकैकं हत्या ग्रहत्यावतं स्त्रोग्रव्यध इ-त्युपपातकप्रायिष्ठत्तं गोवधवतं चान्द्रायणं चरेत् , न तु "शुद्रे त्रेयस्तु षाष्ठशः" (म. स्मृ. ११—१२६) इत्यादि प्रायश्चित्तम् , पापस्य लघुत्वात् । चान्द्रायणमण्येत्रत्कामतोऽभ्यासादि-विषये द्रष्टव्यम् ॥ १३१ ॥

पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वना वजेत् । उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सुक्तं वाऽब्दैवतं जपेत् ॥ १३२ ॥

अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षोरं पिवेत्। अय मन्दानलत्वादिना न समर्थः ख्रिरात्रं प्रति योजनमध्वना वजेत्। अत्राशक बिरात्रं नद्यां स्नायात्। तत्राप्यक्षमिध्रात्रम् "आपो हि ष्ठा" इत्यादिसूक्त जपेत्। यथोत्तरं लघुत्वात्पूर्वपूर्वासम्भवे उत्तरोत्तरपरिवहो न तु वैकल्पिकः॥ १३२॥

अस्रि काष्णीयसीं दद्यात्सर्णे हत्वा द्विजोच मः ।

पलालभारकं षर्ढे सैसकं चैकमापकम् ॥ १३३ ॥

सपे हत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णायं लोहदण्डं द्यात्। नर्सकं हत्वा प्लालभारं सीसकं च माषकं ब्राह्मणाय द्यात्॥ १३३॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिल्द्रोगं तु तिचिरौ ।

शुके द्विहायनं वत्सं कौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

सुकर हते वृतपूणं घटं ब्राह्मणाय दद्यात् । तित्तिरिसंज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराढकपरिमाणं तिलं द्यात् । शुके हते द्विवर्षं वत्सम् । क्रौद्धाख्यं पिदाणं हत्वा विवर्षं वत्सं व्राह्मणाय द्यात् ॥ १३४ ॥

हरवा हंसं बलाकां च वकं वहिंगमेव च।

वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद् ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३५ ॥ हंसबळाकाबक्मयूरवानरश्येनभासाख्यपक्षिणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां द्यात ॥१३५॥

वासो द्द्याद्वयं हत्वा पञ्च नोलान्त्रषान्गजम्।

अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३६ ॥

अश्वं हत्वा वस्तं द्यात्। इस्तिनं हत्वा पश्च नीलान्द्रपमान्द्यात्। प्रत्येकं छागमेषौ हत्वा वृषमं द्यात्। गर्दमं हत्वै अवषं वत्सं द्यात्॥ १३६॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेतुं द्द्यात्पयस्विनीम् ।

अक्रज्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३७ ॥

काममांसमक्षिणो सृगान्व्याघादोन् इत्वा बहुक्षारां घेनुं द्रधात्। आममांसामक्षकान् इतिणादीन् इत्वा प्रौडवत्सिकां द्रधात्। उष्ट्रं इत्वा सुवणकृष्णलं रिककां द्रधात्॥ १३७॥

जीनकार्मुकवस्तावीन्पृथग्द्याद्विशुद्धये।

चतुर्णामपि वर्णानां नारोहित्वाऽनवस्थिताः॥ १३८॥

[वर्णानामानुपूर्व्यण त्रयाणामविशेषतः ।

अमत्या च प्रमाप्य स्त्रीं शद्रहत्यावतं चरेत्॥ =॥]

ब्राह्मणादिवर्णेखियो लोभादुत्ऋष्टापऋष्टपुरुषव्यभिचारिणीहैत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चमंपुरः धनुरुखागमेषान् शुद्ध्यर्थे दद्यात् ॥ १३८॥

दानेन वधनिर्णकं सर्पादीनामशक्तुवन् । एकैकशश्चरेत्कुच्छं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

अभिप्रमृतीनामभावाद् दानेन सर्वपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थी ब्राह्मणादिः प्रत्येकं वधे क्रुच्छ्रं प्राथम्यात्प्राजापत्यं द्विजः पापनिहरणार्थं चरेत् । सर्पादयश्च "अभि काष्णीयसीं द्वात् (म. स्मृ. ११—१३३) इत्येवमारभ्येतत्पर्यन्ता गृह्यन्ते ॥ १३९ ॥

अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे।

पूर्णे चानस्यनस्थनां तु शद्रहत्यावतं चरेत्॥ १४०॥

अनस्थिसाह चर्यादस्थिमतां प्राणिनां क्रकलासादीनां सहस्रस्य वधे शुद्रवधप्रायश्चित्तः मौपरेशिकं कुर्यात्, अस्थिरहितानां च मत्कुणादीनां शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चिकं कुर्यात् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे।

अनस्थनां चैव हिसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

अस्थिमतां श्रुद्रजन्तुनां क्रकलासादीनां प्रत्येकं वधे किञ्चिदेव द्यात्। अस्थिमतां वधे "पणो देयः सुवर्णस्य" इति सुमन्तुस्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः। अनस्थिमतां तु यू-कामत्कुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन शुद्धो भवति। प्राणायामश्र—

सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं शिरसा सह।

त्रिः पटेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

्ड्रति वसिष्ठप्रोक्तलक्षणो ग्रा**द्यः** ॥ १४१ ॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमुक्शतम्।

गुलमवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीख्धाम् ॥ १४२ ॥

फलदानामात्रादीनां वृक्षाणां, गुल्मानां कुन्जकादीनां, वल्लोनां गुडूच्यादीनां, लतानां वृक्षशालासक्तानां, पुष्पितानां च वीरुधां कूष्माण्डादीनां प्रत्येकं छेदने पापप्रमोचनार्थं सावि-ज्यादि ऋक्शतं जपनायम् ।

इन्धनार्थमञ्जूष्काणां द्रुमाणामवपातनम् । (म. स्मृ. ११-६४)

इत्यादेश्पपातकमध्ये पाठतस्य गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । इदं फलवद्वृक्षादि च्छेदने लघु-प्रायश्चित्तं सक्चदुबुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानां सत्वानां रसजानां च सर्वशः ।

फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ १४३ ॥

अन्नादिषु जातानां, गुडादिरसजातानां चोदुम्बरादिफ उसम्मवानां, मधुकादिपुष्पोद्भवानां च सर्वेप्राणिनां वधे वृतप्राशनं पापशोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्णजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने।

वृथालम्मेऽनुगच्छेद्रां दिनमेकं पयोत्रतः ॥ १४४ ॥

क्षणपूर्वकजातानामोषधीनां षष्टिकादीनां, वने च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निःप्रयो-जनच्छेदने श्लोराहारः । एष्वेकमहो गोरनुगमनं कुर्यात्॥ १४४॥

पतैर्वतैरपोशं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम्।

ञ्चानाञ्चा कृतं कृत्सनं श्रुणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

एमिरुक्तप्रायश्चिरेहिंसाजनितपापं ज्ञानाज्ञानकृतं निर्हरणीयम् । ।इदानीममस्यमक्षणप्राय-श्चिसं वक्ष्यमाणं ऋणुत ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेगौव गुद्धाति । मतिपूर्वमनिद्शयं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्यान्नानाइदं मुख्यपेष्टीसुराविषयं वचनं किन्तु तदितरविषः यम् । तत्र यथा चैका तथा सर्वा। गौडीमाध्त्र्योमुख्यमुरासाम्यवीयनमितरमरापञ्चया हा-क्षणस्य प्रायश्चित्तगौरवाथामत्युक्तम् । तेनावुद्धिपूर्वकं गौडीं मार्ज्वी व पीस्वा गौतमार्कः तसक्षुच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कारेणैव शुष्यति । तथा च गोतमः—अमस्या मद्दवाने प्यावृत-मुद्दकं वायुं प्रत्यहं तसक्रुच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारः।" इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे—

अकामतः कृते पाने गौडीमाध्व्योनैराधिए।

तसङ्ख्ञच्छ्रविधानं स्याद् गातमेन ययोदितम् ॥ बुद्धिपूर्वकं तु पैष्टीतरमधपाने "प्राणान्तिकमनिदंश्यम्" इति शास्त्रमयादा । तथा गौ-डीमाध्व्योर्ज्ञानात्पाने मरणनिषेघादितरमद्यापक्षया गुरुत्वाच मानवमेव "कृणान्वा मक्षयेद-ब्दम्' (म. स्मृ. ११-९२) इति प्रायश्चित्तमुक्तम् । अत एव गौडामाञ्च्योः कामतः पाना-नुवृत्तौ मविष्यपुराणे—

यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत्। कुणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकुन्निशि ॥ सुरापापापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी घ्वजी । इति।

पेष्टीगौढीमाध्वीव्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधमग्रस्य प्रत्येकं पाने लघुत्वा-रसंस्कारमात्रमेव केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम्। बुद्धिपूर्व पान-सादिमधपाने तु-

मितपूर्वं सुरापाने कृते वै ज्ञानतो गुह । कृच्छ्रातिकृष्ट्री भवतः पुनःसंस्कार एव हि ॥

इति भविष्यपुराणीयमन्यद् द्विविधं मुन्यन्तरोक्तम् ॥ १४६ ।

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाग्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिवेत्पीत्वा शङ्कपुष्पोश्चितं पयः॥ १४७॥

पैष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेऽवस्थिता अपः सुरारसगन्धवजिताः पीत्वा शङ्कपुष्प्या-ख्यायधिप्रक्षेपेण पक्कं क्षीरं न तूदक

शंखपुष्पाविपक्केन त्र्यकं क्षीरेण वर्तयेत्।

इति बौधायनस्मरणात्पञ्चरात्रं पिवेत्। सुरामधयोः सर्वत्रव गुरुरुघुपायश्चित्रामिघात्रादि-हापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाध्यम् । वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं साध्य-मिति मेघातिथिराइ॥ १४७॥

स्पृष्ट्वा दस्वा व मदिरां विधिवत्प्रतिगृहा च। शृद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिवेत्व्यहम् ॥ १४=॥

सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वके च प्रतिगृद्ध शुद्रोच्छिष्टाश्च अवः पीत्वा प्रति गृह्याभ्युपादानाद् ब्राह्मणो दभेकथितमुद्कं ज्यहं विवेद्॥ १४८॥

ब्राह्मण्स्तु सुरापस्य गन्धमात्राय सोमपः। प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १४९ ॥ ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य मुखसम्बन्धिनं गन्धं घात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रवं कृत्वा वृतं प्रादय विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्य विष्मुत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च।

पुनः संस्कारमहीनित त्रया वर्णा द्विजातयः ॥ १५० ॥

विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपृवकं मनुष्यसम्बन्धि म्त्रं पुरीषं वा प्रावय मद्यसुरा-संस्पृष्टं च भक्तादिरसं वा प्रावय द्विजातयस्ययो वर्णाः पुनस्पनयनमहन्ति ॥ १५०॥

वपनं मेखला द्राडो भैतवर्या वतानि च

निवर्तन्ते डिजातीनां पुनःसंस्कारकः णि॥ १५१॥

शिरोमुण्डनं मेखलाघारणं दण्डधारणं मेक्षाणि वतर्गन च मधुमांसस्रीवर्जनयुतानि प्राय-श्चित्तानि पुनरुपनयने द्विजातानां न भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानां तु भुक्तवान्नं स्त्रीशृद्रोच्छिष्टमेव च ।

जग्ध्वा मांसमभद्यं च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५२॥

अमोज्यान्नाम् "नाश्रोत्रियकृते यज्ञे" (म. स्तृ. ४-२०५) इत्याद्यक्तानामन्नं भुक्त्वा जलमिश्रितसक्त्रूरुपेण यशगृरूपेण वा यवान्पानयोग्यानकृत्वा सपरात्रं पिवेत्। अमुिष्मन्नेव विषये "मत्या भुक्त्वाचरेत्कृष्ट्रम्" इति चतुर्थाध्याये (म. स्तृ. ४-२२२) प्रायश्चित्तमुक्तं तेन सह वैकल्पिकम्। विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः। तथा द्विजाविस्त्रीणामुच्छिष्टं शृद्रोच्छिष्टं वा भुक्त्वैतदेव कुर्यात्। तथा "क्रव्यादस्कराष्ट्राणाम्" (म. स्तृ. ११-१५६) इत्यादिना यद्वि- भेषप्रायश्चित्तं तिन्निषद्धमासं भुक्त्वेदमेव कुर्यात्॥ १५२॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः। तावद्भवत्यप्रयतो यावकत्र वजत्यधः॥ १५३॥

यानि स्वमावतो मधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिमाणादिनाम्लभावं व्रजनित तानि अञ्चल्हानि, कषायान्विमीतकादीन् , क्रियतान्यप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा यावश्च जीर्णानि भवन्ति -तावदञ्चि पुरुषो भवति ॥ १९३॥

विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५४ ॥

ग्राम्यस्करखरोष्ट्रश्वगाळवानरकाकानां मुत्रं पुरीषं वा द्विजातिर्भुक्तवा चान्द्रायणं कुर्या-च्छोधनम् । यत्तु "छन्नाकं विङ्कराहं च" (म. स्मृ. ५-१९) इत्यनेन विङ्कराहगामकुक्कुटयो-बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तद्भ्यास्विषये व्याख्यातम् । इदं त्वनम्यास्विन-षये तसञ्च्छिमित्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्काणि भुक्तवा मांसानि भौमानि कवकानि च । अज्ञातं चैव स्नास्थमेतदेव वतं चरेत् ॥ १५५ ॥ वाय्वादिना शोधितानि मांसानि भुक्तवा भुम्यादिप्रभवाणि छन्नाकाणि भुक्तवा "भूमिजं वा वृक्षजं वा छन्नाकं मक्षयांन्त ये।

ब्रह्मझांस्तान्विजानीयात्" इति यमेन वृक्षजस्यापि निषेधात् । हरिणमांसं वा रासभमांस-मिति भक्ष्यामक्ष्यतया यञ्च ज्ञातं तथा हिसास्थानं सुना ततो यदानीतं तत् भुक्तवा चान्द्राय-यमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

> कव्यादस्करोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे । बरकाकखराणां च तप्तकृच्छुं विशोधनम् ॥ १५६॥

आममांसभिक्षणां श्राम्यस्करोष्ट्रश्रम्यङ्ककुटानां तथा मानुपकाकगर्दभानां प्रत्येकं वृद्धिः पूर्वकं मांसभक्षणे वक्ष्यमाणं तप्तकृष्ट्यं प्रायिक्षत्तम् । श्राम्यस्करङ्ककुटयोवेद्धिपूर्वकमक्षणे पद्ममाध्याये पातित्यमुक्तं तद्दभ्यासविषये व्याख्यातम्, इदं तु नाम्यासविषये तक्षङ्ग्द्रिमिन्द्र्यविरोधः॥ १९६॥

मासिकानं तु योऽश्नीयाद्समावर्तको द्विजः।

स त्रीरयहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत्॥ १५७॥

यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकश्राद्धम् बन्ध्यन्नमक्षाति । एतच सपिग्डीकरगातपूर्वनेकोदिः ष्टश्राद्धार्थोपलक्षणम् । स त्रिरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रमध्ये एकिसन्नहर्ति जलनावसेत् ॥१२७॥

ब्रह्मचारी तु ये।ऽश्लीयान्यधु मांसं करंचन !

स इत्वा प्राकृतं छुच्छं इतशेषं समापयेत् ॥ १५८॥

यो ब्रह्मचारी माक्षिकं मांसं वा अनिच्छात आपदि वाञ्चात्स प्राजापत्यं कृत्वा प्रारव्य-ब्रह्मचर्ववतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विडालकाकाख्चिछ्षष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपत्रं च पिवेद् ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५६ ॥

बिडालकाकम्पक उक्करन कुलाना मुच्छिष्टं केशकोटरूपसंसगें दुर्शं वा कृतमृत्वे रविश्वदिकं ज्ञात्वा अक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां कथितमुदकं पिवेत् ॥ ४५४ ॥

अभोज्यमद्भं नात्तव्यमात्मनः ग्रुद्धिमिच्छ्ता ।

अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं व प्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नाइनीयम्। प्रमादानु भुक्तं वसितन्यम् । तदसंक्षेत्रे प्रायश्चित्तंः क्षिप्रं शोधनीयम्। वसनपक्षे तु ल्युप्रायश्चित्तं भवत्येव । ज्ञानतः दुवः दुविद्धं प्रायश्चित्तम्॥ १६०॥

एषे।ऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधे। विधिः।

स्तेयदोषापहत् णां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतज्ञानाप्रकार्शवधारमुक्तम् । स्तेयपावहारिणाः विधानमधुना श्रूयठाम् ॥ १६१ ॥

धान्यात्रधनचौर्याण कृत्वा कामाद् हिजालमः।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छाब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्धान्यभद्धाद्यम्बर्णाण धनवौर्धाणांच्छातः कृत्वा न त्वात्मीयम्ना-न्रया नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यवताचरणेन शुद्धति । एतच देशकालद्रव्यपरिमाणस्वामितु-णाद्यपेक्षया महत्त्वादि बोद्धव्यम् । एवमुत्तरशापि ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां चेत्रगृहस्य च।

कूपवापोजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १६३ ॥

पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतम् हरणे कृतजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रा-यणं प्रायिश्वतं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामलपसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मतः।

चरेत्सांतपनं कुच्छूं तन्नियात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

द्रव्याणामलपार्घाणामलपप्रयोजनानां चानुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसकादीनां परगृहाचौर्यं वृत्वा तद्पहृतं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा सान्तपनं कृष्ट्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं चारमशु-

द्वये कुर्यात्। स्वामिनेऽपहतं द्रव्यं निर्वात्येति सवस्तेयप्रायश्चित्तरोषः ॥ १६४ ॥

भदयभाज्यापहर्णे यानशय्यासनस्य च।

पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

भक्ष्यस्य मोदकादैः, भोज्यस्य पायसादेः, यानस्य शकटादेः, शय्यायाः, आसनस्य च, पुष्पमुलकलानां च प्रत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

तृणकाष्ट्रदुमाणां च शुकानस्य गुड्स्य च।

चेलचर्मामेषाणां च त्रिरात्रं स्यादभाजनम् ॥ १६६ ॥

तृणकाष्ठवृक्षाणां गुष्कान्नस्य च तण्डुलादेवैश्वचमेमांसानां मध्ये एकस्याप्यपहरणे त्रिराः त्रमुपवासं चरेत्॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च।

अयःकांस्यापतानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥ १६७ ॥

मणिमुक्ताविद्वमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानां च प्रत्येकपपहरणे द्वादशाहं तण्डुलकणमः अणं कुर्यात् । सवैत्र चात्र सङ्द्रभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौ शक्त्यपेक्षयोत्ऋष्टापञ्चष्टद्रः व्यापहारिविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीरजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च।

पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव ज्यहं पयः ॥ १६८ ॥

कार्पासकृमिकोशजोणांनां वस्त्राणां द्विश्यपैकशफस्य गोरखादेः। पक्षिणां शुकादीनां गन्धानां च चन्द्नप्रसृतीनां रज्ज्वाश्च प्रत्येकं हरणे त्र्यहं क्षोराहारः स्यात्। अत्रापि पूर्ववद्विषयसमी-करणपरिहारः स्वामिनश्चोतकृष्टापकृष्टद्वव्यसमर्पणाद्पि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः॥ १६८॥

एतैर्वतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं डिजः।

अगम्यागमनीयं तु वतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६६ ॥

एतैरुकः प्रायश्चित्तः स्तेयजनितपाणं द्विजातिरपानुदेत्। अगम्यागमननिमित्तं पुनरेमिर्व-स्यमाणैभैतैनिहरेत्॥ १६९॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयानिषु ।

संख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १७० ॥

स्वयोनिषु सोदयैभगिनोषु तथा मित्रमार्यासु, पुत्रविष्ठीषु, कुमारीषु, चाण्डाळीषु, प्रत्येकं रतः सिक्त्वा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अत्रापि ज्ञानोभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणा-न्तिकम् । अत एव —

रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चाण्डाळीष्वन्त्यजासु च । सिवण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागा विधीयते ॥ इति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टमज्ञानात्तद् व्रतम् ॥ १७० ॥ पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव स्व ।

मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥ पितृष्वसुर्मातृष्वसुत्र दुहितरं भगिनीं मातुत्र सोद्यैश्रातुर्दृहितरं सोद्यैभगिनीमिव निर्विद्यमनां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । सक्रद्रज्ञानव्यभिचरिताविषयमस्यत्वात् ॥ १७१ ॥

पतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नापयच्छेत्तु बुद्धिमान्।

ज्ञा तत्वेनानुपेयास्ताः पतित सुपयन्नधः ॥ १७२ ॥ तिस्त पताः पैकृष्वतेय्याचा मार्यार्थ प्राज्ञो नोद्वहेत् । ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपेत- व्याः । यस्मादेता उपयन्तुपागच्छन्नरकं याति । "असपिण्डा च या मातुः" (म. स्मृ. ३-२) इत्यनेन निषेधसिद्धौ द्राक्षिणात्याचारदशैननिषेधद्राद्धांधं पुनर्वचनम् ॥ १०२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उद्क्यायामयानिषु ।

रेतः सिक्तवा जले चैव कुच्छू सान्तपनं चरेत्॥ १५३॥

अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि । "गोष्ववकीणीं सम्बन्सरं प्राजापत्यं चरेत्" इति क्या-लिखितादिमिर्ग्रहप्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितश्चान्यत्र स्तियां उठे रेतः । सेकं इत्वा पुरुषः सान्तपमं इन्हर् कुर्यात् ॥ १७३ ॥

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि यापिति वा दिजः।

गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्॥ १७४ ॥

यत्र देशे कापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा खियां गायाने शकटादौ, जले, दिवाकांते मेथुनं च सेवित्वा सवस्रश्र स्नायात्॥ १७४॥

चग्डालान्त्यस्त्रिया गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानते। विश्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ १७५ ॥

चण्डालस्यान्त्यजानां च म्लेच्छश्वरीरादीनामज्ञानता ब्राह्मणः ख्रियो गत्वा तेषां चान्नं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृद्धा पति । पतितस्य प्रायिष्ठचं कुर्योत् । एतच गुरुत्वाच्चाभ्या-सतो भोजनप्रतिग्हविषयम् । ज्ञानानु तेषां गमनं कृत्वा समानतां गच्छति । एतच्च प्राय-श्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७९ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रयं भर्ता निरुम्ध्यादेकवेश्मनि ।

यत्वुंसः परदारेषु तञ्चैनां चारयेद् व्रतम् ॥ १७६ ॥

विशेषेण प्रदुष्टाम् इच्छया व्यभिचारिणोमित्यथैः। भतां निरुन्ध्यात्पत्नीं कार्यभ्यो निव-त्यं निगडबद्धासिवैकगृहे धारयेत । यच्च पुरुषस्य सज्ञातीयपरदारगमने प्रायश्चिर् तदेवैनां कारयेत्। ततश्च "खीणामधं प्रदातव्यम्" इति यद्वसिष्ठादिभिरुक्तं तद्विच्छया व्यभिचारे च कर्तव्यम् ॥ १७६॥

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेने।पयन्त्रिता ।

कृच्छुं चान्द्रायणं चैव तद्स्याः पावनं स्मृतम्॥ १५७॥

्र ब्राह्मण्क्षत्रियविशां स्त्रियः शृद्रेऽपसंगताः ।

अप्रजाता विशुध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ १ ॥]

सा क्षी सजातीयगमने सकृद् दुष्टा कृतप्रायश्चिता यदि पुनः सजातीयेनाम्यर्थिता सर्ता तद्गमनं कुर्यात्तदास्याः प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं कृष्ट्रचान्द्रायणं च मन्वादिमिः स्मृतम्॥१००॥

यत्करोत्ये तरात्रेण वृषत्तीसेवनाद् डिजः । तद्भेत्रभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षं व्यपाहित ॥ १७८ ॥

वृष्ठयत्र चण्डाली प्रायिवसगौरवात् । चण्डालीगमनं यदेवरात्रेण ब्राह्मणः पापमजेयिव तद्वक्षाशी नित्यं सावित्रयादिकं जपंख्विमिवंधीरपनुद्वि । तथा चापस्तम्बः—''यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वणं ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्येकाल उदक आत्मजापी मौक्षचारो त्रिभिवं-धीस्तद्वयपोहृति पापम् ॥" मेधातिथिए० इत्थमेव व्याख्यातवान् । गाविन्दराजस्त्वक्रमपरि-गोतश्द्वागमनप्रायिवसमिदमाह ॥ १७८॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः । पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः श्रृणुत निष्कृतीः ॥ १७६ ॥ इयं हिंसाभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणां चतुर्णामपि पापकृतां विशुद्धिरुका । इदानीं साक्षात्पापकृतिः सह संसीगणामिमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धाः श्रृणुत ॥ १७९ ॥

सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।

याजनाध्यापनाद्यौनाञ्च तु यानासनाद्यानात् ॥ १८०॥

पतितेन सह संसरं माचरन् एकयानगमनंकासने। पवेशनैकपङ्किभोजनरूपान्संसर्गानाचरन्सः स्वत्सरेण पतित । नतु याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतित । किन्तु सद्य एवेत्वर्थः । अन्ध्यापनमन्नोपनयनपूर्वकं सावित्रीश्रावणम् । याजनादीनां च सद्यः पोतित्यमाह देवलः—

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सह भोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन व संशयः॥

विष्णुः—

था सम्बत्सरात्पतित पतितेन सहाचरन् । सहयानासनाभ्यासाद्यौनात्तु सद्य एव हि ॥

बौधायनः—

सम्वत्सरेण पतित पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनायौनात्सयो न शयनासनात् ॥ इति ।

गाविन्दराजस्तु याजनादीनां त्रयाणां संवत्सरेण पाति यहेतुत्वं सहासनादीनां लघु-त्वाञ्च सम्वत्सरेण किन्तु तस्माद्भ्य्वमपीति व्याच्छे । अस्मदीयमनुव्याख्या सुनिव्याख्या-नुसारिणी । नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुरुष्ध्महे ॥ १८० ॥

> या येन पतितेनेषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव वृतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

पतितश्रद्धोऽयं पापकारिव इनः सक्छपापिनामिवशेषपाठात् । एषां पतितानां मध्ये यो यन पापकारिणा सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्येव व्रतस्पं प्रायिश्वतः कुर्याव्रत मरणा-नितकमित्यभिहितं तद्पि वर्तं संसर्गिणा क्रियमाणम् "इ झहा द्वादश समाः" (म. स्मृ. ११: ७२) इत्यादिकं पादहोजं कर्त्तव्यम् । तथा च व्यासः—

यो येन सस्तेद्ववं सोऽपि तत्समतामियात्। पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य वर्तं द्विजः॥ १८१॥ पतितस्योदकं कार्यं सपिएडँ र्जान्यवैर्वहिः।

निन्दितेऽहिन सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसिधी ॥ १८२ ॥ महापातिकनो जीवत एव प्रेतस्योदकिकया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैकच ग्रामा-बहिगत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधाने रिकायां नवम्यां तिथी दिनान्ते कर्तेच्या ॥ १८२ ॥

दासी घटमपां पूर्णं प्रयस्येत्मेतव्तपदा ।

अहारात्रमुपासीरत्रशौचं बान्धवैः सह ॥ १८३॥

सपिण्डसमानोद्कप्रयुक्ता दासी उदकपूण घटं प्रेतचदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षि-पेत् यथा स निस्दको भवति । तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहारात्रमशौचमाचरेयुः १८३

> निवर्तरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने । दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिको ॥ १८४ ॥

तस्मात्यतितात्सिपण्डादीनां सम्मापणमेकासनायवेशनं च तस्मै ऋक्थप्रदानं सांवतसः विकादौ निमन्त्रणादिख्या छोकव्यवहार एतानि निवतेरन् ॥ १८४ ॥

ल्येष्ठना च निवर्तेत ज्येष्ठाचाप्यं च यद्धनम् । ज्येष्ठांशं प्राप्तुयाचास्य यवीयानगुणतोऽधिकः ॥ १८५ ॥ ज्येष्टस्य यतप्रत्युत्थानादिकं कार्यं तसस्य न कार्यम् । ज्येष्ठलम्यं च तस्य विश्वस्युदारा-दिकं धनं न देयम् । यद्यपि ऋक्थप्रदानप्रतिषेधादवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्तपापि यवीयस-स्तरप्राप्त्यर्थमन् छते । तस्यैव ज्येष्ठस्य सम्बान्धं धनं सोद्धारांशं तद्वुतो गुणाचिको लभते१८५

प्रायश्चित्ते तु चारते पूर्णकुम्भम । नवम् ।

तेनैव सार्धे प्रास्येयुः स्नात्वा पूर्ये जलाशये ॥ १८६॥

कृते प्रनः पतितेन प्रायिच्च स्विग्दसमानोदकास्तेनैन कृतप्रायिचर न सह पविके ज-लाधारे स्नात्वा जलपूर्णं नदं घटं प्रक्षिपेयुः । इह नवचटप्रहणाहासीयटिमत्यव कृतोपयोगिचटः प्रतीयते ॥ १८६ ॥

स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ।

सर्वाणि श्रातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत्॥ १८७॥

स कृतप्रायश्चित्तः तं पूर्वीक्तवटं जलमध्ये श्चिप्त्वा ततः स्वकीयमवनं प्रविदय यथापूर्व सर्वाणि ज्ञातिकर्माणि कुर्यात्॥ १८७॥

पतदेव विधिं कुर्याधाषितसु पतिनास्वपि।

वस्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८॥

स्त्रीष्विप पतितास्त्रेवमेव पतितस्योदकं कार्यमित्यादिविधि भन्नादिसिक्टसमानोदकः वर्गः कुर्यात् । ग्रासाच्छादनानि पुनराभ्यो देयानि । गृहसमीपे चासां वासार्थं कुरीदेषुः १८८

पनस्विभिरनिशिक्तेनीथं किचित्सहाचरेत्।

कृतनिर्णेजनांश्चेव न जुगुप्सेत कहिचित् ॥ १८८ ॥

पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिप्रहादिकमर्थे किञ्चित्रानुतिष्ठेत्। कृतप्रायश्चित्ताः न्नैव कदाचिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत्किन्तु पृद्विद्यवहरेत्॥ १८९॥

अस्यापवादमाह—

बालक्नांश्च कृतझांश्च विशुद्धानिप घर्मतः।

शरणागतहन्त् अ स्त्रोहन्तृश्च न संवसेत् ॥ १६० ॥

बालं यो हतवान् , इतोपकारमपकाराचरणेन यो विनाशितवान् , प्राणरक्षार्थमागतं यो इतवान् , क्रियं च या व्यापादितवानेतान्यथावतः तप्रायश्चित्तानपि संसमितया न परिवसेद १९०

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चार्यित्वा जीन्क्रच्छान्यथाविष्युपनाययेत् ॥ १६१ ॥

येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् आनुकल्पिककाल उपनयनं ययाशाखं न कृतवान् तान्प्राजा-पत्यत्रयं कार्रायत्वा ययाशास्त्रमुपनयत् । यत् याज्ञवल्कयादिभिवांत्यस्तोमादिप्रायिवत्त पुत्तः तेन सहास्य गुरुलाघवमनुसंधाय जातिशक्त्याद्यपक्षो विकल्पो मन्तव्यः ॥ १९१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकार्षन्ति चिकर्मस्थास्तु ये द्विजाः।

ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेयामप्येतदादिशेत् ॥ १६२ ॥

ये प्रतिषिद्धशृद्दसेविनो द्विजास्ते चोपनाता अप्यनधीतवदाः प्रायदिवरां कर्वमिच्छन्ति तेषामध्येतस्प्राजापत्यादिश्रय-पदिशेष ॥ १९२ ॥

यद्रहितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्यात्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १४३ ॥

गहितेन कर्मणा निषिद्धः प्रतिप्रहादिना हाझणा यद्धनमर्थयन्ति तस्य घनस्य त्यागेव ज्ञपत्तपोभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां शुरुयन्ति । धनत्यागेन च प्रायक्षित्तविधानाद् बहुमूख्ये च करि तुरगादावरपम्लये च लोहादौ परिगृहीते तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नम् । एवमविक्रय्यविक् क्यादावपि ॥ १९३ ॥

जिपत्वा त्रीणि साविज्याः सहस्राणि समाहितः।

मासं गोष्टे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्॥ १६४॥

त्रीणि सावित्रीसहस्त्राणि जिपत्वा गोष्ठे वा मासं क्षाराहारोऽसत्प्रतिग्रहजनितात्पापाः स्मुको भवति । शुद्धप्रतिग्रहादावण्येवदेव प्रायश्चित्तम् । द्रव्यदोषेण च दातृदोषेणापि प्रतिः ग्रहस्य गहितत्वाविशेषादिति ॥ १९४॥

उपवासकृशं तं तु गोव्रजात्पुनरागतम्।

प्रणतं प्रति पृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ? ॥ १६५ ॥ केवलक्षीराहारेण इतरभोजनव्यावृत्त्या कृशदेहं गोष्ठातप्रत्यागतं प्रणतं नम्रीभृतं किमस्मा-भिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिप्रहं न करीष्यसोत्येवं धर्मे ब्राह्मणाः परिष्टच्छेयुः ॥१९५॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम्।

गोभिः प्रवितते तीर्थं कुर्युस्तस्य परिष्रहम् ॥ १६६ ॥

सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येवं ब्राह्मणेषूक्त्वा घासं गवां दृषात्। तिस्म-न्यवसं भक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभृते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं कुषुः॥ १९६॥

वात्यानां याजनं कृत्वा परेषाम्न्त्यकर्मं च ।

अभिचारमहीनं च त्रिभिः कुच्छ्रैव्यंपाहति ॥ १८७ ॥

व्रात्यानाम् "सत अर्ध्व त्र्योऽप्येते" (म. स्मृ. ﴿२—३९) इत्युक्तानां व्रात्यस्तोमा-द्वियाजनं कृत्वा पितृगुर्वोदिव्यतिरिक्तानां च निषिद्धौध्वदेहिकदोहश्राद्धादि कृत्वाऽभिचाः च द्येनादिकमः । समिचारोऽनिमचारणीयस्य । अद्दीनं यागविशेषः । "अद्दीनयजनमञ्जिन करम्" इति श्रुतेः । त्रिरात्रादि तस्य याजनं कृत्वा त्रिभिः कृच्छे विशुध्यति ॥ १९७ ॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विष्लाव्य च द्विजः। सम्वत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति॥ ६८॥

शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्तुपेक्षते द्विजातिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्य तज्ञः निसं पापं सम्बत्सरं यवाहारोऽपनुद्ति ॥ १९८ ॥

> श्वस्मालखरैद्धा ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नराष्ट्रोष्ट्वराहैश्च प्राणायामेन ग्रुध्यति ॥ १९९ ॥

[शुनाऽऽव्रातावलीढस्य दन्तैविद्छितस्य च ।

अद्भिः प्रकालनं प्रोक्तमग्निना चेापचूलनम् ॥ १० ॥]

कुक्कुरसगालगद्भनरासवराहार्षेशीम्येदवाममांसादमांजीरादिभिर्द्ष्टः बुध्यति ॥ १९८ ॥ प्राणायामेनः

षष्टाञकालता मासं संदिताजप एव वा।

होमाभ्य सकला नित्यमपाङ्क्यानां विशोधनम् ॥ २०० ॥

क्षपाङ्ग्याः "ये स्तेनपतितक्कीबाः" (म. स्मृ. ३—१५०) इत्यादिनोक्तास्तेषां विशे-पतोऽनुपदिष्टप्रायिक्चतानां मासं त्रयहमभुक्तवा तृतीयेऽिह साय भोजनं वेदसंहिताजपो "देवकृतस्योनसोऽवयजनमसि" इत्यादिमिरष्टिमिर्मन्त्रौहीमः प्रत्येकं कार्यः । एतत्ससुदिष्टें पापकोक्षम् ॥ २००॥ उष्ट्रयानं समारुद्य खरयानं तु कामतः।

स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन ग्रुध्यति ॥२०१॥ उष्ट्रैयुक्तं यानं शकटादि एवं खरयानमपि तत्कामत आरुझ अव्यवधान उष्ट्रवराम्यां याने प्राणायामबहुत्वं नानश्च कामतः स्नानं इत्वा प्राणायामेन शुद्धो मवति ॥ २०१ ॥

विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं सन्निवेश्य च।

सचैलो वहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

असिब्रहितजलो जलमध्ये वा वेगातो मूर्ज पुरोपं वा इत्वा स्वासाः बहिर्णमान्नधादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुद्धो भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिकमे।

स्नातकवतलोपे च प्रायश्चित्तमभाजनम्॥ २०३॥ वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनामनुपदिष्टप्रायदिवत्तविभेषाणां च परिलोपं स्नातः कवतानां चतुर्थांध्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायिवनां कुर्यात ॥ २०३॥

हुङ्कारं ब्राह्मणस्याक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ।

स्नात्वाऽनश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसाद्येत् ॥ २०४॥

हुं तूष्णीं स्थीयतामित्याक्षेणं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वङ्कारं च विद्याद्यविकस्योवस्याऽमि-वादनकालादारभ्याद्वःशेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादीपप्रहर्णनापगतकोणं कुर्यात् २०४

ताडियत्वा तुरोनापि करहे वा ऽऽवध्य वाससा।

विवादे वा विनिजित्य प्रणिपत्य प्रसाद्येत् ॥ २०५ ॥

प्राकृतं ब्राह्मणं तृणेनापि ताडियत्वा कण्ठे वाऽऽबच्य वाससा वा वाक्छहेन जिस्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥

श्रह्मणस्य हननेच्छया दण्डसुचम्य वषंशतं नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहस्य वर्ष-सहश्चं नरकं प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोणितं यावतः पांस्न्संगृह्णाति महीतले।

तावन्त्यब्द्सहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत्॥ २०७॥

प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्याकान् रजःकणान्भूमौ पिण्डीकरोति तावरसंख्या-कानि वर्षसहस्ताणि तच्छोणितोत्पादको नरके वसेत्॥ २०७॥

अवगूर्यं चरेत्कुळूमतिकृच्छं निपातने।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्थात्पाद्य शोणितम्॥ २०८॥ ब्राह्मणस्य हननेच्छ्या दण्डाचुचमने कृच्छ्रं कुर्यात्। दण्डादिप्रहारे दनेऽतिकृच्छ्रं वध्य-

माणं चरेत्। रुचिरमुत्पाद्य कुच्छ्रातिकुच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८॥

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये।

शक्ति चावेस्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्॥ २०६॥

अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिलोमवधादिङ्गतानां निहरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामध्यः मवेक्ष्य पारं च ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञान कृदावृत्यनुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

यैरभ्युपायेरेनांसि मानवा व्यपकर्षति।

तान्वाऽभ्युपायः नवद्यामि देविषिषितृसेवितान् ॥ २१०॥

वैहेंतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान्पापनाशहेत्न्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वश्यामि ॥ २१० ॥

त्र्यहं प्रातस्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्द्रिजः ॥ २११ ॥

प्राजापत्याख्यं कुच्छ्माचरन् द्विजातिशाधं दिनत्रयं प्रातमुं ति ।। प्रातःशब्दोऽयं भोजना-नामोचित्यप्राप्तदिवाकालपरः । अत एव वसिष्ठः—"त्र्यहं दिवा सुङ्को नक्तमत्ति च त्र्यहं त्र्यहं अयाचितव्रतं त्र्यहं न सुङ्को" इति च कुच्छः । आपस्तम्बोऽध्याह—"त्र्यहं नक्ताशी दिवाशी च तत्तस्त्र्यहम् । त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्चाति किचन ॥" इति कुच्छ्द्रादशरात्रस्य विधिः । अपरं च दिनत्रयं सायंसंघ्यायामतीतायां सुञ्जात । अन्यहिनत्रयमयाचितं तावद्वः सुञ्जीत । शेषं च दिनत्रयं न किचिद्श्वीयात । अत्र प्राससंख्यापरिमाणापेक्षायां पराशरः—

सारं द्वात्रिशतिर्शासाः प्रातः षड्विशतिस्तथा ।
अयाचिते चतुविंशत्पः चानशनं स्मृतम् ॥
कुक्कुटाण्डप्रमाणं च यावांश्च प्रविशेनमुखम् ।
एतं प्रासं विज्ञानीयाच्छुद्धचर्थं पासशोधनम् ॥
हविष्यं चाननमञ्जी । चथा रात्रौ तथा दिवा ।
त्रींखीण्यहानि शास्त्रीयान्धासान्संख्याकृतान्यथा ॥
अयाचितं तथौवाचादुपवासस्त्रयहं भवेत् ॥ २११ ॥
गोामूत्रं गे।मयं क्षीरं द्घि सिपः कुशोद्कम् ।
एकरात्रोपवासश्च कुच्छुं सांतपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

गोमुत्राधेकीकृत्य एकैकिस्मिन्नहिन अक्षयेन्नान्यित्किचिद्द्यात्। अपरिदने चोपवास इत्ये-तत्सांतपनं कृष्कं स्मृतम्। यदा तु गोमुत्रादिषट् प्रत्येकं षट् दिनान्युपभुज्य सप्तमे दिने चो-पवासस्तदा महासांतपनं भवति । तथा च याज्ञवलक्यः—

कुशादकं च गोक्षोरं दिध मुत्रं शकुद् घृतम् । जार्घ्यापरेऽह्मयुप्यसेत्कुच्छ्रं सांतपनं चरन् ॥ पृथक सांतपनद्रच्योः षडहः सोपवासिकः । सप्ताहेन तु कुच्छ्रोऽयं महासांतपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥ पक्तैकं प्रासमश्नोयात्त्रयहाणि त्रीणि पूर्ववत् । ज्यहं चोपवसेदन्त्यमातकुच्छ्यं चरन्द्रिजः ॥ २१३ ॥

अतिकुच्छ्रं द्विजातिरनु तिष्ठन्प्रातः सायमयाचितादिरूपेणैकैकं ग्रासं त्र्यहाणि त्रीणि त्रीणि पूर्वेवतः। अन्यच त्र्यहं न किचिद् भुञ्जीतः॥ २१३॥

तप्तकृष्ट्वं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान । प्रतित्रयहं पिबेदुःष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥ ४ अपां पिबेच त्रिपलं पलमेकं च सपिषः ।

पयः पित्रेतु त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः ॥ ११]

तसकृष्ट्रं चरन्द्रिजातिः त्र्यहमुण्णोदकं त्रयहमुण्णक्षीः त्रयहमुण्णवृतं त्र्यहमुण्णवायु-मेकवारं स्नानं कुवन्संयमवान्पिवेत् । अत्र पराशरोक्तो विशेषः—

षट्पर्छं तु पिबेदम्मस्त्रिपर्छं तु पयः पिबेत्। क्रुमेकं पिबेत्सपिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४॥ यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कृच्छोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ २१५॥

विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकाख्यः क्रुच्छः सङ्दावृत्तिः तारतम्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः॥ २१३॥

पकैकं हासयेत्पिएडं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतज्ञान्द्रायणं स्मृतम्॥ २१६॥

सायंप्रावर्भध्यान्हेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदश शासानशित्वा ततः हुण्यप्रतिप्र-त्क्रमेणैकैकं प्रासं हासयेच्या चतुदंश्यामेको प्रासः संपद्यते । ततोऽनावास्यायामुपोप्य शुक्ल-प्रतिपत्यस्तिमिरेकैकं प्रासं वृद्धि नयेत् । एवं पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः संपद्यन्ते । एतः तिपपीलिकामध्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ ११६ ॥

एतमेव विधि इत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।

शुक्कपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ २१७ ॥

एतमेव पिण्डहासबृद्धित्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुद्र उपक्ष-मादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत । ततश्च शुक्रलप्रतिपदमारम्य एकेंकं पिण्डं वर्धयेत् । यथा पौणमास्यां पञ्चदश प्रासाः संपद्यन्ते । ततः कृष्णप्रतिपदमारम्य एकेंकं पिण्डं हासयेत् । यथाऽमावास्यायामुपवासो मवति ॥ २१७ ॥

> अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिडान्मध्यंदिने स्थिते । नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१ = ॥

यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् ग्रुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरम्य मासमेकं संयतेन्द्रियः प्रत्यहम-ष्टावष्टौ प्रासान्मध्यदिने भुक्षीत । मध्यदिन इति गृहस्थनहाचारिगोः सायंभोजनिक-वृत्त्यर्थम् ॥ २१८॥

चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विपः समाहितः।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

प्रातश्रतुरो प्रासानक्ष्तीयात् । अस्तमिते च सूर्वे चतुरो प्रासानभुन्नीत । एतच्छिशुचा-नद्रायणं मुनिभिः स्मृतम् ॥ २१९ ॥

यथाकथंचित्पिगडानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः।

मासेनाश्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ २२० ॥

नीवारादिहविष्यसंबन्धिनां प्रासानां द्वे शते चत्वारिशद्धिके कदाचिह्य कदाचित्यञ्च कदाचित्षोडश कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकथंचित्पिण्डान्मासेन संयतवानसु-खानश्चन्द्रसलोकतां याति । एवं पापक्षयार्थमम्युद्यार्थं चेद्मुक्रम् । अत एव याज्ञवन्त्रयः —

धर्मार्थं यश्चरेदेतचन्द्रस्यैति सलोकताम्।

कृच्छक्रच्छमैकामस्तु महर्ती श्रियमाप्नुयात्॥ (या. स्मृ. ३-३२६-२७) अतः प्राजापत्यादिक्वच्छ्रमप्यम्युद्यफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम्॥ २२०॥

पतद्भुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्त्रतम्।

सर्वोकुरालमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः॥ २२१॥

एतचान्द्रायणाख्यं वतं रद्रादित्यवसुमध्तश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुख्यपानाः विश्वया सङ्गदावृत्तिप्रकारेण इतवन्तः ॥२२१॥ महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्बहम् । अहिंसासत्यमकोधमार्जवं च समाचरेत्॥ २२२॥

महान्याहृतिभिर्भूर्भुवःस्वः ताभिः

आज्यं हविरनादेशे जुहोतिषु विधीयते।

इति परिशिष्टवचनादाज्येन प्रत्यहं होमं कुर्यात्। अहिंसासत्याक्रोधाकौटिल्यानि चाः नुतिष्टेत्। यद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि वताङ्गतयायमुपदेशः॥ २२२॥

त्रिरहिस्रिनिशायां च सवासा जलमाविशेत्।

स्त्रीशृद्रपतितां श्रेव नाभिभाषेत किहिचित्॥ २२३॥

अहिन रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलो नचादिजलं प्रविशेत्। एतच विपीलिः कामध्ययवमध्यचान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयम् । तयोः "उपस्पृशंस्त्रिषवणम्" (म. स्मृ. ६-२४) इत्युक्तत्वात । स्रीशुद्रपतितेश्च सह यावद् व्रतं कदाचित्संभाषणं न कुर्यात्॥ २२६॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽघः शयीत वा । ब्रह्मचारी बती च स्याद् गुरुदेवद्विजार्चकः॥ २२४

अहिन रात्रों च उत्थित आसीनः स्यान्न तु शयीत । असामध्यें तु स्थण्डिले शयीत न खट्वादौ । ब्रह्मचारी स्त्रीसंयोगरहितवतः । व्रतो मौज्जीदण्डादियुक्तः ।

पालाशं धारयेदण्डं ग्रुचिमौंर्झी च मेखलाम् ।

इति यमस्मरणात् । गुरुदेवब्राह्मणानां च पूजको भवेत् ॥ २२४॥

सावित्रीं च जपेकित्यं पवित्राणि च शक्तितः। सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

सावित्रीं च सदा जपेत । पवित्राणि चांचमर्षणादीनि यथाशक्ति जपेत् । एतच यथा चान्द्रायणे तथा प्राजापत्यादिकृच्ह्रेष्विप यत्नवान्प्रायश्चित्ताथमनुतिष्ठेत् ॥ २२६ ॥

पतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः।

अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैहोंमैश्च शोधयेत् ॥ २२६॥

लोकविदितपापा द्विजातय एमिरुक्तप्रायश्चिचैवैक्यमाणपरिषदा शोधनीयाः। अप्रका-शितपापांस्तु मानवान्मन्त्रहींमैश्च परिषदेव कोधयेत्। यद्यपि परिषदि निवेदने रहस्यत्वस्य नाशस्तथाप्यमुक्रवापे कृते केनापि लोकाविदिते कि प्रत्यिश्चित्तं स्यादिति सामान्यप्रकते न विरोधः ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च[। पापकृनमुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि॥ २२७॥

पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन धिङ्मामतिपापकारिणमिति पश्चात्रापेन शुध्यकि तपसा चोग्ररूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते । तपस्यशको दानेन च पापान्मुक्तो मवति । ख्यापनं चेदं प्रकाशप्रायश्चिताङ्गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्ताङ्गं रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात् व अनुवायश्च प्रकाशरहस्याङ्गमेव । दानेनेति प्राजापत्यवत एकघेनुविधानात् । घेनुश्च पञ्चपुरा-णीया त्रिपुराणीया वेति । एतेन ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकत्रते मासि सार्धद्वयप्राजा-पत्यात् वत्सरे त्रिशद्धेनवो मवन्ति । द्वादशिमर्वाष्ट्रैः षष्ट्यधिकशतत्रयं धेनवो मवन्तीति ॥२२७

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं इ त्वाऽनुभाषते । तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८॥ यथा यथा स्वयं पापं इत्वा नरो भाषते लोके ख्यापयित तथा तथा तेन पापन सपं इव जीर्णत्वचा सुच्यत इति ख्यापनविधेरनुवादः॥ २२८॥

यथा यथा मनस्तस्य दुक्कृतं कर्म गर्हति।

तथा तथा शरीरं तत्तेनाश्रमें ए सुच्यते ॥ २२९ ॥

तस्य पापकारिणा मनो व्यथा यथा दुष्हतं कमे निन्दति तया तथा शरीरं जीवातमा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति अयमनुतापानुवाद इति ॥ २२९ ॥

> कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्रमुच्यते । नैवं कुर्यो पुनरिति निवृत्त्या पृयते तु सः ॥ २३० ॥

पापं इत्वा पश्चात्संतप्य तस्मात्पापान्सुच्यत इत्युक्तमि नैवं कुर्यो पुनिरित्येवसन्दित्सः । खदा तु पश्चात्तापो नैवं पुनः करिष्यामीत्येवं निवृत्तिरूपसंकल्पफलकः स्यात्तदा सुतरां तस्माः । त्यापातपुतो भवतीति । पुतच निवृत्तिसंकलपस्य प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गविधानार्थम् ।३०

> एवं संचिन्त्य मनसा घेत्य कर्मफलोद्यम्। मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत्॥ २३१॥

एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाकायः शुभमेव सर्व कर्म दुर्यात् , इष्टफलस्वात् । नाशुभं, नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्मा विगहितम्।

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत्॥ २३२॥

प्रमादादिच्छातो वा निषिद्धं कमें कृत्वा तस्मात्यापानमुक्तिमिच्छन्युनस्तन्न कुर्याद । ए-त्रच पुनः करणे प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अत एव देवलः—

विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं भवेत् । इति ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्मग्यस्य कृते मनसः स्यादल। घवम्।

तस्मिस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥

अस्य पापकारिणो यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्यनुष्ठिते व चित्तस्य संतोषः स्यात्तिम्स्त-देव पायश्चित्तं तावदावर्त्तयेद्यावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

तपोमूलिमदं सर्व दैवमानुषकं सुखम्।

तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेदद्शिभिः ॥ २६४ ॥

यदेतत्सर्वे देवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः कारणम् । तपमैव च तस्य स्थितिः । तपोऽन्तः प्रतिनियतविधिरेव देवादिसुखस्य तपसा जननादादिष्टं वदार्थेरुक्तम् । उक्तप्राजा-पत्यादिप्रायश्चित्तात्मकं तपः । प्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणं च सवेतपोमाहात्स्यक्रयनम् ॥ २३४ ॥

> ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः त्तत्रस्य रत्नणम् । वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः ग्रद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनं तपः, राजन्यस्य रक्षणं तपः, वैश्यस्य कृषिवा ्णिज्यपाञ्चपाल्यादिकं तपः, शृद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषणोत्कर्षवोधनाधंस् ३३३

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः।

तपसैव प्रपश्यन्ति जलोक्यं सचराचरम् ॥ २३६ ॥

ऋषयो वाङ्मनःकायनियमोपताः फङमूळवायुमक्षास्तपसैव जङ्गमस्थावरसहितं पृथिवय-व्हतिक्षस्वर्गात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्ता निष्पापान्तःकरणाः प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥२३६॥ भौषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः। तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३७॥

औषधानि व्याध्युपशमनहेतुकानि । अगदो गदाभावः नैरूच्यमिति यावत् । विद्या ब्रह्मः धर्मवर्यात्मकदेदार्थज्ञानं वेदसम्बन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिरत्येतानि तपसैक प्राप्यन्ते तस्मात्तप एषां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३७ ॥

यद् दुस्तरं यद् दुराणं यद् दुर्गं यच दुष्करम्। सर्वे तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३८॥

यहुःखेन तीर्थते प्रहदोषसूचितापदादि, यहुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वामित्रेण तेनेव शारीरेण ब्राह्मण्यादि, यहुःखेन गम्यते मेरुप्रष्ठादि, यहुःखेन क्रियते गोः प्रचुरदानादि, तत्सव तपसा साधि श्वन्यते । यस्मादितदुष्करकार्यंकरणं सर्व तपसा साध्यते । तपो दुर्लक्ष्मण्याक्ति ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः। तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः॥ २३९॥

ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्ये उपपातकाद्यकार्यकारिणस्तप्रसेव उक्तरूपेणानुष्ठितेनः तस्मात्पापान्मुच्यन्ते । उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थम् ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च परावश्च वयांसि च।

स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात्॥ ३४० ॥

कीटसप्रालभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुलमादीनि भुतानि तपोमाहारम्येन स्वर्गः यान्ति । इतिहासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोऽप्यग्निप्रवेशादिकं तपस्तपन्तीति श्रूयते कि कीटानां यज्जातिसहजं दुःखं तत्समं तपस्तेन च श्लीणकलमवा अविकारिणो जनमान्तरकृतेन सुकृतेन दिवं यान्ति ॥ २४० ॥

यत्किश्चिदेनः कुर्वेन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः । तत्सर्वे निर्देहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः॥ २४१॥

यत्किञ्चित्पापं मनोवारदेहैमानवाः कुर्वन्ति तत्सर्वे पापं निर्दहन्ति तपसैव तपोधना इति । तप एव धनमिव रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः।

इज्याश्च प्रतिगृह्धन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४२ ॥ प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य योगे हर्वीषि देवाः प्रतिगृह्धन्ति । अभिलिषकाः धाश्च प्रयच्छन्ति ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवास्जत्प्रभुः। तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

हिरण्यगर्भः सक्छलोकोत्पचिस्थितिप्रलयप्रभुः तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत् । तथेकः ऋषयो वसिष्ठादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान्वेदान्प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते । सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥ ब्रिह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धालपभोजनम् । अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयम्भुवा ॥ १२ ॥] सवस्यास्य जन्तोर्येद् दुर्लमं जनम तपसः प्रकाशादित्येवं देवाः प्रपदयन्तः 'वयोम्लिमिनं -सर्वम्" (म० स्मृ० ११-२३४) इस्यादि तयोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्या महायइकिया जमा।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकज्ञान्यपि ॥ २४५ ॥

यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाञ्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्टानमपराचसिहण्णुत्वमित्येतानि महापाः ज्जकजनितान्यपि पापानि शीव्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४२ ॥

यथैधस्तेजसा विहः प्राप्तं निर्दहित क्षणात्।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वे चैदार्थज्ञो बाह्मणो नाशयति । इत्येतत्परमार्थज्ञानस्यैतत्पापश्चयोत्कषंज्ञापनार्थमेतत् ॥२४३॥

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

अत ऊष्वे रहस्यानां प्रायश्चित्तं निवोधत ॥२४७ ॥

इत्येतद् ब्रह्महत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायिश्वतं यथाविष्यमिहितम् । सत जर्व्वम-अकाशानां पापानां प्रायिश्वतं श्रणुत । अयं श्लोको गोविन्दराजेनालिखितः । मेधातिथिना तु किखित एव ॥ २४७ ॥

सन्याहतिप्रण्वकाः प्राणायामास्तु घोडश ।

अपि भूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

सव्याहृतिसप्रणवाः सावित्रीशिरोयुक्ताः पूरककुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं पोडश प्रा-णायामाः कृता मासाद् ब्रह्मध्नमपि निष्पापं कुर्वन्ति । अपिशब्दादोतिदेशिकब्रह्महत्याप्राय-श्चित्ताधिकृतमपि । पृतच प्रायश्चिकं द्विजातीनामेव न स्वीश्दादेर्मन्त्रानधिकारात् ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्युचम्।

माहित्रं ग्रुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विग्रुध्यति ॥ २४८ ॥

कात्सेन ऋषिणा दृष्टम् "अप नः शोशुचर्यम्" इत्येतत्सूकः, वसिष्टेन ऋषिणा दृष्टं च "प्रतिस्तोमेभिक्षसं वसिष्ठाः" इत्येवं ऋचं, माहित्रम् "महित्रीणामवोस्तु" इत्येतत्स्कः, शुद्धवत्यः "एतोन्विन्दं स्तवाम शुद्धम्" इत्येतास्तिस्त ऋचः, प्रकृतं मासमहरदः षोडशङ्कः त्वोऽपि जिपत्वा सुरापोऽपि विशुध्यति । अशिशब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकः तोऽपि ॥ २४९ ॥

> सक्रज्जन्वास्य वामीयं शिवसंकरूपमेव च । अपहत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २५० ॥

ब्राह्मणः सुवर्णमपहृत्य ''अस्य वामस्य पिकतस्य"।इत्येतत्सूकः प्रकृतत्वारमासमेकं प्र-स्यहमेकवारं जिपत्वा, शिवसङ्कुलपं च ''यज्जापतो दूरम्'' इत्येतद्वाजसनेयके यत्पिटतं तज्जन पित्वा सुवर्णमपहृत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति ॥ २५०॥

हविष्पान्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च ।

जिपत्वा पौरुषं स्कः मुच्यते गुरुतरूपगः ॥ २५१ ॥

"हविष्पान्तमजरं स्विविदि" इत्येकोनविशतित्रतः "नतमंहो न दुरितम्" इत्यष्टी, 'इति जा इति मे मनः," 'शिवसङ्कुल्प" इति च सूकं, "सहस्रशोषी पुरुषः" इत्येतच षोडशर्चं सूकं मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात्प्रकृतत्वात षोडशाभ्यासाज्ञपित्वा गुरुदारमस्त स्मात्पापानमुच्यते ॥ २५१ ॥ एनसां स्थूलसुद्माणां चिकीर्षन्नपनोद्नम् । अवेत्युचं जपेद्द्यं यत्किचेद्मितीति वा ॥ २५२ ॥

स्थूलानां पापानां महापातकानां सुक्ष्माणां चोपपातकादीनां निर्हेरणं कर्तुमिच्छन् "अव ते हेळो वरुण नमोभिः" इत्येतासूचं, "यत्किचेदं वरुण दैव्ये जने" इत्येतां च ऋचं, "इति वा इति मे मनः" इत्येतत्सूक्तं संवत्सरमेकवारं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिप्राद्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्रयहात्॥ २५३॥

स्वरूपतो महापातिकथनत्वादिना वाऽप्रतिप्राद्धं प्रतिगृद्धं चान्नं स्वभावकालप्रतिप्रहः संसर्गदुष्टं भुक्तवा "तरत्समन्दी धावति" इत्येता ऋचश्चतस्त्रो जित्तवा त्र्यहं तस्मात्पापानमः जुष्यः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रं तु बह्वेना मासमभ्यस्य ग्रुध्यति ।

स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्थमणामिति च तृचम् ॥ २५४ ॥

'सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यम्' इति चतस्तः । ''अर्यमणं वरुणं मित्रं चे' इति ऋक्त्रयं नद्यां च स्नानं कृत्वा मासमेकं प्रत्येकमभ्यस्य बहुपापो विद्युध्यति । बहुष्विप पापेषु तन्त्रेः णैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापकिमदम् ॥ २५४ ॥

अब्दार्घामन्द्रमित्येतदेनस्त्री सप्तकं जपेत्।

अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षमुक् ॥ २५५ ॥

एनस्वीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु "इन्द्रं मित्रं वरूणमग्निम्" इत्येताः सप्त ऋचः षण्मासं जपेत । अप्रशस्तं मृत्रपुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं मेक्षभोजी भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।

सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जन्या वा नम इत्युचम्॥ २५६ ॥

"देवकृतस्य" इत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा ''नम इन्द्रश्र" इत्येतां वा ऋचं संवत्सरं जिपत्वा महापातकमिप पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्राः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमानीभैक्षाहारो विग्रध्यति ॥ २५७ ॥

ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तो भिक्षालब्धाहारो वर्षमेकं संयतेन्द्रियो गवामनुगमनं कुर्वन् "यः]पावमानीरध्येति" इत्यादि ऋचोऽन्वहमभ्यासेन जिपत्वा तस्मात्पापाद्विशुद्धो भवति२५७

अरएयेवा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितिस्त्रिभिः ॥ २५८॥

त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रबाह्मणात्मिकां वेदसंहितामरण्ये वारत्रयमभ्यस्य वा प्रयतो बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः सबैमेहापातकैमुँच्यते ॥ २५८ ॥

ञ्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः।

मुच्यते पातकैः सर्वे स्त्रिर्जापत्वाऽघमर्षणम् ॥ २५९ ॥

त्रिरात्रमुपवसन्संयतः प्रत्यहं प्रात्तम्ध्याह्मसायंकालेषु स्नानं कुवन् त्रिपवणस्नानकालः एव जले निमन्न्य "कतं च सत्यं च" इति स्कमवमर्षणं त्रिरावृत्तं जपित्वा सर्वेः पापैर्मु- च्यते । तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषश्वनत्याद्यपेक्षया चावतंनीयम् ॥ २५९॥

यथाश्वमेधः ऋतुराट् सर्वपापापनोदनः।

तथाऽघमर्षणं सुक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥ यथाऽसमेघयागः सर्वयागश्रेष्टः सर्वपापक्षयदेतुस्तथाघमर्षणसूक्तमपि सर्वपापभयदेतुरि-स्यघमष्णसूक्तोत्कर्षः ॥ २६०

> हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः । ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्ताति किंचन ॥ २६१ ॥

भुरादिकोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमश्तन् ऋग्वेहं धारयन्विप्रादिर्भ कि-चित्पापं प्राप्नोति ॥ २६१ ॥

ऋग्वेदं १हस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तं ततश्च रहस्यपापं कृते ऋक्संहितां मन्त्रश्राह्मणात्मिकाः सम्यसेत्तदाह—

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यज्जुषां वा समाहितः।

साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

ऋक्संहितां मन्त्रबाह्मणात्मिकां नतु मन्त्रमाश्रात्मिकाम् अनन्तरम् "वेदे त्रिवृति" इति प्रत्यवमर्शात् । यज्ञुषां वा मन्त्रबाह्मणानां संहितां साम्नां वा बाह्मणोपनिषत्संहितां वारत्र-यमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

यथा महाहदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति । तथा दुश्चरितं सर्वे वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ २६३ ॥

ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्तत इति त्रिवृत । यथा महाहदं प्रविश्य लोप्टं विशीयते तथा सर्वे दुश्चरितं त्रिवृति वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

त्रिवृत्त्वमेवाह—

ऋचा यज्'षि चान्यानि सामानि विविधानि च। एष ज्ञेयस्त्रिवृद्धेदे। या वेदैनं स वेदवित् ॥ २६४॥

ऋच ऋड्मन्त्राः, यजूंषि यजुमैन्त्राः, सामानि वृहद्वयन्तरादीनि नानाप्रकाराण्यन्यानि एषां त्रयाणां पृथक् पृथक् मन्त्रवाक्षणानि एष त्रिवृहेदा ज्ञातन्यः । य एनं वेद स वेद्विहवति

> आद्यं यञ्चयक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता । सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्धेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥ [एष वोऽभिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य निर्णयः । निःश्रेयसं धर्मविधि विप्रस्येमं निवोधत ॥ १३ ॥ पृथक् ब्राह्मणकल्पाभ्यां स हि वेदस्त्रिवृत्स्मृतः ॥ १४ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ सर्ववेदानामाद्यं यत् ब्रह्म वेदसारम् अकारोकारमकारात्मकत्वेन व्यक्षरं यत्र श्रयो वेदाः स्थिताः सोऽन्यस्त्रिवृहेदः प्रणवाख्यो गृह्यो गोपनीयः वेदमन्त्रश्रेष्टत्वात्, प्रमार्थाभिश्रायकः त्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच । यस्तं स्वरूपठोऽर्धतश्र जानाति स वेदः वित् ॥ २६९ ॥ को. श्रोः ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्ते षहुयुनिमतालोचनाचन्मयोक्तं सह्याख्यानं खलु मुनिगिरां तद्भजञ्जं गुणजाः । नैतन्मेधातिधिरभिद्धे नापि गोविन्दराजो व्याख्यातारो न जगुरपरेऽप्यन्यतो दुर्लमं वः ॥ १॥

इति श्रीकुल्ल्कभद्दविरवितायां मन्वर्थमुकावल्यां मनुवृत्तावकादशोऽध्यायः ॥११॥

अथ द्वादशोध्यायः।

चातुर्वेगर्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ । कर्मगां फलनिर्वृत्ति शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

हे पापरहित, ब्राह्मणादिवणंचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यायं धमंस्त्वयोक्तः । इदानीं कर्मणां ग्रुभाग्रुभफलप्राप्ति परां जन्मान्तरप्रभवां परमार्थरूपामस्मानं ब्र्हीति महर्षयो सृगुमवोचन् १

> स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः। अस्य सर्वस्य श्रुणुत कर्मयोगस्य निर्णयम्॥ २॥

स धर्मप्रधानो मनोरपत्यातमा स्रगुरस्य सर्वस्य कर्मसम्बन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तानमहर्षीनब्रवीत् ॥ २ ॥

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् । कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३॥

मनोवाग्देहहेतुकं कमें विहित्तनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्जन्या एव मनुष्यतिर्थगादिन भावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मंनुष्याणां गतयो जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति । कमेशब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किन्तु ममेदं स्वमिति संकल्परूपयोगादिध्यानाचरणादाविष क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

> तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः। दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम्॥ ४॥

तस्य देहिसम्बन्धिनः कर्मण उत्ऋष्टमध्यमाधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्चितस्य सक्यमाणदश्व अशोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात्। मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च। तथा तैत्तिरीयोपनिषदि ''तस्माद्यत्पृष्षो मनसामिगच्छति तद्वाचा वदित तत्कर्मणा करोति" इति ॥ ४॥

तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह—

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्॥ ५॥

कर्थं प्रधनमन्यायेन गृह्यामीत्येवं विन्तनम् , मनसा ब्रह्मवधादि निषिद्धाकाङ्का, नास्ति प्रस्तोकः देह एवात्मेत्येतद् प्रहश्चेत्येवं त्रिप्रकारमञ्जमफर्लं मानसं कमं । एतञ्चयविपरीत्वबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफ्लं मानसं कमें । "शुभाशुभफ्लं कमं" इत्युभयस्यैव प्रकान्तत्वात् ॥ ९ ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैश्र्यं चापि सर्व्हाः।

असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याचतुर्विधम् ॥ ६॥

अप्रियाभिधानम् , असत्यभाषणं, परोक्षे परदूषणकथनं, सत्यस्यापि राजदेशपौरवातां-देनिष्प्रयोजनं वर्णनम् , इत्येवं चतुःप्रकारमञ्जभफलं वाचिकं कमं भवेत । एतद्विपरोतं प्रियस-स्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

> अद्त्वानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम्॥ ७॥

अन्यायेन परस्वपद्दणमशास्त्रीयहिंसा परदारगमनिमत्येव त्रिप्रकारमशुभफलं शारीर कमें । प्रद्विपरातं त्रथं शुभफलम् ॥ ७ ॥ मानसं मनसैवायमुपभुङ्के शुभाशुभम् । वाचा वाचाकृतं कर्मे कायेनैव च कायिकम् ॥ ८॥ [त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुविधम् । मनसा त्रिविधं कर्म दश धर्मपथांस्त्यजेत् ॥ १॥]

मनसा यरसुक्ततं दुष्कृतं वा कमं कृतं तत्फलं सुखदुःस्तिमह जन्मिन जन्मास्तरे वा मक-सेवायसुपशुद्धे । एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्द्वारेण मधुरगद्गद्मापित्वादिना, शाराः शुभ भाशुभं शरीरद्वारेण स्वक्चन्द्रनादिप्रियोपभोगव्याधितत्वादिनाऽनुभवति । तस्मात्प्रयद्गेन भारीरमानसवाचिकानि धमॅरहितानि च वर्जयेन कुर्याच्च ॥ ८॥

> शरीरजैः कमंदोषैर्याति स्थावरतां नरः वाचिकैः पित्तमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥ [शुभैः प्रयोगेर्देवत्वं व्यामिश्रेमांनुषो भवेत् । अशुभैः केवलैश्चेव तियंग्योनिषु जायते ॥ २ ॥ वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् । कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन्हन्यादणरिरक्षितः ॥ ३ ॥ वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाहानम् । शारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ ४ ॥ विदण्डं धारयेद्योगी शारीरं न तु वैण्वम् । वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ५ ॥

यद्यपि पापिष्ठानां शारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि सम्भवन्ति तथापि स र्याद प्रायशोऽधमेंमेव सेवते, धममलपमिति बाहुल्याभिप्रायेणेति व्याख्यातम् । बाहुल्येन शरीरकर्मजरापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः प्राप्नोति । बाहुल्येन वाक्कृतैः पिक्षत्वं मृगत्वं वा । बाहुल्येन मनसा कृतेश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ १ ॥

> वाग्द्एडोऽथ मनोदएडः कायद्एडस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिद्एडीति स उच्यते ॥ १०॥

द्मनं दण्डः, यस्य वाङ्मनःकायानां दण्डा निषिद्धामिधानासत्संकलपप्रतिषिद्धव्यापार-त्यागेन बुद्धाववस्थिताः स त्रिदण्डीत्युच्यते । नतु दण्डत्रयधारणमात्रेणेत्याम्यन्तररण्डत्र-यप्रशंसा ॥ १० ॥

त्रिद्गडमतन्निक्षिप्य सवभृतेषु मानवः।

कामकोघौ तु संयम्य ततः सिद्धि नियच्छति ॥ ११ ॥

प्वं निषद्धवागादोनां सर्वभुवगोचरतया दमनं इत्वैतइमनाथमेव कामकोषो नु नियम्य ततो मोक्षावासिरुक्षणां सिद्धि मनुष्यो लभते ॥ ११ ॥

कोऽसो सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह—

योऽस्यात्मनः कार्याता तं चेत्रइं प्रचक्षते।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

अस्य छोकसिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कमसु प्रवर्तेयिता तं क्षेत्रज्ञं पण्डिता वदन्ति । यः पुनरेष व्यापारान्करोति शरीराख्यः सः पृथिव्यादिभुतारव्यत्वाद् भुः तात्मैवेति पण्डितेरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३ ॥ जीवशब्दोऽयं महत्परः, येनेति करणविभक्ति निर्देशात् । उत्तरक्षोके च— वावुभौ भृतसंष्टकौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।

इति तच्छब्देन प्रत्यवमशोच्छरीरक्षेत्रज्ञाविरिक्तोऽन्तःशरीरमात्माख्यत्वादात्मा जीवा-ख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहज आत्मा। तत्प्राप्तेस्तैस्तस्य विनियोगात्। येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजनम सुखं दुःखं चानुभवति ॥ १३ ॥

ताबुमो भूतसंपृक्तो महान्तेत्रज्ञ एव च ।
उज्ञावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥
[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभत्र्यव्ययमीश्वरः ॥ ६ ॥]

तो हो महत्वेत्रज्ञो पृथिव्यादिपञ्चभुतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्र-सिद्ध्या तिमिति निर्दिष्टं परमारमानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य तिष्ठतः॥ १४॥

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः।

उद्यावसानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः॥ १५ ॥

अस्य प्रमात्मनः शरीराद् सँख्यमुर्तयो जीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनानन्तरमुक्ता लिङ्गशरीराविच्छन्ना बदान्त उच्च प्रकारेणाञ्चेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति । या मूत्य उत्कृष्टापक्रष्टमुताञ्चिदेवरूपतया परिणतानि सबँदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् । शरीरं यातनाथींयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चम्य एव पृथिन्यादिभूतेभ्यो दुष्कृतकारिणां मनुष्याणां पीडानुभवप्रयोजकं जरायु-जादिदेहन्यतिरिक्तं दुःखसिंहष्णु शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूयता यामीः शरीरेणेह यातनाः । तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशःः ॥ १७॥

तेन निर्मतेन शरीरेण ता यमकारिता यातना दुष्कृतिनो जीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरः नाशे तेष्वेवारम्भकभूतमागेषु यथास्वं प्रलीयन्ते । तत्संयोगिनो भूत्वा अवतिष्ठनत इत्यर्थः॥ १७॥

सोऽनुभ्यासुखोदकन्दिषान्विषयसङ्गजान् । व्यपेतकरमषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

स शरीरो भृतसूक्ष्म।दिलिङ्गशरीरार्वाच्छन्नो निषिद्धशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाक्यविषयोप-भोगजनित्यमछोकदुःखाद्यनुभुयानन्तरं भोगादपहतपाष्मा तावेव महत्परमात्मानौ महावोयौ द्वावाश्रयति ॥१८॥

तौ धर्भ पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रतौ सह ।

याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १६ ॥

तौ महत्परमारमानौ अनलसौ तस्य जीवस्य धम भुक्तशेष च पापं सह विचारयतः। या-स्यां धर्माधर्मास्यां युक्तो जीवः परलोकेहलोकयोः सुखटुःखे प्राप्नोति ॥ १९ ॥

> यद्याचरति धर्मे स प्रायशोऽधर्ममल्पशः । तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्नुते ॥ २० ॥

द्वादशोऽध्यायः।

स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठति अल्पं वाधर्मे तदा हैरव पृथिव्याः दिभृतैः स्थूलशरीररूपतया परिणतेर्थुकः स्वर्गमुखमनुभवति ॥ २०॥

यदि तु प्रायशोऽधर्म सेवते धर्ममन्पशः।

तैर्भूतैः स परित्यको यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१॥

यदि पुनः स जीवो मानुषद्शायां बाहुल्येन पापमनुतिष्ठति अल्पं च पुण्यं तहा तौरव भूतः मानुषदेहरूपतया परिणतेस्त्यको सतः सन्ननन्तरं पञ्चभ्य एव मात्राभ्य इत्युक्तरीत्या यातनाः नुभवोचितसंपातकविनदेहो यामीः पीडा अनुभवति ॥ २३ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवा वीतकतमयः

तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः॥ २२ ॥

स जीवो यमकारितास्ताः पोडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततो भोगेनापद्दतपाप्मा तान्य जरायुजादिशरीरारम्भकान्पृथिवयादिभृतभागानिवितिष्ठति। मानुषादिशरीर गृहातोत्यर्थः॥२२।

एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे द्ध्यात्सदा मनः ॥ २३॥

अस्य जीवस्य एता धर्माधमेहेतुकाः स्वर्गनरकाचुपभोगोि तित्रियात्रियदेहप्रासोरन्तःकर णे ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा संगतं कुर्यात् ॥ २३ ॥

> सस्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मना गुणान् । यैव्याप्येमान्स्थिता भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४॥

सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणङक्षणानि आत्मोपकारकत्वादातमनी महत्वे गुणा-ज्ञानीयात्। यैर्व्याप्तो महानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थात्वशेषेण व्याप्य स्थितः॥ २४॥

या यदैयां गुणा देहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणपायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५॥

यद्यपि सर्वमेवेदं त्रिगुणं तथापि यत्र देहे येषां गुणानां मध्ये या गुणा यदा साकल्येनाधिका भवति तदा तद्गुणलक्षणबहुलं तं देहिनं करोति ॥ २९ ॥

संप्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाइ-

सत्त्वं ज्ञानं तमे।ऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम्। एतद्वयातिमदेतेषां सर्वभृताश्चितं चपुः॥ २६॥

यधार्थावभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणम् । एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमोलक्षणम् । विपादा-भिलाषं मानसकायं रजोलक्षणम् । स्वरूपं तु सत्त्वरजस्तमसां प्रोत्यप्रीतिविधादात्मकम् । तथा च पठन्ति "प्रीत्यप्रीतिविधादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्येन्यःभिभवाश्र-यजननिम्थुनवृत्त्यश्च गुणाः ॥" (सां. का. १२) एतच्चेषां स्वरूपमन्त्तरक्षाकत्रयेग वक्ष्यति । एतेषां सत्त्वादिगुणान।मेतज्ज्ञानादि सर्वप्राणिक्यापकं लक्षणम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्श्रीतसंयुक्तं किचिदात्मनि लक्षयेत्।

प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुवधारयेत् ॥ २०॥

तिस्मित्रात्मिति यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तिमितक्केशं प्रकाशरूपमनुमवेत्तत्वत्वं जानी-यात्॥ २७॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमशितिकरमात्मनः । तद्वजो प्रतिपं विद्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २२ ॥ यत्पुनः संवेदनं दुःखानुविद्धमत एव सत्त्वग्रुद्धात्प्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयः स्पृहोत्पादकं तत्त्वानिवारकत्वात्प्रतिपक्षं रजो जानीयात्॥ २८॥

यत्तु स्यान्मे।हसंयुक्तमन्यकं विषयात्मकम् । अप्रतक्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यत्पुनः सदसद्विवेकगुन्यमस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्वणीयस्वरूपमन्तःकरणबहिःकरणाः स्यां दुर्ज्ञातं तत्तमो जानीयात् । एषां च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवता भवितव्यमित्येवत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलादयः।

अप्रयो मध्या जवन्यश्च तं प्रवद्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादकः स्तं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३०॥

वेदाभ्यासस्तपे। ज्ञानं शौचिमिन्द्रियनिग्रहः।

धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

वेदाभ्यासः, प्राजापत्याद्यनुष्ठानं, शास्त्रार्थावबोधः, मृद्वार्यादिशौचं, इन्द्रियसंयमः, दानाः दिधमीनुष्ठानम् , आत्मध्यानपरता एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कायम् ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसःकार्यपरिष्रहः।

विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणळत्तणम् ॥ ३२ ॥

फलार्थं कर्मानुष्टानशीलता, अल्पेऽप्यथें वैक्ष्व्यं, निषिद्धकर्माचरणम् अजस्वं शब्दादिविषः योपभोग इत्येतद्रजोभिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

लोभः स्वमोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमाद्ध तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३॥

अधिकाधिकधनस्पृहा, निद्रात्मता, कातर्यं, पेशून्यं, परलोकाभावबुद्धिः, आचारपरिलोपः, याचनशीलत्वं, संभवेऽपि धुर्मादिष्वनवधानं, इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ॥३३

त्रयाणापि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।

इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामिष गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्रमानेष विद्यमानानाः मिदं वक्ष्यमाणसाक्षेषिकं।क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातन्यम् ॥ ३४॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वश्च करिष्यंश्चेव लज्जति ।

तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुण्लक्षणम् ॥ ३५ ॥

यत्कमं कृत्वा, कुवंन, करिष्यंश्च लजावान्भवति । कालत्रये द्वयोरन्यत्र वेति विवक्षितं तत्सवं तमःकार्यत्वात्तमोऽभिधानं गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३९ ॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्।

न च शोचत्यसंपत्तौ ति इशेयं तु राजसम्॥ ३६॥

इह लोके महर्ती श्रियं प्राप्नोतीत्येदर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थ नच तत्कर्मफ स्टासंपत्तौ दुःस्ती भवति तद्रजःकायत्वाद्रजोगुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेगेच्छति शातुं यत्र लज्जति चाचरन्।

येन तुष्यति चात्मास्य तत्सस्वगुणलक्षणम् ॥ ३७॥

यत्कर्म वेदार्थं सर्वात्मना ज्ञातुमिञ्छति, यञ्च कर्माचरन्कालत्रयेऽपि न लज्जति, येन कर्म-गास्यारमतुष्टिजीयते, तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३७॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थं उच्यते।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ट्रधमेषां यथोत्तरम् ॥ ३८॥

कामप्रधानता तमसो लक्षणम् । अर्थनिष्ठता ग्जसः । धर्मप्रधानता सत्त्वस्य । एषां च कामादीनासुत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयानर्थमृळत्वात्कामस्य । तास्यां च धर्मस्त-क्मूळत्वात्तयोः ॥ ३८॥

येन यस्तु गुलेनैयां संसारान्प्रतिपद्यते ।

तान्समासेन वच्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३६॥ एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन स्वकार्येण या गतीजीतः प्राप्नोति ताः सर्व-स्यास्य जगतः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९॥

> देवत्वं सारिवका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः। तिर्यक्तवं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः॥४०॥

ये सत्त्ववृत्ताववस्थितास्ते देवत्वं यान्ति । ये तु रजोवृत्त्ववस्थितास्ते मनुष्यत्वम् । ये त-मोवृत्तिस्थास्ते तिर्यंक्त्वं चेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

त्रिविधा जिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः।

अधमा मध्यमात्रया च कर्मविद्या विशेषतः ॥ ४१ ॥ वादिमानुबर्गितिका विविधा जन्मास्त्रगापिकका मा देशकास्त्रिके

या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरप्राप्तिरुका सा देशकाळादिभेदेन संसार-हेतुभृतकर्मभेदाज्ज्ञानभेदाच्चाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनिस्निविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

> स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः । पश्चश्च सृगाश्चैव जघन्या तामसी गतीः ॥ ४२ ॥

स्थावरा वृक्षादयः, क्रमयः सूक्ष्माः प्राणिनः, तेभ्य ईषतस्यूजाः कीटाः, तथा महस्यसर्वकः क्रपश्चित्राज्ञेत्येषा तमोनिमित्ता जवन्या गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरंगाश्च शृद्रा म्लेच्डाश्च गर्हिताः।

सिंहा ज्यात्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः॥ ४३॥

हस्त्यस्यगुद्रम्लेच्छसिहच्याघ्रसुकरास्तमोगुगनिमित्ता मध्यमा गतिः । गर्हिता इति महे-च्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चेव दाम्भिकाः।

रज्ञांसि च पिशाचाश्च तामसीपू तमा गतिः॥ ४४॥

चारणा नटाद्यः, सुपर्णाः पक्षिणः, छद्मना कर्मकारिणः पुरुषाः, राक्षसाः, पिशाचादचे-त्येषा तामसीधूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

> भत्ना मन्ना नटाश्चैव पुरुषाः रास्त्रवृत्तयः द्युतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः॥ ४५॥

झल्ला मल्लाः क्षत्रियाद् वात्यात्सवर्णायामुत्पन्ना दशमाध्यायोक्ता ज्ञेयाः । तत्र झल्ला यष्टिप्रहरणाः, मल्ला बाहुयोधिनः, रङ्गावतारका नगः शत्रजीविद्युतपानप्रसक्ताश्च पुरुषा अध्या राजसी गतिज्ञेया ॥ ४५ ॥ राजानः क्षत्रियाश्चेव राज्ञां चैव पुरोहिताः । वाद्युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसो गतिः ॥ ४६ ॥

राजानोऽभिषिका जनपदेखराः। तथा क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थेकलहप्रियाश्च एषा राजसी गतिर्मध्यमा बोद्धन्या ॥ ४६ ॥

गन्धर्वा गुद्यका यक्षा विवुधानुचराश्च ये।

तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूचमा गतिः॥ ४७॥

गन्धर्वाः, गुह्यकाः, यक्षा जातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः, ये च देवानुयायिनो विद्याध-रादयः, अन्सरसश्च देवगणिकाः सर्वो इत्येषा राजसीमध्य उत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः।

नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः॥ ४८॥

वानप्रस्थाः, भिक्षवः, ब्राह्मणाश्च, अप्सरसो व्यतिरिक्ताः पुष्पकादिविमानचारिणः, नक्ष-त्राणि, देत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ताऽधमा गतिः॥ ४८॥

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः।

वितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः॥ ४८॥

यागशीलाः, तयर्षयः, देवाः, वेदामिमानिन्यश्च देवता विग्रहवत्य इतिहासप्रसिद्धाः, ज्योवींषि ध्रवादीनि, वत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः, पितरः सोमपादयः, साध्याश्च देव-योनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गांतः॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानन्यक्तमेव च।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुमैनीषिणः ॥ ५०॥

चतुर्वदनः, विश्वस्जश्च मरीच्यादयः, धर्मा विष्वहवान् , महान् , अव्यक्तं च सांख्यप्रसिद्धं च तत्वद्वयं, तद्धिष्ठानृदेवताद्वयमिह विविधितम् । अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसान्विकाः वित्वानुष्यतेः । एतां चतुर्वदनः धारिमक सत्विनिमत्तामुरङ्गष्टां गतिं पण्डिता वदन्ति ॥५०॥

एष सवैः समुद्रष्टिश्चित्रकारस्य कर्मणः।

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

एष मनोवाक्कायरूपत्रयभेदेन त्रिप्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथ-ममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्न्येनोक्तः । सार्वभौतिक इत्यभिधानादनुका अप्यन्न गतयो दृष्टव्याः । उक्ता गतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणां प्रसंगेन धर्मस्यासेवनेन च।

पापान् संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसंगेन निषिद्धाचरणेन च प्रायाश्चतादिधमाननुष्ठानेन मृढा मनुष्या-पसदाः कुत्सिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ९२ ॥

यां यां योनि तु जावोऽयं येन येनेह कर्माणा।

क्रमशो याति लोकेऽस्मिस्तत्तत्त्व निबोधत ॥ ५३ ॥

अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणा इह छोके कृतेन यद्यज्जनम प्राप्नोति तत्सर्व क्रमेण श्रुणत ॥ ५३ ॥

बहुन्वर्षगणान्धोरात्ररकान्प्राप्य तत्क्षयात्। संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान्॥ ५४॥ ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बहून्वर्षसमुहान् मयङ्कराबरकान्प्राप्य तदुपभोगक्षयाद् दु-ब्रह्मतशेषेण वक्ष्यमाणान् जनमविशेषान्प्राप्तुवन्ति ॥ ५४ ॥

> श्वसुकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपत्तिणाम् । चराडालपुकसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

कुक्कुरस्करगर्दभोष्ट्रगोच्छागमेषसृगपक्षिवण्डालानां पुक्कसानां च निपारेन शृदायं जातानां सम्बन्धिनों जाति हसहा प्राप्नोति तत्र पापशेषगोरवलाववांपक्षया क्रमेण सर्वयो निप्राप्तिबीद्धन्या । एवसुत्तरत्रापि ॥ ५५ ॥

कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पविणाम्।

हिसाणां चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो बजेत्॥ ५६॥

कृमिकीटशलभानां पुरीयभक्षिणां पक्षिणां हिंसनशोलानां च व्याब्रादीनां प्राणिनां जाति सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

लुताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्युचारिणाम्।

हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

ऊर्णनाभस्रकृतकासानां, जलवराणां च, तिरश्चां कुम्भोरादीनां, हिंसनशीलानां च योहन सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्राप्मोति ॥ ५७ ॥

तृण्गुल्मलतानां च कव्यादां दंष्ट्रिणामपि।

क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः॥ ५८॥

तृणानां दूर्वोदीनां, गुल्मानामप्रकाण्डादीनां, लतानां गुड्डच्यादीनां, आममांसमक्षिणं गृध्रादीनां, दृष्ट्रिणां सिहादीनां, क्रूरकमैशालिनां वधशोलानां च व्याघादीनां जाति शतवा-रान्प्राप्नोति गुरुदारगामी॥ ५८॥

> हिंस्ना भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभद्यभक्षिणः। परस्परादिनः स्तेनाः प्रेतान्यस्त्रीनिषेविणः॥ ५९॥

ये प्राणिवधशीलास्त भाममांसाशिनो माजांरादयो भवन्ति । अमध्यभिक्षणो ये ते हम-यो जायन्ते । महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परं मांसस्यादिनो भवन्ति । ये चाण्डाला-दिश्चीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा जायन्ते । प्रेतान्त्यस्नानिपेविण इति छन्दःसमा-नत्वात्स्मृतीनां, सर्वे विधयदछन्दिस विकल्प्यन्त इति विसर्गलोपं च । यद्वा यलोपं च स-वर्णदीर्घः ॥ ९९ ॥

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च येाषितम्।

अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्तः ॥ ६० ॥

यावत्कालीनपात्ततसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतुभिः सह संसर्गः कृत्वा परेषां च स्त्रियं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णादन्यद्पहत्य एकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसो भृतिविक्षेषो भवति ॥ ६०॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः।

विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

मणीन्माणिक्यादीनि, मुक्ताविद्रुमौ च नानाविधानि च रत्नानि वैदूर्यहारकादोनि लोनेन हृत्वाऽऽत्मीयश्रमादिना सुवणंकारयोनौ जायते । केचित्तु हेमकारपक्षिणमाचक्षते ॥ ६१॥ धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसे। जलं प्लवः । मधु दंशः पयः काके। रसं श्वा नकुले। घृतम् ॥ ६२ ॥

भाव दराः पयः नगनाः प्राप्तः स्वाद्यः प्रान्यमपहत्य मृषिको भवति । कांस्यं हत्वा हंसः, जलं हत्वा एलवाखयः पश्ची, माश्चिकं हत्वा हंशः, श्चीरं हत्वा काकः, विशेषोपदिष्टगुडलवणादिन्यतिरिक्तमिक्ष्वादि रसं हत्वा सा भवति । घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं गुध्रा वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः।

चीरीवाकस्तु लवर्षे बलाका शकुनिद्धि ॥ ६३ ॥

मांसं हत्वा गृष्टो भवति । वपां हत्वा मङ्गुनामा जलचरो भवति । ।तेलं हत्वा तेलपा-यिकाख्यः पक्षी, लवणं हत्वा चीराख्य उच्चौःस्वरः कीटः, दिध हत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते

कौशेयं तिचिरिहत्वा श्रीमं हत्वा तु दर्दुरः।

कार्पासतान्तवं कौब्चा गोधा गां वाग्गुदे। गुडम् ॥ ६४ ॥

कोरकोशि-िर्मितं वर्धं हत्वा तित्तिरिनांमा पक्षी भवति । क्षीमकृतं वरुत्रं हत्वा मण्डूकः, कार्पासमयं परं हत्वा कोञ्चाख्यः प्राणी, गां हत्वा गोपा, गुडं हत्वा वारगुद्नामा शकु-निर्भवति ॥ ६४ ॥

छुन्छुन्द्रिः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बर्हिणः । श्वावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

मुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्योदीनि हत्वा छुच्छुन्दरिभवति । वास्तूकादिपत्रशाकं हत्वा मन्यूरः, सिद्धान्नमोदनसक्त्वादि नान।प्रकारकं हत्वा खाविधाख्यः प्राणी, अञ्चतान्नं तु ब्रोहिय-वादिकं हत्वा शल्यकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

बका भवति हत्वारिन गृहकारी ह्युपस्करम्।

रकानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

अरिन हत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगि शूपैमुसलादि हत्वा भिरयादिषु मृ-त्तिकादिगृहकारी सपक्षः कीटो भवति । कुसम्भादिरकानि वासांसि हत्वा चकोराख्यः पक्षीः जायते ॥ ६६ ॥

वृक्ते। मृगेभं व्याब्राऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः।

स्त्रीमृक्षः स्ताकका वारि यानान्युष्ट्रः पश्नजः ॥ ६७ ॥

मृगं हस्तिनं वा हत्वा वृकाख्यो हिस्रः पशु विति । घोटकं हत्वा व्याघो भवति । फल-मृछं हत्वा मर्कटो भवति । स्त्रियं हत्वा भल्लको भवति । पानार्थमुदकं हत्वा चातकाख्यः पक्षी । यानानि शकटादीनि हत्वा उष्ट्रो भवति । पशुनुक्तेनरान् हत्वा छागो भवति ॥६७॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलाचरः।

अवश्यं याति तिर्यक्तां जग्ध्वा चैवाहुतं हिवः ॥ ६८ ॥ यत्किञ्चिद्सारमपि परद्रव्यमिच्छातो मानुषोऽपहृत्य पुरोडाशादिकं तु हविरहुतं भुक्त्वा निश्चितं तिर्यक्तवं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा देशमवाष्त्रयुः।

पतेषामेव जन्तुनां भार्यात्वमपयान्ति ताः ॥ ६८ ॥

श्चियोऽप्येतेन प्रकारेणेच्छातः परस्वमण्डः य पापं प्राप्नुवन्ति । तेन पापेनोक्तानां जन्तूनां भार्यात्वं प्रतिपद्यन्ते ॥ ६९ ॥

द्वं निषद्धाचरणफलान्यनिधायाञ्चना बिहिताकरणकरुविशकमाह— स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्यता वर्णा ह्यनापदि । पापान्संस्त्य संसारान्येग्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ३० ॥

त्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा आपदं विना पद्धवज्ञादिकनीत्यागिनो वश्वमायाः कृतिसना योनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७०॥

वान्तार्युरकामुखः प्रेता विशेष धर्मात्स्वकाच्च्युतः । अमेध्यकुणपाशी च द्वित्रयः कटपूतनः ॥ ३१॥

ब्राह्मणः स्वकमंब्रष्टश्ळिदितसुक् ज्वालासुखः व्रेतविशेषो जायते । अधियः पुनर्नष्टकपी दुरीषशवभोजी करपूतनारुयः व्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैत्राच्चज्योतिकः प्रेतो गैश्यो भवति पृयसुक् । जैलाशकश्च भवति गृहो धर्मात्स्वकाच्चयुतः॥ ७२॥

वैद्यो अष्टकर्मा मेत्राक्षज्योतिकनामा पृयमधः प्रेतो जन्मान्तरे भवति । मित्रदेवताक-त्वान्मोत्रः पायुस्तदेवाक्षं कर्मोन्द्रयं तत्र ज्योतिर्यस्य स मेत्राक्षज्योतिकः। प्रयोद्धादित्वा-ज्ज्योतिषः षकारलोपः । शुद्रः पुनर्अष्टकमां जैलाशकाष्यः प्रेतो भवति । चैलं वस्त्रं तत्म-म्बन्धिनीं यूकामदनातीति जैलाशकः । गोविन्द्राजस्तु चेलाशकाष्यः कीटबेल इत्युच्यते तद्भश्र स भवतीत्याह तद्युक्तं, प्रेताष्यप्राणिविशेषप्रकरणात् ॥ ५२ ॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकाः। तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ७३ ॥

यधा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपा निवान्तं सेवन्ते वया तया विषयेष्वेव तेषां प्रावीण्यं भवतीति ॥ ७३ ॥

ततः-

तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामलपबुद्धयः । संप्राप्तुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७४ ॥

तेऽल्पधियस्तेषां निबद्धविषयोपभोगानामन्यासतारतम्याचासु तासु गर्दितगर्दिवतरगः वित्ततमासु तिर्थगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चाप्रेषु नरकेषु विवर्तनम् । असिपत्रवनादीनि वन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५॥

"संप्राप्तुवन्ति" (म. स्मृ. १२-७४) इति पूर्वेश्लोकस्यमिहोत्तरत्रानुवर्तते । तामिखा-दिषु चतुर्थाच्यायोच्छेषु घोरेषु नरकेषु दुःखानुभवं प्राप्तुवन्ति । तथाऽसिपत्रवनादोनि बन्धन-च्छेदनातिमकान्नरकान्प्राप्तुवन्ति ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव संपीडाः काकोल्केश्च भक्षणम्।

करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥ विविधपीडनं काकार्देर्भक्षणं तथा तष्ठवः लुकादीन् कुम्भोपाकार्दीश्च नरकान्दारुणानप्राप्तु-वन्ति ॥ ७६ ॥

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः । शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७०॥ संभवान् तियंगादिजातिषु नित्यं दुःखबहुलासूत्पत्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र शीतातपादिगी-इनादि नानप्रकाराणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७०॥ असक्तद्गभैवासेषु वासं जन्म च दारुणम् । वन्धनानि च काष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च॥ ७८॥

पुनः पुनगंभेस्थानेषु वासः समुत्पत्ति च योनियन्त्रादिभिर्दुःखावहामुत्पन्नाश्च श्रह्मुलादि-भिर्द्षन्धनादिपोडामनुभवन्ति । परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

वन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चव दुर्जनैः।

द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

बान्धवैः सुहृद्धिः सह वियोगान् , दुर्जनैश्च सहैकत्रावस्थानं, धनार्जनप्रगासं, धनवि ना शं, कष्टेन मित्रार्जनं, शत्रुपादुर्भावं प्राण्नुवन्ति च॥ ७९॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम्।

क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तानमृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८०॥

जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं छुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् छेशा-नमृत्युं च दुवारं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ।

तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ८१ ॥

यथाविधेन सास्त्रिकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्यत्कर्मे स्नानदानयोगाचनुतिष्ठति ताहरोनैव शरीरेण सास्त्रिकेन रजोऽधिकेन तमाऽधिकेन वा तत्तत्स्नानादिफलमुपभुङ्खे॥८१॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः । नैश्लेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२ ॥

एष युष्माकं विहितप्रतिषिद्धानां कमेणां सर्वः फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मगस्य निःश्रे-यसाय मोक्षाय हितं कर्मानुष्ठानिमदं श्रणुत ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः।

अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ =३॥

उपनिषद्दिवेदस्य प्रन्थतोऽर्थतश्चावतैनं,तपः कृच्छादि, ज्ञानं ब्रह्मविषयं, इन्द्रियजयः, अ-विहितहिंसावर्जनं, गृह्युश्रूषेत्येतत्प्रकृष्टं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम्।

किंचिछ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति॥ ८४॥

सर्वेषामध्येतेषां वेदास्यासादीनां ग्रुमकर्मणां मध्ये किचित्कर्मा तिशयेन मोक्षसाधनं स्या-दिति वितके ऋषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्चोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम्।

तद्धयान्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥

एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामिष मध्ये उपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं प्रकृष्टं स्मृतं यस्मा-त्सर्वेविद्यानां प्रधानम् । अत्रव हेतुमाह । यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८९ ॥

वराणामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च।

श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

एषां पुनः षण्णां पुर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां भध्ये वैदिकं कर्म परमात्मज्ञानमे । दिकासाप्मकश्रेयस्करतरं ज्ञातन्यम् । पुर्वश्लोकं मोक्षद्वेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तम् , इह तु ऐहि । कामुष्मिकश्रेयोऽन्तरहेतुत्वसुच्यत इत्यपौनस्कत्यम् । तथाहि प्रतीकोपासनानां संशयोदयं

"नाम बहोत्युपास्ते यावन्नामनो गतं तत्रात्य कामचारो भवति"। गोविन्द्राजन्त एयां पूर्वश्लोकोक्तानां वेदाभ्योसादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्समार्क्नमपिक्षया वैदिकं क्रम सर्धदेह-परलोके सातिशयं सातिशयेन कीतिस्वगिनिःश्रेयसाधनं ज्ञेयिनिति व्याख्यातवान् । तद्युकः स्, वेदाभ्यासादीनां षण्णामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् । तेषु मध्ये स्मातांपञ्जया किचिः देवं किविच नेति न संभवति । तत्रश्च कथं निर्धारणे पष्टी । तस्माद्यथोक्तेव व्याख्या ॥ ८६ ॥ इदानीमहिकासुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति—

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वार्यतान्यशेषतः । अन्तर्भवन्ति क्रमशस्त्रस्मिस्तस्मिन्क्रयाविधौ ॥ ८७॥

वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनास्ये सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तान्यैहिकामुण्यिक श्रेयांसि तस्मिन्नपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथवा सर्वाण्येतानीति वेदाभ्यासादोन्येव परामृदयन्ते । परात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनि "तमेतं वेदानुवचनेन बाह्मणा विविदियन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति श्रुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

> सुखाभ्युद्यिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

वैदिकं कमात्र ज्योतिष्टोमादि प्रतीकापासनादि च गृह्यते । स्वर्गादिसुखप्राप्तिकरसंसार-प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्ताख्यं वैदिकं कर्मा, तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तर्थं कर्मा नैःश्रेयासकं संसार-निवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्मा द्विप्रकारकं वेदितव्यम् ॥ ८८॥

एतदेव स्पष्टयति—

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कमें कीत्येते। निष्कां ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते॥ ८८॥ [अकामोपद्दतं नित्यं निवृत्तं च विधीयते। कामतस्तु कृतं कमें प्रवृत्तमुपदिश्यते॥ ७॥]

इह काम्यसाधनं वृष्टिहेतुकारि यागादिरत्र स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि यत्काम-तया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तिमित्युच्यते। दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनव्रह्मज्ञाना-भ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तिमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।

निवृत्तं सेवमानस्तु भृतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ६० ॥

प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वं तत्फलं कर्माणा प्राप्नोति । एतच प्रदर्शनार्ममन्य-फलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकानि पद्म भृतान्यविकामति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९०॥

> सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ६१ ॥

सर्वभृतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवातमङ्गेणािन सर्वाणि भृतािन परमात्मपरिणाम-सिद्धािन मय्येव परमात्मन्यासत इति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मापर्णन्यायेन ज्योतिष्टो-मादि द्वर्वन स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लमते । मोक्षमाप्नोतीरयथेः । तथा च श्रुतिः—''सवं खिलवदं ब्रह्म तज्जलािनिति शान्त छपासीतण । तथा यज्जवेदमन्त्रः—"यस्तु सर्वाणि भृतान्यात्मन्येवानुपत्रयति । सर्वभृतेषु चात्मानं ततो न विज्ञुगुष्सते" ॥ ९१ ॥ यथोक्तान्यपि कर्नाणि परिहाय द्विजोत्तमः। श्रात्मज्ञाने रामे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्॥ ९२॥

शास्त्रचोदिवान्यप्यप्तिहोत्रादोनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदा-दिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् । एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरङ्गोपायत्वप्रदर्शनार्थं न त्विप्रहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ॥ ९२ ॥

एतद्धि जन्मसाफर्स्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ८३ ॥

एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि द्विजातेजन्ममाफल्यापादकत्वाज्ञन्मनः साफल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य । यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥

इरानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदश्यितुं वेदप्रशंसामाह—

पित्देवमनुष्याणां वेदश्रक्षुः सनातनम्।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः॥ ६४॥

वितृदेवमनुष्याणां हृज्यकृज्यान्नदानेषु वेद एव चक्षुरिव चक्षुरनधरं तत्प्रमाणत्वादसन्तिकृष्टः फलकृज्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् । अशक्यं च वेदशास्त्रं कतुम् । अनेनापौरूषेयतोक्ताः, अप्रमेयं च मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयानवगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया व्याकरणाद्यङ्गेश्च सर्वेब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रत्य तपोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ६५ ॥

या स्मृतयो वेदम्ला न भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्द्नात्स्वर्गो भवतीत्यादीनि । यानि चासक्तर्म्हानि देवतापूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चावांकर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिमिः स्मृतानि ॥ ५६ ॥ प्तदेव स्पष्टयति—

वरपद्यन्ते चयवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित्। तान्यविकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६॥

यान्यतो वेदादन्यम्छानि च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्पद्यन्ते एवमागु विनक्य-न्ति । तानि च इदानींतनत्वान्निष्फछानि असत्यरूपाणि च । स्मृत्यादीनां तु वेदम्खत्वा-देव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥

चातुर्वरार्थं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् । भूतं भन्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिष्यति ॥ ६७ ॥

"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इत्यादिनेदादेव चातुर्वण्यं प्रसिध्यति । ब्राह्मणोयुतमाता-पितृजनितत्विमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोऽपि बेदादेव प्रसिद्धः । एवं ब्रह्मचर्याद्याश्रमा अपि चस्वारो वेदमूलकत्वाह्नेदारेव प्रसिध्यन्ति । किं बहुना, यिकिचिद्तीतं वर्तमानं स्वविद्धं च तत्सवं "अप्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् " (म. स्मृ. ३-७६) इत्यादिन्यायेन वेदा-देव प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः। वेदादेव प्रस्यन्ते प्रस्तिगुणकर्मतः॥ ६८॥

म इह छोके परछोके च शब्दादयो विषयाः प्रस्यन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरिति प्रस्तयः प्रस् सयदच गुणादचेति सत्वरज्ञस्तमोरूपाः तन्निवन्धनवैदिककर्महेतुत्वाहेदादेव प्रसिक्यन्ति ॥९८॥ विभर्ति सर्वभृतानि वेदशास्त्रं सनातनम् । तस्मादेतत्परं मन्ये यज्ञन्तोरस्य साधनम् ॥ १६॥

वेदशासं नित्यं सर्वभुतानि धारयति । तथा च "हविरप्तो ह्यते सोऽप्तिरादित्य अपस् पंति तत्सूयो रिश्मिभवंपित तेनान्नं भवति अथेह भूनानामुत्यत्तिस्थितिश्चेति हविज्ञायते" इति ब्राह्मणम् । तस्माद्वेदशास्त्रमस्य जन्तोवेदिककर्माधिकारिपुरणस्य प्रवृष्टं पुरुपार्थसाधनं जानन्ति ॥ ९९ ॥

> सेनापत्यं च राज्यं च द्राडनेतृत्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविद्हीति ॥ १०० ॥

सेनापत्यं, राज्यं, दण्डप्रणेतृत्वं, सर्वभूम्याधिपत्याद्यान्येतत्स्रवेसुक्तप्रदोत्तनं वेदात्मकः शास्त्र एवाहेति ॥ १०० ॥

यथा जातवला चिह्नर्द्द्दियाद्रानिप दुमान्। तथा दहति वेद्द्यः कर्मजं देषमात्मनः॥ १०१॥ [न वेद्वलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत्। अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेत्रत्॥ ८॥]

यथा बृद्धोऽभिराद्दीनिप दुमान्दहत्येवं प्रन्थतोऽर्थतत्र वेदतः प्रतिषिद्धाद्याचरगादिकमं जिनतं पापमात्मनो नाशयति । एवं च न वेदः केवलं स्वर्गापवर्गादिहेतुः कि त्वहितिनवृत्ति । हेतुरिति दक्षितः ॥ १०१ ॥

वेद्शास्त्रार्थतत्त्वज्ञा यत्र तत्राश्रमे वसन्।

इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

यस्तत्त्वतो वेदं तद्धं च कर्म ब्रह्मात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानु गृहीतब्रह्मता-नेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्टन् ब्रह्मस्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

अक्षेभ्या प्रन्थिनः श्रेष्ठा प्रन्थिभ्या धारिला वराः ।

धारिभ्या ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्या व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठ इतीष्टनो ।विधानादीयदृश्ययना अज्ञास्तेभ्यः समप्रप्रन्थाध्येतारः श्रेष्टाः । तेभ्योऽधीतप्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः । तेन प्रन्थिनः पठितविस्मृतप्रन्था बोद्धव्याः । धारिभ्योऽधीतप्रन्थार्थज्ञाः प्रज्ञष्टास्तेभ्योऽनुष्ठातारः ॥१०३॥

तपा विद्या च विष्रस्य निःश्रेयसकरं परम्।

तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतद्शेनात आश्रमविहितं वर्भ आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनम् । तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाह । तपसा पापमग्रहन्ति । ब्रह्मज्ञानेन मोश्रमा-प्नोति । तथा च श्रुतिः—"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अधिद्यया मृत्युं तोर्त्वी-विद्ययाऽमृतमञ्जते" ॥ विद्यातोऽन्यद्विद्या कमं मृत्युवद्दुः खसाधनत्वान्मृत्युः पापम् । श्रुत्यथे प्वायं मनुना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४ ॥

प्रत्यत्तं चानुसानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धि मभीष्सता ॥ १०५॥

धर्मस्य तत्वावबोधिमञ्चला प्रत्यक्षमनुमानं च धर्मसाधनम्तद्रव्यगुगजातित्वज्ञानाय ध्राक्षं च बेदमूखं स्मृत्यादिरूपं नानाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितं कर्तव्यम् । तदेव च प्रमाणत्रयं मनोरिममतम् । उपमानार्थापत्यादेश्चानुमानान्तर्भावः ॥ १०६॥

आर्षं धर्मे। पदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १०६॥

ऋषिदृष्टत्वादार्षे वेदं धर्मीपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तद्विक्छेन मीमांसादिन्यायेन विचारपति स धर्म जानाति नतु मीमासानभिज्ञः । धर्म करणं वेदः, मीमांसा चेतिकर्राञ्यता-स्थानीया । तदुक्तं महवातिककृता—

धमें प्रमीयमाणे। हि बेदेन करणात्मता । इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा प्रिविष्यति ॥ १०६॥ नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।

मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७॥

प्तन्निःश्रेयससाधनं कर्मा निःशेषेण यथावदुदितम् । अत अर्घ्नामस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं श्रणुत ॥ १०७ ॥

अस्य शास्त्रस्यासमस्त्रधर्माभिधानमाशङ्कृषानया सामान्योक्तया समप्रधर्मीपदेशकत्वं बोधयति—

अनामातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत्।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्र्युः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८॥ सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषणानुपदिष्टेषु कथं कर्ताव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्म वस्यमाणलक्षणाः शिष्टा ब्राह्मणा ब्र्युः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात्॥ १०८॥

धर्मेणाधिगता यैस्तु वेदः सपरिवृ हणः।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०६ ॥ ब्रह्मचर्याष्ट्रक्षधर्मेण गैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्यपृष्टिको वेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रूतेः प्रस्यक्षीकरणे हेतवः, ये श्रुति पञ्चित तदर्शमुपदिशन्ति ते शिष्टा विजेयाः ॥ १०९ ॥

व्शावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् । इयवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥ [पुराणंश्मानवो धर्में। साङ्गोपाङ्गचिकित्सकः । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तन्यानि हेतुभिः ॥ ८ ॥]

यदि बहुवः सन्तोऽविहता न भवन्ति तदा दशावरास्त्रयवराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सापरिषत् तदभावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धमं निश्चिनुयानं धर्मात्वेन स्वी-कुर्योत्र विसंवदेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्या हेतुकस्तकी गैरुको धर्मपाठकः।

त्रयश्चाश्चमिणः पृर्वो परिषतस्याहशावरा ॥ १११ ॥ वेदत्रयसंबन्धशाखात्रयाध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रतः, मीमांसात्मकतकेवित्, विस्कृतः, मानवादिधर्मशास्त्रवेदी, ब्रह्मचारी, गृहस्थवानप्रस्थौ इत्येषा दशावरा परि-परस्थात्॥ १११ ॥

> ऋग्वेद्विद्यजुर्विच्च सामवेद्विदेव च । ज्यवरः परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥

ऋरयज्ञःसामवेद्द्रास्तानां येऽध्येतारस्तद्रश्रंज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेहिनरासार्था त्रयवरा परिपद्दोद्यव्या ॥ ११२ ॥ तद्भावे-

पकाऽपि वेदविद्धमें यं व्यवस्येद् द्विजासमः।

स विशेषः परे। धमा नाज्ञानामुद्तिताऽयुतैः ॥ ११३॥

एकोऽिप।वेदार्थधमैज्ञो यं धर्मं निश्चितुयात् प्रकृष्टो धर्माः स बोद्धव्यो न वेदानिम्झानां दशिमः सहस्त्रेरण्युक्तः । वेदविच्छन्दोऽयं वेदार्थधमज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणम् । स्मृति-पुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोऽिप गुरुपरंपरोपदेशिवच्च ज्ञेयः । तथा—

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहोनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

तेन बहुस्सृतिज्ञोऽपि यदि सम्यक् प्रायश्चित्तादिधमं जानाति तदा तेनाव्यंकन धर्म उक्तः प्रकृष्टो धर्मी ज्ञेयः । अत एव यमः—

एका द्वौ वा त्रयो वापि यद् ब्र्यूघॅमपाठकाः। स धमं इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रकाः।। ११३।। अञ्जतानाममन्त्राणां जातिमात्रापजीविनाम्।

सहस्रशः समेतानां परिषक्तं न विद्यते ॥ ११४॥

सावित्रयादिबद्धचारिवतरहितानां, मन्त्रवेदाध्ययनरहितानां, ब्राह्मणजातिमात्रधारिगां. बनामि मिलितानां परिषत्वं नास्ति, धर्मानिणंयसामध्यांभावात्॥ ११४॥

यं वदन्ति तमोभूता मुर्खा धर्ममतद्विदः।

तत्पापं शतधा भूत्वा तद्धक्त्वनुगच्छति ॥ ११५ ॥ तमोगुणबहुला मुर्लाः धर्मप्रमाणवेदार्थानभिज्ञा अतएव प्रस्वविषयधर्माविदः प्रायश्चिकाः

दिधमें यं पुरुषं प्रत्युपदिशन्ति तदीयं पापं शतगुणं भूत्वा वाचकान्बहून भजेत् ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम्।

अस्मादप्रच्युतो विष्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ११६ ॥ एतन्निःश्रेयससाधकं प्रकृष्टं धर्मादिकं सवं युष्माकमभिष्टितम् । एतदनुतिष्ठन्त्राद्यगादिः

परमां गति स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति॥ ११६॥

एवं स भगवान्देवा लाकानां हितकाम्यया।

धर्मस्य परमं गुद्धं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

स भगवानैसर्यादिसंयुक्तो घोतनाद् देवो मनुरुक्तप्रकारेणेदं सर्वं धर्मास्य परमार्थं ग्रुअपु-विषयेभ्य अगोपनीयं लोकहितेच्छया ममेदं सर्वामुक्तवानिति भृगुमंहर्षीनाह् ॥ ११७॥ एवसुपसंहृत्य महर्षीणां हितायोक्तमप्यात्मज्ञानं प्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथक् कृत्याह-

सर्वमात्मनि सम्पश्येत्सचासच समाहितः।

सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

सद्भावमसद्भावं सर्वं ब्राह्मणे। जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्मन्युपिस्थितं तदात्मकमनन्यमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यातः । यस्मात्सर्वमात्मत्वेन पदयन्यागद्वेषाभावादधर्मे मनो न कृत्ते एतदेव स्पष्टयति—

आत्मेव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् । आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयागं शरीरिणाम् ॥ ११६ ॥

इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मीव सर्वात्मत्थात्परमात्मनः । सर्वे जगदात्मन्येवावित्यतं परमात्मपरिणामत्वाद् । हिरवधारण।थे । परमात्मीवौषां क्षेत्रहादीनां कमंसम्बन्धं जनवित् ।

 (ω_{i},ω_{i}) , where ω_{i} is the second constant of the secon

तथा च श्रुतिः—"एष हेव साधु कर्म कारयति यमुर्ध्वं निनीषति । एष होवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषति" इति ॥ ११९॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानिवशेषोगयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनां लयमाह-खं सिन्नवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् । पिक्तद्वष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपा गां च मूर्तिषु ॥ १२० ॥ मनसीन्दुं दिशः श्रेश्ते क्रान्ते विष्णुं वले हरम् । वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

बाद्याकाशसुदराधनिक्ठन्नशरीराकाशेषु लोनमेकत्वेन धारयेत्। तथा चेष्टास्पशंकारणभूतदैहिकवायौ बाद्यवायुं, औदर्शनाश्चषते जसोरिनसूर्ययोः प्रकृष्टं तेजः, देहिकास्वण्सु बाद्या सपः, बाद्याः पृथिव्यादयः शरीरपाथिवभागेषु, मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादेन्द्रिये विष्णुं, बले हरं, वागिन्द्रियेऽगिन, पाय्विन्द्रिये मित्रं, उपस्थेन्द्रिये प्रजापति लोनमेकत्वेन भाव-येत् ॥१२०॥१२१॥

एवमाध्यात्मिकभूतादिकं छीनमेकत्वेन भावयित्वा— प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमग्रारिप ।

हक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ १२२

प्रशासितारं नियन्तारं ब्रह्मादिस्तम्बप्णंनतस्य चेतनाचेतनस्य जातेयोऽयमग्न्यादीनाः
मैाष्ण्यादिनियमे। यश्चादित्यादीनां अमणादिनियमे। यच्च कर्मणां फळं प्रतिनियतमेतत्सवं पः
रमात्माधीनम्। तथा च "एतस्यौवाऽश्चरस्य प्रशासने गागि" (बृहदारण्यके ३।८१) इत्याद्युपनिषदः। तथा "भयादः वाद्यिस्तपति भयात्तपति सूर्याः। भयादिनदश्च वाद्युश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" (कठोपनि. ६।३) इति । तथा "अणोरणोयांसं सर्वातमत्वात्" (वृसिहतापिः
नी १।१)। तथा च श्रुतिः-

बालाधशतभागस्य शतथा कल्पितस्य च । भागो जीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

इक्मामं यद्यपि "अञ्चन्दमस्पर्शमरूपमन्ययम्" (कठोप. ३।१९) इत्याद्यपनिषदा रूपं पर-मात्मनो निषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धसुवर्णामम् । अत एव "य एषोऽन्तरादित्ये हिरणमयः" (१।६।६) इत्यादि छान्दोग्योपनिषत् । स्वप्नधीगम्यम् । दृष्टान्तोऽयं स्वप्न-धीसदृशज्ञानपाद्यम् । यथा स्वप्नधीश्रक्षुरादिबाह्यन्द्रियोपरमे मनेतमात्रेण जन्यत एवमात्म-धीरिप । अत एव व्यासः—

नेवासौ चक्षुषा गाद्यो न च शिष्टरपोन्द्रियः । मनसा तु प्रसद्धेन गृद्धते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ एवंविधं परात्मानमनुचिन्तयेत्॥ १२२ ॥ पतमेके वदन्त्यिसं मनुमन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्चतम् ॥ १२३ ॥

एतं च परमोत्मानमग्नित्वेनेके याज्ञिका उपासते। तथा तमेकमग्निमित्यव्यर्थेव उपासते। अन्ये पुनः सहत्वात्स्वष्टाख्यप्रजाप्रतिरूपतयोगासते। एके पुनरं सर्वायोगादिन्द्ररूप तयोपासते। अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते। सर्वाणि भुरादीनोमानि भृतानि "प्राणमेवाभिसं विशन्ति प्राण्णमन्यक्तिहरूकं हत्यादिश्वतिद्र्वानात्। अपरः पुनरपणतप्रपञ्चात्मकं सिच्चदानन्दस्वरूपं परमात्मानसुपासते भूतांमृतंस्वरूपे च ब्रवाणि सर्वा एवापासनाः श्वतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥१२३॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिःर्याप्य मूर्तिभिः। जन्मवृद्धिक्षयैनित्यं संसारयति चक्रवत्॥१२४॥

एप आत्मा सर्वान्प्राणिनः पञ्चभिः पृथिन्यादिभिमंहाभृतौः शरीरारमभकैः परिगृद्य प्-र्वाजन्माजितकमापक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशौ स्थादिचक्रवदसङ्कदुपावर्तमानसमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

इदानीं मोअत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्टतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्टेयत्वेनोपसंहरति—

एगं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यातमानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पद्म् ॥ १२५ ॥

्चतुर्वेदसमं पुरायमस्य शास्त्रस्य धारणात्।

भूया वाष्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत्॥ १०॥

"सर्वभृतेषु चात्मानम्" इत्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वेषु भृतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठं पदं स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति । तत्रात्यन्तं लीयते, मुक्तेः भवतीत्यर्थाः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुपोक्तं पठिन्द्वजः । भवत्याचारवाज्ञित्यं यथेष्टां प्राप्तुयाद्वतिम् ॥ १२६ ॥ [मनुः स्वायंभुवो देवः सर्वाशास्त्रार्थपारगः । तस्यास्यानगेतं धमं विचार्यं वहुविस्तरम् ॥ ११ ॥ ये पठिनतं द्विजाः केचित्सर्वापापापशान्तिदम् । ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ १२ ॥

इति सानवे धर्माशास्त्रे सृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

समाष्ट्रबर्ध इति शब्दः । एतत्स्मृतिशाम्यं मृगुणा प्रकणणाचं द्विजातिः पटन् विहिता-नुष्ठाननिषिद्धवर्जनात्सदाचारवान् भवति । यथापेक्षितां च स्वर्गापवर्गादिस्यां गतिं प्राप्तु-यादिति ॥ १२६ ॥ क्षे. इठा. १२ ॥

सारासारवचःप्रपञ्चनिधौ मेधातिथेश्चातुरी

स्तावं वस्तु निगृहमस्पवचनाद् गाविन्दराजा जगो ।

ग्रन्थेऽस्मिन्धरणीधरस्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता

स्पष्टं मानवमर्थातत्त्वमित्तलं वक्तुं छतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥

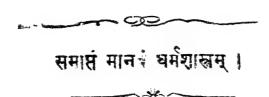
प्रायो मुनिभिविवृतं कथयत्येषा मनुस्मृतेरर्थम् ।

दशिमर्थन्थसहस्तैः सप्तशतौर्युता कृता वृत्तिः ।। २ ॥

सेरं मया मानवधर्मशास्त्र ज्यधायि वृत्तिविदुपं हिताय ।

दुर्बोधजातेर्दुरितक्षयाय भूयात्ततो मे जगतामधाशः ।। ३ ॥

इति वारेन्द्रिनन्द्रनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुललूक्ष्मद्वविरचितायां मन्वर्धमुन्धा-वल्यां मनुवृत्तो द्वादशोष्ट्यायः समाप्तः ।। १२ ।।

प्राप्तिस्थांनम्—

न्हें स्वा-सं कृत-पु तकालय

बनारस सिटी।

श्री:

परिशिष्टम् ।

मनुस्मृतावविद्यमानानां मनुवचनाना-मकाराचनुक्रमेण सङ्गृहः।

मनोः-

(अकारादिश्लोकाः)

अकामतस्त्वहोरात्रं शेषेषुपवसेद्हः। मानुषास्थि शवं विष्ठा रेता मुत्रार्तवं तथा ॥ मि॰ क्षः अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोद्धिः । द्रष्टमानाः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्सदा बुधः ॥ भाः मः अग्निवत्कपिला सत्री राजा भिक्षुमेहोद्धिः। द्रष्टमात्रा पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥ स्मः चः अग्निविद्दुद्विपन्नानां प्रमृते नास्ति पातकम्। यन्त्रितं गोचिकित्सार्थं मुढगर्भातिपातने ॥ स्ट॰ र॰ अग्निहोत्रस्य ग्रुश्रृषा सन्ध्योपासनमेव च। कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं विलक्षमें च नैत्यकम् ॥ स्मृ॰ र॰ अग्निहोत्रादिभियेत्स्यादीक्षितब्राह्मण्स्य च। तत्कन्यां विधिवद् दत्वा फलमाप्नोति मानवः ॥ वी० सं० प्रः अग्निहोज्यपविध्याग्नि ब्राह्मणः कामकारतः । चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ सं० र० मा० अग्नेश्चापां च संयोगात् हेमरूप्यं च निर्वभौ। तस्मात्तयोः स्वयान्यैव निर्ऐको गुणवत्तरः ॥ रुः श्रा० साः अनौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् । प्रतिभास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृद्ये हरिः॥ वीः प॰ प्र॰ अप्रजे ब्रह्मचर्यस्थे ये।ऽनुजो दारसङ्ग्रहम् । कुरुते परिवेत्ता स परिवित्तोऽप्रजो भवेत्॥ वी० सं० प्रः अप्रैस्तु तर्पयेदेवान्मनुष्यान कुशमध्यतः । पितृंस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशोयमुच्यते ॥ वी॰ आ० प्र० *अङ्गाद्द्वात्सम्भवति पुत्रवत् दुहिता नृणाम्।

स्वं चिन्हिताः श्लोकाः मनुस्मृतौ पाठभेदेन दश्यन्ते ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो हरेद्धनम् ॥ श्रा० कै० अजीर्णंऽभ्युद्ति वान्ते शमश्रुकर्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्धे स्नानमात्रं विधीयते ॥ प्रा० वि० अटब्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्रनष्टसिलले देशे कथं ग्रुद्धिर्विधीयते ॥ प्रा॰ म॰ अतस्तत्रैव ताः पुरवा अलाभे प्रतिमादिषु । वी॰ पु॰ प्र॰ अतिगृद्य द्विजो विद्वानेकेादिष्टस्य केतनम् । ज्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च स्तके ॥ वी० संत् प्र० अतिथि पूजयेद्यस्तु श्रान्तं वा दृष्टमानसम् । स वृषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति में मतिः ॥ है॰ आ॰ ख॰ अतिथिभ्योऽत्रदानं तु नृयज्ञः स तु पश्चमः । बा० भा• अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः । स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥ हे० श्रा॰ छ० अतिवालामतिऋशामतिवृद्धामरागिणोम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेचान्द्रायणं द्विजः ॥ स्पटः रः अथाग्न्ये।र्मृह्यये।र्योगं सपत्नीभेदजातयोः । सहाधिकारसिध्यर्थमहं चद्यामि शौनक॥ सं॰ म॰ अदुष्टाश्च तथा घारा वाते। द्वाश्च रेणवः । स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ २० श्रा० सा० अधस्तासु प्रहर्त्तेव्यं ने।समाङ्गे कदाचन । अतोऽन्यथा हि प्रहरंश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ प्रा० वि० अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः । तेऽस्य सर्वाएयवेद्धेरन् नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ वी० रा० प्र० अध्यापयिष्यमाण्स्तु यथाकालमतन्द्रितः । अधीष्व भो इति ब्र्याद्विरामे।ऽस्त्विति चारमेत् ॥ सं० र० मा० अनहीते यहदाति न ददाति यदहीते। अर्हानहानिभिज्ञानात्साऽपि धर्मादहीयते ॥ हे॰ श्रा॰ ख॰ यनिन्दन् भक्षयेत्रित्यं वाग्यते।ऽन्नमकुत्सयन् । पञ्च प्रासान महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्॥ वी॰ आ॰ प्र॰ अन्त्याभिगमने त्वङ्क्या कबन्धेन प्रवासयेत् । शुद्रस्तथाङ्क्य एव स्याइएडः स्याद् गमने वधः॥ पा• मा० अन्यायापात्तवित्तस्य पतितस्य च वार्घुषेः। न स्नायादुदपानेषु स्नात्वा क्रच्छं समाचरेत्॥ वी० आ० प्र० अपराह्यः पितृणां तु याऽपराह्वानुयायिनी । तिथिस्तेभ्यो यता दत्ता ह्यपराह्वो स्वयम्भुवा ॥ सं० २० मा०

अपात्रीकरणं इत्वा तप्तकृच्छेण गुध्यति । शीतकृच्छ्रेण वा गुद्धिमेहः सांतपनेन वा ॥ पा॰ मा॰ अपि शाकंपचानस्य शिलोञ्छेनापि जीवतः। स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥ हे॰ श्रा॰ ख॰ अवुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः। पिण्डोद्किकयाहेतानीमसङ्कीर्तनाय च ॥ द० मी० अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुवींत पुत्रिकाम् । दः मीः अपूर्वः सुत्रती वित्रो हापृर्वेश्चातिथिस्तथा । वेदाभ्यासरतौ नित्यं त्रयाऽपूर्वा दिने दिने ॥ वी० भाः प्रः अपो द्रष्ट्रेव विप्रस्तु कुर्याच्चैव सचैलकम्। गायः याष्ट्रातं जाप्यं स्नानमेतत्समाचरेत् ॥प्रा० म० अप्रयात्ये समुत्पन्ने मलवद्वाससी यदि । अभिषेके तु भुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभाजनम् ॥ वी० सं० प्र० अप्स्वानौ चैव हृद्ये स्थिएडले प्रतिमासु च । विषेषु च हरेः सम्यगर्चनं मनुना स्मृतम् ॥ वी० प्० प्र० मयने मकरे कर्कटे च विषुवे तुलामेषयोः। शयने आषादृशुक्कद्वादश्यां वोधने कार्तिकशुक्कद्वादश्याम् ॥ बाव व्याः अयोनौ गच्छतो याषां पुरुषं वापि मोहतः। चतुर्विशतिका दण्डस्तथा प्रव्रजिता हि सः॥ पा० मा० अधिकः कुलमित्रं च गोपाले दासनापितौ । एते श्रद्धेषु भोज्याचा यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ हे० प० स० अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा। उद्धत्य चतुरः पिग्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥ स्म॰ व॰ अलाभे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं वुधः। पूर्वेद्यवी प्रक्वीत पूर्वारहे मातृपूर्वकम् ॥ हे॰ श्रा॰ ख॰ अवकीणीं तु कारोन गर्दभेन चतुष्पथे। पाकयञ्चविधानेन यजेत निर्ऋति दिशि ॥ सं० र॰ मा॰ अविद्वान् प्रतिगृह्वाना भस्मीभवति दारुवत् ॥ नि॰ सि॰ अविधाय विधानं यः परिगृह्वाति पुत्रकम्। विवाहविधिभाजं तं कुर्यात्र धनभाजनम् ॥ सं र० मा॰ अत्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्यचरा द्विजाः। तं ग्रामं दराडयेद् राजा चौरभक्तप्रदेश हि सः ॥ है॰ दा॰ ख॰ अभ्वयुक् कृष्णपद्मे तु श्राद्धं देयं दिने दिने। इ॰ सा॰ स॰ अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु । वी॰ सं० प० अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम्।

कृत्वा सकेत स्वात्वा तु वाविशोभिश्च मार्जयेत्॥ आ० म० अष्टो प्राक्षा मुनेभेंक्षं वावप्रस्थम्य वे।डरा । द्वात्रिहातं गृहस्थस्य अमितं त्रक्षचारिणः ॥ वो० सं० प्र० असत्प्रतिप्रहीतारस्तर्थेवायाज्ययाजकाः । नक्षत्रेजांवते यश्च से।ऽन्ध्रकारं प्रपद्यते ॥ प्रा० म० अस्पिश्डिक्तयाकर्मे द्विजातैः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छाद्धं पिण्डमेकं तु कारयेत् ॥ हे० प० ख० असामर्थ्याच्छ्ररारस्य कालशक्त्याद्यपेत्तया । मन्त्रस्तानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ आ० म० असुराणां कुले जाता जातिपूर्वपरिप्रहे । तस्यादर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ॥ स्म० च० अस्वर्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत्र तु । स्म० च० अस्वर्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत्र तु । स्म० च० अस्वर्यं चरेद्वापि प्रविशेद्वा दुताशनम् ॥ वि० सि०

(आकारादिश्लोकाः)

यात्मशाखां परित्यज्य परशाखासु वर्तते । न जातु परशाखोक्तं बुधः कमें समाचरेत्॥ स्ट॰ र॰ अात्मानं धमें कृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत्। लोभाद्यः पितरौ मोहात्स कर्द्य इति स्मृतः ॥ स्पट॰ र॰ आर्तस्य कुर्यात्सच्छंसन् यथाभाषितमादितः। सुदीर्घस्यापि कालस्य तन्नभेतैव वेतनम् ॥ पा• मा० आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतित्रता । शुचिधेर्भेपरे। राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः॥ र∙ श्रा० सा० आपोहिष्ठादिमन्त्रेण मार्जयत्वा यथाविधि । आपः पुनन्तु मन्त्रेण जलं पीत्वा समाहितः ॥ स्पृ॰ र० आयव्ययज्ञान कुर्वीत धमेशास्त्रार्थकोविदान । कुळीनान् वित्तसम्पन्नान् समर्थान् केशरागुत्रये ॥ वो• छ॰ प्र॰ अःरम्भकृत्सहायश्च देषभाजौ तद्र्धतः। स्मृ॰ च॰ आराध्यं देवमाराध्य बन्धूनप्यनुस्त्य च। भृक्तवा व्याधौ च न स्नायात्तेलेनापि निशास्वपि ॥ स्पट॰ र॰ बारुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते । तस्मिन् कर्मेखि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥ वि॰ म॰ थार्दवासस्तु यः कुर्याज्जपहामौ प्रतिप्रहम् । तत्सर्वे निष्फलं विद्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ स्यः रः

आहाराद्धिकं वर्णों न कचिद् भैक्षमाहरेत्। युज्यते स्तेयदेषेण कामते।ऽश्रिकमाहरन् ॥ बीः सं प्र॰ आहृतामन्यशौचार्थं वालुकां पांतुक्षिणम् । न मार्णोत्र समशानाच्च नाऽऽद्यारकुडयतः क्वचित् ॥ य० सं ॰

(इकारादिश्लोकाः)

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्टांशमाहरेत्।
अनिवेदितविज्ञाता दाप्यस्तं दण्डमेय च ॥ दा॰ व॰
इह जन्मकृतं पापमन्यज्जन्मकृतं च यत्।
अङ्गारकचतुर्देश्यां तपर्यस्तद्यपोहिति ॥ हे॰ प॰ ख॰
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च ऋतुंस्ततः। नि॰ सिः
इष्टे यश्चे यदीयते द्विणादि तदेष्टिकम्।
वहिर्वेदि च यदानं दीयते तत्तु पौर्तिकम् ॥ हे॰ दा॰ ख॰

(डकारादिश्लोकाः)

#उप्राच्न जातः चत्तायां श्वपाक इति कीर्त्यते। पा॰ मा॰ उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते। मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ स्ष्ट॰ र॰ उद्कं यच्च पक्वावं यो द्व्यां दातुमिच्छति। स भूणहा सुरापश्च स स्तेनो गुरुतल्पाः॥ वीः आ॰ व॰ उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिचार्थं ब्राह्मणेन हि। तात्कालिकमिति ख्यातं तदत्त्वच्यं मुमुश्रुणा ॥ पा॰ मा॰ उपस्पृशेश्वतुर्थस्तु तद्व्यं प्रोक्षणं स्मृतम्। वी॰ आ॰ प्र॰ उभयत्र दशाहानि कुलस्यानं न भुज्यते। दानं प्रतिप्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते॥ पा॰ मा॰ उभयाभ्यर्थितेनैव मया ह्ममुकस्तुना। लिखितं ह्ममुक्तेनित लेखकः स्वं तु तिझिखेत्॥ पा॰ मा॰ कथ्वं संवत्सराद्ग्निं यस्त्यजेत्स पयोत्रतम्। हैमासिकं ततः कुर्यात्त्रेमासिकमयापि वा ॥ सं॰ र॰ मा॰

(ऋकारादिवलोकाः)

ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च विद्गित। (?)
तेन चानृणतां याति पितृणां जीवतां सुखम् ॥ वि॰ म॰
ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति।
राज्ञा दापियतव्यः स्याद् गृहीत्वा द्विगुणं ततः॥ पा॰ मा॰
ऋतुकाले नियुक्तो वा नव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित्।
तत्र गच्छन् समाप्रोति द्यनिष्टं महदेव तु॥ वी॰ सं॰ प्र॰
ऋतुस्नाता तु या भार्या भर्तारं नेपगच्छति।

तां श्राममध्ये विख्याप्य भूणश्नीं विनिवासयेत् ॥ वि॰ म०

#ऋतो तु गभे शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतो तु यदा गच्छेच्छोचं मूत्रपुरीषवत् ॥ आ० म०

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाहीर्घमायुरवाष्नुवन् । वी॰ आ॰ प्र॰

ऋषिदेवमनुष्याणां वेदचक्षुः सनातनः । स्मृ॰ च॰

ऋक्थगात्रे जनयितुर्न हरेत्कृत्रिमः सुतः ।

ऋक्थगोत्रानुगः पिगडो ब्यपैति दद्तः स्वधाम् ॥ छ० सा॰ स०

ऋक्थगोत्रानुगः पिगडो ब्यपैति दद्तः स्वधाम् ॥ छ० सा॰ स०

ऋतिवक्पुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।

धर्माद्विचलिता दगड्या निर्वास्या राजिभः पुरात्॥ पा॰ मा॰

ऋतिवजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

ऋर्युर्यथाहतः कर्म गृह्णोयुर्दिल्णां तथा ॥ स्मृ० च॰

(एकारादिश्लोकाः)

एकपिएडीझतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते । सपिण्डोकरणादू ध्वैमृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ ५० चि• एकमुहिश्य यच्छाद्धमेकोहिष्टं प्रकीर्तितम् । सं० र० मा० एकवर्षे हते वत्से कुच्छुपादे। विधीयते । अबुद्धिपूर्ववेशः स्यात्प्रभृते नास्ति पातकम् ॥ स्मृ॰ र॰ एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मचर्यस्वनः सुतान् । द्वादश्यां जातस्पं च रजतं कुप्यमेव च ॥ हे॰ श्रा॰ ख॰ एतदात्मीयमृत्रादिसंस्पर्शन उदाहृतम् । आ॰ म॰ एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु द्यहं द्यहम्। अतिसान्तपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ मि० अ० एवं सन्ध्यामुपास्थाय पितरावप्रजान् गुद्धन्। त्रिवर्णपूर्वशिष्टांश्च पार्श्वस्थानभिवाद्येत् ॥ स्सः र॰ एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हृब्यकब्ययोः। अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्टितः ॥ २० श्रा॰ सा० एषामन्यतमा यस्तु भुक्षीत श्राद्धमर्चितः। पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी न् श्रा॰ सा॰

(औकारादिश्लोकाः)

औदुम्बराय द्ध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोद्राय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥ पा॰ मा॰ औदुम्बरोऽथ वैश्यस्य प्लाको वा द्गड उच्यते । वी॰ सं॰ प्र॰ औपासनाग्नौ कुर्वीत गृद्धं कर्म यथाविधि । पश्चयज्ञान्नपक्तिश्च यद्यान्यद् गृहकृत्यकम् ॥ हे॰ प॰ हं॰ (ककारादिस्रोकाः)

कन्या द्वादशवर्षे या न प्रदत्ता गृहे वसेत्। भ्रुणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥ स्य॰ च॰ करे गृहीतपात्रस्तु कृत्वा मृत्रपुरीपके। तज्जलं मृत्रसदूशं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् वी॰ आ॰ प्र॰ काक्तालीयवद् दैवाद् दृष्ट्वापि विधिमग्रतः । न पौरुषाद्वते तेन निधिना युज्यते पुमान् ॥ वीः सः प्र• काममभ्यर्चयेत्रित्यं नाभिक्षपमपि त्वरिम्। द्विषतां हि हविभेक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ वीः आ • प्र• काममामरणाचि ष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि । नत्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय हि क्वचित् ॥ बीट संट प्र• काषायं पाचयित्वा तु श्रोणिस्थानेषु च त्रिषु । प्रवजेतु परं स्थानं पारिव्रज्यमञ्जनमम् ॥ य• सं० किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा पृच्छति मातरम्। श्रुतं चेद्स्ति वेद्यं वा तन्मातापितरौ स्मृतौ ॥ हे॰ माः स॰ कुर्याद्नुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः । पितृयज्ञाहुति पाणौ जुहुयाद् ब्राह्मणस्य सः॥ र॰ था॰ सा० कुर्वन् प्रतिपाद श्राद्धं सद्धपान् लभते सुतान्। कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु वन्दिनः ॥ हे॰ प॰ स॰ कृते यद्ब्दाद्धर्मः स्यात्स त्रेतायामृतुत्रये। द्वापरे तु त्रिपत्तेण कलावहा तु तद्भवेत् ॥ ५० वि• कृमिकोटाद्युपहतं देशं श्राद्धे विवर्जयेत् । २० श्रा॰ सा॰ कुच्छुद्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः। तावद्विद्वान्नैव दद्यात्र याचेन्न च दापयेत् ॥ श्रा॰ म॰ कृष्णाजिने तु संभारान संस्थाप्य च कुशादिकान । श्राद्वारम्भं प्रकुर्वीत विधिवद् द्विजसन्निधौ ॥ बा॰ आ॰ केचित्पुरुषकारेण केचिद्दैवेन कर्मणा। उभाभ्यां केचिद्च्छिन्ति फलं कुशलवुद्धयः ॥ वी॰ रा॰ प्र॰ क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् । अकव्यादान् वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा च कृष्णलम् ॥ प्रा॰ वि॰ #क्षुधितं तृषितं श्रान्तं वलीवर्दं न योजयेत्। सं॰ म॰ खट्वासने च शयनं ब्रह्मचारी विवर्जयेत्। सं॰ र॰ मा॰

(गकारादिश्लोकाः)

गते देशान्तरे पत्यौ गन्धमाल्याञ्जनानि च । द्नतकाष्ठं च ताम्बूछं वर्जयेद्वनिता सती ॥ स्ट॰ र०

गवां मुत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत्। त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी अधो नाभ्या विशुध्यति ॥ पा॰ मा॰ गवार्थे ब्राह्मणाथ वा प्राणत्यागोऽनुपस्कृतः । ञ्जीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां शुद्धिकारणम् ॥ प्रा॰ वि॰ गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वा नैव उपासते । नामधारकविप्रोऽसो न विप्रो वृषलो हि सः ॥ कु॰ सा॰ स॰ गायत्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः । नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविकयी ॥ नृ० श्रा॰ सा॰ गुरूणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥ हे॰ दा॰ ख॰ गुरूणामध्यधिचेपो वेदनिन्दासुहृद्धधः। ब्रह्महत्यासमं जेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ स्मृ॰ र॰ गृह्याग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः। यस्मिन्नभ्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते ॥ गृ० क० *गोमृत्रं गोमयं क्षीरं दिध सर्पिः कुशोद्कम्। स्नात्वा पीत्वा च हुत्वा च क्रमिद्षः शुचिभेवेत् ॥ पा० म० ब्रामधर्मे च पक्त्यां च परिव्राहस्य रक्षणे। शु॰ क॰ प्राममध्ये मृते। यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् । ्यामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्॥ पा० मा० प्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विति। शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्॥ पा॰ मा॰ त्रासमात्रा भवेद्धिक्षा अत्रं त्रासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ स्मृ॰ च॰

(वकारादिश्लोकाः)
चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः।
अनिषिद्धो प्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽष्वनिर्जितैः॥ स्मृ॰ र॰
चतुर्दश्यष्टमी द्श्रीः पौर्णमास्यकंसङ्क्रमः।
एषु स्त्री तैलमांसानि दन्तकाष्टे च वर्जयेत्॥ पु॰ वि॰
चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदा।
दुमेधसामनध्यायास्त्वन्तरागमनेषु च॥ पु॰ वि॰
चत्वारे। त्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ।
राष्ट्रस्तथासुरे। वैश्ये शुद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः॥ नि॰ सि॰
चन्द्रस्र्यप्रहे नाद्याद्यात्स्रात्वा विमुक्तयोः।
अमुक्तयोरस्तगतयोद्विष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि॥ पा॰ मा॰
चार्ण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायगं चरेत्।

बुद्धिपूर्वे तु कृष्ड्राव्दं पुनः संस्कारमेव च ॥ बा॰ आ॰ चीर्णवतानिप सदा कृतझसहितानिमान् । कृतनिर्णेजकांश्चेव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ प्रा॰ वि॰ (जकारादिश्लोकाः)

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रत्या मन्त्रसाधनम् ।
देवताराधनं चेति स्त्रीग्रद्रपतनानि पद् ॥ वा॰ आ॰
जातकर्मादिसंस्काराः स्वकाले न भवन्ति चेत् ।
चौलाद्वांक् प्रकुर्वांत प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥ प्र॰ र॰
जाते कुमारे तद्दः कामं कुर्यात्प्रतिप्रहृम् ।
हिरण्यधान्यगावासास्तिलानां गुडसर्पिपाम् ॥ पा॰ मा॰
ब्रातिश्रेष्ठधं त्रयोद्र्यां चतुर्द्रश्यां तु सुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥ हे॰ श्रा॰ ख॰
बात्वाऽपराधं देशं च कालं वलमथापि वा ।
वयः कमं च वित्तं च द्गडं द्गडयेषु पातयेत् ॥ व्रि॰ रा॰ प्र॰
ब्रानमत्तस्य ये। द्धाहेदशास्त्रसमुद्भवम् ।
अपि देवास्तमर्चन्ति भगंत्रह्यदिवाकराः ॥ स्पृ॰ र॰

(तकारादिश्लोकाः) त एव दग्डपारुचे ज्याप्या दग्डा यथाक्रमम्। पा॰ मा॰ **#तते।ऽन्नप्राशनं मासि षष्टे कार्ये यथाविधि ।** अष्टमे वाऽथ कर्तब्यं यद्वेष्टं मङ्गलं गृहे॥ सं॰ म॰ ् *****तते। मुसलमादाय सक्तस्यातु तं स्वयम् । मि॰ क्ष॰ तथा राजतकांस्यानां त्रपूणं सीसकस्य च। शीचं यथाहँ करेंच्यं चाराम्लोदकवारिभिः॥ नृ॰ श्रा॰ सा॰ तदा न व्यवहाराऽभूत्र द्वेषा नापि मत्सरः। नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते ॥ पा० मा० तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमहिति । नृ० श्रा० सा० तयारपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यद्शेनात् । प्रा॰ वि॰ तत्र यद् ब्रह्मचर्यं तु मौस्नोबन्धेन चिह्नितम्। सा तस्य माता सावित्री पिता खाचार्य उच्यते ॥ सं० र० मा० तत्र लब्धं तु यत् किञ्चिद्धनं शौर्यंण तद्भवेत्। ध्वजाहृतं भवेद्यच विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥ वि॰ भ॰ तत्र विस्मृ तिशोलानां बहुवेदप्रपाठिनाम् । चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्धर्जितेषु च ॥ वेदाङ्गन्यायमीमांसाधमंशास्त्राणि चाभ्यसेत्॥ ५० वि॰ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चिचं न विद्यते । स्मृत्र र

तस्मान्नोपहरेद् भैदयमतिरिक्तं कदाचन । वी॰ सं॰ प्र॰ तस्माद्यत्नेन रद्यास्ता भर्तव्या मनुरव्रवीत्। श्॰ क॰ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः। तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्॥ नि॰ सि॰ तस्य सर्वगतस्याचा स्थिएडले भावितात्मनाम्। विप्राणां वयुराश्रित्य सर्वास्तिष्ठन्ति देवताः ॥ वी० ५० प्र ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले । पलाशपदमपत्रेषु गृही भुक्तैन्द्वं चरेत् ॥ वी॰ आ॰ प्र॰ तिलाईद्धिमिश्राणां तिलशाकानि निस्वद्न्। स्य॰ र० तिस्रः केष्ट्योऽर्धकाटी च यानि रोमाणि मानुषे। तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यातु गच्छात ॥ पा० मा० *तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम्। ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां भार्याः स्वाः शुद्रजन्मनः ॥ सं॰ मः तृणं वा यदि वा काष्टं पुष्पं वा यदि वा फलम्। **अनापृष्टं तु गृणहान्ते हस्त**च्छेद्नमईति ॥ स्पट**्च**० तैलभेषजपाने तु औषधार्थं प्रकल्पयेत् । विषतैलेन गर्भाणां पुत्र ते नास्ति पातकम् ॥ स्पट० र० त्रिरात्रं वाष्युपवसेत्व्यहं त्रिः पर्वणी भवेत्। तथैवास्मसि नग्नस्तु जिः पठेद्घमर्षणम् ॥ प्रा० म० त्रिवृत्मौद्रजी समा श्रदणा कार्या विप्रस्य मेखला। क्षत्रियस्य तु मौर्ची ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ सं० र• मा• त्रीएयाहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती । अतिदानं हि दानानां नास्ति दानं तते।ऽधिकम् ॥ स्मृ॰ र॰ त्रीन्पिगडानथवे।दुधृत्य स्नायादापत्सु ना सदा। अन्यैरपि इते कुपे सरोवाप्यादिके तथा ॥ स्मृ॰ र० ज्यवरैः साक्षिभिभावयो नृपब्राह्मणसन्निधौ । स्मृ॰ च॰ ज्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म सिप्एडीकरण तथा। सं० २० मा॰ (दकारादिश्लोकाः)

दत्तकीतादिपुत्राणां बीजवप्तः सिपिएडता ।
पश्चमी सप्तमी तहद् गोत्रं तत्पालकस्य च ॥ वी० सं० प्रक दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिनं तु ।
परिच्युतेष्ववस्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ स्मृ० र० द्यात्त्रभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्चेत्त्रितयं यदि । आशोचे च व्यतिकान्ते नामकर्म विधीयते ॥ वि० सि० द्याद्द्ररहः श्राद्धमन्नाधेनाद्केन वा । पयोमुलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥ हे० प० ख० द्रव्यो देयं कृतान्नं तु समस्तं व्यञ्जनानि च। उदकं यच्च पकाननं न दातव्यं कदाचन ॥ वी॰ आ॰ प्र॰ द्रव्या देयं घृतान्नं तु समस्तं व्यव्जनानि च। अपकं स्नेह्पकं च न तु दृब्यी कदाचन ॥ वी॰ आ॰ प्र॰ दशानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्यवाहिनाम् । सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥ सन् च० *दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिवता । सा भर्तुलोकमाप्ने।ति यथैवाहन्धती तथा॥ वि॰ म॰ दिवा स्यांशुभिः शुद्धं रात्रो नक्षत्रमारुतैः। सन्ध्ययारप्युभाभ्यां च पवित्रं सर्वदा जलम्॥ इ॰ सा॰ स॰ दीपात्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम्। कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं तथैव वा ॥ पा॰ मा॰ देवद्रोरायां विवाहेषु यज्ञेषु प्रसवेषु च। काकैः श्वभिश्च यत् स्पृष्टं तद्ननं न विवर्जयेत् ॥ र॰ श्रा॰ सा॰ देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजेशाने।ऽत्रयः। शौनका याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः ॥ हे॰ दा॰ ख॰ देशं काळं समासाद्य अवस्थामात्मनस्तथा । धर्मशौचेऽनुतिष्ठेत न कुर्याद्वेगधारणम् ॥ सं० र० मा० देशपत्तनगोष्ठेषु पुरश्रामेषु वादिनाम्। तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रते। उन्येषु तैः सह ॥ पा॰ मा॰ दैवमानुषसद्भावे नार्या गर्मः प्रसिध्यति । पुंसा सत्यपि संयोगे दैवाभावे न सिध्यति ॥ वो॰ रा॰ प्र॰ दैवमानुषसम्पन्ना यात्रा सर्वार्थसाधिका । तस्यामतिशयेदैवं वर्तते पौरुषं समम्॥ बो॰ रा॰ प्र॰ दैवे कर्भणि पैत्रे च पञ्चमेऽहिन शुध्यति । आ॰ कौ॰ द्रव्यमस्वामिविक्रीतं मुल्यं राज्ञे निवेदितम्। न तत्र विद्यते देशें। न स्यात्तदुपविक्रयात् ॥ पा॰ मा॰ द्रव्ययज्ञाज्जपा यज्ञा विशिष्टो दशभिर्गुणैः। उपांशु स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसस्तथा ॥ य० घ० स० द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात्। यु० क० द्विजातिभ्या यथा लिप्सेत्प्रकृष्टेभ्या विशेषतः । अपि वा जातिमात्रेभ्या न तु शूद्रात्कथञ्चन ॥ स्पट॰ र॰ द्विजातीनामयं देहो न भागाय प्रकल्पते । इह क्लेशाय महते प्रत्यानन्तसुखाय च ॥ स्ट॰ र॰

द्विज्ञान्विहाय संपश्येत्कार्याणि वृष्णैः सह । तस्य प्रक्षुभितं राष्ट्रं बल केशां च नश्यति ॥ पा॰ मा॰ द्याहेऽप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहे तु यदा तिथिः। पूर्वविद्धेव कर्तव्या त्रिमुह्यर्ता तु भवेद्यदि ॥ का॰ मा॰

(धकारादिश्लोकाः)

अधर्मव्यतिक्रमो वै हि महतां साहसं तथा ।
तद्ग्वीद्य प्रयुक्षानः सोद्त्येव रजोबलः ॥ स्मृ॰ च॰
धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशे।ऽर्थे तद्मर्थंकम् । वि॰ म॰
धाज्याः खादेत्रतु द्वा द्धिसक्तूंस्तथा निशि ।
सर्वे च तिलसम्बद्धं नाद्याद्स्तमयं प्रति ॥ स्मृ॰ र॰
धिग्द्ण्डस्त्वथ वाग्द्ग्डो धनद्ग्डो वधस्तथा ।
योज्या व्यस्ताः समस्ता वाऽप्यपराधवद्याद्मे ॥ वी॰ रा॰ प्र

(नकारादिश्लोकाः)

न कुर्यात्कस्यचित्पीडां कमँगा मनसा गिरा। थाचरत्रभिषेकं तु कर्मग्यप्यन्यथाचरन् ॥ हे॰ दा॰ ख॰ न च छुन्दांस्यधीयीत द्विजः श्राद्धे निमन्त्रितः। बा॰ आ॰ न देहिनां यतः शक्यं कर्तुं कर्माण्यशेषतः । तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं येगागना सदा ॥ स्मृ० र० न द्यह्व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहे तु यदा तिथिः। पूर्वविद्धैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्यदा ॥ ५० वि० न निशायां परिश्रान्ते। ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् । सं० र० मा० न प्रातर्न प्रदेशिश्च सन्ध्याकालेऽतिपद्यते। मुख्यकालाऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्थितः॥ वी० आ० प्र० नष्टे मृते प्रवजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चत्स्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ स्मृ॰ च॰ न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि ये। नरः। श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥ बा॰ आ॰ न हि दैवमुदासीनं कदाचिदपि मानवम्। अर्थानर्थफलं नेह संयुनत्त्रवशं हि तत् ॥ बी० रा० प्र० नामिहोत्रादिभिस्तत्स्याद्रश्वते। ब्राह्मणस्य वा । यत्कन्यां विधिवद्दत्वा फलमाप्तोति मानवः॥ स्मृ॰ च॰ नातुरा नारुणकरत्राकान्ते च नभस्तले। न पराम्भसि नाल्पे च नाशिरस्कः कथञ्चन ॥ स्मृ० र० नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणब्रवः स्पृतः । व्यः तः

नानिष्ट्रा तु पितृन् श्राद्धे वैदिकं किञ्चिदाचरेत्। तेभ्याऽपि मातरः पूर्व पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ वा॰ आ॰ नानुतिष्ठति यो पूर्वां नापास्ते यश्च पश्चिमाम् । स शद्भवद्वहिः कार्यः सर्वस्माद्विप्रकर्मणः ॥ इः साः सः नानुग्त्राह्मणा भवति न वणिग् न कुशीलवः । न शृद्रप्रेषणं कुर्वन्न स्तेना न चिकित्सकः ॥ है । दा । व नान्यचिन्तश्चिरं तिष्ठेन्न स्वृशेत्पाणिना शिरः। न ब्र्यान दिशः पश्येदिरामुत्रोत्सर्जने वुधः ॥ स्मः रः नापा मुत्रपुरीवाभ्यां नाम्निदेहनकर्मणा । न वायुः स्पर्शदोषेण नान्नदोषेण मस्करी ॥ यः धः संः नाभिकग्ठान्तरोद्भृते प्राणे चेात्पद्यते कृमिः। षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोत्रेणे ॥ पा॰ मा॰ **#नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।** साक्षिधमें विशेषेण सत्यमेव वदेत सः॥ पा० मा० निन्दासु चान्यास्वष्टासु स्त्रिया रात्रिषु वर्जयेत्। ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राध्रमे वसन् ॥ वा॰ आ॰ निमन्त्र्य विप्रास्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम्। प्रमत्ततां च स्वाध्यायं क्रोधं शोकं तथाऽनृतम् ॥ हे० थ्रा० ख० निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः। प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ॥ स्मृ० र० निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्बनम्। त्रिकाद्वीक् तु पुग्यं स्यात्केाशपानमतः परम् ॥ मि० क्षः निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु पश्चात्सन्ध्यां समाचरेत्। अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥ आ० म० नैनं सुर्योऽभिनिम्लोचेत्सुर्यो नाभ्युदियात्क्वचित्। सूर्येण ह्यभिनिमुँकः शयाने। उभ्युदितश्च यः ॥ वी० सं० प्र० नैव कन्या न युवतिनीत्पविद्यो न वालिशः। होता स्याद्गिनहोत्रस्य नार्ती नासंस्कृतस्तथा ॥ वो० सं० प्र० (पकारादिश्लोकाः)

पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलान्मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान्कामान्समश्तुते ॥ दे० श्रा० ख०
पत्तादौ च रवौ षष्ट्यां रिकायां च तथा तिथौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुभ्यों विहीयते ॥ आ० म०
पतत्यर्धं शरीरस्य भार्या यस्य सुरां पिवेत् ।
पतितार्थशरीरस्य निष्कृतिनै विधीयते ॥ प्रा० म०

पतितस्तु स्रतः कलीवः पङ्गुश्चोन्मत्तको जडः। अन्धो चिकित्सरोगात्तीं भर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥ दा० क० संव परपूर्वापतिं धोरा वदन्ति दिधिषूपतिम्। द्विजाऽग्रे दिधिषूश्चैव यस्य सैव कुटुम्बिनो ॥ है० प० ख० परस्य शोणितस्पर्शे रेता विरामुत्रजे तथा। चतुर्णामपि वर्णानां द्वात्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥ आ० म० परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः। यत्किञ्चिद्पि दातव्यं याचते नानुस्यया ॥ क्र॰ सा॰ स॰ **अपरान् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान्सुतान् ।** षष्ट्यां दृतं कृषिं चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥ हे॰ श्रा॰ ख॰ पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि वा । अनध्याये चेापनीतः पुनः संस्कारमहिति ॥ ५० चि० पिएडयज्ञं तु निर्वर्त्यं विप्रश्चन्द्रक्षयेऽश्निमान् । पिएडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ सं० र० मा० पिएडान्वाहार्यकं श्राङं श्लीए रार्जान शस्यते। वासरस्तु तृतीयेंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥ हे॰ प॰ ख॰ पिता पितृव्ये। भ्राता वा चैनामध्यापयेत्पुरः । स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥ स्पट॰ च॰ पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा । न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ वी• सं० प्र० पितृवत्पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः। पुत्रवचापि वर्तेरन् यथैव पितरं तथा ॥ वी० सं० प्र० पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिखु । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदे। न दृषणम् ॥ वी॰ सं॰ प्र॰ पुच्छे विडालकं स्पृष्ट्वा स्नात्वा विप्रो विशुध्यति । भाजने कर्मकाले च विधिरेष उदाहतः ॥ स्पट॰ र॰ पुरायात्वड्भागमाद्ते न्यायेन परिपालयन्। अधर्माद्पि षड्भागा भवत्यस्य हारक्षतः ॥ वी• रा॰ प्र॰ पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या दासी दासस्तु पञ्चमः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्वा वेणुद्तेन वा ॥ प्रा॰ वि॰ पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा सङ्क्रणे रवेः। राह्येश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि॥ स्म॰ च॰ पुराकल्पे कुमारीणां मौद्धोवन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा 🛊 स्पृ॰ च॰ पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ ५० वि० पूज्येषु सेवका नीचाः पुण्यमागैक्रियानुगाः। तत्तदेव पदं चापुर्यथा जातिकुलस्थितिः ॥ शं• वि॰ पूर्वजन्मकृतं पापं न्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरौषधैदानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ स्मृ॰ र० पूर्वाह्वे दैविकं श्राद्धमपराह्वे तु पार्वणम् । एकोहिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्नृद्धिनिमित्तकम् ॥ इ० वि• पौर्णमास्यां तथा दशें यः स्नायादुष्णवारिणा । स गोहत्याकृतं पापं प्राप्तोतीह न संशयः॥ वी॰ आ॰ प्रः प्रक्लेते कामकार्ये चे नानध्याया स्मृतास्तथा । देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ॥ हे॰ प॰ खः प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च ह्याचान्ता वाग्यतः ग्रुचिः। तिथिवारादिकं श्रुत्वा सुसङ्कल्प्य यथाविधि ॥ स्म॰ र॰ प्रख्यापनं नाध्ययनं प्रश्तपूर्वप्रतिप्रहः। याजनाध्यापने वादः षड्विधो भेद्विकयः ॥ स्स॰ र॰ प्रजापितिर्हि यस्मिन्वै काले राज्यमभूभुजत्। धर्मैकतानाः पुरुषास्तद्।ऽऽसन्सत्यवाद्नः॥ पा॰ मा० प्रणवं ज्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ सं० र० मा० प्रणवन्याहतीनाञ्च साविज्याः शिरसस्तदा । नित्ये नैमित्तिके कार्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ॥ है० प० ख० प्रतिपद्मप्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः ॥ सं॰ र॰ मा० प्रतिषिद्धं न भोक्तव्यं मधु मांसं च नित्यशः। बी॰ सं• प्र॰ प्रदेशपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत्। यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय करुपते ॥ सं• को॰ प्रवासं गच्छते। यस्य गृहे कर्ता न विद्यते । पञ्चानां महतामेष स यज्ञैः सह गच्छति ॥ वी॰ भा॰ प्रः प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सतिलं प्राङमुखः सुरान । उद्कः मनुष्यास्तर्पेत पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥ वी॰ आ॰ प्र॰ प्रायश्चित्तं चिकित्सां च ज्यातिषं धर्मनिर्ण्यम् । विना शास्त्रेण या ब्र्यात्तमाहुर्वहाघातकम्॥ १० क॰ प्रायश्चित्तं प्रकुर्वन्ति द्विजा वेदपरायणाः । स्ट॰ र० प्रायश्चित्तमकुर्वाणा युक्तः स्यान्महतैनसा । मुण्डो वा जटिलो वा स्याद्थवा स्याच्छिखान्वितः ॥ वी० सं० प्रव (फकारादिश्लोकः)

फलीकरणसंमिश्रेः करञ्जैरवलोकने । वचोधरात्रदेशेषु वालग्रहविमुक्तये ॥ वी॰ सं॰ प्र॰ (बकारादिक्लोकाः)

बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ आ० की० बहुनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम्। यद्येको घातयेत्तत्र सर्वेते घातकाः स्पृताः ॥ मि० ४० ब्रह्मचर्यं तपो भैक्यं सन्ध्ययोरप्तिकर्म च। स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणाम् ॥ वी० सं० प्र० बह्वन्नयस्तु ये विप्रा ये वैकान्नय एव च। तषां सिविएडनादृध्वमेकोहिष्टं न पार्वणम् ॥ हे० आ० छः बालैर नुपसंकानतं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः । स्य॰ र॰ ब्राह्मण्स्य रणद्वारे पृयशोणितसम्भवे । कृमिरुत्पद्यते यस्तु प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ पा० सा० ब्राह्मणस्य वधे मौण्डघं पुरान्निर्वासनाङ्कने । ललाटे वाभिशस्ताङ्क्यः प्रयागं गद्भेन तु॥ मि० क्ष॰ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमब्दतः । अकृतोपनयनाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥ शू॰ क॰ ***ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव** । शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम्॥ पा॰ मा॰

(भकारादिश्लोकाः)

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रहास्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकः पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥ वि॰ म॰
भर्ता दैवं गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च ।
तस्मात्सवं परित्यज्य पितमेकं समाचरेत् ॥ य॰ क॰
भुङ्कते भुक्ते पतौ या तु स्वासीना चापि वाऽऽसिते ।
विनिद्रतो विनिद्राति सा स्त्रो श्रेया पितव्रता ॥ य॰ क॰
भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राञ्चः कथंचन ।
अन्यत्र द्धिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वपः ॥ आ॰ म॰
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः । पा॰ मा॰
मन्त्रकमिवपर्यासाद् दुरिताद्दर्गताद्पि ।
तत्फलं नश्यतेकर्तुरिदं श्रद्धया द्वतम् ॥ वा॰ आ॰
महापापोपवकारो महापातकशंसकाः ।
आमध्यमोत्तमा दएडवाः द्युस्ते च यथाक्रमम् ॥ पा॰ मा॰

माता पिता गुरुर्भाता प्रजा दीनः समाधितः। अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा उदाहृताः॥ स्ट॰ र• मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौध्वेदेहिकम् । कुवेन्मातामहस्यापि वती न भ्रश्यते वतात् ॥ नि॰ सि॰ *मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं विट्पति वन्धून् ऋत्विजं चापि भोजयेत् ॥ द॰ थाः मान मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वहनासु च आशौचं पत्तिणीं राजिं मृता मातामही यदि ॥ या नाव माधुकरीयमानीय ब्राह्मऐभ्यः प्रयच्छति । स याति नरकं घोरं भोका भुङ्कते तु किल्वियम् ॥ वी० वं० उ० मांसाशने पश्चद्शी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी। अष्टमी त्राम्यधर्मेषु उन्नलन्तमपि पातयेत् ॥ ५० चि० मासिक वपनं कार्यं शुद्राणां न्यायवर्तिनाम् । वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं तु भोजनम् ॥ वी० आ० प्र० मुख्यकाले व्यतिकान्ते गौणकाले तथाऽऽचरेत्। स्ट॰ र॰ मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः। मधुप्रधानं वैश्यस्य सर्वेषां चात्रिरोधि यत् ॥ आ० म० मूत्रे तिद्धः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु । मृदः पञ्चद्शा मेध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥ आ॰ म॰ मृते जन्मनि सङ्कान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ वी० सं० ३० मृन्मयं दारुजं पात्रमयःपात्रं तथैव च। राजतं दैविके कार्ये शिलापात्रं च वर्जयेत्॥ वाः आः (यकारादिक्लोकाः) य एवं तर्पयत्यद्भिः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः। तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञिकयाफलम् ॥ वी॰ आ॰ प्र॰ यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्या निषेवते । पापं व्रतेन संच्छाद्य वैडालं नाम तद्वतम् ॥ पा० मा० यः कुमारों मेषपशून् ऋक्षांश्च वृषमांस्तथा । वाहयेत्साहसं पूर्णं प्राप्तुयादुत्तमं वधे ॥ पाः मा॰ यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरघृतपायसम्। दत्तमञ्जयमित्याद्वः पितरस्त्वेच देवताः ॥ हे॰ आ॰ खः यत्विप्तो मर्षयत्यार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते । यत्वैश्वर्याच क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ स्मृ० च यत्तज्ज्ञात्वा द्विजो धर्मे पापं नैव समाचरेत्। स्मृ० र॰

यत् ध्यायति यत्कुरुते रति बध्नाति यत्र वै। तद्वाप्नेात्यविष्नेन या हिनस्ति न किञ्चन ॥ वी० आ० ५० यत्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं समाचरेत्। गवां च पर्वतारोहे नदीतीरे तथैव च ॥ स्मृ॰ र• यत्त्रोक्षितं भवेनमांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया । यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥ इ॰ प॰ ख॰ यथा योधसहस्रेभ्या राजा गच्छति धार्मिकः। पवं तिलसमायुक्तं जतां प्रेतेषु गच्छते ॥वी० आ० प्र**॰** यथैव वेदाध्ययनं धर्भशास्त्रमिदं तथा । अध्यतेव्यं ब्राह्मरोन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ स्पृ० च० यदहा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा। आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तैः ॥ प्रा॰ म॰ यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमात्रजेतु ॥ नि । सि । यदा तृपघाता.....च्छिष्टानि यानि च। शुध्यन्ति दशभिः चारैः श्वकाकापहतानि च ॥ स्मृ॰ र॰ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ पा॰ मा॰ यञ्जब्धं लाभकाले तु स्वजात्या कन्यया सह। कन्यागतं तु तद्विधाच्छुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥ वि॰ भ॰ यस्तयारत्रमश्नाति स कुएडाश्युच्यते बुधैः। ते सदा हब्यकव्यानि नाशयन्ति प्रदायिनाम् ॥ प्रा॰ वि॰ यस्तयोरन्नमश्नाति स कुलाच्यवते द्विजः। हे० श्रा० ख० यस्तु भन्नयते मांसं विधि हित्वा पिशाचवत् । स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पोड्यते ॥ हे॰ प॰ ख॰ यस्मिन् देशे तु यत्तीयं या च यत्रैव मृत्तिका। सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शोचं विधीयते ॥ आ॰ म० यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कश्चिद्भोजितः॥ न तस्य पितरो देवा हब्यं कव्यं च भुक्जते ॥ हे॰ श्रा॰ ख॰ यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपुरुषं कुलम् । कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्य विवर्जयेत् ॥ स्मृ• र• तस्य देशस्य ये। धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः। श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥ पा॰ मा॰ यस्य धर्मध्वजो नित्यं स्वराड्ध्वज इवोच्छितः। चरितानि च पापानि बैडाछं नाम तं विदुः॥ स्मृ॰ र० #यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च।

पितृषु दैवयशेषु दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ हे॰ श्रा॰ व॰ यस्यामस्तं रिवर्याति पितरस्तामुपासते । स पितृभ्या यता दत्तो द्यपरागृहः स्वयम्भुवा ॥ का॰ मा॰ ये जाता येऽण्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृच्चि तेऽपि हि काङ्ज्ञन्ति वृच्चिलापा विगर्हितः ॥ वि॰ मः ये व्यपेता स्वक्रमेभ्यः परिष्ण्डे।पजीवितः । द्विजत्वमिकाङ्श्वन्ति तांश्च शृद्धवद्याचरेत् ॥ हे॰ हा॰ व॰ येषामन्नं विनातिथिविशाणां त्रजते गृहात् । ते वे खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥ हे॰ श्रा॰ व॰ येषामन्नं विनातिथिविशाणां ज्ञतते गृहात् । ते वे खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥ हे॰ श्रा॰ व॰ येषा यस्य हिस्याद् द्रव्याणि ज्ञानते।ऽश्वानते।ऽपि वा । पतस्योत्पाद्येचुष्टि राज्ञा द्याच तत्समम् ॥ श्रा॰ म॰ ये।ऽर्थार्थी मां द्विजे द्यात्पठेचैवाविधानतः । अन्वयाये च तं प्राहुर्वदिविष्तावकं वुधाः ॥ स्म॰ र॰ ये। हत्वा गोसहस्राणि नृपा द्याद्रक्षिता । स्वः शब्दमात्रफलभाग्राजा भवति तस्करः ॥ वी॰ रा॰ प्र॰

(स्वारादिक्षोकाः)
रजकश्चर्यकारश्चनटा वुरुड एव च।
कैवर्तमेद्शिक्षाश्च सत्तेतेऽन्त्यजजातयः॥ स्मृ॰ र॰
रन्ध्रादिनाभिपर्यन्तं ब्रह्मसूत्रं पवित्रकम्।
न्यूने रागप्रवृद्धिः स्याद्धिके धर्मनाशनम्॥ वी॰ सं॰ प्र॰
रवेरभिमुखस्तष्ठिक्षरूष्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत्। स्मृ॰ र॰
राजा लब्ध्वा निधि दद्याद् द्विजेभ्योऽर्धे द्विजः पुनः।
विद्वानशेषमादद्यात्म सर्वस्य प्रभुर्यतः॥ दा॰ त॰
राज्ञे दत्वाऽथ पद्भागं देवतानां च विश्वकम्। वा॰ आ॰
राह्यद्रानसंक्रान्तिविवाद्यात्ययवृद्धिषु।
स्नानद्यनादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च॥ स्मृ॰ र॰
(क्कारादिक्लोकाः)

लेखामात्रस्तु दृश्येत रिश्मिभिस्तु समन्वितः।
उदितं तु विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥ प्र• र॰
लेख्यं यत्र न विद्येत न मुक्तिने च साक्षिणः।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः॥ पा॰ मा•
(वकारादिश्लोकाः)

वर्जयेद्जिनं दण्डं जटाधारणमेव च । स्मः वः वर्ह्मोपलाशपत्रे च स्थलजे पौष्करे तथा , गृहस्थक्षेत्रु नाश्नीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ वीः आः

वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः। प्रिपतामहास्तथादित्या श्रुतिरेषा सनातनी ॥ नि॰ सि॰ वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दित्तणं यः सदा जपेत् । तस्य तत्सफलं जप्यं तद्वीनमफलं स्मृतम् ॥ आ० म० वाक्पारुष्ये य एवाका प्रतिलोमानुलोमतः। मि० ४० वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमनन्तयेत्। पा० मा० वासस्यपि ह्यानिंक्ते मैथुनापितते सति । वी॰ सं॰ प्र॰ विद्या वित्तं तपश्चेति त्रीणि तेर्जासि देहिनः। इह चामुत्र च श्रेयस्तदेव प्रतिपाद्येत् ॥ वी० सं• प्र• विद्या विमलं ज्यातिर्वित्तत्यागात्सुखोदयम् । तपसा विमलां भूति प्राप्तुयानमानविश्विभिः॥ वी॰ सं॰ प्र॰ विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् । ऋते महापातिकनो गोहन्तुश्चावकोणिनः॥ मि० स० विधेः प्राथमिकाद्समाद् द्वितीये द्विगुणं भवेत्। तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः॥ पा॰ मा॰ विप्रस्य दराडः पालाशो बैत्वो वा धमंतः समृतः। आश्वत्थः चत्रियस्याथ खादिरो वापि धर्मतः॥ वो० सं० प्र० विप्राणां दैवतं शंभुः क्षत्रियाणां तु माधवः। वैश्यानां तु भवेद् ब्रह्मा श्द्राणां गणनायकः ॥ शं• वि० विभक्ता वाऽविभिक्ता वा सपिएडाः स्थावरे समाः। एका ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयः ॥ मि॰ क्ष॰ विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यत्र दृश्यते। नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ॥ स्मृ॰ च॰ विभागे यत्र संदेहा दायादानां परस्परम्। पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितेरपि ॥ स्म॰ च॰ विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति । वि॰ भ॰ विवाहप्रेतच्डासु माता यदि रजस्वला। तस्याः शुद्धेः परं कर्यं मङ्गलं मनुरब्रवीत् ॥ ४० सि० विवाहेऽनधिकारी स्याज्ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा। तद्नुञ्जां विना वापि कनिष्ठामुद्वहेत्तदा ॥ वी॰ सं० प्र० विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिद्शिनः। अविप्छतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः॥ सं० र० मा० विश्वासयेचापि परं तत्वभूतेन हेतुना । वी॰ रा॰ प्र॰ विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्तव्यासहारिताः। शातातपा वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः॥ हे॰ दा॰ ख॰

विष्णा हृद्यं च कृद्यं च ब्रूयाद्रचेति च क्रमात्। मि॰ क्षः विहितस्याननुष्ठानिमिन्द्रयोणामनिष्रद्यः। निषद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः॥ हे॰ व॰ ख॰ वृद्धः शौचमृते लुतप्रत्याख्यातिभिषक् क्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वान्यनद्यानाम्बुभिः॥ नि॰ सि॰ वैवाहिकं तु तद्विद्याद्वार्थया यन्समागतम्। धनमेवंविधं सर्वे विज्ञेयं धमसायनम्॥ वि॰ भ॰

(शकारादिश्लोकाः)

शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च। अनध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च ॥ बी० सं० प्र० शर्म देवश्च विष्रस्य वर्ष राजा च भूभुजः। गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शृदस्य कारयेत्॥ सं० को• शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्ते।यं पुरतः स्थितम्। शिवगङ्गेति तत्प्रोक्तं तत्र स्वात्वा दिवं वजेत् ॥ इ० सा स० शिशुसंरत्तणार्थायाशुभग्रहनिवारिणीम् । रद्यां सन्ध्यासु कुर्वीत निम्वसर्पपगृञ्जनैः॥ वी॰ सं॰ प्र• शिष्टाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् । स्ट॰ च॰ शुक्रे मुढेऽप्युपाकृत्य विद्यावित्तविनाशनम्। आयुःक्षयमवाप्नाति तस्मात्तत्कर्म वजयेत् ॥ सं• र० मा० शुद्रोऽप्येवंविधः कायों विना मन्त्रेण संस्कृतः। सं• म• शोधयेत्रं च छन्देन वेदयद्वनिकं नृषे। स राज्ञणीचतुर्भागं दाप्यं तस्य च तद्धनम् ॥ पा॰ मा॰ श्रद्धापृतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् । श्रद्धयेष्ट्रञ्च पूर्वं च नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥ हे॰ व॰ खः श्राद्धाङ्गतर्पणं कुर्यात्सतिलं त्वपरेऽहिन । पित्रोविषय एव स्यान्नान्यस्य विषयो भवेतु ॥ बाव साव श्राद्धेन यः कुरुते सङ्गतानि न देवयानेन पथा स याति । विनिर्मुक्तं पिष्पलं बन्धते। वा स्वर्गाल्लोकाद् भ्रश्यति श्राद्धमित्रः #श्रुति पश्यन्ति मुनयः समरन्ति च तथा स्मृतिम्। हेः श्राः वः तस्मात्त्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रापितं भुवि ॥ पा॰ मा॰ श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले। ग॰ मा॰ (पकारादिक्लोकाः)

षग्ढान्धवधिरादीनां विवाहाऽस्ति यथाचितम् । विवाहासम्भवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ ५० वि० षागमासिकेऽपि काले तु भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् । धात्राचराणि(?)स्पृष्टानि यत्राक्तढान्यतः पुरा ॥ वि० भ• (सकारादिश्लोकाः)

संप्रामादाहतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् । स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद् ध्वजाहृतमुच्यते ॥ वि॰ भ॰ संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवद्मानयाः। दृष्टश्चतानुभूतत्वात्साचिभ्या व्यक्तद्र्शनम् ॥ पा॰ मा॰ संसारभीरुभिस्तस्माद्वियुक्तं कामवर्जनम् । विधिवत्कर्भे कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ॥ स्मृ० र० संस्कृतायां तु भार्यायां स्वयमुत्पाद्येतु यम् । तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकित्पतम् ॥ इ॰ सा॰ स॰ सत्यं दानं दमो द्रोहमानृशंस्यं क्षमा घृणा। तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ २० श्रा॰ सा॰ सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः। सत्यमेव परे। धर्मो लोकोत्तरमिति स्थितिः ॥ पा॰ मा॰ सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं समृतम् । इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः॥ पा॰ मा॰ सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवस्तत्वद्शिनः । रागद्वेषामर्षलेभिमानमे।हविवर्जिताः। अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनः सदा ॥ सं० र● मा० सन्ध्ययोहभयोर्ज्यं भाजने दन्तधावने । पितृकार्थे च दैवे च तथा मृत्रपुरीषयोः ॥ हे॰ दा० ख॰ सभासद्ध ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं द्धुरेव ते ॥ मि० क्ष• समतिकान्तकालाच पतिताः सर्वे एव ते। नैवावधिपुर्तावदापद्यपि च कर्हिचित् ॥ स्पृ॰ च० समध् पर्यमाहृत्य महार्घे यः प्रयच्छति । स वै वार्धुषिका नाम यश्च वृध्या प्रयोजत् ॥ वी॰ आ॰ प्र॰ समासमाभ्यां विप्राभ्यां विषमं सममेव च। पूजाते। दीयमानं च न प्राह्यं देयमेव च ॥ वी० आ० प्र० समाहतृ न प्रकुर्शेत धर्मशास्त्रार्थनिश्चितान्। कुलीनान् वित्तसम्पन्नान् समर्थान् काशवृद्धये ॥ वी॰ रा॰ प्र॰ समूलक्ष्म भवेद्दर्भः पितृणां यज्ञकर्मणि। मूलेन लोकाञ्जयति शकस्य च महात्मनः॥ स्मृ॰ र० सर्वं वा यदि वाप्यधं पादं वा यदि वात्तरम्।

सकाशाद्यस्य गृरहोयान्नियतं तस्य गौरवम् ॥ हे० ५० सर्वदेशेषु पूर्वाह्वे नुख्यं स्याच्चायनायनम् । मध्याह मध्यमं प्रोक्तमपराहे च गहितम्॥ ३० वि० सर्वत्रादायकं राजा हरेद् ब्रह्मस्ववजितम्। अदायकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥ वि॰ मः सर्वायासविनिर्मुकैः कामकोश्रविवजितैः। भवितव्यं भवद्भिनैः श्वोभृते श्राद्धकर्मणि । नि॰ ति॰ सहस्रगुणितं दानं भवेदसं युगादियु । कर्म श्राद्वादिकं चैव तथा मन्दन्तरादिषु ॥ पा॰ मा॰ सांवत्सरिकमातेश्च राष्ट्रादाहरचेद्वलिम्। स्यादाश्रयपरो लोके वर्तत पितृवज्ञषु ॥ वी॰ रा॰ प्र॰ सान्तानिकं यद्यमाणमध्वगं साबैवेदसम्। गुर्वर्थं पितृमात्रयं स्वाध्यायाश्युपतापिनः॥ नवैतान स्नातकान् विद्याद् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् । है॰ दा॰ सामान्यं पुत्रकन्याऽऽधिः सर्वस्वं न्याययाचितम् । अदेयान्याहुरष्टैव यद्यान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ दा॰ सं॰ सायम्प्रातमंतुष्याणामशनं देवनिर्मितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादमिहात्रसमो विधिः॥ वीर॰ सा॰ प्र॰ सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति। उपपात्रं तदित्याहुर्मुनयो मात्तकाङ्क्तिणः॥ पा॰ मा॰ सुरभिमत्या सहाब्लिङ्गैमाजँयित्वाऽर्घ्यमुत्क्षिपेत्। द्वौ पादौ संपुटौ कृत्वा पाणिभ्यां पूरयेज्ञलम् ॥ स्ट॰ र॰ स्तके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरत्रवीत्। मि॰ भ॰ स्तके बन्धने विप्रो हब्यकव्यादिवजितः। नैनला लिप्यते तद्वद्रतावगमनाद्पि ॥ सं० र० मा० क्षियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रवज्या नाभिधीयते । प्रजा हि तस्याः स्वो धर्मः सवर्णोदिति धारणा ॥ यू॰ क॰ स्त्रियार्जितानि वित्तानि उपजीवन्ति ये नराः। तेऽिप कूर्मपुटे घोरे पच्यन्ते दीर्घजीविनः ॥ प्रा॰ वि॰ क्षीणां च प्रेचणात्स्पर्शादास्यशृङ्गारभाषणात्। स्पन्दते ब्रह्मचर्यं च न दारेष्वृतुसङ्गमात् ॥ भा० म० स्त्रीधनं स्याद्पत्यानां दुहिता च तद्धिनी। अप्रता चेत्समृढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ व्य॰ म॰ स्मृत्वोङ्कारं च सावित्रीं निवध्नीयाचित्रुखां ततः। इ॰ सा॰ स॰ स्वगोत्राद अश्यते नारी विवाहातसप्तमे पदे । वीर० सं० प्र०

स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति। न भुञ्जीताहानं धीमान अधम्यें शोककारणात् ॥ वीर० आ० प्रः स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागा विधीयते। न चैव स्त्रीवधं कुर्यात्रचैवाङ्गविकर्रेनम् ॥ वि० म० स्वच्छन्द्रश्यभिचारिएया विवस्वांस्त्यागमत्रवीत्। न वधं न च वैरूष्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत्॥ वि॰ भ॰ स्वजातिजानन्तरजाः षट् छुता द्विजधिमणः। वीर० सं० प्र० स्वभानैव यद्व्ययुस्तद्श्राद्यं व्यावहारिकम्। ततो यदन्यद्विब्रुयुधँमधि तद्पार्थकम् ॥ स्मः चः स्वभावाद्यत्र विचरेत्कृष्णसारमृगे। द्विजाः। विज्ञेया धार्मिका देशा म्लेच्छ्देशस्ततः परः ॥ स्पट॰ र॰ स्वप्नेऽपि विस्जेद् ब्रह्मचारी शुक्रमकामतः। स्नात्वाऽकेमचेयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्॥ वीर० ६० प्र स्वर्गायुर्भृतिकामेन तथा पापे।पशान्तये। मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽन्वहम् ॥ हे॰ दा॰ स्वेदाश्चदृषिका श्लेष्ममछं चामेध्यमुच्यते। मि॰ क्ष॰

(हकारादिश्लोकाः)

हतं ज्ञानं कियाहोनं हतास्त्वज्ञानिनः सदा।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्निष च पङ्गकः ॥ स्ट॰ र॰
हस्तद्चा तु या भिन्ना लवणं व्यञ्जनानि च ।
भुक्त्वा हाश्चितां याति दाता स्वर्गं न गच्छिति ॥ स्ट॰ च॰
हस्तौ तु संयतौ कार्यों जानुभ्यामुपरि स्थितौ ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ य॰ सं॰
हीनादादेयमादौ स्याचदलाभे समाद्पि ।
असम्भवे त्वाददोत विशिष्टाद्पि धार्मिकात् ॥ प्रा॰ वि॰

बृहन्मनुः

(अकारादिक्लोकाः)

अत्यन्तं वर्जयेद् गेहमित्येवं मनुरब्रवीत् । नि॰ सि॰ असम्बन्धा भवेन्मातुः पिएडेनैवाद्केन वा । सा विवाद्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ नि॰ सि॰ आषाढीमविधं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । काङ्गन्ति पितरः किल्हा अन्नमण्यन्वहं जलम् ॥ पा॰ मा॰

(एकारादिश्लोकाः)

एकाेदरे जीवति तु सापत्नाे न लभेखनम्। स्थावरेऽप्येवमेव स्याचदभावे लभेत वै॥ वि० म०

मनुश्लोकाः।

(जकारादिश्लोकाः)

जीवञ्जाते। यदि तते। मृतः सृतकमेव तु । सृतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ यु० ७०

(तकारादिश्लोकाः)

तस्माच त्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् । आषाढीमविधं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमे। भवतः ॥ पा० ना० तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थे।ऽको भवेत्र वा । पा० ना० त्रयोदश्यां तु सप्तम्यां चतुर्थ्यामधेरात्रतः । अर्वोङ् नाध्ययनं कुर्यादिच्छेत्तस्य परायणम् ॥ स्तृ० २०

(दकारादिश्लांकाः)

दशरात्राच्छुनिमृते मासाच्छुद्रे भवेच्छुचिः।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्यो मासचतुष्टयम्॥ नि॰ सि॰
दशाहाभ्यन्तरे वाले प्रमीते तस्य वान्धर्वः।
शावशौचं न कर्तव्यं स्त्याशौचं विधीयते॥ मि॰ स॰
दशरात्रेण या चार्ता यत्र न श्रृयतेऽथवा।
गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्याः स्वामिभृत्ययोः॥ वि॰ भ॰
देशनामनदीभेदान्निकटेऽपि भवेद्यदि।
तत्तु देशान्तरं श्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा॥ वि॰ भ॰

(मकारादिश्लोकाः)

मातुर्मातृगमने पितुर्मातृगमने तथा। पतस्त्वकामता गत्वा द्विज्ञान्द्रायणं चरेत्॥ प्राः म•

(रकारादिवलोकाः)

रात्रौ यामद्वयादवांग्यदि पश्येत्त्रयादशीम् । सा रात्रिः सर्वकम्दनी शङ्कराराधनं विना ॥ स्मृ॰ र॰

(शकारादिश्लोकाः)

श्वग्रद्भपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद् द्विजमन्दिरे । शौचं तत्र प्रवद्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ नि॰ सि॰

(सकारादिक्छोकाः)

समानेादकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दश । जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥ पा• मा•

वृद्धमनुः

(अकारादिश्लोकाः)

अग्नीनाधाय विधिवद् वात्यस्तामेन वा यजेत्। अथैन्द्राग्नेन पश्चना गिरिं गत्वा च तत्र तु॥ नि॰ सि॰

स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति। न भुञ्जीताशनं धीमान अधम्यं शोककारणात् ॥ वीर० आ० प्र स्वच्छन्द्गा च या नारी तस्यास्त्यागे। विधीयते। न चैव स्त्रीवधं कुर्यात्रचैवाङ्गविकर्तनम् ॥ वि० भ० स्वच्छुन्द्व्यभिचारिएया विवस्वांस्त्यागमब्रवीत्। न वधं न च वैरूप्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥ वि॰ भ॰ स्वजातिजानन्तरजाः षट् खुता द्विजधिमणः। वीर० सं० प्र० स्वभानैव यद्व्ययुस्तद्श्राद्यं व्यावहारिकम्। ततो यद्न्यद्वित्र्युधंमार्थं तद्पार्थकम् ॥ स्मृ॰ च॰ स्वभावाद्यत्र विचरेत्कृष्णसारसृगे। द्विजाः। विज्ञेया धार्मिका देशा म्लेच्छ्देशस्ततः परः ॥ स्म॰ र॰ स्वप्नेऽपि विस्जेद् ब्रह्मचारी शुक्रमकामतः। स्नात्वाऽकमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ वीर० सं० प्रः स्वर्गायुर्भृतिकामेन तथा पापापशान्तये। मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽन्वहम् ॥ हे॰ दा॰ स्वेदाश्चदृषिका श्लेष्ममळं चामेध्यमुच्यते। मि॰ क्ष॰

(हकारादिश्लोकाः)

हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः सदा ।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्निष च पङ्गकः ॥ स्मृ॰ र॰
हस्तद्त्ता तु या भिन्ना लवणं व्यञ्जनानि च ।
भुक्त्वा ह्यश्चितां याति दाता स्वगं न गच्छति ॥ स्मृ॰ व॰
हस्तौ तु संयतौ कार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ य॰ सं॰
हीनादादेयमादौ स्यात्तद्ताभे समाद्पि ।
असम्भवे त्वाद्दीत विशिष्टाद्पि धार्मिकात् ॥ प्रा॰ वि॰

वृहन्मनुः

(अकारादिक्लोकाः)

अत्यन्तं वज्येद् गेहमित्येवं मजुरब्रवीत् । नि॰ सि॰ असम्बन्धा भवेन्मातुः पिगडेनैवादकेन वा । सा विवाद्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तिरता च या ॥ नि॰ सि॰ आषाढीमविधं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । काङ्गन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥ पा॰ मा॰ (एकारादिश्लोकाः)

एकादरे जीवति तु सापत्ना न लभेसनम्। स्थावरेऽप्येवमेव स्याचद्भावे लभेत वै॥ वि० भ०

(जकारादिश्लोकाः)

जीवञ्जाते। यदि तते। मृतः सृतकमेव तु ।
सृतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ यू॰ ३०
(तकारादिश्लोकाः)

तस्माचत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् । आषाढोमवधि कृत्वा यः पक्षः पश्चमा भवत् ॥ ११० मा॰ तत्र श्राद्धं प्रकुवीत कन्यास्थे।ऽकी भवेत्र वा । ५१० मा॰ त्रयोदश्यां तु सप्तम्यां चतुर्थ्यामधेरात्रतः । अर्वोङ् नाध्ययनं कुर्यादिच्छेत्तस्य परायणम् ॥ स्मृ० १०

(दकारादिश्लोकाः)

दशरात्राच्छुनिमृते मासाच्छुद्रे भवेच्छुचिः।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्या मासचतुष्टयम्॥ नि॰ वि॰
दशाहाभ्यन्तरे वाले प्रमीते तस्य वान्धवैः।
शावशौचं न कर्तव्यं स्त्याशौचं विधीयते॥ मि॰ वः
दशरात्रेण या वार्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा।
गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्याः स्वामिभृत्ययोः॥ वि॰ म॰
देशनामनदीभेदान्निकटेऽपि भवेद्यदि।
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा॥ वि॰ म॰

(मकारादिश्लोकाः)

मातुर्मातृगमने पितुर्मातृगमने तथा । पतस्त्वकामते। गत्वा द्विजञ्चान्द्रायणं चरेत् ॥ प्राट म•

(रकारादिक्लोकाः)

रात्रौ यामद्वयाद्वीग्यदि पश्येत्त्रयाद्शीम् । सा रात्रिः सर्वकम्डनी शङ्कराराधनं विना ॥ स्मृ॰ र॰

(शकारादिश्लोकाः)

श्वशद्भपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद् द्विजमन्दिरे । शौचं तत्र प्रवस्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ वि० सि०

(तकारादिश्लोकाः)

समानेादकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दश । जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥ पा• मा•

वृद्धमनुः

(अकारादिश्लोकाः)

अग्नोनाधाय विधिवद् त्रात्यस्ते।मेन वा यजेत्। अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥ नि० सि० श्रीन्द्न् मक्षयेत्रित्यं वाग्यते। त्रमकुत्सयन् ।
पञ्च प्रासा महाभीनं प्राणाद्याप्यायनं महत् ॥ पा० मा०
अनुष्ठितं तथा देवैर्मुनिभिर्यद्नुष्ठितम् ।
नानुष्ठितं मनुष्येस्तदुक्तं कर्मं समाचरेत् ॥ स्म० च०
अन्यायापात्तवित्तस्य पतितस्य च वार्धुषेः ।
न स्नायादुद्पानेषु स्नात्वा कृष्कं समाचरेत् ॥ स्म० च०
अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती त्रते स्थिता ।
पत्न्येव द्द्यात्तिपग्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ स्म० च०
अमृतं मृतमाकगर्यं कृतं यस्यौध्वंद्दिकम् ।
प्रायश्चिन्तमसौ स्मातं कृत्वाग्नोनाद्धीत च ॥ नि० सि०
अर्धरात्राद्धस्ताष्चेत्सकान्तिप्रहणं तद् ।।
उपाकमं न कुर्वीत परतश्चेत्र देषभाक् ॥ नि० सि०

(इकारादिवलोकाः)

इह जन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतं च यत्। अङ्गारकचतुर्देश्यां तर्पयंस्तद्यपोहति॥ स्मृ॰ च॰

(ऋकारादिश्लोकः)

ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित्। तत्र गच्छन समाप्नोति द्यनिष्टं फलमेव च॥ स्पृ॰ च॰

(एकारादिक्लोकाः)

पकभातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।

न समानिकयां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ नि॰ सि॰

एकैकस्य तिलैभिश्रास्त्रींस्त्रीन्हत्वा जलार्ङ्जालम् ।

यावज्जोवहृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ स्मृ॰ च॰

एतया ज्ञातया नित्यं वाङ्मयं विदितं भवेत् ।

उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ॥ स्मृ॰ च॰

(सौकारादिवलेकः)

और्ध्व बुंड्रो मृदा धार्यो यतिना च विशेषतः । भस्मचन्द्नगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषा ॥ स्मृ० र०

(ककारादिक्लाकाः)

कुर्याद्नुपनीते।ऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः । पितृयञ्चाहुतं पाणौ जुहुयाद् ब्राह्मणस्य सः ॥ स्मृ॰ च॰ कलोबाद्या नोदकं कुयुः स्तेना व्यात्या विधर्मिणः । गर्भभर्तृदुह्छैव सुराष्य्छैव योषितः॥ नि॰ सि॰

(खकारादिश्लोकः)

खादिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य तथैव च। अकस्य करबीरस्य कुटजस्य विशेपतः॥ स्मृ० घ०

(चकारादिश्छोकः)

चगडालादेस्तु संस्पर्शे वारुणं स्नानमेव हि । इतराणि तु चत्वारि यथायोग्यं स्मृतानि हि ॥ स्तु० र॰

(जकारादिश्लोको)

जपादिकुसुमं सिएटी रूपिका सुकुरुिएटका ।
पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धे कर्मणि नित्यशः ॥ श्रा॰ म॰
जीवन्यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्य च ।
उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥ नि॰ सि॰

(तकारादिश्लोकाः)

तिस्रो व्याहतयः पूर्वं पडेाङ्कारसमन्वतः ।
युनः संस्कृत्य चोङ्कारमन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥ स्मृ• च॰
तैलाभ्यङ्गो नाकंवारे न भौमे
नेा संकान्ता वैधृतौ विष्टिषष्ट्योः ।
पर्वस्वष्टम्यां च नेष्टः स रृष्टः
प्रोक्तान्मुक्त्वा वासरे सूर्यसुनोः ॥ नि॰ सि॰

(दकारादिश्लोकाः)

दशाहस्यान्तरो यस्य गङ्गातायेऽस्थि मञ्जति ।
गयायां मरगां याद्वक् ताद्वक् फलमवाष्तुयात् ॥ नि॰ सि॰
द्वादशाहत्रतं चर्यात्त्रिरात्रमथवास्य तु ।
स्नात्वाद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥ नि॰ सि॰
द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचान्ते च भूभुजाम ।
वैश्यानां तु त्रिपद्मादावथवा स्यात्सिपण्डनम् ॥ नि॰ सि॰

(नकारादिश्लोकाः)

न नियुक्तः शिरो वज्यं माल्यं शिरिस वेष्ट्येत् ॥ स्म॰ व॰ न पिवेन्न च भुजीत द्विज्ञः सन्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं शृद्रेणावर्जितं पिवेत् ॥ स्म॰ व॰ न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालोतिकाल हि । मुख्याभावेऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्मृतः ॥ पा॰ मा॰ नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां वजेद्रविः । स महालयसंज्ञः स्याद्रजच्छायाह्वयस्तथा ॥ पा० मा० निमन्त्र्य विप्रास्तद्द्वजयेन्मेथुनं क्षुरम् । प्रमत्तानां च स्वाध्यायं क्रोधं शोवं तथानृतम् ॥ नि० सि०

(पकारादिश्लोकाः)

पक्षादौ च रवौ षष्ट्यां रिकायां च तथा तिथौ। तैलेनाभ्यज्ञमानस्तु श्रनायुभ्यां प्रहीयते ॥ स्म॰ र॰ पतिताल्यश्वपाकेन संस्छा चेद्रजश्वला। तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चितं समाचरेत् ॥ प्रा॰ म॰ पथि विक्रीय तद्भागडं विणक् भृत्यं त्यजेद्यदि । ाथ तस्यापि देयं स्याद् भृतेरथं लभेत सः॥ स्म॰ च॰ पिता पितामहो भ्राता ज्ञातया गोत्रजाप्रजाः। उपानयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ नि० सि० पित्रोः स्वसरि तद्वच पक्षिणीं चपयत्रिशाम् । यु॰ क॰ पित्रोरुपरामे स्त्रीणां मृढानां तु कथं भवेत्। त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ पा० मा० पिवता यत्पतेत्तोयं भाजने मुखनिः सृतम्। अभाज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुक्षोत किल्बिषी ॥ स्म॰ च॰ पीतावशेषितं ऋत्वा ब्राह्मणः पुनरापिवेत्। त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनः ॥ स्मृ० च० पीत्वा ये।ऽशनमश्नीयात्पात्रे दचमगर्हितम् । भार्याभृतकदासेभ्य उच्छिष्टे शेषयेत्ततः ॥ पा० मा० प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्वलादि । स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्तुयाद्विशतं द्मम् ॥ स्मृ० च० प्रथमेऽहि त्रिरात्रं स्याद् द्वितीये द्यहमेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽहि चतुर्थे नक्तमेव च॥ प्रा॰ म॰ प्रमादात्राशितं दाप्यः समं हि दोहनाशितम्। न तु दाप्या हतं चोरैर्दंग्धमृढं जलेन वा ॥ व्य॰ म॰ प्रोषितस्य यदा काली गतश्चेद् हादशाब्दिकः। प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥ श्रा० हे०

(बकारादिक्लोकः)

ब्रह्मदायागतां भूमिं हरेयुर्बाह्मणीसुताः । गृहं द्विजातयः सर्वे तथा चेत्रं क्रमागतम् ॥ वि॰ भ•

(मकारादिश्लोकः)

भगिन्यां संस्कृतायां तु भातर्यपि च संस्कृते ।

मित्रे जामातिर प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥ यू॰ क॰ (मकारादिश्लोकाः)

मध्ये वा यदि वाष्यन्ते यत्र कन्यां रिवर्वजेत्।
पद्मः स कातः सम्पूर्णः श्राद्धं तत्र विश्रीयते॥ स्ट॰ व॰
मनुष्यतर्पणे चैव स्नाने वस्त्रादिपीडने।
निवीतिस्तुभये विश्रस्तथा मृत्रपुरीपयोः॥ स्ट॰ र॰
महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते॥ पा॰ ना॰
मृते जन्मनि संकान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा॥ स्ट॰ व॰
मृत्मयं दारुजं पात्रमयःपात्रं च यद्भवेत्।
राजतं दैविके कार्ये शिल्पपात्रं च वर्जयेत् । नि॰ सि॰

(यकारादिकावलोकाः)

यथा योधन (?) हस्तेभ्यो राज्यं गच्छति धार्मिकः ।
एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेष्ठ गच्छिति ॥ स्मृ॰ च॰
यदि तस्मिन दाप्यमाने भवेग्मोपे तु संशयः ।
मुषितः शपथं दाप्यो वन्धुमिर्वापि साध्येत् ॥ पा॰ मा॰
यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
यश्च वेत्यात्मकैवल्यं पङ्किपावनपावनाः ॥ भा॰ हे॰
यस्यामस्तं रिवर्याति पितरस्तामुपासते ।
तिथि तेभ्या यता दक्तो ह्यपराह्यः स्वयम्भुवा ॥ स्मृ॰ च॰
यां काञ्चित्सिरतं प्राप्य कृष्णपद्मे चतुद्शी ।
यमुनाया विशेषेण ब्राह्मणो नियतेन्द्रियः ॥ शा॰ हे॰
यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।
भाटं न द्याद्दाप्यः स्याद्द्रहस्यापि भाटकम् । स्मृ॰ च॰

(वकारादिक्लोकाः)

वस्नं त्रिगुणितं यस्तु निष्पीडयित मृढधीः । वृथा स्नानं भवेत्तस्य यच्चैवादशमाम्बुभिः ॥ स्ट॰ र॰ विधवा कारयेच्छाद्धं यथाकालमतन्द्रिताः । स्वभर्तृत्रभृतित्रिभ्यः स्विपतुभ्यस्तथैव च ॥ ग्॰ क॰

(शकारादिक्लाकाः)

शालके तत्सुते चैव सदाः स्नानेन शुध्यति । यः क॰ शुक्काः समुन्नताः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि तु । गन्धरूपोपयुक्तानि ऋतुकालोद्भवानि च ॥ श्रा॰ म॰ शृद्धकन्यासमुत्पन्ने। ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । अपरे। नापितः प्रोक्तः शृद्धमाधिकोऽपि सः ॥ शृ॰ क॰ श्रवणाश्विधनिष्ठाद्भी नागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥ श्रा॰ हे॰ श्राद्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निमन्त्रितः । उपाष्य च तथा भुक्त्वा ने।पेयाच्च ऋतावपि ॥ नि॰ सि॰

(पकारादिक्लोको)

षडोङ्कारं जपन्विप्रो गायत्रीं मनसो शुचिः। अनेकजन्मजैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः॥ स्मृ॰ च॰ षगढं तु ब्राह्मगं इत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्। शू॰ क॰

(सकारादिक्लोकाः)

संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुद्शीने। आरोग्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥ स्मृ॰ च॰ संस्थिते पक्षिणीं रात्रि दौहित्रे भगिनीसुते। संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ शु• क॰ स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोत्येव न संशयः। स्मृ० च० सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रेम्ध्तेऽह्नि । तिलैंधेस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ॥ नि॰ सि॰ सप्तहस्तेन द्राडेन त्रिंशहराडनिवर्तनम् । तान्येव दश गोचर्म दाता पापः प्रमुच्यते ॥ पा॰ मा॰ समाहितापलितें तु द्वारि कुर्वीत मग्डले। स्वयं घौतेन कर्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता ॥ स्मृ• च० सौङ्कारचतुरावृत्य विश्वेया सा शताचरा। शताक्षरां समावृत्य सर्ववेद्फलं लभेत्॥ स्ट॰ च॰ स्थापितां चैव मर्यादामुभयार्गामयास्तथा। अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दगड्या द्विशतं दमम्॥ स्तुषास्वस्त्रीयतत्पुत्रा ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवाः। पुत्राभावे तु कुर्वीरन सपिण्डान्तं यथाविधि ॥ नि॰ सि॰

(हकारादिवछोकः)

हिरण्यं वैश्वदेवे तु दद्याहै दक्षिणां बुधः। पित्रे तु रजतं देयं शक्त्या भूमिगवादिकम्॥ श्रा॰ हे॰

मनुस्मृतिश्लोकानामुभयार्थानुक्रमणिका ।

प्रतीकानि	पृष्ठोङ्काः 📑	प्रतीकानि	
अकन्येति तु यः कन्यां	550	स्तिहान् सत्तद्वीयेव	3₹\$
अकामतः कृतं पापस्	366	[अधिको सम्बंद	3 4 5
अकामतः कृते पापे	કુ લ્ડ	अग्निपद्मायानो वा स्वाद	१८३
अकामतस्तु राजन्यम्	રૂ છર	अप्रिवायुरविम्यस्तु	\$ #
अकामस्य क्रिया काचिद्	20	अग्निप्वासाय द्वानां	50
[अकामोपहतं नित्यम्]	૪૦ફ	अग्निष्वातांत्र सोम्यात्र	*6
अकारं चाप्युकारं च	38	[अग्निप्वात्ता हुतैस्तृप्ताः]	66
अकारणपरिस्यका	९२	अग्निहोत्रं च जुहुयात्	इट्ट
अकारश्चास्य नाम्नाऽन्ते	8.0	अग्निहोत्रं समादाय	845
अकाय ैमन्यत् कुर्योद्वा	386	[अग्निहोत्रस्य शुश्र्वा]	3:
अकुवैन् विहितङ्कर्म	રૂ ૬૭	सरिनहो त्र्यपविष्यारनीन्	: 3 \$
अकृतः स तु विज्ञेयः	३५७	अर्गानात्मनि वैतानान्	१८४
अकृतञ्च कृतात् क्षेत्रात्	386	अरनीन्धनं भैक्षचर्या	80
अकृता वा कृता वापि	3 . 8	धरनेः सोमयमाभ्यां च	१ 0:
अकृताशांस् त था भर्तुः	૨ ૦૪	अग्नेः सोमस्य चैवादौ	65
अकृरवा भैक्षचरणं	48	सरनी इर्योदनुज्ञातः	१००
अक्रव्यादान्वत्स्तरी	ફ હ ફ	अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्	44
अक्रोधनाः गौचपराः	₹6	अरन्यगारे गवां गोष्ठे	१२३
अक्रोधनान्सुप्रसादान्	१०१	अग्न्यभावे तु विग्रस्य	१००
[अक्रोधो गुरुगुश्रूषा]	१४२	सरन्याधेयं पाकयज्ञान्	90
अक्लेशेन शरीरस्य	११३	अग्याः सर्वेषु वेदेषु	43
अक्षमङ्गे च यानस्य	२६९	क्षउयो मध्या जवन्यश्र	385
अक्षमा ला वसिष्ठे न	२८९	अ घं स के वलं सुङ्को	69
अक्षरं दुष्करं ज्ञें	80	सङ्गावपीदनायां च	२६८
कक्षारलवणाज्ञाः स्युः	१ ६५	सङ्गुलोप्नेन्थिभेदस्य	326
अक्षारलवर्ण चैव	१०७	असुस्यारव वा छद	306
अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टम्	३ ४३	सङ्ग्रहम् छस्य तले	38
अगम्यागमनीयं तु	३७८	अचञ्जविषयं दुर्गे	१ २६
अगारदाही गरदः	**	अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य	3
अगारादभिनिष्क्रान्तः	१८६	अचिरात्तं दुरात्मानं	२५३
अगुप्तमङ्गसर्वस्वैः	2,50	अच्छछेनैव चान्विच्छेर्	२ ६५
अगुप्ते क्षत्रियावैदये	२८ १	अजदरचेद्वोगंडो	२४९
अग्नि वाहारयेदेनम्	૨ ૪૪	अजमेषावनड्डा हं	३७३
क्रांतिकाचानचित्राद्यात	. • • •	अजाविके तु संबद्धे	२६२

अतिका वृत्तिविषयं ३०२ अतिका मन्देशका छै। २५१ अतिका मनदेशका छै। २५१ अतिका मनदेशका छै। २५१ अतिका मनदेशका छै। २५१ अतिविष्ट विषय प्रतिपाद प्र	^ ^		प्रतीकानि	FFRT:
अजावर्व सुवतो मेण्यम्] १७६ अतिक्रामेत् प्रमण्तं या २९६ अजावर्व सुवतो मेण्यम्] १७६ अतिविधम्योऽप एवेतान् ८८ अतिविधम्योऽप एवेतान् १८६ अतिविधम्योऽप प्रमुख्य प्रमुख्य प्रमुख्य १८६ अतिविधम्योऽप एवेतान् १८६ अतिविधम्योऽप एवेतान् १८६ अतिविधम्योऽप एवेतान् १८६ अतिविधम्योऽप प्रमुख्य १८६ अतिविधम्योऽप प्रमुख्य १८६ अतिविधम्योऽप १८६ अतिविधम्योऽप १८६ अतिविधम्योऽप १८६ अतिविधम्योऽप १८६ अतिविधम्यान् १८६ अतिविधम्यान्य १८६ अतिविधम्यान्य १८६ अतिविधम्यान्य १८६ अत्वावाद्य विधमान् १८६ अत्वावाद्य विधमान् १८६ अत्वावाद्य विधमान्य १८६ अत्वावाद्य विधमान्य १८६ अत्वावाद्य विधमान्य १८६ अत्वावाद्य विधमान् १८६ अत्वावाद्य विधमान्य १८६ अत्वावाद्य १८६ अत्वावाद्य विधमान्य १८६ अत्वावाद्य विधमान्य १८६ अत्वावाद्य विधमान्य १८६ अत्वावाद्य	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः		प्रशङ्काः
श्रिकास मुख्यो मेण्यम्] १७६ अतिथि चाननुद्वाप्य १३१ अतिथिम्योऽम एवैतान् ८४ अतिथिम्योऽम एवैतान् ८४ अतिथिम्योऽम एवैतान् ८४ अतिथिम्योऽम एवैतान् ८४ अतिथिम्योऽम एवेतान् ८४ अतिथिम्योऽम एवेतान् १४६ अतिथिम्योऽम एवेतान् १८० अत्यात् नेष स्वर्षा २२१ अत्यात् नेष स्वर्षा २२१ अत्यात् नेष स्वर्षा २२१ अत्यात् नेष स्वर्षा २२१ अतिथिम्योऽम एवेतान् १८० अत्यात् नेष स्वर्षा २२१ अत्यात् नेष स्वर्षा २२१ अत्यात् नेष स्वर्षा २२१ अत्यात् च १४६ अतिथिम्योऽम एवेत् व १८० अत्यात् च १८० अत्यात् व १८० अत्यात् भविष् । १८० अत्यात् व १८० अत्यात् व १८० अत्याद्व स्थात् १८० अत्याद्व स्यात् १८० अत्याद्व स्थात् १८० अत्याद्व स्यात् १८० अत्याद्व स्थात् स्था १८० अत्याद्व स्थात् स्था १८० अत्याद्व स्थात् १८० अत्याद्व स्थात् स्था १८० अत्याद्व स्थात् १८० अत्याद्व स्थात् १८० अत्याद्व स्थात् स्था १८० अत्याद्व स्थात् १८० अत्याद्व स्थात् स्था १८० अत्याद्व स्थात् स्था १८० अत्याद्व स्थात् स्था १८० अत्याद्व स्थात् १८० अत्याद्व स्थात् स्था भाष्य स्थात् १८० अत्याद्व स्थात् स्था १८० अत्याद्व स्थात् स्था स्थात्व स्थात् स्था भाष्य स्थात्व स्थात् स्था भाष्य स्थात् स्य		1	_	_
अजिबामकार्य छुद्धां ११६ अतिथिम्योऽप एवैतान् ८४ अजिवान् १४६ अतिथिम्योऽप एवैतान् १४६ अतिथिम्योऽप एवैतान् १४६ अतिथिम्योऽप एवेतान् १६६ अजिवान् १४६ अतिथिम्योऽप एवेतान् १८० अजिवान् १८० अववान् १८		1		
अजीतां सुर्तं हन्तुम् अजीतस्तु वर्णोफेन अज्ञं हि बाळसिरवाहुः अज्ञातं चीन स्नास्थं अज्ञातमुक्तुद्वयं अज्ञातमुक्तुद्वयं अज्ञातमुक्तुद्वयं अज्ञातमुक्तुद्वयं अज्ञातमुक्तुद्वयं अज्ञातमुक्तुद्वयं अज्ञातमुक्तुद्वयं अज्ञातमुक्तुद्वयं अज्ञातमुक्तुद्वयं अज्ञातम्यान्यं वर्णमुक्तम् अज्ञातम्यान्यं वर्णमुक्तम् अज्ञातम्य विष्मुक्तम् अज्ञातम्य अष्टाः अज्ञ्ञम्य प्रविणाः अञ्चयं प्रविणाः सर्पाः [अण्डजाः पिक्षणः सर्पाः [अण्डजाः प्रविणः स्वयाः १११ अत्य जञ्ज्ञं प्रवश्यामि व अत्य पर्मुक्त्यानः १११ अतः परं प्रवश्यामि प्रा ३२१ अतः परं प्रवश्यामि पर्व ३२१ अतः परं प्रवश्यामि व्य ३२१ अतः परं प्रवश्यामि व ३२१ अत्यामम्य विष्मुक्तः ३२१ अत्यामम्य विष्मुक्यः ३२१ अत्यामम्य विष्मुक्तः ३२१		1		
अजीवरत् वयोक्ति । ३४६ अतिप्रतिक चैतेषां ११६ अजीत् त्वा विवाहित्ति । १८० अज्ञातं चैव स्नास्थं २०६ अज्ञातं चैव स्नास्थं २०६ अज्ञातं चैव स्नास्थं २०६ अज्ञातां च सर्वषां २२१ अज्ञातां च सर्वषां विवाहित । १८८ अज्ञातां च सर्वषां विवाहित । १८८ अज्ञातां च सर्वषां विवाहित । १८६ अज्ञातां च सर्वषां च १६६ अज्ञातां च १६६ अञ्च्यातां च १६६ अञ्यातां च १६६ अञ्च्यातां च १६६ अञ्च्यातां च १६६ अञ्च्यातां च १६६ अञ		1		
अर्ज हि बालिमत्याहुः १२ अतिवादांस्तितीक्षेत १८० अज्ञातं चीव स्वास्थ १०६ अज्ञातं चीव स्वास्थ १०६ अज्ञाताच्य प्रादाच विश्व १०० अञ्जाताच्य प्रादाच विश्व १०० अञ्जाताच्य प्रादाच विश्व १०० अञ्जाताच्य विश्व १०० अञ्जाताद हेशते पूर्ण १०० अञ्जाताद हेशते पूर्ण १०० अञ्जाताद हेशते पूर्ण १०० अञ्जाताद हेशते पूर्ण १०० अञ्चाताद हेशते पूर्ण १०० अञ्चाय प्राव हेशते १०० अञ्चाय प्राव हेशते १०० अञ्चय हेशते		1		
अज्ञातं चीव प्नास्थं ३७६ अज्ञातमुक्तज्ञुद्धचर्ण १२५ अज्ञातमुक्तक्ष्मचर्ण ११६ अज्ञातमुक्तक्षम्म १९६ अज्ञातमुक्तक्षम्म १९६ अज्ञातमुक्तक्षम्म १९६ अज्ञातमुक्तक्षम्म १९६ अज्ञातमुक्तक्षम्म १९५ अज्ञातमुक्तक्षम्म १९५ अज्ञातमुक्तक्षम्म १९० अञ्चाम्म १८० अञ्चामम्म १९० अञ्च प्रवस्थामि १९० अञ्च प्रवस्यामि १९० अञ्च प्रवस्यामाम १९० अञ्च प्रवस्यामम १९० अञ्च प्रवस्य १९०० अञ्व प्रवस्य १९०० अञ्च प्रवस्य १९०० अञ्च		1	_	
अज्ञातमुक्त ग्रुव्हार्य १९५ अतीते कार्यशेषज्ञः १२१ अज्ञातमुक्त तृत्वार्य १७७ विज्ञानमुक्त तृत्वार्य १९६ अत्रानमुक्त तृत्वार्य १९६ अत्रानम्प्राच्य १६६ अत्रानम्प्राच्य १९६ अत्रानम्प्राच्य १९७ अत्रानम्प्राच्य १९७ अत्रानम्प्राच्य १९७ अत्रानम्प्राच्य १९७ अत्रानम्प्राच्य १९० अत्राच्य वर्षमम्प्राच्य १९० अत्राच्य वर्षमम्प्रच्य १९० अत्रच्यामम्पर्य १९० अत्रच्यामम् वर्म १९० अत्रच्यामम् वर्म १९० अत्रच्यामम् वर्म १९० अत्रच्यामम् भ्रम १९० अत्रच्यामम् १९० अत्रच्यामम् भ्रम १९० अत्रच्यामम् भ्रम १९० अत्रच्यामम् भ्रम १९० अत्रच्यामम् १९० अत्रच्यामम् १९० अत्रच्यामम् भ्रम १९० अत्रच्यामम् भ्रम १९० अत्रच्यामम् १९० अत्रच्यामम्य १०० अत्रच्यामम्य १९० अत्रच्यामम्य १००० अत्रच्यामम्य १००० अत्रच्यामम		1		
सञ्चानभुक्तं तृत्तार्थं ३७७ सतैजसानि पात्राणि १८८ [अञ्चानाच्याचा च । १८६ [अञ्चानाच्यानाच्यां च] १८६ सञ्चानाद्य विष्मुत्रम् ३७६ सञ्चानाद्य विष्मुत्रम् ३७६ सञ्चानाद्य वार्ष्मावाच्य १८६ सञ्चानाद्य वार्ष्मावाच्य १८७ सञ्चानाद्य वार्ष्मावाच्य १८० सञ्चानाद्य वार्ष्मावाच्य १८० सञ्चो भवित वे वार्ष्मः १८० सञ्चेष्मवित्यस्तु स्थात् १८० सञ्चेष्मवित्यस्त्रम्मवि १८० सञ्चेष्मवित्यस्त्रम्मवि १८० सञ्चेष्मवित्यस्त्रम्मवि स्थाः १८६ सञ्चेष्मव्यामि स्याः १८६ सञ्चेष्मवित्याः स्थाः १८८ सञ्चेष्मवित्याः स्थाः १८६ सञ्चेष्मवित्यां	अज्ञातं चीव सुनास्थं	1		-
[अज्ञानाख प्रमादाख] १०० अतानाख प्रमादाख] १०० अञ्चाना प्राद्य विण्तृत्रम् १०६ अञ्चानात प्राद्य विण्तृत्रम् १०६ अञ्चानात प्राद्य विण्तृत्रम् १०६ अञ्चानात प्राद्य विण्तृत्रम् १०६ अञ्चानात व्राट्य विण्तृत्रम् १०६ अञ्चानात व्राट्य विण्तृत्रम् १०० अञ्चानात वर्ण प्राच्य विण्तृत्रम् १०० अञ्चानात १८० अञ्चानात १८० अञ्चानात १८० अञ्चेष्ठ विष्त्र क्षेष्ठाः १०० अञ्चेष्ठ विष्य क्षेष्ठ क्षेष्ठ विष्य क्षेष्ठ क्षेष्ठ क्षेष्ठ विष्य क्षेष्ठ क्षेष्ठ विष्य क्षेष्ठ विष्य क्षेष्ठ विष्य क्षेष्ठ विष्य क्षेष्ठ विष्य कष्ट विष्य विष्य विष्य विषय विषय कष्ट विषय कष्ट विषय कष्ट विषय विषय विषय विषय विषय विषय विषय विषय	-	1		
[अज्ञानाज्ञानपूर्व ते] २५० अतोऽन्यतमया वृत्या ११६ अञ्चानात् प्राध्य विष्मृत्रम् ३७६ अतोऽन्यया तु प्रहरन् २७० अञ्चानात् इतिते पूर्णे २४५ अतोऽन्यया वर्तमानः २८३ अञ्चानात् वालभावाच्च २४५ अतोऽन्यया वर्तमानः २८३ अञ्चानाद् वालभावाच्च ३८७ अतोऽन्यया वर्तमानः २८३ अञ्चानाद्व वा ज्ञानात् ३८७ अतोऽन्यया वर्तमानः २८३ अञ्चानद्व वा ज्ञानात् ३८७ अतोऽन्यत्व वर्तमानः २८३ अञ्चामदात् अष्टाः ४०० अत्युच्छ्रं त्वाऽऽऽस्मानं २०० अत्युच्छ्रं त्वाऽऽऽस्मानं २०० अञ्चयेष्ठवृतियस्तु स्थात् २०० अत्युच्छ्रं त्वायऽऽऽस्मानं २०० अञ्चयेष्ठवृतियस्तु स्थात् ११ अञ्चय प्रह्मा हिस्याः १९८ अञ्चय प्रत्य प्रह्मा हिस्याः १९८ अञ्चय प्रह्मा हिस्य १९८ अञ्चय हिष्या १९६३ अञ्चय हिष्या १९६३ अञ्चय हिष्या १९६३ अञ्चय हिष्या १९६३ अञ्चय हिष्या १९६४ अञ्चय हिष्या १९४४ अञ्चय हिष्या १९४४ अञ्चय हिष्या १९४४ अ				_
अज्ञानात् प्राश्य विण्मृत्रम् अज्ञानात् द्वेराते पूर्णे अज्ञानात् द्वेराते पूर्णे अज्ञानात् वालभावाच्च श्रिक्ष अज्ञानात् वालभावाच्च अज्ञानात् वालभावाच्च अश्रिक्ष अञ्चानात् ३८७ अज्ञानात् श्रिक्ष अत्रिक्ष अत्रिक्ष प्रमाण्यत्ति ६० अज्ञानात् श्रिक्ष अत्रिक्ष प्रमाण्यत्ति ६० अज्ञानात् श्रिक्ष अत्रिक्ष अत्रिक्ष प्रमाण्यति ६० अज्ञोभवति वै बालः १०० अत्रुष्णे सर्वमन्नं स्यात् १०३ अज्ञोभवति वै बालः १०० अत्रुष्णे सर्वमन्नं स्यात् १०३ अज्ञोभवति वै बालः १०० अत्रुष्णे सर्वमन्नं स्यात् १०३ अज्ञोभवति वै बालः १०० अत्रुष्णे सर्वमन्नं स्यात् १०० अण्यामात्रा विनाशिष्णः सर्पाः ११ अथ्य प्रत्रस्य पित्रेण ३०० अण्यामात्रा विनाशिष्णः ११ अथ्य प्रत्रस्य पित्रेण ३०० अण्यामात्रा विनाशिष्णः ११ अथ्य मुल्यमाहार्य्यं १०० अत्र उद्यत्यामि द्व १६७ अद्यान् दण्डयन्याना १४६ अत उद्यत्यामि प्रमं २०९ अद्यान् दण्डयन्याना १४६ अत उद्यत्यामि प्रमं २०९ अद्यान् प्रत्यानामुपादानं ३६३ अत उद्यत्यामि प्रमं २०९ अद्यानामुपादानं १६३ अत उद्यत्यामि प्रमं २०९ अद्यान्यत्यानु प्रत्यस्य १४१ अत उद्यत्यामि प्रमं २०९ अद्यान्यत्यानु प्रत्यस्य १९१ अतः परं प्रवस्यामि प्रमं ३८९ अद्यान्यतं तं तस्य २०९ अतः परं प्रवस्यामि प्रा ३०२ अतः परं प्रवस्यामि प्रा ३०२ अतः परं प्रवस्यामि प्रा ३०२ अतः परं प्रवस्यामि यो २९३ अतः परं प्रवस्यामि यो २९३ अतः एवं प्रवस्यामि यो २९३ अतः परं प्रवस्यामि यो २९३ अतः स्वल्योक्ति वृच्ये ३६३ अतः परं प्रवस्यामि यो २९३ अतः स्वल्योक्ति वृच्ये ३६३ अतः परं प्रवस्यामि वि २०० अतः स्वल्योक्ति वृच्ये ३६३ अतः परं प्रवस्यामि वि २०० अतः स्वल्योक्ति वि व्यानि २३० अतेक्तिकां व्याने वि २०० अतेक्तिकां व्याने वि २०० अतेक्तिकां व्याने वि २००			•	369
अज्ञानात हेशते पूणे २४६ अतोऽन्यथा प्रवृक्तिस्तु १९७ अज्ञानात् बालभावाच्च २४६ अतोऽन्यथा वर्तमानः २८३ अज्ञानात् बालभावाच्च ३८७ अतोऽन्यथा वर्तमानः २८३ अज्ञानात्त्र व्याप्तात्त्र ३८० अतोऽथां प्रमाण्यन्ति ६० अज्ञेभ्यो प्रनियनः श्रेष्ठाः ४०६ अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद् १०३ अज्ञेभ्यो प्रनियनः श्रेष्ठाः ४०० अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद् १०३ अज्ञेभ्यो प्रविश्वाः सर्पाः १३ अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद् १०३ अज्ञेण्या वाष्ट्रणातः १६० अञ्ज्ञेण सर्वमन्नं स्याद् १०३ अज्ञेण्या वाष्ट्रणातः १६० अञ्ज्ञेण ३०६ अण्ड्यो मात्रा विनाशिन्यः ११ अथ्र युत्रस्य पौत्रेण ३०६ अत उप्त्ये क्रन्योऽप्येते ३३ अद्यान्त्र हिस्साः १५० अत उप्त्ये प्रवश्यामि द १६० अद्यान्त्र हण्ड्यान् दण्ड्यन्यान् १४६ अत उप्त्ये प्रवश्यामि धर्मे २६६ अद्यानामुपादानं १६३ अत उप्त्ये प्रवश्यामि च २६६ अद्यानामुपादानं १६३ अत उप्त्ये प्रवश्यामि मु ३६८ अद्यानामुपादानं १६३ अत उप्त्ये प्रवश्यामि मु ३६८ अद्यानमः सर्वः १६३ अत उप्त्ये प्रवश्यामि प्रा ३५२ अद्यानि प्रा १६३ अतः परं प्रवश्यामि प्रा ३५२ अद्याना मर्चारम् ३६६ अद्याना मर्चारम् ३६६ अद्याना मर्चारम् ३६६ अद्याना मर्चारम् ३६६ अद्याना प्रा प्रवश्यामि प्रा ३५२ अद्याना मर्चारम् ३६६ अद्याना मर्चारम्य ३६६ अद्याना व्याना भर्यान्य ३६६ अद्याना मर्चारम्य ३६६ अद्याना व्याना ३६६ अद्याना ३६६ अद्याना व्याना ३६६ अद्याना ३६६ अद्याना व्याना ३६६ अद्याना		२५७		. ११६
अज्ञानाद् बालभावाच्च २४५ सतोऽन्यथा वर्तमानः २८३ सज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् ३८७ सतोऽथां प्रमाण्यन्ति ६० अञ्जभ्यो प्रन्यनः श्रेष्ठाः ४०० सत्तुष्ण्यं सर्वमन्तं स्याद् १०३ सत्त्रुष्णं सर्वमन्तं स्याद् १०३ सत्रुष्णं सर्वमन्तं स्याद् १०३ सत्र प्राच्यां विनाशित्यः ११ स्थ प्रत्रस्य पौत्रेण ६०० स्थ प्रत्रस्य पौत्रेण ६०० सथ प्रत्रस्य पौत्रेण ६०० सद्य प्रत्रस्य पौत्रेण ६०० सद्य प्रत्रस्य पौत्रेण ६०० सद्य प्रत्रस्य पौत्र स्वत्र प्रत्रस्य पौत्र दिह्य सद्य पौत्रेण सद्य प्रत्रस्य पौत्र दिह्य सद्य प्रत्रस्य पौत्र विच १०० सद्य प्रत्रस्य प्रत्रस्य पौत्र प्रत्रस्य प्रत्रद्य स्वत्रप्रत्रा १०० सद्देष्य प्रत्र प्रव्य द्वित्रति १०० सद्देष्य भाव्य द्वित्रति १०० सद्देष्य भाव्य द्वित्रति १०० सद्देष्य भात्रम्य स्रत्र्य स्वत्रम्य प्रत्रस्य स्वत्रम्य प्रत्रम्य स्वत्रस्य प्रत्रम्य स्वत्रम्य भाव्य द्वित्रति १०० सद्देष्य भाव्य द्वाप भाव्य १०० सद्देष्य भाव्य द्वित्य भाव्य प्रत्य भाव्य प्रत्य भा	अज्ञानात् प्राश्य विष्मृत्रम्	३७६		२७०
सज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् ३८७ स्रज्ञानाद्यहणीं पीत्वा ३७५ स्रज्ञानाद्वाहणीं पीत्वा ३७५ स्रज्ञानाद्वाहणीं पीत्वा ३७५ स्रज्ञानाद्वाहणीं पीत्वा ३७५ सर्वेष्ठवृतियम् अष्टाः ४०० सर्वेष्ठवृतियम् स्याद् १०३ सर्वेष्ठवृतियम् स्याद् १०३ सर्वेष्ठवृतियम् स्याद् १०३ सर्वेष्ठवृतियम् स्याद् १०३ स्रज्ञ्ञाः पश्चिणः सर्पाः १३ स्रज्ञ्ञ पश्चणः वायुगीताः १९१ स्रज्ञ्ञाः पश्चिणः सर्पाः १३ स्रज्ञ्ञ्च पश्चणे हिस्याः १५८ स्रज्ञ्च पश्चणे हिस्याः १५८ स्रज्ञ्च पश्चणे हिस्याः १५८ स्रज्ञ्च पश्चणे हिस्याः १५७ स्रज्ञ्च पश्चणे हिस्याः १५० स्रज्ञ्च प्रवस्यामि द १६८ सर्वेष्ठ्यान् दण्डयन्राजा १५६ सर्वेष्ठ्यानि व १६६ सर्वेष्ठ्यामि प्रा १६६ सर्वेष्यामा भर्षोरम् १६६ सर्वेष्ठ्यामि प्रा १६६ सर्वेष्ठ्यामि प्रा १६६ सर्वेष्ठ्यामि १६६६	अज्ञानाद् हेशते पूर्णे	२४६		१५७
सज्ञानाहारुणी पीत्वा ३७५ सतोऽथांत्र प्रमाद्यन्ति ६० सज्ञेम्यो प्रन्थिनः श्रेष्ठाः ४०० सञ्जो भवित वै बालः ९२ सत्युष्ण्यं सर्वमन्तं स्याद् १०३ सल्युष्ठवृतियस्तु स्यात् ३०० सत्र्युष्ण्यं सर्वमन्तं स्याद् १०३ सल्युष्ठवृतियस्तु स्यात् ३०० सत्र्युष्णं सर्वमन्तं स्याद् १०३ सत्र्युष्णं सर्वमन्तं स्याद् १०३ सत्र्युष्णं सर्वमन्तं स्याद् १०३ सत्र्याः पक्षिणः सर्पाः १३ सत्र्याः १९८ सत्रयः पत्रयः ११८ स्थ पुत्रस्य पौत्रेण ३०० सथ मुख्यनाहार्थ्यं २०० सत उच्चं त्र छन्दांसि १२८ सित उच्चं त्र छन्दांसि १२८ सत्र उच्चं प्रवस्त्यामि द २६७ सद्रय्यामि द २६७ सद्रय्यामि प्रमं २५९ सत उच्चं प्रवस्त्यामि वा २६६ सत्र उच्चं प्रवस्त्यामि व २६६ सत्र उच्चं प्रवस्त्यामि च २६६ सत्र उच्चं प्रवस्त्यामि च ३६८ सत्र उच्चं प्रवस्त्यामि प्रा ३६८ सत्र उच्चं प्रवस्त्यामि प्रा ३६८ सत्र परं प्रवस्त्यामि प्रा ३६८ सद्र्यानं १८९ सद्र्यानं १८९ सत्रः परं प्रवस्त्यामि प्रा ३६९ सद्र्यान्यः स्वः १६६३ सत्रः परं प्रवस्त्यामि प्रा ३६९ सद्र्याना १९६३ सद्र्यामि प्रा ३६९ सद्र्याना भणोरम् २६९ सद्र्याना १९६३ सत्रः परं प्रवस्त्यामि प्रा ३६२ सद्र्यामा प्रा ३६३ सद्र्यामा प्रा ३६३ सद्र्यामा प्रा ३६३ सद्र्यामा प्रा ३६६ सद्र्याना इच्याणाम् ३६६ सत्र्यास्त्रन्तिरिण्वं १७७ सत्र्यान्तिस्य २०० सद्र्यं पञ्च दिशति २३९ सत्र्यं पञ्च दिशति २३९ सत्र्यं पञ्च दिशति २३९ सत्र्यं प्रवस्त्यान्यः ३६९ सत्रमं त्र तत्र्यः १७० सद्र्यं पञ्च दिशति २३९ सत्र्यं पञ्च दिशति २३९	अज्ञानाद् बालभावाच्च	२४५	_	२८३
सज्ञेम्यो प्रन्थितः श्रेष्ठाः ४०० अत्युच्छ्रतं तथाऽऽस्मानं २२० सज्ञो मवित वै बालः ९२ अत्युच्णं सर्वमन्तं स्याद् १०३ अत्युष्ठ्यं सर्वमन्तं स्याद् १०३ अत्युष्ठ्यं सर्वमन्तं स्याद् १०३ अत्युष्ठ्यं सर्वमन्तं स्याद् १०३ अत्र प्राथा वायुगीताः २९१ अत्र प्राथा वायुगीताः १९१ अत्र प्राथा वायुगीताः १९८ अत्र व प्राया विनाशिन्यः ११ अथ प्रत्यस्या विनाशिन्यः ११६ अत्र अर्थे प्रवस्या वि १६६ अद्यान् दण्डयन्त्रा ११६ अद्यान स्वयः प्रवस्या वि १६६ अद्यान स्वयः प्रवस्या वि १६६ अद्यान स्वयः १११ अद्यान स्वयः ११ अद्यान स्वयः ११ अद्यान स्वयः ११ अद्यान स्वयः ११ अद्या	अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्	३८७	अतो यदन्यद्विष्युः	२३९
सज्ञो भवति वै बालः १२ सज्येष्ठवृतियस्तु स्यात् ३०० सज्येष्ठवृतियस्तु स्यात् १३ सण्डलाः पिक्षणः सर्पाः १३ सथ पुत्रस्य पोत्रेण ३०६ सथ पुत्रस्य पात्र ३०६ सदण्डलाः सुण्डलाः स्यात्] २६० सदण्डलाः सुण्डलाः १४३ सदण्डलाः सुण्डलाः १४३ सदण्डलाः सुण्याः १४३ सदण्डलाः सुण्याः १६३ सदण्डलाः सुण्याः १६३ सदण्डलाः सुण्डलाः १६६ सदण्डलाः सुण्याः १६३ सदण्डलाः सुण्याः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः स्वर्णाः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः स्वर्णाः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः स्वर्णाः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः स्वर्णाः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः सुण्याः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः स्वर्णाः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः सुण्याः सुण्याः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः सुण्याः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः सुण्याः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः सुण्याः सुण्याः १६६ सद्ग्ललाः सुण्याः सुण	सज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा	३७६	सतोऽर्थान्न प्रमाचन्ति	, ६०
साज्येष्ठवृतियस्तु स्थात् ३०० सन्न गाथा वायुगीताः २९१ सम्बद्धाः १९८ सन्न प्रशास वायुगीताः १९८ सन्न प्रशास वायुगीताः १९८ सन्न प्रशास वायुगीताः १९८ सम्बद्धा मान्ना विनाशिन्यः ११ सथ प्रमुस्य पोन्नेण ३०६ सथ प्रमुस्य	अज्ञेभ्यो प्रन्थिनः श्रेष्ठाः	४०६ -	अत्युच्छितं तथाऽऽत्मानं	२२०
अज्येष्ठवृतियस्तु स्यात् ३०० अन्न याथा वायुगीताः २६१ अग्न पश्चाः पश्चिणः सर्पाः १३ अन्न पश्चाः हिस्याः १९८ अन्न पश्चाः हिस्याः १९८ अन्न पश्चाः हिस्याः १९८ अग्न पश्चाः विनाशिन्यः ११ अथ पुत्रस्य पौत्रेण ३०९ अत उद्धं तु उन्हांसि १२८ अत उद्धं त्र योऽप्येते ३३ अद्ध्याम् दण्डयन्राजा २४६ अद्ध्याम् दण्डयन्राजा २४६ अद्ध्याम् दण्डयं प्रवश्यामि द्याः २६९ अद्धाः मुच्यते राज्ञा २५७ अद्धाः मुच्यते राज्ञा २५७ अद्धः प्रवश्यामि घर्मः २६९ अद्धः प्रवश्यामि घर्मः २६९ अद्धः प्रवश्यामि व २६६ अद्दः प्रवश्यामि व २६६ अद्धः प्रवश्यामि १९० अद्धः प्रवश्यामि प्रवश्यामि १९० अद्धः प्रवश्यामि व १९० अद्धः प्रवश्यामि व १९० अद्धः प्रवश्यामि १९० अद्यामि १९०	सज्ञो भवति वै बालः	42	अत्यु ^{द्} णं सर्वमन्नं स्याद्	१०३
ह्मण्डलाः पक्षिणः सर्पाः १३ स्त्रैव पन्नवो हिस्याः १९८ [अण्डल्यान्तिस्त्वमे लोकाः] ६ स्थ पुत्रस्य पौत्रेण ३०९ स्रण्ड्या मात्रा विनाशिन्यः ११ स्थ मुलमनाहाय्यं २९७ स्रत उद्ध्वं तु छन्दांसि १२८ [अथ शक्तिविहीनः स्यात्] २९० स्रत उद्ध्वं प्रवद्ध्यामि द २६७ सद्ण्ड्यान् दण्डयन्राजा २४६ स्रत उद्ध्वं प्रवद्ध्यामि वमें २९९ सद्गताम्प्रपादानं ३९३ स्रत उद्ध्वं प्रवद्ध्यामि वे २९९ सद्गताम्प्रपादानं १४२ स्रत उद्ध्वं प्रवद्ध्यामि सु ३६८ सद्गतान्युपसुक्षानः १४२ स्रत उद्ध्वं प्रवद्ध्यामि सु ३६८ सद्गतजन्मनः सद्धः] १६३ स्रत उद्ध्वं प्रवद्ध्यामि प्रम ३९० सद्द्ध्यामा प्रा ३९३ स्रतः परं प्रवद्ध्यामि यो २९३ सद्द्ध्यामा भार्तिस् २९८ स्रतः स्वल्पीयसि द्रव्ये ३९३ सद्द्ध्यामा भार्तिस् २९८ स्रतः स्वल्पीयसि द्रव्ये ३९३ सद्द्ध्यामा १९७० सद्द्ध्यामा भार्तिस् २९८ स्रतः व्यत्वे विपरीतस्य २०० सद्द्ध्यं पञ्च दिश्यति २३५ स्रतिक्रमं व्यत्स्याहः ३७१ सद्द्ध्यं भोजयेच्छार्द्धं १०५	_	३००	अत्र गाथा वायुगीताः	258
अण्डयो मात्रा विनाशिन्यः ११		१३	अन्नैव पश्चवो हिस्याः	१५८
अत ऊच्चें तु छन्दांसि १२८ [अथ शक्तिविहीनः स्यात्] २५० अत ऊच्चें त्रयोऽप्येते ३३ अद्गुख्यान् दृण्डयन्राजा २४६ अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा २५७ अत ऊच्चें प्रवह्यामि धर्मे २५९ अदल्ख्यो मुच्यते राज्ञा २५७ अदल्ख्योमि घर्मे २५९ अदल्ख्योमि चा २६६ अदल्ख्योमि चा २६६ अदल्ख्यामि चे २६९ अदल्खातु य एतेम्यः ८४ अत उच्चें प्रवह्यामि चु ३६८ [अद्गुक्तुन्मनः सद्यः] १६३ अत उच्चें प्रवह्यामि चु ३६८ [अद्गुक्तुन्मनः सद्यः] १६३ अत उच्चें रहस्यानां ३८९ अद्गुव्यन्स तं तस्य २५१ अद्गुव्यन्स तं तस्य २५१ अद्गुव्यम्म प्रा ३८९ अद्गुव्यन्स तं तस्य २५१ अद्गुव्यम्म प्रा ३५२ अद्गुव्यन्स तं तस्य २५१ अद्गुव्यन्स प्रा प्रवह्यामि प्रा ३५२ अद्गुव्यन्स तं तस्य २५१ अद्गुव्यमाम प्रा ३५२ अद्गुव्यन्स तं तस्य २५१ अद्गुव्यमाम प्रा ३५२ अद्गुव्यन्स तं तस्य २५१ अद्गुव्यमाम प्रा ३५२ अद्गुव्यमाना भक्तारम् ३९८ अतः स्वल्पोयसि द्वच्ये ३६३ अद्गुव्यमाना भक्तारम् ३२६ अत्यास्त्यन्यियस्य १४० अद्गुव्यामाना क्रिक्तां दृश्यामान् ३२६ अत्यास्त्यन्यियस्य १४० अद्गुव्यामान् ३२६ अद्गुव्यामम् ३२६ अत्यास्त्यन्यियस्य १४० अद्गुव्यामम् ३२६ अद्गुव्यामम् ३२६ अदस्य विपरीतस्य १४० अद्गुव्यामम् ३२६ अद्गुव्यामम् ३२६ अदस्य विपरीतस्य १४० अद्गुव्यामम् ३६६ अद्गुव्यामम् ३२६ अदस्य विपरीतस्य १४० अद्गुव्यामम् ३२६ अद्गुव्यामम् ३२६ अदस्य विपरीतस्य १०० अद्गुव्यामम् ३२६ अद्गुव्यामम् ३२६ अदस्य विपरीतस्य १०० अद्गुव्यामम् ३२६ अद्गुव्यामम् ३२६ अद्गुव्यामम् ३२६ अद्गुव्यामम् ३६६ अदस्य विपरीतस्य १०० अद्गुव्यामम् ३२६ अद्गुव्यामम्य ३२६ अद्गुव्यामम् ३२६ अद्गुव्यामम्य ३२४ अद्	[अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः]	ફ	क्षथ पुत्रस्य पौत्रेण	३०५
अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि १२८ [अथ शक्तिविहीनः स्यात्] २५० अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते ३३ अद्ग्रह्मान् दण्डयन्राजा २४६ अदण्ड्यान् दण्डयन्राजा २४६ अत ऊर्ध्वं प्रवस्थामि द्यमें २५९ अद्ग्रानामुपादानं ३९३ अद्ग्रानामुपादानं ३९३ अद्ग्रानामुपादानं १४२ अद्ग्रानाम् सद्यः । १६३ अद्ग्रान्यः १४६ अद्ग्रान्यः १४२ अद्ग्रान्यः १४२ अद्ग्रान्यः १४२ अद्ग्रान्यः १४० अद्ग्रान्यः १४० अद्ग्रान्यः १४२ अद्ग्रान्यः १४२ अद्ग्रान्यः १४२ अद्ग्रान्यः १४० अद्ग्रान्यः १४८ अद्ग्रान्यः १८६ अद्ग्रान्यः १८६४ अद्गरान्यः १८६ अद्गरान्यः १८६ अद्गरान्यः १८६ अद्गरान्यः १८६४ अद्गरान्	अण्वयो मात्रा विनाशिम्यः	११	क्षथ मुख्मनाहार्य्य	ः ३५७
सत उध्वें प्रवक्ष्यामि द २६७ अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा २५७ सत उध्वें प्रवक्ष्यामि धर्मे २५९ अदल्तानामुपादानं ३९३ अत उध्वे प्रवक्ष्यामि वा २६६ अदल्तान्युपभुक्षानः १४२ अत उध्वे प्रवक्ष्यामि वे २५९ अदल्तान्युपभुक्षानः १४२ अदल्ता तु य एतेम्यः ८४ अत उध्वे प्रवक्ष्यामि सु ३६८ [अदल्तजन्मनः सद्यः] १६३ अत उध्वे प्रवक्ष्यामि सु ३८९ अद्देव्यन्स तं तस्य २५१ अद्देव्यन्स प्रविद्या तत्र्ये २५१ अद्देव्यन्स प्रविद्यामि प्रा ३५२ अद्देव्यन्स तं तस्य २५१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३५२ अद्देव्यन्स तं तस्य २५१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३५२ अद्देव्यन्स तं तस्य २५१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३५२ अद्देव्यन्स तं तस्य २५२ अद्देव्यन्स तं तस्य २५१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३५२ अद्देव्यन्स तं तस्य २६२ अद्देव्यन्यन्य २६२ अद्देव्यन्यन्य २६२ अद्देव्यन्यन्यन्यन्य ३२६ अद्देव्यन्यन्य ३२६ अद्देव्यन्यन्य ३२६ अद्देव्यन्यन्य ३२६ अद्देव्यन्यन्य ३०० अदेव्यं पञ्च दिश्वति २३५ अदेवं मोजयेच्छाद्धं १०५			[अथ शक्तिविहीनः स्यात्]	२ ५०
सत उच्चे प्रवक्ष्यामि धर्मे २५९ अद्त्यानासुपादानं ३९३ अत उच्चे प्रवक्ष्यामि वा २६६ अद्त्यानुपश्चानः १४२ अत उच्चे प्रवक्ष्यामि वे २५९ अद्त्वा तु य एतेम्यः ८४ अत उच्चे प्रवक्ष्यामि सु ३६८ [अद्त्वा तु य एतेम्यः ८४ अत उच्चे प्रवक्ष्यामि सु ३६८ [अद्त्वा तृ य एतेम्यः ८५ अद्देश्यन्स तं तस्य २५१ अद्देश्यन्स विश्वन्स २५८ अद्देश्यन्स विश्वन्स २५८ अद्देश्यन्स विश्वन्स २५६ अद्देश्यन्स दिश्वन्स २५६ अद्देश्यन्स दिश्वन्स २६२ अद्देश्यन्स दिश्वन्स २३६ अद्देश्यन्स दिश्वन्स २३६ अद्देश्यन्स दिश्वन्स २३६ अद्देश्यन्स विश्वन्स	अत ऊर्घ्व त्रयोऽप्येते	33	अद्ण्ड्यान् द्ण्डयन्राजा	288
अत ऊर्ड प्रवक्ष्यामि वा २६६ अद्त्तान्युपभुज्ञानः १४२ अत ऊर्घ्व प्रवक्ष्यामि वे २५९ अद्त्त्वा तु य एतेम्यः ८४ अत ऊर्घ्व प्रवक्ष्यामि सु ३६८ [अद्ग्तिजन्मनः सद्यः] १६३ अत ऊर्घ्व रहस्यानां ३८९ अद्ग्रीयन्स तं तस्य २५१ [अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्म वे] १८० अद्ग्रीयत्वा तन्नेव २५१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३५२ अद्ग्रीयत्वा तन्नेव २५१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३५२ अद्ग्रीयत्वा भर्तारम् २९८ अतः परं प्रवक्ष्यामि यो २९३ अद्ग्रीयमाना भर्तारम् २९८ अतः स्वल्पीयसि द्व्ये ३५३ अद्ग्रीयमाना मर्त्तारम् ३२६ अत्रास्त्वनधीयानः १४० अद्ग्रीयत्वा द्व्याणाम् ३२६ अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेवं भोजयेच्छाद्धं १०५	सत ऊर्घ्यं प्रवक्ष्यामि द	२६७	अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा	<i>२५७</i>
अत उच्चे प्रवक्ष्यामि वे २६९ अदस्वा तु य एतेम्यः ८४ अत उच्चे प्रवक्ष्यामि सु ३६८ [अद्ग्तजन्मनः सद्यः] १६३ अत उच्चे रहस्यानां ३८९ अदर्शयन्स तं तस्य २५१ [अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्म वे] १८० अदर्शयित्वा तन्नेव २६१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३६२ अद्दर्शयत्वा २६२ अतः परं प्रवक्ष्यामि यो २९३ अद्दर्शयाना भक्तारम् २९८ अतः स्वरुपीयसि द्रव्ये ३६३ अद्दर्शयाना म्हारम् ३२६ अत्यास्त्वनधीयानः १४० अद्दर्शयानि एक्तं १७४ अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेवं भोजयेच्छाद्धं १०५	सत ऊर्घ्यं प्रवस्यामि धर्म	299	ं अद्तानामुपादानं	३९ ३
अत उच्चे प्रवक्ष्यामि वे २६९ अदस्वा तु य एतेम्यः ८४ अत उच्चे प्रवक्ष्यामि सु ३६८ [अद्ग्तजन्मनः सद्यः] १६३ अत उच्चे रहस्यानां ३८९ अदर्शयन्स तं तस्य २५१ [अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्म वे] १८० अदर्शयित्वा तन्नेव २६१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३६२ अद्दर्शयत्वा २६२ अतः परं प्रवक्ष्यामि यो २९३ अद्दर्शयाना भक्तारम् २९८ अतः स्वरुपीयसि द्रव्ये ३६३ अद्दर्शयाना म्हारम् ३२६ अत्यास्त्वनधीयानः १४० अद्दर्शयानि एक्तं १७४ अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेवं भोजयेच्छाद्धं १०५	अत ऊष्ट [े] प्रवक्ष्यामि वा	२६६	अदत्तान्युवभुञ्जानः	१४२
सत ऊर्ज्व रहस्यानां ३८९ सदर्शयन्स तं तस्य २५१ [अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्म वै] १८० अदर्शयित्वा तन्नैव २५१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३५२ अदातिर पुनर्दाता २५२ अतः परं प्रवक्ष्यामि यो २९३ अदीयमाना भक्तारम् २९८ अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये ३५३ अदृषितानां द्रव्याणाम् ३२६ अत्पास्त्वनधीयानः १४० अदृषतानां द्रव्याणाम् ३२६ अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेश्यं पञ्च दिशति २३५ स्रतिक्रमं व्रतस्याहुः ३७१ अदैवं भोजयेच्छार्छं १०५	अत ऊर्घ प्रवक्ष्यामि वे	२५९	अदत्त्वा तु य एतेम्यः	८४
सत ऊर्ज्व रहस्यानां ३८९ सदर्शयन्स तं तस्य २५१ [सत: परं प्रवक्ष्यामि धर्म वै] १८० सदर्शयित्वा तन्नैव २५१ सत: परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३५२ सद्दातिर पुनर्दाता २५२ सत: परं प्रवक्ष्यामि यो २९३ सदीयमाना भक्तारम् २९८ सत: स्वल्पीयसि द्रव्ये ३५३ सदृषितानां द्रव्याणाम् ३२६ सतपास्त्वनधीयानः १४० सदृषतानां द्रव्याणाम् ३२६ सतस्तु विपरीतस्य २०० सदेवं पञ्च दिशति २३५ सतिक्रमं व्रतस्याहुः ३७१ सदैवं भोजयेच्छाद्धं १०५	सत ऊर्घ प्रवक्ष्यामि सु	३६८	[अदन्तजन्मनः सद्यः]	१६३
[अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्म वै] १८० अद्दर्शयित्वा तत्र्रवेव २६१ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३६२ अदातरि पुनदाता २६२ अदातरि पुनदाता २६२ अदातरि पुनदाता २६८ अतः परं प्रवक्ष्यामि यो २९३ अद्देशयमाना भक्तरम् २९८ अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये ३६३ अदृषितानां द्रव्याणाम् ३२६ अत्पास्त्वनधीयानः १४० अदृष्टमद्भिनिणिक्तं १७४ अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेश्यं पञ्च दिशति २३५ अदिवं भोजयेच्छाद्धं १९५	सत जन्व रहस्यानां		अदर्शयन्स तं तस्य	२५१
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा ३५२ अदातरि पुनदांता २५२ अतः परं प्रवक्ष्यामि यो २९३ अदीयमाना भत्तारम् २९८ अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये ३५३ अदृषितानां द्रव्याणाम् ३२६ अतपास्त्वनधीयानः १४० अदृष्टमद्भिनिणिक्तं १७४ अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेवं भोजयेच्छ्राद्धं १०५				. 565
अतः परं प्रवक्ष्यामि यो २९३ भदीयमाना भर्तारम् २९८ अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये ३५३ अदृषितानां द्रव्याणाम् ३२६ अतपास्त्वनधीयानः १४० अदृषतानां द्रव्याणाम् ३२६ अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेश्यं पञ्च दिशति २३५ अतिक्रमं व्रतस्याहुः ३७१ अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं १०५	अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा		अदातरि पुनर्दाता	२५२
अतः स्वरुपीयसि द्रव्ये ३५३ अदृषितानां द्रव्याणाम् ३२६ अतपास्त्वनधीयानः १४० अदृष्टमित्रिनिणिक्तं १७४ अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेश्यं पञ्च दिशति २३५ स्रतिक्रमं व्रतस्याहुः ३७१ अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं १०५		-		२९८
अतपास्त्वनधीयानः १४० अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं १७४ अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेश्यं पञ्च दिशति २३५ अतिक्रमं व्रतस्याहुः ३७१ अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं १०५			अदृषितानां द्रव्याणाम्	३२६
अतस्तु विपरीतस्य २०० अदेवर्थं पञ्च दिशति २३५ अतिक्रमं व्रतस्याहुः ३७१ अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं १०५		•	अदृष्टमद्भिर्निणिक्तं	
सतिक्रमं व्रतस्याहुः ३७१ अदैवं भोजयेच्छ्रार्द्ध १०५			अदेश्यं पञ्च दिशति	-
			I .	
Supplied at 2 miles of the state of the stat	स्रतिकान्ते दशाहे च	् १६५	[अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तं]	३८२

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतोकानि	हहाहै।:
अद्भिरेव द्विजाग्रयाणां	302	अध्यापनं ब्रह्मयत्ः	46
अद्भिगोत्राणि शुर्खान्त	६८२	अध्यापनं याजनं च	\$88
अदिस्तु प्रोक्षणं शौचम्	१७३	अध्यापयनगुरुषुती	45
अद्भ्यो गन्धगुणा भुमिः	88	अध्यापयामास वितृत्	42
अद्भयोऽग्निब्रह्मतः क्षत्रम्	३३०	[अञ्येतन्यं ब्राह्मणेन]	₹\$
अद्यात् काकः पुरोडाशं	१९८	अध्ययमाणं तु गुरुः	3,5
अद्रोहेण च भुतानां	र३६	अञ्जेष्यमाणस्याचान्तः	30
अद्रोहेणैव भृतानां	११३	अनग्निरनिकतः स्याट्	* C E
अद्वारेण च नातीयात्	१२६	अनग्निशनिकेतः स्थान्तुनि	763
अधमामध्यमायया च	39'5	अनदुहः श्रियं पुष्टां	580
अधर्मणार्थसिध्यर्थम्	२३४	अ नद्रबन्नसन् हेव	860
अधर्मदण्डनं लोके	२४६	अन्धात्य द्विजा वदान्	१८३
अधर्मप्रमवं चैव	१८९	अन्ध्यायो रुधमाने	१३०
अधर्माद्पि षड्भागः	२७१	अनन्तरः सिपण्डाद्यः	385
अधर्मेण च यः प्राह	89	अनन्तरमरि विद्याद्	३१८
अधर्मेणैधते तावत्	१३८	अनन्तरायु जातानाम्	334
अधर्मो नृपतेहॅष्टः	३२१	अनपत्यस्य पुत्रस्य	38.0
अधस्तान्नोपद्घ्याच्च	१२२	अनपाकृत्य मोक्षं तु	१८६
अधार्मिकाणां पापानां	१३८	अनपेक्षितमयाँदै	₹ • ₹
अधार्मिको नरो यो हि	१३७	अनभ्यच्यं पितृन्देवान्	१६०
अधार्मिकं तस्करं च	१३३	अनभ्यासेन वेदानां	१५१
अधार्मिकं त्रिभिन्यायैः	२७१	अनदैवावृता कार्य	१०५
अधिकं वापि विद्येत	393	अनिवंतं वृथामांसं	688
अधितिष्ठेन्न केशांस्तु	१२५	[अनहते यहदाति]	८२
अधियज्ञं ब्रह्म जपेत्	१९३	अनस्थनां देव हिसायां	ફેડટ્ટ
अधिविन्ना तु या नारी	280	अनाचरन्नकार्योगि	380
अधीत्य चानुवर्तन्ते	१९६	अनातुरः सप्तरात्रं	५ ६
अधोत्य विधिवद्वेदान्	१८५	अनातुरः स्वानि खानि	१ ३७
अधीयी ँख्रयोवर्गाः	332	अनाहतास्तु यस्येत	६२
अधोष्व भो इति ब्र्यात्	38	अनादेयं नाददीत	२ ५३
अधोद्दष्टिनैष्कृतिकः	१४१	अनादेयस्य चादानात्	२५३
अध्यक्षान्विविधान कुय्यात्	200	अनाम्नातेषु धर्मेषु	४०३
अध्यान्यध्यावाहिनकं	३ १४	अनारोग्यमनायुष्धं	३ ‡
अध्यातमरतिरासीनः	860	अनायेता निष्दुरता	585
क्षध्यापनमध्ययनं यजनं या		अनार्यमार्यकर्माणम्	રે ૪૪
दानं प्रतिग्रहं चैव	20	अनार्यायां समुत्पन्नः	३४३
अध्यापनमध्ययनं यजनं या		अनाविष्कृतपापांस्तु	३८६
दानं प्रतिग्रहश्चेव	388	अनाहिताग्निता स्तेयम्	३६१
दान प्रातंत्रहळ्य अध्यापनं च कुर्वाणः	१२९	अनाहितारिनर्भवति	३५७
अव्यापन च जुनाणः	1,2	•	

प्रतीकानि	प्रशङ्घाः ।	
अिन्छतः प्राभवत्यात्	२८५	
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्	८२	
अनित्यो विजयो यस्माद्	२२४	
अनिधायव तद्द्रवयं	१५७	
अनिन्दितैः स्रोविवाहैः	63	
अनियुक्तासुतइचीव	३०६	
अनिद्वाया गोः श्रोरं	१५२	
अनिद्शाहां गां स्तो	२६३	
अनिद्शं च प्रेतान	१४६	
अनिद्दिष्टांवचौकराफान्	१५३	
अनिर्वृतं नियोगार्थं	368	
सनिष्टं चाप्यनिष्टेषु	१९७	
अनिद्वा चव यज्ञश्च	१८५	
अनीहमानाः सत्त	880	
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः	99	
अनुक्तिष्कृती नान्तु	३८३	
अनुगम्येच्छया प्रेतम्	१७०	
अनुद्वेगकरा नृणां	3 8	
अनुपन्नन् पितृद्रव्य म्	३१६	
अनुपाकृतमांसानि	१९२	
अनुबन्धं परिज्ञाय	૨ ૪૬	
अनुभावी तु यः कश्चित्	२३८	
अनुमन्ता विश्वसिता	१५९	
अनुरक्तं स्थिरारम्भं	२२९	
अनुरक्तः शुचिदंशः	२०४	
अनुरागापरागौ च	२ १६	
अनुव्रज्या च शुश्रूषा	६४	
अनुष्णाभिरफेनाभिः	३७	
अनृतस्यैनसस्तस्य	२४३	
अनृतावृतुकाले च	१७८	
[अनृतौ तु मृदा शौचम्]	१७७	
अनृतं च समुत्कपें	३६०	
अनृतं तु वद्नद्गड्यः	२३२	
अनेकानि सहस्राणि	१७९	
अनेन क्रमयोगेन प०	१९३	
अनेन क्रमयोगेन सं	५३	
अनेन तु विधानेन	३०३	
अनेन नारीवृत्तेन	१८०	
अनेन विधिना नित्यम्	् १८०	

प्रताकानि अनेन विधिना यस्तुः अनेन विधिना राजा कुर्वा अनेन विधिना राजा मिथो अनेन विधिना शास्ता अनेन विधिना श्राद्धं अनेन विधिना सर्वान् अनेन विधियोगेन अनेन विप्रो वृत्तेन अनंशो क्लीबपतितौ अन्तःपुरप्रवारं च अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते अन्तरप्रभवाणां च अन्तरागमने विद्याद् [अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा] अन्तरिक्षगतांइचैव अन्तर्गतशवे ग्रामे अन्तदंशाहे स्यातां चेत् अस्तर्भवन्ति क्रमशः अन्तर्वेदमन्यरण्ये वा अन्घो जडः पीठसर्पी अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति सन्धः शत्रुकुलं गच्छेत् अन्नपानेम्धनादीनि अन्तमेषां पराधीनम् अन्नहृतांऽऽमयावित्वम् अब्रहीनो दहेद्राष्ट्रम् अन्नादेर्भूणहा मार्ष्टि अन्नाद्यजानां सत्त्वानाम् अन्नाद्येनासकृद्धेतान् अन्त्याद्पि परं धर्मं अन्नं च नो बहु भवेत् अन्नं चैव यथांशक्ति अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा अन्यदुष्तं जातमन्यत् अन्यस्मिन्हि नियुक्षाना अन्यानपि प्रकुर्वीत अन्यां चेत् दर्शियत्वाऽन्या अन्ये किलयुगे नॄणां अन्ये ऋतयुगे धर्माः

हुक्त अन्येषां चैवसादीकां ३००८ मणुष्पाः गरुखता ये १४ ४०० अन्येष्वपिर्तेषु ३०० अन्येष्वपिर्तेषु ३०० अन्येष्वपिर्तेषु ३०० अप्रचितंतु तत् मुक्त ३६ अन्येष्वपिर्तेषु ३०० अप्रचान्यम्गण्येष्वपेष्यात् ३०० अप्रचान्यमण्येष्वपेष्यात् ३०० अप्रचान्यमण्येष्व ३०० अप्रचान्यमण्येष्य ३०० अप्रचान्यम	शङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	र्रतीकानि	រិត ទើ រ:
स्थ अन्येष्वपरिष्तेषु ३०% अप्रतितंतु तत् मुक् ३६ व्यथ अन्येष्वपि त कार्षेषु २२१ अपः शक्षं विषयं मीसम् ३४६ व्यथ अन्योष्यप्णवैत्रोध्यात् ३०% अपः स्थां विषयं मीसम् ३४६ व्यवस्थित्य कार्षेष्ठ अर्थ अप्रतितंत् हरवाः ३०% अप्रतारातंत्र विषयं ३०% अप्रतारातंत्र विषयं १०% अप्रतारातंत्र विषयं भातः ३०% अप्रतारातंत्र विषयं विषयं ३०% अप्रतारातंत्र विषयं विषयं ३०% अप्रतारातंत्र विषयं ३०% अप्रतारातंत्र विषयं विषयं ३०% अप्रतारातंत्र विषयं ३०%	३७०	_			
वर्ष अन्योज्यपुत्रविष्य कालेषु २२१ अपः शक्षं विषं मीसम् ३४६ वर्ष अन्योज्यपुत्रविषयात् ३२० सरः सुरासाजनस्याः ३३० सरः सुराये वर्ष वर्ष वर्ष प्रवादात्रविष्यं स्था ३६६ स्था स्था स्था स्था स्था स्था स्था स्था					
१११ अस्योज्ययातिकाश्च ३३० अषः मुरासाजनस्थाः ३०० १११ अस्योज्यवातिकाश्च ३३० अषः मुरासाजनस्थाः ३०० १११ अस्योज्यवातिकाश्च ३०० अस्योज्यवातिकाश्च ३०० अस्याज्ञातिकार्यकातिकार्यकार्यकार्यकार्यकार्यकार्यकार्यकार्य	•	अन्येष्वपि त कालेष			
१९१२ अन्योग्यस्यावयनिषक्षाः ३३६ [अप्यकारोगतं हुस्या] ३०२ १९१२ अन्योग्यस्यावयनिषाः २९१ [अप्रजाता विद्यद्धः] ३०९ १९१ अन्योगयस्यावय यत् त्यस्म ३१४ अप्रजाता विद्यद्धः] ३०९ १९१ अपर्यवस्ये यत् त्यस्म ३१४ अप्रजाता विद्यद्धः] ३०९ १९१ अपर्यवस्ये यत्कारोगि २० अप्रणोगोऽतिधिः सापं ८३ ११४ अपर्यवस्ये वापत्यं १८१ अप्रतक्यंनिविजेयं तम ३९६ ११४ अप्रवस्येव वापत्यं १८१ अप्रतक्यंनिविजेयं तम ३९६ ११३ अप्रदेश्य च ३३६ अप्रमादक नियमाः १४२ १३३ अपर्वेश्य संन्यस्य २६५४ अप्रतक्यंनिविजेयं तम ३९६ १३३ अपर्वेश्य संन्यस्य २६५४ अप्रतक्यंनिविजेयं तम ३९६ १३३ अपर्वेश्य संन्यस्य २६५४ अप्रताद्वातः श्रीः ७३ १३६ अपर्वेश्य संन्यस्य २६५४ अप्रमादक नियमाः १४२ १९३ अपराज्ञितं वास्थायः १८५ अप्रताद्वातः श्रीः ७३ १९३ अपराज्ञितं वास्थायः १८५ अप्रतात्वतः श्रीः ७३ १९३ अपराज्ञितं वास्थायः १८५ अप्रतात्वतः श्रीः १८६ अपराज्ञ्यां दम्योः १०६ अप्राण्यात्वतः ३१८ १६६ अपराञ्च्यते द्रमाः १०१ अप्राण्यात्वतः तिस्यं २९८ १३० अपराञ्चेतं वास्याः १८० अप्रतात्वतः तिस्यं २९८ १३० अपराञ्चेतं तद् विद्याणं २४८ अपद्यु प्रतिव्य तं तृण्डस् २२६ १३८ अपद्वत्व विविश्वं ३६४ अपद्वत्य त्यविजेयं ३१८ १३४ अपद्वत्य च विविश्वं ३६५ अप्रतात्वतः तिस्यं ३५४ २४३ अपद्वत्य च विविश्वं ३६९ अप्रतात्वतः त्यव्य ३४६ २४३ अपद्वत्य च विविश्वं ३६९ अप्रतात्वतः विक्यात्वः ३४६ २४३ अपद्वत्य च विविश्वं ३६९ अप्रतात्वतः विक्यात्वः ३४६ २४१ अपद्वत्य च विवश्वं ३६९ अप्रतात्वतः ३६९ २४१ अपराङ्करते यो वातः १४ अञ्चत्वत्वत्वत्य चेव ३२६ २४० अपराङ्करोणेतस्योश्च १५४ अञ्चत्वत्वत्वत्वति २६९ ३५० अपराङ्करोणेतस्योश्च १५४ अञ्चत्वत्वव्यति २६९ १०३ अपराङ्करोणेतस्योश्च १५४ अभ्यत्वत्वव्यति २६९ १०३ अपराङ्करोणेतस्योश्च १५४ अभ्यत्वतिव्यत्वाति २२६ १०३ अपराङ्करोणेतस्य ३८१ अभ्यत्वत्वव्यति २६९ २०३ अपराङ्करोणेतस्य १८९ अभ्यत्वतिविज्यं ३२२ २०३ अपरार्वत्व पंयात्वः १८९ २०३ अपरार्वत्व पंयात्वः १८९ २०३ अपरार्वत्व पंयात्वः ३८९ २०३ अपरार्वत्व पंयातः ३८९ २०३ अपरार्वत्व पंयातः ३८९ २०३ अपरार्वत्व अपरात्वः ३८९ २०३ अपरार्वत्व विविद्यं ३३३ ३०४० अपरार्वत्व विविद्यं ३३३ ३०४०० अपरार्वत्व विविद्यं ३३३ ३०४०० अपरार्वत्व विविद्यं ३३३	२६७	अन्योन्यगण बै शेष्यात		· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	
१९६६ अन्योग्यस्थाव्यमिवारः २११ [अप्रजाता विद्याद्धेयः] ३०९ १९९ अस्वाध्यञ्ज यह क्षम ३१४ अप्रजातानितारा भे से ३१० १९९ अस्व प्रमाध्यञ्ज यह क्षम ३१४ अप्रजायामनीतारा भे से ३१० १९९ अस्व प्रमाध्य यह क्षम अस्व अप्रणायाधितारा मातः ३०० १९९ अस्व अस्व प्रमाधा हु ब्री १०० अप्रणायाधितारा मातः ३०० १९९ अस्व अस्व प्रमाधा हु ब्री १०० अप्रतक्तमिवितेयं प्रमु ४ अप्रवाद्य विषयमः १६० अप्रवाद विषयमः १६०	१११				343
१६९ सम्बाधयक्ष यत् त्याम् ३१४ सप्रतायानतीतार्थं सहे ३१६ १६९ स्वयं प्रसायां १६० अप्रणोद्यां तियाः सार्यं देश अप्रयायानतीतार्यं मातः ३१६ अप्रयायानतीतार्यं मातः ३१६ अप्रयायानतीतार्यं मातः ३१६ अप्रयायानवीतार्यं मातः ३१६ अप्रयायानवीतार्यं मातः ३१६ अप्रयायानवीतार्यं मातः ३१६ अप्रयायानवीतार्यं १८१ अप्रयायानवीतार्यं १८१ अप्रयायानवीतार्यं १८१ अप्रयायानवीतार्यं प्रभु ५८१ अप्रयायानवीतां वाप्ताः १८१ अप्रयायानवीतां वाप्ताः १८६ अप्रयायानवीतां वाप्ताः १८६ अप्रयायानवात् १८६ अप्रयायानवात् १८६ अप्रयायानवात् १८६ अप्रयायानवात् १८६ अप्रयायानवित् वाप्ताः १८० अप्रयावितां वाष्त्राः १८६ अप्रयायानवीतां वाप्ताः १८६ अप्रयायानवित् १८६ अप्रयायानवित ३६६ अप्रयायानवित १८६ अप्रयायानवित ३६६ अप्रयायानवित व्यायानवित १८६ अप्रयायानवित व्यायानवित १८६ अप्रयायानवित व्यायानवित ३६६ अप्रयायानवित व्यायानवित व्यायानवित अप्रयायानवित अप्रयायानवित ३६६ अप्रयायानवित व्यायानवित ३६६ अप्रयायानवित व्यायानवित ३६६ अप्रयायानवित व्यायानवित ३६६ अप्रयायानवित व्यायानवित १८६ अप्रयायानवित ३६६ अप्रयायानवित १८६ अप्रयायानवित १८६ अप्रयायानवित ३६६ अप्रयायानवित १८६ अप्रयायानवित १८६ अप्रयायानवित ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाचव्याच ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाचव्याच ३६६ अप्रयायाचव्याच ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाच्याच्याच ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाच्याच्याच ३६६ अप्रयायाच्याच ३६६ अप्रयायाच्व ३६६ अप्रयायाच्याच्याच	१९२				
१६६६ व्यवस्था विश्व स्था स्था स्था स्था स्था स्था स्था स्या स्था स्था स्था स्था स्था स्था स्था स्थ					
२१६ आपस्यं धमंकायोणि २१० अप्रणाखाऽतियिः सार्य दे दे अपरयक्षेभादा तु क्षी १०९ अप्रतक्ष्मेमविज्ञेयं तम ३९६ अपरयक्ष्मेभादा तु क्षी १०९ अप्रतक्ष्मेमविज्ञेयं प्रमु ५ अपर्वद्वव्यवेद्ववे च २३६ अप्रमाद्व नियमाः १४२ अपर्वद्वव्यवेद्ववे च २३६ अप्रमाद्वाद्वातः देनः उ ३६२ अप्रयाद्वाद्वातः देनः उ ३६२ अप्रयाद्वाद्वातः देनः उ ३६२ अप्रयाद्वातः व ३६२				अप्रजायामतीतायां मातः	
११६ अपत्यव्येव चापत्यं १८१ अप्रतक्त्मंवित्तेयं तम ३९३ ११४ अप्रत्यव्येव चापत्यं १८१ अप्रतक्त्मंवित्तेयं प्रमु ३ अप्रदेशेश्च संन्यत्य २६५ अप्रमादक्ष तियमाः १४२ १२२ अप्रदेशेश्च संन्यत्य २६५ अप्रमादक्ष तियमाः १४२ १२२ अप्राणितां वास्याप १८५ अप्रयात्ते कुल्वाप्पु १८५ १९० अपराजितां वास्याप १८५ अप्रयात्ते कुल्वाप्पु २९५ १२० अपराजितां वास्याप १८५ अप्रयात्ते कुल्वाप्पु २९५ १२० अपराजितां वास्याप १८० अप्रयात्ते कुल्वाप्पु २९० १२० अपराजितां वास्याप १८० अप्रयात्ते कुल्वाप्पु २९० १२० अपराजितां वास्याप १८० अप्रयात्ते कुल्वा १०० अप्रयात्त्रमिर्वत् क्रियत ३१८ १२० अपराज्ञेम हस्तेन १०१ अप्रयात्ममिर्वतं तस्मे २९८ १२० अपराञ्चेन हस्तेन १०१ अप्रयात्ममिर्वतं तस्मे २९८ १२० अपराञ्चेन तर्व व्रियुणं २४८ अप्यु प्राप्त्य विनद्यात्ति ३६ १२० अपहत्य च तिरक्षे ३६६ अवास्य वर्व ३४१ १२० अपहत्य च तिरक्षे ३६६ अवास्य वर्व ३४१ १२० अपहत्य च तिरक्षे ३९८ अवास्य वर्व ३४१ १२० अपहत्य च तिरक्षे ३९८ अवास्य वर्व ३४१ १२० अपहत्य च तिरक्षे ३९८ अवास्य वर्व ३११ १२० अपाङ्ग्वेग यो दातुः ९४ अञ्जातक्रमी चेव ३२६ १२० अपाङ्ग्वेगच्यात्त ११ अञ्जातक्रमी ६५ १०० अपाङ्ग्वेगच्यात्त ११ अञ्जातक्रमा क्रियं ११२ १०० अपाङ्ग्वेगच्यात्त ११३ अञ्चात्राणादञ्यम् ६५ १०० अपाङ्ग्वेगच्यात्त १९० अप्रयात्तानां १२२ १०० अपां वित्तेच त्रिण्यम् ३८४ अभ्यत्व ह यो दाताः २०० १२० अपां वित्तेच त्रिण्यम् ३८४ अभयत्व ह यो दाताः २०० १२० अपां वित्तेच त्रिण्यम् ३८४ अभयत्व ह यो दाताः २०० १२० अपां वित्तेच त्रिण्यम् ३८४ अभयत्व ह यो दाताः २०० १२० अपि वेन्द्युरस्कानि ३८४ अभयत्व ह यो दाताः २०० १२० अपि वेन्द्युरस्कानि ३८४ अभयत्व ह यो दाताः २०० १२० अपि वेन्द्युरस्कानि ३८१ अभिन्यत्त्वाममिन्त् १८९ १२० अपि वेन्द्युरस्कानि ३८१ अभिन्यत्त्वाममिन्त् १८९ १२० अपि वेन्द्युरस्कानि ३८९ अभिन्यत्वाममिन्त् १८९ १२० अपि वेन्द्युरस्कानि २०० अभिन्यत्वाममिन्त् १८९ १२० अपियत्वाममिन्त् १८९ अभिन्यत्वाममिन्त्व १८९				अप्रणोद्योऽतिथिः सायं	63
११८ अपत्यत्येव चापत्यं १८१ अप्रतन्यमिवितेयं प्रमु १ ४ अप्रदेश अप्रदेश च २३६ अप्रतादक्ष मियताः १४२ अपर्देश संन्यत्य २५४ अप्रतादक्ष मियताः १४२ १२६ अपराज्ञ वसंज्या ३४१ अप्रतादक्ष मियतः १८० १८६ अपराज्ञ वसंज्या १८० अप्रताहत्त्व क्ष्र्या १८० अप्रताहत्त्व क्ष्या द्र्याः १८० अप्रताहत्त्व वा दर्भाः १८० अप्रताहत्त्व वा दर्भाः १८० अप्रताहत्त्व क्ष्र्या दर्भाः १८० अप्रताह्ति क्ष्य्यत् ३१८ १६६ अप्रताहत्त्व क्ष्र्या दर्भाः १८० अप्रताह्म ति तत्म २९७ अप्रताहत्त्व क्ष्या द्र्या १८० अप्रताहत्त्व क्ष्या द्र्या १८० अप्रताह्म ति तत्म २९७ अप्रताहत्त्व क्ष्या द्र्या १८० अप्रताहत्त्व क्ष्या १८० अप्रताहत्त्व वित्र वि				अप्रतर्क्यमिविद्रेयं तम	3 9 5
१३२ अपदेशांधरेऽथं च २३६ आप्रानादक्ष नियमाः १८३२ १३२ अपरेशोंध्र संन्यस्य २५४ अप्रमादादानः पुनः ॐ १२६ अपपात्राक्ष वसंज्या ३४१ अप्रयान्तं मुलाग्यं १८४ १९१ अपराजितां वास्थाप १८५ अप्रप्राणितिक्षेत्र क्रियत ३१८ १९६ अपराह्वतया दर्भाः १०६ अप्रप्राणितिक्षेत् क्रियत ३१८ १६६ अपराह्यने हस्ता १०१ अप्रप्राणितिक्षेत्र क्रियत ३१८ १६६ अपराह्यने हस्ते १०१ अप्रप्राणितिक्षेत्र क्रियत ३१८ १८३ अपराह्येन हस्ते १०१ अप्रप्राणितिक्षेत्र १८५ १८३ अपराह्येन हस्ते १०१ अप्रप्राणितिक्षेत्र १८५ १८३ अपराह्येन हस्ते १०१ अप्रप्राप्ता विन्यात ३०१ १८६ अपराह्येन हस्ते १०१ अप्रप्राप्ता विन्यात ३०१ १८६ अपराह्येन विज्ञेष १३६ अप्रप्राप्ता विन्यात ३०१ १८६ अपराह्येन विज्ञेष १३६ अप्राप्ता विन्यात ३०१ १८१ अपराह्येन विज्ञेष १६६ अप्राप्ता विक्षा ३०१ १८१ अपराह्येन वो दातुः १४ अञ्चात्रक्षा गोव ३०१ १८१ अपराह्योने वो दातुः १४ अञ्चात्रक्षा वेव ३०१ १८० अपराह्योने वो दातुः १४ अञ्चात्रक्षा वेव १८३ १८० अपराह्योगेदरयोश्च १४ अञ्चात्रकार्याच्या १८३ १८० अपराह्योगोरहता पङ्किः १६ अञ्चात्राणाः संगहणे २९८ १८० अपराह्योगोयहता पङ्किः १६ अञ्चात्राणाः संगहणे २९८ १८३ अपराह्योगोयहता पङ्किः अध्याद्वा १६३ १८० अपराह्योगोयहता १६० अञ्चात्राणाः संगहणे २९८ १८० अपराह्योगोयहता १८० अभ्यापादि हिजातोनां १२२ १८० अपराह्योगो प्रत्यतः १८० अभ्यापादि हिजातोनां १२२ १८० अपराह्योगो स्वात्तः १८० अभ्यापादि हिजातोनां १२२ १८० अपराह्योगो स्वात्तः १८० अभ्यापादि हिजातोनां १६२ १८० अपराह्योगो स्वात्तः १८० अभ्यापादि होतातानां १६२ १८० अपराह्योगं कर्म २०३ अभ्यापादि सर्वोपु २२६ १८० अपराह्योगं कर्म २०३ अभ्यापाति १८० १८० अपराह्यां ग्रायान् १८०	१४		=	अप्रतक्यंमवितेयं प्रमु	ષ્ટ
१३६ अपदे श्री श्र संन्यस्य ३६४ अप्रमादारपुतः पुँतः ७६ १६६ अपपात्राश्च कर्तेच्या ३५१ अप्रयस्तः मुलायपु १८४ १९९ अपपातिता वास्थाप १८५ अप्रयस्तः मुलायपु १८५ १९० अपपाह्रस्तथा दमोः १८६ अप्रयस्त त्र इत्वाप्पु ३९८ अप्रयाद्वाता वास्थाप १८६ अप्रयाद्वाता त्र विद्वा विद्वा १०१ अप्रयाद्वाता त्र विद्वा ३९८ अप्रयाद्वाता विद्वा त्र विद्वा विद्वा १०१ अप्रयाद्वा त्र विद्वा	3		- -	अप्रमादश्च नियमाः	683
१२६ अपपात्राक्ष कर्तेज्या ३४१ क्षप्रयत्नः मुलायेपु १८४ १९९ अपपातितां वास्थाप १८५ क्षप्रयत्ने तु इत्वाप्पु ३९० १३० अपपाह्रस्तथा दमीः १०६ अप्राणिमिर्यत् क्रियते ३१८ १६६ अपपत्रज्ञता १०१ क्षप्पु प्रवित्रय ते दण्डम् ३०१ ८०३ अपप्रकृतित हस्तेन १०१ क्षप्पु प्रवित्रय ते दण्डम् ३०१ २३८ सपह्ने तद् द्विगुणं २४८ अप्पु प्राप्त्र विनष्टानि ३० २६२ अपह्मेऽधमणेस्य २३६ अप्पु मुमिनदित्याहुः २५२ २४२ अपहृत्य च निक्षेपं ३६३ क्षावान्यव शर्वे चव व ३४५ २४१ अपहृत्य च विप्रस्वं ३९९ क्षावान्यव शर्वे चव व ३४५ २११ अपहृत्य च विप्रस्वं ३९९ क्षावान्यव शर्वे चव ३४५ २११ अपहृत्य च विप्रस्वं ३९९ क्षावान्त्रया विव्रय व विप्रस्वं ३९९ क्षावान्त्रया विव्यय ३४५ २११ अपहृत्य च विप्रस्वं ३९९ क्षावान्त्रया विव्यय ३४५ २११ अपहृत्य च विप्रस्वं १९ क्षावान्त्रया विव्यय १०० २१९ क्षावान्त्रया व वाद्यः १४ अञ्ज्ञान्य व १०० २१० क्षावान्त्रया व वाद्यः ११ अञ्ज्ञान्य व १८० २०० क्षावान्त्रया व विद्यः ११ अञ्ज्ञान्य व १८० २०० क्षावान्त्रया व व १९० क्षावान्य १९० क्षावान्य १९० २०० क्षावान्य व व व व व व व व व व व व व व व व व व व	१३२				35
१९९१ अपराजितां वास्थाप १८६ अप्रवास्तं तु कृत्वाप्मु इ९० १३० अपराहृत्वाया दर्भाः १०६ अप्राणिभियेत् क्रियत ३६८ १६६ अपस्थ्यमग्नी इत्वा १०१ अप्राह्ममिय तं तस्म ३६८ ४०३ अपस्थ्येन हस्तेन १०१ अप्रम्मामिय तं तस्म ३६८ ३३८ अपहृत्वे तद् द्विगुणं २४८ अप्यु प्राप्त्र विनद्यानि ३६८ २४८ अपहृत्ये चित्रशिषं ३६६ अद्याद्ये चेव ३४६ २४१ अपहृत्ये चित्रश्वे ३८८ अद्याद्ये चेव ३४६ २४१ अपहृत्ये चित्रश्वे १८८ अद्याद्ये चेव ३४६ २४१ अपहृत्ये ची दातुः १४ अञ्चाप्तम्य चैव १४३ २४० अपाङ्ग्योग्वाम ११ अञ्चाप्तम्य चैव १४३ २४० अपाङ्ग्योग्वाम ११ अञ्चाद्याम्मय चैव १४३ २४० अपाङ्ग्योग्वाम १६ अञ्चाद्याम्मय चैव १४३ २४० अपाङ्ग्योग्वाम १६ अञ्चाद्याम १६ अञ्चाद्यामात्यः १६४ २४४ अपाङ्ग्योग्वाम १६६ अपाश्वेक्षणे चेव २६८ १०३ अपाश्वेक्षणे चेव ३६२ अञ्चाद्याण २६८ १०३ अपाश्वेक्षणे चेव ३६२ अञ्चाद्याणे १६२ १०३ अपाश्वेक्षणे चेव ३६२ अञ्चाद्याणे १६६ १०० अपां पिवेच त्रिपष्टम् ३८४ अञ्चाद्याणे ६२६ १३७ अपि चेत्रस्थाने ३४६ अञ्चाद्याचे १६२ २६१ अपि नः स कुळे जायात् १०९ अमिजिद्विधान्यां वा ३६३ २६१ अपि नः स कुळे जायात् १०९ अमिजिद्विधान्यां वा ३६३ २६१ अपि वस्तुकरं कर्म २०३ अभियोक्तामंसनु १८६ २६७ अप्रमुण्यं छोकविद्विध ३६ अभियोक्तात्वामंस्य १८६ २६७ अप्रमुण्यं छोकविद्विध ३६ अभियोक्तात्वामंस्य १८६	१२६	•		अप्रयत्नः मुखार्थेषु	१८४
१६६ अपसहन्तया दर्भाः १०६ अप्राणिमयेत क्रियत ३१८ १६६ अपसहयेन हम्तेन १०१ अप्राप्तामियेत ति तस्मे ३९७ ४३३ अपसहयेन हम्तेन १०१ अप्तु प्रविश्व ते रण्डम् ३२१ २३८ अपद्व ते तर् विगुणं २४८ अप्तु प्रास्य विनष्टानि ३६ २८२ अपद्व वेश्व वेश्व अप्तु मुस्तिवित्याहुः २४२२ २४४ अपहत्य च निःश्चेर्य ३६६ अबाल्धवं शवं चव ३४१ २४१ अपहत्य च विप्रस्वं ३९९ अबीजिकसपि क्षेत्रं ३४५ २११ अपहत्य सुवर्णं तु ३८९ अबीजिकसपि क्षेत्रं ३४५ २११ अपाङ्कराने यो दातुः ९४ अब्बात्तकसपि क्षेत्रं ३४५ ३६९ अपाङ्कराने यो दातुः ९४ अब्बात्तकसपि चेव ३२६ ३६९ अपाङ्कराने यो दातुः ९४ अब्बात्तकसपि चेव ३२६ ३६० अपाङ्करोध्येदस्यीक्ष ९१ अब्बात्ताकसम्य चेव १४३ ३६० अपाङ्करोध्येदस्यीक्ष ९१ अब्बात्तानसम्य चेव १४३ ३६० अपाङ्करोध्येदस्यीक्ष ९१ अब्बात्तानसम्य चेव १४३ ३६० अपाङ्करोध्येदस्यीक्ष ९१ अब्बात्तानसम्य चेव १४३ ३६० अपाङ्करोध्येदस्यीक्ष १४ अब्बात्तानसम्य ६४ ३६० अपाङ्करोध्येदस्यीक्ष १४ अब्बात्तानस्यान्त १४८ ३६० अपान्नीकरणे क्रेयं ३६२ अन्नातानस्य १८० २६० अपां प्रवेच विवतः ४४ अभस्याणि द्विज्ञातोनां १६२ १६० अपाम्रतेष्ठ संयोगात् १४६ अभस्याणि द्विज्ञातोनां १६२ १६० अपाम्रतेष्ठ संयोगात् १४६ अभस्याणि द्विज्ञातोनां १६२ १६० अपाम्रतेष्ठ जिल्लम् ३४६ अभस्याणि द्विज्ञातोनां ३६३ २६० अपाम्रतेष्ठ जिल्लम् ३४६ अभिचारित्रच्यां वा ३६३ २६० अपाम्रत्व ३८९ अभिचार्त्तल्यां वा ३६३ २६० अपाम्रत्व ३८९ अभिचार्त्तल्यां वा ३६३ २६० अपाम्रत्व कर्म २०३ अभियोक्तादिशेद्रेय्यं २३६	१९१			सप्रशस्तं तु ऋत्वाप्मु	\$ 5 0
१६६ अपसब्यमरनो इत्वा १०१ अप्राप्तामित ता तस्म ३१६ ४०३ अपसब्येन हम्तेन १०१ अप्तु प्रविश्वय तं रण्डम् ३२१ ३३८ अपस्क तत् विगुणं २४८ अप्तु प्राप्त विनष्टानि ३६ अप्तु आपस्य विनष्टानि ३६ अप्तु भ्राप्त वितराहुः २४७ २४२ अपहरुष विशेष ३६३ अप्तु भ्राप्त वितराहुः २४७ २४२ अपहरुष व निःशेषं ३६३ अप्तान्य वे वच ३४१ २४१ अपहरुष व विप्रस्व ३९९ अप्राप्त वे द्राप्तः १४४ अपहरुष सुत्रणे तु ३८९ अप्राप्त वे वे द्राप्तः १४४ अप्राप्त वे द्राप्तः १४४ अञ्च अप्राप्त वे द्राप्तः वे द्राप्त १४४ अञ्च अप्राप्त वे द्राप्तः वे द्राप्त वे द्राप्तः वे द्राप्त वे व्याप्त वे द्राप्त वे द्राप्त वे व्याप वे द्राप्त वे व्याप वे द्राप्त वे व्याप वे द्राप्त वे व्याप वे व्याप व्याप वे व्याप व्याप व्याप वे व्याप व्याप वे व्याप व्याप व्याप वे व्याप व्याप वे द्राप्त वे द्राप्त वे व्याप वे द्राप्त वे व्याप वे द्राप वे व्याप वे व्याप वे द्राप्त वे व्याप वे द्राप वे द्राप्त	१३० -			अप्राणिभिर्यत् ऋयते	३१८
१०३ अपसब्येन हस्तेन १०१ अप्तु प्रोवइय ते र्ण्डम् ३२१ २३८ अपह्ने तद् द्विगुणं २४८ अप्तु प्रास्प विनष्टानि ३६ २८२ अपह्नेष्ठेश्रमणीस्य २३६ अप्तु मुमिवदित्याहुः २४३ २४१ अपहृत्य च निक्षेपं ३६३ अबान्ध्रवं शवं चव ३४१ २४१ अपहृत्य च विप्रस्वं ३९९ अबीजिकस्यि क्षेत्रं ३४५ २११ अपहृत्य सुवणं तु ३८९ अबीजिकस्यी कीव ३२६ २११ अपाङ्गर्याने यो दातुः १४ अब्जमदममय केव १०० २१० अपाङ्गर्याने यो दातुः १४ अब्जमदममय केव १०० २१० अपाङ्गर्याने १५ अब्जेपु चंव रस्तेषु २४३ २५० अपाङ्गर्यापद्वा (पङ्गः १६ अब्राह्मणाद्वश्यक्षेत्रं ३९० २०० अपाङ्गर्यापद्वाः पङ्गः १६ अब्राह्मणाद्वश्यक्षेत्रं ६५ ३०४ अपाङ्गर्यो यावतः पाङ्गर्यान् १६ अब्राह्मणाद्वश्यक्षेत्रं ६५ २०३ अपाङ्गर्यो यावतः पाङ्गर्यान् १६ अब्राह्मणाद्वश्यक्षेत्रं २१० १०३ अपाङ्गर्यो यावतः पाङ्गर्यान् १६ अब्राह्मणाद्वश्यक्षेत्रं २१० १०० अपां पिवेच त्रिपलम् ३८४ अमस्याणि द्विजातीनां १५२ १३७ अपि चेत्स्युरस्कानि ३४६ अभ्यत्यस्व वि यो दावा २६० १३७ अपि चेत्स्युरस्कानि ३४६ अभ्यत्यस्य वि यो दावा ३६३ २९१ अपि नः स कुळे जायात् १०९ अभिपृजितलामीस्त्र १८९ २०४ अपि अपूण्हणं मासात् ३८९ अभिपृजितलामीस्त्र १८९ २०४ अपुण्यं लोकविद्वष्टं ३६ अभियोक्षा न चेद् ब्रुयात् २३६	१६६				३९७
२३८ अवह ते तद् द्विगुणं २४८ अव्यु प्रास्च विनष्टानि ३० १८२ अपमु भेमिन दित्याहुः २४३ १८२ अपमु अभिन दित्याहुः २४३ १८२ अपमु अभिन दित्याहुः २४३ १८२ अपहत्य च निःश्चेषं ३६३ अवान्ध्यं शर्वं चन ३४६ १८६ अपहत्य च निःश्चेषं ३६६ अवान्ध्यं शर्वं चन ३४६ १८६ अपहत्य सुनर्णं तु ३८९ अवीजिक स्रिपं केन ३२६ १८१ अपाङ्कराने यो दातुः १४ अञ्जाम सम्मय चैन १७३ ३८० अगाङ्कराने यो दातुः १४ अञ्जाम सम्मय चैन १७३ ३८० अगाङ्कराने प्राप्त द्वापः १६ अञ्जाम सम्मय चैन १८३ अञ्जाम सम्मय चैन १८३ अञ्जाम सम्मय चैन १८३ अञ्जाम स्त्रम् १८६ अपाङ्करोणेदन्येश्च १४ अञ्जाम स्त्रम् दित्यत् ३९० अपाङ्करोणेदन्येश्च १४ अञ्चाम स्त्रमान्द्रमित्येतत् ३९० अगाङ्करोणेदन्येश्च १४ अञ्चाम स्त्रमान्द्रमित्येतत् ३९० अगाङ्करोणेदन्येश्च १४ अञ्चाम स्त्रमान्द्रमित्येतत् ३९० अगाङ्करोणे वर्चेष्ठः १६६ अञ्चाम स्त्रमाणेदिन्यां १६४ अञ्चाम स्त्रमाणेदिन्यां २०० १८६ अगाणि स्त्रमानेश्च संयोगात् १७३ अभ्ययस्य हि यो दाता २०० अपां पिनेच त्रिपलम् ३८४ अभ्यस्य हि यो दाता २०० वर्षां समीपे नियतः १४६ अभ्यस्य हि यो दाता २०० अपां समीपे नियतः १४६ अभिन्यां स्त्रमेष्ट सर्वेषु ३२६ अभिन्यां स्त्रमेष्ट सर्वेषु ३२६ अपाण्यास्त् १८६ अभिन्यां स्त्रमेष्ट सर्वेषु ३२६ अभिन्यां वा ३६३ १८६ अभिन्यां स्त्रमेष्ट सर्वेषु ३२६ अभिन्यां वा ३६३ १८६ अभिन्यां स्त्रमं वा ३६३ १८६ अभिन्यां स्त्रमं वा ३६३ १८६ अभिन्यां वा ३६३ १८६ अभिन्यां स्त्रमं १८६ अभिन्यां स्त्रमं वा ३६३ १८६ अभिन्यां स्त्रमं स्त्रमं १८६ अभिन्यां स्त्रमं स्त्रमं १८६ अभिन्यां स्त्रमं स्त्रमं १८६ अभिन्यां स्त्रमं स्त्रमं स्त्रमं स्त्रमं १८६ अभिन्यां स्त्रमं स्त्रमं स्त्रमं १८६ अभिन्यां स्त्रमं स्त्रमं स्त्रमं १८६ अभिन्यां स्त्रमं स्त्रमं १८६ अभिन्यां स्त्रमं स्त्र		_		क्षप्सु प्रविश्य तं दण्डम्	
२८२ अपद्विषेऽधमणंस्य २३६ आयु मृसिनादत्याहुः वृष्ट २४२ अपहृत्य च निःशेषं ३६३ अबाल्यनं शर्वं चन्न ३४१ २४१ अपहृत्य च निप्ततं ३९९ अबीजिकमपि क्षेत्रं ३४५ २१२ अपहृत्य सुन्नणं तु ३८९ अबीजिकमपि क्षेत्रं ३४५ ३४१ अपाङ्कराने यो दातुः ९४ अञ्जापममय चैन १७३ ३५८ अपाङ्करोणंदरन्येश्व ९४ अञ्जाप्तिन्द्रमित्येतन् ३९० ३५७ अपाङ्करोणंदरन्येश्व ९४ अञ्जाद्वामन्द्रमित्येतन् ३९० ३७४ अपाङ्करोणंदरन्येश्व ९४ अञ्जाद्वाणाद्वश्यमं ६४ ३७४ अपाङ्करोणंदरन्येश्व १४ अञ्जाद्वाणादश्यमं ६४ ३७४ अपाङ्करोणंदरन्येश्व १६ अञ्चाद्वाणादश्यमं ६४ ३७४ अपाङ्करोणंदरन्येश्व १६ अञ्चाद्वाणादश्यमं ६४ ३०४ अपाङ्करोणंदरन्येश्व ३६२ अञ्चाद्वाणादश्यमं २०० १०३ अपामगेश्व संयोगात् १७२ अञ्चाद्वाणा २०० ६३ अपामगेश्व संयोगात् १७२ अञ्चाद्वानामि २०२ १०७ अपां पिनेच त्रिण्डम् ३८४ अभ्यत्याणि द्विजातीनां १०२ १०० अपां पिनेच त्रिण्डम् ३८४ अभ्यत्याणि द्विजातीनां १०२ १२० अपा समीपे नियतः ४४ अभ्यत्याणि द्वजातीनां २०० १३० अपि चेत्रस्युररक्तानि ३४६ अभ्यत्याद्व ३८० २६१ अपि मः स कुळे जायात् १०९ अभिप्राजितलामोल्च १८९ २०४ अपि यत्युकरं कर्म २०३ अभिप्राजितलामोल्च १८९ २०४ अप्रण्यं लोकविद्वर्ष्ट ३६ अभियोक्तार्वेवर्श्व्यं २३० २०४ अपुण्यं लोकविद्वर्ष्ट ३६ अभियोक्तार्वेवर्श्व्यं २३० २०४ अपुण्यं लोकविद्वर्ष्ट ३६ अभियोक्तार्वेवर्श्व्यं २३० २०४ अपुण्यं लोकविद्वर्ष्ट ३६ अभियोक्तार्वेवर्श्व्यं २३०				अप्सु प्रास्य विनष्टानि	
२४२ अवहत्य च तिःश्वेषं ३६३ अबान्धव सव चव ३४१ २४१ अवहत्य च विप्रस्वं ३९९ अबीजकमि थेश्रं ३४६ २१२ अवहत्य सुवणे तु ३८९ अबीजकमि थेश्रं ३४६ ३४१ अवाङ्ग्राने यो दातुः १४ अञ्जमदममय चैव १७३ ३५८ अवाङ्ग्राने यो दातुः १४ अञ्जमदममय चैव १७३ ३५८ अवाङ्ग्रान्पवध्यामि ११ अञ्जपु चव रत्नेषु २४३ ३५० अवाङ्ग्राचेपद्रत्योश्र १४ अञ्जपु चव रत्नेषु २४३ ३७४ अवाङ्ग्राचेपद्रता वङ्ग्राः १६ अञ्जस्यामिन्द्रमित्येतत् ३९० ३७४ अवाङ्ग्राचेपद्रता वङ्ग्राः १६ अञ्जस्याग्राद्ययनं ६४ ३७४ अवाङ्ग्राचेपद्रता वङ्ग्राः १६ अञ्जस्याग्राद्ययनं ६४ १०३ अवाङ्ग्राचेपद्रता वङ्ग्राः १६० अञ्जस्याग्राद्यवन्यापि २२९ १०३ अवाङ्ग्राचेपस्यां १८०२ अस्थ्राणि द्विजातीनां १२२ १०० अवां प्रमोपे नियतः १४४ अभ्यस्य हि यो दाता २०० ८२ अवां समीपे नियतः १४८ अभ्यस्य हि यो दाता २०० १३० अवि चेत्स्युररस्कानि ३४६ अभिचारेषु सर्वोपु २९१ अवि नः स कुळे जायात् १०९ अभिचारेषु सर्वोपु २९१ अवि नः स कुळे जायात् १०९ अभिचारेषु सर्वोपु २९१ अवि नः स कुळे जायात् १०९ अभिचारेषु सर्वोपु २९४ अवि श्रूणहणे मासात् ३८९ अभिपुजितलाभेश्र १८९ २०४ अवि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिपुजितलाभेश्र १८९ २०४ अवुण्यं लोकविद्दिष्टं ३६ अभियोक्ता न चेद् ब्रूयात् २३६				अप्सु भूमिवदित्याहुः	
२४१ अपहृत्य च विप्रस्वं ३९९ अखीजविकयो चीव ३२६ २१२ अपहृत्य सुवर्णं तु ३८९ अखीजविकयो चीव ३२६ ३४१ अपाङ्कराने यो दातुः ९४ अब्जमदमसय चैव १७३ ३६८ अपाङ्करोगंदन्येश्व ९१ अब्जमदमसय चैव १७३ ३६० अपाङ्करोगंदन्येश्व ९१ अब्दार्धिसन्द्रितत् ३९० ३६० अपाङ्करोगंदन्येश्व ९४ अब्दार्धिसन्द्रितत् ३९० ३६० अपाङ्करोगंदन्येश्व ९४ अब्दार्धिसन्द्रितत् ३९० ३६० अपाङ्करोगंदन्येश्व ९४ अब्राह्मणाद्रश्यमं ६४ ३६० अपाङ्करोगंदन्येश्व ९४ अब्राह्मणाद्रश्यमं ६४ ३६० अपाङ्करोगंद्रत्या पाङ्कर्यान् १६ अब्राह्मणाद्रश्यमं ६४ १०३ अपाङ्करोगं रावतः पाङ्कर्यान् १६ अब्राह्मणाः संग्रहणे २९८ १०३ अपाङ्करोगं रावतः १६० अम्बर्धाणा द्विजातीनां १६२ ६३ अपामरनेश्व संयोगात् १६० अभ्यस्य हि यो दाता २६० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभ्यस्य हि यो दाता २६० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभ्यस्य हि यो दाता ३८२ १३७ अपि चेत्स्युररकानि ३४६ अभिचारमहीनं च ३८२ २६१ अपि मः स कुळे जायात् १०९ अभिप्जितलामांस्तु १८९ २६४ अपि श्रृणहणं मासात् ३८९ अभिप्जितलामांस्तु १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिप्जितलामेश्य १८९ २०४ अपुत्रयां स्वायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चेद्र ब्रुयात् २३६					
रश्र अपहृत्य सुवणे तु ३८९ अखातावक्रया चाव ३२३ ३४१ अपाङ्गदाने यो दातुः १४ अङ्गमश्ममय चैव १३३ ३६८ अपाङ्गदाने यो दातुः ११ अङ्गमश्ममय चैव १३३ ३६७ अपाङ्ग्योग्हता पङ्गः १३ अङ्गाद्याग्रन्थयनं ६४ ३७४ अपाङ्ग्योगहता पङ्गः १६ अङ्गाद्याग्राम् १३ अङ्गाद्याणाः संग्रहणे २९८ १०३ अपाङ्ग्यो यावतः पाङ्गयान् १३ अङ्गाद्याणाः संग्रहणे २९८ १०३ अपाङ्गयो यावतः पाङ्गयान् १३ अङ्गाद्याणाः संग्रहणे २९८ १०३ अपाङ्गयो यावतः पाङ्गयान् १३ अङ्गाद्याणाः संग्रहणे २९८ १०३ अपाङ्गयो यावतः पाङ्गयान् १३३ अङ्गवन्विष्ठवन्वापि २२६ ६३ अपामानेश्र संयोगात् १७६ अञ्चर्याणि द्विजातीनां १२२ १०७ अपां पिवेच त्रिण्यम् ३८४ अञ्चर्याणि द्विजातीनां १२२ १३७ अपा समीपे नियतः १४६ अञ्चर्याणा द्विजातीनां ३८३ १३७ अपा समीपे नियतः १४६ अञ्चर्याण्य इन्हेष्ट अञ्चर्याणाः विजातीनां ३६३ १३७ अपा चेतस्युररकानि ३४६ अञ्चर्याणा ३६३ २९१ अपा नः स कुळे जायात् १०९ अञ्चर्यात्वा ३६३ २९४ अपा श्रूणहणं मासात् ३८९ अञ्चर्यात्वा ३६३ २०४ अपा यत्सुकरं कर्म २०३ अञ्चर्यात्वाहरेष्ट २३० ३०४ अपा वा स्तायान्तु ३०४ अभियोक्ता ने चेत् व्रूयात् २३६		-			
३११ अपाङ्गराने यो दातुः १४ अञ्जेत् चंव रत्नेषु २४३ ३६८ अपाङ्क्तेग्रंवत्याम्प्रवध्यामि ११ अञ्जेषु चंव रत्नेषु २४३ ३६७ अपाङ्क्तेग्रंवत्यीश्च १४ अञ्जेषु चंव रत्नेषु ३९० ३७२ अपाङ्क्तेग्रंवत्यीश्च १४ अञ्जाक्कणाद्घ्यमं ६४ ३७४ अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान् १६ अञ्जाक्कणाद्घ्यमं ६४ १०३ अपाङ्ग्रंवा यावतः पाङ्क्त्यान् १६ अञ्जाक्कणाद्घ्यमं २१८ १०३ अपाङ्ग्रंकरणे ज्ञेयं ३६२ अञ्जाक्कणः संग्रहणे २९८ १०३ अपाङ्ग्रंकरणे ज्ञेयं ३६२ अञ्जाक्कणः संग्रहणे २९८ १०३ अपाङ्ग्रंकरणे ज्ञेयं ३६२ अञ्जाक्कणः संग्रहणे २९८ १३० अपां पिवेच त्रिणलम् ३८४ अभ्यस्य हि यो दाता २७० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभ्यस्य हि यो दाता २७० १३७ अपि चेत्स्युररकानि ३४६ अभ्यास्य हि यो दाता ३८२ १३७ अपि चेत्स्युररकानि ३४६ अभिचारमहीनं च ३८२ १३७ अपि चेत्स्युररकानि ३४६ अभिचारेषु सर्गेषु ३२६ २९१ अपि ज्ञणहणे मासात् ३८९ अभिपृजितलामेश्च १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिपृजितलामेश्च १८९ २०७ अपुणयं लोकविद्दिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्देश्यं २३६ २० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता ने चेद् सूयात् २३६				_	
३६८ अपाङ्क्त्यान्प्रवस्थामि ११ अन्याद्यामिनद्रमित्येतत् ३६० ३६० अपाङ्क्त्योण्यद्वता पङ्किः १३ अन्नाद्वाणाद्वश्ययं ६४ ३७४ अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्र्यान् १३ अन्नाद्वाणः संप्रहणे २६८ १०३ अपान्नीत्र र्वाणात् १७२ अन्नाद्वाणः २२६ ६३ अपामरनेश्र संयोगात् १७२ अभ्यस्य हि यो दाता १०० ८० अपां पिवेच न्निपलम् ३८४ अभ्यस्य हि यो दाता २०० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभ्यस्य हि यो दाता २०० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभ्यस्य हि यो दाता २०० १३७ अपि चेत्स्युररक्तानि ३४६ अभिचारमहीनं च ३८२ १३७ अपि नः स कुळे जायात् १०९ अभिचारेषु सर्वेषु ३२६ २६१ अपि नः स कुळे जायात् १०९ अभिजिहचानित्र १८९ २६४ अपि शृणहणं मासात् ३८९ अभिपुतितलामोस्तु १८९ २०४ अप्रवत्सुकरं कर्म २०३ अभिपुतितलामेश्र १८९ २०४ अप्रवत्सुकरं कर्म २०३ अभिपुतितलामेश्र १८९ २६७ अप्रवायं स्वायान्तु ३०४ अभिपोक्ता न चेद् न्न्यात् २३६		अपाङदाने यो दातः			
३६० अपाङ्क्टेगेर्गदन्गेश्च १४ अन्यासामान्द्रानत्वत् ३६० ३७२ अपाङ्क्योपहता पङ्किः १६ अग्रासाणाद्व्ययमं ६४ ३७४ अपाङ्क्यो यावतः पाङ्क्याम् १० अग्रासाणः संग्रहणे २६८ १०३ अपात्रीकरणे ज्ञेयं ३६२ अग्रुतान् १०२ ६३ अपागरनेश्च संयोगात् १०२ अभश्याणि द्विजातीनां १०२ १०७ अपां पिवेच त्रिपलम् ३८४ अभयस्य हि यो दाता २०० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभवस्य हि यो दाता २०० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभवस्य हि यो दाता २०० १३७ अपि नेत्स्युररक्तानि ३४६ अभिचारम्हीनं च ३८२ १३७ अपि नः स कुले जायात् १०९ अभिचारेषु सर्वेषु २९१ अपि नः स कुले जायात् १०९ अभिजुतितलामोस्त १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिजुतितलामेश्च १८९ २०४ अपुण्यं लोकविद्विष्टं ३६ अभिजुत्तितलामेश्च १८९ २०४ अपुण्यं लोकविद्विष्टं ३६ अभिजुत्तितलामेश्च १८९ २०४ अपुण्यं लोकविद्विष्टं ३६ अभिजोक्तादिशेद्देश्यं २३० २० अपुण्यां स्तायान्तु ३०४ अभिगोक्ता न चेद् त्रुयात् २३६		स्रवाहरू यान्प्रव ध्या नि		अब्जेषु चंव रत्नेषु	
३७४ अपाङ्क्रियोपहता पङ्किः १६ अब्राह्मणाद्देश्ययेन ११८ ३७४ अपाङ्क्रियो यावतः पाङ्क्रियान् १० अब्राह्मणः संप्रहणे २९८ १०३ अपात्रीकरणे ज्ञेयं ३६२ अब्रुवन्विद्युवन्वापि २२९ ६३ अपामरनेश्च संयोगात् १७२ अभश्याणि द्विजातीनां १९२ १०७ अपां पिवेच त्रिपलम् ३८४ अभयस्य हि यो दाता २७० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभवस्य हि यो दाता २७० १३७ अपि चेत्स्युररकानि ३४६ अभिचारमहीनं च ३८२ १३७ अपि नः स कुले जायात् १०९ अभिचारेषु सर्वेषु ३२६ २९१ अपि नः स कुले जायात् १०९ अभिजित्लामंस्तु १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिपुजितलामंश्च १८९ २०४ अपुणद्दं लोकविद्दिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्रेश्यं २३० २० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता नेव् ब्रूयात् २३६		अपाङ्क्तेरोर्गदन्रीश्च			
१०३ अपाङ्ग्यो यावतः पाङ्ग्यान् १० अश्राह्मणः सप्रहणे १०३ अपात्रीकरणे ज्ञेयं ३६२ अश्रुवन्विद्युवन्वापि २२१ ६३ अपामरनेश्र संयोगात् १७६ अभ्रक्ष्याणि द्विजातीनां १९२ १०७ अपां पिवेच त्रिपलम् ३८४ अभ्रक्ष्याणि द्विजातीनां १९२ ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभ्रवस्य हि यो दाता २७० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभ्रवारमहीनं च ३८२ १३७ अपि चेत्स्युररकानि ३४६ अभिचारेषु सर्वेषु ३२६ २९१ अपि नः स कुळे जायात् १०९ अभिजिद्दिश्चजिद्भ्यां वा ३६३ २९४ अपि अण्रहणं मासात् ३८९ अभिप्जितलाभास्तु १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिप्जितलाभेश्व १८९ २०७ अपुण्यं लोकविद्विष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्देव्यं २३०		सपाङ्योपहता पङ्गिः			EB
१०३ अपात्रीकरणे ज्ञेंग्रं ३६२ अधुवान्वयुवन्वाप २२१ ६३ अपामरनेश्च संयोगात् १७२ अभक्ष्याणि द्विजातीनां १९२ १०७ अपां पिवेच त्रिपलम् ३८४ अभयस्य हि यो दाता २७० ८२ अपां समीपे नियतः १४४ अभिचारमहीनं च ३८२ १३७ अपि चेत्स्युररकानि ३४६ अभिचारेषु सर्वेषु ३२६ २९१ अपि नः स कुले जायात् १०९ अभिजिद्दिश्चजिद्भ्यां वा ३६३ २९४ अपि श्रृणहणं मासात् ३८९ अभिपृजितलामंस्तु १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिपृजितलामेश्च १८९ २०७ अपुण्यं लोकविद्दिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्देश्यं २३० २० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चेद् ब्रुयात्		अपाङ्यो यावतः पाङ्यान		अब्राह्मणः संप्रहणे	
६३ अपामग्नेश्च संयोगात् १७२ अभक्ष्याण द्विजातीना १६२ १०७ अपां विवेच त्रिपछम् ३८४ अभयस्य हि यो दाता २७० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभवस्य हि यो दाता २०० १३७ अपि चेत्स्युररकानि ३४६ अभिचारेषु सर्गेषु ३२६ २९१ अपि नः स कुळे जायात् १०९ अभिजिद्धिक्विज्ञ्भ्यां वा ३६३ २९४ अपि अणहणं मासात् ३८९ अभिपृजितलामांस्तु १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिपृजितलामेश्च १८९ २०७ अपुणयं लोकविद्धिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्देश्यं २३० २० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चेद् श्रूयात् २३६		अपात्रीकरणे ज्ञेयं			
१०७ अपां विवेच त्रिपलम् ३८४ अभयस्य हि यो दाता २६० ८२ अपां समीपे नियतः ४४ अभिचारमहीनं च ३८२ १३७ अवि चेत्स्युररक्तानि ३४६ अभिचारेषु सर्वेषु २९१ अपि नः स कुले जायात् १०९ अभिजिहिश्वजिद्भ्यां वा ३६३ २९४ अपि अणहणं मासात् ३८९ अभिपृजितलाभांस्तु १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिपृजितलाभेश्व १८९ २०७ अपुण्यं लोकविद्दिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्देश्यं २३० २० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चेद् ब्रुयात् २३६		अपामग्नेश्च संयोगात्			
अर्थां समीपे नियतः श्वेष श्वेष अपि चेत्र्युररक्तानि ३४६ अभिचारेषु सर्वेषु अपि नः स कुळे जायात् १०९ अभिजिहिश्वजिङ्ग्यां वा ३६३ ३६९ अपि अण्वां मासात् ३८९ अपि अण्वां मासात् ३८९ अभिपुजितलाभीस्त १८९ ३६७ अभिपुजितलाभीश्व १८९ ३६७ अपि यत्सुकरं कर्म ३६३ अभिपुजितलाभीश्व १८९ अपुण्यं लोकविहिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्रेश्यं ३३६ अभियोक्तादिशेद्रेश्यं ३३६ अभियोक्ता न चेद् ब्रुयात् ३३६					
१३७ अपि चेत्स्युररकानि ३४६ समिचारेषु सगपु ३२६ २९१ अपि नः स कुळे जायात् १०९ अमिजिद्दिश्चजिद्भ्यां वा ३६३ २९४ अपि अूणहणं मासात् ३८९ अभिपृजितलामांस्तु १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिपृजितलामेश्च १८९ २०७ अपुण्यं लोकविद्दिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्देश्यं २३० २० सपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चेद् ब्रुयात् २३६				क्षभिचारमहीनुं व	
२९१ अपि नः स कुळे जायात् १०९ आमाजाहसाजद्भ्या वा इवड २९४ अपि श्रूणहणं मासात् ३८९ अभिपृजितलामांस्तु १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिपृजितलामेश्च १८९ २०७ अपुण्यं लोकविहिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्देश्यं २३० २० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चेद् ब्रूयात् २३६	१३७		388	झभिचारेषु सर्गेषु	
२९४ अपि भ्रूणहर्णं मासात् ३८९ अभिपूजितलाभीस्तु १८९ २०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ अभिपूजितलाभैश्च १८९ २९७ अपुण्यं लोकविद्दिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्देश्यं २३६ २० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चेद् ब्रूयात् २३६		अपि नः स कुछे जायातू		अभिजिद्धि जिद्भयाँ वा	
२०४ अपि यत्सुकरं कर्म २०३ आमपूजितला मध्य १०५ २५७ अपुण्यं लोकविद्दिष्टं ३६ अभियोक्तादिशेद्देश्यं २३६ २० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चेद् ब्रूयात् २३६		अपि भ्रणहुणं मासात्		अभिपूजितला भांस्तु	
२५७ अपुण्यं लोकविद्दिष्टं ३६ आभयोक्तादशद्दश्य २३६ २० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चेद् ब्रूयात् २३६		अपि यत्सुकरं कर्म		अभिपूजितला मैध	
२० अपुत्रायां मृतायान्तु ३०४ अभियोक्ता न चद् ब्रूयात् २३३		अपुण्यं लोकविद्दिष्टं			
					235
	,		३०३	अभिवादनशील स्य	87

्रयतोकानि	पृष्ठाङ्काः
अभिवाद्येद् वृद्धांश्र	१३६
अभिवादात्परं विप्रः	80
अभिशहतस्य षण्ढस्य	888
अभिषद्य तु यः कन्यां	રહ જુ
अभोष्सितानामर्थानां	१२४
[अभुक्तयोरगतयोः]	१४६
अमोज्यमन्ने नात्तव्यम्	300
अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नम्	३७६
सभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोः	99
सभ्यक्षनं स्नापनं च	६९
अभ्यस्याब्दं पावमानीः	<u>३</u> ९०
अभ्याघातेषु सध्यस्थान्	३२४
अभ्यादध्युश्च काष्टानि	260
अञ्चातृकां प्रदोस्यामि	३०३
अभ्रि कार्ष्णायसी दचात्	३७३
[अमत्या च प्रमाप्य स्त्री]	3,03
अमत्योतानि षट् जाध्वा	१५५
अमन्त्रिका तु कार्येयं	३८
समात्यमुख्यं धर्मज्ञं	२१५
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थ	२१८
अमात्याः प्राइविवाको वा	388
अमात्ये दण्ड आयत्तो	२०५
अमानुषीषु पुरुषः	305
अमानुषेषु प्रथमः	३२५
अमायरौव वर्तेत	२१०
अमाव।स्या गुरुं हन्ति	१३०
अमावास्याचतुर्दं चयोः	१३०
अमावास्यामप्टर्मी च	१३२
अमित्राद्पि सद्वृत्तं	63
अमृतस्येव चाकाङ्केत्	43
[अमृतं शाह्मणस्यान्नं]	984
अमेष्यकुणपानी च	४०१
समेध्यलिश्वमन्यद्वा	१२२
अमेष्यं वा पतेन्मताः	: ३६८
-अम्भस्यदम् एउ बेनेव	§ 80
अम्मूलफलिभक्षाभिः	१८१
अयःकांस्योपलानां च	3,06
अयज्वनां तु यद्वितां	348
त्सममुको विभागो वः	386

प्रतीकानि अयशो महदाण्नोति अयाजिकन्तु तद्राजा अयाज्ययाजनीक्चीव अयुश्च तु पितृन्सर्वान् अयुष्यमानस्योत्पाद्य सयं द्विजैहि विद्विद्धः अरक्षिता गृहे रुद्धाः अरक्षितारं राजानं अरक्षितारमत्तारं अरण्ये काष्ट्रवत्त्यक्त्वा अरण्ये नि:शलाके वा अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य [अरागद्वेषलोभाश्च] अराजके हि छोकेऽस्मिन् अरेरनन्तरं मित्रं अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः अर्थ एवेह वा श्रेयः अर्थंकामेष्वसक्ताना<u>ं</u> अर्थसम्पादनार्थं च अर्थस्य संग्रहे चौनां अर्थानथांतुमौ बुद्ध्वा अर्थीन नारी तस्यां सः सर्थे ऽपव्ययमानं तु अर्थ्युकाः साक्ष्यमहंन्ति अर्धभाग्रक्षणाद्वाजा अवांक् त्र्यब्दाद्धरतस्वामी अवांक् सञ्जयनादस्थनां अहंतमाय विप्राय अहँयेनमधुपकेंण [अहांनद्दांपरिज्ञानात्] अलब्धं चैव लिप्सेत अलब्धमिच्छे हुण्हेन अलाबुं दारुपात्रं च अलाभे त्वन्यगेहानां अलाभे न विषादी स्यात अलिङ्गी लिङ्गियेषेण भलङ्का ै नाददीत **अलंकृतञ्च सम्पर्ययेत्** अछंइस्य ग्रुचौ भूमौ

अल्ल्ड्स्ट्रय सुन्नादानं कृत अन्नासित्वा तु ते राजा रूप अल्पानाम्यवहारण १८१ अर्तातिमार्ग गृहीकात रुप अल्पानाम्यवहारण १८१ अर्तातिमार्ग गृहीकात रुप अल्पानाम्यवहारण १८१ अर्तातिमार्ग गृहीकात रुप अल्पानाम्यवहारण १८१ अर्तातिमार्ग गृहीकात रुप अल्पानाम्यवहारण १८० अनेमार्ग ग्रेडिंग रुप अवकाग्रेषु चोवेषु १०० अर्दात्व अर्थात्व अर्थात्व अर्थात्व अर्थात्व अर्थात्व अर्थात्व अर्थात्व अर्थात्व स्वर्य हुम्ब्र्य १८० अर्थात्व स्वर्य हुम्ब्र्य १८० अर्थात्व स्वर्य हुम्ब्र्य १८० अर्थात्व स्वर्य हुम्ब्र्य १८० अर्थात्व स्वर्य हुम्ब्र्य वाति तिर्वक्त १८० अर्थात्व स्वर्य हुम्ब्र्य वाति तिर्वक्त १८० अर्थात्व स्वर्य हुम्ब्र्य वात्व १८० अर्थात्व स्वर्य वाति तिर्वक्त १८० अर्थात्व स्वर्य हुम्ब्र्य वात्वो १८० अर्थात्व स्वर्य क्ष्य हुम्ब्र्य वात्वो १८० अर्थात्व स्वर्य क्ष्य हुम्ब्र्य वात्वो १८० अर्थात्व स्वर्य क्ष्य हुम्ब्र्य वात्वो १८० अर्थात्व हुम्ब्र्य स्वर्य क्ष्य हुम्ब्र्य हुम्ब्र्य हुम्ब्र्य हुम्ब्र्य इन्य अर्थ अर्थात्व हुम्ब्र्य इन्य इन्य स्वर्य क्ष्य हुम्ब्र्य हुम्ब्र्य इन्य इन्य स्वर्य हुम्ब्र्य इन्य इन्य स्वर्य हुम्ब्र्य इन्य इन्य स्वर्य हुम्ब्र्य इन्य इन्य स्वर्य हुम्ब्र्य इन्य इन्य इन्य इन्य इन्य स्वर्य हुम्ब्र्य इन्य इन्य इन्य इन्य इन्य इन्य इन्य इन	प्रतोकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रती का चि	
अल्पान्नाम्यवहारण १८६ अतीतनार्ग रृष्टीयात २८५ अल्पोऽप्येवं महान्वापि ७३ अन्यता बारवार पर्ये १६६ अल्पे वा वहु वा प्रत्य २०० शि अनावतार पर्योद्ध २०० अनावतार १०० अन्यतार्थ भेतेच्छी २०० अन्यतार्थ भेतेच्छी वामना ४८ अन्यतार्थ भेतेच्छी २०० अन्यतार्थ २०० अन्यतार्थ भेतेच्छी २०० अन्यतार्थ २०० अन्यतार्थ भेतेच्छी २०० अन्यतार्थ भेतेच्छी २०० अन्यतार्थ २०० अन्यतार्थ भेतेच्छी २०० अन्यतार्थ ३०० अन्यतार्थ भेतेच्छी २०० अन्यत्र भेतेच्य २०० अन्यत्र भेतेच्छी २०० अन्यत्र भेतेच्छी २०० अन्यत्र भेतेच्छी	_	36.7	अशासित्वा तु तं राजा	All the I
अल्पे वा वहु वा प्रेत्य अल्पे वा वहु वा वस्य उर् अत्येषतीः व्यवहारि अवक्षीणिवज्यं सुक्ष्यथे अवक्षीणिवज्यं सुक्ष्यथे अवस्यो वेरत हुक्क्रम अवस्या वेरत हुक्क्रम अवस्य वाति तिर्येक्ष्य अवस्य वाति तिर्येक्षय अवस्य वाति विर्येक्षय अवस्य वित्य वाति विर्येक्षय अवस्य वाति विर्येक्षय अवस्य वाति विर्येक्षय अवस्य वाति विर्यंक्षय अवस्य वाति विर्यंक्षय अवस्य वाति विर्यंति विर्यं अवस्य वाति विर्यं अवस्य वाति विर्यंति विर्यं		-	अर्तातिमागं दुर्तायात	₩ ₩.
अल्पं वा बहु वा प्रत्य अल्पं वा बहु वा यस्य अलंपं वा वहु वा यस्य अलंपं वा वा या या वा वा वा या या वा वा या या वा वा या या वा वा वा या या वा वा वा या या वा वा या या वा वा वा या या वा वा या या वा वा वा या या वा वा वा वा वा वा या या वा वा वा वा वा या या या वा वा वा या या या वा वा वा वा या या वा वा वा वा वा या या वा	_	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	अहुदा बान्यवाः तरे	F 46 44
अत्र वा वहुँ वा वस्य ११ अभेषतीऽपाइन्होत १३ अवकाशेषु चीकेषु १३ अवकाशेषु चीकेषु १३ अवकाशेषु चीकेषु १३ अवकाशेष वा वहुँ वा वस्य १३ अवकाष वा वहुँ वा वस्य १३ अवकाशेष वा वहुँ वा		₹ : 5	[अहुनीः केवलीयनीय]	
अवकाशेषु चोशेषु अवशेष ३०१ अरमते वर्ग नेष्ठ १०१ अवकाषि वर्ग सुरुष वर्ग सुरुष वर्ग सुरुष वर्ग सुरुष सुर				
अवकीणिवज्वं हुड्यर्थे अवकीणिवज्वं हुड्यर्थे अवकीणिवज्वं हुड्यर्थे अववकीणिवज्वं हुड्यर्थे अववकीणिवज्वं हुड्यर्थे अवव्यं वरेत् हुड्यूम् अवप्रं वरेत् हुड्यूम् अवप्रं वरेत् हुड्यूम् अवप्रं त्वव्याव्यात् अविद्यां वर्षात् हुड्यूम् अवहाय्यों भवेत्वात् हुड्यूम् अवहाय्यों भवेत्वात् । अवहाय्यां स्वय्यां वर्षात् । अवहाय्यां स्वयं स्वयं । अवहाय्यां स्वयं । अवहाय्यां स्वयं । अवहाय्यां स्वयं । अवव्यां स्वयं वर्यं । अवव्यां स्वयं स्वयं ।		53:	स्वास्त्र स्वेश्व	•
सवकीणी तु काणेन सवस्य वेरेत् इन्हम् सवस्य वारिन्य विष्य वेरेत् सवस्य वारिन्य वेरेत् सवस्य वेरेत् स्थापण्ड वेरेत्		કુડર	The state of the s	
अवगूर्य चरेत् इच्छ्रम् अवगूर्य त्वरेत् इच्छ्रम् अवगूर्य त्वरुद्ध व्यव्हर्म १८६ अध्योत्रिये त्वर्द्ध इत्सर्ग १३३ अवनिष्ठीवतो दर्गाद् २६८ अध्योत्रियो चा तुवः स्पाद ८६ अवनिष्ठीवतो दर्गाद् २६८ अध्योत्रियो चा तुवः स्पाद ८६ अवमृत्रयतो मेह् १६८ अध्योत्रियो चा तुवः स्पाद ८६ अवमृत्रयतो मेह् १६८ अध्योत्रियो चा तुवः स्पाद ८६ अवमृत्रयतो मेह् १६८ अध्योत्रयो चा तुवः स्पाद ८६ अवमृत्रयतो मेह् १६८ अध्योत्रयो चा तुवः स्पाद ८६ अवमृत्रयतो मेह् १६८ अध्योत्रयो चा तुवः स्पाद ८६ अवहार्यो भवेच्चीत १६८ अध्यात्रयान्य चासो १८८ अवहार्यो भवेच्चीत तो २६९ अध्यात्रयान्य चारोप्त्य १६८ अवाङ् नरकमभ्येति २६८ अध्यात्रयान्य मार्गपुत्व १६८ अवाङ् नरकमभ्येति २६८ अध्यात्रयान्य भार्गपुत्व १६८ अवाङ् सिम्बर्गाम् १८८ अध्यात्रयान्य १६८ अविद्यानान्य सर्वेष्य १६८ अध्यात्रयान्य १६८ अविद्यानान्य सर्वेष्य १६८ अविद्यानान्य १६८ अव्हाङ्ग् स्वरं १६८ अवद्यानां ह स्रो २६९ अवद्यानां नष्टस्य २६२ अवद्यानां नष्टस्य २६२ अवद्यानां नष्टस्य १६८ अवद्यानां ममन्त्राणम् १८८ अवद्यानां ममन्त्राणम् १८८ अवद्यानां नष्टस्य १८८ अवद्यानां ममन्त्राणम्				
अवत्यू सं त्वन्द्रश्वन्द्रस् ३०१ अधात्रय त्वहः कृत्स्म अविद्याना न्यस्य १०१ अधात्रय त्वा त्वा त्वा त्वा त्वा त्वा त्वा त्वा		1 43		
अविज्ञेष्ठ तान्विण्डान् अविज्ञेष्ठ तान्विण्डान् अविज्ञेष्ठ तान्विण्डान् अविज्ञेष्ठ तान्विण्डान् अविज्ञेष्ठ तान्विण्डान् अविज्ञेष्ठ तान्विण्डान् अवमृत्रयतो मेट्ट त्र अश्रीश्रियो वा तुत्रः स्वाद द्र अश्रीश्रयो वा तुत्रः स्वाद द्र अश्रीश्रयो वा तुत्रः स्वाद द्र अश्रीश्रयो वा तुत्रः स्वाद द्र व्याद वा त्र व्याद वा व्याद वा त्र व्याद वा व्याद व्याद व्याद वा व्याद व्य		3,43		
अवनिष्ठीवतो दर्गांद् २६८ झश्रीश्रियो वा ुतः स्वाद ८६ अवसृत्रयतो मेट्रं २६८ अर्श्वाद्रयते मेट्रं १६६ अवस्य याति तिर्यक्त्वं ४०० अस्य असुम्त्वय वासो १५६ अवहायो भवेचचौव २०६ अस्य असुम्त्वय वासो १५६ अवहायो भवेचचौव २०६ अस्य असुम्त्वय वासो १५६ अवहायो भवेचचौव २०६ अध्याद्र मार्गापुत्रय ३०६ अवाच्यो दोक्षितो तो २५६ अध्याद्र मार्गापुत्रय ३०६ अवाच्यो दोक्षितो नाम्ना ५८० अध्याद्र मार्गापुत्रय ३०६ अध्यावान्त्र सर्वेषाम् ३१६ अध्याव्याने सम्बन्धायाद्र ३०६ अध्यावाने सम्बन्धायाद्र ३०६ अध्यावाने सम्बन्धायाद्र ३०६ अध्यावाने समाण्याताः ३६६ अध्यावाने ३६६ अस्व अध्यावाने ने ३६६ अस्व अस्य अध्यावाने ३६६ अस्व अध्यावाने ने ३६६ अस्व अध्यावाने अध्यावाने विष्य अध्यावाने विष्य अध्यावाने ३६६ अस्व अध	**	₹⇒१		
अवस्त्रयतो मेट्रं अवश्य वाति तिर्वेक्त्वं ४०० अस्मत्त्तिवारेन ४०० अस्मत्त्ति ४०० अस्मत्त्ति ४०० अस्मत्त्त्ति ४०० अस्मत्त्त्त्त्रम् मार्गेषुक्य ४०० अस्वाव्या मार्गेष्ठ ३०० अस्वाव्या नेयो १०० अस्वाव्या नेयो १०० अस्वाव्या नेयो १०० अस्विव्या नेयो १०० अस्वाव्या मार्गेष्ठ १०० अस्वाव्या मार्गेष्ठ १०० अस्वाव्या नेयो भार्गेष्ठ १०० अस्वाव्या मार्गेष्ठ १०० अस्वाव्या मार्गेष्ठ १०० अस्वाव्या मार्गेष्ठ १०० अस्वाव्या मार्गेष्ठ १०० अस्विव्या नेयो भार्गेष्ठ १०० अस्वाव्या मार्गेष्ठ १०० अस्वाव्या मार्य १०० अस्वव्या मार्गेष्ठ १०० अस्वव्या मार्य १०० अस्वव्या मार्गेष्य				虚影
अवहाययो भनेक्वीव २०६ अध्यत्तनिवाने ३०० अध्यत्त्त्त्त्त्र ३०० अध्यत्त्त्त्त्त्र ३०० अध्यत्त्त्त्त्त्र ३०० अध्यत्त्त्त्त्त्र ३०० अध्यत्त्त्त्त्त्र भागेषुक्व ३०० अध्यत्त्त्त्त्र भागेषुक्व ३०० अध्यत्त्त्त्त्त्र भागेषुक्व ३०० अध्यत्त्त्त्त्त्र भागेषुक्त ३०० अध्यत्त्त्त्त्त्र भागेषुक्त ३०० अध्यत्त्त्त्त्र भागेषुक्त ३०० अध्यत्त्त्त्त्त्र ३०० अध्यत्त्त्त्त्र ३०० अध्यत्त्र भागेषुक्त ३०० अध्यत्त्र भागेष्त्र ३०० अध्यत्त्र अध्यत्त्र भागेष्त्र ३०० अध्यत्त्र अध्यत्त्र अध्यत्त्र ३०० अध्यत्त्र अध्यत्त्र अध्यत्त्र ३०० अध्यत्त्र अध्यत्त्र अध्यत्त्र ३०० अध्य			• .	इष्टः
अवहार्थो भनेति तो २९६ अष्टकामु स्वहीराई अवाक्षियास्तमस्यन्थे २९६ अष्टकामु स्वहीराई अवाक्षियास्तमस्यन्थे २९६ अष्टकामु स्वहीराई अवाक्ष् नरकमभ्येति २६८ अष्टाइरामु मार्गेषुक्य ३०६ अवाक्ष त्रोक्षरो नामना १८८ अष्टाइरामु मार्गेषुक्य ३०६ अविद्यानो सर्वस्वं ३०६ अष्टादरामु मार्गेषुक्य ३०६ अविद्यानो सर्वस्वं १८६ अष्टावाणे तु सूदस्य १८६ अविद्याने विद्यां १८६ अष्टावामान्यमासेन १८६ अविद्याने विद्यां १८६ अष्टावेणे स्वयासेन १८६ अविद्यानो विरोषां १८६ अष्टावेणे स्वयासेन १८६ अविद्यानो त्रोषां १८६ अष्टावेणे स्वयासेन १८६ अविद्यानो त्रोषां १८६ अष्टावेणे स्वयासेन १८६ अविद्यानो नष्टस्य १८६ अस्तिभ्रावयं नेया १६६ अवद्याना नष्टस्य १८६ अस्तिभ्रावयं नेया १६६ अवद्याना नष्टस्य १८६ अस्तिभ्रावयं नेया १६६ अवद्याना ममन्त्राणाम् १८६ अस्तिभ्रावयं नेया १६६ अवद्यानाममन्त्राणाम् १८६ अस्तिभ्रावयं नेया १६६ अवद्यानाममन्त्राणाम् १८७ अस्तिभ्रावयं नेया १६६			अस्त्रज्ञस्तर्वं वासी	
अवहायों भवेतां तो २९६ अष्टकामु स्वहाराई अवाक्षित्रास्तमस्यन्थे २४६ स्वाइत्यम् मार्गपुक्व ३०६ अवाक् नरकमभ्येति २३८ स्वाइत्यम् मार्गपुक्व ३०६ अवाक्ष्यो दोक्षितो नामना ४८ अष्टाद्यम् मार्गपुक्व ३०६ अतिक संवित्रोक्षीरं १०३ अष्टाद्यम् मार्गपुक्त २०६ अतिकामाने सर्वस्वं ३०६ अष्टाव्यम् मार्गपुक्त २०६ अतिकामाने सर्वस्वं ३०६ अष्टाव्यम् ममर्गपुक्त २०६ अतिकामाने सर्वस्वं ३०६ अष्टाव्यम् ममर्गपादः ३०६ अतिकामाने सर्वस्वं ३०६ अष्टाव्यम् ममर्गपादः ३०६ अतिकामाने सर्वस्वं ३०६ अष्टाव्यम् ममर्गपादः ३०६ अतिकामाने विद्वांश्व ३०० अष्टाव्यमस्यमसेन १०६ अतिकामाने १०६ अतिकामाने १०६ अत्वित्रांत्रम्वर्यो ६६ अष्टावेणेयमसिन १०६ अत्वित्रांत्रम्वर्यो ६६ अष्टावेणेयमसिन १०६ अत्वित्रांत्रम्वर्यो ६६ अष्टावेणेयमसिन १०६ अत्वित्रांत्रम्वर्यो ६६ अष्टावेणेयमसिन १०६ अत्वत्रांत्रम्वर्यो ६६ अष्टावेणेयमसिन १०६ अत्वत्रांत्रम्वर्यो ६६ अष्टावेणेयमसिन १०६ अत्वत्रम्वर्यं अपेद्वदं ३६० असक्त्रभेवासेषु ४०६ अत्वत्यानो नष्टस्य २३२ असिक्ष्यावयं जेयो १६ अवद्यानो नष्टस्य २३२ असिक्ष्यावयं जेयो १६ अवद्यानो नष्टस्य २३२ असिक्ष्यावयं जेयो १६ अवव्यासाश्चरंभेयन १०४ असिण्डं द्विजं प्रेतं				3 3 3
अवाक् शिरास्तमस्यन्थे २४१ [सष्टम्यामिय वाफिन्छे] १३१ अवाक् सरकमभ्येति २३८ अष्टाद्रामु मार्गेषुच्य ३३१ अष्टाद्रामु मार्गेषुच्य ३३१ अष्टाद्रामु मार्गेषुच्य ३३१ अष्टाद्रामु मार्गेषुच्य ३३० अष्टाद्रामु मार्गेषुच्य ३३० अष्टाव्यामाने सर्वस्य ३४० अष्टाव्यामाने सर्वस्य ३४० अष्टाव्यामाने सर्वस्य ३४० अष्टाव्यामाने ३४० अष्टाव्यामामाने ३४० अष्ट		,	अष्टकामु त्वहोरा वं	
अवाङ् नरकमन्येति २३८ अष्टादशमु मार्गपुत्रय २१८ अवाङ्यो दोक्षितो नाम्ना १८८ अष्टादशमु मार्गपुत्रम् २६८ अष्टादशमु मार्गपुत्रम् २६८ अष्टादशमु मार्गपुत्रम् २६८ अष्टादशम् मार्गपुत्रम् २६८ अष्टावश्चे त् यूदस्य २६६ अष्टावश्चे त् यूदस्य अध्यवश्चान्ति सर्वेष्यम् १८१६ अष्टावश्चे समर्थायाद् ३८५ अष्टावश्चे समर्थायाद् ३८५ अष्टावश्चे त्यास्य विद्वश्चे ३३० अष्टाविमान्समासेन १८८ अष्टावेणस्य मांसेन १८८ अष्टावेणस्य मांसेन १८८ अष्टावेणस्य मांसेन १८८ अष्टावेणस्य मांसेन १८८ अष्टावेणस्य मार्गसेन १८८ अष्टावेणस्य मार्गसेन १८८ अष्टावेणस्य मार्गसेन १८८ अष्टावेणस्य मार्गसेन १८८ अष्टावेणस्य समाण्याताः १६८ अष्टावेणस्य १८८ अस्तक्वर्याविषयम् ३६ अष्टावेणस्य १८८ असल्व्याधियमम् ३६ अष्टावेणस्य १८८ असल्व्याधियमम् ३६ अष्टावेणस्य १८८ असल्व्याधियमम् ३६ अष्टावेणस्य १८८ असल्व्याधियमम् १८८ असल्व्याव्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच	_		[सप्टम्यासपि वाणिकां]	
अवाच्यो दोक्षितो नामना १८ अष्टाद्वसु मागे पुलि १६८ अष्टावतसु मागे पुलि अष्टाना लोकपालामं १८८ अष्टाना लोकपालामं १८८ अष्टाना लोकपालामं १८८ अष्टाना लोकपालामं १८८ अष्टानान्तु सर्वेषाम् १८६ अष्टानान्तु सर्वेषाम् १८६ अष्टानान्तु सर्वेषाम् १८८ अष्टानेणस्य मानेन १८८ अष्टानेणस्य स्वाप्टानाः १८८ अष्टानेणस्य स्वाप्टानाः १८८ अष्टानेणस्य		-	सष्टाद्शम् मार्गपुत्र्य	
सिवतं संश्वितोक्षीरं ३७१ अष्टापाणं तु गृद्धस्य ३३३ अष्टापाणं तु गृद्धस्य अष्टावानान्तु सर्वेषाम् ३१३ अष्टावणो समर्कायाद् ३१३ अष्टावणान्तु सर्वेषाम् ३१३ अष्टावणान्त्र मासेन ३३३ अष्टावणान्य मासेन ३३३ अष्टावणान्य मासेन ३३३ अष्टावणान्य मासेन ३३३ अष्टावणान्य मासेन १३३ अष्टावणान्य मासेन १३३ अष्टावणान्य मासेन १३३ अष्टावणान्य समाख्याताः ३६३ अष्टी चान्याः चान्याः इ६४ अष्टाच्याचां निष्या १६३ अष्टाच्याचां निष्या १६४ अष्टाच्याचां निष्या १६३ अष्टाच्याचां निष्या १६४ अष्टाच्याचां १६४ अष्टाचचं १६४			अष्टादशसु मार्गे पुनि	
अविद्यमाने सर्वस्वं ३७१ अष्टावाणं तु गृदस्य ३०० अविद्यानान्तु सर्वेषाम् ३१६ अष्टावणो समझ्तीयाद् ३०० अविद्यांश्चीव विद्यांश्च ३३० अष्टावणस्य मासेन ७० अष्टावणस्य मासेन १०० अविद्यांसमछं छोके ६० अष्टावणस्य मासेन १०० अष्टावणस्य समाण्याताः १०० अष्टावणस्य समाण्याताः १०० अष्टावणस्य समाण्याताः १०० अष्टावणस्य ३३० अष्टावणस्य भासेन प्रयादित्यः ३०० अष्टावणस्य १०० अष्टावणस्य १०० अष्टावणस्य १०० अष्टावणस्य ३३० अष्टावणस्य १०० अष्टावणस्य ३३० अष्टावणस्य ३३० अष्टावणस्य १०० अष्टावणस्य ३३० अष्टावणस्य ३३० अष्टावणस्य ३३० अष्टावणस्य ३०० अष्टावणस्य ३०० अष्टावणस्य ३०० अष्टावणस्य ३०० अष्टावणस्य १०० अष्टावणस्य ३०० अष्टावणस्य १०० अष्टावणस्य विनियुत्रातः १०० अष्टावणस्य १०० अष्टावणस्य विनियः १०० अष्टावणस्य १०० अष्टावणस्य विनियः १०० अष्टावणस्य विनियः १०० अष्टावणस्य विनियः १०० अष्टावणस्य विष्टावस्य विष्टावस्य विष्टावस्य विष्टावस्य १०० अष्टावस्य विष्टावस्य विष्टावस्		\$ 63	अष्टानां लोकपालानां	
अविद्यानान्तु सर्वेषाम् ३१६ अष्टावद्या समदन्याद् ११८ अविद्वांद्रचीव विद्वांश्च ३३० अष्टाविमान्समासेन अञ्चलिद्धांसमळं लोके ६० अष्टावेणस्य मांसेन ११८ अविन्दंस्तत्वतः सत्यं १४४ [अष्टावेणयमासेन] १८८ अष्टी चान्याः समाख्याताः १६८ अष्टी मासान् यथादित्यः ३२८ अष्टि सासान् यथादित्यः ३२८ अष्टि सामान् ३६ अष्टि विन्युक्तित] १९४ अष्टि अष्ट अष्टि अष्ट अष्टि अष्ट अष्टि अष्ट अष्ट अष्ट अष्ट अष्ट अष्ट अष्ट अष्ट	The state of the s	•		
अविद्वांश्चीव विद्वांश्च ३३० अष्टाविमान्समासेन अविद्वांसमछं लोके ६० अष्टावेणस्य मांसेन १००० अविद्वांसमछं लोके ६० अष्टावेणस्य मांसेन १००० अविद्वांसमछं लोके ६०० अष्टावेणस्य मांसेन १००० अविद्वांसम्बद्धाः १००० अष्टो नासान् प्रयादित्यः ३००० अस्ट्वां मासान् १००० अस्विधावयं त्रेषा १००० अस्विधावयं त्रेषा १००० अस्विष्टां च या मातः ६००० अस्विष्टां च या मातः ६००० अस्विष्टां च या मातः ६००० अस्विष्टां द्वां प्रेतं १०००० अस्विष्टां द्वां प्रेतं			सष्टावष्टौ समदनीयाद्	3/5
अविद्वांसमछं छोके ६० अष्टावेणस्य मांसेन १००० अविन्दंस्तत्वतः सत्यं १४४ [अष्टावेणेयमांसेन] १००० अस्विद्धांस्त्र १००० अस्विद्धांस्त्र १००० अस्विद्धांस्त्र १००० अस्वद्धांस्त्र १००० अस्वद्धां नेष्ट्य १३०० अस्वद्धां नेष्ट्य १३०० अस्वद्धां नेष्ट्र १६०० अस्वद्धां नेष्ट्र १६००० अस्वद्धां नेष्ट्र १६००० अस्वद्धां नेष्ट्र १६०००० अस्वद्धां नेष्ट्र १६०००० अस्वद्धां १६०००० अस्वद्धां १६००००००००००००००००००००००००००००००००००००			अष्टाविमान्समासेन	33
अविन्दंस्तत्वतः सत्यं १४४ [अष्टानेणयमांसेन] १०० अविण्लुतब्रह्मचर्यो ६६ अष्टो चान्याः समाख्याताः १६५ [अविशेषान् विशेषांश्च] ८ अष्टो मासान् प्रयादित्यः ३०० अवृत्तिकषितः सोदन् ३४७ असङ्ग्रभंवासेषु ४०० अवृत्तिकषिता हि स्त्री १८६ असञ्ज्ञस्त्रभंवासेषु ४६६ अवेश्वेत गतीनृणाम् १८६ [असत्म विनियुज्ञोत] १५५ अवेश्युचं जपेदब्दं ३९० [असद्मृत्तस्तु कामेषु] अवेश्युचं जपेदब्दं ३९० [असद्मृत्तस्तु कामेषु] अवेश्युनां सौम्यनाम्नां ६८ असिष्धावयं ज्ञेयो १६ अव्यक्षार्ज्ञां सौम्यनाम्नां ६८ असिष्णां च या मातुः ६८ अव्यक्षार्श्वेतं प्रेतं १५४ अव्यक्षार्श्वेतं प्रेतं			अष्टावेणस्य मांसेन	3.22
सविष्ठुतब्रह्मचर्यो ६६ अष्टो चान्याः समाख्याताः १६५ [अविशेषान् विशेषांश्च] ८ अष्टो मासान् यथादित्यः ३२५ अष्टितक्षितः सोदन् ३५७ असक्वद्गर्भवासेषु ४५६ असक्वद्गर्भवासेषु ४६६ असक्वद्गर्भवासेषु ४६६ असक्वद्गर्भवासेषु ४६६ असक्वद्गर्भवासेषु ४६६ असक्वद्गर्भवाति] १५५ अवेद्यूचं जपेदव्दं ३६० [असद्यूचत्त्व कामेषु] अवेद्यानो नष्टस्य २३२ असिश्चावयं ज्ञेयो १६४ अस्वत्यं ४५४			[अष्टानैगेयमांसेन]	१०६
[अविशेषान् विशेषांश्च] अवृत्तिकर्षितः सोदन् ३४७ असहद्धर्भवासेषु ४०० अवृत्तिकर्षितः सोदन् ३४७ असहद्धर्भवासेषु ४०० अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री २९६ असच्छास्त्राधिगमनं ३६ अवेद्युनं जपेदब्दं ३९० [असद्वृत्तस्तु कामेषु] ३३ अवेद्यानो नष्टस्य २३२ असिद्ध्यावयं ज्ञेयो १६ अस्विष्णावयं व्यापावयं व्यापाव	व्यक्तिकतवद्याचर्यो		अष्टौ चान्याः समाख्याताः	३ १८
अवृत्तिकवितः सीदन् ३४७ असहद्वर्भवासेषु ४०० असहद्वर्भवासेषु ४०० असहद्वर्भवासेषु ४०० असहद्वर्भवासेषु ४०० असहद्वर्भवासेषु ४०० असहद्वर्भवासेषु ४०० असेद्वर्थते ३०० [असद्वृत्तात] १५५ अवेद्वर्थ जेपेद्वर्द ३०० [असद्वृत्तस्तु कामेषु] ४०० असिव्वावयं ज्ञेयो १६० असिव्वावयं ज्ञेयां १६० असिव्वावयं ज्ञेयो १६० असिव्वावयं व्यावयं व्यावय	ा व्यक्तिसेवाच निरोधांश्च ।		अही सासान प्रयादित्यः	326
सबृत्तिकर्षिता हि स्त्री २९६ ससच्छास्त्राधिगमनं ३६ सबेक्षेत गतीनॄंणाम् १८९ [ससत्मु विनियुत्तीत] १५ अवेत्यृचं जपेदब्दं ३९० [असद्बृत्तस्तु कामेषु] अवेदयानो नष्टस्य २३२ असिक्षधावयं ज्ञेयो १६ अव्यक्षार्ङ्गी सौम्यनाम्ना ६८ असिषण्डा च या मातुः ६ सव्यासाश्चेदमेष्येन १७४ सस्विण्डेषु सर्वेषु अव्रतानोममन्त्राणाम् ४०७ अस्विण्डं द्वितं प्रेतं	्यन्निकवितः स्रोटन	క్రి స్థాత	असक्द्रभंवासेषु	S = R
स्रवेक्षेत गतीन णाम् १८९ [ससत्स विनियुत्तीत] १५ अवेत्यृचं जपेदब्दं ३९० [असद्गृत्तस्तु कामेषु] अवेदयानो नष्टस्य २३२ असिश्चावयं त्रेयो १६ अध्यक्षार्क्षां सौम्यनाम्नां ६८ असिषण्डा च या मातुः ६ अध्यक्षार्क्षेत्रमेष्येन १७४ असिषण्डेषु सर्वेषु अव्यानोममन्त्राणाम् ४०७ असिषण्डे द्वितं प्रेतं	अवस्थित हि स्रो		असच्छास्त्राधिगमनं	355
अवेत्युचं जपेद्ब्दं ३९० [असद्वृत्तस्तु कामष्ट्] अवेद्यानो नष्टस्य २३२ असिश्चावयं ज्ञेयो १६ अभ्यक्षार्क्षां सौम्यनाम्ना ६८ असिषण्डा च या मातुः ६ अभ्यक्षाश्चेदमेष्येन १७४ असिषण्डेषु सर्वेषु अन्नतानोममन्त्राणाम् ४०७ असिषण्डं द्वितं प्रेतं १५	अनेथेन गर्नान ग्राम		[असत्सु विनियुक्तीत]	652
अवेदयानो नष्टस्य २३२ असिम्भावयं ज्ञेयां ?६ अन्यङ्गार्ङ्गी सौम्यनाम्ना ६८ असिपण्डा च या मातुः ६ अन्याप्ताश्चेदमेष्येन १७४ असिपण्डेपु सर्वेषु अन्नतानोममन्त्राणाम् ४०७ असिपण्डं द्विजं प्रेतं १५	अनुबात गता हु गान्द अन्देशमं जोस्कृतं		[असर्वृत्तस्तु कामेषु]	ર્હ
अभ्यङ्गार्ङ्गी सौम्यनाम्ना ६८ असपिण्डा च या मातुः व अभ्यासाश्चेदमेष्ट्येन १७४ असपिण्डेपु सर्वेपु अन्नतानोममन्त्राणाम् ४०७ असपिण्डं द्विनं प्रेतं १५	अवस्यूष धावुरप्		असिबधावयं जेयो	7,53
सन्यासाश्चेदमेञ्येन १७४ ससावण्डपु सवयु अन्नतानोममन्त्राणाम् ४०७ असपिण्डं द्विनं प्रेतं १५	अवद्याचा चटल्य अञ्चलको स्वीम्मसम्बद्ध		असपिण्डा च या मातुः	Ę 5
अवतानाममन्त्राणाम् ४०७ असपिण्डं द्विजं प्रेतं १	अञ्चल्लाक्षा साम्यास्याः अन्यसम्बद्धाः			१७ =
वास्ताना सम्बद्धाः । द				<i>5,</i> ₩=
	अवतानाममन्त्राचार् अवतीर्यंद् द्विजीर्सुक	68	असमोक्ष्य प्रणीतस्तु	१९८
अन्नतायद् १४०१७७ असम्बद्धकृतश्चव	अन्नतान् । हर । छ ज जन्मनान् । हर । छ ज			३६३
अशक्तुवन्धु छुन्। १	अशक्तुवस्तु गुजूषान्			३९३
अशासंस्तरकरान् यस्तु ३२२ असम्भोज्या हासंयाज्याः ३	अशासंस्तस्करान् यस्तु अज्ञासंस्तस्करान् यस्तु		असम्भोज्या हासंयाज्याः	; 6

प्रतोकानि	पृष्ठाङ्काः
असम्यक्कारिणरचैव	३२२
असवर्णास्तु सम्पृज्याः	98
असाक्षिकेषु त्वर्थोषु	588
असावहसिति व्यात्	88
असिपत्रवनं चौव	१२७
असिपत्रवनादीनि	४०१
असुतास्तु पितुः पत्न्यः	३१२
अस्यकाय मां मादाः	४९
असौ नामाहमस्मीति	80
असंख्या मुर्रेयस्तस्य	268
असंदितानां संदाता	२७६
असंभाष्ये साक्षिभिश्र	२६६
असंभवे चौव गुरोः	96
असंस्कृतप्रमोतानां	१०६
असंस्कृतान्पश्नमन्त्रौः	१५७
अस्तेयमिति पञ्चौते	१४२
अस्थिमतान्तु सत्त्वानाम्	३७४
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतम्	१ ९१
अस्मादप्रच्युतो विप्रः	800
अस्माद्धमान्न च्यवेत	२०९
अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोकः	23
अस्य नित्यमनुष्ठानं	२ १०
अस्य सर्वस्य श्रुणुत	365
्र सहयां यो जायते पुत्रः]	३०३
अस्रं गमयति प्रेतान्	१०३
अस्वतन्त्राः खियः कार्याः	२८६
अस्वरर्धं च परत्रापि	२४६
अस्वरयां द्याहुतिः सा स्य	त् १७०
अस्वस्थः सर्वमेतत्तु	२२७
अस्वामिना कृतो यस्तु	2 G W
अहन्यहन्यवेक्षेत	२८६
अहस्तन्रोदगयनं	१७
अहस्ताश्च सहस्तानां	१५६
[अहस्तु नवमादवांक्]	१६५
अहार्य ब्राह्मणद्रव्यम्	३१३
अहिंसया च भृतानां	१८९
अहिसयेन्द्रियामङ्गैः	5.66
अहिंसचैव मृतानां	. ५२
सहिसा गुरुसेवा व	४०३

प्रतीकानि
अहिंसामेव तां विद्यात्
अहिंसासत्यमकोधं
अहिंसा सत्यमस्तेयम्
[अहिंसा सत्यवचनं]
अहिंसो दमदानाभ्यां
अहुतं च हुतं चैव
अहोरात्रमुपासीरन्
अहोरात्रे विभजते
अहं प्रजाः सिस्श्चस्तु
अहा चैकन राज्या च
अहा राज्या च याञ्चन्त्रन्
अहंणं तत्कुमारीणां
अहांवभोजयन्विप्रो

HI

आकारमिङ्गितं चेष्टां आका रैरिङ्गितौर्गत्या आकालिकमनध्यायं मे आकालिकमनध्यायं वि आकाशमिव पंकेन आकाशाचु विकुर्वाणात् साकाशेशास्तु विजेयाः आकाशं जायते तस्मात् आकीण भिक्षुकैर्वाऽन्यैः आक्रन्दे चाप्यपहोति आक्षारयञ्छतं दाप्यः आरायातव्यं तु तत्तस्म आख्यानानीतिहासांश्च आगस्तु ब्राह्मणस्यैव आगमं निगमं स्थानम् क्षागमं वाप्यपां भिद्यात् आगमः कारणं तत्र आचक्षाणेन यस्तेयं आचम्य प्रयतो नित्यं ज आचम्य प्रयतो नित्यमु आचम्यव तु निःस्नेहं आचम्योदकपरावृत्य **आचान्तांश्चानुजानीयाद्** आचामेदेव भुक्तवाननं श्राचारः परमो धर्मः

प्रताकानि	रहाङ्काः	प्रतीकानि	रहा≩ाः
आचारमग्निकायँ च	3 6	आददानो ददञ्जे य	9£0
आचारश्चेव साधूनां	રૂંહ :	आददानः परक्षेत्रात्	2 4 5
आचारहीनः क्षीबश्च	88	अ ाददीत न श् _{दी} ऽपि	366
आचाराद्धनमक्षय्यं	१३६	आददीत यतो ज्ञानं	85
आचाराद्विच्युतो विप्रः	23	आद रीताय प ड्मागं हु०	२१४
आचाराल्लमते झायुः	१३६	आद्दीताय पर्भागं प्रः	233
[आचारांवचैव सर्वेषां]	3	आद्दीतासमेवास्मात्	{8 \$
आचारेण तु संयुक्तः	23	आहाननित्याचा हातुः	\$48
आचार्यपुत्रः शुभ्युः	પ્રુથ્ .	भादानमप्रियकरं	3.98
आचार्यश्च पिता चैव	5 ?	आदित्या न्जायते वृष्टिः	45
आचायस्त्वस्य यो जाति	६१	आदिष्टी नोड़कं कुर्यात्	१६८
आवार्गे तु खलु प्रेते	59	काद्याचस्य गुणं त्येषां	*
आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः	६१	खार्च यत् त्रयक्ष ं ब्रह्म	3 4 8
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः	१३९	आद्वाविशात्क्षत्रबन्धोः	53
आचायं च प्रवक्तारं	१३६	आधिञ्चो यनिधिञ्चोर्मी	585
आचार्यं स्वमुपाध्यायम्	१६८	आधिः सीमा वाल्धनं	३ ३०
आच्छाच चार्चियत्वा च	• \$	आध्यातिमकं च सततं	578
आजोवनार्थं धर्मस्तु	३४२	आनन्तर्यात्स्वयो न्यां तु	335
[आज्ञासिद्धानि चत्वारि]	४०६	, आनन्त्यायैत करण्यन्ते	F=8
आवतायिनमायान्वं	२७६	सानिपाताच्छरीरस्य	१८३
आतुरामभिशस्तां वा	300	आनुलोम्येन सम्भृताः	333
आत्मज्ञाने शमे च स्यात्	४०४	सानृण्यं कर्मणा गच्छेत्	395
आत्मनश्च परित्राणे	₹%	आमृशंस्याद् ब्राह्मणस्य	72
आत्मनस्स्यागिनां चैव	१६८	[आनृशंस्यं क्षमा सत्यं]	\$8\$
आत्मनो यदि वाडन्येषां	३७०	आन्वीक्षिकी चात्मविद्यां	२७१
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्	१५=	कापत्कलपेन यो धुर्मम्	394
आत्मन्यन्तर्दधे भुगः	१४	आपत्सु मरणाद्गीतैः	396
आत्मन्याग्नीन्समारोप्य	१८६	आपदर्शे धनं रक्षेत	235
जात्मानमात्मना यो न्तु	२८७	आपद्गतोऽयवा वृदा	389
आत्मनौव सहायेन	१८७	आपद्रमं च वर्णानां	₹8
आत्मानं च पद्यं चैव	१५८	मापरापत्यप्रा क्षिश्च	२९९
आत्मानं सततं रक्षेत्	२२६	कापचपि हि घोरायां	86
आत्मानं स्पर्शये ध स्मै	३१०	आपचपि हि यस्तेपां	332
आत्मार्थं च क्रियारम्भः	358	आपो नारा इति प्राकाः	Ę
भात्मा हि जनयत्वेषां	४०७	सापः शुद्धा भूमिगताः	8 - 8
आत्मैव देवताः सर्वाः	४०७	आप्तः वक्तोऽर्थदः साधुः	84
आत्मैव बात्मनः साक्षी	२४०	आप्ताः सर्वीषु वर्णेषु	२३७
[आधर्वणेन हत्ता च]	२ ७ ६	आभीरोऽम्बष्टक्त्यार्या	33c
आददानस्तु तल्लोभाव	इ२१	आभ्यः कुर्याद् देवताभ्यः	23

*	ſ
्प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
यामित्रतस्त यः श्राद्धे	80
आमृत्योः श्रियमन्विच्छेत	१३३
आयति सर्वेद्घाष्यीणां	२ २१
आयत्यां गुणदोषज्ञः	२२१
आयव्ययस्य कुञ्चलान्	२०४
आयन्ययौ च नियतौ	२८६
आयुर्विप्रापवादेन	586
आयुष्कामेन वसव्य	२९१
आयुष्मरतं सुतं सूते	१०८
क्षायब्मान्भव सौम्येति	80
आयुष्यं प्राह्मुखा सुङ्कत	39
अायुष्यं हरते भतुः	१७८
आयुः सुवर्णकारान्न	१४५
आयोगवश्च क्षता च	३३५
आरण्यानां च सर्वाषां	१५३
आरण्यांश्च पश्नूत् सर्वान्	३४६
आरभेत ततः कायं	३२७
आरमेतीव कर्माणि	३२८
आरम्भरचिताऽधैर्यम्	३९६
आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः	२५९
आर्दपादस्तु भुञ्जानः	१२५
आदंपादस्तु भुञ्जीत्	१२५
आर्दवासास्तु हेमन्ते	१८४
आर्धिकः कुलमित्रं च	१५०
आर्यता पुरुषज्ञानं	२२ ५
आर्थरूपमिवानार्ये	३४१
आर्ये गोमिथुनं गुक्कं	4
आय धर्मीपदेशं च	%०६
आर्षीढाजः सुतर्स्रीस्री न्	ં
आलस्यादब्रदोषा्च	१५१
आवन्त्यवाटघानौ च	335
आवृत्तानां गुरुकुलात्	\$0 6
आशासने कुटुम्बिभ्यः	90
आश्रमोदाश्रम् गत्वा	१८५
आश्रमे वृक्षमूरे वा	368
आश्रमेषु द्विजातीनां	२८२
आषोडशात् ब्राह्मणस्य	33
आसनासनबाय्याभिः	288
आसनेषूपक्छहेषु	१००

प्रतीकानि आसनं चैव यानं च आस्विण्डक्रियाकमै आसमाप्तेः शरीरस्य आसमावर्तनात्कुर्यात् आसमुद्राचु वे पूर्वात् आसां महिषचर्याणाम् आसीत गुरुणा साध आसीतामरणात्क्षान्ता असीदिदं तमोभुतं आसीनस्य स्थितः कुर्यांद् आसीनासु तथाऽऽसीनः भास्यतामिति चोक्तः सन् आहरेत् त्रोणि वा द्वे वा **आहरे** द्यावद्थां नि आह्रवेषु मिथोऽन्योऽन्यं आहिण्डिका निषादेन आहुरत्पादकं केचित् आहूय दानं कन्याया आह्ताभ्यु चतां भिक्षां आ हैव स नखा प्रेम्यः

Ę

इङ्गिताकारचेष्टरा इच्छयाऽम्योन्यसंयोगः इज्याश्च प्रतिमृह्णन्त इतरानि सख्यादीन इतरे कृतवन्तरःतु इतरेभ्यो बहिवदि इतरेषान्तुपण्यानाम् इतरेषां तु वर्णांनां द इतरेषां तु वर्णानामि इतरेषां तु वर्णानां स इतरेषु तु शिष्टेषु इतरेषु त्वपाङ्क्रयेषु ्इतरेषु ससन्ध्येषु ृह्तरेष्वागमाद्धमैः । इत्येतसपसो देवाः इत्येतदेनसा युक्तम् इत्येतन्मानवं शास्त्रम्

श्लोकाधैर**लोका सुक्रम**िका ।

प्रतीकानि	एडाङ्काः	प्रतीकानि	nare is
इदन्तु वृत्तिवैकल्यातः	384	इह चानुरामां कीति	पुरसादाः ११५
इदमन्विच्छतां स्व ''	१९३	इह चासुत्र वा काम्यन्	
इदम् चुर्महात्मानं	१२१	इह दुधरितैः कंचित्	
इदं यशस्यमायुष्यं	23	[इह देवेन साध्यन्ते]	225
इदं शरणसज्ञानाम्	१९३	इहापयां कीतिनाम्नोति	* ***
इदं शास्त्रमधीयानः	*3	इदेव लोके तिष्टममः	·
इदं शाखं तु ऋत्वाऽसौ	१ 4	TOTAL THE STATE OF	**************************************
इदं सामासिकं ज्ञेयं	386		•
इदं स्वस्त्ययतं श्रेष्ठं	₹3	3	
इन्दुक्षये मासि मासि	رغ	उक्तो वः सब्बर्गानां	ž ÷ 🏕
इन्यनार्थमञ्जूष्काणाम्	358	उक्तवा जैवामृतं साध्ये	444
इन्द्रमेके परे प्राणं	806	उपाननं स्तिकाननं च	१ ८४
इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च	326	उद्यावचानि भृतानि	इंदर्श
इन्द्रानिलयमार्काणाम्	१ ९६	उच्चावचेषु सुनेषु दु	199
इन्द्रान्तकाप्यनीन्द्रभ्यः	60	उचावचेषु सुतेषु हिथत	358
इन्द्रियाणि यशः स्वर्गेम्	340	उच्ची:स्थानं बोररूवं	\$ 5.3
इन्द्रियाणां जये योगं	२०१	उच्छिन्दन् बात्मना मूलं	294
इन्द्रियाणां तु सर्गेषां	83	उच्छिष्टमन्नं दातन्यम्	3 4 9
इन्द्रियाणां निरोधेन	१८९	उच्छि ष्टान्ननि पंकञ्च	93.8
इन्द्रियाणां प्रसङ्घन दो	४२	उ च्छिप्टेन तु संस्पृष्टः	ęsa
इन्द्रियाणां प्रसंगेन ध	३९८	उाच्छ ष्टं भागवेयं स्याद्	` {cq
इन्द्रियाणां विचस्तां	८१	उच्छिष्टः श्राद्धभुक्नौव	,
[इन्द्रियाणां समस्तानां]	હ	उच्छोर्षके भियौ कुर्पाद्	63
इन्द्रियार्थोषु सर्वेषु	११६	उच्छेषणं भूमिगतं	9 :
इमानप्यनुयुक्षीत	२६५	[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः]	३ ९४
इमान्नित्यमनध्यायान्	१३९	उत्तमाङ्गोद्भवाज्ञ्यष्टाद्	2.5
इमं कमेविधि विद्यात्	३३१	उत्तमानुत्तमान्ग्रन्	888
इमं लोकं मातृभक्त्या	६२	उत्तमा सेवमानस्तु	2.36
इमं हि सर्ववर्गानाम्	२८७	उत्तमां सात्विकीमेतां	३९८
इयं भुमिहि भुतानाम्	२९१	उत्तमेपूत्तमं कृषांद्	63
इयं विशुद्धिरुदिता	355	उत्तमेर् तमंनित्यं	828
ईशो दण्डस्य वरुणः	३२१	उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य	5.0
ईशः सर्वस्य जगतः	३२१	उत्कर्षे बोषितः प्राप्ताः	२८१
ईसरं चौव रक्षाथं	१३५	उत्कर्षं चापकर्षं च	340
ईसरः सर्वभूतानां	२२	उत्कोचकाश् <mark>चौ</mark> पधिकाः	3==
इष्टिं वैदवानरीं नित्यम्	३६६	उत्कृष्टायाभिरूपाय	3 त्≇
इष्टीः पार्वायनान्तीयाः	११५	उत्थाय पश्चिमे यामे	₽ ₹ Q
इष्ट्रा च शक्तितो यज्ञः	१८५	उ त्थायावदयकं कृत्वा	१ ३८
इंद्र कीर्तिमवाण्नोति	२८	उत्पत्तिरेव विप्रस्य	વર

ė o	पृष्ठाङ्काः
प्रतीकानि	36
उत्पत्तिव्यक्षकः पुण्यः	१४७
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं	380
उत्पद्यते गृहे यस्य	808
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च	99
् उत्पन्नयोरधर्मेण]	48
उत्पादकत्रह्मदान्नोः	268
उत्पादनमप्त्यस्य	9
उत्याद्यति सावित्रया	380
उत्पाद्येत्पुनर्भृत्वा -	96
उत्साद्वं च गात्राणां	1
उदकुम्भं सुमन्सः	99
उद्के मध्यरात्रे च	१३०
उदकं निनयेच्छेषं	१०१
उद ङ् मुखान्प्राङ्मुखान्वा	980
[उद्पानातस्वयं प्राहात्]	१४२
उदस्थमुद्रं जिह्ना	२४६
उदासीनप्रचारं च	280
उदितेऽनुदिते चैव	28
उदितोऽयं विस्तरदाः	३२१
- विकास वा वासण्या	283
उद्धारेऽनुद्धते त्वषा	308
उद्धारो न दशस्वस्ति	308
उद्धारं ज्यायसे दत्वा	३०७
उद्घते दक्षिणे पाणौ	30
उद्भिजाः स्थावराः सर्वे	१३
उद्यतासिर्विषागिमभ्याम्	२ <i>७</i> ६
ड शतेराहवे शस्त्रेः	800
उ त्बब र्हात्ममश्चैव	•
इद्व तंनमपस्नानं	१३३
इ ह्रहेत द्विजो भार्या	88
उद्वेजनकरेंदं ^{ण्डे} ः	<i>≥00</i>
उन्मत्तन अमूकाश्च	386
उन्मक्षोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युः	93
उन्मनं पतितं क्षीवम्	288
डपगृह्यास्पदं चैव	२२१
उपचर्य स्त्रियः साध्वयाः	१७८
दपचारक्रियाके लिः	205
उपच्छद्रानि चान्यानि	- ३६३
उपजप्या तुपजपेद्	२२३

प्रतीकानि उपधामिश्र यः कश्चित् उपनीय गुरुः शि^{ष्}यं उपनीय तु।तत्सव **उपनीय।तु यः** शिष्षं उपपन्नो गुणैस्सर्वैः उपपातकसंयुक्तः **उपपातकिनस्त्वे**वं **उपरु**घ्यारिमासीत उपवासकृशं तन्तु उपवीतमलङ्का र उपवेश्य तु तान्विप्रान् उपसर्जनं प्रधानस्य डपसेवेत तं निस्यं उपस्थितं गृहे विद्याद् उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां तु उपस्पृशंस्त्रिषवणं पि **उपस्पृ**शंस्त्रिषवणंमे उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्व **डप**स्पृदय द्विजो नित्यं उपस्पृष्टोदका श्सम्यक् उपाकर्मणि चोत्सर्गे उपाध्यायाम्दशाचार्य उपानहौं च वासश्च उपासते ये गृहस्थाः उपांद्यः स्याच्छतगुणः उपेक्षकोऽमं कुसुको डपेतारमुपेयं च [उपेत्य स्नातका विद्वान] उप्यते यद्धि तद्वीजं [उभयत्र दशाहानि] -उभयोईस्त्ये।मुंक्तं क्रमयोः सप्त दातव्याः उभयं तु सभां **यत्र उ**भाभ्यामप्यजीवँस्तु डभावपि तु तावेव डभावपि हि तौ धमौ डमेत एक शुल्केन उमे यानासने चैव

प्रतीकानि पृष्ठाकाः प्रवीकानि	
प्रतीकानि पृष्ठाङ्काः प्रतीकानि व उभी तौ नाहैतो भागं ३०६ ऋष्यश्रक्तिरे धर्म	erai:
डभौ निगृद्ध दाप्यः स्यात् २०० ऋषयः पितरो देवाः	4.6
उक्कानिर्घातकेत्ंश्र १२ ऋषयः संयतात्मानः	364
उद्र्यानं समार्ग्य ३८३ ऋषिमित्रां झण्छेव	948
[उष्टावैणेयमांसेन पार्च] १२८ ऋपिम्यः पितरो जाताः	48
उच्मे वर्षति शीते वा ३०० ऋषियतं देवयतं	8 8 ●
उ .	
ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं १३३ एक एव चरे ब्रित्यम्	743
अध्वे तु कालादेतस्मात् ३९८ एक एव पु हद र्मी	*3:
ऊर्व नाभेमेंध्यतरः २१ एक एवीरसः पुत्रः	3:5
ऊर्घ्व नाभेयांनि खानि ९७६ एकका चे ब्रेक्स क्षम्	१ ८८
ऊच्चे पितुश्च मातुश्च २९९ उक्रजािहिजातींस्तु	712
जध्व प्राणा ह्यत्क्रामन्ति ४६ एक्ट्रेश तु वेदस्य	* *
ऊध्वं विभागाञ्जातस्तु ३१७ प्रकमप्याशयद्विप्रं	5 ?
ऊर्ध्व हंबत्सरात्वेनां २९६ एकमुत्याद्येत् उन्नं	૨ 🤼
जण्मणश्चोपनायन्ते १३ एकमेव तु सूत्रस्य	¥ 7
त्रमृ एकमेव त्रिवासृतं	-9
ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य ३९१ एकमेव दहत्यप्तिः	? < #
ऋक्षेष्ट्यामयणं चैव १८१ एकरात्रीपवासश्च	338
ऋग्वेद्विद् यजुर्विष्ट ४०६ एकरात्रं तु निवसन्	£3
ऋग्वेदो देवदैवत्यः १३२ एकविंशितमाजातीः	65%
ऋग्वेदं धारयन्विपः ३९१ एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः	86
ऋचो यजंषि चान्यानि ३९१ एका किनश्चात्ययिके	२१९
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युः ३४ पकाकी चिन्तयानी हि	६३१
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य १८२ एकाको चिन्तयेश्विस्यं	१५१
ऋणे देये प्रतिज्ञाते २४८ एकाक्षरं परं ब्रह्म	Şs
क्रणे धने च सर्वस्मिन ३१७ एकादशेग्द्रियाण्याहुः	7.5
क्रमं हातमहास्तो यः २६९ एकाद्शे स्त्रीजननी	₹ € 🍅
ऋतमञ्जूबालं नेयं ११३ एकाद्श मनी चय	*8 ₹
ऋतास्ताभ्यां जीवेस ११३ [एकाद्रया तथा सप्य]	318
ऋतुकालामिगामी स्यात् ७३ एकाधिकं हरेज्ज्येष्टः	3 = 8
क्रितमस्यां हि तिष्ठरत्यां । २९७ एकास्तरं देवानुलाम्याद्	३ ३3
कृतः स्वाभाविकः स्रीणां ५४ प्रापायन वतन्त	ş 🐠
[ऋतौ तु गर्भ शङ्किस्वा] १७७ एका लिङ्गे गुरे तिस्नः	१७६
ऋत्विकपुरोहिताचायः ३३९ प्काऽहमस्मीत्यात्मानं	२४१
क्रिकायित वसी यजे ३५८ एककमाप विद्वास	23
क्रतिवज्ञसमे कि गढाणां ३५७ एकेकशश्ररेत्क्रच्छ्	5.e3
ऋस्विजं यस्त्यजेद याज्यः २८२ एकैकशो युगानां तु	₹'8
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् १२८ एकैकं कारयेत्कर्म	ર ્ ઇ

man can as a second of the c	चहाद्याः
प्रतासान्ति एकेने प्रास्त्वनीयाच्	३८४ द्वाङ्काः
एकर अस्त्यवगमाय एकेरं हालगेत् पिण्डस्	३८६
_	र १३२
[एको न मच्छेदध्वानं]	8 88
एकोऽलुह्यू सुकृतं	-
एकोऽपि वेद्विद्यसंद्	808
एकोऽलुब्दस्तु साक्षी स्यात्	र ३९
एइं गोसिश्चनं हे वा	७१
एकं बृषससुद्धार म्	३ ०२
एकः प्रजायते जन्तुः	१४८
एकः शतं योधयति	२०६
एकः शगीत सर्वेत्र	44
[एकः स्टाहुन भुज्जीत]	१२२
एतरकष्टरमं विद्यात्	२०२
एतचतुर्विधं प्राहुः	२८
एतच्चुर्विधं विद्यात	२१०
एतच्छीचं गृहस्थानाम्	१७६
एततु न परे चक्रुः	256
एतत्त्रयं समाश्रित्य	२ २६
एतत्त्रयं हि पु रुपं	१३३
एतद्धरमेतां च	. 38
एतदन्तास्तु गतयः	88
ष्तदुक्तं हिजातीनां	१५६
एतदेव चरेदब्दम्	302
एतदेव विधि कुर्यात्	३८१
प्तदेव व्रतं कृतस्नम्	হু ৩ হ
एतदेव वतं कुर्युः	308
एत इण्डविधि कुर्यात्	२६०
ए तद् देशप्रस् तस्य	३०
एतद्धि जन्मसाफल्यम्	808
एतद्धि मन्तोऽधिजगे	्रश्
प् तद्वद्वास्त्र्यादित्याः	369
प्तद्विदन्तो विद्वांसोत्रा	१२७
पुतद्विदन्तो विद्वांसख	. १३२
एतद्विद्यात्समासेन	१३६
पुतद्विधानमातिष् टे द्धा	263
प् तद्विधानमातिष्ठेद	226
एतद्विधानं विज्ञेयम्	308
एतद्वोऽभिहितं शौचम्	
पुतद्वोऽभिहितं सर्वनि	800

प्रतोकानि प्तहोऽभिहितं सर्वं वि एतद्वोऽयं भृगुः सास्रं ष्तद्वः सारफलगुत्वम् एतद् ह्रादशसाहस्रं **द**तव्या**तिमदे**तेषां एतन्मांसस्य मांस्तर्वं एतमेके वदन्त्यस्तिज् प्तमेव विधि क्रत्स्वम् एतयची विसंयुक्तः एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते एता हड्डाऽस्य जीवस्य एतानाका िकान्विचाडू एतानाहुः कौटसाक्ष्ये एतानि मान्यस्थानानि एतानि यतिपात्राणि एतानेके महायज्ञान्य एतानेव महायज्ञाञ्चि एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं प्तान्द्विजातयो देशान् एतान्यि सतां गेहे एतान्येनांसि सर्वाणि प्तान्विग**हिं**ताचारान् एतावानेव पुरुषः एताश्चान्याश्च छोकेऽस्मिन् एताश्चान्याश्च सेवेत एतास्तिस्नस्तु भार्थाधै **एतांस्त्वभ्युदितान्विद्यात्** एताः प्रञ्जतयो मूर्लं एते गृहस्थप्रभवाः एते चतुर्णां वर्णानाम् पुतेभ्यो हि द्विजाग्रेभ्यः एते मन्स्तु सप्तान्यान् एते राष्ट्रे वर्त्तमानाः यते शुद्रेषु भोज्यानाः एते षट् सहशान् वर्णान् प्रतेषामेव जन्तुनां एतेषामेव वर्णानां एतेषां निप्रहो राज्ञः पुतेष्वविद्यमानेषु

स्रोकार्धस्रोकानुक्रमणिका।

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
एते सर्वे प्रयस्त्रेयाः	्वक भूने क	एवं विधान त्यो देशान्
एतं ह्याययां गेस्तु	ନ୍ଧ୍ର	एवं वृत्तस्य नृपतः
र तैस्यायरन्देश्च	326	इवं हुनां सबगां जीन्
यतर्हिजातयः शोध्याः	3,48	एवं स जावस्त्वनान्यां
एतेलिङ्गैनेयेत्सी मां	= = 8	एवं सन्यस्य कर्नाति
प्तै विवादान्संत्यज्य	838	पुर्व स सगहान्द्रेतः
प्तैवतरपोद्दत पापं स्तेयहतं	हुन: १	and the second s
अगम्यागमनीयं तु	4 68 .	Go watering was
एतैर्वतरपोहत पार्व स्तेयहतं	द्वितः।	एवं सम्यग्दवि हेत्वा
गुरुखीगमनीयं तु	338	एवं सर्विमदं राजा
एतैवेतैरगोद्देयुः	3 % a	एवं सर्वं विधायेदम्
एतैर्वतरशेहं स्यात्	કુ ક્યું	एवं सर्वे स स्ट्वेडं
एतौ वर्षास्वनध्यायौ	₹ ₹	एवं सर्वानिनान् राजा
एतं सामासिकं धर्मं	\$85	एवं सह बसेयुवां
एघोदकं मुलफलं	६७६	एवं संविन्त्य मनमा
एनसां स्थूलस्हमाणाम्	3,60	एवं स्वभावं ज्ञास्वाऽयां
एनस्विभरनिणिकैः	३८१	[एप एव परी धने:]
एनो गच्छति कर्तारं	43 5	एष नेवित्रवृद्धेदः
एभिजितैश्च जयति	₹38	एप दण्डविधिः प्रोक्तो
एवमाचारतो हङ्घा	38	एष धर्मविधिः कृत्सनः
पवमादीन् विजानीयात्	३२३	एष धर्मोऽखिलेनोको
[एवमाद्यान्विजानीयात्]	२७६	एप धर्मी गवासस्य
पुवमेतरिदं सर्वं	१ 3	एप धर्मों उनुिवाष्ट्रो वा
[एवमेव विधिः कुय्यांत्]	२३१	एष धर्मः परः साक्षाद्
एवमेवाद्वितोयं तु	२ ४०	एष धर्मः समासेन
ख्वं कर्मविशेषेण	३५९	एष नौयायिनासुको
प्वं गृहाअमे स्थित्वा	१८०	एष प्रोक्तो दिजातीनां
पुबं चरति यो विप्रः	६५	एष ब्रह्मपिरेशो व
एवं चरन् सदा युक्तः	33 8	एव वै प्रथमः कलपः
एवं इडव्रतो नित्यम्	३ ६९	एव वोऽभिहितो धर्मा
एवं धमं विजानीमः	२ ९२	[एव वोऽभिहितः कृत्यनः]
एवं धम्यांणि कार्याणि	३२२	एष शौचविधिः कृत्सनः
एवं निवंपणं कृत्वा	१०७	एष शौचस्य वः प्रोक्तः
एवं प्रयत्भं कुर्वीत	૨૨ ૭	एष सवः समुहिष्टःक
एवं यथोकं विप्राणां	१९१	एष सर्वः समुद्दिष्टिः
एवं यद्यप्यनिष्टेषु	३३०	एष सर्वाणि भुतानि
एवं यः सर्वभूतानि	८१	एव स्त्रीपुंसयोरकः
एवं यः सर्वभृतेषु	४०९	एषा धर्मस्य वो योनिः
पुवं विजयमानस्य	२११	एषा पापऋतामुका

	•
प्रतीकानि	বিষ্টা ইয়া:
एषामन्यतमे स्थाने	२४५
एषामन्यतमो यस्य	९०
युषा विचिन्नाभिहिता	३६८
एषां हि बाहुगुण्येन	२०६
एषां हि विरहेण खी	१७७
एषु स्थानेषु भृयिष्ठं	२२९
पुषोऽखिलेनाभिहितोद	200
प् षोऽखिलेनाभिहितो	२६६
एपोऽखिलः कर्मविधिः	३३१
एषोदिता गृहस्थस्य	१५१
पुषोदिता छोकयात्रा	२८९
पुषोऽ नाद्यादनस्योक्तः	३७७
एषोऽनापदि वर्णानाम्	३३२
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो	२०९
एव्वयेषु पश्चिहसन्	१५८
पे	Authorities
ऐन्हं स्थानमभिष्रेष्पुः	३७६
ऐन्द्रं स्थानसुपासीना	१६९
ओ	•
ओघवाताहतं बीजम्	293
ओषध्यः पश्चवो वृक्षा	१९८
आध्यः फलपाकान्ताः	23
ओंकारपूर्विकास्तिसः	80
श्रो	
े औदकेनैव विधिना	? ૱ ?
औरश्रिको माहिषिकः	68
औरश्रेणाथ चतुरः	१०८
औरसक्षेत्रजी पुत्री	३०९
औरसो विभजन्दायं	308
औरसः क्षेत्रजधेव	306
अौक्धान्यगदो विद्या	₹ € €
अं	
अंशमंशं यवीयांसः	३०१
ৰ ব	•
कट्यां ऋताङ्को निर्वास्य	२६८
कणान् वा मक्षयेदब्दम्	३६७
कण्टको छर्णे नित्यं	: ३३३
कण्डनी चोदकुम्भश्र	• 60
क्यं तत्र विमागः स्यात्	्र३०२

प्रतीकानि कथं मृत्युः प्रभवति कथञ्चिद्व्यतिक्रामन् कन्यकाश्च द्वितीयायां कन्यानां संप्रदानं च कन्याप्रदानमभ्यचर्य कन्याप्रदानं विधिवद् कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यात् कन्याया दूषणं चैव कन्यायां दत्तशुलकायाम् कन्यां भजन्तीसुत्ऋष्टं कम्येव कम्यां या कुर्यात् कपालं वृक्षमूलानि क्रमभवालुकातापान् करीषमिष्टकारांश्च कणंभवेऽनिले रात्रौ कर्णी चर्म च वालांश्र कर्णा तत्र पिधातच्यौ कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः कमैजा।गतयो नृणां कर्मणा च।विवेकार्थ कर्मणाऽपि समं कुरुयति कमेणां फलनिर्वृत्ति कमेणि चातिकुशलान् कर्मदण्डस्तु छोकान्स्त्रीन् कर्मस्वभ्युचतस्त्रेता कर्माण्यारभमाणं।हि कमौत्मतां च देवानां कमीरस्य निषादस्य कमेरिद्रयाणि पञ्चेषां कर्मोपकरणाः शुद्राः कलविङ्कं प्लवं हंसं कलिः प्रसुप्तो भवति [कल्कापेतामपरुषां] कल्पायत्वास्य वृत्तिञ्च कव्यानि चौव पितरः कस्मिश्चिदपि वृत्तान्ते काणं वाऽप्यथवा खञ्जम् कामकारकृतेऽप्याहुः कामकोधौ तु संधम्य तत

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	रुषा ङ्काः
कामक्रोधौ तु संयम्य योऽयांन्	2 २६ ३	कार्यः शरीरसंस्कारः	\$?
कामजेषु प्रसक्तो हि	२ ०२	काषांपगस्तु विहोयः	5 R.a.
[कामतस्तु इतं कर्म]	803	कार्पापणं भवदण्ड्यो	235
कामतस्तु कृतं माहात्	346	कार्ष्योखवास्तानि	33
कामतस्तु प्रवृत्तानां	ફેટ	कार्ष्णांपसमल्डारः	₹ 8
कामतो ब्राह्मणवधे	358	कालपक्वंः स्वयं शीणः	१८६
कामतो रेतसः सेकम्	३७१	[काल्प्रनागं वस्यामि]	? \$
काससभ्यर्थितोऽद्यनीयाद्	५ ६	कालमासाय कार्यं च दुः है	\$ 6 5
काममामरणात् तिष्टेव	२९८	कालमासाध कार्यं च राजः	\$? \$
काममुत्पाद्य कृष्यान्तु	3.83	कालमेव प्रतीक्षेत	223
कामात्मवा न प्रशस्ता	२६	कालशाकं महाशालकाः	हें=६
कामात्मा विषमः श्चदः	१९९	कालेश्दाता पिता वाच्यः	₹ ८६
कामाहबागुणं पूर्व	२४६	[काले न्यादगतं पात्रे]	٤ ٦
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो	99	काले प्राप्तस्त्वकाटे वा	۷ ۽
कामान्माता पिता चैनं	५ १	कालं कालविभक्तीश्र	१=
कामाभिपातिनी यातु	२७८	किञ्चिच्छ्यस्करतरं	9:3
कामिनीषु विवाहेषु	२४४	किञ्चिदेव तु दाप्यः स्थात्	357
कामं क्रोधं च लोभं च	६६	किञ्चिदेव तु विप्राय	3.43
कामं तु क्षपयेदेहम्	१७९	कितवान् <u>क</u> ुशोलवान्कुशन्	388
कामं तु खलु धर्मायँ	३६०	किन्नरान्वानरान्मत्स् यान्	१३
कामं तु गुरुपत्नोनां	Ęo	कीटाश्चा हिपतंगाश्च	336
कामं वा समनुज्ञातः	१०२	कीनाशो गोवृषो यानम्	३ ३ ४
कामं श्राद्धेऽचेयेन्मित्रं	९०	कुटुम्बात्तस्य तद् द्रव्यं	393
काम्यो हि वेदाधिगमः	3.5	कुडुम्वाथेंऽज्यधीनोऽपि	252
[काम्यं कमेंह भवति]	ર છ	कुतपं चासने दद्यात्	१=३
- कायक्वेशांश्च तन्मूलान्	१२७	कुवेरश्च धनैसर्ध	२३६
कायत्रैदेशिकाभ्यां वा	38	कुरुक्षेत्रं च मरस्याश्च	30
कायमङ्गुलिमुलेऽग्रे	38	कुरुक्षेत्रांश्च मतस्यांश्च	न, ब ३
कारावरौ निषादाचु	238	कुरुते धमॅसिष्यर्थे	१९७
का र काच्छिल्पनक्चौव	२१ ४	कुर्याद्रव्यपने यत्नं	ÇÆ
कारकान्ने प्रजां हन्ति	१४५	क्रयांदन्यन वा कुर्यात्	86
कारुषश्च विजनमा च	३३६	कुर्यादहरहः श्राद्धं	35 5
कार्पासकीटजोर्णानास्	રૂ હ	कुर्यात् घृतपशुं सङ्गे	१८७
कार्पासतान्तवं क्रौद्धः	೪೦೦	कुवैन्ति क्षेत्रिणामर्थ	२९३
कार्पासमुपवोतं स्यात्	33	् कुर्वेन्प्रतिपदि श्राद्धं]	११=
[कार्यकामोपघाग्रद्धान्]	208	कुर्वीत चेषां प्रत्यक्षं	२८३
[कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं]	રૂડ	कुर्वीत शासनं राजा	243
कार्यं वीक्ष्य प्रयुक्षीत	રફેડ	कुछजे वृत्तसम्पन्ने	248
कार्य सोऽवेक्य शक्ति च	१९७	कुळ्संख्यां च गच्छन्ति	4.0
and the second s	• •	-	

प्रतोकानि	पृष्ठा <u>ङ</u> ्काः	प्रतीकान्ति	्रष्ठाङ्काः
अताकारान कुळान्यकुळतां यान्ति	60	कृ मिकीटपतङ्गांश्च	**************************************
कुलान्याशु विनवयन्ति	60	कृमिकोटवयो हत्या	. ३६२
कुलान्येव नयन्त्याग्र	88	कृमिभुतः सविष्ठायां	388
कुळान्यय नयन्त्याञ्ज [कुळीनान्यृत्तिसम्पन्नान्]	208	कृषिगोरक्षमास्थाय	३ ४९
कुले महति सम्भूतां	२०६	कृषिजीवी श्लीपदी च	· 68
कुळ महात सम्दूरा कुळे मुख्येऽपि जातस्य	३४२	कृषि साध्विति मन्यन्ते	\$86
कुळ सुख्यजप जातस्य कुळं दहति राजाग्निः	280	कृष्णपक्षे दशम्यादौ	280
कुळ दहात राजामः -कुविवाहैः क्रियालोपैः	90	ऋष्णजानामोषधीनाम्	308 //
कुतिवाहः क्रियालापः कुशीलवोऽनकीणीं च	९२	कृष्णसारस्तु चरति	३०
_	290	केतितस्तु यथान्यायं	? 6
कुसीद्पथमाहुस्तं करोक्टिकेंग्या	290	केशकोटावपन्नं च पदा	१ ४३
कुसीदबृद्धिहेंगुण्यं	११३	केशकाटावपन्नं च पिबेद्	<i>३७७</i>
कुसूलवान्यको वा स्यात कुह्वै चंवानुमत्यै च	60	केशग्रहानप्रहारांश्च	१२६
	388	केशान्तिको ब्राह्मणस्य	<i>\$8</i>
कूटशासनकर्तृश्च	\$0 0	केशान्तः षोडशे वर्षे	३८
कृपवाषीज लानां च	1	केशेषु गृहतो इस्तौ	ب ع ود
कृष्माण्डेवीपि जुहुयात्	२ ४३	कैवतैमिति यं प्राहुः	\$ \$\$
कुच्छातिकुच्छी कुर्वीत	३८३	कोष्टागारायुधागार	<i>२२५</i> ३ ३५
कृष्ट्रं चान्द्रायणं चव	306	कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणम्	२ २४६
कृतज्ञं घृतिमन्तं च	229	कौत्सं जण्त्वाऽप इत्येतत्	
कृतदारोऽपरान् दा रान्	39 2	कौशेयाविकयोरूषैः	95 <i>6</i>
कृतनिणेजनांश्चव	३८१	कौशेयं तित्तिरिर्हत्वा	१७३
कृतबुद्धिषु कर्तारः	२१	काराय (ता तारहत्या क्रमतः पूर्वमभ्यस्य	800
कृतवापनो निवसेत्	368	क्रमतः पुरमम्बस्य क्रमशो याति लोकेऽस्मिन्	१३२
कृतवापो वसेद्गोध्डे	300	क्रमशा थाति छानजस्मन् क्रमशःश्लेत्रजादीनां	396
कृता <u>न</u> ुसाराद्धिका	290	क्रमशः क्षत्रजादाना [क्रमेण स विशुद्धं हि]	३१८ २ ४०
कृतान्नं चाकृतान्नेन	380	क्रयविक्रयमध्वानं	
कृताञ्जिलस्पासीत	१३६	क्रयावक्रयमध्याम क्रयविक्रयानु रायः	२ १३ २ २८
कृते त्रेतादिषु द्येषा	98	क्रयावक्रयाचुरायः क्रयेण स विद्युद्धं हि	
कृतोपनयनस्यास्य 	68	क्रवण सं (वशुक्ष १६ क्रव्यादसुकरोष्ट्राणाम्	260
कृतं तद्धर्मतो विद्यात्	386		3 0 6
ष्ट्रतं त्रतायुगं चैव	326	क्रव्यादाञ्छाकुनान्सर्वान्	१६३
कृत्वा पार्व हि सन्तव्य	३८७	क्रज्यादांस्तु सृगान् हत्वा क्रज्यादिश्च हतस्यान्यैः	<i>3</i> 03
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा	१७६		<i>\$</i> ♠8
कृत्वा विकीय वा पण्यम् कृत्वा विधानं मृहे तु	२६०	ाक्रयाऽम्युपगमारवेतत् क्राडन्निवेतत् कुरुते	२९३
ेश्वता विवास सूर्व तु	२२१		99
कृत्वेतद् बलिकमीवं	૮ફ	क्रीणीयाद् यस्त्वपत्यार्थम्	380
ष्ट्रत्स्नमेव स्थातांशं	२५८	क्रीत्वा विक्रीय वा किंचित्	२६०
कृतस्तनं चाष्टविधं कर्म	२१६	क्रीत्वा स्वयं वाऽण्युत्पाद्य	560
कृमिकीटपतंगानाम्	328	कुद्वन्तं न प्रतिकृद्वयेत्	१८७

प्रतीकानि	द ाङ्काः	प्रतीकानि	ម ខ ្មែរ:
क्रकर्मकृतां चैव	388	क्षेत्रभुता स्मृता नारी	₹ १ ०
कोधजेऽपि गणे विद्यात्	२०२	श्रेत्रिकस्य तु तद्द्राजं	305
क्दप्तकेशनखदमश्रुद्दन्तिः	१३०	क्षेत्रिकस्यीव तह।जं	263
क्द्रअकेशनखदमश्रुः पात्री	१८८	क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो	253
क्लृक्षानां पशुसोमानां	399	क्षेत्रेप्वन्येषु तु पशुः	3.5
क्षेत्रांश्च विविधांस्तांस्तान	४ ट२	क्षेत्रं हिरण्यं गामचं	. 3
क्षचुर्जातस्तथोगायाम्	339	हिन्यां सस्यप्रहां नित्यं	225
क्षत्वैदेहकौ तद्वत्	33 8	श्रीमवच्छहुश्च हाणाम्	१५३
[क्षत्रविद्श्ददायादाः]	255	स्त्र	ab
क्षत्रविद्गुद्रयोनिस्तु	378	बझो वा यदि वा काणः	9.28
क्षत्रसृद्भवपुर्जन्तुः	338	बर्वाङ्गी चीखासा वा	3.00
क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य	330	बराचोट्ट मगेभानाम्	352
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या	33	बलात् क्षेत्रादगाराद् वा	348
क्षत्रियस्य परो धर्मः	२१५	वानि चैव स्पृशेदद्धिः	3.0
क्षत्रियस्य हि बालिक्षाद्	3 4 4	खं सन्निवेशयेत्त्वेषु	808
क्षत्रियो बाहुवीयेंग	349	ख्यापनेनानुतापन	3 6 5
क्षत्रियं चव वैश्यञ्च	२८६	ग	
क्षत्रियं चौव सपै च	१३३	गणाननं गाणकाननं च लोकस्यः	१४६
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायाम्	3 38	गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा	683
क्षत्रियाज्ञातमेवं तु	382	गतप्रत्यागते चैव	૨ ૨૨
क्षत्रियाद् विप्रकन्यायाम्	338	गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्	550
क्षत्रियायामगुप्तायाम्	२८१	गन्धमाल्यैः सुरमिभिः	१००
क्षत्रियां चैव वैश्यां च	२८१	गन्धर्वा गुह्यका यक्षाः	२९८
क्षत्रपुक्सानान्तु	380	गन्धानां च रसामां च	338
क्षन्तवयं प्रभुणा नित्यं	२७१	गन्बौषधिरसानां च	२१४
क्षयी चाप्ययितः सोमः	328	गद्भाजाविकानां तु	३,७७
क्षय्यामयाव्यपस्मारि	६७	गर्भभर्तृदुहां चैव	१वेड
क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यः	૪૦	गर्भादेकाद्शे राज्ञः	28
क्षान्त्या गुद्धान्ति विद्वान्सः	१७ १	गमांष्टमेऽब्दे कुर्वीत	33
क्षीणस्य चैव क्रमशो	२१९	गर्भिणी तु दिमासादिः	₹ ₫
[श्लीराणि यान्यभक्ष्याणि]	१५२	गिभणीत्वथवा स्यात्तां	355
क्षीरं क्षीद्रं दिघ घृतं	386	गहितानाद्ययोर्ज ि धः	350
क्षुद्रकाणां पश्नां तु	२७०	गवा चान्नमुपाघातं	६४३
श्चधार्त्त्रशा तुमभ्यागात्	386	गवां च परिवासेन	१७३
क्षुवन्तीं जुम्ममाणां च	१२१	हुगवां च यानं पृष्ठेन	658
क्षेत्रकूपतडागानाम्	२६५	गात्राणि चैव सर्वाणि	638
क्षेत्रजादीन् सुतानेतान्	388	गान्धर्वी राक्षसश्चेव	90
[क्षेत्रदारहरदचीव]	३७६	गान्धर्वः स तु विज्ञेषो	P
क्षेत्रबीजसमायोगात्	२९०	गाभें हों मेजीतकर्मैः	31

्रप्रवीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीका नि	पृष्ठा <u>ङ्</u> याः
गां विप्रमजमिः वा	ဇ ိမီ	गृहदोऽग्रयाणि वेदमानि	୧୪ଁ७
गिरिपृष्ठं समारुह्य	२१५	गृहमेधिषु चान्येषु	१८४
गुच्छगुरुमं तु विविधं	१४	गृहसंबेशको दूतो	63
[गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य]	१९	गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः	१९४
गुणांश्च सुपशाकाचान	१०२	गृहस्थस्तु यदा पश्येत्	१८१
गुप्तं सर्वर्तुकं ग्रुभं	२ ०६	गृहेस्थेनैव धार्यन्ते	७९
गुरुणाऽजुमतः स्नात्वा	६६	गृह्णं बखुरकं हि छोभेन	७६
गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्	308	गृहिणः पुत्रिणो मौलाः	२३७
गुरुतल्पे भगः कार्यः	२३०	गृहीत्वा सुसलं राजा	इंदट
गुरुतल्प्यभिभाष्यैनः	३६९	[गृहीत्वा सुसछं राजा]	३७३
गुरुदारेषु कुर्वीत	80	गृहे गुरा वर ण्ये वा	१५८
गुरुदारे सपिण्डे वा	६५	[गाः पुरीषं च मूर्वं च]	१७६
गुरुपत्नो तु युवतिः	99	गोत्रस्क्थानुगः पिण्डो	३०६
गुरुपत्न्या न कार्याण	98	गोत्ररिक्थे जनवितुः	३०६
गुरुपुत्रेषु चायेषु	48	गोपः श्लीरमृतो यस्तु	२६०
गुरुमातृपितृत्याग	३६०	गोबीजकाञ्चनैवैंदयं (ब्रहीति)	280
गुरुराहवनीयस्तु	६२	गोबीजकाञ्चनैवद्यं (सत्येन)	288
गुरुवच स्नुषावच	268	गोब्राह्मणस्य चैवार्थे	१६ ९
गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः	98	गोभिः प्रवतिते तीर्थे	३८२
गुरुशुश्रवा त्वेवं	६२	गोभिरदवैश्व यानैश्च	६४
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु	१५०	गोमिनामेव ते वत्साः	2 53
गुरुबीगमनीयं तु	३६९	गोमूत्रमग्निवण वा	७३६
गुरुं वा बालवृद्धौ वा	२७६	गोमुत्रेणाचरेत्स्नानं	300
गुरून्भृत्यांश्चोजिजहीर्षेन्	१९०	गोमूत्रं गोमयं क्षीरम्	368
गुरोः कुळे न मिक्षेत	५६	गोयानेऽप्सु दिवा चैव	306
गुरोः ष्ट्रेतस्य बिष्यस्तु	१६२	गोरक्षकान् वाणिजिकान्	२४३
गुरोगुँरौ सन्निहिते	99	[गोवद्गजतवस्रेषु]	२४२
गुरोयत्र परीवादः	G.E	गोवद्वस्त्रहिरण्येषु	३४३
गुरोश्चालोकनिबंन्धः	३६०	गोवघोऽ याज्य संयाज्य	३६०
गुरोस्तु चक्षुर्विषये	५८	गोऽखोष्ट्रयानप्रासाद	96
गुरो वसन्सञ्चिनुयाद्	५३	गोषु ब्राह्मणसंस्थासु	२७३
गुरौ शिष्यक्ष याज्यक्ष	२७२	गोस्वाम्यनुमते सृत्यः	२६ १
गुर्वर्थे पितृमात्रर्थे	३५२	गौड़ी पैष्टी च माध्वी च	३६७
गुरुमवरुलोखतानां च	808	[गौरमेध्या सुखे प्रोक्ता]	१७६
गुलमांश्च स्थापयेदासान्	. २२२	ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्	२६२
गुरमान्वेणूंश्च विविधान	२६३	प्रामवाते हिताभङ्गे	328
गुढोरपद्मोऽपविद्धश्र	३०८	शामजातिसमूहेषु	२६०
गुहेल्कूमं इवाङ्गानि	२१०	व्रामदोषान्स <u>मु</u> त्पन्नान्	- २१२
गृहं तडागमारामं	२६५	या मस्याधिप तिं कुर्य्यात्	२१ २

प्रतीकानि	पृष्टाङ्काः	प्रतीकानि :	एशङ्काः
ग्रामादरण्यं निःस्त्य	१८१	चतुर्थकालिको वा स्याद	\$63
ग्रामादाहत्य वाश्रीयात्	१८४	चतुर्थमाददानोऽवि	34=
ग्रामीयककुलानां च	२६४	च्चुथमायुषो भागं त्यक्तवा	944
ग्रामेष्वपि च ये केवित्	328	चतुर्थमायुषो भागसुषित्वा	558
प्रामं ग्रामशताष्यक्षः	૨ ૬૨	चतुर्ये मासि कतंत्र्यं	
प्रा साच्छादन सत्यन्तं	355	चतुर्थः समप्रदातेषां	3 5 3
[ग्रेष्मान्हैमन्तिकान्मासान्]	१८७	चतुःभगवि चेवेतेः	768
ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्थाव्	१८४	च्छुभिरितः सार्थ	**
घ	*	[चतुर्वेदसमं दुण्यम्]	
घातयेद्विविधैर्दण्डै:	३ २४	चतुष्पयाश्चेत्यवृक्षाः	
वृतकुम्भं वराहे तु	3.0	चतुष्पात्सकलो धर्मः	\$ 5
घोरेऽस्मिन्भृतसंसारे	8.5	चतुःमुवर्णान्यण्निष्कान्	885
ब्राणेन सुकरो हन्ति	१०४	चतुःसौवर्णिको निष्को	253
च		चस्वारस्त्रुवचीयन्ते	343
चक्रवृद्धिं समारूडो	२५१	चत्वारि तस्य वर्धन्ते	58 243
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः	240	चत्वायांहुः सहस्राणि	9.8
चिक्रणो दशमीस्थस्य	90	चन्द्रवित्तेशयोध्य	? . .
च्धुनीसा च कर्णी च	२४६	चन्द्राय कर्यायाय व [चन्द्रसूर्यप्रदे नागात्]	-
चण्डालपुक्कसानां च	3 99	चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च	१४६ ३२८
चण्डालभपचानान्तु	3 88	चन्द्राकांद्या प्रहा वायुः	***
चण्डालहस्तादादाय	38 6	चमसानां प्रहाणां च	685
चण्डालात् पाण्डुसोपाकः	13 9	चराणामन्नमचरा	१ 45
चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा	३७९	चराणानम्भनपरा चरितन्यमतो नित्यं	
चण्डालेन तु सोपाकः	\$3 ९		\$ 9 \$
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्	443 60	चरूगां सुक्सुवागां च चरेरसान्तपनं ऋच्छ्रं त वि	ફહ રુ
चतुरो त्रतिनोऽभ्येति		चरत्सान्तपनं कृष्ट्रं प्राजा	344
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये	३७१	चरत्सान्तपन क्रुच्छ आजा चरयुः पृथिवी दीनाः	305
चतुराञ्स्ताम्त सूप चतुरोंशान् हरेट् विप्रः	३८ ५	चर्युः शयवा दागाः चर्मचामिकभाण्डेषु	372
चतुराशान् ६९६् १५४ः चतुरः प्रातरक्नीयात्	३०७	चमचामकमाण्डपु	935
चतुरा प्रातरश्नायाय चतुर्णामपि चैतेषां द्वि	364	चर्मावनद्धं दुर्गन्घ	868
	868	चाञ्चषश्च महातेजा	\$5
चतुर्णामिव चैतेषां प्रायश्चि	३२०	चाण्डालश्च वराहश्च	१०४
चतुर्णामपि वर्णानां दारा	205	चातुर्वण्यं त्रयो लोकाः	3 6 3
चतुर्णामपि वर्णानां नारी	\$63	चातुर्वर्ण्यस्य कृतस्नोऽयम् चान्द्रायणविधानैवां	३९२ १८३
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेस्य	w _o	चान्द्रायणावधानवा चान्द्रायणं चरेन्मासं	३५७
चतुर्णामपि वर्णानामाचा	२३	चान्द्रायणं वा त्रीन् मासान्	340
चतुर्णामपि वर्णानां यथा	१६०		344
चतुर्णामाश्रमाणां च	१९८	<u> </u>	36.2
चतुर्थं एकजातिस्तु	333	1 2 - 12 -	न्द्र- ३२७
चतुथंकालमक्नीयात्	३७०	सारणात्साङ्यावय	210

प्रतोकानि	TENETE	प्रत
प्रताकारम चारेश्चानेकसंस्थानैः	युष्टाङ्काः	जन
	३२३	[2
[चिकित्सककृतझानां]	१४९	
चिकित्सकस्य मृगयोः	<i>588</i>	जन
विकित्सकानां सर्वेषाम्	રૂ વેલ	जन
चिकित्सकान्देवलकान्	192 192	জ ন
चिन्तयेद्ध मैका मार्थान्	३१६	जन
चिरस्थितमपि त्वाधं	१ ९ ६	जन
चीर्वासा द्विजारण्ये	३६९	[2
चोरोवाकस्तु छवणं	800	[3
वृ्डाकसंद्विजातीनां	3 2	जन
चेलचमांमिषाणां च	306	जप
चेष्टाश्चेव विजानीयात्	२२३	জ্ব
वेत्यद्वमश्मशानेषु	३४१	जप
चैलवचर्मणां गुद्धिः	१७३	जप
चाळाशकश्च भवति	४०१	र्जा
चोदिता गुरुणा नित्यं	40	ল
चोररपद्धते यामे	१३१	जपे
चौरिकानृतमायाभिः	१९	जपे
चौरेहंतं जलेनोदम्	२५५	जपं
গু		ज़ब
छत्राकं विड्वराहं च	१५५	जर
छद्मनाऽऽचरितं यच	888	जर
छायायामन्धकारे वा	१२२	जर
छाया स्वो दासवर्गश्च	१३९	जर
छिद्रं च वारयेत्सर्वे	२६२	[5
छिन्ननास्ये भग्नयुगे	288	লা
छुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान्	800	লা
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य	२६७	जा
छेद्वज प्रणयनं	२६७	जा
छेरेन चौव यन्त्राणाम्	२६९	जा
ज		जा
जगतश्च समुत्पति	ે ૨૪	ं जा
जग्ध्वा मांसममध्यं च	308	जा
जग्ध्वा द्यविधिना मांसं	१५७	जा
जघन्यं सेवमानां तु	206	जा
जटाश्च बिम्रुयान्निस्यं	१८१	जा
जटिलं चानघीयानं	98-	जा
जडम्कान्धबधिरान्	૨ १६	जा
जडमूकान्धवधिराः	398	ज
and the said to	418	(wt

तीकानि ननेऽप्येवमेव स्यात् जननेप्येवमेव स्यात्] नन्यां संस्थितायान्तु नियत्वा सुतं तस्यां न्मज्येष्टेन चाह्वानस् मन्येकोदकानां तु न्मप्रभृति यत्किञ्चत् जन्मप्रभृति यस्किञ्चित्। जन्मप्रसृतिसंस्कारैः] न्मवृद्धिक्षयांनत्यं पतां जुहृतां चीव पन् वाडन्यतमं वेदम् पंस्तरतसमन्दीयं पहोमौरपैत्येन: पित्वा त्रीणि सावित्रयाः पित्वा भौरुषं सुक्तं मेच जुहुयाच्चीव वेद्वा नियताहारः पोऽहुता हुता होम प्येनीव तु संसिध्येत् रया चाभिभवनं रायुजाण्डजानां च राशोकसमाविष्टम् रां चौवाप्रतीकाराम् जलं शुचि विविक्तस्यं] ङ्गिलं सस्यसम्पन्नम् ातदन्तस्य वा कुर्युः ातब्राह्मणशब्दस्य**ः** ातिजान**पदान्धर्मान्** ातिअंशकरं कमें ातिमात्रोपजीवी वा ातो नार्यामनार्थायाम् ातो निषादाच्छूद्रायाम् ातोऽप्यनार्यादा**र्यायां** ानन्नपि हि मेघावी ानीयादस्थिरां वाचं ामयोऽप्सरसां लोके ामयो यानि गेहानि गयन्ते दुर्विवाहेषु

	प्रतीकानि	पृष्ठा <u>ङ</u> ्गाः	प्रतोकानि	দ্ভারু1:
	जायायास्तद्धि जायात्वं	ર્સેડક	ज्ञानाज्ञा नह तं इत्सनं	3.5%
	जाळान्तरगते भानौ	ર કુજ	ज्ञानेनेवापरे विप्राः	? ?=
	जिवांसया बाह्मणस्य	३ ८३	ज्ञानोत्कृष्टाय रेवानि	55
	जितेन्द्रियो हि शक्तेति	२०१	ज्ञानं तयोऽगिनगहारो	Ş. 3 .9
	[जित्वा धनानि हंग्रामाद्]	२०८	₩.	AL sk
	जित्वा सम्पूजयेड् देवान	૨ ૨૪	सहार महका स्टापनीय	₹ .
	जिह्वायाः प्राप्तुयाच्हेदं	*45		* * * * * * * * * * * * * * * * * * *
	जीनकामुकवस्तावीन्	363		2 14/ 27
	जीर्णानि चैव वासांसि	१८ २	ড	
^	जीर्णोद्यानान्यरण्यानि	૨ ૨૩	डिस् नाह्वह तानां च	and the second
	जीवन्तीनां तु तासां ये	२३१		
	जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः	३ ९४	त इव हि त्रयो लोकाः	ž 2
	जावितात्ययमापन्नः	३४८	त एव हि त्रयो चेदाः	
	र्जावेत्क्षत्रियधर्मेण	38e	तचामिरेग कतेत्र्यं	e ÷
	जीवेदेतेन राजन्यः	380	[तच्छास्त्रं शवलं कु र्यात्	१९७
	जैह्म्यं च मैथुनं पुंति	३६१	तज्हें विदुषा सर्वे	* . **
	ज्यायान्परः परो ज्ञेयो	११४	वडागभेदकं हन्यात्	公司等
	ज्यायां समनयोविंद्याद्	૮૬	तडागा न्युद्दानानि	225
	ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्	३००	तडागारामदाराणां	
	ज्येष्ठः कुलं वर्धयति	300	ततो गृहबिल कुर्याद्	\{ =4
	ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके	३००	ततो दुगँ च राष्ट्रं च	288
	ज्येष्टता च निवचंत	3 60	ततोऽपरे ज्येष्टतृषाः	à ० ३
	ज्येष्ठश्जीव कनिष्ठश्च	३०१	ततो भुक्तवतां तेषां	805
	ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायाम्	३०२	ततोऽर्धदण्डो सृत्यानां	* * * *
	ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	३०१	ततोऽधं मध्यमस्य स्याव	इं≈ह
	ज्येष्टांशं प्राप्नुयाच्चास्य	360	वतस्तथा स तेनोकः	ę s
	ज्येष्ठेन जातमात्रेण	३००	ततःप्रसृति यो मोहाव	> 5 5
	ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां	263	ततः सपत्नाञ्जयति	१३८
	ज्येष्ठो यवीयसो मा र्याम्	२९४	ततः स्वमाठृतः शेषाः	308
	ज्योतिरूत्पद्यते भास्वत्	१८	ततः स्वयम्भूभंगवान्	•
	ज्योतिषश्च विकुर्वाणात्	86	तत्तत्कार्थं निवतेत	3 42
	ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः	ક <i>૭૬</i>	तत्तत्तेनैय भावेन	650
	ज्ञातिम्यो द्रविणं दत्वा	७१	तत्तरिं ृणां भवति	8.0
	ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्वा	१०८	तत्तथा वोऽभिधास्या।	₹ \$
	[ज्ञातिश्रैष्ठगं चतुर्देश्यां]	१११	तत्तथा स्थापयेद्राजा	२ ६५
	ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते	३२०	तचद् गुणवते देयं	८६
	ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्	33	तत्तदेव हरेत्तस्य	5,613
	ज्ञाननिष्ठेषु कन्यानि	८९	तत्तद्वोऽहं प्रवह्यामि	२००
	ज्ञानमुलां क्रियामेषां	११८	तत्तन्निवेदयेत्रभ्यो	", * <u>.</u>
		- `		

		प्रतीकानि	unter:
प्रतोकानि ्	पृष्ठाङ्काः	तथा तथा दमः कार्यः	पृष्ठोङ्काः ३६८
तत्ते सर्वे शुनो गच्छेत्	२४१	तथा तथा दमः कायः तथा तथा विजानाति	235
तत्पर्यु षितमप्याद्यं	१५५		860
तत्वापं शतधा भृतवा	800	तथा तथा शरीरं तत्	७ ८६
त्तिवण्डाग्रं प्रयच्छेत	१०२	तथा तथेमं चामुं च	398
तत्पुण्यफलमाप्नोति	د ۶	तथा त्यजन्निमं देहं	१९२
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत	१३६	तथा दहति वेदज्ञः	8 : 9
तत्प्राज्ञेन विनीतेन	२९१	तथा दुश्चरितं सर्वे	398
तत्समुत्थो हि लोकस्य	२७७	तथा धरिममेयानां	३७३
तत्सर्वे निद्हर्दयोशु	366	तथा नश्यति वै क्षिप्रं	द ९२
तत्सर्वमाचरेबुक्तो	६१	तथा नित्धं यतेयाताम्	366
तत्सव विफलं ज्ञेयं	४६	तथा निमज्जतोऽधस्तात्	888
तत्सहायैरनुगतैः	इ२३	तथाऽन्चे हविर्दत्वा	90
ततस्यादायुधसम्पन्नं	२०६	तथा पापान्निगृह्णीयाद्	इ२९
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्	३१९ :	तथा प्रकृतयो यस्मिन्	\$2¢
तन्न कालेन जायन्ते	३२१	तथा प्रयत्नमातिष्ठेत्	२०५
तत्र। भुक्त्वा पुनः किञ्चित्	2 2 0	तथा बाह्यत्रं बाह्यः	\$ 30
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तम्	२९५	तथाऽभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं	39.5
तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य	68	तथा यशोऽस्य प्रथते	३९ ४
तत्र यदिक्थजातं स्यात	388	तथा युद्धेत सम्पननः	२२४
तत्र ये भोजनीयाः स्युः	८६	तथा रक्षेन्नुपो राष्ट्रं	288
तत्र राजा भवेदण्ड्यः	३७६	तथारयो न हिंसन्ति	२०६
तम्र वक्तव्यमनृतं	૨ ૪ફ	तथा राज्ञा नियन्तव्याः	३२८
तन्न विद्या न वक्तव्या	8६	तथा राज्ञामपि प्राणाः	२११
तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी	२३८	तथायीज्जात आयीर्या	<i>\$8\$</i>
तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः	२१५	तथाल्पाल्पो पहीतव्यः	२ १४
तन्न स्वामो भवेदण्ड्यः	२६९	तथावेदय मृपो राष्ट्रं	२१३
तत्रात्मसृतैः कालज्ञैः	२ २६	तथा श्राद्धस्य पृवीण्हाद्	११०
तत्रापरिवृतं धान्यं	२६ २	तथा सर्वे संविद्ध्यात	२२१
तन्नासीनः स्थितो वाऽपि	२२८	तथा सर्वाणि सृतानि	३२९
तत्रास्य मावा सावित्री	५ ४	तथा हरेत्करं राष्ट्रात	३२८
तथा गुरुगतां विद्यां	, 50	तथेदं यूयमप्यद्य	इ ६
तथा गृहस्थमाश्रित्य	७९	तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते	१९०
तथा ग्रामशतानां च	३ १ २	तथीव वेदानुषयः	३८८
तथाऽघमषेणं सुकं	३९१	तथीव सप्तमें भक्ते	३५४
तथा च श्रुतयो बहुयः	286	तथौवाक्षेत्रिणो बीजम्	२९३
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं	३२८	तशैवाण्सरसः सर्वाः	३९८
तथा ज्ञानाधिना पापं	366	तथैवाश्रमिणः सर्वे	\$68
तथा तथा कुशलता	४०१	तथोपनिधिहर्तारं	२ ५६
तथा तथा त्वचेवाहिः	३८६	तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यः	२६७

प्रतोकानि	7157274		
तदण्डमभवद्धैमं	पृक्षाङ्काः	प्रतीकानि	युगः हार
तद्ध्यास्योद्वहेद्धार्या	E	तद्वे युगसङ्खान्तं	१८
तदन्नं द्विगुणं दाण्यः	¥ 2 5	तद्वः सर्वे प्रवस्यामि	* *
तदम्म हिर्युण द्वाच्यः	२८३	तनुलोमकेशद्यानां	\$6
[तदन्वीक्ष्य प्रयुक्तानाः]	5 6	तन्तुवायो दशपलम्	\$ er #
तदण्यक्षयमेव स्यात्	६०९	तन्म रकः पिता वृक्तां	
तद्धिकं पादिकं वा	3.4	तपत्यादित्यवश्रेष	7.94
तदवामोत्ययत्नेन	999	उपअर्थापतरं	7 18
[तद्वं सर्ववर्गीनाम्]	344	तपसबरगैबोदैः	858
तदा तु संश्रयेतिक्षप्रं	क≷≎ ः	तनसा किल्बियं इनित	14 t
तदा त्वायतिसंयुक्तः	₹ ₹	तप्रसाप तुतुत्सुस्तु	
तदात्वे चालिपकां पोडां	* ? \$	तपसीय प्रप्रयन्ति	3 4
तदा द्विधा बलं ऋत्वा	२३०	तपस्व प्रसिष्यन्ति	300
तदा धर्मार्थकामानां	8	तपस्तेव विशुद्धस्य	3:6
तदा नियुज्ज्याद्विद्वांसं	२२९	तपसीव मुतक्षेन	366
तदाऽनेन विधानेन	२२१	तपस्तप्त्वाऽस्जर्धं तु	१२
तदाऽयं सर्वभृतात्मा	१९	[वपोनिश्वयस्युक्तं]	३६८
तदा यायाद्विगृद्धेव	228	तपोबीजप्रभागिस्तु	3 . 0
तदालम्याप्यनध्यायः	१३१	तपोमध्यं वृधीः प्रोक्तं	\$ 5 4
तदा विद्यादनध्यायं	१२९	वयोमूलमिदं सर्वम्	268
तदा विश्वन्ति भृतानि	•	तपो वार्च रति चैव	? =
वदासीत प्रयत्नेन	२२०	तपो विद्या च विप्रस्य	श ः द
तदा सुलमवाप्नोति	१९३	[तपोविद्याविशेषेण]	4.8
तदित्युचोऽस्याः सावित्रयाः	₹	तपोविशेषैविविधैः	43
तदेकसप्ततिगुणं	88	[तपोवीर्घप्रभावेण]	345
तदेषु सर्वमण्योतत्	२४७	तपः परं ऋतयुगे	3.3
तदृणं प्राप्तुयात्सव	₹88	तपः स्वाघ्यायनिष्ठाश्च	44
तदुदादौरेव दातव्यं	२८४	तप्तकृष्ट्रं चर्न् विप्रः	3 < 8
तद ब्राह्मणेन नात्तव्यं	३६७	वसमासेच्ये चौठं	*44
तद् ब्रुत सर्व सत्येन	२३९	तमनेन विधानेन	*\$?
तद्देशकुछजातीनां	२३४	तमपोष्ट गुरुं विद्यात्	48
तद्धप्रयं सर्वविद्यानां	४०२	तमसा बहुरूपेण	68
तिद्ध कुर्वन् यथाशिक	११६	तमसो छक्षणं कामः	340
तद्भवत्यपुखोदक	३५३	तमाचं दण्डयेदाजा	248
तद्भौक्षभुग्जपन्निः	३७९	तमाहुः सर्वलोकस्य	7.47
तद्रजो प्रतिपं विद्यात	3,99	तमोऽयं तु समाधिस्य	į. *
तद्वदन्धमंतोऽघंषु	283	तमौरसं विजानीयात्	3 - 8
[तद्वणविधिष्ठष्टेन]	१६६	तया स काये निर्देग्धे	:54
तद्विप्र लुम्पन्त्यसुराः	१०३	तयोरन्यतरः प्रैति	१६
तद्विस्टः स पुरुषो	v v	तगोरपि ऋदुम्बाभ्यां	3.68
पाइन्द्रकटः य देवना	-	1 44411. 22.41.41	-

	netat.	प्रतीकानि	प्रष्ठाड्डाः
प्रतीकानि	वृष्ठाङ्काः	तस्माद्वैतानकुशलः	३५६
तयोरेवान्तरं गियोः	30	विस्मिल्रज्ञे स्वयं ब्रह्मा	इ
तयाद्विनं च कन्यायाः	३६०	तिसम्देशे य आचारः	, 30
तयोदवमचिन्तयं तु	२२४	तस्मिन्नण्डे स भगवान्	9
तयोनित्यं प्रतीवाते	385	तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं	८७
तयोनिस्यं प्रियं कुर्यात्	६२	तस्मिस्तावत्तपः कुर्यात्	३८७
तयोर्यद्यस्य पित्रयं स्थात	388	तस्मिन्स्वर्गत सुस्थे तु	े१६
तयोर्ष्टि मातापितरौ	३०४	तस्म नाकुशलं ब्र्यात्	3 9 &
तस्करप्रतिषेधार्थे	इंदेइ	तस्मौ मां बृहि विप्राय	88
तस्माच्छरीरमित्याहुः	6	तस्मी हव्यं,न दातव्यं	68
[तस्माच्छ्रतिस्मृतिप्रोकं]	२७	तस्य कर्मविवेकाथँ	28
तस्मासयोः स्वयोन्धेव	१४२	तस्य कर्मानुरूपेण	२५८
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः	३०५	तस्य कुर्यान्न्पो दण्डं	२६०
तस्मात्प्रजाविशुध्यर्थ	२८७	तस्य तद्वधते निस्यं	३२२
[तस्मात्प्रमाणं मुनयः]	26	तस्य तद्वितथं कुर्यात	૨९ ६
तस्मात्सत्यं हि वक्कव्यं	२४०	तस्य तावच्छती संध्या	20
तस्मात्समागमे तेषां	३६५	तस्य तेजोमया लोका	१८६ .
तस्मात्सर्वाणि भूतानि	२ १ •	तस्य दण्डविकल्पः स्थात्	३१९
तस्मात्साधारणो धरः	२९८	तस्य दण्डविशेषांस्तु	289
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण	३५६	तस्य देहाद्विमुक्तस्य	. १८६
तस्मादभिभवत्येषः	२३ ५′	तस्य निरं क्षरत्येषः	88
तस्मादविद्वान्बि।भयातः	580	तस्य पुत्रे च पत्न्यां च	१६६
तस्मादिसम्मदा युक्तो	२३	तस्य प्रश्चम्यते राष्ट्रं	223
तस्मादस्य वर्धं राजा	२८०	तस्य प्रेत्य फलं नास्ति	69
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं	१३३	तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा	३५५
तस्मादेतत्वरं मन्ये	% % %	तस्य मध्ये सुपर्याप्तं	२०६
तस्मादेताः सदा पूज्याः	૭૬	तस्य व्यणैति ब्राह्मण्यं	३६८
तस्मादेतौरधिक्षिष्ठः	१३९	तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन	
तस्माद् शूतं न सवेत	386	तस्य षड्भागभाग्राजा	३७१
तस्माद् द्विजेम्यो दत्त्वार्ध	₹ ₹	तस्य सर्वाणि भुतानि	१९८
तस्माइमी न हन्तज्यः	२३०	तस्य सीदति तदाष्ट्रं	२३०
तस्माद्धमं विमष्टेषु	१९७	तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते	१८
त्रसादमे सहायार्थे .	288	तस्य ह्याशु विनाशाय	१९७
तस्माद् बाह्यणराजन्या	380	तस्याददीत षड्भागं	232
तस्माद्ध देवाः श्रेयांसं	२४२	तस्यापि तत्स्रुधा राष्ट्रं	૨ १૪
तस्मानमेघ्यतमं त्वस्य	28	तस्याप्यन्नं यथाशक्ति	्राह्म १००
तस्माद्यम इव स्वामी	293	तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां	308
तस्माणुग्मासू पुत्रार्थी	89	तस्यार्थे सर्वभूतानां	१९५
तस्माद्राज्ञा निधातव्यः	2019	तस्याश कर्त्यो अङ्गुलयौ	205
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्	350	। तत्यास करण अपुरचा	

प्रतीकानि	प्रशङ् <u>वाः</u>	प्रतोक्तानि	्डाङ्काः
[तस्यास्य निगतं धर्म]	826	वान्हच्यकव्य यो विप्रान्	69
तस्याहुः संप्रणेतारं	299	वापसा पतयो विप्राः	386
त्तस्यां चौव प्रस्तस्य	40	तापसंघ्यंव विषंषु	658
तस्यां जाताः समांशाः स्युः	306	तामिः सार्धमिदं सर्वे	7.7
तस्यां स्वरोचमानानां	50	ताम्यां स शकलाभ्यां च	3
तस्याः पुरोषे तन्मांसं	१७५	तामनेन विधानन	૨ ૬ ૧
तस्येह त्रिविधस्यापि	388	तामित्रमन्धतामित्रं	88.0
तस्येह भागिनी दृष्टी	२९३	तानिकादिधु चोवेषु	±=?
तस्यैव वा निधानस्य	232	ताम्ररूपसुक्रमानां	
तस्यौष व्यभिचारस्य	२८१	ताम्रायःकांस्यरेत्यानाम्	7 53
तस्योत्सरीण शुध्यन्ति	३८१	ता यदस्यायनं पूर्व	* **
ताडियत्वा तृणेनापि कण्डे	રે ં રે	ता राजसपंगिस्तत्वः	58♠
ताडियत्वा तृणेनापि संरम्भाव्	१३७	तावतां न फलं तत्र	€.€
ताहरगुणा सा भवति	२८९	तावतां न भवहातुः	44
तादृषोहति तत्तिसम्	२ ९१	तावतो प्रसते प्रेत्य	66
तादृशं फलमाण्नोात	306	वावताऽतन्द्रितान्दक्षान्	# 2 kg
तादृशान्सम्प्रवक्ष्यामि	२३७	तावतोऽञ्दानमुत्रान्योः	73.0
ताहशेन शरीरेण	४०२	ताववः संख्यया तस्मिन्	2 :4
तानन्तरनाम्नस्तु	334	तावन्त्यन्द्रसहस्रागि	2 53
तानव्रवीद्यीन्सर्वान्	१६	तावद्भवत्यप्रयतो	345
तानानयेद्वशं सर्वान्	299	तावन्सृद्वारि चारेवं	१ इ.३
तानि कारुककर्माणि	380	तावत्स्यादशुचि वित्रो	7.4.4
तानि कृत्याहतानीव	ંહફ	तावानेव स विदेयः	9.44
तानि निर्हरतो लोभान्	૨૮ ફ્રે	वा बुभावप्यसंस्कार्यो	3 53
तानि सन्धिषु सीमायां	ર ફર્ષ્ઠ	तानुभौ गच्छतः स्वर्ग	630
तानि सम्यक् प्रवक्षामि	88	ताबुभी चौरवच्छास्यौ	२५६
तान्निबोधत कारस्च्येन	98	तावुभौ पतितौ स्यातां	5 48
तान्प्रजापतिराहैत्य	१४६	ताबुभौ भृतसंष्टकौ	383
तान्प्रसद्य नृपो हन्यात्	328	तासामाबोश्रतस्तु	
तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रुवात	80	तासां क्रमेण सर्वासां	32
तान्यवौक्कालिकतया	808	तासां चेदवरद्वानां	242
तान्यव पञ्च भृतानि	399	तासां पुत्रेषु जातेषु	309
तान् विदित्वा सुचरितौः	इंश्इ	तासां वणंक्रमेण स्यात्	362
तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि	३८३	तास्वेव मृतमात्राहु	368
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन	२३२	विरस्कृत्याचोरका ण्डं	१२१
तान्समासेन वक्ष्यामि	390	तियंक्तवं तामसा नित्यं	362
तान्सर्वानिभसंद्रध्यात्	२ १८	तिलप्रदः प्रजामिष्टां	583
तान्सर्वान्घातयेद्राजा	386	तिलोवींहियनैमांष्ैः	402
तान्सावित्रोपरिभ्रष्टान्	339	तिष्ठन्तीष्वनु तिष्टेसु	369
THE STREET STREET STREET	741		

	on payers Ta
प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
तीक्ष्णरुचीव मृदुश्च स्थात्	286
तोक्णक्रचीव सृदुक्चीव	२१५
तीरितं चानुशिष्टञ्च	386
(तीरितं चानुशिष्टं च)	३१९
तीर्थं तद्भव्यकृष्यानां	88
तुरायणं च क्रमशः	१८१
तुरीयो ब्रह्महत्यायाः	३७२
तुलामानम्प्रतीमानम्	२८४
तृणकाष्ठद्वमाणाञ्च	રુ ૭૮
तृणगुलमलेतानां च	३९९
तृणानि भूमिरुदकं	CS
तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थं	२७६
तृतीयं धनदण्डं तु	२४६
तृतीयं यज्ञदीक्षायां	48
वृती यिनस्त् तीयांशाः	२ ५८
[ते गच्छन्ति परं स्थानं]	४०९
ते च स्वा चैव राज्ञ	६८
ते चापि बाह्यान् सुबहून्	\$ 30
ते तमर्थमपृच्छन्त	٩ ۶
तेन चेदविवादस्ते	२४१
तेन तुल्यः स्मृतो राजा	१२७
तेन ते प्रेत्य पशुतां	૮રૂ
[तेन दत्तं तु भुक्षीत]	२ ३३
तेन यद्यत्समृत्येन	२००
तेन यायात्सतां मार्ग	636
तेन साधै विनिश्चित्य	२०३
तेनानुभूयता यामीः	३ ९ ४
तेनायुर्वधेते राज्ञः	4 8
तेनार्धवृद्धिमीकव्या	२५०
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा	83
ते निन्दिनौर्वतयेयुः	380
तेनैव कृत्स्नमाप्रोति	१११
तेनैव विप्रानासीनान	१०१
तेनैव साध प्रास्येयुः	३८१
तेर्जाप भोगाय कल्पन्ते	१९९
ते पृष्टास्तु यथा ब्रुयुः समस्	
ते पृष्टास्तु यथा ब्रुयुः सीमा	सन्धिषु ३६६
ते उम्यासास् कमणां तेषाम्	808
[तम्यो दण्डाहतं त्रव्यं]	. २८१

प्रतीकानि तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं तेभ्यो लब्धेन भौक्षेण ते वै सस्यस्य जातस्य ते शिष्टा बाह्मणा जेयाः तेषामद्भिः स्मृतं शौचं तेषामनुपरोधेन [तेषामन्ये पङ्कितूष्याः] तेषामपीह विजेयं तेषामर्थे नियुक्षीत [तेषामशौचं विप्रस्य] तेषामाद्यमृणादानं तेषामारक्षभृतं तु तेषासिदं तु सञ्चानां तेषामुत्पन्नतन्त्नां तेषामुद्दमानीय तेषासृषीणां सर्वेषां तेषां प्राम्याणि कार्याणि तेषां छित्वा नृपौ हस्तौ तेषां तु समवेतानां तेषां त्वगस्थिरोमाणि तेषां त्ववयवानसूक्ष्मान् तेषां त्रयाणां शुश्र्षा तेषां दस्वा तु हस्तेषु तेषां दोषानिमख्याप्य तेषां न दद्याद्यदि तु [तेषां न पूजनीयोऽन्यः] तेषां निष्ठा तु विज्ञेया तेषां वृत्तं परिणयेत् तेषां वेदविदो ब्युः तेषां षड् बन्धुदायादाः तेषां सततमज्ञानाम् तेषां सर्वत्रगं तेजः तेषां सर्वस्वमादाय तेषां स्वं स्वमिम्रायम् तेषु तेषु तु ऋत्येषु तेषु दभीषु तं इस्तं तेषु सम्यग्वर्तमानः ते घोडश स्याद्धरणं तब्वेव त्रिषु तुष्टेषु

प्रवोकानि	युहा ङ्काः	प्रतीकानि	प्रवासाः
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां	€ 3	त्यज्ञाचयुजे मासि	प्रशक्ताः १८२
ते सम्यगुपजीवयुः	38 <mark>8</mark>	त्रपु मांसं तथा लोडम्	35
ते सर्वाधेष्वमामांस्ये	26	त्रपद्मास्त्रिमगः पृव	845
तेऽस्य गृद्याणि कर्नाणि	205	त्रवाणामि चैतेषां तुजानां त्रिषु	375
तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्	રું	त्रयागामपि चैतेषां गुणानां यः	354
तेह्येनं कुपिता हन्युः	325	त्रथाणामप्युवायानां	358
तौजसानां मणीनां च	१७३	त्रयागासुदकं कार्यम्	\$ 5.5
तैरेव चावृतो भूतैः	3 8 8	त्रयोदशां व रेषास्त	48
तीभूतीः स परित्यकः	389	त्रयो धर्मा निवर्तन्ते	588
तौः सार्धं चिन्तयेज्ञित्यं	203	त्रयं सुविदितं कार्य	8:4
तीस्तीरवायौः संगृह्य	238	त्रयः परार्थे क्विदयन्ति	* - 3
वौ सु जावौ परक्षेत्रे	99	त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया	# 12 m
तौ धर्म पद्मयतस्तस्य	368	त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां	8.00
तौ नुपेण हाधर्मज्ञौ	२३ ६	त्रिणाचिकतः पद्माग्निः	, 5
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च	२०२	त्रिर्ण्डमेत ज्ञिक्ष ्य	3 ? 3
तौ हि च्युतौ स्वक्रमीम्यः	269	त्रिदण्डं धारपेड् योगी	3 63
तं कानीनं वदेवासा	380	तिरका ख़ुबन् साक्यम्	₹ 85
तं कामजमिरक्थीयं	३०६	त्रिपदा चैव सावित्री	४३
तं चेदम्युदियातस्यः	ે ફ ૦	[त्रिपिवं स्विन्द्रियक्षीणं]	१०९
तं देवनिर्मितं देशं	26	त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः	1.34
तं देशकालौ शक्ति च	१९८	त्रिरहस्त्रिनिशायां च	3 63
तं प्रतीतं स्वधर्मेण	44	त्रिराचामेद्यः पूर्वं द्विःप्रसूज्याः	ततो
तं मां वित्तास्य सर्वस्य	१२	मुखम् । खानि चेव	3 👁
सं यहनेन जयेल्लोभं	२०३	त्रिराचामेदपः पूर्व द्विःप्रसृज्या	त्तो
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहाव्	2 4.	मुखन्। शारीरम्	ş#s
तं राजा निधंनं कृत्वा	380	[त्रिरात्रमावृतादेशात्]	१ ६३
तं राजा प्रणयन् सम्यक्	१९९	त्रिरात्रमाहुराशौचम्	१६६
[तं वै वाधीणसं विषाद्]	१०९	[त्रिरात्रामु भवेच्छुद्धिः]	१६३
तं शुश्रुपेत जीवन्तं	248	त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा	358
तं हि स्वयम्भुः स्वादास्यात्	. ેરફ	त्रिविधा त्रिविर्येषा तु	362
तं ह्यस्याहुः परं धर्म	१३५	त्रिविधं च शरीरेण	393
तांश्रारियत्वा त्रीन्क्रच्छान्	३८१	न्निविधित्निविधः इत्स्नः	386
तां व्याद्भवतोत्येवं	80	श्चिवृता प्रनिथनेकेत	38
तां विवर्जयतस्तस्य	१२०	त्रिशत्∓ला सुह्तैः स्थात्	१ ६
तां स्वभिः खाद्येदाजा	२७९	त्रिशद्वोद्वहेत् कन्याम्	388
तां सार्घ्वी बिमुयाब्रित्यं	२९८	त्रिषु वर्णेषु यानि स्युः	388
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति	280	त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि	१४७
तांस्तु यः स्तेनयेद्वार्च	१५०	ं त्रिप्वप्रमाद्यक्षेतेषु	દર
स्यजन्नपतितानेतान	२८२	त्रिष्वेतेष्वित कृत्यं हि	६३

			, ,
प्रतीकानि	पृक्षाङ्काः	प्रतीकानि	ម ខ ្មែរ:
श्रीणि चात्र प्रशंसन्ति	१०३	दण्डस्य पातनं चैव	૨૦૨
त्रीणि देवाः पवित्राणि	१७४	दण्डस्य हि भवास्सवँ	999
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत	२९८	इण्हेनैव तमण्योषेत	३२४
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि	१०३	दण्हेनैव प्रसद्येतान्	266
त्रीण्याचान्याश्चितस्त्वेषा <u>ं</u>	२०६	दण्हे। हि सुमहक्षेजो	846
श्रीण्युत्तराणि क्रमशः	२०६	दत्तमिष्टं तपोऽघीतं	૮ફ
श्रीस्तु तस्माद्धविःशेषान्	१०१	दत्तस्यषोदिता धम्या	298
[त्रेताधर्मापरोधार्थ]	१६२	दत्तानि हृष्यकच्यानि	99
त्रविद्यमृद्धान्विदुषः	200	दत्तेन मासं तृष्यन्ति	१०८
त्रीवद्याः शुचयो दान्ताः	323	दत्वा धनं तु शिष्येभ्यः	330
त्रेविद्येभ्यस्र्यी विद्यां	२०१	दस्वा पुनः प्रयच्छन्हि	286 ·
त्रीवद्यो हेतुकस्तर्भ	४०६	ददाति परमं सौख्यं	૮૨
त्वरभेदकः शतं दण्डयो	२६८	द्दौ स दश धर्माय	३०३.
त्वमेको झस्य सर्वस्य	3	द्याच सर्वभूतानां	३३२
त्र्यक्षपूर्वं श्रोत्रियाणां	86	द्धि भक्ष्यं च शुक्तेषु	१५३
_{त्रयब्दं} चरेद् वा नियतः	રૂ હર	दुधनः क्षीरस्य तक्रस्य	૨ ૭૨
त्र्यवरः परिषज्ज्ञेया	યુવ્	दन्तजातेऽनुजाते च	१६०
त्र्यवरा पारपण्डापा त्रयवरा वापि वृत्तस्थाः	४०६	[।दन्तवदन्तलानेषु]	१७६
त्र्यवरा वापि वृतस्याः त्र्यवरैः साक्षिभिर्माग्यः	- 436	[।दयार्थं सर्वभुतानां]	१८७
त्रयंवरः साक्षानमाज्यः त्रयंशं दायाद्धरेद् विप्रः	इ०७	दुर्भाः पूर्वित्रं पूर्वीण्हः	800
त्र्यश दायाधरेष् । पत्रः त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षो वा	२ ९८	द्वानप्रातिभाष्ये तु	292
इयष्टवपाउष्टवपा पा [इयहकृतशीचानां तु]	१७३	दर्शनेन विहीनस्तु	<i>१९१</i> ′
्रथहञ्चतशायाम् ५ ।	ફે ૪૬	दर्शमस्कन्दयन्पर्व	१८१
त्र्यहेण शुद्रो भवति त्र्यहेहिको वाऽपि भवेद	११३	दशॅन चाधमासान्ते	११८
ठयहाहका पाउप परप कर्न लोक्सोन्स्स	3 68	दश कामसमुत्थानि	२०१
त्र्यहं चोपवसेदन्स्यं त्र्यहं तूपवसेद् युक्तः	3,60	दशध्वजसमो वेशो	१२६
त्र्यहं त्यवसद् युक्तः त्र्यहं न कीत्येद् ब्रह्म	१३०	द्श पूर्वान्परान्वंदयान्	65
त्र्यह न कातवद् शक्ष 	368	दशमं द्वादशं वापि	२३ २
त्रयहं परं च नादनीयात्	. \$ 68	द्शमासांस्तु तृष्यन्ति	१०९
त्रवर्ह प्रातस्त्रवर्ह!साय म्	4 - 3	द्शलक्षणको धमः	868
<u>द</u>	0.010	द्शलक्षणकं धर्मम्	884
दक्षिणां दिशमाकाङ्कन	१०७	दशलक्षणयुक्तस्य	3 92
दक्षिणाप्रवणं चैव	. 800	द्वालक्षणानि धर्मस्य	१९६
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ	१२१	दशस्नासमं चक्रं	१२६
दक्षिणासु च दत्तासु	२ ५८	दश सुनासहस्राणि	१२७
दक्षिणेन सतं श्द्रम्	१६९	दश स्थानानि दण्डस्य	૨ ૪૬
दण्डन्यूहेन तन्मागं	२२२	द्शा स्थानाम प्रवस्य द्शातिवर्तनाम्याहुः	258
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वाः	१९८	द्शातिवतनाम्याहुः द्शातिवतनाम्याहुः व	305
दण्डशुलकावशेषं च	२५२	द्शाष्ट्र तु क्रमराः दृशाब्दाख्यं पौरसख्यं	86
दण्डः सुहेषु जागर्ति	१९८	विश्वाब्दाख्य पारसंख्य	3 5

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतोकानि	ए राष्ट्राः
दशावरा वा पारिषद्यम्	५०६	दीाक्षतस्य कदर्यस्य	883
दशाहं शावमाशीचं	१६१	[दीक्षितं दक्षिणाहीनः]	260
दशी कुछं तु भुञ्जीत	2 5 5	[दोपहस्तां मनेदन्धः]	346
दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वं	358	दीप्यमानः स्ववदुषा	52
द्द्यन्ते ध्मायमानानाम्	१९०	दीर्घाष्ट्रानि यथादेश	\$ 68
दातव्यं बान्धवैस्ततस्यात्	3 6 3	दीर्घी ल्लघुरचंद नरान्	223
दातव्यं सर्ववर्णेभयो	233	दुःखमागी च सततं	१३६
दाता नित्यमनादाता	9	दुःखं सुमहदाप्नोति	136
दातारो नोऽभिवर्धन्तां	903	दुखिता यत्र दृश्येरन्	375
दातुर्भवत्यनर्घाय	885	दुदोह यज्ञसिञ्चर्ध	† •
दातुर्यंद् दुष्कृतं किञ्चिद्	९७	दुराचारो हि पुरुषो	733
दातृन्प्रतिगृहीतृंश्च	ं ९०	दुष्टसामन्तर्हिकश्च	356
दानधर्म निषेवेत	१४६	दुष्टानुचारी च गुरोः	96
दानप्रतिभुवि प्रेते	242	दुष्येयुः सर्वेवर्णाश्च	779
(दानप्रभृति या तु स्यात्)	१७८	दुहित्रा दासवर्गेंग	535
दानेन वधनिर्णेकम्	કુ <i>હ</i> ષ્ટ	बूत एव हि संघते	3:4
[दानं प्रतिपही यज्ञः]	१३१	दूतं चैव प्रक्वीत	308
दानं प्रतिग्रहं चैव	50	दूतं संप्रेषणं चैव	3 { \$
दानं प्रतिप्रहश्चेव	388	बूतस्तरक्रस्ते कर्म	3,29
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्ड	234	दूरस्था नार्चयेदेनं	46
दापयेद्वनिकस्यार्थमध	२३४	दूरादावसथान्म् ग्रं	१३६
दायाद्यस्य प्रदानं च	360	दूरादाहस्य समिवः	95
दाराभिहोत्रसंयोगं	68	वूरादेव परोक्षेत	66
दाराधिगमनं चैव	₹ 8	दूषयेचास्य सततं	223
दाराधीनस्तथा स्वर्गः	260	दूषितं केशकीटेश्र	કે શ ે
दाशापराधतस्त्रोये	828	दूषितोऽपि चरेद् धर्मम्	860
्दासवर्गस्य तत्पित्रये	१०५	देवकार्याद् द्विजातीनां	??
दासाधरथहर्ता च	२७५	देवताऽतिथिभृत्यानां	96
दासीघटमगं पूर्णम्	360	देवतानां गुरो राज्ञः	१३३
दास्यन्तु कारयेछोमात्	264	देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा	१८२
दास्यायंव हि सृष्टोऽसौ	२८५	देवताभ्यर्चनं चौव	44
दास्यां वा दासदास्यां वा	388	देवस्वं सात्विका यान्ति	360
दाहयेदग्निहोत्रेण	१८७	देवदत्तां पतिमायाम्	386
दिवाकी चिमुदक्यां च	6,50	देवदानवगन्धर्वा	864
दिवाचरेभ्यो भुतेभ्यो	८१	देवबाराणसाबिष्ये	382
दिवा चरेयुः कार्यार्थम्	388	देवराद् वा सिंपण्डाद् वा	¥ 4.8
दिवानुगच्छेद् गास्तास्तु	300	देवराय प्रदातन्या	396
दिवा वक्तव्यता पाले	२६१	देवस्वं त्राह्मणस्वं वा	399
दिवं गतानि विप्राणां	१७९	देवानृषीन्मनुष्यांश्च	<8

~ .			
प्रतीकानि	पृष्ठोड्डाः	प्रतीकानि	रहा है।
देवाम्बुर्युरदेवाश्च	३२९	द्रव्याणासस्पसाराणाम्	300
देवान्देवनिकायांश्र	१२	द्रश्याणां स्थानयोगांश्च	334
देवान्पितृंश्चाचेयित्वा	१५७	द्रव्याणि हिस्याची यस्य	256
देवाश्चेतान्समेत्योचुः	98	द्रव्यार्जनं च नार्शं च	४०३
देवेभ्यस्तु जगत्सव	22	द्रोह्भावं कुचर्यो च	335
देशकालविधानेन	206	द्वनद्वैरयोजयेच्चेमाः	१०
देशधमां आतिधमांन्	24	द्रयोरण्येतयोम्हलं	२०३
देशानलब्धां विलप्सेत	३२२	द्वयोख्याणां पञ्चानां	२१२
देशं रूपं च कालं च	२३४	द्वयोहि कुछयोः शोकं	२८७
देहादुत्क्रमणं चास्मात	१८९	[द्वादश्यां जातरूपं च]	188
देहेषु च समुत्पत्ति	१८९	द्वापरे यज्ञमेवाहुः	20
द्रत्यदानवयक्षाणां	96	द्वाभ्यामेकश्चतुर्थेस्तु	\$ \$8
दैवकर्मणि युक्तो । ह	ی د	द्वाराणां चीव भङ्गारं	३२६
दैवताम्यभिगच्छेचु	१३५	द्वावेव वर्जयेन्नित्यं	१३३
दैविष्ट्रयातिथेयानि	55	द्विकं त्रिकं चतुष्कं च	२४८
देवाचन्तं तदीहेत	99	द्विकं शतं,वा गृह्णीयाद्	२४८
दैविकानां युगानां छ	86	द्विगुणा वा चतुःषष्टिः	₹96
देवे कर्मणि पित्रये वा	808	[द्विगुणं दण्डमास्थाय]	386
देवेन विधिना युक्तं	226	[द्विजत्वमभिकाङ्क्ष्मित]	२४३
दैवे राज्यहनी वर्ष	· 90	द्विजातय इवेज्याभिः	२७१
देवे हविषि पित्र्ये वा	e 8	द्विजातयः सवर्णासु .	३३५
देवोढाजः मुतः चैव	૭ ૨	द्विजातिप्रवरो विद्वान्	68
दैवं हि पितृकार्यस्य	ee	द्विजातिमुख्यवृत्तीनां	665
दैहिकानां मलानां च	१७ ५	द्विजातीनां च वर्णीनां	२७६
दोषो भवति विप्राणां	386	द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	२७६
दौर्वल्यं ख्याप्यते राज्ञः	293	द्वितीयमायुषो भागं कृतदारः	[अनेन]१८०
दौहित्र एव च हरेत्	३०४	द्वितीयमायुषो भागं कृतदारः	
दौहित्रोऽपि इमुत्रीनं	३ ०५		२९ 8
दौदित्रो द्यांखलं रिक्थम्	३०४	द्वितीये इस्तचरणौ	324
दौहिन्नं विद्पति बन्धं	58	द्वितीयं तु पितुस्तस्याः	३०५.
दृढकारी सृदुदन्तिः	<i>\$88</i>	द्विधा कृत्वाऽऽस्मनो देहं	१२
दृष्टिपृतं न्यसेत्पादम्	१८७	द्विविधं की र्स्यते द्वैधं	
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच	39	द्विविधांस्तस्करान् विद्यातः	३ २२
चूतपानप्रसका श्च	350	द्विशतं तु दमः कार्यः	२७९
ध्तमेतत् पुरा कल्पे		द्विषता हि हविशुंक	80
श्रतं च जनवादं च	44	द्विषदन्नं नगर्थन्नं	્ १४૪
चूतं समाह्वयं चीव	386	द्वे कृष्णले समस्ते	
चौभूमिरापो हृद्यं	280	द्वेषं दम्भं च मानं च	85.
द्रवाणां चैव सर्वेषाम्	202	द्वेधीमावं संश्रयं च	. 388
	=		

प्रतीका नि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	
द्दौ तु यो विवदेयाताम्	388	धर्मासनसविष्टाय	रहाडू :
द्वी देवे पितृकार्धी त्रीन	45	धरण र दृश्यतृद्धाः	*37
द्वी मासौ मतस्यमांसेन	१०८ :	धरंग व्यवहारेण	332
द्वयेकान्तरासु जातानां	238	धमंण हि सहायेन	558
घ	245	यमण हि सहायन	888
च चनवन्तं प्रजादन्तं		धर्मगाधिगतो येस्तु	8:3
	१०८	धरेणापि नियुक्तार्या	\$5
धनानि तु यथाशक्ति	३ २३	धर्मेष्यच्यु धर्मग्राः ————————————————————————————————————	348
धनिनं वाऽप्युपाराष्ट्रय	360	धर्मोपरेशं द्वीय 	7.5
धनुःशतं परीहारो	242	धर्मोविद्दस्त्वधर्मींग	电
धनुःशराणां कर्ता च	₹ ३	घर् चाप्यसुसोदकँ	650
भवेन वैश्यसूद्री तु	३९६	धर्म जिज्ञासमानानां	3.6
धनोष्मणा पच्यमानाः	386	धमुं शतैः स द्धिनुषा द्	\$83
धर्ने तत्युत्रिकाभर्ता	३०४	घमें शासतमाश्चित्य	556
घनं यो विभृयात् स्रातुः	३०६	धम्यं विभागं कुर्वीत	30.€
धनं वा जीवनायालं	358	धार्व स्टा द्वाचाश्च	१५३
धन्यं यशस्यमायुष्यं	دع	धाना मतस्याग्यवा मांसं	\$86
धन्वदुगं महोदुगम्	२०६	धान्यकुष्यवग्रस्तेय म्	35?
धरणानि द्वा ज्ञेयः	284	धान्यचौरोऽङ्ग र्होन ्डं	346
धर्म एव हतो हन्ति	२२९	धान्यदः शास्तं सौरुयं	\$50
धर्मेकियाऽऽत्मचिन्ता च	358	घान्यानामष्टमो भागः	\$ 58
धमंज्ञं च कृतज्ञं च	224	धान्यान्नध नचौर्याण	3.00
धर्मतो ऽधर्मतश्चैव	३ ९६	घान्येऽष्टमं विशां ग्रुल्कम्	3,40
धर्मध्वजा सदा लुब्धः	१४ १.	धारे सदे छवे वाह्ये	250
ध र्मनैपुण्यकामानां	१२९	धान्यं दशस्यः कुम्भेम्यो	203
धर्मप्रधानं पुरुषं	१४८	धान्यं शावं च वासांसि	58
धर्मप्रवक्ता नृपतेः	२३०	धान्यं हुत्वा भवत्याखुः	800
धर्ममुळं निषेवेत	१३६	धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठाः	806
[धर्मव्यतिकमो दृष्टः]	25	धिग्वणानां चर्मकायं	380
धर्मस्थः कारणैरेतैः	२३६	धीर्विद्या सत्यमक्रोधः	\$ 4.3
धर्मस्य परमं गुद्धं	૪૦ %	ष्टतिः क्ष मा दमोऽस्तेयम्	848
धर्मस्य ब्राह्मणो मूलम्	364	एतिमंद्र्यं कुसीदं च	386
धर्मस्याव्यभिचाराधं	૨ ૪૬	धेनुरुट्टो वहन्नधो	586
धर्माद्विचलितं हन्ति	१९ ९	ध्वानं प्रसादो माधुवै	१ ४२
धर्मार्थप्रमवं चैव	१८९	ध्यामयोगेन संपदयेत	१९१
धर्मार्थं चैव विप्रेम्यो	204	ध्यानिकं सबमेत्रैतत्	843
[धर्मार्थं नोपयुद्धे च]	१४६	ह्यायस्यनिष्टं यत् किञ्चित्	256
धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्	398	ध्रिययाणे तु पितरि	१०१
धर्मार्थांदुच्यते श्रेयः	Ęę	व्यवाहतो भक्तदासः	२८५
धर्मार्थी यत्र न स्यातां	89	ध्वजिनी मित्सनी चैव	259
-मीमा नव स द्वारीत	9.7	•	

^ ^		
प्रतोकानि	प्रहा द्धाः	प्रतीकानि
न	•	न चापि पश्येदशुचिः
न कथज्ञन दुर्योनिः	385	न चालिज्यत पापेन
न कदाचन कुर्वीत	६२१	न चासारं न चः न्यूनं
न कदाचिद् द्विजे तस्मात्	१३७	न चास्योपदिशेखर्म
न कन्यायाः पिता विद्वान्	હ લ્	न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयात्
न कर्णिमिनांपि दिगधैः	२०८	न चेमं देहमाश्रित्य
न कर्स निष्फलं कुर्याद्	१३४	न चैनं पादतः।कुर्याद्
न कश्चिद् योषितक्याकः	. २८७	न चैनं सुवि शक्नोति
न कार्पासास्थि न तुषान्	१२६	न चैवं प्रलिखेद् भूमि
न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य	49	न जैवात्यशनं कुर्यात्
न कुर्वीत वृथा चेष्टां	१२३	न चैवात्राशयेस्कञ्चिद्
न कुर्वीतास्मनस्राणं	360	न चैवास्यनुकुर्वीत
न कूटैरायुधेहैन्यात्	२०८	न चैवनां प्रयच्छेतु
[न कृतध्नैरनुद्युक्तैः]	१ २५	नचोत्पातनिमित्ताभ्यां
नर्ः चारनं समदनीयात्	१८३	न चोदके निरोक्षेत
नक्षत्राणि च दैत्याश्च	1386	[न चोपलम्भपूर्वोक्तः]
नगरे नगरे चैक	३ १२	न छिन्द्यान्नखले।मानि
नप्तो मुण्डः कपालेन	૨ ૪૪	न जातु कामः कामानाः
न प्रामजातान्यातींऽपि	१८३	न जातु ब्राह्मणं हन्यात्
न च क्षुघाऽस्य संसीदेव	૨ ૧૪	न जीर्णदेवायतने
न च छन्दांस्यघीयीत	60.	न जोणंमलवद्वासा
न च तत्कर्म कुर्वाणः	१६६	नटश्च करणश्चेव
न च द्विजातयो ब्रुयुः	१०३	[न तच्छक्यमपाहर्ते]
न च नप्तः शयीतेह	१२५	न तत्पुत्रैभंजेत्सार्घ
न च पूर्वापरं विद्यात्	438	न तरफलमवाप्नोति
न च प्राणिवधः स्वर्यः	१५९	न तम्र प्रणयेदण्डं
न च प्रापितमन्येन	238	न तत्र विद्यते किञ्चित्
न च योनिगुणान्कांश्चित्	266	न तथौतानि शक्यन्ते
न च वासांसि वासोभिः	२८३	न तस्मिन् धारयेद्वण्डं
न च वैश्यस्य कामः स्यात्	338	न तत्य निष्कृतिः शक्या
न च शोचत्यसम्पत्तौ	35 8 ,	म तस्य वेतनं देयं
न च स्वं कुरुते कर्म	86	न ताडयेचुणेनावि
न च हन्यात्स्थलारूढं	206	न ताह्यं भवत्येनो
न च हुन्यं बहत्यिः	\$86	न सापसैर्वाद्यणीर्वा
न चातिमृच्छति क्षिप्रं	484	न तिष्ठति तु यः पूर्वां
न चादस्वा कनिष्ठेम्यः	२०२ ३१७	न तु मामापि गृहीयाव
न चादेयं समृद्धोऽपि	263	न तेन घुद्धो भवति
न चापेः काळसंरोघात्	486	
न चानिस्थो गुरुणा		न तैरभ्यवनुज्ञातो न तैः समयमस्विच्छेत्
	46,	। न तः समयमान्यच्छत्

प्रतीकानि	प्रश् <u>र</u> ाः ं	प्रतीकानि	esiki:
न तौ प्रति हि वान्धर्मान्	3 88	रु पाप ण्डिगगाकान्ते	.
न तं नयेत साक्ष्यं तु	रद्	न पुत्रदारा न ज्ञातिः	286
न तं भजेरन्दायादाः	384	न पुत्रमागं विपमं	384
न तं स्तेना न चामित्राः	₹:•	न पूर्व गुरवे किञ्चित	5 9
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च	३९ ६	न पौतुबिहायो होमः	272
न त्वलपदक्षिणैर्व्हः	344	न फोलकृष्टमदनीयात्	१८३
न त्वेव ज्यायसीं वृक्ति	380	न सालहुटे भ खले	१२१
न त्वेव तु कृतोऽधर्मः	१३८	न बस्न्रतिके विष्टे	१४:
न स्वेव तु वृथा हरतुं	१५७	न विम्हयाच्चवो धर्म	२८२
नस्वेवाघौ सोपकारे	38 5	न ब्राह्मणक्षत्रिययोः	Ę Ą
न दत्त्वा कस्यचित् कन्याम्	२१५	न बाद्यणवधाद् भृयात्	₹ ८ १
न द्धाद्यदि तस्मात्सः	२५५	न ब्राह्मणस्य स्वतिथिः	63
न दर्शेन विना श्राद्धं	१११	न बाह्मणोऽनेद्येत	3 48
न दस्युभिर्नाशुचिभिः	१२५	न बाह्मणं परीक्षेत	48
न दिवोन्द्रायुधं दृष्ट्वा	१२३	न भक्षयति यो मांमं	848
नदीकूलं यथा वृक्षो	१९२	न मक्षयेदेकचरान्	६३४
नदीतीरेषु तद्विद्यात्	268	न भिन्नभाण्डे भुन्नीत	१२ %
नदीनां वापि संभेदे	2.00	न भिन्नश्रङ्गाक्षितुरैः	१३४
नदीषु देवखातेषु	१४२	, न भीतं न परावृ शं	२०८
न दोषं प्राप्नुयारिकचित्	ર ७ ७	न सुक्तमात्रे नाजींगी	१३१
न दृष्टदोषाः कर्तव्याः	२३७	न भुझातोद् एतस्ने हं	१२२
न द्रव्याणामविज्ञाय	६८०	[न भौक्यं परपाकः स्पात्]	95
न द्वितीयश्च साध्वीनां	१७९	म मोक्तव्यो बलादाधिः	₹86
न धर्मस्यापदेशेन	\$ 88	न भोजनायँ स्वे विप्रः	८३
न नदीतीरमासाध	१२१	न भ्रातरो न पितरः	३१२
न नामग्रहणादेव	१९७	न माता न पिता न छी	२८र
न नावं न खरं नोष्ट्रं	१३१	न मातृतो ज्यष्टमस्ति	३०३
न निवरीत संग्रामात्	२०८	न मांसमक्षणे दोषः	czţ
न निर्वेपति पञ्चानां	80	न मित्रकारणादाजा	₹ 95
[न निर्वपति यः श्राखं]	૮૬	न मुक्तेशं नासीनं	२०८
न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः	३ १५	न मुखेनांविष्ठप्तीश्च	१२ ६
न निशान्ते परिश्रान्तः	१२८	[न मूत्रमुण्डः कर्तव्यः]	२८१
न निष्क्रयविसर्गाभ्याम्	२९२	न मूत्रं पिय कुर्वीत	१२१
न नृत्येदथवा गायेत्	१२३	न मुल्लोव्हं च सृद्नीयात्	१२४
न पृक्ष्यहिप्रेष्यनार्झी	ξ u	न यज्ञार्थं घनं शुद्राव	364
न पश्येष्प्रसवर्ग्ती च	१२१	नयेत्रयाञ्चमानेन	138
न पाणिपादचपछः	१३९	नरकाकखराणां च	3.45
न पादेन स्पृत्रोदन्नं	१०३	नरके हि पतन्त्येते	349
न पादौ धावयेत्कांस्ये	१२३	सरकं कालसूत्रं च	ş z d

प्रतीकानि	ृष्ठाङ्काः
[नरकं समवाप्राति]	. ₹ /#:
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति	850
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्	१२६
न राज्ञामघदोषां अस्ति	. १६९
नराचोष्ट्रवराहैश्च	३८२
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति	३३२
नर्भवृक्षनदीनाम्नी	Ęø
न लङ्घयेद्वत्सतन्त्री	१२०
न लोकवृत्तं वरीत	११६
नवम्यां वै चौकशकान्	. ११०
न वर्धयेदघाहानि	१६६
नवाद्ममधानमांसं च	११८
न वारयेद् गां धयन्तीं	१२३
न वायपि प्रयच्छेनु	680
न वासोभिः सहाजस	१३२
न विगद्धां कथां कुर्यात्	१२४
न विण्मूत्रमुदीक्षेत	१२५
[न विद्यमानमेवं वै]	586
न विद्यमानेष्वयेषु	११६
न विप्रदुष्टभावस्य	કર
न वर्षं स्वेषु तिष्टतसु	१७०
न विवादे न कलहे	. 838
न विवाहविधावुकः	268
[न विश्वसेदविश्वस्तम्]	२१०
न विस्मयेत तपसा	880
[न वेदबलमाभित्य]	४०५:
नवेनानचिता ह्यस्य	११८
न वै कन्या न युवतिः	398
नवैतान स्नातकान् विद्यात्	342
न व स्वयं तद्दनीयात्	63
न वृथा शपथं कुर्यात्	288
न वृद्धो न शिशुर्नेको	230
न शक्यो न्यायतो नेतुं	100
न शुद्रराज्ये निवसेत्	१२३
	१२६
न शृद्धे पातकं किञ्चित्	348
न शोचन्ति तु यत्रौता 💎 🕼	WE.
न दमश्र्णि गतान्यास्यं	१७६
नदयकीषुर्यथा विद्धः	२ ११२

प्रतीकानि नक्यतां विनिपाते तौ नदर्यान्त हव्यकव्यानि न श्रमाची न कामाचैः न आहे भोजवेन्मित्रं न श्रोत्रियो न लिङ्गस्यो नष्टं देवलके दसं नष्टं विनष्टं कृमिमिः: न स राज्ञा नियोक्तव्यः न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः न ससत्वेषु गर्तीषु न साक्षी नृपतिः कार्यो न,साहतिकदण्डघ्नौ न सोदन्नि धर्मेण न सीदेत्स्नातको विप्रः न सुरं न विसद्भाहं न रंभाषां परखोभिः न संवसेच्च पतितौः न संसगं व्रजेत्सद्धिः न संहताभ्यां पाणिभ्यां न सांपरायिकं तस्य न स्कन्दते न व्यथते न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा न स्पृशेच्चौतदुच्छिष्टो न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टः न स्याद्वाक्चपलक्षीव न स्वर्गाच्च्यवते छोकात् न स्वातम्त्र्येण कर्तव्यं नस्वामिना निसृष्टोऽपि न हायनैर्न पछितौः न हि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं न हि दण्डाद् ऋते वाक्यः न हि शुद्रस्य यज्ञेषु न हि हस्तावस्रिद्रधौ न हिस्याद् ब्राह्मणानगाश्च न दीहशमनायुष्यं न होडेन विना चौरम् न हृष्यति ग्लायति वा न इनिष्यात्मवित्कश्चित् न शक्तिन्युज्यते कर्मे

प्रतीकानि	प्रहाङ्काः	प्रतीकानि	एडाडूा:
नाकन्यासु क्रचिन्नृणां	210	नाम्यदस्येन संस्षृष्टः	463
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां	846	नाम्यस्मिन् विधवा नारी	563
नाकामेत्कामतच्छायां	१३३	नाम्पोत्पन्ना प्रजास्तीह	१उ९
नादौः क्रीडेस्कदाचिचु	१२५	नागृष्टः कस्यचिद् द्रुया	84
नागान्सर्पान्सुपर्णाश्च	१ २	नान्धु मृत्रं पुरीपं या	833
नाप्तिदंदाइ रोमापि	ર 8ર	नाबहा क्षत्रसृज्नोति	330
नाप्ति मुखेनोपधमेत्	१२२	नामासने दुरी शिष्यः	ŧ8
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युः	३२०	नामिनन्देत मर्णम्	5 64
नाज्ञातेन समं गच्छेत्	१ ३४	नानिवाद्यः स विदुपा	82
नातरायिवधे दोषो	२७७	नामिन्याहारयेद् मझ	* 8.
नात्ता दुष्यत्यदन्ना द्यान्	१९६	नामजातिप्रहं त्रेषाम्	355
नातिकस्यं नातिसायं	१३४	नामधेयस्य ये केचित्	82
नातिप्रगे नाति सार्व	१२३	नामधेयं दशम्यां तु	3.5
[नातिस्थूखां नातिकृशां	Ę♥	[नाममात्रेण नुप्येत]	२०९
नातिसांवरसरी वृद्धि	२५०	नामुत्र हि सहायाय	\$86
ना त्मानमवमन्येत	१३ ३	नामेध्यं प्रक्षिपदानी	653
नात्रिवर्षस्य कर्ष्घ्या	१६३	नाम्नां स्वरूपभावो हि	8.8
नाददीत तृपः साधुः	३२१	नायन्त्रितस्त्रितेदोऽपि	¥ŝ
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति	२७४	नायुवन्यसनप्राप्तं	₹≎€
नाचाच्छूद्रस्य पकाननं	१४६	नायुष्यमानं परमन्तं	२०८
नाचाद्विधिना मांसं	१५७	[नारायणपरोव्यक्ता]	Ę
नाधर्मश्रिरितो छोके	१३८	नारं स्पृष्ट्वाऽस्यि सस्नेहं	\$\$ C
नाधरोणागमः कश्चित्	85	नारि न मित्रं यं विद्यात्	66
नाधार्मिके वसेंद् ग्रामे	१२३	नारी यानानि वसं वा	**
नाधिकं दशमाद्यात्	300	नारुन्तुदः स्यादार्वोऽपि	43
नाधीयीत श्मशानास्ते	१३१	नार्तेना व्यवमन्तव्या	٤ę
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा	१३०	नातों न मचो नोन्मचो	\$30
नाधीयीतासमारूढः	१३१	नार्तोऽप्यपत्रदेद्विप्रात्	५४८
नाध्यधीनो न वक्तव्यो	રકૂછ	नार्यसम्बन्धिनो नासा	३ हु 😻
नाध्यापनाव् योजनाव् वा	३४८	नाळोमिकां नातिलोमां	\$4
नानारूपाणि जायम्ते	२९१	नावमन्येत ते मुज्युः	\$ \$\$
मानाविधानां द्रव्याणां	१७ २	नाविनीतैभेजेद् धुर्यः	१२४
नानिष्ट्रा नवसस्येष्ट्या	११८	नाविस्पष्टमधीयीत	१२८
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये	188	नारेदविहितां हिसां	१६८ ३८९
नानुशासनवादाभ्या	१८८	नाशयन्त्याञ्च पापानि	
नातुश्रम् जात्वेतव	255	नाडनन्ति पितरस्तस्य	\$\$ \$8\$
नाक्षयम्ती स्वके नेत्रे	१२१	नोइनन्ति पितृरेवास्तव्	55 53 5
[नान्तरा भोजनं कृषीत्] नाम्रमधादेकवासा	3 6 ? 3?	नाइनीयाद्वार्यया सार्घ नाइनीयात्सन्धिवेलायां	१२२ १२२

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः -
नाश्चोत्रियतते यज्ञे	१४३
नासीनो न च भुञ्जानो	५७
[नास्यं हि वजेन्मागंम्	१८७
नास्तिक्यं वेदिनन्दां च	१३७
नास्ति सत्यात्परो धर्मी	२४०
नास्ति खीणां क्रिया मन्हीः	266
नास्ति छोणां पृथायज्ञो	१७८
नारुफोटयेन्न च क्ष्वेडेत्	१२३
नास्य कश्चिद्वसेद् गेहे	११८
नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः	१६३
नास्य छिद्रं परो विद्यात्	२ १०
नास्याधिकारो धर्मीऽस्ति	३५१
शस्त्रमापातयेज्जातु	१०३
निक्षिप्तस्य धनस्यौव	२५६
निक्षेपस्यापहरणम्	360
निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समम्	२५६
निक्षेपस्यापद्दर्तारं निक्षेप्तारम्	२५५
निक्षेपेच्येषु सर्वेषु	299
निक्षेपोपनिधी नित्यं	2.9 :
निक्षेपो यः कृतो येन	२५६
निक्षेप्योऽयोमयः बाङ्कः	२६६
निगृहचारिणश्चान्यान्	३ २३
निगृद्ध दापयेच्चोनं	२६०
निष्रहेण हि पापानाम्	ર જ ટ્ર
निग्रहं प्रकृतीनां च	२२०
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणाम्	१७४
नित्यमुद्धतपाणिः स्यात्	40
नित्यमुद्यतद्ण्डस्य	२१०
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	२१०
नित्यं तस्मिन्समाद्यस्तः	२३४
नित्यं बाम्बाण्यवेक्षेत	860
नित्यं ग्रुद्धः कारुहस्तः	508
नित्यं संवृतसंवार्यः	260
नित्यं स्थितस्ते हृद्येषः	२४१
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यात्	99
निस्यानध्याय एव स्यात्	१२९
निधीनां तु पुराणानां	२३३
निनीषुः कुलमुत्कष	\$86
निन्दितेभ्यो धनादानम्	263

प्रतोकानि निन्दितेऽहनि सायाह्र निन्दितीनिन्दिता नृणां निन्धास्वष्टासु चान्यासु ानन्धेहिं लक्षणेयुंका ानन्छव सा भवेरकोके निपानकर्तुः स्नात्वा तु निबध्नीयात्तथा सीमां निमन्जतश्च मस्स्यादान् निमन्त्रयेत त्रयवरान् निमन्त्रितान् हि पितरः निमन्त्रितो द्विजः पित्रये निमेषा दश चाष्टी च निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानात् नियतात्मा हविष्याशी नियतो वेदमभ्यस्य नियम्य प्रयतो वाचमभि नियम्य प्रयतो वाचं संवी नियम्य प्राञ्जिलिस्तिष्ठेद् नियुक्तस्तु यथान्यायं नियुक्तायामपि पुमान् नियुक्ती यौ विधि हित्वा नियोजयत्यपत्यार्थं नियोजयेद्धर्मनिष्ठान् निरन्वयं भवेत्स्तेयं निरन्वये शतं दण्डः **निरन्वयोऽमपसरः** निरये चौव पतनं निरस्य तु पुमाञ्छुक्रम् निरादिष्टधनक्षचेत्तु निरिन्द्रिया समन्त्राश्च निरुच्यमानं प्रदनं च निरोधनेन बन्धेन निर्घाते भूमिचळने निर्दया निर्नमस्काराः निदेशं ज्ञातिमरणम् निर्दिष्टफलभोक्ता हि निर्भयन्तु भवेद्यस्य निर्मेखाः स्वर्गमायान्ति मिलीपं काखनं भाण्डम

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	प्रवाद्याः
निवर्रोतास्य वावद्भिः	₹ 08	नुस्प्रशंसत्बन्धनं यः	336
निवृत्तचूढकानां तु	१६३	नैकशमी जमिर्वि ध	૮૨
निहत्य सु वती श्रेतात्	१६८	मेकः प्रपद्यताच्यानं	१२३
निवरांन्ते द्विजातीनां	3 4 5	गैकः सुन्या ञ्चन्यगेरे	१२२
निवर्नेरंश्च तस्मात्तु	360	नैतारूपं परीक्षण्ते	266
निवेध गुरवेऽश्रीयात्	34	नैतीरपूरोविधिवर्	\$ \$
निवृत्तं सेवमानस्तु	४०३	नोच्छिन्यादाहमना मूर्छ	₹₹
निःश्रेयसं कर्मणां च	ર ૬	नोच्छिष्टं कस्यविद्याद	1
निःश्रेयसं धमैविधि	३९ १	नोच्छिष्टं कुर्वते सुख्याः	ş ə ş
निषादस्त्री तु चण्डालात्	335	नोस्पादकः प्रजाभागी	2 2 2
निषादो मार्गवं सूते	\$ \$\$	नोत्पाद्यंतस्वयं काप्यं	238
निषादः शुद्रकन्यार्था	33 8	नोत्सङ्गे मक्ष्यंद्रस्यान्	१२३
निषिद्धो भाषमाणस्तु	3.46	नोदक्ययाऽभिभाषेत	835
निषेकादिवमशानान्तः	44	नोदाहरदस्य नाम	٩٤
निषेकादानि कर्माणि	60	मोद्वहेत्किपछां कन्यां	5.0
निष्कामज्ञानपूर्वं तु	803	मोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु	268
निष्पयन्ते च सस्यानि	328	नान्मत्ताया न इहिन्या	246
निसर्गजं हि तत्तस्य	264	नोपगच्छेत्प्रमक्तोऽपि	१२०
निस्तारयति दुर्गाञ्च	૮૨	नोपयच्छेत तां प्राज्ञः	٩٤
निःस्वेम्यो देवमेतेम्यः	३५२	नोक्सृष्टं न वारिस्थं	१२७
नीचं शय्यासनं चास्य	96	नोपेक्षेत क्षणमपि	2.64
नीहारे बाणपारुदे च	१ ३०	न्यस्तवाचा महाभागा	80
नेश्नेतोचन्तमादिस्यं	१२०	म्युष्य पिण्डांस्ततस्त्रांस्तु	१०१
नेबवनत्रविकारैश्र	२३१	ų	
नेहेतार्थान्त्रसङ्गेन	११६	पक्ति इष्ट्योः परं तेजः	४३८
नैस्यके नास्स्यनध्यायः	88	पकाकानां च सर्वोपां	3. 9 3
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेव	ۥ	[पक्षाचादिषु निर्दिष्टान्]	१११
नैनः किञ्चिद्वाप्नोति	२९८	पक्षान्तयोवां प्यवसीयात्	६८३
नैऋतीं दिशमातिष्ठेत्	* \$ \$	पक्षिगन्घौषधीनां च	348
नवं कुर्यां पुनरिति	3 64	पक्षिणां पोरको यश्र	65
नैवाहं: ौतृकं रिक्धं	३ <i>०</i> ६	पक्षिदग्धं गवाघ्रातम्	₹#8
नैष चारणदारेषु	२७८	पञ्च कृष्णलको मापः	1 3 % &
नै:श्रेयसकरं कम	४०२	पञ्च क्लसा महायज्ञा	56
नै:श्रेयसमिदं कर्म	४०६	पञ्च पश्चनृते हन्ति	२४२
नुणामकृतच्डानाम्	१६३	पद्धभ्य एव सात्राभ्यः	380
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा	204	पञ्चयज्ञविधामं च	\$ 5
नृपती कोशराष्ट्रे व	२०५	पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे	२८३
नृपाणामक्षयो स्वा	₹0%	पश्चराग्रं पिनेत्पीत्वा	3.35
नृयज्ञं पितृयज्ञं च	११७	पद्मसूना गृहस्थस्य	€ ± 1.25 . mag/

	ers. 1	
प्रतीकानि	प्रशङ्काः <u>ः</u>	प्रतीकानि
पञ्चानां तु त्रयो धम्याः	æ §	पद्मेन चीव व्यूहेन
पद्धानां त्रिष्ठु वर्णेषु	86	पयो घृतं वाऽऽमरणाद्
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके	२७३	पयोमुलफलौवाँ ऽपि
पद्माशापु भवेद् दण्डः	200	[पयः पिबेनु त्रिपछं]
पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्ड्यः	२६६	पयः पिबेत् त्रिरात्रं वा
पद्मागद्भाग आदेयो	२ १४	परकीयनिवानेषु
पण्डीतान्यो महायज्ञान्	96	परदाराभिमर्शेषु
पण्जैतान्विस्तरो हन्ति	60	परदारेषु जायेते
वणस्य दशमे भागे	450	प्रदारोपसेवा च
पणा द्वादश दाप्यश्च	२६०	परद्रव्येष्वभिष्यानम्
यणा द्वादश दाप्यः स्याद्	ं २६०	परघर्मेण जीवन्हि
पणानां हे शते सार्घे	1580	परपत्नी तु या स्त्री स्यात्
पणो देयोऽवकृष्टस्य	~ ? ? ?	[परपाकान्नपुष्टस्य]
पणं यानन्तरे दाप्यं	268	[परपूर्वासु पुत्रेषु]
पतत्यज्ञानतो विप्रः	306	[पर१्वीसु भायांसु]
पतस्त्रिणावलीढं च	\$83	[परप्रवृत्तिज्ञानाथं]
यतितस्योदकं कार्यम्	360	परमं पत्नमातिष्ठेतपुरुषो
पतितां पङ्क्छानां वा	300	परमं यसमातिष्ठेत् स्तेनामा
पतिलीः संप्रयुक्तानां	306	परछोकं नयत्याञ्च
पतितौ भवतो गत्वा	268	परलोकसहायार्थ
[पतितं पतितेत्युक्तवा]	२६७	परस्परस्य दारेषु
पतिलोकमभीप्सन्ती	१७८	परस्परविरुद्धानां
पतिव्रता धर्मपत्नी	१०७	पर स्परस्या चुमते
पतिव्रतासु च स्नीषु	239	परस्परादिनः स्तेनाः
पतिसेवा गुरौ वासः	36	[परस्परानुप्रवेशात्]
पति या नाभिचरति	१८०	परस्य चौते बोद्धव्याः
पतिं या नाभिचरति	260	परस्य दण्डं नोधच्छेत्
पतिं ग्रुश्र्षते येन	१७८	परस्य पत्न्या पुरुषः
पति हित्वाऽपक्वष्टं स्वम्	१७९	परस्य विपरीतं च
पतिर्भार्यां सम्प्रविषय	२८७	परस्त्रियं योऽभिवदेत्
पतीन्प्रजा नामस् जं	१२	पराको नाम कृच्छ्रोऽयं
पत्थौ जीवति कुण्डः स्यात	59	परा ङ्मुखस्याभिमुखो
पत्यौ जीवति या त स्त्री	ટ્રહ	पराजयश्च संप्रामे
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिः	\$ 29	परामप्यापदं प्राप्तः
पत्यौ जीवति वृत्तायाः	388	[परिक्लेशेन महता]
पत्रशाकतृणानां च	* \$ 8	परिच्युतेषु तत्स्थानात्
पथि क्षेत्रे परिवृते	* \$ 5 2	परितृष्टेन भावेन
पदान्यष्टादशैतानि	226	परित्यजेदथकामौ
पदा मस्तकमाक्रम्य	340	परित्यजेम्नुपो भूमि
	4 1	Acces and Bits Man

्प्रतीकानि	पृष्ठाङ्करः	प्रतीकानि	उद्याद्भाः
यरिपृतेषु धान्येषु	5.6 8	पश्चिमां तु समासोनो मर्छ	¥3
परिपूर्ण यथा चन्द्रम्	326	पश्चिमां तु समासीनः सम्य	83
परिभाषगमहं न्ति	349	पश्चिमोत्तरवृवस्तु	\$ \$.*
[परिभुताभिरद्मिस्तु]	१८७	पाकपज्ञविघानेन	3 4 7
परिभोक्ता क्रमिमंवति	46	पार्टीनरोहितावाचौ	8 • 3
परिवेत्ता स विज्ञेयः	९४	पाणिषद्वगरं स्कारः	53
वरिवित्तिताऽनुजेऽन्हे	3 &0	पाणिव हरिका सन्त्रः कन्यास्त्रे व	
परिवित्तिः परिवेत्ता	\$ 6	पाणिपहणिकामन्त्राः नियतं	**
परिवेषयत प्रयतो	१०२	पाणिग्रा हस्य सार्घ्वा खा	5.6
परीक्षिताः स्त्रियक्नीनं	२२६	पाणिम्यां तूपसंगृद्ध	रू इंडर
परीवादात्खरो भवति	96	पाणिसुधम्य दण्डं वा	₹. ₹.5
परेण तु दशाहरूय	ર ૬૦	[पात्रभुतो हि यो विप्रः]	१ %5
[परेरहायाञ्छुद्धांश्च]	३० ४	पात्रस्य हि विशेषण	3:3
[परोक्षं सत्ऋपापूर्व]	96	(पात्रे प्रदीयते यतु)	3:6
पर्याप्तभोगा धमिष्ठा	6 3	पादयोदांडिकायां च	254
पर्युक्षणाद् धूपनाद्वा	१७३	पादस्पर्यस्तु रक्षांसि	१=३
पर्ववर्ज ब्रजेच्घीनां	43	पार्न प्रहरन्कोपात	256
पळं सुवर्णाश्चत्वारः	280	पादो धर्मस्य कर्ताः	a i c
पलाण्डुं गृञ्जनं चौव	१५५	पादं पशुश्र योपिच	₹ : €
प् लालभारकं षण्ढे	ξυş	पादः संभासदान्सवां न्	₹३:
पवित्रं दुष्यतीत्येतत्	380	पानमक्षाः स्त्रियदचैव	202
पवित्रं यच प्वाकं	१०७	पानं दुजेनस्सर्गः	256
पशवश्च मृगा द चैव जपन्या	३९७	पापऋन्मुच्यते पापात्	365
परावश्च मृगाइनैव व्याला	१३	पापरोगीस सहस्य	24
प शुना त्वयनस्यादौ	११८	पापरोग् य भिशस्तश्च	63
पशुमण्डूकमार्जार	१३२	पापान् संयान्ति संसारान्	396
प शुवत्क्षौद्रघृतयोः	૨ ૪૨	पापान्सं स् त्य संसारान्	१८१
पशुषु स्वामिनं चौव	२ ६१	्रायसं मधुसपिम्यां	१=३
पशुषु स्वामिनां द्यात्	२६२	पायूपस्यं हस्तपारं	35
[परा्न् श्चद्रांश्चतुर्था तु]	१ १०	पारदाः पह्नवाश्चीनाः	333
[पशुनगोइवपुरुषाणां]	૨ ૪૨	पारुष्यमनृतं चव	353
पश्रून्सृगान्मनुष्यांश्च	१३	पार्षिणपाई च संप्रेक्ष्य	423
[पश्चामप्यन ख्याने]	२६ :	पाषण्डगणधर्मे।श्च	3 %
वशूनां रक्षणं चौव	२८४	पाषण्डमाश्चितानां च	१६८
पशुनां रक्षणं दानं	२०	पाषण्डिनो विकर्मस्यान्	११९
पशुनां हरणे चौव	२७३	पांसुवर्षे दिशां दाहे	१३०
पश्चाच न तथा तत्स्यात्	२५९	पिण्डनिर्वापणं केचित्	१३३
पश्चाद् दृश्येत यत्किञ्चित्	३१७	पिण्डान्वाहार्यं कं श्रा डं	48
पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते	242	विण्डेभ्यस्त्विचित्रकां मात्रां	8 = 8

प्रतीकानि	१८।ड्डा:	प्रतीकानि	. १ डाडु ाः
[विण्डेंबंहिंबदः प्रीताः]	56	पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत	3,40
वितरवचैव साध्याश्र	३९८	पुण्ये तिथौ सुहुरी वा	ેફ્
पितरस्सावदवनीत	१०४	पुण्योऽक्षयफङः प्रेत्य	१९५
पिताऽऽचार्यः सुहन्माता	. ૨૭૪	पुत्रका इतिहोवाच	48.
वितापुत्रौ विजानीयाद्	ઝ ९	पुत्रदारस्य वाप्येनं	₹ 8 8
पिता प्रधानं प्रजने	३०२	पुत्रदारात्ययं प्राप्तः	380
पितामहो वा तच्छाद्धं	१०२	पुत्रप्रतिनिधीनाहुः	३ ११
पिता यस्य निवृत्तः स्यात्	१०२	पुत्रवचापि वर्तीरन्	300
पिता रक्षति कौमार	२ ८६	पुत्राणां भर्तरि प्रेते	: છાછ ે
पिता वै गाईपत्योऽिः	દ્દેર	पुत्रान् हादश यानाह	306
पिता हरेदपुत्रस्य	३१२	पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः	335
पितुर्भगिन्यां मातुश्च	86	पुत्रिकायां इतायान्तु	308
पितुः स नाम सङ्कीत्र्व	१०२	पुत्रेण छोकान् जयति	3:4
पितृदेवमनुष्याणा म्	४०४	पुत्रे राज्यं समास्रज्य	३३०
पितृभिश्चांतृभिक् ौ ताः	. હફ	पुत्रेषु भार्वी निक्षिप्य	१८१
वितृभ्यो बलिशेषं तु	૮૪	पुत्रे सर्वं समासज्य	१ ९ <i>०</i> -
पितृभ्यो विधिवद् दुत्तं	१०८	पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं	३१०
पितृयज्ञं तु निवंदयै	८६	पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः	३१०
पितृवेदमनि कन्या तु	३१०	पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायाम्	३०२
पितृणामनृणइचीव	300	पुनः संस्कारमहंन्ति	3.08
पितृणां तस्य तृक्षिः स्थात्	% 0	पुनदारिक्रयां कुर्यात्	१८० १८०
पितृणां मासिकं श्राद्धं	6 8	पुनाति पङ्कि वंत्रयांश्च	~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~
पितृन्श्राद्धेश्च नृतन्गैः	७ ९	पुन्नान्नो नरकाद् यहमात्	ेर ३०६
पितृं इचौवाष्टकास्वचेत्	१३६	पुमान्युंसोऽधिके शुक्रे	७४
पितेव पालयेत पुत्रान्	. 3 00	पुमांसं दाह्येत् पापं	२८०
पित्राद्यस्तं त्वीहमानः	९ ९	(पुराणं मानवो धर्मः)	808
वित्रा भन्नां सुतौर्वापि	\$ % ©	पुराणेष्वपि यज्ञेषु	१५५
पित्रा विवद्मानश्च	\$ 3	पुरुषं व्यक्षयन्तीह	388
पित्रे न द द्या च्छुल्कन्तु	ે ૧ ૨ ૧૮	पुरुषस्य हियादचैव	- २८ ६:
पित्रयमानिधनात्कार्ये	१ १०	पुरुषाणां कुछीनानां	२७३
पित्रये कर्मणि तु प्राप्ते	९ १	पुरोडाशांश्चर्दं इचेव	१८२
पित्रये राज्यह्नी मासः	6 <i>0</i>	पुरोहितं च कुर्वीत	२०६
पित्रवे स्वदितमित्येव	. १०६	पुलस्त्यस्याज्यवाः पुत्राः	96
पित्रयं वा भजते शीलम्	१ ०५ ३ ४२	पुलाकादचैव धान्यानां	३५१
पिद्युनानृतिनोश्चा ञ्चं	68 8	पुष्कलं फलमाप्नोति	80
पिद्युनः पौतिनासिक्यम्	. ५०० . ३ ५ ८	पुष्पमूलफलानां च	રેજફ
पीडनानि च सर्वाणि	340 340	पुष्पमूलफलौवांपि	१८३
पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च	१७७	पुष्पिणः फल्लिनश्चैव	48
पुक्स्यां जायते पापः	्र १ ३३ ९	पुष्पेषु हरिते धार्य	૨૭ ૪
अञ्चलकार पर प्ययः वर्षः वर्षः वर्षः	447	· 9 . 19 41711 41. 1	, •

प्रतीकानि पुराङ्काः प्रतीकानि पुण्डाङ्काः पुष्ये तु छन्द्रसां कुर्पात् १२८ पश्चि मातामहरूतेन ३०४ पूजियत्वा ततः पश्चाद् ८४ पौनर्भवद्य काणद्य १० पूजियदशनं नित्यं ३६ पौनर्भवेन भन्नां मा ३१० पूजियद्वव्यक्रव्येन ११९ पौविकी संस्मरनाति १३९	
पूजियत्वा ततः पश्चाद् ८४ पौनर्भवद्भव कागद्भव १२ पूजियदेशनं नित्यं ३६ पौनर्भवेन भन्नां मा ३१२ पूजियदेश्यकव्येन १९९ पौनिकी संस्मरशाति १३६	
पूजियदशनं निरुधं ३६ पौनर्भवन भन्नां मा ३१० पूजियद्वरुपकरुयेन १९९ पौनिकी संस्मरक्षाति १३०	
पूजयेद्धच्यकच्येन १९९ पौविकी संस्मरशाति १३०	
	-
पूजितं द्यशनं नित्यं ३६ पींइचल्याच्चलचित्राच्च ३८६	
पुजिताश्च प्रशस्ताश्च ३४४ प्रकलप्या तस्य सेवृत्तिः ३३५	
पुज्या भुषितव्याश्च ७३ प्रकाशमेतन् तास्कर्णम् ३३४	
पूर्वं चिकित्सकस्यान्तं १५३ प्रकाशबद्धकास्तपान् ३३३	
पूर्णविशतिवर्णेण ३५ प्रशासं वाऽप्रकाशं वा	
पूर्णे चानस्यनस्थनां तु ३७४ प्रकाशांदवाप्रकाशांदव ३३३	
पुर्वाभुक्त्या च सत्तं २६४ प्रहृत्यान्तं वयाशिक ८%	
पूर्णमाक्षारितो दोषैः २७३ प्रक्षालनेन त्वल्पानां १३३	
प्रविद्ध एव क्वीत १३५ प्रकाल्य इस्तावायस्य १३८	
पूर्वोद्युरपरेद्युर्वा १० प्रचेतसं वितर्धं च	
पूर्व दोषानभिख्याच्य २२८ प्रस्कृतयाया जप्येन १७३	
यूर्वी पूर्वी गुरुतरं जानी ३२७ प्रच्छन्नवस्थान ३२०	
पूर्व पुर्व गुरुतरं विद्या २०२ प्रच्छन्सं वा प्रकाशं वर ३१९	
पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीम् ४३ [प्रच्छन्नानि च पापानि] १५१	
पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले १२८ प्रच्छन्ना वा प्रकाशा दा	
प्रयक्ष्यग्वा मिश्रौ वा ७१ [प्रजनं स्वेषु दारेषु] ३४३	
पृथग् ब्राह्मणकल्पाभ्याम् ३९१ प्रजनार्थं महामागाः २८९	
प्रथग्विवर्धाते धर्मः ३०० प्रजनार्धे स्त्रियः सृष्टाः ३१८	
प्रथिवीमपि चैवेसां २३ प्रजानां परिरक्षार्थे १६९	
पृथुस्तु विनयाद्रार्ज्य २०१ प्रजानां रक्षणं दानं ३:	
प्रथारपीमाम्प्रथिवीम् २९२ प्रजापतिरिटं शास्त्रम् ३८८	
पृष्टस्तन्नापि तद्ब्र्यात् २३९ प्रजापतिहि नेदयाय ३३१	
पृष्टोऽपव्ययमानस्तु २३६ (प्रजायां रक्ष्यमागायां) २८५	*
पृष्टा स्वदितमित्येवं १०६ प्रजा रक्षन्परं शक्त्या ३५०	*
पुष्ठतस्तु शरीरस्य २७० प्रजास्तत्र न मुद्दान्ति १९६	
प्रह्मवास्तिनि क्वीत ८१ प्रजास्तमनुवतेन्ते २२	3
<u> </u>	
वैतब्बमेधी भगिनीम ३७८ प्रज्ञा तेजो बर्ख चक्षुरायुइचैन प्रवर्धते १२०	3
वैत्रिको वण्डदासञ्च २८५ प्रजा तेजो बर्ल बश्च रायुष्कीव प्रहोयते १	₹.0
पोलवोदम्बरो नेश्यो ३४ प्रज्ञां यशस्य कीति च	e
पैशाचश्चासुरवचीव ७० प्रणतं प्रति पृच्छेयुः ३८	*
दौद्यस्यं साहसं द्वोह २०२ प्रणम्य तु शयानस्य	•
नीएहळाश्रीहरविद्धाः ३४० प्रणम्य स्रोकपार्कस्यः २३	
जीवहौहित्रयोलीके न ३०४ प्रणष्टस्वामिक रिक्थम् २३	
गौत्रदौहित्रयोठोंके विशेषः ३०५ प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं ३५	3

	ontal:
प्रतीकारि	abist:
त्रणीतश्चाप्रणीतश्च	३ ३०
प्रणेतुं शक्यते दण्डः	200
प्रतापयुक्तस्तेजस्वी	३२९
प्रतिकुर्याच्च तत्सवं	328
प्रतिकृष्ठं वर्रोमाना	330
प्रतिगां प्रतिवातं च	१२२
प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु	580
प्रतिगृद्ध द्विजो विद्वान	१३०
प्रतिगृह्य पुटेनैव	१८४
प्रतिगृद्धाप्रतिपाद्यम्	\$60
प्रतिगृह्येप्सितं दण्डं	३९
प्रतिग्रहनिमित्तं च	\$86
प्रतिग्रहसमयोऽपि	880
प्रतिप्रहस्तु क्रियते	388
प्रसिप्रहः प्रत्यवरः	३४८
प्रतिप्रहाच्छिकः श्रेयान्	<i>388</i>
प्रतिप्रहाद याजनाद् वा	386
[प्रतिप्रहेण गुद्धेन]	૯૨
प्रतिप्रहेण ह्यस्याग्र	\$ 80
प्रतित्रयहं पिवेदुष्णान्	3 68
प्रतिपूज्य यथान्यायं	8
प्रतिबुद्धश्च सुजाति	१८
प्रतिभागं च दण्हं च	२७१
प्रतिमान्यं बृथाद्गनम्	* ૨ ٩૨ ′
प्रतिरोद्धा गुरोइचौव	९२
प्रतिवातेऽनुवाते च	96"
प्रतिश्रवणसम्भाषे	60
प्रतिषिद्धापि चेद्या तु	360
प्रतिषेधत्यु चाधर्मान्	98
प्रतीपमेतद् देवानां	<i>१४३</i> :
प्रतीपमेते जायन्ते	236
प्रतुदाञ्चाळपादांद च	१५३
प्रस्यक्षं क्षेत्रिणामर्थः	293
प्रस्वक्षं चानुमानञ्ज	४०६
प्रस्थोव प्रयागाच्च	30
प्रत्यरिन प्रतिस्य च	१२२
प्रत्यहं कल्पयेद् वृत्ति	283
प्रत्यहं देशहष्टेख	२२८
प्रत्यहं छोकवात्रायाः	२८९

प्रतीकानि प्रत्याहारेण संसर्गान् प्रस्थुत्थानाभिवादाभ्यां प्रस्युद्रम्य त्वावजतः प्रत्युवाचार्च्यं ताम्सर्वान् प्रत्येकं कथिता होताः प्रथमं तत्प्रमाणानां प्रथमेऽहे तृतीये वा प्रियता प्रेतकृत्येषा प्रदक्षिणं परीत्यारिन प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रद्यात्परिहारोइच प्रितामहास्तथादित्यान् प्रद्भाद् बाह्मणस्त्वेषां प्रब्रुयादितरेभ्यश्च प्रभुः प्रथमकल्पस्य प्रमदा द्युत्पथं नेतुं प्रमाणं चैव छोकस्य प्रमाणानि च कुवींत प्रमापयेस्प्राणभृतः प्रमाप्य वैदर्थ वृत्तस्थ प्रयच्छेन्नरिनकां कम्यास् (प्रयाति शुकरीं पोनिं) प्रयुक्तं साध्येदर्थं प्रयुज्यते विवाहेषु प्रयुष्जानोऽग्निशुश्रूषां प्रयोगः कर्मयोगः प्रवर्तमानमन्याये प्रवासयेहण्डयित्वा प्रविशेद् भूमिमेतेषां प्रविशेद्वोजनार्थं च प्रविषय सर्वभूतानि प्रवृत्तं कर्म संसेच्य प्रवृत्तं च निवृत्तं च प्रवृत्तिरेषा भृतानां प्रशान्तमिव शुद्धार्भं प्रशासितारं सर्वेषाम् प्रश्रवा सीमलिङ्गानि प्रसक्तवचेन्द्रियाथेषु प्रसमीक्य निवर्तत

प्र वीकानि	द्धा ड ी:	प्रतीकानि!	१८। हुनः
प्रसद्ध कन्याहरणं	62	प्रायक्षिचे तु चरिते	३८१
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः	१७ ४	[प्रायो नाम तपः प्रोक्तम्]	346
प्रसाधनोप चारज्ञम्	336	प्रावय मुत्रदुरोपाणि	3.06
प्रहर्षयेद्वलं न्युद्ध	448	प्रास्येदात्मानमग्गौ वा	143
[प्राक्संस्कारप्रमोतावास्]	१६३	प्रियं च नानृतं सूपात्	858
श्राकारस्य व भेत्रारम्	328	प्रियो भवति लोकस्य	238
प्राक्कू लान्पर्युपासीनः	35	त्रियेषु स् ये षु मुङ्जः	865
प्रा क् नाभिवधेनात्युंसः	38	[प्रीयम्ते पितस्त्रास्य]	888
प्राचीनावीतिना सम्यक्	११०	व्रक्षासमाञ्जं गच्छेद्वा	३९₩
प्राजकशे द्धवेदा सः	२६९	[प्रेक्षश्च तसृजं दाप्यः]	240
'आजापस्यमदत्त्वाचम्	340	प्रेतनियांत इक्षेव	48
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्	340	ग्रेतशुद्धि प्रवद्यामि	१६०
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिस्	१८६	प्रेतहारैः समं तत्र	१६२
प्राज्ञं कुछोनं शुरं च	२२६	प्रेते राजनि व ज्योतिः	139
प्राञ्चः प्रतिप्रहं कुर्यात्	१४०	ग्रेत्येह च सुखोदकान्	266
प्राड्विवाकोऽनुयुक्षीत	२३९	प्रेत्वेह चेहशा विप्रा	६४१
श्राणमृत्यु महत्स्वधं	200	प्रेष्यान्वार्षु षिकां श्चेव	३४३
प्राणपात्रिकमात्रः स्यात्	१६९	प्रेच्या प्रामस्य राज्ञ	45
·श्राणस्यान्नमिदं सर्वे	१५६	प्रैव्वासु चैकमकासु	२७९
प्राणानप्तु त्रिरायम्य	3.0¢	प्रोक्षणं संहतानां च	१०२
:प्राजानेवाचुमिच्छ न्ति	986	प्रोक्षणाचुणकाष्ठं च	6.03
त्राणान्तं परिरक्षार्थं	३४८	प्रोक्षितं मक्षयेन्मांसं	379
प्राणायामाः ब्राह्मणस्य	240	प्रोषिते त्वविधायैव	268
त्राणायामें हं हेद् दोषान्	१९१	प्रोषितो धर्मकार्यार्थम्	445
प्राणायामैकिमिः प्तः	38	95	
प्राणिभिः क्रियते यस्तु	३१८		348
प्राणि वा यदि वाडप्राणि	989	फलदानान्तु वृक्षाणाम्	30
प्रातिलोम्येन जायन्ते	३३५	फलन्त्यनुयुगं लोके फलन्त्यनमिसन्धाय	253
प्रातिवेदयानुवेदयो च	२८२	फलपुष्पोद्धवानां च	3.08
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु	१२९	फल्युलावनीर्मक्यीः	१६०
श्राधीते शतसाहत्रं	209	क्षित्वाद्यानाच्याः	१ ९०
न्त्रापणात्सर्वकामार्गा	્ર	फलं कतकवृक्षस्य	ફ દર
त्रासापराचास्ताऽख्याः स्युः	₹ ७ ०	फलीचः कुषुमस्तेयं फालगुनं वाऽय चौत्रं वा	₹ ₹.
प्राप्तुवन्ति दुरास्मानः	३५८	फालगुन वाञ्च चात्र वा	276
त्राप्टीतरङ्गतङ्ख्यो हि	808	व	
प्रायश्चित्रमकुर्वाणो	4 8	वको भवति इत्वाग्निस्	go 3
प्रायम्रिसं चिकीर्षन्ति	368	वकं भीव बलाकां च	१६३
त्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः	३२०	वन्वनावि च काष्टानि	४०२
न्त्रायश्चित्तीयतां प्राप्य	396	बन्वानि च सर्वाणि	333

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
बन्धुप्रियवियोगांश्च	४०२
बभृवुहिं पुरोदाशा	१५५
बळवानिन्द्रियग्रामः	80
बलवाञ्चायते वायुः	१८
बलस्य स्वामिनइचीव	288
बलाइनां बलाद भुक	243
बळं:सञ्जायते राज्ञः	443
बहवश्चेत्रु सहशाः	3 29
बहवोऽविनयाद्रष्टा	. २०१
बहिश्चेद्राष्यते धर्मान्	२५२
बह्वीगाः प्रतिजमाह	386
बह्वीषु चैकजातानां	308
बहुरवं परिगृह्यीयात्	२३८
बहुन् वर्षगणान् घोरान्	396
बालध्नांश्र कृतध्नांश्र	358
बालदायादिकं रिक्थं	* २३१
बाख्या वा युवस्या वा	\$00
बालवृद्धातुराणां च कुर्वता	; ૨७ १
बालवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्णेषु	• २३८
बालवृद्धातुरेठीचैः	१३९
बाळातपः प्रेतधूमः	: १२४
बालाश्च न प्रमीयन्ते	328
बाले देशान्तरस्थे च	· १६ <i>६</i>
बाछोऽपि नावमन्तव्यो	१९७
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य	48
बालः समानजनमा वा	49
बाल्ये पितुर्वेशे तिष्ठेत	8. @ @
बाह्यैविभावयेछिङ्गैः	238
बिडा लकाकाखुच्छिष्टम्	300
बिभत्ति सर्वभूतानि	806
विम्हयादानृशंस्येन	269
बीजकाण्डरहाण्येव	88
बोजक्षेत्र तथौवान्ये	383
बोजमेके प्रशंसन्ति	\$83
बोजस्य चौव योग्याश्र	388
बीजानामुसिविच स्याव	338
बुद्धिमस्यु नराः श्रेष्टाः	ः २१
बुद्धिकराण्याञ्	.660
बुद्धीन्द्रयाणि पञ्जीषां	88

प्रतीका नि बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन बुष्येतारिप्रयुक्तां च बौजिकं गार्मिकं चौनो बोजिकादमिसम्बन्धात् बोबाकवतिको शेयो श्राक्षत्रियविद्योनिः ब्रह्म क्षेत्रं च संपृष्टं ब्रह्मध्नो ये स्मृता लोका ब्रह्मणा च परित्यक्ता ज्ञाणो ग्रहणं जीव ब्रह्मणा प्रणवं कुर्यात् ब्रह्मचारिगतं भेक्यं ब्रह्मचारी गृहस्थश्र ब्रह्मचारी तु योऽइनीयात् ब्रह्मचारी सविव्रित्यं 📑 ब्रह्मचारी वती च स्याद् [ब्रह्मचय जपो होमः] ब्रह्मचार्याहरेन्नेक्षं ब्रह्मचार्थेव भवति ब्रह्म चौव धनं येषां इह्य छन्दस्कृतं चौव ब्रह्म जनम हि विप्रस्य ब्रह्म तेजोमयं दण्डं 🐃 ब्रह्मदेयात्मसंताचीः ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च ब्रह्मः यस्त्वन्तुज्ञातंः ब्रह्मवर्चसकामस्य 🗓 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा**ः** ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु ब्रह्मविद्भ्यः परं भृतं ब्रह्महत्याक्कतं पापं ब्रह्म**हत्यापनोदाय** ब्रह्महत्या सुरापानम् ब्रह्महा क्षयरोगित्वं ब्रह्महा च सुरापाश्र व्यवहा द्वाद्व समाः ब्रह्मा अलिक्सतो अध्याप्यो ब्रह्मान्यीनांश्च सम्बन्धान् ब्रह्माभ्यासेन चाजखं

ঘ ষীকানি	पृष्ठा <u>ङ</u> ्घाः	प्रतीकानि	द्धा <u>द्</u> दाः
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च	\$6 36	बादणैः शिक्यिभिष्ने	₹:\$
ब्रह्मा विदश्सुजो धर्मः	३९८	त्राक्षणो जायमानो हि	**
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ	१३०	ब्राइको तद्रेतकः यां	384
बह्याहुतिहुतं पुण्यं	88	मास्योग बैस्वपालाशः	3.8
वहाँव सम्बयन्त स्यात	330	द्राक्षणी वै मनुष्याणाम्	9 % s
ब्रह्मोज्सता वेदनिन्दा	₹₹° 380	बाह्मणं कुशलं पृच्छेत्	85
व्याचाश्च कयाः कुर्याद्	१०३	माल्यमं क्षत्रियं वे रयं	5.5
ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां शुद्रा	300	त्राह्मणं दशवर्षे तु	86
बाह्मगक्षत्रियविशां स्त्रियः	3.06	ब्राह्मणं भिञ्जकं वारि	7:3
ब्राह्मणक्षत्रियाम्यां तु	₹ ફ ७	प्राञ्चणः क्षत्रिया वापि	
[ब्राह्मणस्तु निधि लञ्ज्वा]	333	द्राञ्जनः अग्निया वैदयः	
बाह्यणस्तु सुरावस्य	₹₹	बाह्मणः अष्टतामेति	\$ 8 \$
श्राह्मणस्त्वनधीयानः	68	श्रह्मणः सप्तरात्रेण	388
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः	286	त्राह्मणः सम्भवनेव	3:4
बाह्यणस्य तपो ज्ञानम्	360 .	बाह्मण्यामप्यनार्या नु	181
ब्राह्मणस्य दजः कृत्वा	368	माह्यदेवार्यगान्धर्व	\$ 2.4
ब्राह्मणस्य विशेषेण	343	ब्राह्म मेकमहज्ञंयं	ŧc
ब्राह्मणस्यानुपृष्टयेंग	300	ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता	૧
बाह्मणस्यीव कर्मीतव्	40	बाह्मस्य तु क्षपाइस्य	F. &
बाह्मणस्वं न हत्तंच्यम्	348 😕	बाह्यादिषु विवाहेषु	*3
ब्राह्मणादुप्रकन्थायाम्	३३ ९ 👙	बाद्धीपुत्रः सुझतकृत्	æs.
ब्राह्मणाद्याश्रया नित्यं	333	बाह्येण विप्रस्तीर्थेन	3,6
ब्राह्मणाद् वैदयकन्यायाम	३३ ४ - :	बाह्ये सुइर्ते बुध्येत	१२७
त्राह्मणान्ययुपासीत	` ૨ ૦૦ ,	बाह्ययोंनेश्च सम्बन्धः	65
ब्राह्मणान् बाधमानन्तु	३२१	ब्राह्मो देवस्तरीवार्षः	¥5
ब्राह्मणान्वेदविदु षः	393	[झाह्यं इतयुगं प्रोचं	ર્લ
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था	388	बाह्यं प्राप्तेन संस्कारं	१९३
ब्राह्मणाभ्युपपत्तो च	રે ૪૪	ब्राह्मउं हुतं दिआग्न्याची	હદ
ब्राह्मणाय च राह्ये च	३३१ ,	ब्राह्मग्रं हुतं प्राक्षितं च	46
ब्राह्मणायावगूर्येव	93,00	महीति ब्राह्मणं एच्छेव	₹ 30
ब्राह्मणार्थं गवार्थे वा दहत्याग		ब्रहीत्युक्तश्च न वृयात्	* 3 \$
ब्राह्मणार्थी गवार्थी वा सद्यः		भ	
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव	268.	मध्यन्तां न कथ्येत्	3,00≎
(ब्राह्मणाः पादतो मेघ्याः)	१७६	भह्यमो ज्यापहरणे	3.40
ब्राह्मणी यदगुप्तान्तु	260 √	म क्ष्यमोज्योपदेशेश्च	55.5
ब्राह्मणे चाननुचाने	६ ४,/	अस्यान्पञ्चनखेष्या हः	१६४
ब्राह्मणेषु च विद्वांसः		मह्यामध्यं च बोचं च	₹\$
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः	२१ २६७	भ्रक्षेष्वि समुहिष्टान्	६३४
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः	१०४ / !	मस्यं मोज्यं च विविधं	हुज्द
Canada and Administra	= '		

	े हाड्डाः	प्रतीकानि	इहाङ्काः
प्रतीकानि भगवन्सर्ववणाना	3	भुक्त्वा चापरः एशेतसम्यक्	39
भगवन्सवप्राना भानं तद्व्यवहारेण	૨ ૪ ९	भुक्स्वाङतोऽन्यतमस्यान्नं	१४६
भान तद्व्यपदारम् भजेरन्देतृकं रिक्यं	२९९	सुज्यमानं परेस्तुर्जी	240
भजरन्पतृक रिक्थं भजेरन्मातृकं रिक्थं	388	भुक्षीयातां वतः पश्चात्	68
भजरन्मारुक १९५५ भद्रं भद्रमिति ब्र्यात्	£38	[भूतग्रामस्य सर्वस्य)	ą
मह महामात मूचाय	१९८	भूतं भव्यं भविष्यं च	કુજ
भयाद्रोगाय कल्पनते भयाद् हो मध्यमी दण्डा	૨ ૪ ૬	मुतानां प्राणिनः श्रेष्टाः	२ १
भवाद् द्वा मञ्चना ५००।	386	भृतिकामानरैर्नित्यं	७६
भरद्वाजः श्रुधार्त्तस्तु	208	भूमावप्येककेदारे	. २९१
भर्ता तत्सवंमादचे	2,66	भूमिदो भूमिमाण्नोति	\$80
मत्तारं लध्घयेद् या तु	206	भूमिवज्रमणीनां च	350
भतुर्धेद् दुष्कृतं किंचित्	२९०	भूमि भूमिशयां इनैव	389
अत्रुः पुत्रं विज्ञानन्ति	२९७	भूमो विपरिवन्ति	१८३
भर्तुः शरीरग्रुश्रूषाम्	१७८	[भूयो वाप्यतिरिच्येत]	४०९
[भतृंलोकं न स्यजित]	३ ९	भूस्तृणं शियुकं चौव	१८२
भवतपूर्व चरेद्र भेक्षं	४०९	मृतकाष्यापको यश्च	९२
सवत्याचारवाश्चित्यं सवन्त्यायोगवीष्वेते	३३९	भृतो नासी न कुर्यांछो	298
सर्वस्थायागवाज्यत	** ·	भृत्या घाष्ययनादानं	३६०
सवन्मध्यं तु राजन्यः सस्मनाऽज्ञिर्मंदा चैव	१७२	स्ट्रत्यानासुपरोधेन	- 3 93
सस्मनाशक्षरः जन सस्मनीव हुतं हर्ग्यं	भृत्यानां च भृति विद्यात्	332
सस्मनाव हुत रूप्य सस्मोभूतेषु विश्रेषु	८१	भृत्यानां चीव वृत्यर्थं	१९५
सत्मासूत्य । पत्रय भागो यवीयसां तत्र	३१६	भृत्या भवन्ति प्रायेण	૨ १३
भाग प्यापता एक भाग्हपूर्णीन यानानि	268	[मृत्येभ्यो विजयेदथांन्]	208
भा ण्डावकाशदा श्चीव	३२४	[भेक्षस्यागमशुद्धस्य]	48
े भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय पृद	264	मेक्षाइयात्मविशुध्यर्थ	14 352
भार्या पुत्रश्च दासइच प्रेड्यो	260	भोक्षेण वर्तयेन्नित्यं	* 4
भायांपुरोहितस्तेना	२८१	भौक्षे प्रसक्तो हि यतिः	१८८
भार्थायै पूर्वमारिण्यौ	१८०	मोजनाम्यक्षनाद् दानाद	388
आर्थ्यारिक्यापहारी च	ર ખદ્	मोजनायं हि ते बांसन्	૮રૂ
भिक्षामप्युद्पात्रं वा	૮૧	भोजयेत्सह भृत्यैस्ती	્ટર્
भिक्षाविष्ठपरिश्रान्तः	. १८५	भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि	૮ફ
भिक्षां च भिक्षवे द्वात	૮૧	भोभवत्पूर्वकं स्पेनं	૪૯
भिक्षुका बन्दिनइचौव	. 206	भोः शब्दं कीत्यंदन्ते	80
भिक्षेत मिक्षां प्रथमं	39	भौमिकस्ते समा श्रेषा	१७६
भिन्दुन्त्यवमता मन्त्रं	२१६	स्रातरो ये च संस्थाः	3 9 9
भिन्धाच्चीव तहागानि	443	ञ्राता ज्येष्टः समः पित्रा	१३९
भुक्तवत्सु च विष्रेषु	48	भातुज्येष्टस्य मार्यायाम्	ર ૬રૂ
भक्तवस्त्वय विप्रेषु	. ८८	आतुर्भायी पसंग्राह्या	88
अस्यान् विहरेण्णीय	२२७	ञारुमृतस्य भार्यायां	99
		-	

प्रतीकानि	रहाडूा:	प्रतीकानि	Antike.
आतृमातृ पितृप्राप्तं	368	मन्खावपर्वैः स्ट्रिनैः	\$
भातृणामविभक्तानाम्	380	मनसञ्चाप्य हं कार्र	6
आतृ णामेकजातानाम्	३ ११	[मनसा त्रिविधं कर्म]	3 4 3
ञ्चातृणां यस्तु नेहत	388	सनसीरहुं दिशः श्रोत्रे	¥= &
भ्रामरी गण्डमाली च	₹ \$	सनः सृष्टि विकुरते	\$6
भ्रूणध्नावेक्षितं चैव	१४३	[महुप्रगीतान् विविधान्]	8
I	* " "	मनु ने कापनासीनं	8
मक्षिका विशुषदञाया	१६५	[मनुष्यदुर्ग दुर्गाणां]	₹ # ₹
मङ्गलाचारयुक्तामां	?3 4	मनुष्यमारणे क्षिप्रं	9.55
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	\$ 38	मनुष्याणामि प्रोक्तः	343
मङ्गलादेशवृत्ताश्च	322	मनुष्याणां तु इरणे	334
मङ्गलार्थे स्वस्त्ययनम्	275	मनुष्याणां पश्नां च	२६८
मङ्गरयं दर्घवर्णाग्तं	ે રૂર	[मनुः स्वायम्भुवो देवः]	806
मङ्गरुवं ब्राह्मणस्य स्यात्	ફ ર .	मनोहें रण्यगमंस्य	46
मणिमुकाप्रवालानां ताम्रस्य	396	मनोवारदेह जै निस्यं	3.3
मणिमुक्ताप्रवाजानां छोहानाम	•	म नोवाङ्मृतिभिनित्यं	364
मणिमुक्ताप्रवालानि	398	मन्त्र ते मंन्त्रिभित्रचैव	550
मणीनामप्रेचेच	३२६	मन्त्रतस्तु समृद्धानि	44
मतिपुर्वमनिदें इयं	344	मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं	२०३
मत्तकृद्वातुराणां च	१४३	मन्त्रवस्प्राशनं चास्य	3 €
मत्त्रोक्सत्रात्रां हिंदि । स्त्रीक्सत्रात्रां हिंदि ।	292	मम्त्रवज्यं न दुष्यन्ति	348
मत्या भुक्तवाऽऽचरेत्कुच्छ्र	१४५	मन्त्रसम्पूजनार्थं तु	es
मत्स्यघातो निषादानाम्	380	मन्त्रेस्तु संस्कृतानचात्	१२ 🏶
मत्स्योदः सर्वमांसादः	१५४	मन्द्रैः शाक्लहोमीयैः	350
मत्स्यादान्विड्वराह्यंश्र	१५३	[मन्दरस्यापि शिखरं]	२०३
मत्स्यानां पक्षिणां चैव	२७३	मन्यन्ते व पापऋतो	982
मद्यपाऽसाधुवृक्ता च	२ ९६	मन्येतारि यदा राजा	433
मधैमूँ त्री: पुरीषीवां	१७३	मन्वन्तराण्यसंख्यानि	28
मधं नीलि च लाक्षां च	3 88	ममायमिति यो घूपाव	२३२
मधु दंशः पयः काकः	800	ममेदमिति यो ब्रुगात्	२३३
मधुपकें च यहे च	१५८	मरोचिमत्र्यङ्किरसौ	१२
मधुपकंण सम्पूज्यौ	64	मस्त्भ्य इति तु हारि	65
मध्यन्दिनेऽधरात्रे च	१३३	मर्वादाभेदक क ीव	३२६
मध्यम्दिनेऽघरात्रे वा	२१६	मलिनोक्स्णीयेषु	3,443
मध्यमस्य प्रचारं च	290	महती देवता होषा	860
मध्यमं तु ततः पिण्डं	\$ 0 W	महतोच्येनसो मासाव	3.5
मध्यमः पद्म विज्ञे यः	2 80	महिषिपितृ रेवानां	१५ ०
मध्ये व्योम दिशश्राष्टां	v	महिषिभिश्च देवीश्व	588
मध्य व्याम । द्रश्यादः सध्वापातो विषास्वादः	393	महाकूलोनमायँ च	२८३
स्वापाता ।वयाच्यायः	4 14		

महान्तमेव वात्माणं महान्तमेव वात्माणं महान्तमेव पात्कान्याहुः महान्त्यि समुखानि महाप्युनां हरणे महाप्यात्करायुक्तः महाप्यात्विवारां च २४८ मार्गाःश्वरात्विवारां च ३४६ मार्गाःश्वरात्विवारां च ३४६ मार्गांश्वरायां च ३६० मार्गांश्	प्रताकानि	पृष्ठा <u>ङ</u> ्गाः	प्रतीकानि	प्रश्नाङ्गाः
महान्त्यपि सलुदानि ६७ मार्गं मार्ग १९६ महान्त्यपि सलुदानि ६७ महापत्रे भित्रन्यार्थ २०४ मार्गं महापत्रे भित्रन्यार्थ २०४ मार्गं महापत्रकारं १८० महापत्रकारं १८	महास्त्रमेव चात्मावं			
महान्त्यपि समुखानि महाविष घनिन्यार्थी सहापत्रकां द्वरणे महापात्रकां दुकः महापात		398		२२ १
महावि धनिन्यार्थी २०३ माजने बद्धवान्नाणाम् १०६ माजने वद्धवान्नाणाम् १०६ माजने वद्धवान्माणाम् १०६ माजने वद्धवान्माणामामान्यामामान्यामान	±हान्त्यपि सस्द्वानि	80	मार्जनोपाञ् जनैवें दम	१७३
महापत्तनं हरणे महापातकरं छुकः महापातकरं छुकः महापातकर छुकः मह	क्रहावक्षे धनिन्यार्थ	* 248	मार्जनं यज्ञपात्राणाम्	१४३
महापातकसंयुक्तः ३९० माडवसस्याः स्वमासमान ३९० महापातिकन्द्रचीव ३८८ माषिकस्तु मेवे इण्डः २७० महाम्यादिव वृक्षीजाः ५ मासस्य वृद्धि गृह्णीयात् २९८ माहाम्योदेवच मेवे वृद्धि गृह्णीयात् २९८ माहाम्याद्धितिभिद्धीमः ३८६ मासस्य वृद्धि गृह्णीयात् २७० महाम्याद्धितिभिद्धीमः ३८६ मासस्य वृद्धि गृह्णीयात् २७० माहाम्याद्धितिभिद्धीमः ३८६ मास्यादेवच्यस्य ३८९ मार्स्यमादेवच्यस्य ३८९ मार्म्यमादेवच्यस्य ३८९ मार्म्यस्य वानुरोधेन २९९ मार्म्यस्य वानुरोध		२७३	मार्जारनकुलौ हत्वा	: Su3
महापातिकत्रश्चीय १८८ माषिकस्तु मेवेहण्डः २७० महाभुतादि वृत्तीयाः २ मासम्यये त्रिरात्रं स्यात्] १६६ महाभुतादि वृत्तीयाः २४८ मासस्य वृद्धि गृह्णीयात् २४८ महाभुतादि वृत्तीयाः ३८६ मासस्य वृद्धि गृह्णीयात् २७० महाभ्याह्णितिमिह्णेमः ३८६ मास्तान्त्रं योऽव्रतायात् ३७० महाभ्याह्णितिमिह्णेमः ३८६ मास्तान्त्रं योऽव्रतायात् ३०० मार्याः क्षत्रजातिवय ३६६ मास्तानेष्ठे यथः पीत्वा ३८२ मार्याः क्षत्रजातिवय ३६० मास्तानेष्ठा युद्धतत्यश्च ३८९ मार्याः पत्तायां २६० माहित्रं ग्रुद्धतत्यश्च ३८९ मार्याः पत्तायां ३६० मास्तानेष्ठा युद्धतत्यश्च ३८९ मार्याः पत्तायां ३६० मास्तानेष्ठा युद्धतत्यश्च १६० मार्याः पत्रवायां ३६० मास्तानेष्ठा युद्धत्याम १६६ मार्याः पत्रव्यामि १६६ मार्याः प्रवत्यामि १६६ मार्याः प्रव्यान् ३६६ मार्याः प्रवात्याः १६६ मार्याः प्रवा्त्याः १६६ मार्याः प्रवा्त्याः १६६ मार्याः प्रवा्त्याः १६६ मार्याः प्रवा्त्याः १६६ मार्याः प्रव्यात् ३०६ मार्यः प्रव्यात्यः १६६ मार्यः प्रव्यात्यः १६६ मार्यः प्रव्यात्यः १६६ मार्यः प्रव्यात्यः १६६ मार्यः प्रव्यात् ३०६ मार्यः प्रव्यात्यः १६६ मार्यः प्रव्यातः १६६ मार्वः प्रव्यातः १६६	क्रशावकसंयकः	390	साऽवर्मस्थाः स्वमारमानं	280
महाभुवादि बुलीजाः	महावातक्रित्रहोब		माषिकस्तु भवे इ ण्डः	200
महायज्ञवियानं च ३८६ मासंगोष्ठे पयः पोत्वा ३८८ माहं ग्रे ग्रुव्ववत्यस्य ३८९ मातं पितं जायां ३६७ मातं पितं च व्वावाम् ३०९ मातं पितं च व्वावाम् ३०९ मातं पितं च व्वावाम् १६६ मातं पितं च व्वावाः १६६ मातं पितं च व्वावाः १६६ मातं पितं च व्वावाः १६६ मातं मातं पितं व व्वावाः १६६ मातं पितं च व्वावाः ३०८ मातं पितं व व्वावाः ३०८ मातं प्रयानं च वंवावाः १६६ मातं प्रयानं च वंवावाः ३०८ मातं च वंवावां ३०८ मातं च वंवावां ३०८ मातं च वंवावां ३००० मातं च वंवावं व वंवावं ३००० मातं च वंवावं व वंवावं ३०८ मातं च वंवावं व वंवावं ३००० मातं च वंवावं ३००० मातं व वंवावं व वंवावं	महाभावाहि वशीजाः		[मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्]	१६६
महावर्ष्णेश्व चक्रेश्व अहेश्व ३१ मासिकान्नं तु योऽङ्गीयात् ३७० महाज्याहृतिमिहोमः ३८६ मासेनाश्वन्हृतिष्यहंप ३८५ मासेनाश्वन्हृतिष्यहंप ३८५ मासेनाश्वन्हृतिष्यहंप ३८५ मासेनाश्वन्हृतिष्यहंप ३८५ मासेनाश्वन्हृत्यख्य ३८५ मातरं पितरं जायां ३६७ मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३८५ मातरं पितरं जायां ३६७ मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३६७ मासेनाश्वन्द्र्य ३६० मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३८५ मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३८५ मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३८५ मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३८५ मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३८५ मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३६० मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३६० मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३६० मासेनाश्वन्द्र्यख्य ३६० मासेनाश्वन्द्र्यक्ष ३६० मासेनाश्वन्द्र्यक्ष ३६० मासेनाश्वन्द्र्यक्ष ३६० मासाविन्द्र्यक्ष ३६० मासाविन्द्र्यक्ष ३६० मासाविन्द्र्यक्ष ३६० मासाविन्द्र्यक्ष ३६० मासाविन्द्र्यक्ष ३६० मासावान्द्र्यक्ष भातुक्ष अत्रत्यक्ष ३०८ मास्र्यक्ष अत्रत्यक्ष ३०८ मास्राव्यक्ष अत्रत्यक्ष ३०८ मास्राव्यक्ष व्यव्यक्ष ३०८ मास्राव्यक्ष विद्र्यक्ष ३६० मास्राव्यक्ष विद्र्यक्ष ३६० मास्राव्यक्ष विद्र्यक्ष ३६० मास्राव्यक्ष भास्राव्यक्ष ३६० मास्राव्यक्ष ३६० मास्राव्यक्ष ३६० मास्राव्यक्ष ३६० मास्राव्यक्ष ३६० मास्राव्यक्ष ३६० मास्राव्यक	जराजनविधानं च	**************************************	मासस्य वृद्धि गृह्णीयात्	२४८
महाज्याहृतिमिहोंमः ३८६ मासेनाइनन्हिन्यस्य ३८६ माराधः क्षत्रजातिञ्च ३३६ माराधः क्षत्रजातिञ्च ३३६ माराधः क्षत्रजातिञ्च ३६० माराधः क्षत्रजातिञ्च ३८० माराधः क्षत्रजातिञ्च १८८ माराधः क्षत्रजातिञ्च १८८ माराधः क्षत्रजातं १८८ माराधः क्षत्रजातं १८८ माराधः वितरं जायां १६० माराधे वा स्वसारं वा १८० माराधे वा स्वसारं वा १८० माराधितः प्रवश्यामि १८६ माराधितः प्रवश्यामि १८६ माराधितः वा सामाधिनः १३८ माराधितः प्रवश्यामि १८६ माराधितः वा सामाधिः १३८ माराधितः प्रवश्यामि १८६ माराधितः वा सामाधिः १३८ माराधितः वा सामाधः १६० माराधाः वा माराधः १६० माराधाः व ना बनीयः १६० माराधाः व ना बनीयः १६५ माराधः व ना बनीयः १६६ माराधः व ना व न	महाप्रशासनाः न	ì	मासिकान्नं तु योऽहनीयात्	300
माग्धः क्षत्रजातिश्च ३६६ मास गांष्ठ पयः परिवा ३८२ माय्युक्छस्य वा प्राप्ते १२८ माहिज्रं ग्रुद्धवत्यस्त्र ३८९ मातः पितरं जायां १६० मां स मक्षयिताऽमुत्र १६० मातः वा स्वतारं चा ३९० मांसभेता तु पाण्निष्कान् १६८ मातः पिता वा द्याताम् ३०९ मांसभेता तु पाण्निष्काम १९६ मातापितृ स्वायुत्स्वष्टम् ११० मांसं गृष्ट्रो वर्षा मद्गुः ४०० मातापितृ स्वायुत्स्वष्टम् ११० मांसानि च न खादेयः १६० मातापितृ विहोनो यः ३१० मांसाश्च च नावनीयुः १६९ मातापितृ विहोनो यः ३१० मांसाश्च च नावनीयुः १६९ मातापितृ विहोनो यः ३१० मांसाश्च च नावनीयुः १६९ मातापितृ विहोनो यः १६३ मित्रद्वृष्ट कृतव्यत्यः २४१ मित्रद्वृष्ट कृतव्यत्यः २४१ मित्रद्वृष्ट कृतव्यत्यः २४१ मातामहे त्रिरात्रं ह्] १६३ मित्रस्य चातुरोधेन २१९ मातामहे त्रिरात्रं ह वात्] १६४ मित्रस्य चीवापकृते २१९ मातामह्या धनात्किञ्चित् ३१४ मित्रस्य चीवापकृते २१९ मातामह्या धनात्किञ्चत् ३१४ मित्राद्याप्यमित्राद्वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं १४ मित्राद्वाप्यमित्राद्वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं १४८ मित्राद्वाप्यमित्राद्वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं १४८ मित्राद्वाप्य कृतो येन २६६ मातुरग्रे आतुर्दा वा ३०४ मित्रा वा व्यव्याच्य कृतो येन २६६ मातुरग्रे आतुर्दा वा २९८ मातुरग्रे आतुर्दा वा २९८ मातुरग्रे आतुर्दा वा २९८ मातुरग्रे आतुर्दा वा २९८ मातुरग्रे वा १९६ मात्रात्वाद्वा प्रस्वान ३६६ मातुरग्रे वा २९८ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्वान ३६६ मातुरग्रे वा २९६ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्वान ३६६ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्वा १६६ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्वा वा २९८ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्वा ३६८ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्वा वा २९८ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्वा ३६६ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्वा ३६९ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्वा वा २९८ मातुरग्रे स्वाद्वाप्य प्रस्व स्वाद्वाप्य प्रस्वा स्वाद्वाप्य स्वाद्वाप्य स्वाद्वाप्य स्वाद्वाप्य स्वाद्वाप्य स्वाद्वाप्य प्रस्वात्व स्वाद्वाप्य स्वाद्वाप	महानगहतिभिहोसः	1	मासेनाश्न-इविष्यस्य	366
माघ गुक्छ रूथ वा प्राप्ते १२८ माहि जं गुद्ध वत्यक्ष ३८९ मातरं पितरं वायां ३६७ मां स अक्षयिताऽ गुज्ज १६० मां समे सा तु षाण्नि व्याप्त १६८ मां सम्याप्त वा द्याताम् ३०९ मां सम्यातः प्रवस्थामि १९६ मां सं गुज्जो वर्षा मत् गुः ४०० मां सं गुज्जो वर्षा मत् गुः ४०० मां सं गुज्जो वर्षा मत् गुः ४०० मां सा गुज्जे वर्षा मत् गुः ४०० मां सा गुज्जे वर्षा मत् गुः ४६० मां सा गुज्जे वर्षा मत् गुः १६६० मां सा गुज्जे वर्षा मत् गुः १६६० मां सा गुज्जे वर्षा मत् गुः १६६० मां सा गुज्जे वर्षा मत् वर्षा मत् गुः ४६० मां सा गुज्जे वर्षा मत् वर्षा मत्र गुः १६६० मां सा गुज्जे वर्षा मत् वर्षा मत् गुः प्रयाप मां गुः ४६० मां सा गुः प्रयाप मत्र गुः १६६० मां गुः प्रयाप	महाज्याखाराताच्य	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	मासं गोष्ठे पयः पीत्वा	३८२
मातरं वितरं जायां ३६७ मां स मक्षयिताऽमुत्र १६० मातरं वा स्वसारं वा ३६० मां समेत्रा तु षाण्निष्कान् ३६८ मात्रायं व वृत्तायां ३१० मां सस्य मधुनश्चेव २७३ मातायं व वृत्तायां ३०९ मां सस्य मधुनश्चेव २७३ मातायं वृत्त्यात्म १९६ मातायं वृत्त्या मृतिस्तु ६१ मात्रायं व नाद्याः १६० मात्रायं व नाद्याः १६० मात्रायं वृत्त्या मृतिस्तु ६१ मित्रश्च्राः १८६ मित्रश्चरः वोत्रायं १८६ मित्रश्चरः वोत्रायं १८६ मात्रायः वितरं व्यावः १८६ मात्रायः वितरं वृत्त्यां १८६ मात्रायः वृत्त्यः १८६ मात्रायः वृत्त्यां १८६ मात्रायः वृत्त्यां १८६ मात्रायः वृत्त्यां १८६ मात्रायः वृत्त्यां १८६ मात्राः व्यावः वृत्त्यां १८६ मात्राः व्यावः वृत्त्यां १८६ मात्राः व्यावः वृत्त्यां १८६ मात्राः व्यावः व्यावः १८६ मात्राः व्यावः १८६ मात्राः व्यावः व्यावः १८६ मात्राः व्यावः व्यावः १८६ मात्राः व्यावः व्यावः १८६ मात्राः व्यावः व्यावः व्यावः व्यावः १८६ मात्राः व्यावः व्यावः व्यावः १८६ मात्राः व्यावः व्यावः व्यावः व्यावः १८६ मात्राः व्यावः व्यावः व्यावः व्यावः व्यावः १८६ मात्राः व्यावः व	Add to the advantage of a con-			३८९
मातरं वा स्वसारं वा ३१ मांसभेता तु षाण्निष्कान् ३६८ मातथंपि च वृत्तायां ३१७ मांसस्य मञ्जनश्चेव २७३ मांसस्य मञ्जनश्चेव २७३ मांसस्य मञ्जनश्चेव २७३ मांसस्य मञ्जनश्चेव २७३ मांसस्य मञ्जनश्चेव १६६ मांसापितृम्यां जामीभिः १३९ मांसाित च न खारेचः १६० मांसाितृविहािनो यः ३१० मांसाित च न खारेचः १६० मांसाितृविहािनो यः ३१० मांसाित्व च नाइनीयुः १६६ मातामहे त्रिराश्चं तु] १६३ मित्रश्चुः छूतहनस्य २४१ मित्रश्चाविहेष्ठित २१९ मातुरग्चे पितृह्यां इचे ४८ मित्रश्चयां मित्रश्चा २२६ मातुरग्चे अतुर्वे पत्ति विह्यां ३०४ मिथ्रा प्रयातस्या २५६ मिथ्रा प्रयातस्या २५६ मातुरग्चे आतुर्वे वा २९८ मातुरग्चे आतुर्वे वा २९८ मातुरग्चे आतुर्वे वा २९८ मातुरग्चे छूत्वे पात्वे पर्त्वां पर्त्वां २६९ मातुरग्वे व्व स्यात्व ३४६ मुक्यते पातके सर्वे पराकेः ३९ मातुरग्वे वा मातुरग्वे वा भातुरग्वे अर्थे मातुरग्वे अर्थे मुक्यते पातके सर्वे पराकेः ३९ मातुरग्वे वा मातुरग्वे विद्वाः १९९ मुक्यते पातके सर्वे ह्यां पराकेः ३९ मातुरग्वे मातुरग्वे अर्थे मातुरग्वे अर्थे मातुरग्वे अर्थे मातुरग्वे अर्थे मातुरग्वे ३६६ मातुरग्वे मातुरग्वे अर्थे मातुरग्वे अर्थे मातुरग्वे व्यावे अर्थे मातुरग्वे मातुरग्वे अर्थे मात	नावशुक्तकत्त्व सामा			१६०
मातर्यपि च वृत्तायां ३१७ मांसस्य मधुनश्चेव २७३ माता पिता वा द्याताम् ३०९ मांसस्य मधुनश्चेव १९६ मातापितृम्यामुत्त्व्व्यम् ११० मांसं गृष्ठो वगं मद्गुः ४०० मातापितृम्यां जामीमिः १३९ मांसानि च न खारेचः १६० मातापितृविहोनो यः ३१० मांसाशनं च नाइनीयुः १६६ माता पृथिव्या मृतिस्तु ६१ मित्रद्भुः छतव्नस्य २४१ [मातामहे त्रिरात्रं तु] १६३ मित्रश्चुः छतव्नस्य २४१ मातामहे त्रिरात्रं स्यात्] १६४ मित्रस्य चानुरोधेन २१९ मातामहे त्रिरात्रं स्यात्] १६४ मित्रस्य चानुरोधेन २१९ मातामहे प्रतात्रं स्यात्] १६४ मित्रस्य चीत्राधेन २१९ मातामहा धनात्रिकञ्चित् ३१४ मित्रस्य चीत्राधा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं १४ मित्रं हिश्यं मुर्मि वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं १४ मित्रं हिश्यं मुर्मि वा २६६ मातुरग्रेऽधिजननं १४८ मिश्रो द्याः छतो येन २६६ मातुरग्रे भातुरग्रं वा ३०४ मिश्रो वापः छतो येन २६६ मातुरग्रे भातुरनं वा २९८ मुख्यात् वेवाः] १४६ मातुर्क भातृरनं वा २९८ मुख्यात् चेवाः] १४६ मातुर्क भातृरनं वा २९८ मुख्यानं चेवाः निवारनां २६६ मातुर्क भातृरनं वा २९८ मुख्यानं चेवाः निवारने २६६ मातुर्क भातृरनं वा २९८ मुख्यानं चेवाः निवारने २६६ मातुर्क श्रात्रस्य १९६ मुख्यानं चेवाः पराकैः ३९८ मातुर्व श्रामातिष्ठेद ४९ मुख्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९८ मातुर्वसा मातुरानी १९९		· · ·		२६८
साता पिता वा द्याताम् ३०९ मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि १९६ मातापितृभ्यामुत्सुन्दस्य ११० मांसं गृष्ठो वर्षा मद्गुः ४०० मातापितृभ्यामुत्सुन्दस्य ११० मांसानि च न खादेद्यः १६० मातापितृविहोनो यः ३१० मांसानि च न खादेद्यः १६० माता पृथिव्या मृतिस्तु ६१ मित्रद्वहः कृतव्नस्य २४१ [मातामहे त्रिरात्रं तु] १६३ मित्रस्य चातुरोधेन २१९ मातामहे त्रिरात्रं स्थात्] १६४ मित्रस्य चातुरोधेन २१९ मातामहं मातुरुं च ११ मित्रस्य चीत्रपञ्चते २१९ मातामहा धनात्किञ्चत ३१४ मित्रस्य चीत्रपञ्चते २१९ मातामहा धनात्किञ्चत ३१४ मित्राद्याप्यमित्राद्वा २२६ मातुरुं प्रधिवननं १४ मित्रं हिरण्यं मुर्मि वा २२६ मातुरुं प्रधितं रात्रि १६६ मिथ्रो द्रायः कृतो येन २९६ मातुरुं योतकं यत् स्थात् ३०४ मिथ्रो वाद्याः कृतो येन २९६ मातुरुं योतकं यत् स्यात् ३०४ मिथ्रावादी च संख्याने २८६ मातुरुं भ्रातृद्वं वा २९८ मुख्याद्वां च संख्याने २८६ मातुरुं भ्रातृद्वं वा २९८ मुख्याद्वां चेवाः] १४६ मातुरुं भ्रातृद्वं वा २९८ मुख्याद्वां चेवाः ३९८ मातुरुं वृत्विमातिष्ठेद ४९ मुख्यानं चीव रत्नानां २७८ मातुरुव्यो वृत्विमातिष्ठेद ४९ मुच्यते पातकेः सर्वेः पराकेः ३९८ मातुर्व्या मातुरुं वी		{	मांसस्य मधनश्चेव	
भाता विता वर्ष वर्ष वर्ष स्था का निकार कर कर का निकार कर		- I		. १५६
मातापर्ण्याद्वार जामीभिः १३९ मांसानि च न खादेखः १६० मातापितृह्वानो यः ३१० मांसाशनं च नाइनीयुः १६५ माता पृथिव्या मृतिस्तु ६१ मित्रद्वृहः इतहनस्य २४१ [मातामहे त्रिरात्रं तु] १६३ मित्रद्वृहः इतहनस्य २४१ [मातामहे त्रिरात्रं स्वात्] १६४ मित्रद्वृहः इतहनस्य २४१ [मातामहे त्रिरात्रं स्वात्] १६४ मित्रद्वय चातुरोधेन २१९ मातामहा धनारिकञ्चित् २१४ मित्रद्वय चातुरोधेन २१९ मातामहा धनारिकञ्चित् ३१४ मित्रद्वय चीत्रार्थे २१९ मातामहा धनारिकञ्चित् ३१४ मित्राद्वथाप्यमित्राहा २२६ मातुरोऽधिजननं ६४ मित्रं हिरण्यं मृति वा २२६ मातुरोऽधिजननं १४८ मित्रं हिरण्यं मृति वा २२६ मातुरोऽधिजननं १४८ मित्रं द्वरात्वयः २५६ मातुर्वे थीतकं यत् स्यात् ३०४ मिथ्यावादी च संख्याने २६६ मातुर्वे थीतकं यत् स्यात् ३०४ मिथ्यावादी च संख्याने २६६ मातुर्वे आतृद्वं वा २९८ मुख्याहूर्विजानाम् ३४६ मातृर्वे आतृद्वं वा २९८ मुख्याहूर्विजानाम् ३४६ मातृर्वे वृत्तिमातिष्ठेद ४९ मुख्यते पातकेः सर्वे पराकेः ३९८				800
माठावितृविहोनो यः ३१० मांसाशनं च नाइनीयुः १६६ माता पृथिज्या मृतिस्तु ६१ मिन्नद्रुहः इत्तव्नस्य २४१ [मातामहे त्रिरान्नं तु] १६३ मिन्नद्रुहः इत्तव्नस्य २४१ [मातामहे त्रिरान्नं स्वात्] १६४ मिन्नस्य चातुरोधेन २१९ मातामहा धनात्किञ्चत् ३१४ मिन्नस्य चीवापञ्चते २१९ मातामहा धनात्किञ्चत् ३१४ मिन्नस्य चीवापञ्चते २१९ मातुरग्रेऽधिजननं ५४ मिन्नद्र्याप्यमिन्नाद्वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं ६४ मिन्नद्र्याप्यमिन्नाद्वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं ६४ मिन्नद्र्याप्यमिन्नाद्वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं ६४ मिन्नद्र्याप्यमिन्नाद्वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं १४८ मिन्नद्र्यात्व्यः २६६ मातुर्वे श्रातुस्तव्यां ३७८ मिथा द्रापः इत्तो येन २६६ मातुर्वे श्रातुस्तव्यां ३०४ मिथा मजेताप्रस्वात् २९६ मातुर्वे श्रातुर्वे ३०९ मिथा मजेताप्रस्वात् २९६ मातुर्वे श्रातुर्वे ३०९ मिथा मजेताप्रस्वात् २९६ मातुर्वे श्रातुर्वे ३०९ मिमांसित्वोभणं देवाः] १४६ मातृर्वे श्रातुर्वे ३६ मुख्यानां चीव रत्नानां २७३ मातृर्वे वृत्तिमातिष्ठेद ४९ मुख्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९०	मातापिएन्यानुरस्य		मांमानि च न खादेचः	१६७
माता पृथिव्या मृतिस्तु ६१ मिन्नद्भुहः क्रतव्नस्य २४१ [मातामहे त्रिरान्नं तु] १६३ मिन्नप्रभुग्यूतलुक्तिश्च १३ [मातामहे त्रिरान्नं स्थात्] १६४ मिन्नस्य चानुरोधेन २१९ मातामहं मातुलं च ११ मिन्नस्य चौनापक्षते २१९ मातामह्या धनात्किल्लित् ३१४ मिन्नस्य चौनापक्षते २१९ मातामह्या धनात्किल्लित् ३१४ मिन्नस्य चौनापक्षते २१९ मातुलं अधिकानं ६४ मिन्न हिरण्यं मृति वा २२६ मातुलं पितृत्वां ५४८ मिन्न प्रदातक्यः २६६ मातुलं पितृत्वां ५४८ मातुलं भ्रातुल्तवां ३७८ मिथ्रा दायः कृतो येन २६६ मातुल्तु यौतकं यत् स्यात् ३०४ मिथ्रावादी च संख्याने २८६ मातुलं भ्रातृत्वं वा २९८ मातृकं भ्रातृत्वं वा २९८ मुख्यावृत्तं वा २९८ मुख्यावृत्तं वा २९८ मुख्यावृत्तं १४६ मातृत्वद् वृत्तिमातिष्ठेद् ४९ मुच्यते पातकेः सर्वेः पराकेः ३९८ मातृत्वद् वृत्तिमातिष्ठेद ४९ मुच्यते पातकेः सर्वेद्वाः ३९८ मातृत्वद्वाः मातृत्वां भातृत्वां १९८ मुच्यते पातकेः सर्वेद्वाः ३९८	माता।पत्रम्या आसाराः मञ्जातिवविद्योको यः			
[मातामहे त्रिराशं तृ] १६३ मित्रध्रु श्वतृत्तिश्च १३ [मातामहे त्रिराशं स्वात्] १६४ मित्रस्य चानुरोधेन २१९ मातामहा धनात्किञ्चित् ११४ मित्रस्य चौनापञ्चते २९९ मातामह्या धनात्किञ्चित् ३१४ मित्राद्धाण्यमित्राद्धा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं ५४ मित्रां हिरण्यं सुर्मि वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं १४८ मिश्र एव प्रदातच्यः २९६ मातुर्वे विवृच्यांद्रचे १८८ मिश्रो द्वारः छतो येन २९६ मातुर्वे श्रातुस्तन्यां ३७८ मिश्रो मजेताप्रसवात् १९६ मातुर्वे श्रातृद्वतं वा १९८ मुख्याद्वित् चंख्याने २८३ मातुर्वे श्रातृद्वतं वा १९८ मुख्याद्वृत्त्रज्ञानाम् ३४८ मातृव्वत् वृत्तिमातिष्ठेद् ४९ मुख्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९८ मातृव्वसा मातुर्वाना ४९८ मुख्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९८	मावाापप्रापदाचा च चरवर मधितवा चित्रस्त			२४१
[मातामहे त्रिराश्रं स्वात्] १६४ मिश्रस्य चानुरोधेन २१९ मातामहं मातुलं च १९ मिश्रस्य चीनापक्षते २१९ मातामह्या धनारिकञ्चित् ३१४ मिश्राद्धाप्यमिश्राद्धा २२६ मातुरमेऽधिजननं ५४ मिश्रं हिरण्यं सुर्मि वा २२६ मातुलांकच पितृन्यांकच ४८ मिश्रं हरण्यं सुर्मि वा २२६ मानुले पितृन्यांकच ४८ मिश्रं हरण्यं सुर्मि वा २२६ मानुले पितृन्यांकच ४८ मिश्रं हरण्यं सुर्मि वा २२६ मानुले पितृन्यांकच १६६ मिश्रो दायः कृतो येन २६६ मानुक्त योतकं यत् स्यात् ३०४ मिश्र्यावादी च संख्याने २८६ मानुक्त योतकं यत् स्यात् ३०४ मिश्र्यावादी च संख्याने २८६ मानुकं भ्रातृद्दं वा २९८ मुख्याहृद्द्युज्जानाम् ३४६ मातृवाद्वां प्रस्वन्ते ३३६ मुख्यानां चीव रत्नानां २०६ मातृवक् वृत्तिमातिष्ठेद् ४९ मुख्यानां चीव रत्नानां २०६ मातृवक्षा मानुलानी ४९ मुख्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९६			मित्रध रचतु विश्व	९३
मातामहं मातुछं च ११ मित्रस्य चैवापकृते २१९ मातामह्या धनात्मिकञ्चित ३१४ मित्राद्याप्यमित्राद्वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं ५४ मित्रां हिरण्यं सुमि वा २२६ मातुछांद्रच पितृज्यांद्रच ४८ मिश्रे हिरण्यं सुमि वा २२६ मातुछं पितृज्यांद्रच ४८ मिश्रे एव प्रदातज्यः २६६ मातुछं पितृज्यांद्रच १६६ मिश्रो दायः कृतो येन २६६ मातुक्ष्व आतुस्तनयां ३७८ मिश्रो मजेताप्रसवात् २९६ मातुक्तु यौतकं यत् स्यात् ३०४ मिश्र्यावादी च संख्याने २८६ मातुक्तु यौतकं यत् स्यात् ३०५ मातुकां आतृद्रचं वा २९८ मुख्याद्द्री च संख्याने २८६ मातुकां आतृद्रचं वा २९८ मुख्याद्द्री प्रत्ये सुख्यानां चौव रत्नानां २७४ मातृवद्र वृत्तिमातिष्ठेद्र ४९ मुख्यानां चौव रत्नानां २७६ मातृवद्र वृत्तिमातिष्ठेद् ४९ मुख्यानां चौव रत्नानां ३९८ मातृवद्र वृत्तिमातिष्ठेद्र ४९ मुख्याने पात्रकेः सर्वेद्धर्जं ३९८	् सावामह । तरा न हा ।)	मित्रस्य चानुरोधेन	298
मातामहा धनारिकञ्चित् ३१४ मित्रादथाप्यमित्राद्वा २२६ मातुरग्रेऽधिजननं ५४ मित्रं हिरण्यं मुर्मि वा २२६ मातुरुं विद्यांद्व ४८ मिथ्र एव प्रदातच्यः २५६ मातुरुं विद्यांद्व ४८ मिथ्र एव प्रदातच्यः २६६ मातुरुं विद्यांद्व ३७८ मिथ्रो दायः कृतो येन २९६ मातुरुं व्यात्व ३०४ मिथ्रा मजेताप्रसवात् २९६ मातुरुं यौतकं यत् स्यात् ३०४ मिथ्रावादी च संख्याने २८३ मातुरुं प्रात्याः पिण्डम् ३०५ मातृरुं भ्रातृद्वं वा २९८ मुख्यादृद्विज्ञानाम् ३४६ मातृवाद्वां प्रसूवन्ते ३३६ मुख्यादृद्विज्ञानाम् ३४६ मातृवाद्वां प्रसूवन्ते ३३६ मुख्यानां चौव रत्नानां २०३ मातृवाद्वां प्रसूवन्ते ४९ मुख्यानां चौव रत्नानां २०३ मातृवाद्वां मातृवाद्वां मातृवादां ४९ मुख्यानां चौव रत्नानां ३९६ मातृवाद्वां मातृवाद्वां मातृवादां ४९ मुख्यानां चौव रत्नानां ३९६ मातृवाद्वां मातृवादां १९६ मुख्यानां चौव रत्नानां ३९६ मातृवाद्वां मातृवादां १९६ मुख्यानां चौव रत्नानां ३९६ मातृवाद्वां मातृवादां भ्रात्वां १९६ मुख्यते पातकैः सर्वेः प्राक्तेः ३९६			मित्रस्य चौवापक्रते	: , २१९
मातुरग्रेऽधिजननं ५४ मिश्रं हिरण्यं सुमि वा २२६ मातुरुं विश्वाद्यं ४८ मिश्रं एव प्रदातच्यः २६६ मातुरुं विश्वणीं रात्रि १६६ मिश्रे द्वाः छतो येन २९६ मातुरुं श्रोतकं यत् स्थात् ३०८ मिश्रो भजेताप्रसवात् २९६ मातुरुं योतकं यत् स्थात् ३०४ मिश्र्यावादी च संख्याने २८३ मातुरुं प्रथमतः पिण्डम् ३०६ मिश्रावादी च संख्याने २८३ मातुरुं आतुरुं वा २९८ मुख्याहृरुवज्जानाम् ३४८ मातृजात्यां प्रसूपन्ते ३३६ मुख्यानां चौव रत्नानां २०३ मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेद ४९ मुख्यातं पातकैः सर्वेः पराकैः ३९८ मातृवव्या मातुरुंनी ४९ मुच्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९८	मातामह मातुल प			२२६
मातुलांकच पितृत्यांकच ४८ मिथ एव प्रदातत्व्यः २९६ मातुलं पक्षिणीं रात्रि १६६ मिथो दायः कृतो येन २९६ मातुकच आतुस्तनयां ३७८ मिथो मजेताप्रसवात् २९६ मातुकच आतुस्तनयां ३०४ मिथावादी च संख्याने २८३ मातुक आतृद्दं वा २९८ मुखबाहूरपज्जानाम् ३४६ मातृजात्यां प्रस्यन्ते ३३६ मुख्यानं चीव रत्नानां २७३ मातृवक् वृत्तिमातिष्ठेद् ४९ मुख्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९६ मातृवव्या मातुलानी ४९ मुख्यते पातकैः सर्वेद्धिर्ज- ३९६	मातामहा वनारकाश्चर	4,0	मित्रं हिरण्यं भूमि वा	. २२६
मातुके पश्चिणी रात्रि १६६ मिथो दायः कृतो येन २९६ मातुके पश्चिणी रात्रि ३७८ मिथो भजेताप्रसवाद २९६ मातुके योतकं यद स्थात् ३०४ मिथ्यावादी च संख्याने २८३ मातुकं भ्रातृद्दं वा २९८ मुख्याहूरूपज्जानाम् ३४० मातृकां प्रसूपन्ते ३३६ मुख्यानं चीव रत्नानां २७३ मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेद ४९ मुख्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९० मातृवव् वृत्तिमातिष्ठेद ४९ मुख्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९० मातृवव् व्	सातुरप्रशायणगग	28	मिथ एव प्रदासच्यः	३ ५ ६
मातुक्च आतुस्तनयां ३७८ मिथो भजेताप्रसवात् २९६ मातुक्तु योतकं यत् स्यात् ३०४ मिथ्यावादी च संख्याने २८६ मातुः प्रथमतः पिण्डम् ३०६ मिमांसित्वोभयं देवाः] १४६ मातृकं आतृद्दं वा २९८ मुख्याहृ्रुपञ्जानाम् ३४६ मातृवात्यां प्रस्यन्ते ३३६ मुख्यानां चौव रत्नानां २७६ मातृवव् वृत्तिमातिष्ठेद् ४९ मुच्यते पातकैः सर्वेः पराकैः ३९६ मातृव्वसा मातुलानी ४९ मुच्यते पातकैः सर्वेक्विर्ज- ३९६	मानुलावच ।पतृज्यावय	288	मिथो टायः कृतो येन	. २५६
मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् ३०४ मिश्यावादी च संख्याने २८३ मातुः प्रथमतः पिण्डम् ३०५ [मीमांसित्वोभणं देवाः] १४६ मातृकं आतृदत्तं वा २९८ मुख्याहृरूपज्जानाम् ३४६ मातृवात्यां प्रसूपन्ते ३३६ मुख्यानां चौव रत्नानां २७६ मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेद् ४९ मुच्यते पातकैः सर्वे प्राकैः ३९६ मातृव्वसा मातुलानी ४९ मुच्यते पातकैः सर्वे स्विर्ज- ३९६	सातुल पादाणा सार	≥0/E	मिथो भजेताप्रसवाव	299
मानुः प्रथमतः पिण्डम् ३०५ [मीमांसित्वोभगं देवाः] १४६ मानुकं आतृदत्तं वा २९८ मुखबाहूरुपज्जानाम् ३४६ मानुजात्यां प्रसूपन्ते ३३६ मुख्यानां चीव रत्नानां २७६ मानुवद् वृत्तिमातिष्ठेद् ४९ मुच्यते पातकैः सर्वे पराकैः ३९६ मानुव्वसा मानुकानी ४९ मुच्यते पातकैः सर्वे स्विर्ज- ३९६	मानुस्य श्रीपुरवाना	308	सिध्यावादी च संख्याने	२८३
मातृकं भ्रातृद्दं वा २९८ मुख्याहूरुवज्जानाम् ३४९ मातृजात्यां प्रसूपन्ते ३३६ मुख्यानां चीव रत्नानां २७९ मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेद् ४९ मुच्यते पातकैः सर्वे पराकैः ३९९ मातृव्वसा मातुलानी ४९ मुच्यते पातकैः सर्वे स्त्रिर्ज- ३९९	मानुष्यु यातम नर्रस्यार	. ૩૦૬	ि सीमांसित्वोभवं देवाः व	्र १४६
मातुष्वसा मातुष्ठानी ४९ मुच्यते पातकैः सर्वेद्धिजे ३९	मानुः प्रयम्पः । १००५	266	मत्वशहरू ज्ञानाम	380
मातुष्वसा मातुष्ठानी ४९ मुच्यते पातकैः सर्वेद्धिजे ३९	भारतक आरुपा ना	336	मख्यानां चीव रत्नानां	૨૭૩
मातुष्वसा मातुष्ठानी ४९ मुच्यते पातकैः सर्वेद्धिजे ३९	भारुआरमा त्रसूमन्य गावनक जनिमानिहरेत	86	मच्यते पातकैः सर्वः पराकैः	350
भावुष्यसा माधुष्याच	मावृत्रद्वे श्वासमाराज्ये	86	मच्यते पातकैः सर्वेद्यिर्ज-	390
आका स्त्रज्ञा होहेवा हा ६० यच्चते ब्रह्महत्याचाः ३५	ज्ञामा स्त्रमा महिला हा	£0.	मुख्यते ब्रह्महत्यायाः	368
मात्रा स्वस्ना दुहित्रा वा ६० मुख्यते ब्रह्महत्यायाः ३६ मानयोगं च जानीयात् ३३१ मुझालाभे तु कर्तव्याः ३	जामा रचना पुरस्काना	33?	मुआलाभे त कर्तंध्याः	1 1 1 3 3 3
मान्तरगास्य जास्त्रस्य ४०६ मण्डो वा जटिको वा स्यात् ६			मुण्डो वा जटिको वा स्यात	. §c
मानसं मनसेवायम् ३९३ सुन्यन्नानि पयः सोमः १०			मुन्यन्नानि पयः सोमः	१०४

प्रतीकानि	पृशङ्काः	प्रतोक्रानि	द्धाङ्काः
मुन्यन्नैर्विविधैमहर्गैः	१८१	य पतेऽमिहिताः पुत्राः	₹. ₹.
मूत्रेण मौण्डयमिच्छेच	२८१	यक्षरक्षःपिशाचाब्रम्	35.
मुत्रोच्चारसमुत्सगं 💍	१२१	यसाः पिशाचां श्र	88
मुलकर्मणि चानाप्तेः	325	यहमी च पशुपालस्य	65
मुल्यात्पञ्चगुणो दण्हः	258	यण्च सातिशयं किञ्चित्	3 - ?
मूल्येन तोषयेच्चौनं	286	यच्चास्य मुहतं किञ्चित	7=5
सृगयाऽक्षो दिवास्वन्तः	२०२	बच्छेपं दशरात्रस्य	
मृतवस्रभृतसु नारोषु	338	यजतेऽहरहयज्ञै:	2.45
मृते भर्तरि पुत्रस्तु	268	यजमानो हि मिक्षित्वा	3.5.5
मृते भर्तर साध्वी स्त्री	१७९	यजेत राजा ऋतुनिः	÷ : &
मृत्रोयौः शुक्ष्यते शोध्यम्	* ***	यजेत वाऽद्यवमेधन	243
मृतं तु याचितं भैक्षं	863	बज्ञशिष्टासनं होतत	65
मृतं धारीरमुत्ख्जय	१ ४४	बज्ञ मुस्यों सर्वेस्य	१६८
मृत्युश्च वसति क्रोधे	१९७	यज्ञक्वेत् प्रतिरुद्धः स्थात्	393
मृदं गां देवतं विषं	850	बज्ञाय जिध्यमीयस्य	923
मृन्मवानां च भाण्डानां	₹ १४	पज्ञार्थमधं मिक्षित्वा	344
सृन्मयानां च हरणे	203	यज्ञार्यं निधनं प्राप्ताः	245
सृष्यन्ति ये चोपपति	986	यज्ञार्थे पदावः सृष्टाः	१३८
मेखलामजिनं दण्हं	30	यज्ञार्य बाह्मणैर्वष्याः	9 = =
मेदान्ध्रचुम्चुमद्गृनां	₹ 8 >	यद्गे तु विवतं सम्यक्	·
मेदोसङ्मांसमञ्जास्य -	\$ \$	यज्ञोऽनृतेन क्षरति	१८८
मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्	१८२	यज्ञोपवीतं वेदं च	१२०
मेने प्रजापतिषाद्यां	886	यञ्जान ऋषयो देवाः	398
मैत्रं प्रसाधनं स्वानं	१३६	यतन्ते रक्षितुं भायां	२८७
मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतः	४०१	यतश्च भयमा शहुत्	**
मीत्रेयकन्तु वैरेहः	३३८	यतः पत्रं समाद्याव्	883
मैत्र्यमोद्वाहिकं चीव	३ १६	[यतः पुष्यं समाद्यात]	१८३
मैथुनं तु समासेव्य	306	यतात्मनोऽप्रमत्तस्य	364
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः	288	मित्रचान्द्रायणं वापि	,64
मौक्षी त्रिवृत्समा श्रद्दणा	33	यस्करोस्येकरात्रेग	348
मौण्डवं प्राणान्तिको दण्डः	२८ १	यत्क्रमं कुवैतोऽस्य स्यात्	7.3
मौछाञ्छास्रविदः शूरान्	२०३	यत कर्म कृत्वा कुवेश	\$ 5 \$
म्रियमा णोऽण्याददीत	२१४	यत् किञ्चित् पितरि प्रेत	399
क्रियेतान्यतरा वावि	386	यत्किञ्चित्सनेहसंयुक्तः	244
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः	३४०	यरिकञ्चिदपि दातव्यं	÷88
	40~	यत्किचिद्पि वर्षस्य	₹ ₹
य य आवृणोत्यवितथं	५०	यस्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति	122
य पते तु गणा मुख्याः	88	यत्किञ्चिदेव देणं तु	
य एतेऽन्ये स्वभोज्यामाः	१४६	यस्किञ्चिद्दश्चवांि	288
अ दिशक्त स्थावना आधाः	201	A P A P A P A P A P A P A P A P A P A P	

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः ।
यत्किञ्चन्मधुना मिश्रं	808
यरात्कारणमञ्यक्तं	
थत्तु दुःखसमायुक्तम्	399
यत्तु वाणिजके दत्तां	48
	३९६
यसो समधिगच्छन्ति	२८५
यत्वस्याः स्याद्धनं दत्तम्	३ १५
यत्नेन भोजयेच्छ्राखे	90
- चत् षुण्यफलमा नोति	८१
यत्पुंसः परदारेषु	३७९
- यत्प्राग्द्वा द शसाहस्रं	१९
यत्सवेणेच्छति ज्ञातु म्	३९६
यत्रकर्मण्यस्य कृते	३८७
[यत्र तत्स्यात् कृतं यत्र]	२३५
यत्र त्वेते परिध्वंसात्	. 382
यत्र घमी हाधर्मेण	२२९
यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते	48
यत्र वर्जयते राजा	328
यत्र वाष्युपधि पश्येत्	
यत्र क्यामो लोहिताक्षो	१९९
यत्र स्युः सोऽत्र मानाहेः	:88
यत्रानिबद्धोऽपीक्षे त	२३९
यत्रापवर्तते युग्यं	२६९
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते	9 &
य थर्तुलिङ्गान्यृतवः	188
यथाकथञ्चित् विण्डानाम्	३८५
यथाकर्म तपोयोगात्	. १३
[यथाकर्म यथाकालं]	१३
[यथाकामं यथायोगं]	3
यथा काष्ट्रमयो हस्तो	42
यथाक्रमं द्विजातीनां	64
न्यथा खनन्खनित्रेण	Ę.o
यथा गोऽववोष्ट्रदासीषु	३ ९२
यथा चाज्ञे फलं दानं	. 42
न्यथा चैवापरः पक्षः	880
यथा चोपचरेदेनं	१६०
-यथा जातवलो विहा	४०५
यथातथाऽध्यापयंस्तु	११७
यथा त्रयाणां वर्णानाम्	३३६

प्रतीकानि [यथा त्रिवेदाध्ययनं] [यथा दण्डगतं विसं] यथा दुगांश्रितानेतान् यथा नदीनदाः सव यथा नयत्यस्वन्पातेः यथा नाभिचरेतां तौ यथा प्लवेनौपळेन यथा फलेन युज्येत यथा बीजं न वसव्यं वथा बीजं प्ररोहन्ति यथा ब्राह्मगचाण्डालः यथा महाहृदं प्राप्य वया मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा यथा यथा नरो धर्मम् यथा यथा निषेवन्ते यथा यथा मनस्तस्य यथा यथा महद् दुखं यथा यथा हि पुरुषः यथा यथा हि सद्वृत्तम् यथा यमः प्रियद्वेष्यौ यथायुगं यथोदेशं यथाहंतः संप्रणयेद् यथाईमेतानभ्यच्यं यथालपालपमदन्ह्याद्यं यथा वायुं समाश्रिस्य यथाविधि नियुक्तस्तु यथाविध्यधिगम्यैनाम् यथाशास्त्रं तु ऋत्ववं यथाश्रुतं यथादृष्टं यथाऽइवमेधः क्रतुराट् यथा बण्होऽफलः स्रोषु यथा सर्वाणि भूतान यथा संकल्पितांश्चेह यथासुखमुखः कुर्याद् यथाऽस्याभ्यधिका न स्युः यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं यथेदं शावमाशीचं वथेरिणे बोजमुप्त्वा यथीधस्तेजसा वहिः

प्रतीकारि	रष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	प्रा टाः
यथैन नाभिसंदध्युः	२२१	यदि स्वाश्वापगदवैव	ष्टशङ्काः २६७
यथैव शूदो बाह्यण्याम्	336	यदि हि स्त्रों न रोचत	45
यथैवात्मा तथा पुत्रः	308	यदेतत्परिसह्ख्यातं	ę w
यधैवैका तथा सर्वा	\$ \$ \(\$ \text{\$ \tex{\$ \text{\$ \text{\$ \text{\$ \text{\$ \text{\$ \text{\$ \text{\$ \text{	यरेत्र तपंयत्यद्भिः	8 2 8
यथोक्तकारिणं विप्र'	१९४	यदेवास्य पिता द्यात्	3 = *
यथोक्तमार्तः सुस्थो वा	268	यद्गहितना जंयन्ति	369
यथोक्तान्यपि कर्माणि	808	यद् दुस्तरं यद् दुरापं	3:6
यथोक्तेन नयन्तस्ते	258	यद् ह्यारनयोगस्य	*36
यथोक्तेनेव कल्पेन	888	यद्दं यज्ञशीलानाम्	3.6 g
यथोदितेन विधिना	१२८	यद्गध्यं स्यात्ततो द्वात्	१८१
यथोद्धरित निर्दाता	૨ ११	यद्यत्परवर्गः कर्म	२३६
यद्तोऽन्यद्धि कुरुते	340	यद्यदातमवशं तु स्यातः	£3£
यद्घीत यद्यजते	૨ % ?	[यद्यदिष्टतमं लोक]	64
यदन्यगोषु वृषभः	265	यद्यददाति विधिवन्	79=
यदुन्यस्य प्रतिज्ञाय	२ ९९	यद्यदि कुरुते किचित्	રૂક
यद्षत्यं भवेदस्यां	३०३	यग्रहोचेत विप्रेम्यः	१=३
यदाणुमात्रिको भृत्वा	१६	यद्यन्नमस्ति तेषां नु	9 # 3
यदा तु यानमातिष्ठेत्	३२१	यद्यपि स्यात्तु सत्युत्रः	204
यदा तु स्यात्परीक्षीणो	३ २०	वचयिता तु दारैः स्याद	380
यदा परबलानां तु	३३ ०	यद्यस्य विहितं चर्म	**
यदा प्रहृष्टा मन्येत	२२८	यबस्य सोऽद्धातस्वग	११
[यदा भर्ता च भार्या च]	@ 2)	यद्याचरति धर्मे सः	\$48
यदा भावेन भवति	१९२	यधेकरिक्यिनौ स्थाताम्	3,06
यदा मन्येत सावेन	220	यदाष्ट्रं गूद्रभुषिष्टं	335
बदावग च्छेदायत्याम्	૨ ૨ <i>૦</i>	यद् वा तद् वा परद्रव्यम्	goo
यदा स देवो जागति	88	यद्वापि प्रतिसंस्क्र्यांत्	३२५
बदा स्वपिति शान्तात्मा	68	[यद्दिनाऽगममत्यन्तं]	250
यदा स्वयं न कुर्यानु	२२९	यद्वेष्टितशिरा भुङ्कें	\$ = 8
यदि तत्रापि संपद्येव	२२०	यद्ध्यायति यत्कुरुते	8 4 6
यदि तु प्रायशोऽधर्मम्	३ ९६	यन्नावि किञ्चिद्दाशानां	२८४
यदि ते तु न तिष्ठेयुः	288	यनमृत्यवयवाः सूक्ष्माः	G
यदि त्वतिथिधमेंग	8	यनमें माता प्रलुलुभे	266
यदि त्वात्यन्तिकं वासं	٤̈́৪	बमबोश्चेव गर्मेषु	3=3
यदि देशे च काळे च	ર ફર	यमान्पतत्यकुवांगो	883
यदि न प्रणयेद्वाजा	१९८	यमान्सेवेत सततं	535
यदि नात्मनि पुत्रेषु	१३८	यमिद्धो न दहत्यप्तिः	284
यदि संशय एव स्यात्	ર ફેપ્ટ	यमेव तु शुचि दिद्यात्	88
यदि संसाधयेत्रनु	399	यसो वैवस्वतो देवो	585
यदि स्त्री यद्यवरजः	Ęŧ	ययास्योद्विजते वाचा	43

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः 🏻
यवगोधूमजं सर्वे	१९६
यवीयसस्तु या भार्या	२९३
यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायाम्	३०२
यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके	२७६
यश्चाधरोत्तरानर्थान्	२३५
यश्चापि धर्मसमयात्	३२४
यइचौतान्त्राप्नुयात्सर्वान्	४२
[यस्तयोरच्चमदनाति]	99
यस्तकें णानुसंधत्ते	४०६
यस्तल्पजः प्रमीतस्य	३०९
यस्तु तत् कारयेन्मोहात्	296
यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय	
पादयेत्	२ ९६
यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्या	4
प्रयच्छति	२६०
यस्तु पुर्वनिविष्टस्य	३२५
बस्तु भोतः परावृत्तः	206
यस्तु रज्जुं घटं कूपात्	२७२
यस्त्वधर्मीण कार्य्याणि	293
यह्त्वनाक्षारितः पूर्वे	200
यस्त्वेतान्युपक्लसानि	२७४
यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणः	७९
यस्मादण्वपि भृतानाम्	१८६
यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम्	१९६
यस्मादुत्पत्तिरेतेषां	96
यस्माद् बीजप्रभावेण	३४४
यस्मिन् कमेणि यास्तु स्युः	296
यस्मिञ्जिते जितावेतौ	88
यस्मिन् देशे निषीदन्ति	२३९
यस्मिन्नेव कुले नित्यं	. 82
यस्मिन्नृणं सन्नयति	३००
यस्मिन्यस्मिन्ऋते कार्य्ये	२६१
यस्मिन्यस्मिन् विवाहे तु	. २४६
यस्मै दद्यातिपता त्वेनाम्	१७८
यस्य कायगतं ब्रह्म	३६८
यस्य ते बीजतो जाताः	388
यस्य त्रवाषिकं भक्तम्	३९३
यस्य दृश्येत सप्ताहात्	288
[यस्य धर्मध्वजो निस्यं]	\$88

प्रतीकानि यस्य प्रसादे पद्मा श्रीः यस्य मन्त्रं न जानन्ति यस्य मित्रप्रधानानि यस्य यरपैतृकं रिक्थं यस्य राज्ञस्तु विषये यस्य वाङ्मनसी शुद्धे यस्य विद्वान् हि वदतः यस्य शुद्रस्तु कुरुते यस्य स्तेनः पुरे नास्ति यस्या म्रियेत कन्यायाः यस्यास्तु न भवेद् आता यस्यास्येन सदावनन्ति यस्येते निहिता बुद्धौ यस्त्वैखर्याच क्षमते या गर्भिणी संस्क्रियते [याचितारश्च नः सन्तु] याचिष्णुता प्रमादश्च याच्यः स्यात्स्नातकैर्विष्रैः याजनाध्यापनाद्यौनात् याजनाध्यापने चौव याजनाध्यापनेनापि याजनाध्यापने नित्यम् याजयन्ति च ये पूगान् याज्यान्ते वासिनोर्वापि या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री यात्रामात्रप्रसिध्यर्थ यादग्गुणेन भन्नी स्त्री यादशा धनिभिः कार्या यादृशेन तु भावेन बाहशोऽस्य भवेदातमा यादशं तुप्यते बीजम् यादशं पुरुषस्येह याहशम्फलमाप्नोत<u>ि</u> यादशं भजते हि स्त्री यादशं भवति प्रेत्य यानशय्याप्रदो भायां या नवाय्यासना न्यस्य यानस्य चीव यातुश्च यानासनस्थ चौवेनं

प्रतोकानि	पृशङ्काः ।	प्रतीकानि	एशङ्काः
यानि चौवं प्रकाराणि कालाद्	२६४	युगपचु प्रशिवन्ते	ĘĘ
यानि चौवं प्रकाराणि स्थलजा	१३	युग्मासु पुत्रा जायन्ते	*8
यानि चौवाभिष्यन्ते	१९३	युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते	₹\$\$
या नियुक्ताऽन्यतः पुत्रम्	३०६	युष्यमानाः परं शक्त्वा	२०८
यानि राजप्रदेयानि	२१२	ये कार्यिकेभ्योऽर्धमेत्र	२१३
यानुपाश्चित्य तिष्ठन्ति	३३०	येऽक्षेत्रिणो बोजवनतः	385
यान्य धस्तान्यमेध्यानि	१७६	ये च वैराचर्याः स्युः	86
यान् सम्यगनुतिद्दन्तां	366	ये तत्र नोपमपंयुः	358
या पत्या वा परित्यक्ता	३१०	ये द्विजानामपसदाः	380
याभ्यां प्राप्नेति संपृक्तः	368	येन केनचिटंगेन	२६७
यामीस्ता यातनाः प्राप्य	३९५	येन तुष्यति चात्मास्य	३ ९६
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यात्	२ ६२	येन मूलहरो धर्मः	२०७
या रोगिणी स्याचु हिता	२९७	येन यत्साध्यते कार्य	840
यावती संभवेद् वृद्धिः	३ ५१	येन यस्तु गुणेनैषाम्	३९ऽ
यावतो ग्रसते ग्रासान्	66	ै येन येन तु माबेन	१४०
यावतो बान्धवान्यस्मिन्	૨ ૪૨	येन येन यथाङ्गेन	5.03
यावतः संस्पृशेदङ्गेः	९६	येन वेदयते सर्व	368
- यावत्त्रयस्ते जो वेयुः	६३	वेनास्मिन् कमेणा लोके	395
यावत्स स्यात्समावृत्तः	२३१	येनास्य पितरो याता	र३९
-यावदुष्णं भवत्य न् नं	१०४	ये नियुक्तास्तु कार्योषु	\$85
यावदेका नुदिष्टस्य	१३०	येऽन्ये ज्येष्टकनिष्टाभ्यां	३०१
यावन्तदवैव यैश्रान्नैः	૮ફ	[ये पठन्ति द्विजाः केचित्]	806
यावन्ति पशुरोमाणि	१५८	ये पतन्त्यन्धवामिस्रे	१४१
यावन्नापैत्यमेघ्याकाद्	१७४	ये पाकयज्ञाश्चत्वारः	38
यावानवध्यस्य वधे	३ २१	येऽप्यतीताः स्वधमीभयः	२४३
या वेदबाह्याः स्मृतयः	808	ये बकव्रतिनो विप्रा	१४१
या वेदविहिता हिंसा	१५८	ये शुद्राद्धिगम्यार्थम्	\$60
या वृत्तिस्तां समास्थाय	११३	येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	3 6 n
यासां नाददते शुल्कं	9 5	येषां तु याहवां कर्म	१३
यास्तासां स्युद्दंहितरः	३१४	येषां द्विजानां साविश्री	३८१
यां प्रसद्ध वृको हन्यात्	२६२	ये स्तेनपतितङ्कीवाः	66
यां यां योनि तु जीवोऽयम्	३९८	गैरम्युवागैरनांसि	३८३
यांस्तत्र चौरान्युद्धीयात्	२३२	यौर्योदवायौरयं स्वं	रङ्ग
यांस्तस्य ग्रसते ग्रासान्	५ ६	गैर्गैर्वतीरपोद्यन्ते	इइ२
युक्तः परिचरेदेनं	६४	जैव्याप्येमानिस्थता भावान्	३९५
-युक्त स्वैवाप्रमत्त्रव	२१५	यैः क्रमंभिः प्रचरितैः	३५७
- युक्तच् छदांस्यघीयीत	१२८	यौः कृतस्सर्वभक्ष्याऽग्निः	३३९
युक्ते च देवे युध्येत	२२ ३	योऽकामां दूषयेत्कन्यां	२७९
युश्च कुर्वन्दिनक्षीषु	११०	बोगक्षेमं च समप्रे स्य	२१३

_	
प्रतीकानि	पष्राङ्काः
वोगक्षेमं प्रचारं च	३१८
योगक्षेमेऽन्यथा चेचु	२६ १
योगाधमनविक्रीतं	२५२
यो ग्रामदेशसङ्घानां	249
या ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यात्	३००
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत	38.2
यो दण्डो यच्च वसर्न	48
योऽदत्तादायिनो हस्तात्	२७६
यो दत्वा सर्वभृतेभ्यः	१८६
यो धर्मी एकपत्नोनां	१७९
योऽधीतेऽहन्यहन्येतान्	80
योऽध्यापयति वृत्यथं	90
योऽनधीत्य द्विजो वेदं	48
यो न वेत्यभिवादस्य	88
योऽनाहितारिनः शतगुः	368
योनिकोटिसहस्रेषु	१८९
यो निक्षेपं नार्णयति	२ ५६
यो निक्षेणं याच्यमानो	५५ ४
योऽन्यथा सन्तमात्मानं	१५०
यो बन्धनवधक्लेशान	१५९
यो ब्राह्मण्यामगुष्ठायां	२८१
यो भाषतेऽधँवैकल्यं	૨ ૪૨
यो यथा निक्षिपेद्धस्ते	२५४
यो यदेषां गुणा देहे	399
यो यस्य धम्यी वर्णस्य	00
यो यस्य प्रतिसुस्तिष्टेत्	२५१
यो यस्य मांसमदनाति	868
यो यस्यैषां विवाहानां	७२
यो यावन्निह्नुवीतार्थं	238
यो येन पतितेनैषाम्	३८०
यो यो यावतिथइनौषां	9
योऽरक्षन् बलिमादचे	२७१
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति	. १२७
योऽचितं प्रतिगृण्हाति	१४७
योऽर्थे ग्रुविहिं स ग्रुचिः	१७१
[्यो ्लोकत्रयमाविक्य]	३ ९8.
यो लोभादधमो जात्या	380
योऽव्मन्येत ते मूळे	. 36
यो ञै युवाप्यघीयानः	५२

प्रतीकानि यो नैश्यः स्याद् बहुपग्रः योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय योऽसावतीन्द्रियप्राद्यः योऽस्यात्मनः कारयिता योऽहिंसकानि भृतानि यो ह्याझः स द्विजो विद्रेः यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यं तु कमंणि यस्मिन्सः यं तु पश्योन्नधि राजा यं पुत्रं परिगृङ्गीयात् यं ब्राह्मणस्तु श्द्रायाम् यं मातापितरौ क्लेशं यं वदन्ति तमोभूताः यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रुयुः यः करोति वृतो यस्य यः करोति तु कर्माणि यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मः यः क्षिष्ठो मर्षयत्यातीः यः प्रश्नं वितर्थं व्रयात यः सङ्गतानि कुहते यः साधयन्तं छन्देन यः स्तरव्यपि द्विजोऽधीते यः स्वयं साध्येद्र्थम् यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं यः स्वामिनामञ्ज्ञातं

रकानि हत्वा वासांसि
रक्षणादार्यवृत्तानाम्
रक्षनित स्थविरे पुत्राः
रक्षन्त स्थविरे पुत्राः
रक्षन्त्र स्थविरे पुत्राः
रक्षन्यमस्य सर्वस्य
रक्षांसि च विशाचाद्य ताम
रक्षांसि च विशाचाद्य मनु
रक्षांसि च विशाचाद्य मनु
रक्षांसि च विशुम्पत्ति।
रक्षितं वधयेवचेव

प्रतीकानि	पृशक्ताः ·	प्रतीकानि	metar.
रजस्युपरते साध्वी	१६२ १६२	राज्ञश्चाचिक्रतो विद्वान्	उड़े हुं। इड़ोड़ाः
रजस्वलमित्यं च	\$65 :	राज्ञः कोषापहच्च	33.3
रजस्वला च षण्डश्च	१०४ १०४	राज्ञाः प्रस्यातमाण्डानि	2 4 3 2 4 3
रजो भूवीयुरिनश्च	र्ण्ड १७६	राज्ञा च सर्वयोधेम्यः	7 - 7 7 - 6
रञ्जकस्य नृशंसस्य	१८८	राज्ञा दाप्यः मुदर्गे स्थात	959 359
रितमात्रं फलं तस्य	₹88 3६ २	[राज्ञा दास्ये नियोज्या सा	*** ***
रत्नेश्च पुजयेदेनं	३२४ ३२४	राज्ञाञ्चः सचिवः हिनायः	
रथाश्वं हस्तिनं छत्रं	२०९	राज्ञो बलाधिनः षटें	33 3 13
रथं हरेत चाध्वयुः	२०८ २५८	राज्ञो माहात्मिके स्थान	95. 95.
रम्यमानतसामन्तं		राज्ञो बृतानि सर्वाणि	्रम् सुकट
रसा रसैनिमातव्याः	२ ०५	राज्ञो हि रक्षाधिहताः	> +3
रहारशानमात्रव्याः रहस्याख्यायिनां चौव	386	रात्रिभिर्मासनुल्याभिः	-
राक्षयं क्षत्रियस्योकं	૨૨७	रात्रि च तावर्तामेव	\$53
राक्षल झात्रयस्थाक राजतीर्भाजनै रेषां	% 0	रात्रिः सन्ध्ये च धर्माश्च	१८
राजरामाजनस्या राजतो धनमन्विच्छत्	99	रात्रिः स्वप्नाय भूतानां	₹४०
राजता धनमान्वच्छत् राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि	११९	राक्षः स्वर्गाय मुताना राक्षो च वृक्षमृलानि	१इ
	१ ९६		\$35 200
राजभिः कृतदण्डास्तु	२७२	ात्रों न विचरेयुस्ते सत्रों श्राद्धं न कुर्वीत	389
राजन्यवस्थोद्वीवशे	३८	रात्रा आह. न कुवात राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं	995
[राजन्यवैद्ययोश्चीवम्] राजन्यवैदययोस्त्वेवं	१६६	राष्ट्रस्य संप्रह । १८५ राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्	२११
	५७	राष्ट्रके सह तहाहूं	१८१
[राजन्यनैश्यशृदाणां]	२६६	राष्ट्रका सह चडाडू राष्ट्रेषु रक्षाचिकृतान्	38 3 338
राजन्यगैश्यो चेजानौ	३ ६६	सम्बुरसाम्बन्धान् रिकमाण्डानि यत्किञ्चित्	
राजित्वक्स्नातकगुरुम्	୯୧	रकमाण्डान यात्मञ्जूष् रुक्सामं स्वप्तधीगम्यं	२८४
[राजशासननीता च]	२६५		Se9
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च	२ ५०	रुधिरे च सुते गात्रात्	898
राजस्नातृकयोश्चीव	५ १	रूपद्रव्यविहीनांदच	£3.8
राजा कर्मधु युक्तानां	२१३	रूपसत्वगुणोपेताः	*3
राजा च श्रोत्रियदचौव	८५	रेतः सिक्त्वा जले चैव	3.68
राजा तदुपयुद्धानः	२३३	रेतः सेकः स्वयोनीषु	380
राजानः क्षत्रियाद्गैव	३९८	शेगोऽग्निज्ञांतिमरणं	588
राजान्तकरणावेतौ	३१८	रोमाणि च रहस्यानि	633
राजान्नं तेज् आदत्ते	686	ਲ	565
राजा भवत्यनेनास्तु	२३०	लक्ष्यं शस्त्रमृतां वा स्यात	828
राजा विनिणयं कुर्यात्	२५६	ल्लाटसंमितो राज्ञः ——• ——• वेन	88
राजा स्तेनेन गन्तव्यो	२७२	लशुनं गृञ्जनं चैव	823
राजा हि धर्मषड्मागं	३५५	लाभालाभं च पण्यानां	338 388
रा जीवान्सिहतुण्डांश्च	. 848	लुताहिसस्टानां च	<i>\$80</i>
राज्ञ दशुरुद्वारम्	२०९	छोक्संव्यवहाराधं	
राज्य धर्ममिखलं	48	छोकस्याप्यायने युक्तान्	šoģ

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
लोकानन्यान् सजेयुर्गे	३२९
लोकानां च विवृध्यर्थ	
लोकेशाधिष्ठितो राजा	१६९
कोभात्सहस्रं द ण्डयस्तु	286
लोभानमोहाद्यान्मौत्रात्	૨
लोभः स्वप्नोऽष्टतिः क्रौर्यम्	३ ९६
लोष्टमदी तृणच्छेदी	१२४
लोहराङ्कमृजीषं च	१२७
छो हितान्बृक्षनिर्यासान्	१५२
लौकिकं गैदिकं वापि	88
Section of decembers 1	
[वचनाचुलयदोषः स्यात्]	. २६७
वणिक्पथं कुसीदं च	20
वत्सस्य द्यमिश्वस्तस्य	284
वधेन ग्रुघ्यति स्तेनः	३६८
[वधेन शुध्यते स्तेनः]	२७२
वधेनापि यदा त्वेतान्	२ ४७
वध्यवासांसि गृह्वीयुः	388
वध्यांश्च हन्युः सततम्	388
वनस्था अपि राज्यानि	२०१
वनस्पतिभय इत्येवं	60
वनस्पतीनां सर्गेषाम्	२६८
[वने वनेचराः कार्याः	२१६
वने वसेचु नियतो	१८०
वनेषु च विहत्यौवम्	१८६
वन्ध्याऽष्टमेधिवेद्याब्दे	२९७
[वन्यमुलफलानां च]	१८०
वपनं मेखला दण्डः	३७६
वपुष्मान्वीतभोवींग्मी	२०४
वयसः कर्मणोऽर्थस्य	880
[वयोऽधिकां नाङ्गहीनां]	६७
वयोभिः खाद्यत्यन्ये	१०७
वराहमकराम्यां वा	222
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यः	206
वरुणेन यथा पादौः	३२९
वरं स्वधर्मी विगुणः	380
[वर्जयेत्पौर्णमार्सी च]	१३२
वर्जयेनमधु मांसं च गुन्धे	६६
वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि	१८२

न्न तीकानि -वर्णक्रमेण सर्वाणि वर्णरूपोपसम्पन्नैः [वर्णानामानुपूर्व्यंण] वर्णानामाश्रमाणां च वणीनां सङ्करं चक्रे वर्णानां सान्तरालानां वर्णापेतमविज्ञातम् वर्णे रूपं प्रमाणं च वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यां वर्तेत याम्यया वृत्या वर्षे वर्षेऽसमेधेन वशाऽपुत्रासु चौवं स्यात् वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं वसन् दूरतरे गामात् वसनस्य दशा प्राह्या वसा ग्रुक्रमसङ्मञ्जा वसित्वा मौथुनं वासः वसिष्ठविहितां वृद्धि वांसष्ठवचापि वापथं वसीत चर्र चीरं वा वसीरबानुपूट्येण वसुन्वदन्ति तु पितृन् वसेयुरेते विज्ञानाः वस्तं पत्रमलङ्कारम् वखान्नपानं देयं तु [वखान्त्रपानं देयं च] वस्रापहारकः भगेत्रयं वाक् चौव मधुरा श्रक्ष्णा वाक्शस्त्रं वे ब्राह्मणस्य वारदण्डजं च पारुष्यं वारदण्डयोक्च पारुष्ये वाग्दण्डोऽथ भवेनमौनम् वारदण्डोऽथ मनोदण्डः वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानम् वारदण्डं प्रथमं कुर्यात् वारदुष्टात्तस्कराच्चीव वारदेवत्यैश्च चरुभिः वाचा वाचाकृतं कर्म [वाचिकं कायिकं चौव]

प्रतीकानि	१ष्टाङ्काः	प्रतीकानि	erişt:
वाचिकैः पक्षिसृगतां	338	विकोशन्त्यो यस्य राष्ट्रात्	3
वाचि प्राणे च पश्यन्तो	११७	विगतं तु विदेशभ्थम्	रू दें क
वाच्यरिन मित्रमुत्सर्गे	४०८	विषसाशी भवेन्नित्यं	550
वाच्यर्था नियताः सर्वे	१६०	विवसी सुक्रगणं त्	न्ह≄
वाच्येके जुह्वति प्राण्	६५७	विशुप्य तु हतं चोरः	252
वाणिज्यं कारयेत् नैंइयं	268	विचरेन्नियतो निस्यं	966
वातेन्द्रगुरुवहीनां		विचार्य तस्य वा वृत्यं	3:5
वादयुद्ध प्रधानाश्च	३७१	विचार्यं सञ्ज्यानां	ə / 3
वा दे ष्ववचनीयेषु	३९८	विजेतुं प्रयतेतारीन्	
~_ ·	२६६	विट्पण्यमुद्धतोद्धारं	394
वानरं श्येनभासौ च	કુ હકુ	विट्युद्रयोरेवमेव	1 2 3
वानस्पत्यं मुलफ्छं	૨હ લ્		**
वान्तात्रयुल्कामुखः प्रेतः	४०१	विट्शूद्रयोस्तु तानेव	
वास्तो विरिक्तः स्नात्वा तु	800	विडुराइखरोष्ट्राणाम्	3.45
वायसानां क्रमीणां च	٤٩ :	विणमूत्रोत्सर्गसिद्धवर्धम्	5.4.4
वायुः क र्मार्क कालौ च	१७१	बित्या भिनित्रशश्च	563
वायुवचा नुग च्छन्ति	95	वितथेन मुवन्दर्भान्	354
वायोरिप विकुर्वाणात्	१८	वित्तं बन्धुर्वयः कर्म	28
वाय्वरिनविप्रमादित्यं	१२१	विदुषा ब्राह्मणेनेदं	2 2
वारिदस्तृक्षिमाप्नोति	१४७	विदुषे दक्षिणां दत्वा	* *
वार्ता कर्मेव वैश्यस्य	381	विद्ययैव समं कामं	84
वार्वायां नित्ययुक्तः स्यात	३३१	विद्यागुरुष्वेतदेव	95
वार्घीणसस्य मांसेन	१०९	विद्यातपोभ्यां भुतातमा	१
वार्थन्नगोमहोवासः	१४७	विद्यातपोविवृद्धयर्थं	१८४
वार्यपि श्रद्धया दत्तं	. ९९	विद्यातपः समृद्धेपु	૮૪
वापिकांश्रतुरो मासान्	३२८	विद्या दुतसादयेच्चेव	\$ 3 3
[वाळांश्रम तथास्थीनि]	३४६	विद्याधनन्तु यद् यस्य	3
वासन्तशारदैर्मेष्टयः	१८२	विद्या ब्राह्मणमेत्याह	**
वासांसि मृतचेलानि	38 6	विद्यार्थं षर् यशोऽधं वा	₹5%
वासी दद्याद्धयं हत्वा	3.e3	विद्या शिल्पं मृतिः सेवा	388
वासी द्धाध्य रूपा वासोदश्चन्द्रसालोक्यं	१४७	विद्युतोऽज्ञानिमेघांस	१ व
वाह्नानि च सर्वाणि	२२७	विद्युत्स्तिनितवर्षेषु	१२९
विक्रमक्रिय ण नित्यं	388	विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः	૨ ૨
विकर्मस्थाञ् छौण्डिकां श्च	३१८	विद्वांस्तु ब्राह्मणो दङ्घा	૨ ૨૩
विकस्थाञ्छाण्डकाव्य [विकस्प्याविद्यमाने तु]	१४९	विधवायां नियुक्तस्तु	39 8
्रिकक्ण्याविधमान छ । विक्रयाची धर्न किचित्	१०५ २ ५७	विधवायां नियोगार्थ	२ ९४
विक्रयाचा वन कापत्		विघाता शासिता वका	३ ५६
िविकियाची घन किञ्चित्		विधाय वृत्ति भायांयाः	२९६
विक्रीणीत तिलाञ्छदान्	388	विधाय प्रोषिते वृत्तिम्	૨ ९६
विक्रीणीते परस्य स्वं	248	Industry with the Control of	

प्रतीकानि	- वृष्ठाङ्काः
विधियज्ञाञ्जपयज्ञः	80
विधिवत् प्रतिगृह्यापि	2 9 9
विधिवद् ग्राह्यामास	१५
विधिवद्वन्दनं कुर्यात्	६०
विधुमे सन्नमुसले	१८८
विनश्यत्याशु तत्कृतसनं	२३१
विनाद्भिरप्सु वाप्यार्ताः	३८३
[विना ५रुषकारेण]	२२६
विनाशं व्रजित क्षिप्रं	98
विनीतवेषाभरणः	२२८
विनीतातमा हि नृपतिः	२०१
विनीतंस्तु ब्रजेन्निश्यं	१२४
विन्यसेत्प्रयतः पूर्व	१०२
विपणेन च जीवन्तो	९२
विपरीतं नयन्तस्तु	२६४
[विप्रकृष्टेऽध्वनो,यम्र]	२१८
[विप्रक्षत्रियवत्कार्यो]	२६६
विप्रदुष्टां स्त्रियं भत्तां	३७९
विप्रयोगं प्रियेश्चेव	१८९
विप्रवहाऽपि तं श्राद्धे	१० १
विप्रसेवैव शुद्रस्य	390
विप्रस्य तक्रिमित्तो वा	368
विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु	<i>\$</i> \$8
विप्रस्य विदुषो देहे	₹ \$0
विप्रस्यौद्धारिकं देयं	300
विप्रः शुद्धयत्यपः स्पृष्ट्वा	500
[विप्रः शुद्धयेद् दशाहेन]	१६६
विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठधं	. ५२
विश्राणां वेदविदुषाम्	. 332
विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन	१०२
विप्राः प्राहुस्तथा चैततः	२९२
विप्रोप्य तूपसङ्ग्राह्या	88
विघोष्य पादग्रहणं	Ęo
विप्लुतौ शुद्रवदण्ड्यौ	260
विभक्ताः सह जीवन्तः	३१ ६
विभागधर्मं धूतं च	
विमुखा बान्धवा यान्ति	१८८
वियुज्यतेऽर्थंघर्माम्यां	२०२
विस्मेत्वक्षिणीं रात्रि	१२८

प्रतीकानि विरार्युताः सोमसदः विरुद्धा च विगोता च विवशः शतमाजातीः विवादं सम्प्रवक्ष्यासि विवादे वा विनिर्जित्य विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रांत् विविचेषु च तुष्यन्ति विविधानि च रतानि विविधानि च शिल्पानि विविधावचीव संवीडाः विविधाश्चोपनिषदीः विवृध्यथं स्ववंशस्य विश्वतीशस्तु तत्सर्व विश्वतीशं शतेशं च विशिष्टं कुत्रचिद् बीजम् विशोलः कामवृत्तो वा विशुध्यति त्रिरात्रेण विशेषतोऽसहायेन विश्वजन्यमिमं पुण्यं विश्वासाद्मयमुत्पन्नं विश्वेभ्यश्चीव देवेभ्यो विद्वेश देवै: साध्येश्व विषटनानि च रतानि विषद्भैरगदैश्चास्य विषयाणां ग्रहीतृणि विषयेषु च सज्जन्त्यः विषयेषु प्रज्ञष्टानि विषयेष्वप्रसक्तिश्च विषयोपसेवा चाजसं विषाद्प्यमृतं गाह्यं विष्ठा वार्धुषिकस्याननं विसम्बदेवरो लोभाव विस्ज्य च प्रजाः सर्वाः विस्ज्य ध्यानयोगेन विस्ज्य ब्राह्मणास्तांस्तु विस्तीर्यंते यशो छोके विस्नव्धं ब्राह्मणः शुद्रात् विहङ्गमहिषोणां च विहत्य तु यथाकालं

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठा ङ् ाः
वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः	૧	वेदस्याघीत्य वाप्यस्तं	१३१
वीतशोकभयो विप्रो	१८५	वेदाङ्गानि च सर्वाांग	१२८
वृकवचाव लुम्पे त	२१०	वेदादेव प्रसूयनते	858
वृको स्रोमं व्याघ्रोऽसम्	800	वेदानधीत्यवे दी वा	55
बृक्षगुलमावृते चापैः	२२३	वेदान्तं विधिवच्छ्रत्वा	862
वृत्ति तत्र प्रकुर्वत	2६२	वेदाभ्यासस्तवो ज्ञानमिन्दि	६३५
वृत्ते शरावसम्पाते	866	वेदान्यासस्तरा हार्व शोवम्	3.95
वृत्तीनां लक्षणं चौव	૨ ૪	वदाम्यासेन सततं	53.4
बृधा कुसरसंयावं	१६२	वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या	368
बृथा पशुघ्नः प्राप्नोति	१५८	वेदान्यासो बाग्रगस्य	194
बृथालम्मेऽनुगच्छेद् गां	કુ <i>ષ</i> ૪	वदाभ्यासो हि विप्रस्य	5 3
वृथा सङ्करजातानाम्	१६८	वेदायंवित्प्रवक्ता च	ę.a
बृधा हि शपथं कुर्वन	રકષ્ટ	वदास्त्यागश्च यज्ञाश्च	49
वृद्धसेवी हि सततं	₹00	वेदोकमायुर्मत्यानां	₹.2
वृद्धांश्च नित्यं सेषेत	200	वेदोऽखिलो धर्ममूर्	34
वृद्धी च मातापितरा	343	वेदादितं स्वकं कमे	११३
वृषभैकसहस्ता गा	3 <i>\</i> 82	वदोदितानां नित्यानाम्	३ ८३
वृषभैकादशा गाश्च	3.06	वेदोपकरणे चौव	상당
वृषमैकादशा वापि	३७२	वदः कृतस्तोऽधिगन्तज्यः	* \$
वृषलत्वं गता लोके	380	वेदः स्मृतिः सदाचारः	२८
वृषलं तं विदुर्देवाः	२३०	वेनो विनष्टोऽविनयात्	३०१
वृ षर्छा फेनपीतस्य	60	वेषवाग्बुद्धिसारूप्यं	66.00
वृषो हि सगवान् धर्मः	२३०	वेषाभरणसंशुद्धाः	२२६
वेणुनौदलभाण्डानां	२७३	[वैकारिकं तैजसं च]	3
वेतनस्यैव चादानं	३ २८	वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वः	333
वेदतत्वार्थविदुषे	८१	वैणवीं धारयेचष्टि	850
वेदत्रया त्रि रदुहर्	₹ ९	नैतानियं च जुहुयात्	१८१
वेदप्रदानादाचार्यं	५४	नैदिके कमयोगे तु	8=3
वेदमध्येष्यमाणश्च	१७६	वैदिकैः कर्माभः पुण्येः	38
वेदमेव सदाम्यस्येत	५ ३	वैदेहकानां स्त्रीकार्य	380
वेदमेवास्यसेन्नित्यं	१३५	वैदेहकेन त्वम्बप्यां	334
वेद्यज्ञैरहीनानां	48	वेदेहिकादन्ध्रमेदौ	335
वेदविच्चापि विप्रोऽस्य	९ ६	वैशिणं नोपसेवत	833
वेदविद्यावतस्नातान्	११९	ववाहिको विधिः स्त्रीणां	36
वेदवित्सु विविक्तेषु	३५३	वैवाहिके अनी कुर्वीत	5.5
वेदशब्देभ्य एवादौ	8	वेशेष्यात प्रकृतिश्रेष्यात	333
वेद्वास्त्रार्थतत्त्वज्ञः	४०५	[् नैध्यक्षत्रिययोः श्टे]	255
वेदसंस्थासतः श्रृदाः	१९५	'हौइयराजन्यविप्रासु	338
वेदसंस्यासिकानां तु	१ ९३	बैदयवच्छो चऋल्पश्च	१७३

^ · · C	CHITSET.
प्रतीकानि १	Seist:
जैश्यवृत्तिमनातिष्ठ न	३४७
वैश्ववृत्त्यापि जीवंस्तु र	389
वैश्यश्द्रापचारं च	28
बैश्यगृद्धावि प्राप्तौ	58
बैदयशुद्धौ प्रयत्नेन	209
नैश्यश्रुद्धौ सखा चैव	૮ફ
गैइयइचेत् क्षत्रियां गुप्ताम्	२८१
चौदयस्तु कृतस् स्कारः	३३१
चौइयस्य तु तपो वार्ता	360
नैश्यस्य धनसंयुक्तं	३२
चौद्यस्य वणें चौकस्मिन्	338
वैदयाजः सार्धमेवाशं	300
वीक्याचु जायते बात्यात्	338
नैश्यात् मागधनैदेही	339
वौदयानां घान्यधनतः	92
चैद्यानामाज्यपा नाम	९८
[नैक्यान्नमञ्जमित्याहुः]	. १४५
बौक्यानमागधवौदेही	338
नैक्यापुत्रो हरेद् छंशं	300
नैश्ये चेन्छति नान्येन	338
नैक्येऽप्यर्धशतं हे वा	२६६
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे	303
वैश्ये स्याद्धंपञ्चाशत्	२६६
वैद्योऽजीवन् स्वधमीण	380
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु	् , ३ <i>७</i>
[वैश्यो द्वापरमित्याहुः]	२०
वैश्यं क्षेमं समागम्य	88
वैदयं पञ्चरातं कुर्यात	260
वैश्यम्प्रति तथैवैते	388
वैश्यः पञ्चद्शाहेन	१६६
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा	, १७०
वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्थात् 🗸	२८०
नैसदेवस्य सिद्धस्य	. 60
चौधदेवे तु निर्वृत्ते	63
नैसदेवं हि नामैतत	. 66
चोढुः स गर्भो भवति	3 80
च्यत्यस्तपाणिना कार्य	38
च्यपेतकलमषो नित्यं	१५१
च्य पेतकलमषोऽभ्येति	398

प्रतीकानि व्यपोद्य किल्बिषं सर्वे व्यभिचाराचु भर्तुः स्त्री व्यभिचाराचु भर्चुः स्त्री व्यभिचारेण वर्णानाम् व्यवहारान्दिहञ्चस्तु व्यवहारेण जीवन्तं व्यवहारो मिथस्तेषां व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनानि दुरन्तानि व्यसन्यधोऽधो व्रजति व्यस्तीक्वीव समस्तीश्च व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् व्याधिता वाऽधिवेशव्या व्याधितां विप्रदुष्टां वा व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्रे व्यालगाहानुञ्छवृत्तीन् व्याह्नतिप्रणगैर्युका वतचर्योपचारं च वतवद् देवदैवत्ये वतस्थमपि दौहित्रं वतानि यमधर्माश्च वतेन पार्ध प्रच्छाद्य वतोपवासी मौनं च वात्यता बान्धवत्यागः बात्यया सह संवासे बात्याचु जायते विप्रात् बात्यानां याजनं कृत्वा बोहबदशाख्यो सुद्गाः

शकं कमण्यदुष्टं च शकः परजने दाता शकितो नाभिधावन्तः शकितोऽपचमानेभ्यः शकि चोभयतस्तीक्षणां शकि चोनेक्य दाक्ष्यं च शकि चानेक्य पापं च शकि चानेक्य पापं च शकेनापि हि शुद्रेण शठो मिण्यानिनीतश्चः अणस्त्रमयं राज्ञः

प्रह्याः	्रप्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
क २८६	शतमधानृते हन्ति	રષ્ટર	शाकम्लफलानां च	१ क ३
१७९	श्वतानि पञ्च दण्डयः स्यात्सह	२८१	शाखान्तगमयाध्ययु	* =
२९०	शतानि पञ्च दण्डगः स्यादजा	२६५	शारङ्गी मन्द्रपालेन	२८९
३३६	शतानि पञ्च दण्डयः स्यादिच्छ	२८०	शारीरं धनसंयुक्तं	3,00
२२७	शतायुश्चेव विज्ञेया	९७	शारीरं यातनार्धीयं	3 68
२१४	शतं दशसहस्राणि	२०६	शारोरं शौचिमच्छन्हि	१७३
388	शतं ब्राह्मणमाऋ्र्य	२६६	[शारीरस्य हि दण्डस्य]	273
२०३	श्रतं वर्षाणि तामिस्रे	१३७	शाल्मलीन्सालतालां ख	223
૨ ૦૪	शत्रु सेविनि मित्रे च	२२२	शालमलीफलके वलकी	3 7 3
203	शनकैस्तु क्रियालोपात्	380	शासनाद्वा विमोक्षाद्वा	3.25
२१८	शनैरावर्तमानस्तु	१३८	[शास्त्रस्य पारं गत्वा तु]	ङ् १ <i>६</i>
284	হাভবৃঃ হৃণহাঁপ্স হৃণস্ত	४०४	शिफाविदलाज्याचैः	399
२९६	श्चम्यापातास्त्रयो वाऽपि	२६२	शिरःस्नातश्च तैलेन	हरड
३९ ६	शयनस्थो न भुञ्जीत	१२५	शिरोभिस्ते गृहीत्वोवी	3 E 8
२२६	शयानः प्रौडपादश्र	१३०	[शिरो वा सर्वेगात्राणां]	385
: ३६५	शय्यासनमलङ्कारं	266	शिलानप्युञ्छतो नित्यं	૮ર
290	शय्यासनस्थर नैनैनं	४६	शिलोञ्छम प्याददीत	3.56
	श य्यासनेऽध्याचरिते	४६	शिल्पेन न्यवहारेण	**
48	शय्यां गृहान्कुशान्गन्धान्	१४९	शिल्पोपचारयुक्ताश्च	335
१०३	शरणागतहन्तृं श्र	३८१	शिट्वा वा सुमिरेवानाम्	354
	शरणागतं परित्यज्य	268	शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण	१३८
₹ ६ °	शरणेष्वममश्चैव	१८४	शिष्येण बन्धुना वापि	२३८
685	शरान्कुञ्जकगुल्मांश्र	243	शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं	२२
१४३	शरीरकर्णात्प्राणाः	२११	शीतातपाभिघातांश्र	४०१
३६० २८०	शरीरजैः कर्मदोषैः	353	शुके द्विहायनं वत्सं	3.83
	शरीरस्यात्यये नौव	१९०	ग्रुक्तं पर्युषितं चौव	688
336	शरीरेण समं नाशं	२ ३०	ग्रक्तानि च कषायांश्र	305
३८२	शरीरं चैव वाचं च	ć a	शुक्तानि यानि सर्वाणि	६३
२९१	शरः क्षत्रियया ग्राह्यः	૭ રૂ	ग्रुक्कपक्षादिनियतः	364
૨ ૮૨	शमंबद् ब्राह्मणस्य स्यात्	३२	ग्रुचिना सत्यसन्धेन	\$00
	श्चरयं चास्य न क्रन्तन्ति	२२९	[ग्रुचिरिनः ग्रुचिवांयुः]	<i>६७</i> ४
३ <u>५३</u>	शवं तत्स्पृष्टिनं चौव	१६७	ग्रुचिस्त्इष्टग्रुश्रू ुः	ફ ફ્ર
३२४	शवस्पृशा विशुध्यन्ति	१६२	शुचि देशं विविक्तं च	१३३
११९ २७२	शशकूर्मयास्तु मांसेन	. १०९	शुचीनाकरकमीन्ते	२०४
	शस्त्रास्त्रभृत्वं क्षत्रस्य	384	शुचौ देशे जपञ्जप्यं	\$ 8
398	शस्त्रेण वैदयात्रक्षित्वा	३५०	शुद्धिर्विजानता कार्या	१७३
३८ ३ २८ २	शस्त्रं द्विजातिमिर्पाद्यं	203	शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन	? ६ ६
35 8	शसेद् शामशतेशस्तु	२१ २	[शुनाऽऽघ्रातावलीडस्य]	३८२
\$88	शंसेद् ग्रामदशेशाय	२१ २	शुनां च पतितानां च	८१
३४				

	पृष्ठाङ्काः
प्रतीकानि	3 63
शुभाशुभफलं कर्मा शुभौः प्रयोगैर्देवत्वम्	393
	288
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन शुल्कस्थानम्परिहरन्	263
ग्रुलकस्थानम्यारहरम् ग्रुलकस्थानेषु कुशलाः	263
ग्रुलकस्यानसु कुरासाः ग्रुलकं च द्विगुणं दद्यात्	२७९
	२७९
शुल्कं दद्यात्सेवमानः शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते	256
शुक्काह पृक्तस्थल शुक्र्वा ब्राह्मणानां च	206
शुक्रवा नासस्य	300
शुक्रावत्वा गमरहरम् शुक्रुषीव तु शुद्रस्य	३३२
शुक्रुवाव तु सूत्ररूप शुक्रुकाचो∜ विवादं च	१३४
ज्ञुहकाणि भुक्तवा मांसानि	304
श्रुद्रन्तु कारयेद् दास्यं	269
शुद्ध रे पारप् पारप् शुद्धविट्श्वत्रविप्राणा म्	283
शुद्धशिष्यो गुरुश्चेव	९२
शुद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा	30
शुद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्	340
शुद्रस्य तु सवर्णेव	306
शुद्राणां तु सधर्माणः	३३९
शुद्राणां मासिकं कार्यम्	१७६
शूद्राज्जातो निषाद्यां तु	339
श्रुद्रादायोगवः क्षता	338
शूदायां क्षत्रियविशोः	268 -
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः	385 *
शुद्धावेदी पतत्यत्रेः	६९
शुदाश्च सन्तः श्दाणां	236
शुद्रां शयनमारोप्य	६९ -
शूद्रेण हि समस्तावद्	48
शुद्रैव भागी शुद्रस्य	६८ '
शुद्रो गुप्तमगुप्तं वा	260
शुद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः	309
शुद्रोत्पन्नांशपापीयान्	2.८१
शृद्धो हि धनमासाच	398
शूदो बाह्यणतामेति	~ ફ ં કર
शुन्यानि चाप्यगाराणि	३ २३
शुले मत्स्यानिवापक्ष्यन्	१९८
श्वगालयोनि प्राप्नोति	१७९
श्रुलं गव्यं च पेयुषं	१५२

प्रतीकानि शेषमात्मनि युक्षीत **दोवाणामानृहांस्यार्थ** शेषास्तमुवजीवेयुः शेषे त्वेकादशगुणं शेषेऽप्येकादशगुणं **हौलूषतुन्नवायान्नं** शोणितं यावतः पांसुन शोणितं यावतः पांसून् शोचन्ति जामयो यत्र [शौविमिज्या तपो दानं] शौचं यथाहं कर्तव्यं शौचाशौचं हि मर्त्यानां शौचे धर्मीऽन्नपक्त्यां च शौवेष्सुः सर्वदाचामेत् शौनकस्य सुतोत्पत्या **शौयंकर्मापदेशेश्र** इमशानगोचरं सूते क्रमशानेष्वि तेजस्वी श्रद्धानोऽनसृषश्र श्रद्धानः शुभां विद्यां श्रद्धयेष्टं च पृतं च श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते श्रद्धावनो मा व्यगमद् [श्राद्धदः पञ्चदश्यां च] श्रद्धापृतं वदान्यस्य श्राद्धभुक् पुनरइनाति श्राद्धभुगवृषलीतलपं श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो श्रावण्यां प्रौष्टपद्यां वा श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुद्दके [श्रीकामो वर्जयेन्नित्यं] श्रीफल शुप्टानां श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य श्रुतवृत्तोपपन्ने वा श्चुतशीले च विज्ञाय श्रुतं देशं च जाति च श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् श्रुतिद्वधं तु यत्र स्यात्

्त्रती कानि	प्रहाद्याः	प्रतीकानि	पृष्ठोङ्काः
श्चितिल्तु वेदो विज्ञेयः	રેંડ	षड् ऋतूंश्च नमस्कुयांद्	१ ०१
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म	२८	पडानुपूर्व्यां विप्रस्य	¥2
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्	१३६	[षण्डस्य कुलटायाश्च]	१४९
[श्रुतिं पदयन्ति सुनयः]	25	घण्णान्तु कर्मणासस्य	388
श्रुतीरथवांङ्गिरसीः	395	षण्णामेषान्तु सर्वेषाम्	¥e₹
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च	84	[षण्मासनिचयो वापि]	११३
श्चुत्वैतानृषयो धर्मान्	१६१	षण्मासनिचयो वा स्यात्	१८३
श्रूयतां येन दोषेण	१५१	षण्मासांदछागमांसेन	305
्श्रेयस्करतरं ज्ञेयं	४०२	षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम्	३०६
श्रेयसः श्रेयसो लाभे	388	षष्ठान्नकालता मांसम्	३८२
श्रेयःसु गुरुवद्वृत्ति	46	षच्डेऽन्नप्राद्ममं मासि	32
श्रीष्ठयेनाभिजनेनेदं	२२	[षष्टयष्टम्यौ त्वमावास्यां]	?3 3
श्रोत्रं स्वक्चञ्जूषी जिह्ना	8ફ	[षष्ट्यां दूतमवाप्नोति]	११०
श्रोत्रियस्य कदर्यस्य	१४६	षाण्मासिकस्तया च्डादः	₹ 83
श्रोत्रियान्वयजाइचैव	98	षोडशैव तु वैश्यस्य	204
श्रोत्रियारीव देयानि	20	-	
श्रोत्रिये तूपसंपन्ने	१६६	Ħ	
श्रोन्नियेषूपकुवश्र	262	स एव ता आददीत	२२८
श्रोत्रियं स्थाधितासी च	२८२	स प्व दशाद्दो विण्डो	303
श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं	. २८२	स एव धर्मजः पुत्रः	३००
इलेष्मानिष्ठयूतवान्तानि	१ ३३.	सकल्पं सरहस्यं च	40
क्लेब्माश्च दूषिका स्वेदो	१७५	सकामां दूषपंस्तुलयः	346
श्वक्रीडी क्येनजावी च	9 3	स कुवेरः स वरुगः	795
श्वलरोष्ट्रे च स्वति	१३०	सकृजप्त्वास्य वामीयम्	356
श्वगोघोलुककाकांश्र	3.43	स कृत्वा प्राकृतं कृञ्लू "	5.44
स्वतां शौण्डिकानां च	588	स इत्वा प्लवमात्मानं	398
न्यभिहतस्य यग्मांसम्	ર્ ક્	स इत्स्नां पृथिवीं भुड्डे	₹\$
स्रमांसमिच्छन्नार्त्तोऽतुं	386	सक्टदंशो निपत ि	२९२
- मश्रगालखरेर्द्षः	३ ८२	सक्दाह ददानीति	₹₹₹
यस् करखरोष्ट्राणाम्	3,58	स क्रोतकः सुतस्तस्य	380
श्वावित्कृताम् विविधं	800	[स बिलो मण्डलायस्तु]	396
श्वाविधं शलपकं गोधां	१९४	संख्युः पुत्रस्य च स्त्रीपु कुमार्र	3.00
चा तु दृष्टिनिपातेन	६०४	सल्युः पुत्रस्य च स्रोपु गुरु	3:0
· ;		स गच्छति परं स्थान	49.
· \		स गच्छरवञ्जसा विप्रो	\$ 3
षट्कमको सवत्येषां	११४	स मच्छत्युत्तमस्थान	***
्षट्कमका स्वर्थपा [षट्भिक्किमिरशैकेन]	१६६	स गुद्धोऽन्यस्त्रिवृद्देदः	\$ 5.5
वृत्यद्गास्त्रामस्याप्यः । बद्श्रिशदाब्दिकं चर्यं	६६	स गृहे गृहसुत्पन्नः	ခွင့ ် ဖြစ်
खट्सु घट्सु च मासेषु	२८ ४	स गृहेऽपि वसे जिल्ब	ॐ €

प्रतीकानि	पृ ष्ठाङ्काः
स गोहत्याङ्कतं पापं	3,00
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा	२०३
सचेनु पथि संरद्धः	२६९
सचौलो बहिराण्लुत्य	3 6 3
सजातिजानन्तरजाः	238
स जीवन्नेव शुद्रत्वं	68
स जीवंश्व सृतश्चेव	१५९
सज्जयन्ति हि ते नारीः	305
सज्योतिः स्यादनध्यायः	: १२९
स ज्ञेवो यज्ञियो देशो	30
स तथीव प्रहोतन्यः	२५४
स तदा तद्गुणप्रायं	3 99
स तदेव स्वयं भेजे	88
[स तपस्वी सदा विप्रः]	१६०
स तस्यैव वतं कुर्यात्	360
स तस्योत्पादयेत्तुष्टि	२६९
स ताननुपरिकामेव	२१२
सतानुवाच धर्मात्मा महधीन्म	ानवो
भृगुः । अस्य	392
स तानुवाच धर्मातमा महवीन्स	गनवो
भृ गुः । श्रूयतां	242
स तैः प्रष्ट्रस्तथा सम्बक्	3
सित्क्रयां देशकालौ च	20
सत्यधर्मार्यवृत्तेषु	१३८
सस्यपूर्तां वदेद्वाचं	906
सत्यमधं च संपद्येत्	२३४
सत्यमुक्तवा तु विष्रेषु	३८२
सत्धे ब्रुयात्त्रियं ब्रुयात्	१३४
सत्यं साक्ष्ये द्युवन् साक्षी	२३९
[सत्यं स्वर्गस्य सोपानं]	280
सत्या न भाषा भवति	3,42
सत्यानृतं तु वाणिज्यं	223
सत्यानृताभ्यामपि वा	११३
[सत्यां वाचमहिस्रां च]	१८७
सत्येन पूयते साक्षी	२४०
सत्येन शापयेद्विपं	₹88
[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य]	· \$82
सम्बंहि वर्धते तस्य	500
•	

प्रतीकानि सःत्रीण्यहान्युपवसेत् सत्वप्सु तं घटं प्राप्य सरवस्य लक्षणं धर्मः सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानम् सत्त्वं रजस्तमश्चेव स दण्डं प्राप्तुयानमाषं स दण्डयः कृष्णकान्यद्यौ स दस्वा निर्जितां वृद्धि सदा प्रहृष्ट्या भाष्यम् [सदा यजित यज्ञेन] स दोर्घस्यापि कालस्य सहशन्तु प्रकुर्याद् यम् सहशं प्रोतिसंयुक्तं सद्दाखीषु जातानाम् सदशानेव तानाहुः सदिराचरितं यत्स्यात् सदः पत्ति मांसेन सद्यः प्रक्षालको वा स्याद् [सद्यः प्रक्षालिको वा स्यात्] सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञः स ह्रौ काषांपणौ दद्याद स माप्नोति फर्ड तस्य स निर्भाज्यः स्वकादंशातः [सञ्चयं कुरुते यस्तु] सञ्जीवनं महावीचि सञ्जीवयति चाजस्र सन्तोषमूलं हि सुखं सन्धि छित्वा तु ये चौर्धम् [सन्धिविष्रहकालज्ञान्] सन्ध्ययोरुभयोदनौव सन्निधातृंश्च मोषस्य सन्निधावेष गै कलपः सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सन्निवेदयातममात्राखु [सन्यसेत्सर्वकर्माणि] सन्यस्य सर्वकर्माणि स पर्यायेण यातीमान् स पापकृतमो छोके

प्रतीकानि	प्रहा ड्डाः	प्रतीकानि	EST.
स पापातमा परे लोके	इद्द्	समानशयने चैत	१३ ±
स पापिष्ठो विवाहानां	७३	समानोदकभावस्तु	?\$?
सवारयन्नेव शवः	३११	समाप्ते तुर्कं इत्वा	5 & 4
् सपा लः शतदण्डार्हः	२६२	समाप्ते द्वादशे वर्षे	3 3 %
स्रपाळान्वा विपाळान्वा	२६३	समाप्नुवाद् इसं पूर्व	
सिपण्डता तु पुरुषे	१६ रे	समाविशति संस्थः	7.¥
स पीतसोमपुर्वोऽपि	इंदर्ड	समाहतुं प्रकृतीत	₹ : 3
सन्नर्यास्य वर्गस्य	२०२	समाहत्य तु तहेक्षं	1
सत्रगारांश्चरेद्धः	3.25	सभीक्यकारिगं प्रात्तं	१ १९
समदारावकीणीं च	६८७	समीक्य कुलवर्गीध	\$P
सप्त प्रकृतयो होताः	3 2 10	समीक्य स एतः सम्यङ्	3 5 5
सप्तरात्रं व्तं कुर्यात्	१५२	स सुत्कर्षां वकर्पास्तु	* 5 5
सप्त वित्तागमा धम्पीः	३४९	समुत्थानव्यर्थं दाप्यः	235
सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य	ક ૂ ૨ છ	समुद्रयानकुशला	3 4 F
सप्तानां प्रकृतीनान्तु	<u>३</u> २७	समुद्रयायी वन्दी च	্ ই
[सप्तोद्घत्य ततः पिण्डान्]	. १ ४२	समुद्रे नाप्तुयातिकवित्	2 4 4
स प्रेत्य पशुतां याति	१ ६७	समुत्पत्ति च मांसस्य	9 % E
सब्रह्मचारिण्येकाहम्	१६४	समुपोहेषु कामेषु	१ 45
स ब्रह्म परमभ्येति	80	ससुत्स् नेत्साइसिकान्	2 \$ \$
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो	४६	समुत्सु जेद् भुकवतां	308
सभान्तः साक्षिणः प्राप्तान्	२३९	समुत्ख्जेद् राजमार्गे	345
सभाप्रपापूर्यशाला	323	स मृढो नरकं याति	ခွ ာခ
सभामेव प्रविद्याउयां	२२९	समेऽपुमान्पुंखियौ वा	હ્યુ
समां वा न प्रवेष्टव्यं	२२९	समेषु तु गुणोत्ऋष्टान्	₹३
स भुआनो न जानाति	68	समीह विषमं यस्तु	325
समक्षदशैनात्साक्ष्यं	२३८	समोत्तमाधमौ राजा	२ : ८
समता चीव सर्वस्मिन्	१८६	समोऽवङ्गव्यजातिस्तु	२५४
समसबाह्यणे दानं	209	समं पश्यन्नात्मयाजी	앙=3
समक्णांसु ये जाताः	300	समः सर्वेषु भूतेषु	१९०
समवणे द्विजातीनां	२६६	सम्पन्नमित्यम्युद् ये	१०६
समवस्कन्द्येच्चैनं	२२३	सम्प्रधायां विद्याता	\$88
समस्तन्न विभागः स्याज्ज्येष्ठ	३०४	सम्बन्धिनो द्वापां लोके	? \$?
समस्तन्न विभागः स्याज्ज्येष्ट		सम्भवश्चास्य सर्वस्य	₹ =
समस्तत्र विभागः स्याद्वित्रय	३१६	सम्भवांश्च वियोगीषु	४०१
समस्तत्र विभागः स्वादिति	३०२	सम्भूय स्वानि कर्माणि	३६६
समस्तानां च कार्येषु	२०३	सम्मोगो हृदयते यत्र	રફ જ
स महीमखिलां भुक्षन	३ ९५	सम्बक् प्रणिहितं वार्थ	२३ ६
स माता स पिता हैयः	५०	सम्बगथसमाहतृ न्	२०३
समानयानकर्मा च	२१९	सम्याद्शैनसम्पन्नः	868
#4.44 # 44 A 4.144	-		

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
सम्यङ् निविष्टदेशस्तु	पृष्ठाङ्काः ३२२ ३८२ २५४
सम्बत्सरं यवाहारः	३८२
स यदि प्रतिपचेत्	268
स याच्यः प्राड्विवाकेन	268
स याति सासता विष्रः	३५५
सरस्वतीदृषद्वत्योः	२९
[स रहस्यं च संवादं]	१२१
स राजा पुरुषो दण्डः	१९८
स राज्ञा तचतुर्भागं	२५ 8
सरितः सागराञ्छेलान्	१०
सर्व एव विकर्मस्थाः	300
सर्वकण्टकपापिष्ठम्	3 2 8
सर्वतो धर्मषड्भागो	२७१
सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्	380
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु	१५०
सर्वतः प्रतिगृण्हीयान्मध्व	१४९
सर्वत्र तु सदो देयः	283
सर्वथा ब्राह्मणाः पुज्याः	३३०
सवथा वर्तते यज्ञः	39
सर्वद्रव्याणि कुर्यं च	२०९
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः	१९२
सर्वधर्मविदो छुन्धा	३३७
सर्वभूतप्रसृतिर्हि	266
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः	8
सर्वभृतेषु चारमानम्	४०३
सर्वमात्मनि सम्पश्येत्	8010
सर्वरतानि राजा तु	392
सर्वेळक्षणहीनोऽपि	१३६
सर्वेलोकप्रकोपश्च	866
सर्वेलोकाधिपत्यं च	804
सर्ववर्णेषु तुल्यासु	223
[सर्वविश्वासिनः सत्यान्]	२०४
सर्वस्य तपसो मुखं	. 58
सर्वस्यास्य तु सर्गस्य	30
सवस्यास्य प्रवश्यन्तः	306
सर्वस्यास्य यथान्यार्थ	१९६
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य	२१
सर्वस्वहारम्हेन्ति 🦈	. नाम ें ३२१
सवस्व वेदविदुषे	३६४

प्रतीकानि सर्वे कर्मीदमायशं सर्वे च तान्सवं रक्तम् सर्वं च तिलसम्बद्धं सर्वे च दंशमशकं सर्वे तु तपसा साध्यं सर्वं तु समवेक्ष्येदं सर्वे तु सुकृतमादलो सर्वे परवशं दुखं सर्वे भूम्यमृते हन्ति सर्व वापि चरेद् ग्रामां सर्वे वा रिक्थजातन्तत् सर्वे श्रुणुत तं विप्राः सर्वे स्वं ब्राह्मणस्येद सवं द्यारमनि संपद्यन् सर्वांकरेष्वधीकारः सर्वाकुशलमोक्षाय सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि सर्वाम्परित्यजेदर्थान् सर्वान्बलकृतानथीन् सर्वान् रसानपोद्देव सर्वान्संसाधयेदर्थान् सर्वासामेकपत्नीनाम् सर्वास्ता निष्फछाः प्रेत्य सर्वास्तास्तेन पुत्रेण सर्वोस्तांस्तेन पुत्रेण [सर्वे चोत्तमवर्णास्तु] सर्वेण तु प्रयत्नेन सर्वे तस्थाहता धर्माः सर्वे ते जपयज्ञस्य सर्वो ते नरकं यान्ति सर्वोऽपि क्रमशस्टवेते सर्वे एकपृथग्दुड्याः सर्वोषां तु विदित्वौषां सर्वेषां तु विशिष्टेन सर्वेषां तु स नामानि सर्वोषां ब्राह्मणो विद्यात् सबेषां शावमाशौचम् सर्वेषान्धनजातानाम् सर्वेषामि चौतेषाम

्र्यतीकानि	द्रशङ्काः ः	प्रतीकानि	दहाँ द्वाः
सर्वेषामिष जैतेषाम्	808	सह वाऽपि वजेशुक्तः	2 4 4 2 4 4
सर्वेषामपि तु न्याय्यम्	३१ ६	सह सर्वाः समुत्पन्नाः	4 35
सर्वेषामप्यभावे तु	383	सहस्रकृत्वस्त्वस्यस्य	38
सर्वेषाविधेनो सुख्याः	२५८	सहस्राः समेतानां	မှငမ
सवंषामेव दानानां	58.	सहस्रं क्षत्रियो दण्डयः	360
सर्वेषामेव शौचानाम्	२७२	सहसं तु पितृनमाता	५१
सवेंघ्वेव व्रतेष्वेवं	366	सहस्रं हाह्मणों दण्डं	268
सर्वोरूपायौरन्विच्छेत्	२६६	सहस्रं बाह्मणो दण्डयः	સ્ દ્રક
सर्वो दण्डजितो छोको	१९९	सहसंहि सहनाणां	66
सर्वोवायैस्तथा कुर्यात्	२२ १	सहासनमभित्रे प्सुः	356
सर्वपाः षट् यत्रो मध्यः	ર ૪७	स हि धर्मार्थमुत्पन्नो	३ ३
स्र लिङ्गिगं हरत्येनः	\$ 88	स हि स्वाम्यादतिकामेत्	३१८
स लोके प्रियतां याति	१५९	सहोदं सोपकरणं	398
सवर्णाये द्विजातीनां	ફ્ટ	सहोभौ चरतां धर्म	*2
सवासा जलमाण्डुत्य इ द्वो	१६५	साक्षिणः सन्ति मेत्युक्स्वा	234
सवासा जलमाण्लुत्य सद्य	१६५	[साक्षिधमी विशेषेण]	480
स विज्ञेयः परो धर्मी	890	साक्षिप्रत्यय एव स्यात्	358
स विद्यादस्य कृत्येषु	२०५	स्राक्षिप्रत्ययसिद्धानि	248
स विध्येह पाप्मानं	१९३	साक्षिप्रश्नविधानं च	58
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं	૨ ૭૬	साक्षो दृष्टश्रुतादुन्यत्	२३८
स विनाशं वजत्याशु सूचका	શ્ વષ્ઠ	साक्यभावे तु चत्वारो	२ ६५
स वे सर्वमवाप्रोति	42	साक्ष्यभावे प्रणिधिमिः	३ <i>५</i> ४
सन्याहतिप्रणवकाः	३८९	साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैः	280
सन्येन सन्यः स्प्रष्टन्यः	38	सा चेत् पुनः प्रदुष्येचु	\$ 3 6
सन्ये प्राचीन आवीती	30	सा चेदक्षतयोनिः स्वात्	340
स शतं प्राप्नुयाद् दण्डं	રફે૦	सा तेषां पावनाय स्याव	३ ६५
स शुद्रवद् वहिष्कार्यः	88	सा त्रीन्मासान्परित्याज्या	3 54
स सन्धायः प्रयत्नेन	wę	साधुधु व्यवदेशार्थं	२१९
स सर्वसमतामेल्य	806	साध्यानां च गणं सूक्ष्मं	१३
स सबंस्य हितप्रेप्तुः	१५९	साऽनुज्ञाण्याधिवेत्तन्या	360
स सर्वोऽभाहतो वेदे	20	सान्तानिकं यक्ष्यमाणम्	३५२
ससहायः स हन्तन्यः	२५६	साम्त्वेन प्रश्नमय्यादी	३८२
सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या	११८	सांपराधिककरूपेन	२३२
स साधुभिषंहिष्कार्यी	રેટ	सा प्रशस्ता द्विजातीनां	६६
स स्वर्गाच्च्यवते छोकात्	८९	सा भवुँ छोकमाप्नोति	१८३
सह खट्वासनं चीव	₹⊌८	सा भवेलोकानामाप्नोपत	२ ९०
सह चावापृथिन्योश्र	60	सामदण्डी प्रशंसन्ति	२११
सह पिण्डिक्रियायां तु	१०५	सामध्वनावृग्यजुषी	? ३१
स हरेतीव तदिक्थं	३०५	सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः	२ ३५

प्रतीकानि	पृष्ठोङ्काः 🏻	प्रतीकानि	पुष्ठाङ्काः [.]
सामन्तागमभावे तु	25.8	सुखं चेहेच्छता नित्यं	66
सामन्ताश्चेनमृषा श्रुयुः	289	सुखं ह्यवमतः शेते	93
सामवेदः स्मृतः पित्रयं	१३२	युखाभ्युदयिकं चौ व	४०३
सामादीनामुपाथानां	258	सुगुर्वप्यप हन्त्येनः	390
साम्ना दानेन भेदेन	233	सुदाः पैजवनश्चिव	209
साम्नां वा सरहस्यानां	३ ९१	सुपरीक्षित मन्नाद्यं	22 %
साम्राज्यकृत्सजात्येषु	२८२	सुपर्णिकन्तराणां च	96'-
सायम्प्रातश्च जुहुयाद्	48	सुक्षां मत्तां प्रमत्तां वा	65
[सायं प्रातद्विजातोनां]	39	युष्तवा श्चत्वा च भुक्तवा च	१७७
सायं त्वन्तस्य सिद्धस्य	69	सुबीजं चीव सुक्षेत्रे	383
सारसं रज्जुवाछं च	१५३	सुयुद्धमेव तन्नापि	२२०
सारापराधी चालोक्य	ે ' ર ૨૪૬	सुरापानापनुत्यर्थं	३६७
सारासारं च भाण्डानास्	338	सुराम्पीत्वा द्विजो मोहात्	3800
सार्वविणिकमन्नार्थं	\$08	सुरा गै मलमन्नानाम्	3810:
सांवत्सरिकमाण्टीश्च	₹ <i>0</i> %	सुरूपं वा विरूपं वा	266
सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च	१३५	सुवर्णकर्तुचेंगस्य	888
साविधीं च जपेनिनत्यस्	३८ ६	सुवर्णचौरः कौनख्यं	३५८.
साबित्रीपतिता बात्या	३ ३	सुवर्णरजतादीना	२७३
सावित्रीमप्यधीयीत	88	सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः	386
सावित्रीमात्रमारोऽपि	४६	सुवासिनोः कुमारीश्र	68
सावित्रवास्तु परं नास्ति	. 80	सुसंगृहीतराष्ट्री हि	२११
सा सद्यः सन्निरोद्धन्या	૨ ९ ७	सुसंस्कृतोपस्करया	१७८
साऽसंवृतं नाम तमः		सुहृत्स्वजिह्यः स्निग्धेषु	२००
साहसस्य नरः कर्ता		सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत	१८९
साहसे वसंमानं तु	२७६	सुक्ष्माभ्यो मृतिमात्राभ्यः	·\$
साहसेषु च सर्वेषु		सुक्ष्मेभ्योऽवि प्रसंगेभ्यः	२८६
सिंहा ब्याघा वराहाश्च	3 9 4	सृच्या बज्जेण चौनौतान्	२२३:
सीताद्रव्यापहरणे	320	स्तुवकं मातुरेव स्याव्	१ ६१
सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिः		स्तकं मातुरेव स्यात्	· १६२
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य	253	स्तानामश्वसारथ्यम्	- 380 -
सीमायामविषद्यायां	286	सुतो नौदेहकदनौव	३३६
सीमाविनिर्णयं कुर्युः	288	सुत्रकार्पासिकण्वानां	२७३
सीमाविवाद्धर्मश्च	२२८	सूचाचक्रध्वजवतां	: १२६
सीमावृक्षाश्च इवीत	२६ २	सूमी ज्वलन्ती स्वाश्विष्येत्	348
धीमासन्घिषु कार्याणि	२६३	सूर्येण द्यभिनिर्मुकः	६१
सीमां प्रति समुत्पन्ने	283	चुगाडयोनि चाप्तोति	560
सुक्रतीः क्वापिताः स्वौः स्वौ	268	सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वाः	१६
सुखस्य नित्यं दातेह		सृष्टिमेष्टिद्विजाश्चाउपः	
सुखं चरित लेकिऽस्मिन्		सृष्टिं ससर्ज चौवेमां	

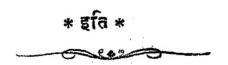
प्रतीकानि	विद्याङ्काः	प्रतीकानि	द्वाङ्काः
सेनापतिबलाध्यक्षौ	ર્વેર ં	संनियम्य तु तान्येव	85
सेनापत्यं च राज्यं च	४०५	संन्यासेना यहत्यं नः	
सेवा सवृत्तिराख्याता	११३	संपद्यतः समृत्यस्य	5 6 5
सेवेतेमांस्तु नियमान्	વેવ :	संपुज्या गुरुगतनीवन्	** **
सेह निन्दामवाप्तोति	6.66	संप्राप्ताय त्वतियये	૮૨
सौरिन्ध्रं वागुरावृत्ति	३३८	संप्राप्तुवन्ति दुःखानि	328
सोऽग्निभैवति वायुश्च	१९७	संबीत्या सुज्यमानानि	₹2€
सोऽचिराद् अध्यते राज्यात्	૨ ११	संभवश्र यथा तस्य	१९ ३
सोऽज्येष्ठः स्यादमागश्च	३१७	सम्मावयति चान्नेन	43
सोदर्था विभजेरस्तम्	3,900	सम्मारणं सह स्वीभः	₹ \$6
सोऽनुज्ञातो हरेदंशं	३ ११	सम्भृति तस्य तां विद्यात्	4.9
सोऽनुभुवासुखोदक्रांन्	388	संसूव च समुत्यानं	२२८
सोऽन्तर्शाहात्तर् द्रव्यं	२६ ०	सम्भाजनी साभिहिता	८२
सोऽपत्यं आतुरुत्पाद्य	३०६	सम्मानाड् बाक्यणा नित्यं	43
सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्	€ .	संमाजनापाञ्जनेन	१७३
सोमपा नाम विप्राणां	९८ -	संयमे यतनमातिष्ठेत्	४१
सोमपास्तु करेः पुत्राः	९८	संयुक्तस्यापि देनेन	3.3.5
सोमविक्रयिणे विष्ठा	९६	संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च	₹₹\$
सोमाग्न्यकांनिलेन्द्रागाम्	१६९	संयोगे विषयेगो च	₹6₹
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य	३०३	संयागं पतितीगत्वा	366
सोमारौद्रन्तु बह्वेना	३९०	संरक्ष्यमाणी राज्ञा यं	२१४
सोऽसहायेन म्हेन	₹ 00	संरक्षणार्थे जन्त्नाम्	१९०
मोऽस्य कार्याणि संपद्येत्	3,2,6	संरक्ष्येत्सर्वतश्चैन	२१४
सौरान्मत्रान्यथोस्साहं	१३८	संवत्सरम्प्रतीक्षेत	३९६
सङ्करापात्रकृत्यासु	₹ ७३	संवत्सरस्योकर्माप	१६६
संकरीकरणं ज्ञेयं	३ ६२	संवराभिशस्तस्य	२८ङ
संकरे जातयस्त्वेताः	338	संवत्सरेण पतित	३८ ०
संकलपमूलः कामो नै	ર હ '	सवत्सरे व्यतीते तु	१६६
सङ्कीर्णयोनयो ये तु	३३६	संवत्सरं तु गठयेन	१०९
संक्रमध्वजयष्टीनाम्	३२६ ^१	संवाच रूपसंख्यादीन्	इ .इ. इ.
संक्षिप्यते यशो छोके	₹00 '	संविभागश्च मुतेम्यः	8 86
संग्रामेष्वनिवर्तित्वं	२०८ :	संविशेत्तु यथाकालं	225
सन्तुष्टो भार्यया भर्ती	૭૬	संशोध्य त्रिविधं माग	२२ २
सन्तेरणं परमास्थाय	११६	संश्रयत्येव तच्छीलं	३४२
सन्त्यज्य ग्राममाहारम्	१८१	संसारगमनं चौव	ર વ
सन्धि च विवहं चैव	286	संसारान्प्रतिपद्यन्ते	396
सिंध तु द्विविधं विद्यात्	२१९	संस्ष्टास्तेन वा ये स्युः	કું ફુંઘ
संध्यां चोवास्य श्रृयात्	2,30	संस्कृतां चोपहतां च	१५९
संध्ययोवेंद्रविद्विप्रो	÷ 28	संस्कारस्य विशेषाच्च	34

प्रतीकानि	प्रष्ठाङ्काः
संस्काराथ शरीरस्य	36
संस्थितस्यानपत्यस्य	388
संस्पृष्ट नैव शुध्येत	१७३
संहतस्य च मित्रेण	२१९
संहतान्येाधयेदलपान्	२२३
संहत्य हस्तावध्येयं	36
संहातं च स्काकोलं	१२७
स्कन्येनादाय सुसर्छ	262
स्तेनगायनयोश्रान्नं	१४३
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि	240
स्तेनानां निग्रहादस्य	200
स्तेनानां पापबुद्धीनां	:इं२३
स्तेनान्राजा निगृह्यीयात	३२९
स्तेयं च साहसं चीव	२२८
स्तेयदोषापहर्नूणां	ચળંદ્
स्तेये च स्वपदं कार्यो	320
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः	205
स्त्रियश्चीव विशेषेण	२१६
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु	268
स्त्रिया क्लीबेन च हुते	१४३
स्त्रियान्तु यद् भवेद् वित्ताम्	386
स्त्रियां तु रोचमानायां	00
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्ये	२३८
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन	४००
हित्रयो रतनाम्यथो विद्या	48
स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि	१५३
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु	१६४
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भं	99
स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः	२३८
स्त्रीणां सुखोद्यमक्र्रं	32
स्त्रीधनानि तु ये मोहात्	. 44
स्त्रीघमेयोगं तापस्यं	ં ૨૪
स्त्रीपुंधमेां विभागश्च	२२८
स्त्रीवालब्राह्मणञ्नांश्च	386
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च	385
स्त्रीबालोन्मचबृद्धानाम्	३ १ ९
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु	२३९
स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि	
स्त्रोम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्	२१६

प्रतीकानि स्त्रीविप्राभ्युपप्सी च स्त्रीशूद्रपतिताश्चेव **छोगुद्रविद्क्षत्रद**घः **खा**ष्वनन्तरजातासु स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि स्थलजौदकशाकानि स्थाणुच्छेदस्य केदारं स्थानासनाभ्यां विहरेतसवनेषूप स्थानासनाम्यां विहरेदशक्तः [स्थाने ते हे विवादस्य] स्थाने युद्धे च कुशकान् स्थानं समुद्यं गुप्ति स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं स्थापयेत्तत्र तद्वंदयं स्थापयेदासने तस्मिन् स्थावरं अङ्गमं चौव स्थावराणि च भुतानि स्थावराः कृमिकीटाइच स्थौललक्ष्यं च सततं स्नातकवतकरपद्म स्नातकव्रतलोपे च स्नातकस्य च राज्ञक्च स्नात्वा तु विष्रो दिग्वासाः स्नात्वाऽनदनन्नहः शेषं रुनात्वाऽर्कमचैयित्वा त्रिः स्नात्वा सचौछः स्पृष्टाऽप्ति स्नानं समाचरेन्नित्यं स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञसः स्नाने प्रसाधने चैव रूप्रशन्ति बिन्दवः पादौ स्पृष्ट्वा दस्वा च मदिराम् स्पृष्ट्वैतानश्चचिनित्**यं** रूपयशूपेशकटानां च [स्मृतिर्ने श्रुतिम्ला स्यात्] स्यन्दनाइवैः समे युच्चेत स्याश्चतुावद्यातिपणे स्याचामनायपरो होका स्यात् साहसं त्वन्वयवत स्वरिवणं तलप आसीनं

प्रतोका नि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
स्रवस्यने।ङ्कृतं पुव	36	स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां	2 % 10
स्रवन्त्यामा चरन्स्तानं	३९०	स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं	३०१
स्रोतसां भेदको यश्च	63	स्वादानाद्वर्णसंसर्गा	293
स्वकर्म ख्यापयन्त्र्यात	380	स्वाध्यायमुमि चाशुद्धां	१३२
स्वकर्मणां च स्थागेन	335	स्वाध्याये चीव युक्तः स्याद्	१२०
स्वकर्मभ्यो निवतंनते	१५	स्वाध्यायेन वतीहींमीः	३ १
स्वकादि च विकाद्धि	३१६	स्वाध्यायेनाचेयेतर्षी न्	48
स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु	308	स्वाष्ट्याये नित्ययुक्तः स्याद्	-
स्वजातीयगृ हा देव	રૂપ્ય	दान्तो मौत्रः	१८१
स्वदेशे वा विदेशे वा	262	स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद् दवे	
स्वधनादेव तद् द्यात्	292	स्वाध्याये भाजने चैव	१२३
स्वधमेंण नियुक्तायां	308	स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्रये	१०३
स्वधमी विजयस्तस्य	ક્લે	स्वानि कर्माणि कुवांणा	રે ફર્જ
स्वभाकारः पराद्याचीः	१०६	स्वानि स्वान्यभिष्यन्ते	38
स्वधास्तिवत्येव तं ब्र्युः	१०६	स्वामिनां च पशुनां च	253
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी	६५	स्वां प्रस्ति चरित्रं च	२८७
स्वप्नोऽन्यगेह्वासम्र	266	स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रम्	३२७
स्वभाव एष नारीणां	६०	स्वाम्यं च न स्यात्किःमिश्रित्	१९८
स्वभावेनैव यद् ब्रुयुः	२३९	स्वायम्भुवस्यास्य मनोः	१ ६
स्वमांसं परमसिन	१६०	स्वायम्भुवाद्याः सप्तीते	१६
स्वमेनोऽवभृथस्नातः	३६५	स्वायंभुयो मनुर्धीमान्	२२
स्वमेव बाह्यणो सुङ्खे	22	स्वारोचिपश्चोत्तमश्च	१६
[स्वमेव शौचं कुर्वीत]	१६ ६	स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं	265
स्वयमीहितलब्धं तत्	३ १६	स्वेदजं दंशमशकं	\$5
स्वयमेव तु यो दद्यात्	266	स्बेभ्योंऽशेम्यस्तु कम्याभयः	३०१
स्वयमेवातमनो ध्यानात्	6	स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मस्यः	४०१
स्वयंक्रतश्च कार्यार्थेम्	284	स्वे स्वे धर्मे निविधानां	२००
स्वयंदत्तश्च बौद्ध	३०८	स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदं	१६
[स्वयम्भुवे नमस्कृतय]	?	स्वं च धर्मे प्रयत्नेन	२८७
स्वयं वा शिश्चवृषणो	३६९	स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्	ŞС
स्वरवर्णेङ्गिताकारै:	२३१	ह	
स्वराष्ट्रं न्यायवृत्ताः स्यात्	૨ ૦૦	हत्वा गर्भमविज्ञातम्	३६६
- स्वर्गायुष्ययशस्यानि	११६	इत्वा छित्वा च भित्वा च	æ5"
स्वग्रियं सुभवार्थं वा	३५०	हत्वा लोकानपीमान् न्नीन्	39€
स्वरी गच्छत्यपुत्रापि	१७९	हत्वा इंसे बलाकाञ्च	3.45
स्वल्पकेनाप्यविद्वान्ह	१४०	हन्ति जातानजातांश्र	484
स्ववीर्याद्राजवीर्याच	395	इन्त्युलपदक्षिणो यज्ञः	३६७
स्ववीर्येणैव ताच्छिष्यात्	३९६	हन्यते प्रेक्षमाणानां	२२९
स्वशक्ति परशक्ति च	ं ३२७	ह म्या च्चित्रौर्वघोषायौः	328

-प्रतीकाां न	दहा <u>ङ्</u> चाः	्प्रतोकानि
हरेत्तत्र नियुक्तायाम्	₹0 ફ	हिस्रा भवन्ति कन्यादाः
[हरेरवृत्विजो वापि]	રે શ્રે	हिसाहिसे मृदुक्र्रे
हर्षयेद् ब्राह्मणांस्तुष्टः	१०३	हिस्रो वृष्ठवृत्तिश्र
हविदानेन विधिवद्	१००	हियमाणानि विषयौः
हवि चिररात्राय	. १०८	होनक्रियं निष्पुरुषं
हविषा कृष्णवत्मैव	8 ર	हीनजातिस्त्रियं मोहात
हविष्यभुगवाऽनुसरेत्	३६४	हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्
ह्रविष्यान्तीयसभ्यस्य	३८९	होनातिरिक्तगात्रो वा
हविष्येणायवाग्वा वा	3,90	हीनान्नवस्रवेषः स्यात्
हुव्यक्रव्याभिवाह्याय	28	होनाहीनान्प्रसूयन्ते
हव्यानि तु यथान्यायं	८९	हीनं पुरुषकारेण
हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमकः	93	हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा
हस्तिनश्च तुरंगाश्च	३९७	हुतारिनब्रोह्मणांश्राच्ये
इस्त्यम्यरथह र्नृश्च	३२५	हुत्वाऽग्नौ।विधिवद्योमान्
हितेषु चौव छोकस्य	३३१	ह्यमानश्च यज्ञेषु
हिमवद्विन्ध्ययोर्भ्ध्यं	3,0	हृदयेनाभ्यनुज्ञातः
हिरण्यभुमिसंप्राप्त्या	१२५	हद्राभिः पूयते विप्रः
हिरण धान्यमन्तं च	386	ह्यानि चोव मांसानि
हिरण्यं भूमिमश्वं गां	१४०	हेमन्तवीष्मवर्षासु
हिरण्यमायुरन्नं च	१४०	हैतुकान्बकवृत्तीश्च
[हिसवा ज्याधिभुयस्त्वं]	1396	होता वापि हरेदसं
हिंसाप्रायां पराधीनां	३ ४ ६	होता स्यादग्निहोन्नस्य
[हिसा यः कुरुते कश्चित्]	२२८	होमाश्च सकला नित्यं
हिंसारतश्च यो नित्यं	१३७	होमे प्रदाने भोज्ये च
हिसौषघोनां स्त्रयाजीवः	₹ ६१	होमा दैवो बिलर्भीता
हिसाणां च पिशाचानां	399	ब
हिंखाणां चीव सस्वानां	366	वकविचन्तयेद्धान्
	·	A 40.48 - 4. 10.48 44.18

सर्वविध पुस्तक प्राप्तिस्थानम्— जयकृष्णदास हरिदासग्रप्त, चौरवम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी।

अस्मत् प्रकाशित धर्मशःस्त्र-कर्मकाण्ड ग्रन्थाः।

?	भाषस्तम्बधमंसूत्रम् । श्रीमद्दरदत्तिश्र विरचितया उज्ज्वकारुवया	
:	वृत्या संविक्तिम् ।	₹: 9-:
2	आपस्तम्बगृह्यसुत्रम्-श्रीहरदत्तप्रणीतपाऽनाकुटाख्या व्याख्यया,	
	श्रीखदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्वर्यद्रशेनाक्यया व्याक्यया च समळह् इतन्	्ह्ं ४−०
3	अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकाळिनेणेयपदितः । प्रेतकर्मत्रद्धीसृतयति-	
	कर्मनिरूपणात्मकः मः मः पं श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरवितः।	₹ = १−€
ક	अभिष्टोमपद्धतिः। आध्वर्यवपद्धतिः, औद्गात्रपद्धति, हौत्रपद्धिः	
•	सहितः ।	रुः ६−०
٩	कालमाधवःविद्वदृरश्रीमाधवाचार्यविरचितः ।	सः १-८
Ę	कात्यायनश्रौतसूत्रम् । श्रोककांचार्यतिरचितभाष्य सहितम् ।	
	सम्पूर्णम् ।	₹3-5
હ	कातियेष्टिदीपक: [दर्शपौर्णमासपद्धतिः] मः मः नित्यानन्दपन्त	
	पर्वतीय विरिचतः ।	₹0 १-0
	चतुर्विशतिमतसंग्रहः—श्रीमर्टोजिदोक्षितञ्चतः ।	रुः ३-•
	दानमयूषः—विद्वद्वरश्रोनोलकण्ठमट्टविरचितः ।	३-१ = इ
80	निर्णयसिन्धः । कमलाकरमद्दविरचितः, कृष्णमदृष्टतव्याख्यासदितः ।	
•	सम्पूर्णः ।	€० २२-०
१ १	पारस्करगृह्मसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शोव-स्नान-भावन-	
	करपसहितम् । सम्पूर्णम् ।	€= =-6
१२	पारस्करगृद्धसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर-वृतीयेकाण्डे हरिहर-	
	जयराम-प्रणीतमाच्येण समङङ्कृतम् । सम्पूर्णम् ।	€= \$-=
१३	बौधायनधर्मसूत्रम् । श्रोगोविन्दस्वामिप्रणीतविदरणसमेतम् ।	€= 8-=
8	याज्ञुवल्क्यस्मृतिः—श्रोमन्मित्रमिश्रविरचितया "वीरमित्रोद्या"रूप	
	टीक्याश्रीविज्ञानेश्वरकृतमिताक्षराटीका च सहिता । सम्पूर्णः ।	क्० ७-०
१६	याज्ञवलक्यस्मृतिः 🗝 बाल्क्यमैट्टी १ इत्याख्याच्याख्यासमलं इतिमता	
	क्षरासहिता । व्यवहाराज्यायः सम्पूर्णः ।	₹३ १६−८
	लाळ्यायनश्रोतस्त्रम् । अग्निष्टोमान्तम् । सरीकम् ।	क्ट २-०
१७	वीरमित्रोदयः—महामहोपाघ्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।	
:	तत्र-परिभाषाप्रकाशः संस्कारप्रकाशश्च संपूर्णी ।	₹ = {5,-6
१८	वीरमित्रोदयः—आन्हिकप्रकाशः । सम्पूर्णः ।	₹ 0 ₹-0